A. I. Szolzsenyicin

EGYÜTT I.

Oroszok és zsidók a cári birodalomban

WWW.ALLPRINT.HU

A fordítás alapjául szolgáló mű: ALEXANDRE SOLJÉNITSYNE
Deux siècles ensemble I (1795-1995)
Juifs et Russes avant la révolution
Librairie Arthème Fayard, 2002 (1. kötet)

Fordította Rózsás János

Tartalomjegyzék

SZOLZSENYICIN, ALEKSZANDR ISZAJEVICS

Kozák értelmiségi család félárva gyermekeként született 1918-ban. Édesapja még fia születése előtt meghalt. A második világháborút a Vörös Hadsereg tisztjeként harcolta végig, bátorságáért kitüntették, majd az egyik – Sztálin hadvezéri képességeit bíráló – leveléért letartóztatták, és nyolc évig különböző börtönökben és munkatáborokban raboskodott.

A hatvanas években, a hruscsovi enyhülés idején jelent meg a mind a Szovjetunióban, mind külföldön nagy szenzációt keltő *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye, amely egy sztálinista munkatáborlakó egy napját írja le.

Hruscsov bukását követően 1964-ben az írószövetség kizárta soraiból, írásainak megjelentetését betiltották, s ezt követően műveit csak szamizdatban terjeszthették.

Hírnevét a hatvanas években nyugaton megjelent könyvei (*Az első körben*, *Rákosztály*) alapozták meg. Irodalmi Nobel-díjat kapott 1970-ben, ám ennek átvételére – attól tartva, hogy megakadályozzák hazájába való visszatérését – nem utazott el.

A *Gulag szigetcsoport* című szociografikus hitelességű dokumentumregénye mely a sztálinista munkatábor-hálózat működését írja le – 1973-ban jelent meg Párizsban.

E műve miatt hazaárulás címén letartóztatják és száműzik a Szovjetunióból. Először Zürichben, majd 1976-tól az Egyesült Államokban élt.

Orosz állampolgárságát csak évtizedekkel később, 1990-ben kapta vissza, 1994-ben visszatért hazájába. Ekkor az Orosz írószövetség megkövette, majd 1997-ben az Orosz Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. Munkásságáért elnyerte az orosz Lomonoszov-aranyérmet és a Francia Erkölcs- és Politikatudományi Akadémia nagydíját, valamint több rangos tudományos és irodalmi társaság tagságát.

Az állami díjat 1998-ban visszautasította, mivel nem akarta attól a kormánytól elfogadni, amelyet az ugyanabban az évben megjelent *Oroszország a szakadékban* című könyvében kegyetlenül bírál. Szerinte ez a vezetés a pusztulás felé vezeti Oroszországot.

Nem titkolja, hogy Oroszország számára előnyösebbnek tartaná a pravoszláv vallásra és a falusi életmódra támaszkodó *jóindulatú önkényuralmat*. Hazáját egyértelműen a Nyugat materialista szemlélete elleni menedéknek tekinti. Jelentősebb kitüntetései: irodalmi Nobel-díj, (1970), Templeton-díj (1983), Brancati-díj (1995), Lomonoszov aranyérem (1998).

I. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A CÁRI BIRODALOMBAN

BEVEZETÉS

Az orosz forradalom történetével foglalkozó fél évszázados munkám, kutatásaim során számtalanszor találkoztam az oroszok és zsidók viszonyának kérdéskörével. Ezzel kapcsolatosan lépten-nyomon túlzó, szenvedélyes megnyilatkozásokba ütköztem.

Mégsem lankadt bizodalmam, hogy megelőz majd egy olyan kellően széles látókörrel és történelmi kiegyensúlyozottsággal rendelkező – valaki, aki alapos, higgadt tanulmány tárgyává teszi ezt a hatalmas, parázsként izzó témát. Sajnálatos módon e tárgyban szinte kivétel nélkül csak egyoldalú véleménnyel találkozhatunk. Ezek szerint vagy az oroszok bűnösök, vagy ami még rosszabb, maga az egész orosz nép zsidósághoz való viszonya eredendően torz. Utóbbi nézettel gyakran szembesülünk. Vagy pedig – a másik szélsőség hívei – úgy vélik, az oroszok többsége joggal tekinthet fensőbbséggel, a legcsekélyebb elismerés nélkül a másik félre.

Egyébiránt nem szűkölködünk a kérdéssel foglalkozó tollforgatókban, elsősorban az oroszországi zsidók körében nem. Mindazonáltal, a ragyogó képességű szerzők nagyszámú, kimerítően megírt műveinek dacára mind a mai napig nem született meg a két nép közös történelmének tudományos igényű feldolgozása. Különösen nem az, amely mindkét felet kielégíthetné.

Pedig itt lenne az ideje megtanulnunk, hogy egymásba fonódásunk – néha túlságosan is feszülő – szálait hogyan ne feszítsük tovább, netán a végletekig.

Bevallom, nem szívesen láttam hozzá ehhez a kényes munkához. Mégis úgy gondolom, meg kellett tennem, mivel együttélésünk története nem maradhat örökre „tabu”, tiltott kutatási terület.

A „zsidókérdés” története Oroszországban (és vajon csakis és kizárólag Oroszországban?) kivételes gazdagságú. Ezzel a témával önmagam számára is új hangokat szólaltatok meg és adok át az olvasónak.

Jelen – az orosz és a zsidó nép együttélését elemző-boncoló mű megírása során mindvégig az a cél vezérelt, hogy egyaránt teret adhassak a kölcsönös megértésnek, valamint a múlt keserűségétől őszintén szabadulni kívánó, és immár a jövőbe mutató valamennyi nézőpontnak. Munkámban a zsidó hangok jóval gyakrabban és erőteljesebben kapnak helyet, csendülnek fel az oroszokénál.

A történelem minden népe, úgy a miénk, mint a zsidóké is egyszerre volt a világ tevékeny alakítója és passzív szenvedője. Jó néhányszor hozta úgy a sors, hogy a magasabb rendű történelmi szándékok megvalósítása jutott osztályrészükül.

Jóllehet a legkülönfélébb látószögek alapján tanulmányozták már a „zsidó kérdést”, azonban azt sohasem szenvedélyektől mentesen, és gyakran önáltatva tették. Márpedig az egyes népek történelmi viszontagságaira szinte sohasem kizárólag csak saját maguk voltak befolyással. Sőt, éppen ellenkezőleg, az események jelentős részére elsősorban a környezetükben élők gyakoroltak hatást.

Számtalanszor tapasztaljuk a történelem menetének egyeseket szenvedélyes lelkesedéssel eltöltő értékelését, amely mások számára megalázó vagy annak tetszik. Mindenesetre együttélésünk esetében sem olyasfajta kérdések kerülnek terítékre, melyeket ne lehetne értelmesen és észérvekkel vizsgálni, tanulmányozni. Erről a témáról véleményem szerint a korábbi értékítéleteknél nyíltabb, szélesebb látókörű, becsületesebb véleményalkotás több mint szükségszerű! Sajnálatos módon a kölcsönös sérelmek és sebek túlságosan is élénken élnek a nép emlékezetében. Azonban, ha elhallgatjuk a múltat, hogyan is tudnánk meggyógyítani emlékeink sebeit? Mindaddig ugyanis, amíg a múlt történéseit, összefüggéseit nem tisztázzuk, addig a nép közvélekedésében fennmaradnak a zavaros, vagy ami még rosszabb, a félelmet keltő, fenyegető mendemondák.

Fontos tudnunk, nem vonatkoztathatjuk el magunkat az évszázadok történéseitől. A világ összezsugorodott, és

bármilyenek is legyenek a politikai vagy földrajzi határok, ismét szomszédok vagyunk.

Hosszú-hosszú éveken keresztül halogattam, hogy nekifogjak e könyv megírásának és örülnék, ha megúszhattam volna az ezzel a súlyos, nehéz feladattal való megbirkózást. Azonban mivel életem pohara csaknem betelt, így nem volt más választásom. Neki kellett ülnöm.

Jól tudom, hogy bármilyen témáról, bármiről legyen is szó, soha senkitől sem tudtam elfogadni az elhallgatás kényszerét. Nem kevésbé az olyan alkut sem, amely a múlt csalárd színben való megvilágításán nyugszik. Mindkét, azaz mind az orosz, mind a zsidó felet arra kérem, sőt felszólítom, hogy a másik nép megértésére, saját bűneinek pedig a beismerésére törekedjen, és ne válassza az attól való nagyon is könnyű elfordulást. A hiba bizonyára nem is *bennünk* van...őszintén, részrehajlás nélkül kívánom elemezni hosszú együttélésünk történelmét. Az eseményekkel akarok foglalkozni és nem a róluk szóló vélekedésekkel A *bizonyítékokat* tartom fontosnak. Nem kívánom a viták ismertetésével tölteni az időt. Csak azon néhány eset kapcsán teszem ezt, melyeket a hazugságok egymásra rakódó rétegei borítanak. Remélem, hogy munkám elsősorban a két nép kölcsönös egyetértését segíti majd elő, és nem a szélsőségesek és fanatikusok haragját fogja kiváltani. Mindkét fél – zsidók és oroszok – részéről egyaránt számítok jóindulatú szellemi partnerekre.

Az orosz nép és a zsidók közös életéről szóló munkámban az a szándék vezérelt, hogy megkeressem a kölcsönös egyetértés mindazon elemeit, amelyek megszabadíthatnak a keserű múlttól és elvezethetnek a jövőbe.

1995

Számomra ezen könyv megírását kizárólag a történeti anyag tanulmányozására, és a jövőbeni üdvözítő megoldások fellelésére sarkalló vágy diktálta. Ne ámítsuk azonban magunkat. Egyértelműen látszik, hogy Oroszország helyzete a legutóbbi évek folyamán olyan katasztrofális irányba fejlődik, hogy a könyvben tanulmányozott kérdéskör háttérbe szorulni látszik, és kezdi aktualitását veszteni a jelenlegi oroszországi valóság egyéb gondjaihoz képest.

2000
Alekszandr Szolzsenyicin

A TANULMÁNY KERETEI

Milyen határokat állítottunk fel ebben a könyvben?

Mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy a legteljesebb mértékben tisztában vagyok a választott téma terjedelmével és összetettségével. Ebbe természetesen annak metafizikai mélységeit is beleértem. Tudom, gyakran elhangzanak olyasfajta állítások, hogy a zsidókérdést nem lehet kizárólag a tárgyszerűség eszközeivel, módozataival megérteni, csakis egyfajta misztikus és vallásos nézőpont mentén lehet azt megkísérelni. Amellett, hogy természetesen elismerem az ilyesfajta álláspont létjogosultságát is, meggyőződésem, hogy a probléma szíve, lényege a mai napig megközelíthetetlen maradt – a kérdés gyökereit tanulmányozni szándékozó számtalan kísérlet ellenére – úgy a hétköznapi emberek, mint a téma legavatottabb szakértői számára is.

Bár elmondható, hogy az emberiség történelmének szinte valamennyi fontos eseménye rejthet magában misztikus természetű áthallásokat, ez a megközelítés azonban korántsem gátolhatja meg az adott történelmi kérdések tudományos igényű vizsgálatát. Kétlem, hogy mindenáron *magasabb rendű megfontolásokhoz* kellene folyamodnunk, akár a közvetlen környezetünkben található jelenségek tanulmányozása esetén is. Földi létezésünk keretei között, innen, *alulról* is véleményt formálhatunk az oroszokról csakúgy, mint a zsidókról. Ami a *magasabb rendű megfontolások* kérdését illeti – azt pedig bízzuk csak Istenre!

Éppen ezért a kérdéses témakört a történelem, a politika, a mindennapi élet és a kultúra adta keretek között kívánom tanulmányozni, mégpedig szinte kizárólag azt a körülbelül két évszázados korszakot, amely behatárolja az oroszok és zsidók együttélését. Jelen kötet az 1917-es forradalom eseményeivel ér véget, tehát az együttélést a cári birodalomban tanulmányozza. A következő kötet állami kereteit a Szovjetunió adja. Tehát nem kívántam a három

vagy négy évezredre visszanyúló zsidó történelem mélységeit vizsgálatom tárgyává tenni. Ezt amúgy is kielégítően tárgyalja számos kiváló munka és a kérdés részleteiben elmélyülő enciklopédia. Szintúgy nem térek ki még az oroszok által lakott területekhez legközelebb eső országok zsidó népességének történetére sem. Így a hajdani lengyelországi, a német területeken és az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban lakó zsidóság történetére sem. Tehát kizárólagosan az oroszok és zsidók közötti kapcsolatokra összpontosítok, különösen nagy hangsúlyt fektetve ezen belül a XX. század történéseire, melynek eseményei olyannyira lényeginek és katasztrofálisnak tekintendők a két nép sorsának alakulásában. Ennek az együttélésnek a sokszor igen kemény, kölcsönös tapasztalataira támaszkodva kívánom tehát a *meg nem értésből* fakadó tévedések, hibák és hazug vádaskodások délibábját eloszlatni. Mindeközben felhívom a figyelmet a valódi és jogos sérelmekre is. A XX. század első évtizedeiben közreadott munkák ugyanis nemigen tekinthették át ezt a történelmi tapasztalatot a maga teljességében és összetettségében.

Mindezek mellett azonban azt is meg kell említenem, hogy immáron fél évszázada a kérdéskörrel komolyan foglalkozó egyetlen kortárs szerző sem hagyhatja figyelmen kívül Izrael állam létét; vagyis annak felmérhetetlen befolyását mind a zsidóság, mind a világ más népeinek életére. Ezzel együtt, bármennyire is szeretném, nem áll módomban, hogy Izrael életének történéseit és annak spirituális törekvéseit bemutassam, akár közvetett visszfény formájában is láthatóvá tegyem. Megkülönböztetett figyelmet szentelek viszont azoknak a művelt, Izraelbe történt kivándorlásuk előtt évtizedeken keresztül a Szovjetunióban élő oroszországi zsidófaiak az írásaira, akiknek azóta – mindenekelőtt saját tapasztalataik alapján – alkalmuk nyílt számos, a zsidóságot érintő kérdés újragondolására.

1.
A XVIII. SZÁZAD FELÉ

Könyvünknek nem témája a zsidók 1772 előtti oroszországi jelenlétének tanulmányozása. Megelégszünk tehát annyival, hogy a korábbi történéseket néhány oldalon összefoglaljuk.

Kiváló kiindulópont lehetne a zsidók és az oroszok közötti viszony tanulmányozása szempontjából a kijevi Rusz és a kazárok[1] közötti háborúskodások kora. Ez azonban mégsem fedi teljesen a valóságot, hiszen a kazároknak csak a vezető rétege zsidó, maguk a kazárok türk eredetűek voltak.

A századunk derekán élt, ebben a témában tájékozott zsidó szerző, Juliusz D. Bruckusz kutatásai szerint a perzsiai zsidók egyik része a derbenti szorostól kiindulva vette birtokába a Volga alsó folyását, ahol Kr. u. 724-től kezdve emelkedett Itil városa, a későbbi kazár főváros. [1]

Ez idő tájt a még bálványimádó [2], türk eredetű kazárok törzsfőnökei vonakodtak mind az iszlám (nem akarván alávetni magukat a bagdadi kalifa fennhatóságának), mind pedig a kereszténység (a bizánci császár gyámkodásától tartva) elfogadásától. Ilyen előzmények után tehát végül közel 732 törzsük vette fel a zsidó vallást. Zsidó kolónia jött létre ugyanis a boszporuszi királyság területén (a Krímben, a tanvari félszigeten), ahová Hadrianus császár 137-ben áttelepítette a zsidó foglyokat a Bar-Kochba-féle felkelés leverését követően. [2]

A Krím félsziget zsidó lakossága később is tartósan fennmaradt, a gótok idején ugyanúgy, mint a hunok uralma alatt. Különösen Kafa (Keres) városában élt sok zsidó. Ezt

[1] Kazárok: az Alsó-Volga térségében az ókor végén megtelepedett, türk etnikumú nép. A VII. században az Urál és a Dnyeper között jelentős kiterjedésű birodalmat hoztak létre, amely majd csak a X. században, a Szvjatoszláv kijevi fejedelemtől elszenvedett vereség után hanyatlott le.

[2] A görögök által Kr. e. 480-ban alapított Krím-félszigeti gyarmatot Kr. e. 107-ben foglalta el Mithriadész, és egészen a Kr. u. IV. századig római protektorátus alatt állt.

követően *Igor fejedelem* kerítette hatalmába Keres városát 933-ban. Fia, *Szvjatoszlav* pedig a Don vidékéről szorította ki a kazárokat. Majd 969-ben a kijevi oroszok az egész Volga-medencét, Itil városával egyetemben birtokukba vették, és hajóik feltűntek a drebenti tengerpart részét képező Szemender környékén is. A Kazár Birodalom egykori népei közül egyedül a kumikok[3] maradtak a Kaukázus térségében, hogy később a Krím félsziget területén a kunokkal[4] együtt alkossák majd a krími tatárok népcsoportját.

Mindenesetre a karaimok[5] és a Krím félszigeti zsidók nem tértek át az iszlámra. Végül pedig Timur-Lenk (Tamerlán)[6] hódításai tettek végérvényesen pontot a kazárok népként való létezésére.

Egyes kutatók szerint, bár nem állnak rendelkezésükre pontosabb adatok, sok zsidó vándorolt a térségbe nyugati és északnyugati irányhól a középső orosz területeket átszelve. Az orientalista és szemitológus Abraham Garkavi azt írja, hogy a leendő Oroszország zsidó közösségei „azokból a zsidókból tevődtek össze, akik a Fekete-tenger és a Kaukázus partjai mellől települtek át, ahol őseik immár a babiloni és asszír fogság ideje óta éltek”. [3] Ju. D. Bruckusz sem áll messze attól, hogy ezzel a nézettel egyetértsen.

Egyes elméletek szerint ők lennének az Izraeli Királyság „eltűnt” tíz törzsének[7] leszármazottai. Ez a

---

[3] *Kumikok*: a XV században önálló államot is alkotó török nyelvű nép, akik majd 1784-ben kerülnek orosz fennhatóság alá.

[4] *Kunok*: Belső-Ázsiából érkező, a XI. században Oroszország déli sztyeppéit fennhatóságuk alatt tartó török nyelvű nép.

[5] *Karaimok*: a zsidó vallást gyakorló, bár a Talmudot elutasító, török nyelvű nép 1959-ben 5.900 főre volt tehető a létszámuk.

[6] *Tamerlán, Timur („vas”) Timur-Lenk („sánta”):* (1336 körül–1405), mongol uralkodó. 1369-ben Szamarkandban emírré kiáltatta ki magát. Egy évtized múlva meghódította Perzsiát. 1394-ben elfoglalta Bagdadot, majd a kipcsaki kánt verte le és egészen Moszkváig nyomult. 1398-ban Delhit fosztotta ki, 1400-ban Szíriát hódította meg. Kína elleni hadjáratra készült, de az előkészületek közben meghalt. Szamarkandban temették el. Halála után birodalma felbomlott.

[7] Salamon halála és Roboám uralkodása alatt a zsidók tizenkét törzséből tíz elkülönült a dávidi dinasztia uralmától, ezáltal alapítva meg az Izraeli Királyságot, amely a későbbiekben büntetésre és szétszóratásra ítéltetett.

népmozgás folytatódhatott néhány évvel azután is, hogy a kunok elfoglalták Tmutarkanyt (1097). Garkavi nézete szerint a nyelv, amit ezek a zsidók beszéltek, legalábbis a IX. század óta, a szláv volt, és csak a XVII. század folyamán, amikor is az ukrán területeken lakó zsidókat Hmelnyickij[8] pogromjai[9] lengyel területre üldözték, tértek volna át a lengyelországi zsidók anyanyelvére, a *jiddis* használatára.

A zsidók Kijevbe kerülése és ottani letelepedése különböző módon történt. Már Igor nagyfejedelem idejében Kozarynak nevezték Kijev alsóvárosát. Igor ugyanis oda telepítette 933-ban a kercsi zsidó foglyokat, akiket 965-ben a Krím félszigeti társaik, 969-ben az ihli és szemenderi, 989-ben Korszuniból (cserszoneszi), 1017-ben pedig a tmutarkanyi kazár foglyok követtek. Kijev zsidó népessége mindazonáltal nyugati betelepülőkkel is bővült. A nyugati irányból érkező kereskedelmi karavánokkal, illetve, talán már a XI. századtól kezdve, az első keresztes hadjárat idején az európai üldözések elől menekülőkkel. [4]

Jóval későbbi kutatók megerősítették a XI. századi Kijevben élt „zsidó elemek” kazár eredetének elméletét. Sőt, még korábbról, már a IX. és X. század fordulójáról találtak feljegyzéseket, amelyek „kazár tisztviselők és helyőrség”]étérő] tanúskodnak Kijevben, valamint arról, hogy a városban „már a XI. század első felétől fogva a zsidó és kazár elem…komoly szerepet töltött be. [5]

Kijev a IX. és a X. században ugyanis valódi többetnikumú, a különféle népeket befogadó, türelmes város volt.

Így tehát a X. század vége felé, amikor I. Vlagyimir[10] egyistenhitre kívánta téríteni az oroszokat, akkor Kijev zsidó lakosságának művelt vezetőrétege a zsidó vallás felvételét javasolta az ő számára is. Vlagyimir azonban

---

[8] *Hmelnyickij*: kozák hetman (1593-1657), az ukrán területeken élő kozákok felkelésének vezetője, melyet a krími tatárok segítségével vívtak meg sikeresen a lengyel állammal szemben. Hmelnyickij 1654-ben elnyeri a moszkvai állam protektorátusát és Alekszej cár hűbérese lesz.

[9] *Pogrom* (orosz): pusztítás, fosztogatás. Oroszországban különösen a zsidóüldözéseket nevezték így.

[10] *Szent Vlagyimir:* (956-1015), Szvjatoszlav fia, a kijevi Rusz területeinek egyesítője, így az egységes kijevi állam megalapítója. A bizánci kereszténységet felvéve, azt országa számára is kötelezővé tette (988).

másként választott, nem úgy, mint ahogy két évszázaddal korábban a Kazár Birodalom vezetői döntöttek. Karamzin így adja vissza az elképzelt korabeli párbeszédet: „Miután végighallgatta a zsidók mondandóját, az alábbi kérdést intézte hozzájuk: Hol vagyon a hazátok? – Jeruzsálemben – feleleték neki a prédikátorok –, azonban Isten, megharagudva ránk, az idegenek földjén szórta szét népünket. – Isten által vagytok büntetve, és még másokat merészeltek oktatni? – vágott vissza nekik Vlagyimir. Mi nem kívánjuk, hogy hozzátok hasonlóan bennünket is megfosszanak a hazánktól.” [6] Bruckusz közlése alapján, miután a kijevi Oroszország keresztény hitre tért, a kazár zsidók nagy része is megkeresztelkedett, sőt mi több, az egyik első keresztény novgorodi püspöknek és több kegyességi munka szerzőjének számító Zsidjata Lukács [7] is az ő soraikból került ki.

A keresztény és a zsidó vallás egymás mellett élése Kijevben elkerülhetetlenül oda vezetett, hogy a két vallás legtanultabbjai feszültségekkel teli összehasonlító tanulmányokba kezdtek. Ennek egyik eredménye a híres, XI. század közepi orosz nyelvemlék, a *Prédikáció az isteni törvényről és kegyről* című írás megszületése, amelynek a jelentőségét az a tény adja, hogy az oroszoknak a későbbi évszázadokban tanúsított mélységes keresztényi öntudata lényegében ezen írásmű köré szerveződik: „Olyan friss és életteli hitvita hatja át, mint az apostoli leveleket.” [8] És ez csupán az oroszországi kereszténység első évszázadában történt. Akkoriban a zsidók vallási elképzelései élénk érdeklődést keltettek az oroszok körében, és a két közösség közötti érintkezés mindennapos dolognak számított a korabeli Kijevben. Ez az élénk érdeklődés még a XVIII. századi ismételt együttélésük során újra szárba szökkent párbeszéd intenzitásánál is magasabb szintű volt.

Emellett a zsidók több, mint száz éven keresztül komoly szerepet töltöttek be a kijevi kereskedelmi életben is. „A város 1037-ben befejezett, új védőfalában több Zsidó Kapu elnevezésű lejárat is volt, amelyek a zsidók által lakott negyedre nyíltak.” [9] A kijevi zsidóknak semmiféle megszorítással vagy erőszakkal nem Fellett szembesülni a

nagyfejedelmek részéről, különösen Szvjatopolk Izjaszlavics[11] védelme alatt álltak, mivel a zsidók által folytatott kereskedelmi tevékenységből és általános vállalkozói szellemüknek köszönhetően a kincstár tetemes bevételt könyvelhetett el.

II. Szvjatopolk halálát követően, 1113-ban (a későbbiekben Monomahnak nevezett) II. Vlagyimir habozott egy ideig, hogy elfoglalja-e a II. Szvjatoszlav halála után kiskorú gyermekeire maradt uralkodói széket. Ekkor „a trón megüresedését kihasználó zendülők kifosztották a városi őrség vezetőinek (tyszjacsnyiki), valamint a kapzsi Szvjatopolk védelme alatt álló zsidók házait. ...Úgy látszik, a felkelés kiváltó oka a zsidó uzsorások kapzsiságában keresendő. Azok ugyanis kihasználva, hogy akkoriban még ritkának számított a pénz, az adósaikat mértéktelen uzsorakamattal sanyargatták.” [10]

A Vlagyimir Monomah-féle törvények tanúsága szerint a kijevi uzsorások akár 50 százalékos éves kamatot is követeltek hiteleik fejében. Karamzin ezzel kapcsolatban a krónikákra és V. N. Tatyiscsev megállapításaira hivatkozik. Ahogy Tatyiscsev írja: „A későbbiekben több zsidót megöltek, házaikat pedig kifosztották, mivel ez utóbbiak számos esetben alkalmaztak pénzbehajtást, és sokat ártottak a keresztényeknek a velük való kereskedelmi ügyleteik során. Sokan közülük a zsinagógájuk körül csoportosulva igyekeztek magukat elsáncolni, és az erejükhöz képest védekezni, miközben Vlagyimir helyszínre érkezésében reménykedtek.” Amikor azonban a fejedelem megérkezett, a kijeviek „fennen kérlelték őt, hogy tanítaná tisztességre a zsidókat, mivel azok megfosztották a keresztényeket a kereskedelem mindenfajta]ehetőségétől, lévén, hogy Szvjatopolk alatt nagyfokú szabadságot és hatalmat élveztek...ráadásul, még jó néhány kijevit is sikerült zsidó hitre téríteniük.” [11]

M. N. Pokrovszkij nézete szerint az 1113-as kijevi pogrom jellegzetesen szociális; nem pedig etnikai jellegű fellángolás volt. Mindazonáltal az is igaz, hogy az „osztályjellegű történész” elkötelezettsége a szocialista értelmezésű magyarázatok iránt jól ismert.

---

[11] *Szvjatopolk Izjaszlavics:* egymás után Polock, Tomov és Kijev fejedelme (1050-1113)

A kijevi trón elfoglalását követően Vlagyimir Monomah így adott feleletet a hozzá intézett panaszokra: „Mi által (a zsidók) számos fejedelemségbe eljutottak, és ott tartósan nagy számban telepedtek meg, nemtetszőnek találom a fejedelmek véleményének kikérése nélkül és a törvényekkel ellenkezően történő...kifosztásukat és meggyilkolásukat, ami egyébként számtalan ártatlan halálát is magával vonhatja. Evégből tehát, haladéktalanul tanácsba hívom a fejedelmeket.” [12] Nevezett tanács az uzsora korlátozásáról hozott törvényt, melyet Vlagyimir az ún. Jaroszlav-féle törvénykönyv rendelkezései közé iktatott be. Karamzin Tatyiscsevet követve ebben a kérdésben sejtetni engedi, hogy a tanács döntésének hatására Vlagyimir „száműzte az összes zsidót és azon időtől kezdve egy sincs belőlünk hazánk földjén”. Jóllehet azon nyomban helyesbíti is magát: „A krónikában ezzel szemben az áll, hogy 1124-ben (mikor is nagy tűzvész keletkezett) *megégtek a kijevi zsidók*. Így tehát előzőleg mégsem üldözhették ki őket.” [13] Bruckusz szerint „egész kerületük a város legszebb részén volt...közel a Zsidók Kapujához, kétlépésnyire az Aranykaputól”. [14]

Ami a vlagyimiri területeket[12] illeti, az egyik ottani zsidó elnyerte Andrej Bogoljubszkij fejedelem[13] bizalmát. „Andrej bizalmasai közé tartozott ugyanis egy Jefrem Mojzics nevű ember, akinek a Mojzics vagy Mojszejevics atyai neve zsidó eredetre enged következtetni.” Ha hinni lehet a krónikáknak, ő volt az egyike azoknak az összeesküvőknek, akik megszervezték az Andrej Bogoljubszkij életét kioltó merényletet. [15] A krónikaírók azonban azt is feljegyezték, hogy még Andrej Bogoljubszkij uralkodása alatt „a Volga mellékéről számos bolgár és zsidó érkezett, akik felvették a keresztséget” és, hogy Andrej halála után fiának, Gregorijnak dagesztáni területre, az egyik zsidó fejedelem udvarába kellett menekülnie. [16]

Mindezek ellenére általánosan megállapítható, hogy a szuzdali Oroszország[14] időszaka alatt a zsidókra vonatkozó

---

[12] *Vlagyimiri terület:* orosz részfejedelemség, melyet a XV. században csatolt magához Moszkva.

[13] *Andrej Bogoljubszkij fejedelem:* Vlagyimir és Szuzdal nagyfejedelme (1110 körül–1174).

[14] *Szuzdali Oroszország:* orosz részfejedelemség, melyet a XV században csatolt magához Moszkva.

információk mennyisége mindvégig ugyanolyan szórványos, mint amilyen valószínűleg a lélekszámuk is lehetett.

A *Zsidó Enciklopédia* megállapítása szerint az óorosz eposzokban szereplő „zsidók királya” formula a keresztény hit ellenségeinek leírására szolgáló kedvelt elnevezések egyikeként tűnt fel, éppúgy, mint a vitéz zsidó alakja az Ilijáról és Dobrináról szóló [17] bilinákban.[15] Lehetséges, hogy ezek az elnevezések a Kazár Kaganátussal való küzdelmek távoli emlékét tükrözik. Persze már felfedezhető bennük a későbbi moszkvai Oroszországban megtelepedni kívánó zsidókkal kapcsolatos vallási ellenségesség és elhatárolódás is.

A kijevi Ruszban a virágzó kereskedelmi tevékenységnek a tatárjárás forgószele vet véget, és számos zsidó ekkor települ át Lengyelországba. (Ennek ellenére a volhíniai és galíciai zsidó népességnek sikerült a térségben megmaradni, mivel őket kevésbé sújtották a tatárok pusztításai.) A *Zsidó Enciklopédia* szerint „A tatárok inváziójának (1239) és Kijev kifosztásának idején a zsidók az oroszokhoz hasonló szenvedéseken mentek keresztül, jóllehet a XIII. század második felében az immár tatár fennhatóság alatt álló nagyfejedelmek ismét hívták a zsidókat, hogy telepedjenek]e Kijevben. Azonban a tatárok által uralt térségekhez hasonlóan a kijevi zsidók is kiváltságos helyzetbe kerültek, magukra vonták tehát városi polgártársaik haragját.” [18] Hasonló jelenségek tapasztalhatóak nem csak Kijevben, hanem az északi orosz városokban is. Ezeken a helyeken a tatár uralom „széles kapukat nyitott nem csak a kereskedelmi élet, de a fortélyos pénzszerzésben jártas külföldi kereskedők előtt is, mint amilyenek például a beszermeni, harazi vagy hívai kalmárok voltak, akik megvásárolva a tatároktól a fejedelmi adószedés jogát, elképesztő méretű uzsorákkal terhelték a szegényeket. Egyúttal a saját rabszolgáikká téve és fogságba vetve a fizetni nem tudókat. Vlagyimir, Szuzdal és Rosztov lakói azonban hamarosan elvesztették türelmüket, és a megkonduló harangok jeladására felkeltek ezen kíméletlen uzsorások zsarnokoskodása ellen, amelyek közül egyeseket megöltek, másokat pedig elűztek.” [19] A lázadókat a kán fegyvereseinek kellett volna

[15] *Bilina:* orosz hősi ének.

lecsendesíteniük, azonban – hála Alekszandr Nyevszkij[16] közbenjárásának – erre mégsem került sor. Végül pedig „a XV. századi források adószedőként tevékenykedő és jelentős vagyonnal rendelkező kijevi zsidókról tesznek említést”. [20]

„A lengyelországi zsidók keleti irányú mozgása”, többek között a beloruszok által lakott területek felé, „a XV. században már nyilvánvaló volt: találunk vám- és másfajta adók szedését kisajátító zsidókat Minszkben, Polockban”, Szmolenszkban, jóllehet ebben az időben nem alkottak még állandóan letelepült közösségeket. Elmondható azonban az is, hogy a zsidóknak a Litván Nagyfejedelemség területéről történő tiszavirág-életű kiutasítását (1495) követően „a kelet felé irányuló mozgásuk a XVI. század elején nagy arányú lendületet vett”. [21]

Mindazonáltal ekkoriban a zsidók moszkvai államba történő behatolása teljesen jelentéktelennek mondható, noha „a befolyásos zsidók Moszkvába érkezése semmiféle akadályba nem ütközött”. [22] Azonban a XV. század végén olyasfajta események történtek, melyek – jóllehet nem keltettek nagy visszhangot – az oroszországi vezetők és egyházi hatalmasságok legbelsőbb köreit sem hagyták hidegen. E dolgok fenyegető örvényeket kavartak maguk körül, valamint mélyreható hatásokat idéztek elő az orosz nép lelki életében. A „zsidózó eretnekség” kérdéséről van itt szó. Annak buzgó üldözője, Joszif Volockij szavaival élve: „A szent orosz föld nem került még szembe hasonló kísértéssel Olga[17] és Vlagyimir ideje óta”. [23]

Karamzin így számol be az események kezdetéről: az 1470-ben a Novgorodba érkező Szharija nevű kijevi zsidónak „Dmitrij és Alekszej keresztény papokat sikerülvén elszédíteni, meggyőzte siket, hogy egyedül Mózes hite tekinthető isteni eredetűnek, az üdvtörténet nem más, mint

---

[16] *Alekszandr Nyevszkij:* novgorodi, majd vlagyimiri nagyfejedelem (1220–1263), később szentté avatták. Győzelmet aratott 1240-ben a svédeken a Néva jegén, majd 1242-ben a Német Lovagrend serege felett. A mongolok vazallusaként irányította országát, de sikerült elérnie, hogy a számukra fizetendő adó összege lecsökkenjen.

[17] *Szent Olga:* kijevi fejedelemné (?-969). Férje, Igor fejedelem 945-ben bekövetkezett halála után özvegyként gyakorolt régensi hatalmat fia, I. Szvjatoszláv trónra lépéséig. Bár ő maga 954-ben keresztény hitre tért, a keresztény vallást mégsem sikerült országában elterjesztenie.

kitaláció. A Megváltó még nem született meg, az ikontisztelet felesleges stb. Így született meg tehát a zsidózó eretnekség.” [24] Sz. Szolovjov hozzáfűzi, hogy Szharija sikerét „öt zsidó vallású cinkostársa segítségének köszönheti” és, hogy ezen eretnekség „nyilvánvalóan a zsidó vallás és a keresztény racionalizmus tanításainak egyvelege volt, amely tagadta a Szentháromság misztériumát és Jézus Krisztus isteni mivoltát”. [25] Minek következtében „Alekszej pópa felvette az Ábrahám nevet, feleségét pedig Sárának nevezte el, valamint Dioniszij segítségével számos egyházi embert és laikust sikerült megrontania. ...Rosszul gondoljuk azonban, ha azt hisszük, hogy Szharija olyan könnyedén meg tudta volna sokszorozni Novgorodban híveinek számát, ha minden bölcsessége abban merült volna ki, hogy kizárólag a kereszténység elvetésére és a zsidó hit felvételére buzdítja honfitársait. ...Valószínűnek látszik, hogy Szharija a *kabbala*, a XV. században rendkívül népszerű, a tudatlanokat és kíváncsiakat olyannyira vonzó tudomány segítségével csalta lépre az oroszokat, hiszen akkoriban a legnagyobb tudósok...is abban kerestek választ az emberi értelem számára megfejthetetlen kérdéseikre.

A kabbalisták azzal ámították ugyanis a népet, hogy...a természet valamennyi misztériuma ismeretének a birtokában vannak így tehát meg tudják magyarázni az álmokat, a jövőbe látnak és parancsolni képesek a szellemeknek. ...” [26]

Éppen ellenkező véleményen van – ámbár egyetlen forrásra sem hivatkozik – a XX. századi zsidó történész, Ju. I. Gesszen: „teljes mértékben beigazolódott, hogy a zsidók sem az eretnekség keletkezésekor, sem résztvevői szinten, vagy későbbi elterjesztéséből nem vették ki a részüket”. [27] A Brochaus-féle enciklopédia megerősíti, hogy „a zsidó eredet ebben a tanításban valójában nem játszott különösebben jelentékeny szerepet, hatása csupán bizonyos szertartásokra korlátozódott”. [28] A vele egy időben keletkezett *Zsidó Enciklopédia* azt írja: „a szektára gyakorolt zsidó behatás vitatott kérdése ma már, a *Zsidózók zsoltároskönyve* és más írások megjelenése után ...bizonyított ténynek, vagyis eldöntöttnek tekintendő”. [29]

„A novgorodi eretnekek, tisztes külsőt öltve, alázatos aszkétáknak és jámbor cselekedeteket buzgón gyakorló embereknek látszottak” [30], ezzel „magukra vonva a nép figyelmét, az eretnekség gyors elterjedését idézték elő”. [31] Amikor III. Iván[18] a város elestét követően bevonult Novgorodba, az eretnekmozgalom két kezdeményező kulcsfiguráját, Alekszejt és Dioniszijt magával vitte Moszkvába, és – tekintettel jámborságuk érdemeire – 1480-ban a Kremlben található Szentséges Szűz és Mennyei Üdvözlet székesegyházak espereseivé tette meg őket. „Ezek tehát magukkal vitték oda schismaticus[19] nézeteiket, melynek gyökerei Novgorodban találhatóak. Alekszej az uralkodó különös kegyét élvezve szabad bejárással bírt a cár színe elé.” Ráadásul titokban terjesztett tanainak köszönhetően nemcsak, hogy az állam és az egyház néhány nagy méltóságú tisztviselőjét fertőzte meg, hanem magát az akkor még nagyfejedelemi rangú uralkodót is sikerült rávennie arra, hogy a zsidózó eretnekség tanait már régebb óta követő archimandritát[20], bizonyos Zoszimát[21] nevezze ki metropolitának, azaz az egész orosz egyház fejévé! Ráadásul sikerült eretnek hitre térítenie Jelenőt; a nagyfejedelem sógornőjét, ifjú Iván özvegyét, a trónörökös és „szeretett unoka”, Dmitrij[22] édesanyját is. [32]

Nincs mit csodálkozni a mozgalom gyors és könnyű sikerén, ami bizonyára az érdekek kölcsönös találkozásán alapult. „Azt gondolhatnánk, hogy a *Zsidózók zsoltároskönyvének* és más, tökéletesen keresztényellenes és az orosz olvasókat mégis megragadni képes írásoknak az oroszra fordításához kizárólag a zsidóknak és a zsidó vallás képviselőinek fűződött érdekük.” Azonban „az orosz olvasó úgyszintén érdekelt volt a zsidó vallási szövegek

---

[18] *III. (Nagy) Iván:* (1441-1505), moszkvai nagyfejedelem, 1502-től a mongol hűbéruralomtól való függés megszüntetője.

[19] *Schismaticus (görög, latin):* az (orosz) államvallás szertartásától vagy hittételeitől és parancsaitól elszakadó.

[20] *Archimandrita (görög):* a keleti egyházak nagyobb kolostorainak főnöke.

[21] *Zoszima:* 1490-ben emelkedett a moszkvai metropolita méltóságára, melyről 1514-ben kényszerült lemondani, a hivatalos indoklás szerint egészségügyi okokból.

[22] *Dmitrij:* ifjú Iván fia (1483-1509), a nagyapjának második, Palaiologosz Zsófia bizánci hercegnővel kötött házasságából született fia, akit III. Vaszilij fosztott meg trónöröklési jogától. Dmitrij börtönben halt meg.

lefordításában”, amit az a tény támaszt alá, hogy „a »zsidózók« prédikációja gyakorlatilag valamennyi társadalmi réteg körében hatalmas sikerre tett szert”. [33] A két etnikum közötti kapcsolat élénksége és intenzitása a XI. századi kijevi állapotokat juttathatja eszünkbe.

Mégis 1487 körül Gennagyij novgorodi érsek az eretnekség nyomára bukkant, és a megcáfolhatatlan bizonyítékok Moszkvába küldése után erőteljes nyomozásba és az eretnek nézetek elleni érvelésbe kezdett. Egészen addig, míg 1490-ben az események megvitatására zsinatot nem hívtak össze (mégpedig a frissen metropolitává kinevezett Zoszima elnöklete alatt). „A zsinat résztvevői félelemmel a szívükben hallgatták végig Gennagyij vádpontjait: a renegátok megtagadták Krisztust és a Szűzanyát, leköpdösték a feszületet, azt állították, hogy az ikonok csupán bálványok, így azokat fogaikkal ízekre szedvén tisztátalan helyekre vetették őket. Ezenkívül nem hisznek sem a Mennyei Birodalomban, sem a holtak feltámadásában. Végül pedig a buzgó keresztények előtt csendes élethódot színlelve szemérmetlenül kicsapongásra buzdították a gyengéket. [34] ...A zsinati határozat végzései arról tanúskodnak, hogy a »zsidózók« Krisztust nem fogadták el Isten fiaként...azt tanították, hogy a Messiás még nem érkezett el...az ószövetségi sabbath[23] megtartását többre becsülték, mint »az Úr feltámadásának napját«.” [35]

A zsinat végeztével tehát az eretnekek kivégzését javasolták az uralkodónak. Azok III. Iván akaratából mindazonáltal csak börtönbüntetésre ítéltettek, eretnekségük pedig kiátkozással sújtatott. „Az effajta fenyítés, tekintve a korban gyakorolt szigor általános mértékét és az elkövetett gonosztett kirívó voltát, a lehető legkegyesebbnek számított.” [36] A történészek egyhangúan azzal magyarázzák Iván elnéző magatartását az eretnekséggel szemben, amely immár a saját családjában is felütötte a fejét, hogy ez a tan például olyan ismert, befolyásos személyeket is magával tudott ragadni, mint

---

[23] *Sabbath (héber):* szombat, melyet a zsidók Mózes második könyve 31.13-17 versei szerint, mint Jehovával kötött örök szerződés jelét, a világ teremtésének emlékére ünnepeltek, még pedig oly módon, hogy péntek estétől szombat estig a testi és szellemi munkától tartózkodtak.

Fjodor Kuricin, aki az első tényleges orosz külügyminiszternek tekintendő, és aki „tudásáról és munkabírásáról volt híres”. [37] „Moszkva különös liberalizmusa F. Kuricin szavaival »lágyszívű diktatúrának« nevezhető, bár csak a rövid életű hatalomgyakorlási módnak volt köszönhető. A legbelsőbb bizalmi apparátusának viselkedése magára a nagyfejedelemre és menyére is nagy hatással volt. ...Az eretnekség, nem hogy hervadt volna, hanem inkább háborítatlanul virágozhatott, sőt terjeszkedhetett. ...A moszkvai udvarban...divatossá vált az asztrológia és a mágia, sőt a világról vallott középkori elméletek, kvázi áltudományos felülvizsgálata”; valamint „a divat befolyása és a tudásvágy által támogatva maga a szabadgondolkodás” [38] is széles körben terjedt el.

A *Zsidó Enciklopédia* megállapításai szerint III. Iván „elsősorban politikai megfontolásokból nem ellenezte az eretnekséget. Szharija támogatásával kívánta ugyanis növelni a befolyását Litvániában”, valamint a Krím félszigeten élő zsidók jóindulatát fenntartani, nevezetesen „a Tamany félsziget fejedelme és birtokosa, Zaharij de Gvizolfiét,” csakúgy mint a Mengli-Girej krími kánhoz közel álló krími zsidóét, Hozi Kokoszét. [39]

Habár az 1490-es zsinat után Zoszima még néhány éven át fenntartotta titkos társaságát, végül őt is leleplezték. Majd 1494-ben maga a nagyherceg utasította őt, minden ítélet és feltűnés nélkül, hogy úgymond önszántából vonuljon vissza egy monostorba. „Ezzel együtt azonban korántsem gyengült az eretnekség hatóköre. Sőt volt olyan időszak (1498-ban), amikor a követőinek majdhogynem sikerült minden hatalmat a kezükbe kaparintaniuk Moszkvában, és saját jelöltjüket, Dimitrijt, Jelem hercegnő fiát, a birodalom cárjává koronáztatták.” [40] III. Iván viszont nem késlekedett sokáig a feleségével, Palaiologosz Zsófiával való kibéküléssel, és 1502-ben végül az ő fiuk, Vaszilij örökölte a trónt (ekkor Kuricin már halott volt). Az 1504-es zsinat után az eretnekek jelentős részét élve megégették, másokat bebörtönöztek, némelyikük pedig a Litván Nagyfejedelemség területére menekült, ahol „formálisan is a zsidó vallás követőivé váltak”. [41]

Megjegyezném, hogy a „zsidózó” eretnekség elleni küzdelem jelentős lendületet adott a XV. század végi és XVI.

század eleji moszkovita Oroszország szellemi életének, és lényegében felismertette az orosz egyház vezetőivel az egyházi oktatás és papképzők felállításának szükségességét. Gennagyij érsek neve például összefüggésbe hozható az első szláv nyelvű Biblia összeállításával és kiadásával, amely eladdig az ortodoxok számára nem volt saját anyanyelvükön hozzáférhető. A könyvnyomtatás feltalálása után „nyolcvan ével később kiadták ezen Gennagyij-féle Bibliát Osztrogban (1580-1582), amely az első egyházi szláv nyelvű Bibliaként megelőzte a többi görögkeleti nép bibliafordításait”. [42] Sz. F. Platonov akadémikus az alábbi következtetéseket látta szerencsésnek a kérdés kapcsán levonni: „A »zsidózók« mozgalma minden kétséget kizáróan rejtette magában a nyugati célszerűség elemeit...; bár az eretnekséget elítélték, szószólói megszenvedtek érte, azonban a dogmákkal[24], az egyházi dogmákkal és a hierarchiával[25] szembeni kritikai szellem és a kételkedés légköre, amelynek gerjesztője ez a mozgalom volt, immáron nem tűnt el.” [43]

A legújabb *Zsidó Enciklopédia* megjegyzi: „,a judaizmus és a zsidók elleni jelentős elutasító érzelmek – amelyek egyébként a XVI. századig ismeretlenek voltak az orosz földön – kialakulása a moszkovita Oroszországban” a „zsidózók” elleni küzdelemre vezethetők ossza. [44] Mindez elég valószínűnek tűnik, tekintettel ezen eretnekmozgalom spirituális és politikai vonatkozásaira. Ju. I. Gesszen azonban ellentmond ennek a véleménynek: „Jelentőségteli a tény, hogy még a »zsidózók« eretnekségének sajátságos színezete sem állta útját a szekta sikeres elterjedésének és, hogy ez általában nem vált a zsidók elleni erőszakos indulatok gerjesztőjévé”. [45]

A szomszédos lengyel államban, ugyanebben az időszakban – a XIII. századtól a XVIII. századig – fejlődött ki és szilárdult meg az az igencsak jelentős súlyú zsidó népesség, amely később az oroszországi jelentős zsidó közösség bázisát alkotta, a XX. századra pedig a világ zsidóságának legjelentősebb részét jelentette. A XVI.

---

[24] *Dogma (görög, latin):* bizonyítás nélküli kötelező hittétel.

[25] *Hierarchia (görög):* rangsor, szigorúan megszabott alá-, és fölérendeltségi sor.

században „a Lengyel és Cseh Királyságban élő zsidók jelentős méretű migrációja[26] következett be”, nevezetesen a Litván Nagyfejedelemség ukrán és belorusz területei felé. [46] A lengyel-litván állam zsidó kereskedőinek a XV. század folyamán még szabad bejárásuk volt Moszkvába. Azonban ez a helyzet IV. (Rettegett) Iván uralkodása alatt gyökeresen megváltozott. Ekkor a zsidó kereskedők számára megtiltották a belépést Moszkvába. Amikor pedig 1550-ben a lengyel uralkodó, Zsigmond Ágost síkraszállt azért, hogy biztosítsák számukra az Oroszországba való szabad belépést, IV. Iván az alábbi szavakkal utasította vissza az uralkodói kérést. „Nem engedjük meg, hogy a zsidók országunk területére tegyék lábukat, mivel nem akarunk országainkban semmiféle bajt tapasztalni; ellenkezőleg, nagyon is azt kívánjuk, hogy Isten országunk népei számára gondtalan és békés életet biztosítson. És Te, fivérünk, ezentúl soha többé ne írj nekünk a zsidók ügyében” [47], mivel azok megpróbálták „az oroszokat a kereszténységtől elfordítani, ártalmas mételyt terjesztve országunkban és megszámlálhatatlan nyomorúságot okozva népeink számára”. [48]

Az egyik legenda szerint Polock 1563-as elfoglalásakor engedve az orosz lakosok panaszainak, akik a lengyel mágnások bizalmi embereinek és bérlőinek számító zsidók „káros tevékenysége és elnyomásuk ellen” tiltakoztak – IV. Iván megparancsolta, hogy a városban lakó zsidók azon nyomban keresztelkedjenek ki. Ezt követően a parancsnak ellenszegülő, egészen pontosan háromszáz zsidót a cár jelenlétében ott a helyszínen a Dvina vizébe fojtottak. A neves történészek azonban, mint például Ju. I. (.esszen, nemhogy nem erősítik meg ezt a történetet, hanem még a finomított változatairól sem tesznek említést.

Sőt, Gesszen azt írja, hogy I. Ál-Dmitrij (1605-1606)[27] idején „viszonylag jelentős számban” tűntek fel zsidók Moszkvában, akárcsak más különféle idegenek. A zűrzavaros időszak[28] végén széles körben elterjedt az a

---

26 *Migráció (latin):* költözés, vándorlás.

27 *I. Ál-Dmitrij*: rejtélyes történelmi figura, aki magát IV. Iván fiának mondva Lengyelországból, lengyel zsoldosokból álló seregére támaszkodva hatalmába kerítette Moszkvát, ahol 1605 júniusától 1606 májusáig uralkodott, amikor végül ellenfelei meggyilkolták.

nézet, hogy a II. Ál-Dmitrij[29] – az ún. „tusinói tolvaj” – szintén „zsidó származású” volt. [49] Ami a „tusinói tolvaj” származását illeti, a források megoszlanak a kérdés kapcsán. Némelyek amellett a feltételezés mellett teszik le a voksot, hogy nevezett a Matvej Verjovkin névre hallgató ukrán pap fia volt; „vagy pedig zsidó..., ahogy azt a hivatalos iratok állítják; aki egyébként – ha hihetünk a külföldi történésznek ismerte a héber nyelvet, valamint a *Talmudot*[30] és más *rabbinikus írásokat* olvasott...Zsigmond lengyel király ezt a zsidót indította útnak, aki Dmitrij cárevicsnek állította magát.” [50] A *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A csaló kíséretében zsidók is voltak, így bukásának következményeit nekik is viselniük kellett. Némely tudósítás szerint...II. Ál-Dmitrij kikeresztelkedett zsidó volt, aki korábban I. Ál-Dmitrij kíséretében teljesített szolgálatot.” [51]

Mivel a zavaros idők alatt nagy számban érkeztek zsidók Oroszországba, annak lezárultával a lengyel-litván államból érkezőket korlátozni kezdték jogaikban. „Az innen érkező zsidóknak honfitársaik sorsában kellet osztozniuk”, és megtiltották nekik, hogy Moszkva és a szomszédos városok területére lépjenek és kereskedjenek. [52] A moszkvaiak és lengyelek közötti egyezmény, amelyet Ulászlónak az orosz trónra lépéséről kötöttek, kimondta: „Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy római hitre vagy más felekezetre térjen, és a zsidóknak tilos a moszkvai állam területére lépniük kereskedelmi tevékenység céljából.” [53] Más források viszont arra mutatnak, hogy a zsidó kereskedőknek még a zavaros időket követően is szabad bejárásuk volt Moszkvába. [54] „Az egymásnak ellentmondó dekrétumok arra engednek következtetni, hogy Romanov Mihály[31] kormányzatának egyáltalán nem

---

[28] *Zűrzavaros időszak:* (oroszul szmuta) (1598-1613), ami a Rurik dinasztiából származó uralkodók kihalásától a Romanovok trónra kerüléséig tartott.

[29] *II. Ál-Dmitrij:* az elsőhöz hasonlóan rejtélyes történelmi figura, aki 1607-ben szintén azt állítván magáról, hogy ő az igazi Dmitrij különböző Moszkva környéki városokat foglalt el és tartott a hatalmában egészen 1610-ig Kalugában történt meggyilkolásáig.

[30] *Talmud (héber):* a zsidóhagyományok és bibliamagyarázatok szent iratként elismert gyűjteménye.

[31] Romanov Mihály: az első Romanov cár (1569-1645), akit népgyűlésen választottak uralkodóvá 1613-ban.

volt világosan körvonalazott politikája a zsidókkal kapcsolatban...noha, jóllehet inkább türelmesnek mutatkozott az irányukban.” [55]

„Szelíd Alekszej Mihajlovics[32] uralkodása idején ismét vannak a zsidók oroszországi tartózkodására utaló nyomok – törvénykönyve semmifajta megszorítást nem tartalmazott a zsidókra nézve...így tehát minden orosz városba, beleértve Moszkvát is, szabad bejárásuk volt.” [56] Gesszen megerősíti, hogy a XVII. század 30-as éveiben történt litvániai orosz betörések során foglyul ejtettek soraiban szép számmal voltak zsidók is, és „az őket érintő intézkedések nem különböztek a többi népre érvényesektől”. Az 1650-es és 1660-as évek hadműveletei következtében „újból kerültek a moszkvai állam területére fogságba esett zsidók, akikkel szemben semmivel sem tanúsítottak rosszabb bánásmódot, mint a többi fogoly esetében”. Az 1667-es andrusovói béke aláírását követően „a zsidók számára felajánlották, hogy az országban maradhatnak. Közülük sokan éltek is ezzel a lehetőséggel, továbbá néhányan ki is keresztelkedtek. A korábban fogságba esettek közül némelyikük pedig későbbi orosz nemesi családok őse volt.” [57] (Néhány kikeresztelkedett zsidótól, akik a Don mentén a XVII. századi kozák faluban, Sztarocserkaszkban telepedtek le, eredeztette magát körülbelül tíz kozák család.) Az 1667 körüli évekből származik az angol Collins feljegyzése, miszerint „a zsidók száma az utóbbi időben szaporodott meg Moszkvában és az udvarban”. Nyilvánvalóan az udvarban tevékenykedő zsidó orvos által kieszközölt védelmüknek köszönhetően. [58]

A Fjodor Alekszejevics[33] országlása alatti dekrétumok kimondták, hogy „ha a zsidók portékáikkal együtt titokban Moszkva városába lépnek”, akkor a vámnak feladata feltartóztatni áruikat, mivel Moszkva területén „portékáikkal vagy anélkül, de a Szmolenszkből származó zsidók számára tilos az áthaladás”. [59] Mindazonáltal, „a gyakorlat aligha volt összhangban ennek a rendelkezésnek a szellemével”. [60]

---

[32] Szelíd Alekszej Mihajlovics: Mihály cár fia, orosz cár 165-től 1676-ig.

[33] *Fjodor Alekszejevics:* Alekszej cár fia, Oroszország cárja (III. Fjodor) 1676 és 1682 között.

Nagy Péter uralkodásának első éveiben (1702), a képzett idegeneket Oroszországba csábító kiáltványában az alábbi, a zsidókra vonatkozó kitételt találhatjuk: „Inkább szeretnék...az országaimban Mohamed hitén levőket vagy pogányokat látni, mintsem zsidókat. Azok mind csalók és szélhámosok. Gyökerestől irtom ki a rosszat, nem engedem, hogy elszaporodjon; nem lesz tehát számukra Oroszországban sem fedél, sem kereskedésre való lehetőség. Hiába minden erőfeszítésük és mesterkedésük, hogy környezetemet pénzzel behálózva puhítsák meg.” [61]

Mindazonáltal, semmiféle tudomásunk nincs arról, hogy Nagy Péter regnálása alatt sor került volna bármiféle oroszországi zsidóüldözésre, vagy akár a jogaikat csorbító törvényt hoztak volna. Éppen ellenkezőleg, a valamennyi külföldi iránt tanúsított általános jóindulat jegyében a zsidók számára is lehetővé vált mesterségeik széles körű gyakorlása, sőt tekintettel „nélkülözhetetlenségükre”, a cár legszűkebb bizalmasai körébe való férkőzés lehetősége is nyitott volt számukra. Erre példa az alkancellár személye, Pjotr Safirov báró (kreatív és jelentős államférfi, akit hajlamos lévén csalásra, maga Péter részesített még életében személyesen büntetésben. Péter halála után a szenátus is végzett vizsgálatot [62]) és unokaöccsei: Abram Veszelovszkij, Péter közeli bizalmasa és Iszaak Veszelovszkij; Anton Gyevjer, szentpétervári rendőrfőnök; Vivjer, titkosszolgálati főnök; a bohóc Akoszta és még sokan mások. Ahogy Péter egyik, Abram Veszelovszkijhoz írott levelében leszögezte: „Számomra teljesen közömbös, hogy az illető meg van-e keresztelve avagy körül van metélve. Feltéve, hogy tudja a dolgát és becsületessége által különbözteti meg magát előttem.” [63] Mindazonáltal a zsidók németországi kereskedőházainak azon kérése, hogy az Oroszországon keresztül Perzsiával folytatandó kereskedelmük biztonságát szavatolják, az orosz kormánynál nem került meghallgatásra. [64]

A XVIII. század kezdetén a zsidók már jelentős kereskedelmi tevékenységet fejtettek ki Kis-Oroszországban egy évvel azt megelőzően, hogy a nagyorosz kereskedők is részesültek volna ugyanezen jogokban. Bár *Szkoropadszkij hetman*[34] több ízben adott ki a zsidók kiűzésére utasító

[34] *Szkoropadszkij hetman:* a kozákok katonai vezetője 1648-tól 1704-ig.

rendeletet, ezek azonban a gyakorlatban soha sem kerültek végrehajtásra. Sőt ellenkezőleg, a kis-oroszországi zsidók száma folyamatosan nőtt. [65]

A cárnő, I. Katalin[35] 1727-ben, kevéssel a halála előtt, Mensikov[36] sürgetésének engedve rendelte el az ukrán területeken és az orosz városokban élő zsidók kiűzését (amiben „meglehet, hogy szerepet játszott a zsidóknak a vodka készítésében és annak élénk kereskedelmében való jelentős mértékű részvétele”). Ez, az intézkedés, még ha el is kezdték a megvalósítását, csupán egy évig volt érvényben. [66]

Őt követően 1728-ban pedig, immár II. Péter[37] uralkodása alatt, „a Kis-Oroszország számára hasznos tevékenységet folytató zsidók részére az ország területére lépésüket szavatoló engedély adatott”, először csak „ideiglenes tartózkodás céljából”, amiből „természetesen szép lassan állandó tartózkodás lett”. Majd Anna Ivanovna cárnő[38] uralkodásának idején, 1731-ben ezen jogot kiterjesztik a szmolenszki körzet, 1734-ben pedig a moszkvai állam területén lévő (Poltavától északkeletre fekvő) Ukrajna[39] térségére is. Ezenkívül a zsidók számára engedélyezték, hogy földet béreljenek a földbirtokosoktól, a szeszes italokkal kereskedjenek, és 1736-ban még azt a jogot is elnyerték, hogy valamennyi – így a Nagy-Oroszországban találhatókat is beleértve – nyilvános italmérés számára lengyelországi vodkát szállíthassanak. [67]

Szintén itt említhetjük a balti területekről származó pénzembert, Lev Lipmant. Az idő tájt, amikor a hamarosan trónra kerülő cárnő, Anna Ivanovna még Kurlandban élt, és nagy szüksége volt pénzre, „Lipmannak valószínűleg már ekkoriban alkalma adódott hasznára lennie”. Lipman I. Péter uralkodása alatt telepedett le Szentpétervárott. II.

---

[35] *I. Katalin:* férje, Nagy Péter halála után Oroszország cárnője 1725 - 1727 között.

[36] *Alekszandr Mensikov:* (1670 -1729), Nagy Péter és I. Katalin cárnő kegyence.

[37] *II. Péter:* Alekszej cárevics 1715-ben született fia, 1727-től 1730-ig orosz cár.

[38] *Anna Ivanovna:* Szelíd Alekszej cár unokája, Oroszország cárnője 1730-1740.

[39] A Dnyeper bal partján található Ukrajna.

Péter idején „lesz az orosz udvar pénzváltója, illetve udvari ékszerésze”. Anna Ivanovna trónra léptével pedig „értékes udvari kapcsolatainak köszönhetően” immár udvari főbiztosi rangra emelkedik. „A cárnővel való közvetlen kapcsolatának köszönhetőn különösen annak kegyencével, Bironnal[40] állt szoros kapcsolatban. ...A kortársak megállapítása szerint... Biron az orosz állammal kapcsolatos kérdésekben is kikérte a véleményét. Az orosz udvarba akkreditált egyik nagykövet szerint: »Kijelenthető, hogy tulajdonképp Lipman irányítja Oroszországot.« A későbbiekben a kortársak megítélése Lipmannal kapcsolatban árnyaltabbá vált.” [68] Mégis Biron „Lipmannak engedte át csaknem a teljes pénzügyi adminisztrációt és a különböző kereskedelmi kiváltságokat”. [69] „Lipmannak sikerült megőrizni udvari pozícióit azután is, hogy Anna Leopoldovna[41] ...száműzte Biront.” [70]

Lipman minden bizonnyal nagyban befolyásolta Anna Ivanovna cárnő zsidókkal szemben tanúsított magatartását. Bár még így is, 1730-ban trónra léptekor a kis-oroszországi *hetman* mellé kiküldött követéhez írott levelében hangot adott abbéli nyugtalanságának, hogy „a kisoroszoknak csak elenyésző kisebbsége adja fejét kereskedelmi tevékenységre, és különben is főként görögök, törökök és zsidók foglalkoznak kereskedelemmel” [71] – amiből újfent leszűrhető tehát az a következtetés, hogy a zsidók 1727-es kitiltását nem követte gyakorlati végrehajtás, mint ahogyan Anna Ivanovna dekrétumait sem – bár 1739-ben megtiltották a zsidók számára a kis-oroszországi földbérletet; és 1760-ban elrendelték körülbelül hatszáz zsidó [72] külföldre toloncolását (ez azonban a földbirtokosok érdekeivel is ellentétes volt). S e rendeletek nagy valószínűséggel szintén csak hamvába holt kezdeményezések maradtak.

---

[40] *Biron:* Anna cárnő kegyence, akire gyakorlatilag Oroszororszság kormányzását bízta. Anna halála után régensnek kiáltotta ki magát, ami miatt aztán kegyvesztett lett és egészen II. Péter cár trónra lépéséig Szibériába száműzték.

[41] *Anna Leopoldovna:* I. Alekszej cár dédunokája (1718-1746). Abbéli terve, hogy Biron száműzetése után cárnőként fogadtassa el magát, nem vezetett sikerre.

Egy évvel a trónra lépése után, 1742 decemberében Erzsébet[42] az alábbi dekrétumot bocsátotta ki: „Birodalmunk területéről a zsidók ki vannak tiltva. Tudomásunkra jutott azonban, hogy különösen Kis-Oroszországban a legkülönfélébb ürügyekkel továbbra is megtalálhatóak ezen zsidók. Mivel Krisztus nevének ezen ellenségeitől a legcsekélyebb gyümölcsöket sem várhatjuk, sőt inkább hithű alattvalóink ártalmára vannak, ennek következtében elrendeljük tehát, hogy birodalmunk egész területéről mind a férfi, mind a nőnemű zsidók haladék nélkül, javaikkal együtt külföldre toloncoltassanak, és soha többé ne legyenek országunk területén megtűrve. Kivéve azokat, akik a görögkeleti keresztény hit felvételét óhajtják.” [73]

Olyasfajta vallási türelmetlenségről van itt szó, amely évszázadokon keresztül forrongásban tartotta egész Európát. A korszak gondolkodásmódjában nem volt semmiféle specifikusan csak az oroszokra jellemző ellenséges érzület, vagy olyan, ami kizárólag a zsidó nép és vallás ellen irányult volna. A kereszténység kebelén belül a vallási türelmetlenség nem kevésbé kegyetlen módon nyilvánult meg, éppúgy, mint a kor Oroszországéban. A vas és tűz általi üldöztetés lecsapott az óorosz rítust követőkre, vagyis az éppenséggel azonosan pravoszláv hitűekre is.

Erzsébet dekrétuma „nagy közfigyelemben részesült. Mégis, azon nyomban különféle próbálkozásokkal kívánták rávenni az uralkodónőt engedmények megtételére.” A kis-oroszországi katonai igazgatás jelentette a szenátusnak, hogy immár száznegyven személyt kiutasítottak az országból, azonban „a zsidók portékainak betiltása következményeképpen az állami jövedelmek csökkenni kezdtek”. [74] A szenátus pedig olyan jelentéssel járult az uralkodónő elé, amely megállapította, hogy „a zsidók kitiltását elrendelő tavalyi dekrétum súlyos csapást mért Kis-Oroszország és a balti területek kereskedelmére egyaránt, Ezzel összhangban a kincstár vámbevételei márpedig csökkenni fognak.” A cárnő viszont az alábbi módon adott hangot határozott szándékának: „Krisztus

[42] *Erzsébet:* I. Péter cár és I. Katalin cárnő lányaként 1741-ben foglalta el a trónt.

ellenségeitől márpedig semmilyen érdeket vagy hasznot nem várok.” [75]

Gesszen ebből az alábbi végkövetkeztetést vonja le: „Erzsébet uralkodása alatt Oroszország zsidó lakosság nélkül maradt.” [76] A zsidó származású történész, Sz. Dubnov megerősíti, hogy Erzsébet alatt „a korszak egyik történészének becslései szerint..., 1753 körül 35 ezer zsidót űztek ki az Orosz Birodalom területéről.” [77] Ez a szám azonban túlságosan eltér az Erzsébet által három évvel korábban hozott (és alkalmazásra sem került) rendelkezés előirányzott számaitól, amely szerint körülbelül hatszáz zsidót kellett Ukrajna egész területéről kilakoltatni, és túlzottan is különbözik az Erzsébethez íródott szenátusi jelentésben szereplő – és a valóságban is kitoloncolt – összesen 142 zsidó létszámától. [78] V. I. Telnyikov azzal a feltételezéssel él [79], hogy a fentebbi események ún. „kortárs történésze” nem is létezett a valóságban, és hogy az a történész, akinek Dubnov sem a nevét, sem művének a címét nem tünteti fel, nem más, mint E. Herrman. Aki egyébként a nevezetes számadatot nem hogy nem abban a korban, hanem pontosan száz évvel később, 1853-ban tette közkinccsé, ráadásul szintén anélkül, hogy forrását közelebbről is megjelölte volna. ...Ráadásul hozzáteszi, hogy „a zsidók számára halálbüntetés fejében írta elő az ország elhagyását a rendelet” [80],ami jól mutatja, hogy a fentebbi történész (pontosabban mindkettő) egyszerűen figyelmen kívül hagyta még azt a tényt is, hogy éppen Erzsébet volt az, aki – mégpedig már trónra lépte pillanatában – eltörölte a halálbüntetést egész Oroszország területén (éppen, hogy vallásos lelkiismereti megfontolásokból). Telnyikov rámutat továbbá, hogy Heinrich Graetz, aki az egyik legnagyobb zsidó történésznek tekinthető, egyetlen szóval sem említi, hogy Erzsébet ezen rendeleteit végrehajtották volna. Összehasonlításképpen azt is jeleznénk azonban, hogy G. Szliozberg szerint Erzsébet uralkodása alatt „az ukrajnai zsidók üldözésére csak kísérletek történtek”. [81]

Sokkal inkább azt kell valószínűnek tartani, hogy tekintve a zsidók és a földbirtokosok, illetve magának az államapparátusnak a körében felmerülő ellenkezésre, az erzsébeti rendeletet csak alig-alig hajtották végre, vagy

csupán ugyanolyan kevéssé, mint a korábbi hasonló értelmű dekrétumokat.

Az érem másik oldalát vizsgálva viszont megállapítható, hogy Erzsébet korától kezdve a zsidók kimagasló állami pozíciókat nyertek el. A diplomata Iszaak Veszelovszkij például felelősségteljes megbízásokat kapott és az uralkodónő valósággal elhalmozta őt kegyeivel. Ő is támogatta A. Besztuzsev-Rjumin[43] kancellárnak azt a kérelmét, hogy ne utasítsák ki a zsidókat az országból. (A későbbiekben a trónörököst, a majdani III. Pétert[44] tanította orosz nyelvre; ami pedig bátyját, Fjodort illeti, Erzsébet uralkodásának végén a moszkvai egyetem kurátorává neveznek ki. [82]) Felhívnánk továbbá a figyelmet arra a lutheránus szísz kereskedőre, Grünsteinre, aki egy balsikerű perzsiai kereskedőútját követően, ahol is fogságba esett, tért át ortodox hitre. Belépve a Preobrazsenszkij ezredbe,[45] tevékeny részt vállalt Erzsébet államcsínyjében,[46] amiért viszonzásként örökletes nemességet, szárnysegédi rangot és se több, se kevesebb, mint 927 „léleknyi" jobbágy örökös haszonélvezetét kapta. (Milyen nagylelkűen osztogatták ezeket a „lelkeket" buzgó ortodox uralkodóink!) A későbbiekben azonban „karrierjének sikere megszédítette." Megesett, hogy halállal fenyegette meg a főügyészt, majd egyik éjszakai útja során felelősségre vonta és megverte Alekszej Razumovszkij kegyencnőjének közeli rokonát (anélkül, hogy annak kilétéről tudomása lett volna). „Ez az útszéli garázdálkodás azonban már nem maradt büntetlenül, Grünsteint Usztjugba száműzték." [83]

Majd III. Péternek – aki számára mindösszesen hat hónap adatott csak regnálásra – aligha volt ideje arra, hogy

---

[43] *A. Besztuzsev-Rjumin:* 1744-ben főkancellárrá kinevezve irányította Oroszországot, egészen 1758-as kegyvesztéséig.

[44] *III. Péter:* Nagy Péter cár Anna nevű lányától és Károly Frigyes holsteini hercegtől született unokája, akinek trónöröklését 1742-ben ismerték el. Miután azonban feleségül vette unokatestvérét, Sophie Auguste Friderike Anhalt-Zerbst hercegnőt, a későbbi II. Katalint, ez utóbbi 1762-ben letaszította őt a trónról, majd internálta és meggyilkoltatta.

[45] *Preobrazsenszkij ezred:* Nagy Péter által 1687-ben alapított gárdaezred, amely a Moszkva közeli faluról, Preobrazsenszkojéról kapta a nevét.

[46] Trónra lépése érdekében Erzsébet félreállította és száműzetésbe kényszerítette Anna Leopoldovnát.

állást foglaljon a zsidók ügyében. Jóllehet talán mégiscsak maradt néhány tüske a szívében a zsidókkal szemben, annak a „zsidó Muszafajnak” köszönhetően, aki még Péter Holsteinben töltött ifjabb éveiben „játszott közvetítő szerepet olyan kölcsönügyletekben, amelyeknek következtében a Holstein-ház kincstára kiürült; Muszafaj pedig a nagyherceg nagykorúságának bejelentésekor egyszerűen kereket oldott”. [84]

Annyi bizonyos (és vajon véletlen-e?), hogy a frissen trónra lépő Nagy Katalinnak a császári tanács ülését elsőként megtisztelő látogatásakor a napirendi pontok egyike a zsidók számára az Oroszországba lépési jog engedélyezése volt. (A császári tanács többsége immár hajlott az engedékenységre.) Nyilvánvalóan azért, hogy az európai közvélemény előtt tisztázza magát, Nagy Katalin beszámolót jelentetett meg arról, miképpen zajlottak a dolgok az ő trónra lépéséig az országban. A tanács tagjainak egyike tehát tüstént felolvasta Erzsébetet elítélő határozat javaslatát. Bár Katalin nagyon erősen pártolta, hogy beengedjék a zsidókat az országba, mindazonáltal az államcsíny után még nem egészen érezte a helyzetét kellően biztonságosnak, és arra kényszerült, hogy ekkor még neofita[47] ortodoxiájának hangoztatására helyezze a hangsúlyt. „Hogy uralkodását a zsidók szabad beáramlását engedélyező rendelettel kezdje, nem szolgálta volna a kedélyek lecsillapítását; mivel ebben az időben azt kijelenteni, hogy a zsidók beengedése nem]enne ártalmas, valósággal elképzelhetetlen volt.” [85]

Katalin megparancsolta tehát, hogy halasszák későbbre a tervezet megvitatását. Néhány hónappal később kibocsátotta a külföldiek oroszországi letelepedését engedélyező manifesztumát,[48] aminek kapcsán azonban kikötötte, hogy mindez „a zsidókra nem érvényes”. Tíz évvel később aztán majd kifejti Diderot-nak, hogy az alkalmas idő a zsidók ügyének rendezésre akkoriban még nem jött el. [86]

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a kellő időpontot nem jól választották volna meg. A külföldi zsidók

---

[47] *Neofita (görög, latin):* egyházi szóhasználat szerint az olyan keresztény aki nemrég keresztelkedett meg.

[48] *Manifesztum (latin):* fontosabb alkalmakkor kibocsátott nyilatkozat.

ragaszkodtak hozzá, hogy beengedjék őket az országba, ráadásul tették ezt a Szentpétervárról, Rigából és Kis-Oroszországból érkező, érdekükben közbenjáró sürgetésekre támaszkodva. Ezek azt bizonygatták, hogy a helyi kereskedelem „nagymértékben fellendült, amióta a zsidók, a többi külföldi kereskedőhöz hasonlóan, engedélyt kaptak a kereskedelmi tevékenység szabad gyakorlására Kis Oroszország területén”. [87]

Bár az uralkodónő teljes mértékben hajlott e lépések megtételére, azonban még mindig féltve ortodoxiájának hírnevét, arra kényszerült, hogy konspirációhoz folyamodjék! Saját törvényeit megszegve odáig elment, hogy a frissen megszerzett, és még lényegéhen lakatlan Új-Oroszország[49] kolonizációjával zsidó kereskedőket bízott meg, és később a rigai üzleti élet irányítását is az ő körükben összpontosította. Persze gondosan palástolva pártfogoltjai nemzetiségét. Ezek a zsidók ugyanis minden dokumentumban szigorúan „új-oroszországi kereskedőkként” voltak megnevezve. A Rigába telepedésre buzdított zsidók „ténylegesen a szokásos kereskedelmi tevékenységeiket gyakorolták”. Ezenkívül „Katalin egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy zsidókat telepítsen Új-Oroszországba, azzal az egyetlen feltétellel, hogy ott ne keltsenek túl nagy hírverést maguk körül”. Ottani letelepedést engedélyezett a török fogságból szabadultak, vagy a hajdamakok[50] által üldözött litvániai és lengyelországi zsidóknak is. [88]

Ezek után jött el az 1772-es év, amikor Lengyelország első felosztása [ehetővé tette az Orosz Birodalom számára, hogy bekebelezze a mintegy százezernyi zsidó lakossággal rendelkező belorusz területeket. Ettől az évtől kezdve kell tehát számolni a zsidók és oroszok történetének első jelentős egybekapcsolódását.

*

[49] *Új-Oroszország:* a Krím félszigetből és a jelenlegi Moldávia területéből álló, kevéssé lakott területnek az 1764-ben adott új elnevezése, amelyet ekkortól kezdtek el telepesekkel benépesíteni.

[50] *Hajdamakok (török):* helyi parasztokból, kozákokból, orosz katonákból stb. formálódó különítmények, akik a lengyel földesurak és a zsidók ellen harcoltak Kis-Oroszországban.

A zsidóság lengyel földön való megjelenése a XI. század elejétől kezdve vált érzékelhetővé. A lengyel fejedelmek és a későbbi királyok védelmet biztosítottak ugyanis „mindenfajta Nyugat-Európából érkező hasznos tevékenységet folytató jövevénynek. A zsidók több alkalommal részesültek királyi támogatásban és különféle privilégiumokat nyertek el [a XIII. században V. (Tiszta) Boleszlávtól, a XIV. században III. (Nagy) Kázmértól, a XVI. században pedig I. (Öreg) Zsigmondtól és Báthory Istvántól]. Jóllehet, időnként az is megesett, hogy a támogatásuk kényszerintézkedésekkel is párosult (a XV. században Jagelló Ulászló és IV. Kázmér alatt; valamint ebben az évszázadban két zsidópogrom is volt Krakkóban). A XVI. században a lengyel városok egész sorában állítottak fel gettókat, állítólag a zsidók biztonsága céljából. A zsidókra ezen kívül mindvégig ellenségesen tekintett a katolikus klérus. A lengyelországi körülmények mérlege mégis kétségtelenül inkább előnyösnek, mint hátrányosnak volt mondható a zsidóság számára, mivel „a XVI. század első felében Lengyelország zsidó lakossága figyelemreméltó növekedésen ment keresztül a nagyarányú bevándorlásnak köszönhetően”. A zsidók „jelentős mértékben járultak hozzá a mezőgazdaság fellendítéséhez elősegítve a földbirtokosok földjeinek megművelését – rajtuk földbérleteket kialakítva – ...mindenekelőtt pedig a szeszfőzés által.” [89]

A tatár hódítás miatt megsemmisült Kijevi Nagyfejedelemség hajdani maradványai a XIV. század folyamán a Litván Nagyfejedelemség, majd pedig a perszonálunióban[51] egyesült lengyel-litván állam részévé váltak. Erre az időszakra tehető, hogy „a zsidók Podóliából és Volhíniából elkezdtek apránként az ukrán területekre beszivárogni” Kijev, Poltava és Csernyigov térségében. Ez a folyamat gyorsult aztán fel a lublini unió létrejöttét[52] (1569) követően, amikor is hatalmas kiterjedésű ukrán területek kerültek közvetlenül a lengyel korona igazgatása alá. Ezeket a területeket alapvetően az ortodox parasztság lakta, amely hosszú időn keresztül élvezett bizonyos szabadságjogokat és mentességet a fejadó fizetése alól.

---

[51] *Perszonálunió:* több államnak olyan közjogi viszonya, amikor mindegyik államban ugyanaz a személy uralkodik.

[52] *Lublini unió:* Lublin városa adott otthont annak az országgyűlésnek, amely kimondta Lengyelország és Litvánia unióját.

Ebben az időben kezdődött az ukrán területek intenzív betelepítése, a lengyel földesurak kezdeményezésére és a zsidók közreműködésével. „A kozákokat röghöz kötötték, robotra és adófizetésre kényszeríttették. ...A katolikus Birtokosok súlyos adóterhekkel és kötelezettségekkel sanyargatták ortodox jobbágyaikat, a zsidók számára gyászos szerep jutott, elnyerték uraiktól a vodka előállításának és árusításának kizárólagos jogát”, és a gazdaság más ágazatait. „A zsidó földbérlő, átvéve az uraság szerepét, bizonyos mértékig földesúri jogokra tett szert a földesúr hatósága alá tartozó jobbágyok felett, és mivel a zsidó földbérlő a lehető legnagyobb hasznot igyekezett a parasztokból kihúzni, a parasztok haragja ugyanúgy irányult a katolikus földesuruk, mint a zsidó földbérlő ellen. Ezért aztán, amikor 1648-ban kitört a Hmelnyickij által vezetett, borzalmas kozák felkelés, annak a zsidók és a lengyelek egyaránt áldozatául estek” zsidók tízezrei vesztették ekkor életüket. [90]

A zsidók „az ukrán területek természeti gazdagságának csábítására és a területet benépesítő lengyel mágnások hívó szavára letelepedve, az ottani gazdasági élet meghatározó tényezőivé váltak. ...Lévén, hogy a földbirtokosok és a kormányzat szolgálatában álltak..., a zsidók a népharag célpontjai lettek.” [91] N. I. Kosztomarov ezt azzal egészíti ki, hogy a zsidók „nemcsak számos, a (lengyel) birtokosok hatáskörébe tartozó jogot vettek bérbe, hanem az újszülöttek megkeresztelésére is adót vetettek ki”. [92]

A felkelést követően, a belocerkovszki szerződés (1651) értelmében „a zsidóknak újra jogukban áll letelepedni Ukrajna bármely területén: »azok a zsidók, akik korábban városlakók vagy földbérlők voltak őfelsége, avagy a nemesség földjein; a továbbiakban is azok maradnak«„. [93] A XVIII. századra azonban gyakorlatilag a szeszfőzés vált a helyi zsidók főfoglalkozásává. „Ezen tevékenység gyakran vált a zsidók és a jogfosztott parasztok közötti összeütközés mozgatórugójává, mivel az utóbbiak nem csupán jókedvükben látogatták a csapszékeket, hanem általános szorultságuk és nélkülözésük miatt.” [94]

A számtalan korlátozás között, amelyekkel a katolikus egyház időről időre sújtotta a zsidókat, szerepelt annak tilalma is, hogy keresztényeket alkalmazzanak személyi

szolgálatukra. Ha a lengyelekre ez igaz is volt, semmi esetre se vonatkozott azokra a betelepültekre, akik a szomszédos Oroszországból menekültek át a katonai összeírás és az adók elől. Ezek ugyanis Lengyelországban semmilyen joggal nem bírtak és minden bizonnyal egyetértettek volna a Nagy Katalin-féle Bizottság (1767-1768) megjegyzésével, miszerint Lengyelországban „a zsidók számos orosz menekültet tartottak a szolgálatukban”. [95]

Aktív gazdasági kapcsolatokat ápolva környezetük lakosságával a lengyelországi zsidóság ekkor már nem tűrt meg külső hatásokat. Hiába váltották egymást az évszázadok a kora újkori Európában, bezárkózottságában ez a lengyelországi közösség egyre kevésbé tartott lépést az őt körülvevő világgal. A lengyel zsidók világa tudniillik teljesen egynemű volt, és szilárd társadalmi berendezkedést mondhatott magáénak. Sajátos életkörülményeik, amelyek egészen a XIX. század közepéig változatlanul fennmaradtak aztán Oroszországban, már a *diaszpóra*[53] születésének kezdete óta rendkívüli módon kedveztek mindenekelőtt vallásos és nemzeti identitásuk megőrzésének. A zsidóság életét minden körülményre kiterjedően a rabbik és a helyi *kehalimok*[54] irányították és felügyelték. Utóbbiak intézménye a helyi zsidóság életének alapzatát alkotta. Lengyelország területén a *kahal* töltötte be egyfelől a közvetítő szerepet a zsidók és a külvilág, másfelől a hatóságok és az igazságszolgáltatás funkcióját a zsidóságon belül. Ez a szervezet vetette ki a koronának járó adót, míg cserébe a hatóság védelmében részesítette a közösséget. Pénzösszegeket halmozott fel a zsidóság szociális problémáinak enyhítésére, valamint a kereskedelmi életet és a kézműipart szabályozó rendeleteket hozott. A javak viszonteladása, a földbérlet visszavásárlása vagy kibérlése kizárólag csak a *kahal* hozzájárulásával volt lehetséges. Ezek mellett a legidősebb *kehalim*tagoknak állt jogában a zsidó lakosság körében bíráskodni. A zsidók közötti perek kizárólag a *kehalim*ok által elrendelt rendszer keretei

---

[53] *Diaszpóra (görög):* szétszóródás. Eredetileg a görögül beszélő zsidóknál a babiloni számkivetés óta a pogány népek közt, különösen Egyiptomban és Kis-Ázsiában elszórva élt zsidók elnevezése.

[54] *Kehalimok:* a zsidó közösségek központi szervezetének, tanácsának, a kahal tagjai.

között zajlottak. Az a személy, aki a *kahal* előtt lefolytatott perét elvesztve állami bírósághoz nyújtott be fellebbezést, a *cherem*nek (a vallásos közösségből való kiátkozás és a közösségi életből való kizárás) szolgáltatta ki magát. Mindazonáltal „a kahal alapjaiban rejlő demokratikus elveket gyorsan eltiporta az oligarchia[55]...” – jegyzi meg a szabadelvű történetíró, Ju. I. Gesszen. „A *kahal* gyakran útjában állt a nép fejlődésének. Valójában a nép alsóbb rétegeinek nem volt lehetőségük a társadalom önigazgatásában részt venni. A régi *kehalim*tagok és a rabbik saját tekintélyüket féltve...az alsóbb néptömegeket a háttérbe szorították.” „Amíg a rabbik a vallási kérdésekben teljes körű függetlenséget élveztek, addig egyéb téren ők is az egyes szolgáltatások bérbe adását intéző *kahal*tól függtek.” Másfelől azonban „a *kehalim*ok rendeletei csak abban az esetben léptek érvénybe, ha értük a rabbi egyszer már kezességet vállalt”. „A *kehalim*ok nem örvendtek nagy tekintélynek a nép körében, fennhatóságuk fennmaradását csakis a kormányzat támogatásának köszönhették.” [96]

A belső zavarok alapjaiban rengették meg egész Lengyelországot a XVII. század végén és a XVIII. század folyamán. A gazdasági élet romokban hevert és a mágnások önkénye, mivel semmi sem állt az útjába, egyre csak fokozódott. „Lengyelország két évszázadon át húzódó lassú agóniája folyamán...a zsidóság nyomorba süllyedt, erkölcsileg lezüllött, és – középkori állapotában merevedve – óriási lemaradásba került Európa népeihez képest.” [97] H. Graetz kiemeli továbbá: „Semmilyen más korszakban nem mutat a zsidóság olyan nyomorúságos képet, mint a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig terjedő időszakban. A társadalom legmegvetettebb alsó régiójából való felemelkedésük pedig valóságos isteni csodának tekinthető. A századok tragikus sodrában Európa egykori szellemi tanítói az infantilizmusig, sőt a szenilis elhülyülésig süllyedtek.” [98]

„A XVI. században a zsidó világon belüli szellemi elsőbbség a nemet-lengyel zsidókat illette meg. ...Megelőzendő a zsidó népesség teljes körű beolvadását a környező népekbe, szellemi vezetőik már

[55] *Oligarchia (görög):* kevesek uralma. Így nevezték az arisztokrácia zsarnoksággá fajult uralmát.

régóta felállítottak olyan szabályokat, amelyek biztosítják tökéletes elkülönülésüket szomszédaiktól. A *Talmud* tekintélyét felhasználva...a rabbik olyasfajta hálót szőttek a zsidók mindennapjai és társadalmi érintkezései köré, amely a maga vallásos és rituális jellegéből adódóan közeledésüket más vallásúakhoz eleve meggátolta.” A kézzelfogható és szellemi szükségleteiket „a közösségi élet elavult formáinak oltárán áldozták fel”. „A szertartások elvakult követése a nép szemében a zsidóság túlélését öncélúan szavatoló eszközzé vált. ...A rabbinizmus, saját élettelen kliséibe merevedve, a nép gondolkodását és akaraterejét verte bilincsekbe.” [99]

*

A zsidó népnek a diaszpóra keretei között két évezreden át megvalósuló fennmaradása csodálatot és tiszteletet érdemel. Azonban közelebbről is szemügyre véve ezt az igyekezetet, bizonyos történelmi korszakokban, mint például a XVI-tól a XIX. század közepéig terjedő orosz-lengyel időszak során, ezt a vallási és etnikai sérthetetlenséget kizárólag a *kehalim*ok tekintélyuralmi módszereivel sikerült fenntartani, ami csakis abból a nézőpontból érdemel tiszteletet, hogy az egyben vallásos hagyományt is hordozott magában. Legyen bár szó akár csak gyenge adag izolacionalizmusról[56] is, amikor az velünk, oroszokkal kapcsolatban kerül szóba, akkor azt mások mindig szörnyű fogyatékosságunkként fogják fel.

Ahogy a zsidóság az orosz kormányzat fennhatósága alá került, közösségük a kahal által uralt merev belső szerveződésével együtt őrződött meg. Ez pedig, ahogy Gesszen feltételezi, ugyanúgy ingerültséget keltett a XIX. század közepén a felvilágosult zsidók körében, mint a talmudikus hagyományok megkövesedése. „A zsidóság vezető rétege minden igyekezetével azon volt, hogy meggyőzze az (orosz) kormányzatot annak a több évszázados intézménynek a fontosságáról, amelynek fenntartása egyaránt megfelelt az orosz hatalom és a zsidóságot vezető réteg érdekeinek.” A rabbikkal szövetkező *kahal* a hatalom teljességét birtokolta és azzal gyakran vissza is élt. „Eltékozolta a közösségi vagyont,

[56] *Izolacionalizmus (latin):* elkülönülés.

megsértette a szegények jogait, jogosulatlanul vetett ki adókat, bosszút állt személyes ellenségein.” [100] A XVIII. század folyamán az Orosz Birodalomhoz csatolt területeket kormányzók egyike az alábbi sorokat írta jelentésében: „A rabbi, az egyházi bíróság és a *kahal*, »szoros szálakkal fonódva össze, egészen a zsidók lelke fölött való rendelkezésig terjedő abszolút tekintély birtoklásáig, a zsidóktól teljesen független hatalommal bír és a polgári hatóságoknak felelőséggel nem tartozik«.” [101]

Amikor a XVIII. század folyamán a kelet-európai zsidóság szívében életre kelt egyfelől a vallásos haszidizmus[57] erőteljes irányruta,másfelől Mojszej Mendelszon a világi oktatás mellett síkraszálló mozgalma, a *kehalim*ok minden energiájukkal azon voltak, hogy mindkét kezdeményezést csírájában elfojtsák. A vilniuszi rabbinátus 1781-ben kiátkozta a haszidizmust; 1784-ben a Mogiljovban összegyűlt rabbik kongresszusa a mozgalom tagjait „törvényen kívülieknek”, vagyonukat pedig „nem örökíthetőnek” nyilvánította. Ennek következtében egyes, zsidók lakta városokban „a csőcselék a haszidok házainak kifosztására vetemedett, valóságos belső zsidópogromot idézve elő”. [102] A haszidokat kegyetlenül üldözték, néha kifejezetten *álnokul*, mivel egyesek nem átallottak miattuk rágalmazó politikai feljelentéseket küldeni az orosz, hatóságoknak. Ez azonban fordítva is megesett. Például a haszidok feljelentései hatására tartóztatták le a vilniuszi *kahal* tagjait 1799-ben az általuk beszedett adó rejtegetése miatt. A haszidizmus ugyanakkor nagy sikerrel terjedt egyes régiókban. A rabbik nyilvános autodafék[58] keretében égették el a haszidok könyveit, mialatt a haszidizmus a nép érdekében lépett fel a *kahal* hatalmi visszaéléseivel szemben. „Ebben a korszakban a vallási küzdelem háttérbe szorította a zsidóság minden más természetű problémáját.” [103]

Az 1772-ben az Orosz Birodalomba bekebelezett beloruszok lakta területek alkották a polocki (a későbbi vityebszki) és a mogiljovi kormányzóságot. Nagy Katalin a kormányzóknak küldött üzeneteiben határozottan felhívta a

[57] *Haszidizmus (héber. latin):* az 1750 körül Izraelben Eliezer rabbi által Ukrajnában alapított misztikus-vallásos mozgalom.

[58] *Autodafé (portugál):* könyvégetés.

figyelmet arra, hogy a térség lakói „bármely eredetűek vagy rangúak is legyenek, nyilvánosan gyakorolhassák vallásukat és bírhassák javaikat”, ezen kívül „mindazon jogok, szabadságok és privilégiumok, amelyeket legrégibb alattvalóink élveznek”, őket is megillesse. A zsidókra kitérve Nagy Katalin megkövetelte, hogy a zsidók számára is ugyanazokat a jogokat ismerjék el, melyekkel a keresztények bírnak, és amelyekkel nem rendelkeztek Lengyelországban. A zsidókat érintő speciális záradék szerint: „adassék meg és legyen fenntartva közösségük számára mindazon szabadságjog, amelyeket ez idáig is élveztek” [104] – másként fogalmazva, semmilyen, a lengyelek által számukra elismert jogot nem vont meg tőlük a cárnő. Az is igaz azonban, hogy ezáltal a *kehalim*ok hatalma is érintetlen maradt az örökkévalóságig, és hogy a *kahal* rendszerének tulajdoníthatóan a zsidók továbbra is elzárva éltek az őket körülvevő népességtől. Ez egyben lehetetlené tette számukra, hogy a gazdasági tevékenységeikkel összhangban váljanak szerves részévé az oroszországi kereskedő- és kézműves-rendeknek.

Katalin eleinte ugyanannyira tartott a hatalmát fokozatosan elvesztő lengyel elit[59] ellenséges válaszaitól, mint az ortodox alattvalóit érő kellemetlen benyomástól. Mégis a zsidók iránti jóindulatból és az ország számára tőlük várt gazdasági haszontól sarkallva elhatározta, hogy kiszélesíti jogaikat. Így 1778-tól kezdve már a beloruszok által lakott régióra is kiterjesztette az Oroszország egészére vonatkozó rendeletét. Ennek értelmében az ötszáz rubelnél kevesebb tőkével bírók a polgárok rendjét képezik; az annál magasabb tőkével rendelkezők pedig a kereskedők osztályát (mégpedig azt három gildére[60] osztva tagjaik vagyonának összege alapján). A két rend tagjait mentesítette a fejadó fizetése alól avval a kikötéssel, hogy tőkéjük egy százalékát kötelesek voltak az államkincstár javára befizetni, „melyet lelkiismeretesen kellett bevallaniuk”. [105]

Ez a rendelet különleges jelentőséggel bír, ugyanis aláásta a zsidók nemzeti elkülönülését (éppen ez volt az, amire Nagy Katalin törekedni kívánt). Ezzel pedig elvetette

---

59 *Elit (francia):* válogatott, előkelő társaság, valaminek a színe-java.
60 *Gilde (német):* kereskedőcéh.

a lengyelek hagyományos koncepcióját is, amely az állam számára idegen elemekként tekintett a zsidókra. Emellett megingatta a *kehalim*ok rendszerét és a *kahal* korlátozó érvényű hatalmát. „Ettől az évszámtól kezdve számítható tehát a zsidóság beilleszkedési folyamata az orosz társadalom szervezetébe. ...A zsidók jócskán kihasználták azt a lehetőséget, hogy feliratkozhattak a kereskedők rendjébe”, annyira, hogy például a mogiljovi kormányzóságban a zsidó lakosság 10 százaléka jelentkezett a kereskedők rendjébe (szemben a keresztény népesség 5,5 százalékával [106]). A zsidó kereskedők tehát ettől fogva felmentést kaptak a *kahal*nak fizetendő adókötelezettség alól. Különösen jelentős volt a számukra az is, hogy többé nem kellett már a *kahal*hoz fordulniuk azért, hogy eltávozásuk engedélyeztetését kérjék. A többi alattvalóhoz hasonlóan ettől kezdve nekik is csak a helyi állami hivatalokkal kellett intézniük külföldi utazásaikat. (A mogiljovi és sklovi zsidók 1780-ban Nagy Katalin dicsőségéről ódákat zengve járultak a cárné színe elé.)

Annál a néhány zsidónál, akiknek sikerült a kereskedők rendjébe beilleszkedniük, még a hivatalos megnevezésükből is eltűnt „zsidó” kifejezés. A rendelet kiterjesztésétől kezdve tehát a többi zsidónak Oroszországban nyilvánvalóan és kizárólagosan a polgárok társadalmi rendjébe kellett tartoznia. Kezdetben azonban egyáltalán nem volt sok önkéntes közöttük, mivel a minden egyes polgár számára előírt éves fejadó akkoriban elérte a hatvan kopeket, míg ezen a címen a zsidóknak addig csak ötvenet kellett fizetniük. Más lehetőség azonban nem nyílt a számukra. A zsidó kereskedők tehát 1783-tól fogva, csakúgy, mint a zsidó polgárok, adóterheiket nem a kahalnak fizették, hanem a városi hatóságoknak. Ezt eredményezte az általános kötelezettség, s az utazási engedélyeket is ugyanonnan kapták.

Az 1785-ben kibocsátott új általános városi rendelkezés még ennél is tovább ment. Az új törvény csak a társadalmi rétegződést vette figyelembe, de a nemzetiséget egyáltalán nem. A rendelkezés szerint minden egyes polgár (azaz valamennyi zsidó származású is) jogot kapott arra, hogy részt vehessen a városok igazgatásában, és hogy közhivatalt tölthessen be. „Ez a rendelkezés a kor

körülményeit számításba véve nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidók jogaikat tekintve egyenrangú állampolgárokká váltak. ...Annak lehetősége, hogy a kereskedők vagy a polgárok rendjébe léphettek, döntő jelentőségű társadalmi esemény volt”, ez ugyanis a zsidókat „olyan társadalmi erővé formálta, amelyet ettől kezdve nem lehetett számításon kívül hagyni, és ezáltal erkölcsi tudatuk is jelentős mértékben megnövekedett”. [107] Hiszen alapvető érdekeiket immár könnyebben tudták védelmezni. „Ebben az időszakban a kereskedők és iparosok rendje, valamint a törvényhatósági egyesületek vezetése is nagymértékű autonómiát élvezett. ...Így a zsidók a keresztényekkel egyenlő módon részesültek az adminisztratív és bírói autonómiában, amelynek jóvoltából közigazgatási és társadalmi téren törvényes hatalomra és képviseletre tettek szert.” [108] A zsidók köréből polgármesterek, helyi tanácsosok, bírák kerülhettek ki. A nagyobb városokban kezdetben korlátozásokat vezettek be, hogy a választott tisztségekre kevesebb zsidót válasszanak, mint keresztényt. Mindazonáltal 1786-ban „Katalin a saját kezével ellenjegyzett rendeletet küldött a belorusz területek általános kormányzójának, azt követelve, hogy »a zsidók számára a városok közigazgatásában biztosított egyenjogúságot rögvest biztosítsák, a legkisebb halogatás nélkül«, mégpedig »az ellenkezők megbüntetésének« terhe mellett.” [109]

Megjegyeznénk, hogy ebből fakadóan a zsidók az állampolgári jogok egyenjogúságára tettek szert, eltérően nemcsak a Lengyelországban szokásos gyakorlattól, de ebben a tekintetben Franciaországot vagy a német területeket is megelőzték. Egyébként II. (Nagy) Frigyes uralkodása alatt például a zsidók súlyos korlátozásokat voltak kénytelenek elszenvedni. Még fontosabb azonban, hogy az oroszországi zsidók egy csapásra megszerezték azokat az egyéni szabadságjogokat, amelyektől az orosz parasztokat még további nyolcvan évig megfosztották. Továbbá, paradox módon, a zsidók számára az orosz kereskedőknél és polgároknál nagyobb szabadság jutott osztályrészül. Ez utóbbiak ugyanis kizárólag a városokban való lakhatásra voltak korlátozva, miközben a zsidó lakosság „letelepedhetett a járásokban, ahol, többek között szeszfőzéssel is foglalkozhatott”. [110]

„Bár zsidók nagy tömegben nem csak a városokban, hanem a kisvárosokban és a falvakban is éltek, mindenesetre elsősorban mégis a városi közösségekhez fűzték őket szorosabb szálak, nevezetesen a polgárok és a kereskedők rendjéhez tartozókhoz.” [111] A jogfosztott paraszti lakosság körében élő zsidók már tevékenységi körükből adódóan is jelentős gazdasági szerepet töltöttek be. A vidék kereskedelme az ő kezükben összpontosult, a földbirtokosoktól bérelt földeken pedig számos jövedelmező tevékenységet folytattak, mint például vodkaárusítás a kocsmákban – „hozzájárulva ezáltal az iszákosság terjedéséhez”. A beloruszok lakta területek tisztviselői ennek kapcsán nem is mulasztották el megjegyezni: „A zsidók vidéki jelenléte káros hatással van a paraszti lakosság anyagi és erkölcsi állapotára, mivel a zsidók jelenléte…a helyi lakosok iszákosságának kedvez.” A hivatalnokok jelentései arra engednek következtetni, hogy a zsidók hitelre adva el a vodkát a parasztoknak (majd a parasztok értékeit foglalva le annak fejében), az italba, tétlenségbe és nyomorba taszították őket. [112] Másfelől viszont „a szeszfőzés nagyon is csábító jövedelemforrásnak bizonyult” [113] a lengyel földbirtokosok számára csakúgy, mint zsidó adóbérlőik szemszögéből nézve.

A zsidók polgári egyenjogúságának elismerése, amelyből számukra megannyi előny származott, logikusan tartogatott azonban néhány veszélyt is. A központi rendeletek értelmében például alá kellett vetniük magukat a falvakra érvényes szeszfőzési tilalomnak – ezáltal sokuknak kellett régi tevékenységét abbahagynia. Mint azt 1783-ban elrendelték „»minden egyes állampolgár a saját állásának megfelelő kereskedelmi tevékenységet vagy mesterséget köteles folytatni, kivéve a szeszfőzést, amely nem illendő elfoglaltságot jelent«, ha pedig a falvakban »kereskedő, polgár vagy zsidó« adóbérlő lenne a vodka előállítója, akkor azon személy a törvények áthágójának minősül”. [114] Más szóval „a zsidókat felszólították, hogy évszázadok óta űzött tevékenységüknek, a szeszfőzdék és kimérések haszonbérletének hátat fordítva, hagyják el a kisvárosokat és a falvakat”. [115]

A falvakból való kiűzésük nem csupán egységes kormányzati intézkedés volt. Egyben nemzeti és vallási

közösségüket célzó diszkriminatív lépésnek is számított. A jövedelmező vidéki tevékenységüktől megfosztott és a városokba kényszerített zsidó polgárok immár a városbeliek és a saját hittársaik által diktált kemény verseny miatt kerülhettek nehéz helyzetbe. Ezért 1784-ben erőteljes agitáció indult a zsidók körében, amelynek hatásán: a *kehalim*ok követséget menesztettek Szentpétervárra a törvény visszavonásáért. A *kehalim*ok egyébként a zsidóság felett korábban gyakorolt teljes hatalmuk visszaállítását is el akarták érni a kormánynál. Az uralkodónő nevében azonban az alábbi választ kapták a kormánytól: „Mivel a zsidó vallásúakra a többiekével azonos feltételek vonatkoznak, illendő tehát, hogy az őfelsége által elrendelt törvényeket minden egyes alattvaló tiszteletben tartsa, aki jogállása szerint, de mindenfajta vallási és nemzeti megkülönböztetéstől mentesen élvezi jogait és privilégiumait.” [116]

Nem hanyagolható el ennek kapcsán a vidéki zsidókkal érdekközösséget alkotó lengyel birtokosok kérdése sem: Bár 1783-ban a beloruszok lakta régiót igazgató állami tisztviselők megtiltották a számukra, hogy a szeszlepárlást bérletbe kiadják olyanoknak, „akiknek arra nem volt joguk, »különösen a zsidók számára«..., a földbirtokosok azonban továbbra is fenntartották a zsidókkal kötött bérleti szerződéseiket. Ezt előjogukként gyakorolták” [117], mégpedig az évszázados lengyel szokások örökségeképpen.

Még a császári tanács sem mert nekik ellentmondani. Ezek után 1786-ban visszavonták a zsidók városokba költöztetését elrendelő határozatot. Ezt a gyakorlatban következőképpen oldották meg: a vidéki zsidókra úgy tekintettek, mint akik már véglegesen a városokba települtek, jogukban volt viszont *ideiglenesen* továbbra is vidéken tartózkodniuk. Más szavakkal: minden egyes zsidó abban a faluban maradhatott, ahol éppen lakott. A császári tanács 1786-os dekrétuma tehát engedélyezte a zsidók számára a falvakban maradást, „valamint azt, hogy továbbra is szeszt főzzenek és árusítsanak, míg a keresztény kereskedőknek és polgároknak ez nem állt jogában”. [118]

A *kehalim*ok szentpétervári küldetése tehát sikerrel járt. Bár kérésükre nem állítottak fel különálló zsidó

bíróságokat a zsidók közötti valamennyi peres ügy rendezésére, visszakapták viszont (1786-ban) a zsidóság feletti felügyeleti szerepük és adminisztrációs jogkörük jelentős részét. Ez nem csak azt jelentette, hogy újra ők oszthatták el a zsidóság körében a különféle társadalmi kötelezettségeket, hanem újra magában foglalta a fejadó begyűjtését, valamint azt a jogosítványt, hogy az országból esetlegesen kiutazni kívánók kérelmét is újból ők bírálhatták el. Nyugodt szívvel vonhatjuk le tehát azt a következtetést, hogy a kormányzat gyakorlati érdekei szerint a *kahal* hatalmát valójában nem kívánta gyengíteni.

Az Orosz Birodalom egészére általánosságban volt igaz, hogy a kereskedőknek és a polgároknak nem állt jogukban lakhelyük szabad változtatása. Lényegében életük végéig az adott lakhelyükhöz voltak kötve (mindenekelőtt azért, hogy esetleges távozásukkal ne gyengítsék városuk lakosságának fizetőképességét). A belorusz területekre vonatkozóan viszont a császári tanács 1782-ben az, alábbi kivételt fogalmazta meg: a kereskedők más városba költözhetnek, „ha azt kereskedelmi érdekeik úgy kívánják”. Ez a rendelkezés tehát ismét kiváltságban részesítette a zsidó kereskedőket.

Márpedig ők még a megengedettnél is jobban igyekeztek élni a számukra juttatott jogokkal, „zsidó kereskedők jelentek-meg Moszkvában és Szmolenszkben”. [119] „Röviddel a beloruszok lakta területek 1772-es *annexióját*[61] követően a zsidók már Moszkvában is megvetették a lábukat. ...A XVIII. század végén pedig a moszkvai zsidók száma immár nem volt elhanyagolhatónak mondható. ...Néhány, a moszkvai kereskedők soraiba lépő zsidó jelentősnek tekinthető kereskedelmi vállalkozást tudhatott magáénak. ...Mások külföldi portékákkal kereskedtek saját lakásukon, a fogadókban vagy; ami a korban elvileg tiltott dolognak számított, azokkal házról házra járva.” [120]

Emiatt aztán 1790-ben „a moszkvai kereskedők egyesülete vádló hangnemű kiadványt tett közzé”. A kiadvány szerint „»tekintélyes számú« külföldről és a belorusz területekről érkező zsidó tűnt fel Moszkvában”;

[61] *Annexió (latin):* hozzákapcsolás. Az állami főhatalom kiterjesztése valamely idegen területre.

akik közül néhányan közvetlenül a kereskedők rendjébe iratkoztak és meg nem engedett eszközökkel élnek a kereskedelemben, „annak komoly károkat és súlyos felfordulást okozva”. Portékáik alacsony ára azok csempészett eredetét mutatja; ráadásul, „köztudón, hogy a zsidók általában pénzt hamisítanak, és nem zárható ki, hogy ezen szokásukkal Moszkvában is élnek”. „Fortélyaikra és cselfogásaikra” válaszul a moszkvai kereskedők a zsidók Moszkvából való kiűzését követelték. A zsidók a maguk részéről arról panaszkodtak, hogy „a moszkvai és a szmolenszki kereskedő testületek nem hajlandóak tovább megtűrni őket”. [121]

A panaszok kivizsgálása az „uralkodónő tanácsá”-hoz került. A testület végül megállapította, hogy az egységes orosz jogrend értelmében a zsidóknak nem áll jogában „Oroszország városaiban és kikötőiben a kereskedők sorába iratkozni”. Ezen joggal kizárólagosan a belorusz területeken élhetnek. [122] Különös tekintettel arra, hogy a zsidók Moszkvában való tevékenykedése egyébként is „semmifajta haszonnal nem járt”. Ezt követően 1791 decemberében olyan birodalmi dekrétum látott napvilágot, amely „megtiltotta a zsidók számára, hogy a központi orosz területek kereskedőtestületeibe iratkozzanak”, és eltiltotta őket, hogy Moszkva területére lépjenek „kereskedelmi tevékenység céljából, még akár csak korlátozott időre is”. A zsidók csak a beloruszok lakta területek határain belül élhettek a kereskedők és polgárok jogaival. [123] Katalin azonban, mintegy mérséklendő a dekrétum szigorát, az alábbi záradékkal egészítette azt ki: az újonnan Új-Oroszországhoz csatolt területeken, azaz a jekatyerinoszlavi főkormányzóság és tavridi területén (ami hamarosan a jekatyerinoszlavi, tavridi és herszoni kormányzósággá alakult), engedélyezte a zsidók számára, hogy polgár jogállásúként telepedjenek le; másként szólva, olyan óriási és újonnan bekebelezett térségeket nyitott meg a számukra, ahol a törvények értelmében – ha a központi területekről érkeztek – a keresztény kereskedők és polgárok nem is telepedhettek le. Később, 1796-ban, amikor zsidók már csoportosan megvetették lábukat a kijevi, a csernyigovi és a novgorodszeverszkiji kormányzóság területén, szintén engedélyezték ezen kormányzóságok zsidósága számára is, hogy „a kereskedők és a polgárok jogait élvezzék”. [124]

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* az 1791-es dekrétumot így kommentálja: „a letelepedési övezet körvonalait alapozta meg, jóllehet nem előre eltervezett szándékkal. Számításba véve a birodalom korabeli társadalmi és kormányzati jellemzőit, különösen pedig a zsidóságét, a kormányzatnak egyáltalán nem állt szándékában az oroszországi zsidóságot bármilyen mértékben is kényszeríteni, vagy letelepedésük körét kivételes törvényekkel korlátozni. A korabeli körülményeket figyelembe véve tekintetben a dekrétum semmi olyat nem tartalmazott, ami a zsidókat a keresztényekhez képest hátrányos helyzetbe hozta volna. ...Az 1791-es dekrétum semmilyen akadályt nem állított a zsidóság szabad lakhelyválasztása útjába, nem hozott létre semmifajta különleges övezetet, épp ellenkezőleg, „a zsidók éppen hogy megtelepedhettek azokon az új területeken is, amelyek az általános szabályrendelet mások számára tiltott"; „az 1791-es dekrétum nem zsidó mivoltuk, hanem az általuk gyakorolt kereskedelmi tevékenység miatt vett célba embercsoportokat. A felmerülő problémákat nem nemzeti vagy vallási, hanem tisztán gyakorlati nézőpontból közelítették meg a kor döntéshozói." [125]

Az 1791-es dekrétum azonban, amely pedig előnyben részesítette a zsidó kereskedőket keresztény kortársaikkal szemben, az évek folyamán a jövőbeli letelepedési övezet alapjává változott, ami egészen a forradalomig vetült sötét árnyékként a zsidóság oroszországi történetére.

Az 1791-es dekrétum ennek ellenére sem tudta útját állni annak, hogy „Katalin uralkodásának végén Szentpétervárott egy kicsiny (zsidó) kolónia formálódjék amelynek tagja volt többek között »a széles körben ismert adóbérlő, Abram Peretc«, és a környezetében található jó pár kereskedő; a vallási küzdelmek fellángolásának idejében itt élt Avigdor Haimovics rabbi, valamint ellenfele, a híres haszid bölcs, Zalman Boruhovics rabbi." [126]

Lengyelország második és harmadik felosztása 1793-ban és 1795-ben aztán az Orosz Birodalom számára további, mintegy négymillió fős Litvániában, Podóliában és Volhíniában élő zsidó népességű terület bekebelezésével járt. A zsidó lakta területek betagozódása az Orosz Birodalom kereteibe olyan döntő jelentőségű történelmi

esemény volt (jóllehet ez csak jóval később lett világos),amely a későbbiekben azután mind az oroszországi, mind pedig a kelet-európai zsidóság sorsára is hatalmas befolyást gyakorolt.

„Hosszú évszázadokig tartó különutas fejlődés után immár egyazon állam keretei között, egyetlen hatalmas közösséget” [127] alkotva egyesültek tehát a zsidók.

✯

A zsidók lakta oroszországi térségek immár hatalmasra tágult területén a régi problémákkal kellett szembenézni. Igaz, minden egyes zsidó olyan, az oroszországi kereskedőket és polgárokat megillető jogokkal bírt, amelyekkel korábban Lengyelországban nem rendelkezett. Például joga volt városi hivatalt betölteni. Ennek ellenére mégiscsak a reájuk kényszerített mozgástéren belül kellett maradniuk. Kizárólag az oroszországi peremterületek városaiban telepedhettek meg, és bele kellett törődniük a falvakból való kiűzetésükbe.

A hirtelen jelenős méretűre duzzadt zsidó lakossággal az orosz adminisztráció már nem tudta a falvak „ideiglenes látogatási” jogára építő módszert alkalmazni. „Égető problémát jelentett..., hogy a gazdasági élet egyelőre képtelen volt megemészteni a hatalmas mennyiségű kereskedő és kézműves jelenlétét a parasztság között.” [128]

Hogy e kérdésre megoldást találjanak, számos kisebb települést a környékbeli városokhoz csatoltak, miáltal zsidó lakosaik helyben maradhattak. Tekintve azonban a vidéki zsidóság tényleges számát és a városok t-álnépesedettségét, ez az intézkedés nem igazán jelentett megoldást.

Azt gondolhatnánk, hogy Nagy Katalin engedélyező rendelete szinte „doppingolta” a zsidókat, hogy a hatalmas és gyéren lakott új-oroszországi területeken telepedjenek le. Hiszen az újonnan érkezők addig páratlan kiváltságokban részesültek. Ennek ellenére ki kell jelentenünk: ezek a kedvezmények „nem gerjesztettek kolonizációs mozgalmat a zsidóság körében. Sőt, még az adómentesség ígérete sem hatott eléggé ösztönzően” az ilyesfajta helyváltoztatásukra. [129]

Szintén 1794-ben történt, hogy Nagy Katalin a zsidók átköltöztetésének kérdését a korábbitól homlokegyenest eltérő eljárással kívánta megoldani. Először kitiltotta őket a falvakból, hogy a városba településre kényszerítse őket. Ezzel párhuzamosan döntött a zsidó lakosság egészét sújtó adó kivetéséről, amely a keresztények által fizetett összeg duplája volt. (Erre a kétszeres adóra amúgy már régóta kötelezték Oroszországban az óorosz hitűeket; a zsidókra viszont alig alkalmazzák a törvényt, így az nem is maradt sokáig érvényben.)

Ezek voltak tehát Nagy Katalinnak a zsidókkal kapcsolatos intézkedései, amelyeket egyébként az utolsó rendelkezéseiként hozott. Őt követően, 1796 végén, I. Pál lépett a cári trónra. A *Zsidó Enciklopédia* az ő uralkodásával kapcsolatban az alábbi mérleget vonja: „I. Pál kegyetlen kormányzata a zsidók számára nem tartogatott megpróbáltatásokat. ...I. Pálnak a zsidókkal kapcsolatos összes lépése elnéző magatartásról tanúskodik, valamint a zsidóság iránti jóakaratáról ...amikor zsidók és keresztények érdekellentétbe kerültek egymással, I. Pál egyszer sem kelt a zsidókkal szemben a keresztények pártjára." Amikor pedig 1797-ben elrendelte, hogy „intézkedéseket kell hozni a zsidók és a papok parasztok feletti hatalma korlátozására", azok „valójában nem a zsidók ellen irányultak, hanem a parasztok védelmét célozták. Pál „elismerte a haszidok létezéshez való jogát". [130] A kurlandi kormányzóságban is megengedte a zsidóknak, hogy kereskedők és polgárok lehessenek. Ez a terület ugyanis nem a lengyel korona felosztása révén került az Orosz Birodalom birtokába, és a későbbiekben sem lett a letelepedési övezet része. Egymás után utasította el a kaunasi, kamenyec-podolszkiji, kijevi és vilniusi („ahol a zsidók teljesen szabadon uralkodhattak a keresztények felett") keresztény közösségek arra irányuló kérelmét, hogy utasítsa ki városaikból a zsidókat. [131]

Pál türelmes politikáját nehezítette, hogy folyamatosan szembe kellett néznie a lengyel földesurak nemtetszésével. A lengyel nemesek minden olyan intézkedéssel szemben, amely ősi jogaikat bármiféle módon csorbította, makacs szívóssággal szálltak szembe. Ennek a rétegnek szent meggyőződése volt, hogy a zsidók fölötti joghatósággal

bírnak és bíráskodhatnak felettük – amely vélt jogukkal mértéktelenül vissza is éltek. Így például a bergyicsevi zsidók Radzivil hercege elleni panaszában azt olvashatjuk, hogy „azért, hogy tovább gyakorolhassuk hivatásunkat, kénytelenek vagyunk pénzt fizetni azok számára, akiknek a herceg bérbe adta vallásunkat”. Zoricsról, Nagy Katalin egykori kegyencéről egyébként az alábbi megállapítást tette: „nála talán egyedül csak a levegőért nem kell adót fizetni”. [132] A lengyel időkben ugyanis néhány város és település magánkézben volt, így azok tulajdonosai önkényesen vethettek ki és kényszeríthettek pótadókat a lakosokra.

I. Pál uralkodásának első éveitől kezdve súlyos éhínség sújtotta a belorusz területeket, különösen Minszk környékét. Az abban az időben szenátori tisztséget betöltő Gavril Romanovics Gyerzsavint[62] bízták meg a feladattal, hogy a helyszínen derítse fel az éhínség kiváltó okait és küszöbölje ki azokat. Bár gabonavásárlás nem állt módjában, arra viszont felhatalmazása volt, hogy ha szükségesnek ítéli, akkor a gondatlan birtokosok vagyonának lefoglalása árán is kioszthassa azok tartalékait a rászorulók között.

Gyerzsavin, aki nem csupán egyike a legnagyobb orosz költőknek, de elsőrangú államférfi is volt, a maga nemében egyedülálló és kiváló tanúvallomást hagyott hátra erről az éhínségről. Érdemes azt tehát egy kicsit közelebbről is szemügyre venni!

A helyszínre érkező Gyerzsavin előtt szörnyűséges kép tárult fel. „Belorussziába érkezvén személyesen kellett megtapasztalnom, hogy a lakosok mennyire szűkében vannak a kenyérnek. ...Akkora volt az éhínség, hogy szinte mindenki a liszttel és darával úgy-ahogy behintett főtt füveken tengődött”; a parasztok „hullákhoz hasonlóan sápadtak és vértelenek voltak”. „A helyzet súlyosságán enyhítendő, a gazdag birtokosoktól azt kezdtem tudakolni, hogy van-e még náluk tartalékban gabona a raktárakban,

[62] *Gavril Romanovics Gyerzsavin:* (1743-1816), a Puskin előtti orosz költők legnagyobbika szédületes állami karriert futott be. Egyszerű katonából küzdötte fel magát előbb Tambov kormányzójává, szenátorrá, majd II. Katalin különleges titkárává, végül pedig I. Sándor uralkodása alatt igazságügy-miniszterré.

hogy azokat kölcsönvéve a szegények közt szétoszthatnám.” Gyerzsavin az egyik lengyel arisztokrata birtokán a következő lépésre szánta el magát „látván embertelen kapzsiságát, a birtokát kényszerfelügyelet alá vétettem”. „Híre szállván ezen szigorúságomnak, a nemesség felriadt addigi szunyókálásából, jobban mondva felebarátai iránti közönyösségéből, és minden lehetséges módon a parasztság élelemmel való ellátásába fogott. Annak árán is akár, hogy a szükséges gabonát esetleg a szomszédos területekről kellett beszereznie. Mivel...két hónap múlva megjött az aratás ideje ...az megszüntette az éhínséget.” A térségbeli látogatása során Gyerzsavin „olyan félelmet ültetett” el maga iránt a nemesek vezetői és a rendőrfőnökök között, hogy a helyi nemesség „összeesküdött ellene és rágalmakkal teli feljelentést jutatott el a cárhoz”. [133]

Gyerzsavin arra a következtetésre jut, hogy a zsidó szeszfőzdék nagymértékben húznak hasznot a parasztok iszákosságából. „Felismervén, hogy a zsidók, nyereségszerzés céljától hajtva, a nagy ivászatok alkalmával csalják el a parasztoktól a gabonát, amiből aztán pálinkát főzve éheztetik ki azokat, megparancsolta tehát, hogy a Liozno faluban található szeszfőzdéjük bezárassék.” A következő lépésben „az egyszerű, de józan paraszti ésszel bíró köznép” köréből csakúgy, mint a nemesek, kereskedők és falusiak soraiból gyűjtött egybe információkat arra nézvést „hogyan élnek a zsidók, milyen tevékenységet űznek, milyen csalafinta és körmönfont módszerekkel taszítják éhínségbe a szegényeket és az ostoba falusiakat, hogyan határolják el magukat az esztelen tömegtől, és szereznek tőlük tekintélyes summát, majd ezáltal hasznos állampolgár képében tudják magukat feltüntetni”. [134]

A lengyel földesurak és zsidó bérlőik sorozatos visszaélései képezték tehát a tárgyát Gyerzsavin azon beadványának, amelyet az őszi hónapok során az éhínség sújtotta térségben töltve vetett papírra. E tanulmányát az uralkodó és az állam magas rangú tisztviselőinek a figyelmébe ajánlotta *Vélemény a belorusz területeket sújtó éhínség megelőzésének módjairól a zsidók mindennapjainak leírásával* (Mnenyije...) címen. Az értekezés a különböző nézőpontok olyan széles látókörű bemutatása, amely magában foglalja az ősi lengyel szokások értékelését

csakúgy, mint azokat módszereket, melyek szerinte véget tudnának vetni a parasztok nyomorának.

Ezeken kívül az értekezés tartalmazta a zsidó sajátosságok ismertetését, valamint az azok megváltoztatását előmozdító tervezetet, amelyet a Poroszország és a császárság területén (Ausztria) hozott intézkedések inspiráltak. E munka fő témája azok a zsidó népesség életviteléből fakadó problémák, amelyek eddig nem igen jelentkeztek, mivel a zsidók hatalmas tömegeit csupán néhány évvel azelőtt kebelezte be az Orosz Birodalom. A helyzetelemzés egyben rendkívül mélyreható tanulmány is, amely a felvilágosult orosz államférfi valós érdeklődéséről, valamint megoldási javaslatairól ad számot.

A *Vélemény* két részre tagolódik. Az első az „Általános észrevételek a belorusz területek lakóiról” címet viseli (a *Véleményt* elítélő bírálatok egyike sem foglalkozik ezzel az igencsak jelentős résszel), a második pedig a „*Zsidók*” címen híresült el.

Gyerzsavin annak megállapításával kezdi munkáját, hogy a belorusz területek földművelésének állapota hihetetlen mértékben elhanyagolt. Az ottani parasztok „lusták, ügyetlenek, az ipari tevékenységeket még hírből sem ismerik, és egyáltalán nem fordítanak gondot a föld ésszerű megművelésére”. Évről évre ugyanazokat a „kirostálatlan gabonából készült ételeket fogyasztják. Tavasszal a *kolotukhát* vagy rozslisztből kavart löttyöt, nyáron pedig „apróra vágott füveket főznek össze, kevés gabonalisztet szórva rá. ...Ezek a parasztok olyan elcsigázottak, hogy alig bírnak mozogni”. [135]

Ami pedig a települések lengyel földesurait illeti, „egyáltalán nem jó gazdák, nem törődnek birtokaik saját kezű igazgatásával..., amit csak bérlőik által gyakorolnak”. Íme az évszázados lengyel szokás leírása. Márpedig a földbérlet „semmiféleképp nem teszi lehetővé a súlyos robottal terhelt jobbágyok számára a takarékoskodást és az ésszerű gazdálkodást”. Gyerzsavin így folytatja: „számos kapzsi földbérlő zsigereli ki a parasztokat az őket földbe taposó adópréssel és munkakényszerrel, akik gyakran válnak nincstelen földönfutóvá, sokszor családjukat is elvesztve”. A földbérlet pedig annál is inkább romboló

hatású, mivel rövid idő csupán egytől három évig terjedő időtartamra – szólt, ezért a földbérlő „igyekezett maximális haszonra szert tenni... nem törődve a bírtok kiszipolyozásának következményeivel”. [136]

A parasztok kizsigerelését az is nagyban elősegítette, hogy némely „földbirtokos, aki falvaiban bérbe adta a vodkával való kereskedelmet, úgy intézkedett, hogy parasztjai minden szükséges dolgot kizárólag a bérlőtől vásárolhassanak, kölcsönt is csak tőle kaphassanak (háromszor drágábban persze), és csakis neki adhassák, el terményeiket...messze azok valós értéke alatt”. „Nyomorba taszítják ezáltal a falusiakat, különösen azzal, hogy a kölcsönzött gabonát duplán kell visszaadni. Aki pedig közülük ezt nem teljesíti, büntetésben részesül... a tisztes megélhetés és a kielégítő táplálkozás minden lehetőségétől megfosztttatik hát ekképpen a falusi ember.” [137]

Ahogy később Gyerzsavintól megtudjuk, a vodkafőzés nagy népszerűségnek örvendett úgy a földbirtokosok, mint a környék nemesei, de szintúgy a pópák, a szerzetesek és a zsidók körében is. Az oroszországi zsidó népesség száma megközelítette az egymilliót, akik közül „két-háromszázezer” élt vidéken [138], és elsősorban vodkagyártással foglalkozott. A parasztok „mihelyst az aratás befejeződik, minden mértéken felül vetik magukat evésbe-ivásba és mulatozásba, valamint visszafizetik adóságaikat zsidó kölcsönzőiknek. Ezt követően pedig, hogy az ivászat költségeit állni tudják, akármit hajlandók fizetni a zsidóknak. Végül is, ahogy a tél beköszönt, lényegében már semmilyük sincs. ...Minden faluban találhatunk legalább egy, de néhol akár több kocsmát is, amelyet a földbirtokos létesített, és amelyekben éjjel-nappal kapható a vodka – a zsidó bérlő hasznára. ...Ily módon tehát a zsidók már nem csupán a mindennapi kenyeret csalják ki szájukból, hanem még az elvetendő magot is, ahogy a földműves szerszámaikat, javaikat, idejüket, egészségüket, azaz egész életüket is.” A *koleda* (a nyugati területeken szokásos adónem) kivetése csak tovább súlyosbította a helyzetet: „A zsidók, főként ősszel, végigjárva a vidéket az aratások alkalmával, a parasztokat és rokonaikat leitatva hajtják be az adósságaikat, megfosztva ezáltal a falvakat az utolsó élelemforrásuktól is... becsapják a részeg embereket,

azokat tetőtől talpig megkopasztva és teljes nincstelenségbe taszítva”. [139] Ezután a paraszti nyomor egyéb okozóit részletezi.

Kétségtelen, hogy ezek a pusztító kimenetelű tevékenységek végső soron a lengyel földesurak számlájára írandók. A kocsmárosok és bérlők valójában a tulajdonosok instrukciói alapján és az ő hasznuk érdekében cselekedtek. Ahogy Gesszen megjegyzi: „közöttük nemcsak zsidók, hanem keresztények is voltak”, különösen papok. [140] Mindazonáltal a jogfosztott, műveletlen és támogatók nélküli parasztok köré szőtt háló a rendszer nélkülözhetetlen, leleményes és nagyon is hatékonyan működő része volt. Ha a belorusz parasztok nem lettek volna a zsidók, a kocsmárosok és a bérlők által ily mértékben lépre csalva, lehetetlen lett volna ezt a finom hajszálerekkel olyannyira áthatott kizsákmányoló rendszert működtetni. A zsidó részvétel kiiktatása a rendszer összeomlását vonta volna maga után.

Gyerzsavin a parasztok életét megkeserítő bajok gyökeres megszüntetésére erőteljes intézkedéseket sürgetett. Szerinte a helyzeten való változtatás kulcsa a birtokosok kezében van. Egyedül ők felelősek a jobbágyaikért. Éppen ezért a szeszfőzdéknek „az ő…személyes felügyeletük alatt, és nem félreeső helyeken” kell működniük, mégpedig úgy, hogy a földbirtokos „minden évben biztosít szigorúan magánál és a parasztjainál elégséges mennyiségű tartalékgabonát”, amellyel a jobbágyok szükségletei kielégíthető. „Ha felmerülne az alapos gyanú, hogy nem a fentebbiek szerint jár el, törvényes úton kell vagyonát zárlat alá helyezni.” A szeszfőzést kizárólag szeptember közepe után szabad elkezdeni, és legföljebb április közepéig folytatható, tehát a mezőgazdasági munkák időszakában kiküszöbölendő az alkoholfogyasztás. Ezzel párhuzamban be kell tiltani az alkoholárusítást a templomi istentiszteletek alatt, valamint az éjszakai órákban. „Kocsmák nyitását kizárólag az országutak mentén, vásárokban, malmok mellett és a rakpartokon” szabad engedélyezni, „olyan helyeken, melyek főleg az idegenek találkozóhelyeinek tekinthetők”. A túl nagy számban található kiméréseket, amelyek a fentebb említett helyeken kívül újabban épültek, „miután ezen

területet (Belorusszia) a birodalomhoz csatolták, és már addig a napig is túl sok volt belőlük… haladék nélkül fel kell számolni, és meg kell tiltani bennük a vodkaárusítást". „Falvakban, valamint az elhagyatott vagy távoli helységekben egyáltalán ne lehessen kocsmát nyitni avégett, hogy a parasztok nehogy részegeskedésre adják a fejüket." Tiltsák meg a zsidók számára „a vodkaárusítást, akár talpatlan pohárban vagy vödörben kimérve, és szeszfőzdékben se dolgozhassanak", és mostantól kezdve bérletbe ne adják nekik szeszkimérést. Szüntessék meg a *koledá*kat, a rövid lejáratú földbérleteket, és pontos szerződések által „állják útját a birtokosok tönkremenetelének". Retorziót helyezve kilátásba számolják fel az olyasfajta „visszaéléseket…, melyekkel titkon élnek". Vagyis, hogy a birtokosok nem engedik jobbágyaikat, hogy rajtuk kívül másnál is vásároljanak, és hogy feleslegüket a kocsmabérlőkön kívül másnak is eladhassák. További konkrét intézkedéseinek felsorolása után „ily módon, akár már a közeli jövőben is, lehetővé válna tehát a beloruszok lakta térségtől mindenféle ínség és nélkülözés távoltartása". [141]

Gyerzsavin *Vélemény*ének második részében (a szenátus számára elküldött beszámolójának és küldetésének célkitűzésén immár túllépve), az egész Orosz Birodalom területén élő zsidóságot érintő átfogó reformra kívánt javaslatot tenni. Nem csupán önmagukért a zsidókért, hanem a belorusz területek elszegényedésének orvoslása miatt is. Mindenekelőtt hasznosnak tartotta a teljes zsidó történelem rövid összefoglalását, különös tekintettel a lengyel korszak történéseire. Így korának zsidó életmódját a lehető legjobban megérthette, mégpedig annak gyökereitől kiindulva. Ebben a kérdésben sokat profitált Ilja Frankkal – a Berlinben végzett zsidó orvossal – folytatott eszmecseréiből, aki ráadásul írásban is kifejtette neki gondolatait. Frank meggyőződése szerint „a zsidó iskolák rabbijai a Biblia hamis, misztikust, talmudi értelmezés révén elferdítették a zsidó vallási tanítások igazi szellemét". Túlontúl szigorú szabályokat léptettek érvénybe, hogy általuk hermetikusan zárják el a zsidóságot a más népekkel való érintkezéstől. Ezáltal undort és megvetést keltenek a zsidókban a más vallások képviselőivel szemben, „ahelyett, hogy az együttélést bátorították volna". Ráadásul

„értelmetlenül üres szertartásokat... vezettek be”; így „a megelőző századok folyamán a zsidóság erkölcsi tartása meggyengült, aminek következtében rossz állampolgárokká váltak”. Megoldásként „a zsidók erkölcsi és állampolgári újjászületése érdekében vissza kell állítani hitük eredeti tisztaságát...a zsidóság oroszországi reformját azzal kell elkezdeni, hogy állami iskolákat állítanak fel számukra, melyekben orosz, német és héber nyelvet oktatnak”. Téves előítélet azt gondolni, hogy a világi tudományok elsajátítása a zsidó vallástól és zsidó néptől való elfordulásukhoz vezet, valamint az is tévedés, hogy a földművelés nem zsidóknak való tevékenység. [142] *Vélemény*ében Gyerzsavin felhasználta egyik jelentős sklovi kereskedő ismerőse, Haimovics Notkin jegyzeteinek tervezetét is. Habár Notkin nem osztozott sem Gyerzsavin zsidókat illető alapvető megállapodásaiban, sem megoldási javaslataiban, mindazonáltal szükségesnek tartotta, hogy a zsidóság, amennyire csak lehet, hagyjon fel a szeszfőzéssel, és vegyen részt az állami oktatásban és a hasznos termelőmunkában, mindenekelőtt az iparban. Azt is hasznosnak találta volna, hogy engedjék a zsidókat megtelepedni „a termékeny sztyeppéken, hogy ott juhot tarthassanak és a földet míveljék”. [143]

A *kehalim*rendszer ellenfelének tekinthető Gyerzsavin, Frank észrevételeit felhasználva, abból az általános következtetésből indult ki, hogy „a zsidó vallás és erkölcs eredendő alapjai napjainkra »téves értelmezések«-ké alakultak át”. Ennek következtében az egyszerű zsidó „mostanra már olyannyira elvakulttá vált, köszönhetően a köré emelt, mondhatni szétrombolhatatlan falnak, amely bár népét egységbe kovácsolja, de egyszersmind őket – sötétségben tartva – el is szigeteli a velük együtt élő népektől”. Ilyen értelemben nyilatkozik a zsidó iskolák szerepéről is, „a szülők szemrebbenés nélkül hajlandók komoly áldozatokat hozni azért, hogy gyermekeiket a Talmudra tanítsák..., pedig amíg iskoláik a jelenlegi színvonalon maradnak, reményünk sem lehet arra, hogy életmódjuk megváltozzon. ...Azon babonás meggyőződésük, hogy egyedül és kizárólagosan ők imádják helyesen az Istent, csak további megerősítést nyer általuk, és csak azt szüli, hogy minden más hiten lévő embert megvetnek. ...Az iskolák a Messiás várását verik a nép fejéhe..., és azt az

elképzelést, hogy Messiásuk, miután minden élő embert a hatalma alá hajtott, lesz a vezetőjük ezen a világon, aki vissza fogja állítani hajdani királyságukat, dicsőségüket és nagyszerűségüket.” Korai házasodásuk kapcsán jegyzi meg: „Rendkívül korán megházasodnak, néha már tízéves koruk előtt, így – ha termékenynek bizonyulnak is a házasfelek – egészen gyengék.” A *kehalim*rendszerről kifejti, hogy az a zsidók körében az éves pénzösszegek behajtása folytán „a jövedelmek nem elhanyagolandó forrása felett rendelkezik, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb összeget tesz ki, mint az államnak fizetendő adó, amit összeírásuk révén kell befizetniük. Amíg a rangidős kehalimok nem taroznak felelősséggel senkinek, addig a köznép legnagyobb hányada súlyos nélkülözést és nyomort tapasztalva él. A *kehalim*tagok ellenben jómódban és bőségben élnek, köszönhetően annak, hogy ügyesen manipulálva spirituális és világi tekintélyük hatáskörével... nagy hatalommal bírnak a nép felett. A hatalmuk által pedig képesek... mélységes szolgaságban és félelemben tartani az egyszerű népet.” A *kehalim*októl „csak úgy áradnak népük felé a mindenféle utasítások...melyeket olyan pontossággal és gyorsasággal teljesítenek, hogy egyszerűen csodálatra méltó.” [144]

A kérdés igazi gyökerét Gyerzsavin így látja: „A belorusz területeken lakók (zsidók) nagy része, mivel a földművesektől eltérő teljesen más kategóriák szerint élnek, súlyos terhet jelentenek a nyomorúságos vidéknek. ...A terület ugyanis azon hatalmas térségekhez tartozik, ahol túl kevés terem gabonából és más terményből. ...Egyikük sem adja a fejét földművelésre, mégis mindannyian több gabonát fogyasztanak és birtokolnak, mint az a paraszt és háznépe, aki homloka izzadságával megtermelte azt. ...Elsődleges foglalkozásuk a falvakban...a parasztoknak való hitelnyújtás, ami azonban mindig embertelen uzsora formájában történik; aminek csapdájába elég csak egyszer belelépni a parasztnak ahhoz, hogy soha többé ne tudjon az adósságaiból kikeveredni.” Ráadásul „ezek az együgyű földbirtokosok teljességgel átengedték falvaikat a zsidóknak... és nem csak ideiglenesen, de mindörökre”. Ezenkívül a földesurak túlontúl megelégednek azzal, hogy minden bajért a zsidókra hárítsák a felelősséget, „a földesurak jobbágyainak elnyomorodása egyedül abban gyökerezik, hogy uraik saját körmönfont okoskodásaiért a

zsidókat hibáztatják”. Ritka ugyanis az olyan földesúr, aki be merné ismerni, hogy „ha saját birtokáról elűzné a zsidókat, akkor a valódi kárvallott ő lenne, hiszen a földbérlet számára alapvető fontosságú jövedelemforrást jelent”. [145]

Láthatjuk tehát, hogy Gyerzsavin nem habozik minden lehetséges nézőpontból körüljárni a problémát: „Az utóbbiak (ti. a zsidók) érdekében is szót kell azonban emelnünk, a gabonaínségek alkalmával ugyanis ők látják el élelemmel a falusiakat; bár az is igaz, és mindenki előtt nyilvánvaló, hogy ezt abból a számításból teszik, hogy aratás után az egyszeri kölcsön százszorosát is visszakapják a falusi néptől.” [146] A főügyészhez írott magánlevelében Gyerzsavin az alábbi módon fogalmaz „Nem könnyű az ügyben tévedések nélkül és méltányosnak maradva elsődleges bűnöst keresni. A parasztok mértéktelen iszákosságuk által fosztják meg saját magukat az élelemtől a zsidók hasznára. A földesurak nem tilthatják be a részegeskedést, mivel jövedelmeik csaknem egésze a szeszforgalmazásból származik. A zsidókat sem ítélhetjük azonban el, mivel ők is a saját élelmezésük miatt fosztják meg a parasztot utolsó szem gabonájától.” [147]

„Attól kezdve, hogy a gondviselés ezen szétszórt, kis nép napjainkig való megőrzése mellett döntött, nekünk is kötelességül adatott gondoskodnunk a megóvásukról.” [148] – vallotta meg egy napon Gyerzsavin I. Franknak. Hivatalos jelentésében viszont a korszak érdes, nyílt nyelvezetén fejezi ki ez irányú gondolatait: „Ha a legfelső isteni gondviselés kifürkészhetetlen szándékai szerint életben kívánja tartani ezt a kártékony erkölcsű népet, nem törölvén el őket a föld színéről, akkor ők is azon uralkodói jogar alá kell, hogy martozzanak, amely alá szenvedni rendeltettek. ...Szélesebbre kell tárni tehát a zsidók gondolkozásmódját, hogy az mind a maguk, mind azon társadalom javát szolgálhassa, melynek körében számukra élni rendeltett.” [149]

Minden egyes, a belorusz területekre vonatkozó észrevételéből nyilvánvalóan következnek az alábbi gondolatok, melyek által „a nagyszerű orosz uralkodók éles elméje..., ami szigorúan megtiltotta ezen agyafúrt tolvajoknak a birodalom területére való lépését [150]

valósággal az egekbe magasztaltatik. Gyerzsavinra a „fanatikus zsidógyűlölő” és kérlelhetetlen antiszemita[63] bélyegét sütötték. Azzal vádolták (mint láttuk, alaptalanul), hogy „a hivatalos iratokban a parasztok iszákosságáért és nyomoráért egyedül zsidókra hárítja a felelősséget… az általa javasolt konkrét intézkedésekről” pedig – minden bizonyíték nélkül – azt állították, hogy azok kizárólag saját személyes indítékait követik. [151]

Márpedig Gyerzsavint semmifajta zsidókkal szembeni, javíthatatlan előítélet nem fűtötte. Sőt, az 1800-ban írásba öntött *Vélemény* abból indul ki, hogy ugyanúgy segítsen a belorusz parasztokon, mint ahogy a zsidókon is, lazítva a két csoportot egymáshoz láncoló gazdasági kötelékeken. A zsidóságnak hasznosabb és értelmesebb tevékenységet javasolt, mindenekelőtt azzal, hogy Nagy Katalin által már megvalósítani szándékozott tervet, a még szinte lakatlan területeken való letelepedésüket pártfogolta.

Gyerzsavin az elsődleges gondot abban látta, hogy a zsidók állandóan változtatták lakhelyüket, valós számuk felmérhetetlen volt. Így közülük csupán minden hatodik volt hivatalosan összeírva. „Különleges és kivételes intézkedések meghozatala nélkül képtelenség valós állapotot tükröző népesség-összeírást készíteni róluk. Lévén, hogy lakhelyük szüntelen változtatásával úgy élnek a városokban, tanyasi településeken, földesúri kúriákban, falvakban és vendégfogadókban, hogy nem állandó lakosként, hanem más járásokból vagy idegenből érkező átutazókként tekintenek rájuk.” Ráadásul „lehetetlenség megkülönböztetni őket, mivel mind ugyanolyan ragadványnevet viselnek”, hiszen nincs hivatalos családnevük. Emellett egységesen feketébe vannak öltözve. Így aztán, ha össze akarjuk számolni, vagy akár csak egymástól megkülönböztetni őket, akkor az emlékezet összezavarodik és csak összevisszaság sül ki a dologból. …A *kehalim*ok pedig rettegnek az összeírattatástól, nehogy súlyos adókkal terheljék agyon azon jómódú zsidókat, akik állami nyilvántartásba vetetik magukat.” [152]

Gyerzsavin mindazonáltal átfogó megoldást kívánt találni arra, hogyan lehetne „bárkinek a sérelme nélkül… (a

---

[63] *Antiszemita (görög, német):* zsidóellenes, zsidógyűlölő személy.

belorusz falvakban élő zsidók számát) csökkenteni, és így lehetővé tenni, hogy az őslakossággal békességben éljenek. Továbbá, azok számára, akik a térségben maradnának, a legjobb megélhetési lehetőségeket biztosítani, anélkül, hogy azzal mások érdekeit sértenénk.” Valamint: „meg kell zabolázni fanatizmusukat[64], mindenfajta finomkodás nélkül civilizálni kell őket avégett, hogy ne zárkózhassanak el a más vallások iránti megértés, türelem követelményeitől. Általánosságban is eltörlendő a más vallású népek iránti gyűlöletük, mint ahogy a mások javának megkaparintására áhítozó alattomos buzgalmuk is.” [153] Ilyen módon választandó tehát külön a vallásos lelkiismereti szabadság... és a „gaztettek büntetlensége”.

Ez a részletes, lépésről lépésre kidolgozott tanulmány az államérdekre és a gazdasági célszerűségre épít. Először is „a célból kifolyólag, hogy ne keltsen ezeknek (ti. a zsidóknak) körében zavarodottságot, menekülési kísérletet, sem az elégedetlenségnek akár csíráját is”, uralkodói rendeleteknek kellene számukra védelmet és gondoskodást biztosítani, újból megerősítve a vallásuk iránti türelmet és a Nagy Katalin által számukra nyújtott privilégiumaik további fenntartását, „felkínálva számukra néhány régi uralkodói rendelkezés hatályon kívül helyezését”. Ami pedig azokat a zsidókat illette, „akik nem kívántak ezen rendelkezések előtt fejet hajtani, engedtessen meg számukra a lehetőség, hogy külföldre távozhassanak”. Ezzel a kijelentésével Gyerzsavin furcsa módon megelőlegezi a huszadik századi szovjet idők szabadkezű „engedékenységét”.

Csakhogy Gyerzsavin precíz ütemezése alapján ezeket az intézkedéseket követően ideiglenesen megtiltanának számukra újabb hiteltevékenységet. Elképzelése szerint hiteles dokumentumokra támaszkodva vizsgálnának végig minden, a zsidók és keresztények közötti kölcsönös sérelmek alapjául szolgáló kölcsönügyletet. Így lenne lehetőség megtalálni a kulcsát annak, hogy „a hajdani kölcsönös bizalom helyreállítódjék, oly módon azonban, hogy az a jövőben ne álljon a zsidóság életének átalakítása útjába... más vidékekre való költöztetésüket ne gátolja”, vagy azokat se hátráltassa, akik eredeti lakhelyükön maradva „kezdenek el új módon élni... A lehető

---

[64] *Fanatizmus (latin):* vakbuzgóság, elvakultság.

leggyorsabban kell a zsidók hiteleit tehermentesíteni, és képessé tenni őket a megújult életre.” Már a rendelet kibocsátásának pillanatától fogva az összes, a zsidókra rótt és általuk begyűjtött adóból származó pénzösszeg „a leginkább szükséget szenvedők gyámolítására” kell fordítani. Tehát a pénzt egyrészt a nyomorgó zsidók részére kell adni, hogy a *kehalim*okkal szembeni hiteleket törleszthessék, másrészt fel kell használni az elvándorlók letelepítésére. Egyedi esetenként váltakozva, de három vagy hat hónapnyi időtávra mentsék fel őket az adófizetési kötelezettség alól. Ezzel párhuzamosan ösztönözzék őket gyárak vagy műhelyek alapítására. Ha pedig vidéken élnek, akkor a földbirtokosok kötelezettséget vállalnak értük, hogy ténylegesen földműveléssel foglalkozzanak, „ezáltal a saját kezük munkájával tartsák el magukat”. Viszont „semmiféleképpen se foglalkozhassanak vodkával, beleértve annak mind a titokban, mind a nyilvánosan történő árusítását”, még akkor se, ha a földesurak ezáltal saját szeszfőzdéiket teszik kockára. Fontos továbbá, hogy a rangidős *kehalim*okat haladéktalanul rá kell bírni a zsidóság pontos, és a lehető legteljesebb összeírására. Ne legyen örökérvényű, hogy zsidó csak a kereskedők és a városi polgárság rendjeinek lehessen tagja, hanem a kevésbé gazdagokat tömörítő újabb rendeknek is. Így engedélyezni kell számukra a falusi polgárok vagy a „parasztbirtokosok” [mivel a *kresztyanyin* (paraszt) név a *hrisztianyin* (keresztény) szóhoz olyannyira hasonlít, ezáltal számukra elfogadhatatlannak minősül] soraiba való lépést is. A zsidó lakos „szabad embernek és nem jobbágynak” tekintendő; mégsem szabad azonban, hogy keresztény férfiakat vagy nőket alkalmazzanak a szolgálatukban, keresztény falvakat birtokoljanak, legyen annak bár csak egyetlen lakosa. Ahogy azt sem szabad engedélyezni számukra, hogy polgármesterré vagy a települések vezetőivé válhassanak, nehogy jogukban álljon keresztények felett ítélkezni. „Ha egyikőjük sem mutatna hajlandóságot korábbi életvitele megváltoztatására”, küldessék közülük „néhány, arra alkalmasnak látszó ifjú Szentpétervárra, Moszkvába, Rigába”, avégett, hogy „megtaníttassék néhányuknak a helyes kereskedelmi magatartás, másoknak ilyen vagy olyan mesterség”. Megint másokat pedig „agronómiai iskolákban vagy a mezőgazdasági épületek építésére oktató

szakiskolákban” képezzenek ki. Addig is válasszanak ki „a legügyesebb és legszorgalmasabb zsidók közül néhányat, hogy azokat, a bárhol fellelhető még gazdátlan területek felderítésével... és kolonizálásával bízzák meg.”

A későbbiekben Gyerzsavin türelmesen kidolgozta azokat a részletekbe menő terveit, amelyeknek megvizsgálására most nincs időnk, így azokkal nem is foglalkozunk. Ezek térképeket, telekkönyveket, házak tervrajzait, a majdani telepesek által követendő útiterveket, azoknak az utazás alatti jogait és az adómentességük évei alatti privilégiumaikat részletező tanulmányokat ölelnek fel. „Ami a zsidó közösségek önigazgatását illeti, és azt a szándékot, hogy (a zsidók) Oroszország többi alattvalójához hasonlóan egységes, központi kormányzatnak vettessenek alá, a *kehalim*tagok többé nem működhetnek abban a formában, ahogy az idáig történt.” Ez utóbbiak hatékony korlátozásával „a múltban a zsidó népességre a *kehalim*ok által kivetett valamennyi mértéktelen adófajta eltöröltessék... A zsidóság pedig közvetlenül az államnak fizesse az adót, ahogy azt az ország többi állampolgára is teszi.” (Vagyis ne kétszeres adóztatással.) „Iskoláik és a zsinagógák felett az állam törvényei gyakoroljanak felügyeletet.” Házasságot kizárólag a 17 évnél idősebb (férfiak), és 15 év feletti nők köthessenek. A gyerekeknek 12 éves korig kötelező legyen zsidó iskolába járni, azután pedig az állami iskolába, hogy a nem zsidókkal is közelebbi ismeretségbe kerülhessenek. „A tanulmányaikban legjobb eredményeket elérők akadémiákra és egyetemekre járhassanak, valamint magasabb méltóságokba vagy a doktorok és professzorok közé emelkedhessenek. ...Kivéve a katonatiszti és vezérkari méltóságokat”, mivel, „jóllehet katonai karrierre lehetőséget kaphatnak... előfordulhat, példának okáért, hogy, akár az ellenséggel való ütközet során is, megtagadják a fegyverhasználatot szombati napokon, ahogy az már több ízben is előfordult.” A zsidók számára könyveket biztosító nyomdákat szükséges felállítani; a zsinagógák mellé zsidó kórházakat, az idősek számára menhelyet, valamint árvaházakat kell építeni. [154]

Nem kis magabiztossággal vonja le Gyerzsavin a végkövetkeztetést: „a zsidó csökönyös

nép. ...Nyomorúságos állapotából adódóan (ti. szétszóratattatása miatt), ahol tud, könnyíteni igyekszik a saját helyzetén.” Mindenekelőtt a nevelés pozitív hatásának köszönhetően azt várja azonban, hogy: „ez az egyetlen módszer is – bármennyire érzéketlennek tűnjék a számukra kezdetben –, és ha bár nem is egyik napról a másikra, hanem talán csak néhány generáció múlva, de biztosan meg fogja hozni gyümölcseit, és akkortól fogva a zsidók ténylegesen az orosz trón alattvalói lesznek.” [155]

Mielőtt *Vélemény*ének kiadására sor került volna, Gyerzsavin minden bizonnyal kikérte a *kehalim*ok véleményét, bár azokat Gyerzsavin javaslatai egyáltalán nem derítették túlzottan jókedvre. Hivatalos válaszukban még mérsékelt hangnemben utasították vissza a Gyerzsavin-féle tervezetet: „A zsidók – ahogy fogalmaztak – sem a megfelelő alkalmassággal nem bírnak, sem hozzászokva nincsenek ahhoz, hogy paraszti tevékenységet műveljenek, ami ráadásul vallási szokásaik részéről is akadályokba ütközne” [156]; „jelenleg folytatott tevékenységi körükön kívül nem kívánnak másfajta megélhetési lehetőségekre szert tenni, emellett arra nincs is szükségük, és nem áll szándékukban régtől fogva fennálló állapotaikon változtatni”. [157] A *kehalim*ok a legteljesebb mértékben tisztában voltak azzal, hogy Gyerzsavin tervezetének megvalósítása a *kahal* teljes rendszerét döntené romba, és egyszersmind jövedelmeiket is ellenőrizhetnék – így tehát arra az elhatározásra jutottak, hogy süket fülekkel, együttesen állnak ellen a Gyerzsavin-féle tervezetnek. Ehhez a magatartáshoz pedig szilárd eltökéltséggel és konok módon tartani is fogják magukat.

Gyerzsavin korán szembesült ezzel a fajta ellenséges magatartással, mégpedig az egyik ljoznói zsidó részéről, aki feljelentette őt a cárnál. Az irat szerint a helyi szeszfőzdében Gyerzsavin „terhes zsidó asszonyt botoztatott meg, aki ennek következtében elvetélte magzatát”. A császári tanács vizsgálatot rendelt el az ügyben. Gyerzsavin viszont az alábbi módon felelt a személyét ért vádakra: „Ebben a szeszfőzdében mindössze egy fertályórát tartózkodtam, mialatt is, nemcsak hogy semmiféle zsidó nőt nem botoztattam meg, hanem azon idő alatt ott eggyel sem találkoztam”, és mindent megpróbált

elkövetni annak érdekében, hogy a cár személyes kihallgatáson fogadja. „Még ha az várbörtönbe záratnak is engem, be fogom bizonyítani rágalmazóim esztelenségét. ...Hogyan is adhatnak hitelt elannyira ostoba és hóbortos feljelentésnek?” (A zsidót, aki az asszony nevében ezeket a rágalmakat írásba öntötte, a későbbiekben egyéves fogházra ítélték. Gyerzsavin azonban, ahogy egy helyütt írja, két vagy három hónappal később, azaz már I. Sándor[65] uralkodása alatt „közbenjárt a szabadon bocsátása érdekében”. [158])

Mivel 1802 márciusában I. Pál gyilkosság áldozata lett, nem volt immár ideje a Gyerzsavin-féle *Vélemény*nyel kapcsolatban döntést hoznia. Gyerzsavin jelentése pedig „sokkal kevesebb gyakorlati eredményt hozott, mint ahogy arra számítani lehetett, mivel a trónváltás következtével Gyerzsavin tekintélye megcsappant”. [159]

Csak az 1802-es esztendő végén állították fel a „zsidóügyi bizottságot”, hogy megvizsgálja, és végeredményben döntést hozzon a Gyerzsavin-féle *Vélemény* tárgyában. A bizottság tagjai voltak többek közt I. Sándor cár lengyel mágnás barátai is. Így Adam Csartorizsszkij herceg, Szeverin Potockij gróf és Valerjan Zubov gróf. E három arisztokrata kapcsán Gyerzsavin nem mulasztja el megjegyezni, hogy jelentős lengyelországi birtokok fölött rendelkeznek. Éppen ezért, ha a zsidóság elhagyná a falvakat, az „jelentős jövedelemkiesést eredményezne a számukra”. Vagyis „ezen főurak személyes érdekei nagyobb súlyt nyomnak a latba, mint az államérdek maga”. [160]

Mellettük bizottsági tag volt még Kocsubej gróf (aki abban az időben a belügyminiszteri posztot töltötte be), és Gyerzsavin (akit nemrégiben neveztek ki – az orosz történelem folyamán első – igazságügy-miniszterré); valamint Mihail Szperanszkij[66]. A bizottság számára előírták, hogy valamennyi vidéki *kehalim* küldötteit is hívják meg üléseikre; akik persze nem is haboztak azokon részt venni. Ők egyébként nagyrészt a kereskedők legfelsőbb

---

[65] *I. Sándor:* (1777-1825), I. Pál fia, Oroszország cárja 1801 és 1825 között.

[66] *Mihail Szperanszkij:* (1772-1839), 1808 és 1812 között az Orosz Birodalom igazságügy-minisztere. Szabadelvű volt, aki 1826 és 1833 között kodifikálta az ország addigi törvényeit.

osztályába tartozó üzletemberek voltak. „Ezenkívül a bizottság felhatalmazást kapott, hogy tagjai közé kooptáljon[67] néhányat a leginkább felvilágosult és legjobb szándékú zsidók közül." [161] Ilyen minőségben került a meghívottak közé a belorusz területekről immár Moszkvába költözött Nota Notkin (akivel a korábbiakban már volt alkalmunk megismerkedni; a Szperanszkij körüli barátjának tekinthető szentpétervári adóbérlő, Abram Peretc; valamint Peretc barátai: Lejba Nyevakovics és Mengyel Szatanover, illetve még több más zsidó: Habár mindannyian nem vettek közvetlenül részt a bizottság ülésein, azonban nagyon is befolyással voltak az események menetére a bizottság tagjainak közvetítése által.

Érdekes itt megjegyezni, mert máshol nem lesz rá hely: Abram Peretc fiát, Grigorijt elítélték és száműzték a dekabristák[68] ügyében – lehetséges, hogy csupán azért, mert Pesztellel együtt megvitatta a zsidóság kérdését, miközben neki sejtelme sem volt azoknak az összeesküvéséről [162], az unoka pedig oroszországi államtitkár volt, ami meglehetősen magas tisztségnek minősült. Nyevakovics a felvilágosult humanisták közül való volt, de nem kozmopolita, hanem az orosz kulturális értékekhez kötődő, ami ritka jelenség az akkori zsidók között. „Jajkiáltás a judeaiak mélységéből" című munkáját 1803-ban jelentette meg orosz nyelven. Ebben az orosz társadalmat arra emlékeztette, hogy a zsidóság jogfosztott, valamint azt a felfogást sugalmazta az orosz emberek felé, hogy tekintsék a zsidókat „honfitársaiknak", s az orosz társadalom fogadja be soraiba a zsidókat. [163]

A Bizottság tagjai az alábbi kérdésekben jutottak egyezségre: „a zsidóknak részt kell venniük a közügyekben és az állami oktatásban... hasznos termelőtevékenységet kell folytatniuk". [164] Meg kell könnyíteni számukra a kereskedelmi és ipari tevékenységekbe való bekapcsolódás lehetőségét. Csökkenteni kell a költözködésük és lakóhelyválasztásuk elé akadályokat gördítő korlátozásokat.

---

[67] *Kooptál (latin):* valamely választott szervbe a választók megkérdezése nélkül új tagokat vesz fel.

[68] *Dekabristák:* oroszországi nemesek és katonatisztek csoportja, akik titkos társaság formájában kísérelték meg államcsíny útján 1825 decemberében (innen kapták nevüket Oroszországot alkotmányos monarchiává változtatni.

A zsidóknak hozzá kell szokniuk ahhoz, hogy európai öltözéket viseljenek, „mivel a viseletükhöz való konok ragaszkodásuk, ami szükségszerűen vált ki másokból ellenszenvet, csak arra jó, hogy ezt a megvetést erősítse, és elfogadottá tegye”. [165] A legégetőbb problémát, szorosan kapcsolódva a vodkakereskedelem kérdéséhez, a zsidóság lakóhelye jelentette. Notkin „megkísérelte meggyőzni a bizottságot, hogy a zsidók hadd maradjanak az addigi lakóhelyükön, mindazonáltal hozzanak hathatós intézkedéseket a részükről esetlegesen előforduló visszaélések szankcionálására”. [166]

„A bizottság felállítása komoly zavart keltett a kehalimok soraiban” – írja Gesszen. A küldötteik 1802-ben Minszkben összeülő rendkívüli gyűlése kinyilvánította: „Kérelmezzük uralkodónkat, dicsőség övezze őfelsége nevét, hogy ezek (a méltóságviselők) semmifajta újítást ne vezethessenek be a zsidóság számára.” Döntést hoztak arról, hogy közbenjárókat menesztenek Szentpétervárra, e célból pénzgyűjtést rendeltek el, valamint háromnapos általános böjtöt „az aggodalom... az egész általuk lakott övezetet hatalmába kerítette”. Nem beszélve arról a veszélyről, ami a zsidóknak a falvakból való kiűzetéséből származhatott volna, „a közösség szokásainak épsége felett őrködő *kehalim*ok... ellenséges érzelmeket tápláltak a földműveléssel szemben”. A tervezet lényegesebb pontjai kapcsán „a *kehalim*ok testülete a reformok tizenöt-húsz évvel történő elhalasztása mellett foglalt állást”. [167]

Ha hihetünk Gyerzsavinnak, ettől a pillanattól számítható, hogy az előbbiek különféle intrikákba kezdtek. Céljuk az volt, hogy az oroszországi zsidóság háza táján minden a régiben maradjon. Azonban a Gurko nevezetű belorusz földbirtokos elfogott levelet jutatott el Gyerzsavinhoz. Ennek zsidó írója az alábbiakat írta szentpétervári meghatalmazottjának: „Miután kiátkozták Gyerzsavint mint a zsidó nép üldözőjét, összegyűjtöttek egymillió rubelt abból a célból, hogy azt adomány formájában Szentpétervárra küldjék. A pénzzel az államügyészt szeretnék megnyerni, hogy kezdeményezze Gyerzsavin visszahívását az uralkodónál. Amennyiben ez lehetetlennek bizonyulna, akkor közvetlenül Gyerzsavin életére törnek. ...Mivel az ő érdekük az, hogy a vidéki

fogadók vodkaárusítását nehogy valamilyen módon betiltsák. ...E célt elérendő, azt tervezik, hogy „a zsidóknak a lehető legjobb életvitelét tanúsító, mindenféle külföldi helyről származó beszámolókat”, leginkább francia vagy német nyelven írottakat juttatnak el a bizottsághoz. [168]

Időközben Nota Notkin „a szerény méretű (szentpétervári) zsidó közösség központi személyiségei sorába avanzsált”. Ő 1803-ban „olyan jegyzéket terjesztett a bizottság elé, amellyel Gyerzsavin tervezetének befolyását kívánta meggyengíteni, és annak számításait keresztülhúzni”. [169] Gyerzsavin a maga részéről azt a tényt hozta nyilvánosságra, hogy az egyik nap Notkin felkereste őt. Jó szándékot színlelve azt állítottá, hogy Gyerzsavin sohasem kerekedhet egyedüli véleményével a bizottság összes többi tagja fölé, akik mind a zsidók ügyének elkötelezett védelmezői. Éppen ezért százezer rubelt, ha pedig azt kevésnek találná, akkor kétszázezret ajánlott fel a számára, hogy ő is csatlakozzon a bizottság többi tagjának álláspontjához. Gyerzsavin azonban „úgy határozott, hogy a megvesztegetési kísérletről értesíti a cárt, állításait pedig a Gurkó-féle levéllel támasztja alá”. Abban bízott, hogy, az ilyen fajsúlyú bizonyítékok nem maradhatnak hatás nélkül, és az uralkodó ezután majd megvonja a bizalmát azoktól a személyektől, akik zsidókkal veszik körül magukat”. Ez azonban nem következett be. Sőt, az uralkodó után Szperanszkij is tudomást szerzett róla, aki „teljességgel a zsidók pártját fogta”, és a „zsidóügyi bizottság” első ülése alkalmával a bizottság minden egyes tagja egyetértett abban, hogy – akárcsak a múltban – a zsidók számára engedélyezni kel] a vodkaárusítást. [170]

Gyerzsavin ennek ellenére megpróbálta tovább folytatni a küzdelmet. I. Sándor viszont egyre hidegebben bánt vele. Végül (1803-ban) le is mondatta igazságügy-miniszteri tisztségéből.

Gyerzsavin *Véleménye* mindenesetre jól mutatja, hogy a költő mind a hadseregben, mind a politikai életben felesleges lobbanékonysággal szolgálta hazáját, aminek következtében rendre mindig le is váltották.

Mindezek ellenére azt kétségtelenül el kell ismerni, hogy Gyerzsavin számos olyan problémát sejtett meg előre, amelyek a XIX. század folyamán mindvégig a felszínre fognak törni, még ha nem is pontosan azokban a váratlan formákban, amilyeneket a valóság produkált. Bár kifejezésmódja néhol nyersnek tűnik – akárcsak a kor ízlése volt – , tervezetével nem a zsidóság elnyomására tört. Éppen ellenkezőleg, szabadabbá szerette volna őket tenni, miközben az életüket hasznosabbá tevő, jövőbe vezető utat kívánt számukra nyitni.

2.
I. SÁNDOR URALKODÁSA

Az oroszországi zsidók kérdésének vizsgálatával megbízott bizottság 1804 végén fejezte be feladatát. A közös munka eredményét „A zsidókról szóló szabályrendelet” című, az oroszországi zsidóságra vonatkozóan első ízben összeállított törvénygyűjteményben foglalták össze (ami leginkább az „1804-es szabályrendelet” elnevezés alatt vált ismertté). A szabályrendelet kifejti, hogy a bizottságot a zsidók helyzetének javítása, valamint az a szándék vezérelte, hogy olyan hasznos tevékenységek felé irányítsák őket, amelyek „kizárólag az ő javukat szolgálva nyitnak meg új lehetőségeket számukra... elhárítva egyben azon akadályokat, amelyek ezen új lehetőségektől távol tarthatnák őket, anélkül azonban, hogy ezenközben bármiféle kényszerítő eszközökhöz is folyamodnának”. [1] A szabályrendelet szavatolta továbbá a zsidók számára a polgári jogegyenlőség elvét (42. bekezdés): „Minden Oroszországban lakó zsidó, csakúgy, mint az ott nemrégiben letelepedettek, valamint az idegen országokból, kereskedelmi célból érkezők egyaránt teljesen szabad állapotúnak nyilváníttatnak, és ugyanolyan mértékben tartoznak a törvények szigorú védelme alá, mint a többi orosz alattvaló.” Gradovszkij professzor meglátása szerint: „ebből a bekezdésből a napnál is világosabban kiolvasható... a zsidó nép befogadására áhítozó heves vágy a hatalmas orosz birodalom össznépességébe.” [2]

A szabályrendelet még több lehetőséget kínált fel a zsidók számára, mint a Gyerzsavin-féle javaslatok egykori kezdeményezései. Lehetőségük nyílt textil- vagy bőripari üzemek nyitására, a szűzföldek mezőgazdasági megművelésére, sőt még közvetlen kormányzati támogatás lehetőségét is biztosította számukra. A zsidóknak immár jogukban állt földbirtokot szerezniük anélkül azonban, hogy saját jobbágyokra tehettek volna szert – keresztény bérmunkásokat ellenben felfogadhattak földjeik megművelésére. A manufaktúratulajdonos, kereskedő és

kézműves zsidók ettől kezdve elhagyhatták a letelepedési övezet területét „arra az időre, mely során üzleti ügyeikben tevékenykedve kényszerültek helyváltoztatásra”. Ez a kitétel tehát kissé rugalmasabbá tette a nem is olyan régen felállított övezet határait. Jóllehet a szabályrendelet csupán ígéretet tett az őket sújtó kétszeres mennyiségű adó[69] következő év folyamán történő eltörlésére, annak végleges megszüntetésére mégsem kellett sokat várniuk. Mindezek mellett újból megerősítették a zsidók korábban élvezett valamennyi szabadságjogát. Így javaik sérthetetlenségét, személyes szabadságukat, vallásuk szabad gyakorlásának lehetőségét, közösségi szervezeteik érinthetetlenségét – vagyis a *kahal*ok eddigi rendszerét jóformán változtatás nélkül hagyták tovább működni. Ez a körülmény azonban lehetetlenné tette az Orosz Birodalom keretein belül élő zsidó közösségek egységesülését. A *kahal*ok testülete ugyanis megtarthatta azt az ősi jogát, hogy a zsidók körében beszedhesse a különféle járandóságokat – ez pedig továbbra is komoly tekintélyt kölcsönzött a számára. Viszont ettől kezdve már nem emelhették fel önhatalmúlag annak összegét. A kahalok eddigi hatalmát tovább kurtította az az intézkedés is, amelyben megtiltották tagjainak az egyházi büntetések és kiátkozások (*cherem*) elrendelését. Ezzel a kormányzat szabad vallásgyakorlatot biztosított a *haszid*oknak. A *kahal*ok állandó követeléseivel összhangban a kormányzat lemondott a zsidó iskolák általános hálózatának felállításáról. Emellett azonban kimondták, hogy „minden egyes zsidó gyermek, mindenfajta megkülönböztetés nélkül nyerhessen felvételt bármely oroszországi iskolába, gimnáziumba vagy egyetemre”. Fontos volt még az is, hogy ezekben az oktatási intézményekben egyetlen gyermek sem, „semmilyen ürüggyel ne fordíttathassék szembe a saját vallásával, vagy kényszeríttessen arra, hogy olyasmit tanuljon, ami számára ártalmasnak bizonyulhat vagy a hitével ellentétben áll”. Azok a zsidók, „akik – képességeiknek hála – dicséretre méltó eredményeket érnek el az orvostudományi, a sebészeti, a matematikai vagy bármely más, egyetemi

---

[69] A Nagy Katalin által bevezetett, a zsidókra kirótt, a keresztényekéhez képest kétszeres nagyságú adóteher. Ugyanezzel az adónemmel sújtották régóta az úgynevezett „óhitű”, szakadár pravoszláv alattvalókat is – ezt azonban a valóságban alig vetették ki.

szakokon, ezen érdemeik szerint ismertessenek el és haladhassanak előre egyetemi tanulmányaikban és egyetemi fokozataik elnyerését tekintve”. Elengedhetetlennek ítélték viszont, hogy a zsidók elsajátítsák lakóhelyük népességének a nyelvét, hogy változtassanak öltözködési szokásaikon és, hogy tulajdonneveket vegyenek fel. A bizottság összefoglalásként fontosnak tartotta kiemelni, hogy más országokban „sehol sem találhatni a zsidók szükségleteihez ennyire jól alkalmazkodó, ilyen kiegyensúlyozott és szabadelvű rendelkezéseket”. Ju. I. Gesszen szintén egyetért evvel. Véleménye szerint az 1804-es szabályrendelet kevesebb korlátozást erőltetett a zsidókra, mint a hasonló tartalmú 1797-es poroszországi rendelet. Annál is inkább, mivel a zsidók szabadon birtokolhatták és tarthatták meg azon személyes és szabadságjogaikat, amelyekkel a jobbágysorba kényszerített orosz parasztok milliós tömegei egyáltalán nem rendelkeztek. [3] „Az 1804-es szabályrendelet számos intézkedését kétségtelenül a megértés szelleme járta át.” [4]

A korszak egyik legolvasottabb lapja, a *Le Messager de l'Europe* pedig az alábbiakat írta az újonnan elfogadott szabályrendelet kapcsán. „Sándor tudatában van annak, hogy a zsidóságnak tulajdonított bűnök elkerülhetetlenül csupán az erre a népre nehezedő sok évszázados elnyomás terheiből fakadnak. Az új törvény célja tehát nem más, mint az állam számára hasznos állampolgárokat biztosítani, a zsidóknak pedig egyúttal végre valódi hazát teremteni.” [5]

Mindazonáltal, a szabályrendelet korántsem oldotta meg azokat a legégetőbb gondokat, amelyeket a zsidók valamennyi csoportja – az orosz birodalmon belüli zsidó népesség, a *kahal*testületek küldöttei és a bizottság munkájában részt vevő zsidók egyaránt – a leginkább orvosolni kívánt. A szabályrendelet kikötötte ugyanis: „Egyetlen zsidó sem..., semmilyen faluban vagy mezővárosban semmifajta úton-módon nem birtokolhat kocsmát, szeszkimérést, avagy fogadót, mégpedig sem a saját, sem pedig, harmadik személy neve alatt sem. Továbbá, a fentebb említett célra szolgáló épületben zsidó sem vodkát nem árusíthat, sem pedig ott nem lakhat.” [6] A szabályzat továbbá azt is előírta, hogy 1808 végéig a

birodalom teljes zsidó népessége hagyja el az oroszországi vidéki településeket és költözzön a városokba.

Emlékeztetünk arra, hogy egy hasonló intézkedés már Pál uralkodása alatt 1797-ben is erőteljes pártfogásban részesüli. Mindez még azelőtt történt, hogy a Gyerzsavin-féle tervezet egyáltalán napvilágot látott volna. Nem arról volt tehát szó, hogy valamennyi zsidót el akarták távolítani a falvakból. Azt akarták elérni, hogy „a tömeges zsidó népesség ne nyomja agyon súlyával a parasztok gazdasági lehetőségeit, lévén igencsak termelékeny osztály az övék. Javasolták tehát számuknak erőteljes csökkentését a járási településeken.” [7] Az új rendelettel ezúttal a zsidó lakosság többségét arra akarták rábírni, hogy a letelepedési övezet és Új-Oroszország szűzföldjeinek, valamint a Kaukázus és az egykori asztraháni kánsápbeli területek feltörésével kezdjenek, mezőgazdasági tevékenységbe. Ennek fejében tíz évig adómentességben részesültek, majd ennek leteltével „a kincstár által tevékenységeik számára nyújtott kölcsönt” fokozatosan kellett volna visszafizetniük. Emellett a vagyonosabbak számára lehetővé tették, hogy személyes tulajdonként örökíthető földbirtokot szerezzenek, azzal a joggal tetézve, hogy birtokaikat felfogadott munkásokkal műveltethetik. [8]

A szeszfőzést tiltó rendeletét a bizottság az alábbi módon indokolta: „Addig az ideig, amíg ezen mesterség gyakorlásának lehetősége nyitva áll a számukra..., ami, végeredményét tekintve a helybeli lakosok keserű vádjainak, megvetésének, sőt gyűlöletük tárgyának teszi ki őket, az irányukba megnyilvánuló általános felháborodás egy cseppet sem fog szűnni.” [9] Továbbá, „tarthatjuk-e vajon ezen intézkedést (tudniillik ami a zsidóknak a falvaktól való távoltartását irányozza elő) elnyomó jellegűnek, amikor annyi más lehetőség áll nyitva számukra, nem csupán, hogy jó módban. éljenek, hanem, hogy még jelentősen gazdagodjanak is a földműveléssel kapcsolatos ipari vagy kézműipari tevékenységek gyakorlása által? Ráadásul, az is megengedtetett számukra, hogy földbirtokok teljes értékű tulajdonosaivá válhassanak. Hogyan is tekinthetnénk elnyomottnak azt a népet, amely csupán az országban folyó gazdasági tevékenységek egyetlen ágától tiltatik el, amely állam ugyanakkor ezerféle

megélhetési lehetőséget biztosít számára a termékeny, ritkán lakott, gabonafélék és más mezőgazdasági termények termesztésére kiválóan alkalmas területein...?” [10]

Ezek az érvek valóban komoly súllyal esnek a latba. Gesszen mégis úgy véli, hogy a bizottság szövege „naiv nézőpontról tesz tanúbizonyságot... egy nép gazdasági életének természetével kapcsolatban, amikor is azt próbálja elhitetni, hogy a gazdasági jelenségek tisztán mechanikus intézkedések által, csupán rendeletek útján megváltoztathatók.” [11] A zsidók szemében ugyanis a falvakból való kiköltöztetésük és az – „évszázados foglalatosságuknak” számító – szeszfőzéstől való eltiltásuk [12] különösen kegyetlen és szörnyűséges döntésnek tűnt. A dolog súlyosságát jelzi, hogy a fentebb említett kormányzati lépéseket hasonlóan elutasító kifejezésekkel ítéli el még ötven, sőt száz évvel később is a zsidó történetírás.

Tekintetbe véve I. Sándor uralkodásának szabadelvűségét, a zsidók irányában tanúsított általános jóindulatát, illetve zavart kedélyállapotú jellemét és gyenge akaraterejét (amire nagy hatással lehetett a tény, hogy apja erőszakos halála árán került a cári trónra), nem tűnik nagyon valószínűnek, hogy a rendelet nyomán a zsidóság kitelepítése a falvakból azonnal megkezdődött volna. Mivel uralkodása igazán békés időszakkal vette kezdetét, a kitelepítési akció valószínűleg a későbbi időkre halasztódott. Ráadásul közvetlenül az 1804-es szabályrendelet életbe lépése után ott vibrált a Napóleon elleni háború lehetősége, amely Európában már megkezdődött. Ehhez járult még hozzá, hogy Franciaországban a zsidók érdekében hozott napóleoni rendelkezések nyomán összeült a zsidó küldöttekből álló párizsi *szanhedrin*.[70] „Az egész zsidókérdés teljesen váratlan fordulatot látszott venni. Bonaparte gyűlést hívott ugyanis össze a zsidók számára Párizsban, mégpedig azzal az elsődleges szándékkal, hogy különféle kedvezményekben részesítse őket, és hogy az Európa legkülönfélébb területein szétszóródott csoportjaik között szoros kapcsolatot alakítson ki.” Mindezek következtében 1806-ban I. Sándor

---

[70] *Szanhedrin (görög):* az ókori Jeruzsálemben a zsidók legfőbb törvényszékének tanácsa.

cár új bizottság összehívását rendeli el, melynek feladata, hogy „megvizsgáltassék, vajon szükséges-e különleges rendszabályok életbe léptetése, és a zsidók áttelepítésének későbbi időkre halasztása”. [13] Az orosz kormánynak is érdekében állt, hogy ne tűnjön ki a zsidósággal szembeni megszorításokkal.

Az 1804-ben hozott rendelet értelmében, a zsidóknak 1808 végéig kellett elhagyniuk addigi falusi lakhelyeiket. Ezen a téren azonban gyakorlati akadályok merültek fel, és már 1807-től kezdve számos olyan jelentés érkezett I. Sándorhoz, amelyek a kitelepítések későbbre halasztása mellett emeltek szót. Birodalmi rendelet látott tehát napvilágot, hogy „felkérje valamennyi zsidó közösséget... delegátusok választására, és a közvetítésük által történő javaslattételre azon lépések kapcsán, amelyek számukra a leginkább alkalmazhatóaknak látszanak avégett, hogy az 1804. december 9-i szabályrendelet intézkedéseinek a gyakorlatban is, mégpedig sikerrel, lehessen érvényt szerezni.” Ezen zsidó küldötteket mindenekelőtt a birodalom nyugati területein választották meg, véleménynyilvánításuk eredményét pedig eljutatták Szentpétervárra. „Magától értetődik, hogy a küldöttek hangot adtak abbéli véleményüknek, hogy a falvakban élő zsidóság adói gi lakóhelyeitől való eltávozása a későbbiekre halasztandó.”

Érveik egyike arra a tényre hívta fel a figyelmet, hogy míg a falvakban a kocsmárosok ingyen lakhattak a kocsma épületében, addig a mezővárosokban vagy városokban immár fizetniük kellett volna lakhatásukért. A maga részéről a belügyminiszter pedig az alábbi megállapítást vetette papírra hivatalos jelentésében „a jelenleg még falvakban élő zsidóknak az állami tulajdonú területekre költöztetése jó néhány évtizedet vehet még igénybe, tekintetbe véve azoknak túlságosan is bőséges létszámát”. [14] Az 1808-as esztendő vége felé járt már az idő, amikor is a cár parancsba adta a zsidók számára a bérletet és szeszfőzést megtiltó cikkely felfüggesztését, és meghagyta, hogy a zsidók továbbra is ott lakhassanak, ahol az adott pillanatban is tartózkodnak, „egészen a későbbi döntésig”. [15] Azon nyomban (már 1809-ben) felállították továbbá az új bizottságot – amely a „Popov szenátor-féle bizottság”

néven lett közismert – a kérdések együttesének tanulmányozására, és a zsidó küldöttek által megfogalmazott kérelmek megvizsgálására. Ez az új bizottság „elengedhetetlennek ítélte”, hogy „hathatósan” véget vessenek a zsidók áttelepítésének és, hogy továbbra is fenntartsák számukra a jogot bérletek létrehozására és a vodkával való kereskedelemre. [16] A bizottság nem kevesebb, mint három éven keresztül ülésezett, hogy végül aztán 1812-ben az uralkodó elé terjessze jelentését. Ennek ellenére I. Sándor cár nem hagyta jóvá a jelentést, mivel nem kívánta korábbi rendelkezésének érvényét csökkenteni. Fontos céljának tartotta ugyanis, hogy ne csak a zsidók, hanem a birodalom területén élő parasztok érdekét is védje. „Arra kész volt, hogy a kitelepítésről hozott rendelkezései által kavart indulatokat lecsillapítsa, arra azonban már nem, hogy véglegesen le is mondjon róluk.” [17] Ennek döntő indoka az volt, hogy ebben az időben tört ki a Napóleonnal szembeni háború, amely igen hamar európai méretűvé szélesedett. Így tehát Sándor érdekeinek prioritása gyökeres változáson ment keresztül. Ettől az időtől kezdve nem nyert már általános érvényű végrehajtást a zsidók falvakból való kitelepítése a letelepedési övezet teljes területén. A cári törvény alkalmazása legfeljebb csak néhány helyi eset kapcsán hozott egyedi rendelet formájában öltött testet. [18]

A háború alatt – a források tanúsága szerint – a zsidók voltak az egyedüliek, akik az oroszországi lakosság köréből nem menekültek a francia hadsereg elől sem az erdőségekbe, sem pedig a birodalom belső területei irányába. Vilniusz környékén például nem voltak hajlandóak alávetni magukat Napóleon azon rendeletének, amellyel az a francia hadseregbe való besorozásukat rendelte el. Igaz azonban az is, hogy a legkisebb vonakodás nélkül látták el takarmánnyal és élelemmel a francia csapatokat. Ennek ellenére egyes térségekben erőszakos rekvirálásra[71] kényszerültek a franciák. [19]

Más forrás szintén arról tanúskodik, hogy „a zsidó népesség sokat szenvedett Napóleon katonáinak garázdálkodásaitól”, valamint, hogy az utóbbiak „számos

[71] *Rekvirálás (latin):* erőszakos katonai igénybevétel, összeszedés, összeharácsolás.

zsinagógát felgyújtottak”. Sőt, még tovább is megy egy lépéssel, amennyiben kijelenti, hogy „az orosz csapatokat nagyban segítette az az intézmény, amely az idő tájt a „zsidó posta” elnevezés alatt híresült el – melyeket tudni illik zsidó kereskedők állítottak fel, és amely a korban ismeretlen gyorsasággal volt képes továbbítani az információkat (a vendégfogadók töltötték be a „postaállomások” szerepét). Mindezek mellett a zsidóknak „az egyes orosz csapattestek közötti összekötő futár minőségében is komolyan hasznukat vették”. Amikor pedig az orosz seregek végül ismét birtokukba vették a franciák által korábban tőlük elfoglalt területeket, „a zsidók kitörő örömmel fogadták az orosz csapatokat, kenyérrel és vodkával járulva a katonák üdvözlésére”. Az ekkor nagyherceg, későbbi I. Miklós cár ezzel kapcsolatban az alábbi gondolatokat vetette papírra saját lapjában; „Meghökkentő volt konstatálni, hogy (ti. a zsidók) csodálatos módon hűségesek maradtak hozzánk és, hogy még segítettek is, ahol csak tudtak, mégpedig akár életük kockáztatása árán is.” [20]

A francia csapatok Oroszországból való kivonulásának legkritikusabb pontján, a borogyinói átkelés alkalmával, a helybeli zsidók értesítették az orosz vezérkart a franciák átkelésének feltételezhető helyszínéről. Valójában azonban ebben az esetben Laurançay generális jól sikerült cselfogásáról volt csupán szó: meg volt győződve, hogy a zsidók eljuttatják ezt a tájékoztatást az oroszoknak, a francia csapatok pedig természetesen másik helyszínt választottak ki átkelési helyként. [21]

Mindenesetre 1814-et követően, amikor az egykori lengyel állam középső területeit is az Orosz Birodalomhoz csatolták, újabb 400 ezer zsidóval gyarapodott Oroszország lakossága. A zsidóság gondjai ettől kezdve még inkább égető és bonyolult helyzet elé állította az orosz kormányzatot. Az egykori Lengyel Királyság területeinek kormányzatával megbízott tanács – amely számos területen szinte különleges állami hatáskört élvezett – 1816-ban elrendelte a zsidóság eltávolítását a falvakból. Ezek a zsidók eddig lakóhelyükön maradhattak, bár kizárólag azzal a feltétellel, hogy földet művelnek, mégpedig szigorúan keresztény munkások segítségének igénybevétele nélkül. A

lengyel kormányzótanács tehát meghozta áttelepítési rendeletét. Azonban a varsói *kahal* kérelmének engedve – melyet haladéktalanul a cár asztalára jutattak – I. Sándor engedélyezte a zsidók számára a helyben maradást, Lengyelországban is csakúgy, mint a vodkával való kereskedelmet, azon egyedüli megszorítással, hogy eltiltotta őket annak *hitelre* történő árusításától. [22]

Ennek ellenére a császári tanács által 1818-ban kibocsátott újabb szabályrendeletben ismét az alábbi szakaszokat olvashatjuk: „Véget kell vetni a földbirtokosok kényszerintézkedéseinek, melyekkel elnyomorítják a parasztokat, amikor azok nem tudják visszafizetni kölcsöneiket a zsidóknak, mivel általuk arra szorítják őket, hogy az utolsó javaikat is áruba bocsássák... A vendégfogadóval bíró zsidók számára ezentúl megtiltatik, hogy kamatra nyújtsanak kölcsönt, vagy hogy hitelre árusítsák a vodkát, hogy aztán kényükre-kedvükre foszthassák meg a parasztokat jószágaiktól vagy a többi, számukra valóban nélkülözhetetlen javaktól.” [23]

Általánosságban tehát I. Sándor cár uralkodásának egészét akként lehet jellemezni, hogy a meghozott intézkedéseket semmifajta következetes végrehajtás nem követte. Így aztán bár különféle rendeletek születtek, mégis semmifajta hatékony ellenőrzés alá nem helyezték azok végrehajtását. Ez lett a sorsa az 1817-es statútumnak[72] is, amely a szeszes italokra kivetett adóról rendelkezett. Ennek értelmében a cár megtiltotta a nagyorosz területeken a szeszlepárlást a zsidók számára. Csakhogy már 1819-től ezt a tilalmat ismét felfüggesztették, legalábbis „addig az ideig, amíg az orosz kézművesek elégséges mértékben el nem sajátítják ezen mesterséget”. [24]

A szeszfőzés betiltása a nyugati területeken élő zsidók számát rendkívül rosszul érintette a lengyel földesurakat, akik hevesen tiltakoztak is ez ellen. Márpedig az orosz kormányzat ekkor még semmiképpen nem akart konfrontálódni ezzel a réteggel. Mégis, abban a csernyigovi tartományban, amelyben a zsidók csak nemrégiben vetették meg a lábukat, a kormányzatnak 1821-ben sikerült megszüntetni a földesurak és a zsidók kezén lévő

[72] *Statútum (latin):* szabályrendelet.

lepárlókat. Mindezt közvetlenül azután, hogy a gyenge aratást követő vizsgálat során a kormányzat megállapította, hogy „a zsidók súlyos szolgaságban tartják a korona parasztjait és a kozákokat”. [25] Hasonló intézkedésre került sor 1822-ben a poltavai körzetben is, amelynek hatályát pedig 1823-ban részlegesen kiterjesztették a mogiljovi és vityebszki területekre is. Az ilyesfajta intézkedések továbbterjedését azonban erősen gátolták a *kahal*ok testületeinek fokozott közbenjárásai.

Így tehát jól látható, hogy bár Sándor kormányzatának huszonöt éve alatt mindvégig küzdelem folyt a zsidók által folytatott szeszfőzés ellen (elsősorban azok áttelepítését látva megoldásnak), a gyakorlatban ezek a tervek nem hoztak tartós sikert.

A letelepedési övezet területén azonban korántsem a szeszfőzés volt a zsidóság egyetlen kifogásolt tevékenysége. A földesurak a gazdasági élet különböző területeinek különféle összetevőit bocsátották árendába[73], így hol malmot, másutt a halászatot, megint másutt a hidakat, vagy akár egy egész birtokot is. Ráadásul ilyen módon nem csupán a jobbágyokat adták bérbe (amely esetek egyébként nagymértékben megszaporodtak a XVIII. század végétől) [26], hanem még az úgynevezett „jobbágyi” egyházakat is. Azaz a pravoszláv templomokat, ahogy azt több szerző is leírja, mint például Ny. I. Kosztomarov, M. Ny. Katkov vagy V. V. Sulgin. Ezekre a templomokra, lévén, hogy azok a birtokok szerves részét képezték, általánosan úgy tekintettek, mint amelyek a katolikus földbirtokos saját tulajdonába tartoznak. Haszonélvezeti jogukból adódóan éppen ezért a zsidók a maguk számára tartották fenn a jogot, hogy pénzt követeljenek azoktól, akik ezeket a templomokat látogatták vagy ott magánjellegű egyházi szolgáltatást vettek igénybe. Keresztelés, házasságkötés vagy temetési szertartások esetén tehát el kellett nyerni, mégpedig „ellenszolgáltatás ellenében a zsidó” jóváhagyását. A feljegyzés tanulsága szerint: „a kis-oroszországi epikus költészet csak úgy ontja a »zsidó árendással« szembeni keserű panaszokat, aki elnyomja a lakosságot”. [27]

---

[73] *Árenda (latin):* bérlet.

Az orosz kormányok régóta tudatában voltak annak a veszélynek, hogy a bérleti jog kiterjedhet egészen a paraszt személyéig, valamint közvetlen munkaképességére vonatkozóan is. Éppen ezért, „nem szabad, hogy a zsidók rendelkezzenek közvetlenül a parasztok személyes munkájával, és hogy haszonbérleti szerződés ürügyével, bár a legkevésbé sem lévén keresztények, mégis jobbágyparasztok birtokosaivá váljanak”. Ennek a veszélynek a megakadályozására sokszor próbáltak hathatós intézkedéseket hozni. Így jött létre az 1784-es cári rendelet, mint ahogy a császári tanács 1801-es és 1813-as rendeletei is. Céljuk ezzel az volt, hogy „ne birtokolhassanak zsidók se falvakat, se parasztokat, továbbá azok felett szabadon ne rendelkezhessenek semmiféle címen, sem pedig bármely másfajta megnevezés leple alatt”. [28]

Az is igaz azonban, hogy a zsidók és a földesurak találékonysága valahogy mindig elérte azt, hogy az ilyesfajta tilalmakat sikerrel kerüljék meg. Mint például 1816-ban, amikor is a császári tanács tudomására jutott, hogy „a zsidók a *kresztyencija*[74] leplét használva, a földbirtokosok egyetértésével, módot találtak a földesurak jogainak gyakorlására, hogy ennek révén a parasztok által elvetett gabonát, valamint szénát begyűjthessék, hogy azt a parasztokkal előbb kicsépeltessék, majd az általuk bérbe vett szeszfőzdékbe szállítassák. Ezeknek a parasztoknak kellett vigyáznia és etetnie az állatokat, valamint munkaerővel és szekerekkel állni a zsidók rendelkezésére. ...Így tehát teljes mértékben a zsidók rendelkeztek az uradalom fölött... ellenben a földesurak – a *kresztyencija* néven élvezett bérleti díjat zsebre rakván gyalázatos módon adták el a zsidóknak még a földjeiken a következő évben elvetendő gabonatermést is. Megállapíthatjuk tehát, hogy ezen kiskapuval a földesurak tulajdonképpen éhínségbe taszították saját parasztjaikat.” [29]

Bár kétségtelen, hogy de jure[75] nem a parasztok voltak a zsidó földbérlőnek bérbe adva, hanem csakis az

[74] *Kresztyencija (orosz):* birtokjövedelmek haszonbérlete.
[75] *De jure (latin):* a törvény betűje, azaz jog szerint.

úgynevezett *kresztyencija*, ami azonban gyakorlatilag ugyanarra az eredményre vezetett.

Mindenfajta tiltás ellenére a kresztyencija gyakorlata nem csökkenő lendülettel folytatta tovább a maga kacskaringós útjait. A *kreszcencijába* való szélsőséges belebonyolódások között még az is előfordult, hogy jó néhány földesúr lett maga is saját földbérlője adósává, akik pénzt húztak ki belőlük zálogba adott uradalmaik fejében, ami azután így már lehetővé tette a zsidók számára, hogy szabadon rendelkezhessenek a jobbágyok munkájával és az általuk, megművelt földekkel is. Így aztán 1816-ban a császári tanács már rendeletben szabályozta, hogy „a zsidók kezére jutott uradalmakat vissza kell szolgáltatni”, ráadásul a rendelet magukat a zsidókat kötelezte az általuk kölcsönadott összegek behajtására is. A *kahal*ok küldöttei azonban egy percig sem késlekedtek alázatos hangnemű kérvénnyel folyamodni őfelségéhez, hogy ezen rendelet érvénytelenítését sikeresen kieszközöljék nála. A. Ny. Golicin herceg, az idegen vallások ügyeinek intézésével megbízott birodalmi tisztségviselő meggyőzte a cárt, hogy „igazságtalanság volna büntetéssel sújtani egyedüli bűnösökként őket, anélkül, hogy nem vizsgálják ki az ügyben játszott felelősségüket” a földesuraknak és a közhivatalnokoknak is. A földesurak „még nyerhetnek is, azon, ha lemondanak jövedelmeiknek a *kresztyencijá*ra fordításáról, és a maguk számára tartják meg az abból származó hasznot”, ha pedig a törvény ellenére átengedik földjeiket a zsidók számára, akkor már a jelenben is nekik tartoznak pénzzel. [30]

P. I. Pesztyel, a későbbi *dekabrista*, aki ez idő tájt a birodalom nyugati területein állomásozott katonatisztként, egyáltalán nem volt az autokrácia[76] híve, hanem éppen ellenkezőleg – már ekkor is nagyon is tüzes republikánusnak számított –, az alábbi feljegyzéseket vetette papírra az itt élő zsidókkal kapcsolatban. Írásának egy része egyébként később kormányzati programtervezetének („Javaslatok az ideiglenes legfelsőbb kormányzat felállítására”) *preambulum*ába[77] is bekerült: „A Messiás eljövetele iránti töretlen várakozásuk az okozója

[76] *Autokrácia (görög):* önkényuralom; zsarnoki egyeduralom.
[77] *Preambulum (latin):* előszó, bevezetés.

annak, hogy a zsidók az általuk benépesített térségeknek csupán csak ideiglenes lakosainak tartják magukat, hogy semmiféleképpen nem hajlandóak mezőgazdasággal foglalkozni, valamint hogy hajlamosak még a kézműves mesterségek megvetésére is, és így tehát mással nem is foglalkoznak, mint kereskedelemmel. ...A zsidók szellemi vezetői, a rabbik elképzelhetetlen mértékben tartják befolyásuk alatt saját népüket, mivel a zsidó vallás nevében a *Talmud*on kívül gyakorlatilag minden más könyv olvasását megtiltják számára. ...Azon nép, amelyik nem törekszik önmaga kiművelésére, mindörökre bezárva marad a saját előítéletei építőköveiből emelt börtön falai közé.” Emellett „a zsidóság alárendeltsége a rabbiknak hovatovább addig fajul, hogy azok minden egyes rendelete a legnagyobb buzgalommal és a zúgolódás legkisebb jele nélkül hajtatik végre. ...A zsidók közötti szoros kapcsolatok azt eredményezik, hogy azok jelentős összegeket tudnak felhalmozni a kezeik között..., amelyekkel ugyan egyfelől a saját közösségi szükségletet elégítik ki, mindazonáltal azok sok esetben arra is hasznos szolgálatot tesznek, hogy általuk a legkülönfélébb hatóságokat tudják megkörnyékezni és a számukra – tehát a zsidók számára előnyös hivatali visszaélésekre rávenni.”

Miáltal a zsidók könnyűszerrel tesznek szert vagyonra, „minden, általuk lakóhelyül kiválasztott településen napnál világosabb a jelenlétük. A kereskedelmi élet egésze gyakorlatilag az ő kezükben van, és kevés az olyan paraszt, aki adósságoktól sújtva ne volna szintúgy a zsidók hatalmában. Ezért aztán már teljesen nyilvánvaló, hogy miért is döntik pusztulásba a zsidók mindazokat térségeket, ahol megvetik a lábukat. ...Az előző kormányzat (azaz Nagy Kataliné) jelentős jogokat és előjogokat szavatolt a zsidók számára, amivel csak tovább súlyosbította a bajt, amelyet káros tevékenységükkel már amúgy is okoztak.” Így például annak kiváltságát, hogy nekik nem kell katonát kiállítaniuk vagy a körükben történő elhalálozások bejelentési kötelezettsége alóli felmentés vagy, hogy saját hatáskörükben állíthatnak fel bíróságokat, amelyek kizárólag a rabbik felügyelete alatt működnek. E kiváltságok mellett „mindazon jogokat egyaránt élvezik, amely a birodalom keresztény vallású népeit illeti meg. ...Ebből is világosan kitűnik tehát, hogy a zsidók

gyakorlatilag államot képeznek az államban, és egyébiránt több jogot élveznek, mint maguk a birodalom keresztény alattvalói. ...Márpedig ez az állapot nem folytatódhat tovább, mivel a zsidók hovatovább már ellenséges magatartást fognak tanúsítani a keresztények irányába, és előbb-utóbb szembe fognak helyezkedni még magával az állam közrendjével is.” [31]

I . Sándor cár uralkodásának utolsó éveiben megszaporodtak a zsidók tevékenységét korlátozó és tiltó gazdasági és más jellegű intézkedések. Például 1818-ban a császári tanács egyik határozata elrendelte, hogy attól kezdve „semmiféleképpen sem lehet adóság fejében az állam polgárai közül keresztényt zsidó szolgálatára kényszeríteni”. [32] Majd 1819-ben immáron második rendelet vetett végett annak a gyakorlatnak, amely szerint „parasztok és cselédek dolgozzanak vagy szolgáljanak a zsidóknál”. [33] A korábbiakból már ismert Golicin a minisztertanács egyik ülésén az alábbi jelenségekre hívta fel a figyelmet, hogy „a zsidók házaiban szolgálatot teljesítők nem csupán megfeledkeznek ókeresztényi kötelezettségeikről, hanem még ráadásul zsidó szokásokat is vesznek fel, és maguk is a zsidó szertartásokat kezdik el gyakorolni”. [34] Határozat született tehát arról, hogy „zsidók ezentúl ne fogadhassanak fel háztartásukba keresztényt”. [35] Ráadásul úgy ítélték meg, hogy ez az intézkedés „a szükséget szenvedő zsidók számára is hasznos lehet, miáltal ők válthatnák fel ezen a téren a korábban alkalmazott keresztény házi szolgákat”. [36] Ezt a döntést azonban mégsem valósították meg a gyakorlatban. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet egy talán nem is meglepő tényre. Bár a városi zsidó lakosság egy része szintén súlyos nyomorban és nélkülözések közepette élt – olyannyira, hogy „ezen nyomorúságos körülmények között élők döntő többséges alig tudta magát akár élelemmel is ellátni” [37] –, mégis, aligha találtak volna keresztények szolgálatában dolgozó zsidókat. Ennek okaként egyrészt jó néhány megfontolás kényszerítene a zsidókat arra, hogy elálljanak az ilyen jellegű tevékenységek kockázatától. Másfelől a zsidó közösségek körében általánosan jellemző szolidaritás[78] miatt még ezek a kifejezetten szegény rétegek

[78] *Szolidaritás (latin, francia):* összetartás, közösségvállalás közös érdekek alapján.

is rendszeresen hozzájutottak a létfenntartásukhoz elégséges jövedelem forrásokhoz.

Később, 1823-tól kezdődően ismét engedélyezték a zsidó bérlők számára, hogy keresztényeket fogadjanak fel a szolgálatukba. Valójában ugyanis az történt, ami oly sokszor már addig is. Vagyis a „tiltó rendelkezések szigorú ellenőrzését túl nehéz volt a gyakorlatba átültetni”. [38]

Ugyanebben az időszakban hoztak intézkedéseket arra vonatkozóan is, hogy a zsidókkal szigorúbban tartassák tiszteletben a letelepedési övezet határait. Tekintetbe véve a voronyezsi, szamarai, a tufai és más területeken is nagy ütemben terjedő, ún. Szubotnyik[79] szekta sikereit. Továbbá „1821-ben az a vád érte a zsidókat, hogy »súlyosan kizsákmányolják« a parasztokat és kozákokat, így aztán ki is űzték őket a csernyigovi térség mezőgazdasági területeiről, 1822-ben pedig a poltavai térség falvaiból is”. [39]

Az 1824-es, Uralban tett látogatása során I. Sándor cár arra a következtetésre jutott, hogy számos zsidó a helybeli gyárakban „az államkincstár és a manufaktúratulajdonosok kárára vásárolja fel titokban a gyárak munkásaitól a nagyértékű nemesfémeket, elzüllesztve ezzel a helyi lakosokat”. Elrendelte tehát, hogy „ne tűrjék meg a továbbiakban a zsidók jelenlétlét a bányászattal foglalkozó magán- vagy állami üzemekben”. [40]

Ezzel párhuzamosan abból is komoly hátránya származott az államkincstárnak, hogy az orosz határ teljes nyugati hosszában lényegében zavartalan és virágzó csempésztevékenység folyt. Ennek során a két főváros között gyakorlatilag a vámok teljes megkerülésével cserélt gazdát a legkülönfélébb portéka és termény. A határ menti területek kormányzói nem hagytak kétséget afelől, hogy a csempésztevékenységek legnagyobb részét gyakorlatilag a zsidók bonyolítják le, akik sűrűn belakták a nyugati határvidékeket. Így 1816-ban rendelet született arról, hogy a volinyi kormányzóságban a határtól számított hatvan kilométer szélességű sávból költöztessék ki a zsidókat,

[79] *Szubotnyik (orosz):* Szombatosok, vagy szabbatisták. A XV. században Kijevben, majd Novgorodban és Moszkvában is létrejött, úgynevezett zsidózó szekta tagjai. Az Ószövetségre visszanyúlva, a kereszténységben kisebb-nagyobb mértékben vissza akarták helyezni az egyház által eltörölt zsidó vallásos törvényeket.

mégpedig három héten belül. Ez a kitelepítési akció azonban mintegy öt éven keresztül húzódott, és a gyakorlatban nem is történt meg teljes mértékű végrehajtása. Ráadásul az új kormányzó már 1821-től kezdődően engedélyezte, hogy a zsidók visszatelepülhessenek korábbi lakóterületeikre. Ezt követően 1825-ben már jóval átfogóbb, ennek ellenére sokkal bátortalanabb döntést hoztak. Csak azoknak a zsidóknak a kitelepítését irányozták elő, akik nem tartoztak a helyi *kahal*rendszerhez, és akik lényegében nem rendelkeztek ingatlannal a határ menti övezetben. [41] Vagyis csupán a hívatlan vendégeket kívánták eltávolítani a terepről. Amúgy csak a rend kedvéért említjük meg, hogy ez a rendelkezés sem ment át a gyakorlatba.

□

Az 1804-es szabályrendelet – és annak leginkább az a cikkelye. amely a zsidóság kitelepítését rendeli e) az Orosz Birodalom nyugati területein található falvakból – komoly kérdés elé állította az orosz kormányzatot. Nevezetesen, hová is költöztessék át őket? A térség falvai és mezővárosai már amúgy is túlnépesedettek voltak és a nagyarányú népesség gondjait tovább súlyosbította a helyi kereskedelmi életet nehezítő komoly versengés. Lévén, hogy ebben a korban a térség tényleges termelőtevékenysége meglehetősen gyengécske volt. Ellenben a Dél-Ukrajnában óriási szélességben terültek el a hatalmas, rendkívül termékeny, viszont gyakorlatilag még teljesen néptelen új-oroszországi sztyeppék.

Természetes hát, hogy a kormányzat egyre több erőfeszítési tett arra, hogy az állam szemszögéből hasznos termelőtevékenységet nem folytató zsidók tömegeit az új-oroszországi földel; megművelésére ösztönözze. Tíz évvel korábban Nagy Katalin úgy próbálkozott ezzel, hogy a zsidókat kétszeres mennyiségű adóval sújtotta – kivéve, ha hajlandóak voltak Új-Oroszországba áttelepedni. Csakhogy ez a kétszeres adóztatás (amelyet egyébként olyan nagy előszeretettel emlegetnek fel a zsidó törtéhé szekta valóságban nem sok gyakorlati értékkel bírt. Ugyanis abban a korban az Orosz Birodalom zsidó népességéről még nem állt rendelkezésre népszámlálás általi összeírás. Egyedül a *kahal*nak lehetett valamennyire pontos információja a valós

létszámról, mivel a birodalomban élő zsidóság felét ők rejtegették folyamatosan a hatóságok szeméi elől. Ráadásul 1808-tól már senki sem kérdezett rá erre a számra. Következésképpen az elvben megduplázott adózási kötelezettség már egyetlen zsidót sem ösztönzött a lakóhelyéről való elvándorlásra.

Az új orosz kormányzat éppen ezért más formában próbálta a zsidóság áttelepülését előremozdítani. Kizárólag a zsidók számára több mint 30 ezer hektárnyi örökölhető – bár magántulajdonba nem kerülő – földbirtokot biztosított Új-Oroszországban. Ez családonként negyvenhektárnyi telket jelentett. Mindez történt abban az időben, amikor az oroszországi parasztok által megművelt teleknagyság mindössze néhány hektárra rúgott, és amely igen ritkán haladta meg a tíz hektárt.

A kormány emellett pénzbeli hitelt nyújtott költözködésük és letelepedésük költségeinek fedezésére, jószágok, felszerelések stb. vásárlása. Ráadásul ezeket a kölcsönöket csak a hatéves adómentességi periódust követő, tízéves törlesztés során kellett visszafizetniük. Mindezeken túl a zsidókat már a helyszínre érkezésükkor fából épült parasztházakból („izba”) álló kész telepekkel fogadták. Amidőn ebben a térségben nem csupán a parasztok, de már néhány földesúr is vályogból rakott házakban élt.

Mint már említettük, tíz évig felmentésben részesültek mindenféle adóteher viselése alól, miközben személyes szabadságuk semmiben sem szenvedett csorbát (a jobbágyvilág fénykorában!), és a hatóságok messzemenő védelemben részesítették őket. [42] 1804-es szabályrendelet már korábban felmentette a zsidókat a hadkötelezettség alól, az ez alól való mentességük megváltása pedig a járandóságaikba belefoglaltatott.

A korszak felvilágosult zsidó értelmiségijei (Notkin, Levinzon) – jóllehet ez idő tájt még meglehetősen kevesen voltak – támogatásukról biztosították ezeket a kormányzati intézkedéseket – „a kijelölt célokat mindazonáltal elsősorban jóindulatú ösztönző intézkedések útján, nem pedig kényszerrel lenne kívánatos elérni” – és világosan

megértették annak szükségességét, hogy népük ettől fogva hasznos termelőmunkára adja a fejét.

Az oroszországi zsidók mezőgazdaságban eltöltött 80 évig tartó hányattatásokkal teli szövevényes történetét a szintén zsidó V. Ny. Nyikityin (akit gyermekként „kantonisták”[80] neveltek, ahonnan a nevét is kapta) írta meg vaskos és rendkívül aprólékosan részletezett monográfiájában. Nyikityin fáradtságot nem kímélve hosszú éveken át kutatta a Szentpétervár és Új-Oroszország közötti kiadatlan hivatalos levelezéseket őrző levéltárak anyagát. Könyve éppen ezért rendkívül részletes, ámbár – minden törekvése ellenére – tökéletlen tabló. Bár jócskán bővelkedik eredeti forrásokban és statisztikai táblázatokban csakúgy, mint eltérő nézőpontokat képviselő felügyelők tollából íródott, ezért néha ellentmondásos jelentésekben – mégis a könyv kusza és rendezetlen módon tárja elénk a szövevényes téma összképét. Ennek ellenére Nyikityin segítségével mégis megkíséreljük – elsősorban az idézetek révén – egyfajta széles körű, de világos panorámáját adnia valóságos történéseknek.

Amint azt Nyikityin is beismeri, az orosz kormányzat célja – azon a kézenfekvő szándékon túl, hogy betelepítse a hatalmas lakatlan területeket – lényegében az volt, hogy tágasabb teret biztosítson a zsidóság számára. Emellett szerették volna a zsidóság tagjait hozzászoktatni a birodalom számára hasznos fizikai munkához, amivel párhuzamosan leszoktatták volna őket azon „káros tevékenységeik” gyakorlásáról, amelyekkel „akarva-akaratlanul, de sokan közülük még keményebbé teszik a parasztok amúgy sem éppen irigylésre méltó életét. ...A kormányzat... – életfeltételeik javítását szem előtt tartva – arra kívánta rávenni őket, hogy kezdjenek mezőgazdasági tevékenységbe...; a kormány... nem könnyelmű ígérgetések által akarta magához édesgetni a zsidókat. Éppen ellenkezőleg, arra törekedett, hogy évente nem több mint háromszáz család költözhessék át az újonnan kijelölt lakóhelyére.” [43] Addig pedig, amíg a helyszínen be nem fejeződött az új házak felépítése, elhalasztották az

[80] *Kantonista (orosz):* alsóbb fokú katonaiskolákban nevelődő, állandó hadiszolgálatra kötelezett katonaifjak elnevezése a XIX. század eleji Oroszországban.

átköltözést, miközben igyekeztek felderítőket toborozni a zsidóság köréből.

Jóllehet a kezdeti ötlet egyáltalán nem volt rossz, súlyos hiba volt azonban, hogy nem vették kellő mértékben figyelembe a zsidó telepesek mentalitását és az orosz adminisztráció gyenge szervezői képességét. Ráadásul a terv előre bukásra volt kárhoztatva, egészen egyszerűen már abból a tényből fakadóan is, hogy a földművelés mesterségének elsajátítása legalább is többgenerációnyi időt vesz igénybe. A földdel történő foglalatossághoz való ragaszkodás pedig nem fejleszthető ki olyan embereknél, akik azt nem óhajtják, vagy a kérdéshez közönyösen viszonyulnak.

A zsidók számára kijelölt új-oroszországi 30 ezer hektár a következő évtizedekben is elidegeníthetetlenül volt az ő számukra fenntartva. A későbbiekben a publicista I. G. Orsanszkij meg is kockáztatta azt a feltételezést, hogy a zsidók oroszországi földművelésre szoktatását akár siker is koronázhatta volna. Ámde csak abban az esetben, ha a zsidók számára a lakóhelyük közelében a beloruszok lakta térségben található állami földeket utalták volna ki használatra. Ily módon a környékbeli parasztok életmódja gyakorlatilag közvetlen példával szolgált volna az újdonsült földműveseknek. [44]

Ilyen földeket a térségben azonban igencsak bajos volt találni például a grodnói kormányzóság területén mindösszesen csak 200 hektárnyi termőterület volt, a földek amúgy is rossz minőségűek és terméketlenek voltak, „ahol a népesség egészét a szegényes termésátlagok sanyargatták”). [45]

Azonban „a zsidók egyáltalán nem iparkodtak földművelőkké válni”, kezdetben csupán csak három tucat család vállalkozott arra, hogy az új területekre költözzön. A zsidók ugyanis abban reménykedtek, hogy kitelepítésük végrehajtása a nyugati területekről ismét elhalasztódik; hiszen 1804-ben eredetileg még az a határozat született, hogy három éven belül kezdik el a rendelet végrehajtását, láthattuk azonban, hogy mégis késlekedve fogtak csak hozzá. Ahogy azonban a végzetes 1808. január 1-ei határnap közeledett, immár nekifogtak a falvak kiürítéséhez

és a zsidók kísérettel történő kitelepítéséhez. Egyébként 1806-tól kezdve már a zsidók körében is kezdte bontogatni a szárnyait az elvándorlást pártfogoló mozgalom. Népszerűsége annak volt köszönhető, hogy szépen elterjedtek a zsidóknak ígért kecsegtető kedvezményekről szóló híresztelések. Ebben az időszakban az emigrációs kérvények bőségesen áramlottak a hatóságokhoz „olyan mohósággal vetették rá magukat..., mintha az ígéret földjéről lett volna szó...; a Káldeából a Kánaán felé tartó őseik mintájára egész csoportok kerekedtek fel mindenféle iratok, hivatali engedély, sőt akár úti okmányok híján is.” Az is előfordult, hogy némelyek egész egyszerűen eladták a korábban megszerzett úti okmányaikat más, szintén elköltöző csoportokhoz tartozó személyeknek, hogy aztán annak az ürügyén, hogy elvesztették azokat, újabb papírokért folyamodhassanak. Az indulni szándékozót; „napról napra népesebb csoportot alkottak”, és a helyi hatóságoktól mindannyian „kitartóan igényelték a földjeiket, házaikat és a megélhetéshez szükséges egyéb javakat”. [46]

Az újdonsült telepesek áradata azonban meghaladta a zsidók ügyével megbízott hivatal ügyintéző képességét a herszoni kormányzóságban. A hatóságok egész egyszerűen nem rendelkeztet: elég idővel a házak felépítésére, a kutak megásására, mivel a szervezőmunka sokszor akadt el a sztyeppei térség nagy távolságai miatt, valamint a megfelelő számú mesterember, orvos és állatorvos hiányában. Az illetékes kormányzóság nem fukarkodott sem a pénzzel, sem a gondos előkészületekkel, csakúgy, mint a bevándorlókkal szembeni szimpátiával sem. Mégis Richelieu, ogyesszai kormányzó 1807-ben azt kérvényezte a kormánytól, hogy legfeljebb évi 200 és 300 közöttire korlátozzák a betelepülni kívánó családok számát. Eltekintve természetesen azokétól, akik a saját költségükön kívánnak tartósan megtelepedni a térségben. „Rossz termés esetén ugyanis ezt az egész népességet kellene akár hosszú éveken keresztül is élelemmel ellátni.” Ugyanis a leginkább rászoruló telepesek egyfajta napi segélyben részesültek.

A fentebb említett okok miatt bizonyos idő után a kormányzók engedélyt adtak arra, hogy szabadon elhagyhassák a költözködő telepesek csoportját az azt

megtenni szándékozók – ezáltal viszont már nem rendelkeztek pontos adatokkal az útra kelők valóságos létszámáról. Amit persze még inkább bizonytalanná tettek a hosszadalmas utazás viszontagságai, a különféle betegségek, az ínség és az esetleges elhalálozások. [47] Néhányuknak pedig egész egyszerűen a helyszínre utazás alatt nyomuk veszett.

A dél-oroszországi sztyeppe hatalmas távolságai – száz és háromszáz kilométer közötti távok az egyes kolóniák számára kijelölt helyek és a hivatal székhelye között –, valamint az adminisztráció elégtelensége, hogy pontos elszámolásokat készítsen, és hogy kiegyensúlyozottan ossza el a telepesek csoportjai között a rendelkezésre álló javakat, zűrzavarhoz vezetett. Egyes telepesek így több segélyben részesültek, mint mások, míg a hoppon maradtak arról panaszkodtak, hogy egyáltalán nem kaptak sem segélyt, sem pedig kölcsönt. A telepek felügyelői túlságosan is kevesen voltak. Ezért nem volt elegendő idejük és lehetőségük a kölcsönök kérdésével foglalkozni. Ráadásul nevetségesen alacsony fizetésben részesültek, és mivel lovat sem kaptak a kormánytól, kénytelenek voltak gyalogszerrel bejárni a terepet. Két év ott-tartózkodás után némely zsidó telepesnek még mindig nem volt sem birtoka, sem veteménye, sem pedig kenyere. Éppen mért a hatóságok oda engedték elköltözni a leginkább nélkülözőket, ahová azok jónak látták, valamint „azokat, akik lemondtak arról, hogy földet műveljenek, és korábbi városi foglalkozásukat akarták folytatni”. Az eltávozók közül azonban sokan egészen máshová vették az irányt. A hatóságok szándékaival ellenkezve csupán az egyötödük távozott a számukra eredetileg kijelölt lakóhelyekre, a többiek gyakorlatilag csavargásra adták a fejüket. A felvett kölcsönök ugyanis lehetőséget nyújtottak erre, és ezeket az elkóboroltakat aztán idővel törölték a telepesek névsorából, végérvényesen eltűntnek nyilvánítva őket. Közülük némelyek persze bizonyos idő elteltével ismét felbukkantak a telepeken, mások viszont eltűntek „anélkül, hogy a még hátralévő járandóságaikat kérték, vagy hogy maguk után nyomot hagytak volna”. Megint mások pedig a szomszédos városok utcáit koptatták „régi, megrögzött szokásaikat követve kezdtek különféle üzletelésekbe”. [48]

A hivatal és a felügyelők által kibocsátott számtalan jelentés Eléggé jellegzetes képet nyújt arról, hogy hogyan is vezették gazdaságaikat ezek az újdonsült telepesek. A mezőgazdasági tevékenységek végzésében teljesen járatlan telepesek földművelésre oktatása végett az orosz koronabirtokolt parasztjait fogadták fel, akik gyakorlatilag az első mezei munkákat teljes egészében maguk végezték el. „A felfogadott munkaerő feladata volt a telepesek hibáinak kijavítása.” Ez utóbbiak ugyanis a számukra kiutalt parcelláknak csak a töredékét vetették be, ráadásul rossz minőségű vetőmagot használva. Amíg mások – bár jó minőségű vetőmaghoz jutottak – mégsem szántották és vetették be a földjeiket. Ismét mások pedig vetés vagy aratás idején a vetőmag jelentős hányadát elpazarolták. Gyakorlat hiányában sokan tönkre tették szerszámaikat, vagy egész egyszerűen túladtak rajtuk. Szintén általános jelenség volt közöttük, hogy nem értettek a nyájak őrzéséhez. „Némelyek levágták a jószágot és megették, később pedig arra panaszkodtak, hogy nincsenek már jószágaik.” Mások eladták jószágukat, hogy gabonát vásároljanak az árán. Gyakorta előfordult az is, hogy nem tették félre a trágyát, vagy pedig a rosszul fűtött házaik falai átvizesedtek, és lévén, hogy nem tartották karban házaikat, azok szép lassan roskadozni kezdtek. Ismét gyakori hiányosság volt, hogy egyesek nem tartottak fenn konyhakertet, vagy hogy az állatoknak takarmányul félretett szénával fűtöttek télen. Tekintve, hogy nem értettek sem az aratáshoz, sem a kaszáláshoz, sem pedig a csépléshez, a telepeseket a környékbeli tanyákon sem szívesen fogadták fel idénymunkára. Tehát szolgáltatósaikat gyakorlatilag senki sem kívánta igénybe venni. Mivel nem tartották higiénikusan lakóhelyüket, az komoly betegségeket melegágyává vált.

„Egyáltalán nem számítottak arra, hogy valódi földműves munkára kívánják őket fogni. Valószínűleg abban a hiszemben voltak, hogy majd más fogja helyettük ténylegesen elvégezni mezőgazdasági tevékenységeket; és amint kezeik közé kapták a nyájakat, már mentek is értékesíteni azokat.” A telepesek ugyan-is „abban reménykedtek, hogy folyamatosan állami segélyben fogják őket részesíteni”. Sokszor tört ki belőlük az elkeseredés, hogy „siralmas állapotra jutottak” – , ami valójában igaz is

volt; hogy „szinte már rongyokban kell járniuk” – ami persze ténylegesen be is következett. A felügyeletükkel megbízott tisztviselők azonban nem késlekedtek a csattanós válasszal: „Azért nincsen már megfelelő ruházatuk, mert lusták és nem tartanak juhokat, nem vetnek sem lent, sem kendert”, asszonyaik pedig „se nem szőnek, se nem fonnak”.

Ahogy az egyik felügyelő nyíltan hangot adott véleményének az általa írt egyik jelentésben, bizonyos, hogy a zsidóknak nem sikerült ez idáig birtokaikon elboldogulniuk. Ennek magyarázata pedig „az általuk megszokott fesztelen életmódban rejlik, valamint abban, hogy kevés ügybuzgalmat tanúsítanak a földműves munka iránt, ráadásként pedig még tapasztalatlanok is”. Méltányos módon megítélve helyzetüket hozzáfűzi azonban, hogy „a nehéz földműves munkához már *zsenge gyermekkorban* kell hozzászokni. Márpedig a zsidók 45-50 éves korukig dologtalanságban élve, nincsenek abban a helyzetben, hogy ilyen kevés időn belül jó földművesekké válhassanak.” [49] Az államkincstár következésképpen arra kényszerült, hogy kétszer-háromszor annyit költsön a telepesekre, mint amit előzetesen elterveztek. Vége-hossza nem volt ugyanis a pótlólagos források iránti igényeknek. Richelieu azonban sietett megerősíteni, hogy „a semmittevő zsidók köréből származtak a panaszok, nem pedig a jó gazdáktól”. Mindazonáltal az egyik jelentés azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy „érkezésük óta, balszerencséjükre, még egyetlen valamire való bőséges aratást sem értek meg ez idáig”. [50]

Az illetékes minisztérium az alábbi módon reagált arra a tényre, hogy „számos jel mutatott arra, hogy a zsidók végérvényesen lemondtak mindenféle földműves tevékenységről. A kormány azt remélve utalt ki számukra állami segélyt, hogy nem csupán névleg, hanem a valóságban is földművelőkké válnak. Sok, a térségbe vándorolt telepest fenyeget az a veszély, amennyiben sürgősen nem lát munkához, hogy hosszú időre az állam adósa marad.” [51]

Következésképpen 1810-ben fel is függesztették az állami költségen Új-Oroszországba áramló zsidó telepesek térségbe telepítését. Ez a folyamat amúgy is szabályozatlan

és szervezetlen módon ment addig végbe. A császári tanács ráadásul 1811-ben ismét engedélyezte a zsidók számára a bérleti jog megszerzését a koronabirtokok területén található helységekben. Még a szeszlepárlást illetően is, azzal az egyedüli megszorítással, hogy az csak a letelepedési övezet területére vonatkozhat.

Mihelyst a rendelet híre Új-Oroszország területén lábra kapott, a vágy, hogy földműveléssel foglalatoskodjon, egy csapásra komolyan megingott számos zsidó telepes szívében. Jóllehet tilos volt elhagyniuk a térséget, mégis némelyek akár hivatalos papírok, és bármiféle úti okmány hiányában is felkerekedtek, hogy a korona falvaiban újra kocsmákat nyissanak. Így 1812-ben világossá vált, hogy a 848 letelepített családból mindösszesen 538 maradt ténylegesen a lakóhelyén; 88-ra úgy tekintettek, mint akik lakóhelyüktől ideiglenesen távol tartózkodnak. Akik valójában Herszonban, Nyikolajevban, Ogyesszában vagy akár Lengyelországban keresték a kenyerüket. Ami pedig a többi családot illette, róluk nemes egyszerűséggel elismerték, hogy eltűntnek nyilvánították őket. A kudarc ellenére azonban ne feledjük el: a „családok tervutasításos letelepítése és földműves munkára vezénylésének” programja hallatlanul új és eleddig példa nélkül álló jelenség volt nemcsak Oroszországban, hanem egész Európában is. [52]

A kormányzat tehát ebben az időben úgy ítélte meg, hogy „a zsidóknak a földdel kapcsolatos tevékenységektől való nagyfokú undorára, és arra való tekintettel, hogy azt sem tudják, hogy hogyan fogjanak hozzá, valamint a felügyelők hanyagságából fakadóan” nyilvánvalóvá vált, hogy az áttelepítési akció végeredményben jobbára csak hatalmas felfordulást eredményezett. Továbbá, hogy ezentúl a „zsidóság irányába *engedékenység tanúsítandó*”. Felvetődött azonban annak a kérdése is, hogy „hogyan biztosítsák az állami kölcsönök visszafizetését azok révén, akiknek a jövőben majdan engedélyeztetik a földmíves státusuk elhagyása, hogyan enyhíttessenek – az államkincstár legcsekélyebb megkárosítása nélkül – azok nehézségei, akik mégis a földművelés mellett kívánnak maradni, és hogyan orvosoltassanak végül azoknak a panaszai is, akik annyiféle nehézségen mentek keresztül és

gyakorlatilag a legvégső szükségállapotra jutottak?” [53] Ami a felügyelőket illeti, ők nem csupán a létszámhiány és a számukra juttatott csekély anyagi eszközök miatt szenvedtek. Nyilvánvalóvá vált, hogy munkájukat sokszor hanyagul végezték, munkakörzetüktől gyakran távolmaradtak. Ráadásul a gabona és az eszközök kiosztásánál is késlekedve jártak el. Közönyösen tűrték, hogy a zsidók áruba bocsássák saját javaikat, miközben hivatali visszaélésekbe bonyolódtak, anyagi ellenszolgáltatások fejében nagyvonalúan engedélyezték egyes telepesek hosszú távú távolmaradását, beleértve még a családok leginkább munkaképes tagjainak eltávozását is. Mindezen tényezők a parasztgazdaságok gyors leromlását eredményezték.

Már közvetlenül az 1810-1812-es esztendőket követően világossá vált, hogy még jelei sem mutatkoznak a zsidók alapította telepek helyzetének javulására. Ahogy Nyikityin leírása szemléletesen tárja elénk a korabeli állapotokat: „elkallódott, hasznavehetetlen vagy a zsidók által jelzálogba adott szerszámok... már levágott, ellopott vagy eladott marhák... melegebb időjárásra várva, túl későn bevetett földek... hitvány minőségű vetőmagok” használata, amelyeket ráadásul a házakhoz túl közel, ugar meghagyása nélkül, és minduntalan ugyanazon földarabba vetettek el. Nem törtek fel új földeket, „az ötödik évben is ugyanazt, a csak egyszer megművelt földet vetették be egymás után”. Nem alkalmaztak vetésforgót a gabona- és a burgonyavetéseknél; évről évre gyenge terméshozamok követték egymást, sokszor „még az elvetett magot sem sikerült learatni”.

A gyenge terméshozamokból ugyanakkor persze előnyük is származott a telepeseknek: ilyen esetekben ugyanis hosszabb szabadságra tettek szert. A háziállatoknak nem viselték gondját, a marhákat kiadták bérleménybe, amelynek során „igavonásra fogva őket... gyakran halálra fárasztották. Nem táplálták eléggé a marhát, az is gyakran megesett, hogy cserébe adták vagy levágták őket, majd elfogyasztásuk után azt híresztelték, hogy azok betegségben hullottak el.” A hatóságok ekkor új marhákkal kárpótolták a zsidó telepeseket, vagy pedig egész egyszerűen hagyták, hogy azok más kenyérkereset

után nézzenek. „Nem gondoskodtak szilárd marhaistállók felépítéséről, ahonnan éjszakánként az állatokat ellopni nehezebb lett volna, így tehát az egész éjszakát átaludták és gyakorlatilag nem felügyeltek a jószágaikra. Pásztorokként gyermekeket vagy naplopókat fogadtak fel, akik természetszerűen nem olyan hatékonyan őrködni a nyáj épsége felett.” Ünnepnapokon és a szombatok idején egész egyszerűen őrizetlenül hagyták a legelő nyájakat. Mindennek tetejében a szombat idején még a tolvajok üldözése is tiltott tevékenységnek számított a számukra!

Emellett viszont rossz szemmel tekintettek azon ritka kivételnek számító hitsorsosaikra, aki saját homlokuk verejtéke árán bár, de bőséges termést takaríthattak be. Ez utóbbiak tehát óhatatlanul is ótestamentumi átkokat, az úgynevezett *cherem*et vonták a saját fejükre, „mivel ezek azt bizonyítják a hatóságoknak, hogy a zsidók is alkalmasak a földműves munkára, ami végül oda fog vezetni, hogy mindannyian arra kényszeríttetnek”. „Lévén, hogy kevéssé hajlanak a földműves tevékenységekre..., a munka elhanyagolásával valójában azt kívánták a hatóságok felé bizonygatni, hogy folyamatos segélykéréseik okán alkalmatlanok a földműves életre.” Arra vágytak, hogy „mindenekfelett ismét a vodkaárusítással foglalkozhassanak, ami a többi hitsorsosaik számára immár újból engedélyeztetett”.

Mégis, a továbbiakban is sokszor kaptak a hatóságoktól késedelem nélkül jószágot, szerszámokat, vetőmagot, valamint újabb kölcsönöket a további megélhetésük biztosítására. „Közülük jó néhányan, miután a telepeseket megillető kölcsönökben részesültek, csak arra az időre tartózkodtak a telepeken, amíg az anyagi és egyéb eszközöket szétosztották, hogy azt követően aztán azon nyomban tovább is álljanak... és a kapott pénzzel a szomszédos városokban és helységekben nézzenek új tevékenység után... Sokan közülük áruba bocsátották a számukra kiutalt parcellákat, csavargásra adták a fejüket, és az oroszok által lakott településeken töltötték a mezőgazdasági munkák leginkább embert próbáló hónapjait, vagy pedig a kenyerüket gyakorlatilag ...a parasztok rászedésével keresték meg.”

A felügyelők táblázataiból egyértelműen kiderül, hogy a családok fele a hatóságok jóváhagyásával vagy azt nélkülözve, de gyakorlatilag a saját birtokától távollevőnek minősíttetett, néhányuknak pedig örökre nyoma veszett. Egyetlen példa a számtalan eset közül: a herszoni kormányzóság területén található Izrailevka nevű falu „lakói, akik mivel mind egy szálig a saját költségükön telepedtek meg, úgy gondolták tehát, hogy joguk van másféle tevékenységet is folytatni, mint a földművelés. Tehát csupán csak azért telepedtek meg látszólag földművesként, hogy a telepeseknek járó állami előjogokból sikeresen hasznot húzzanak. Ráadásul a 32 családból mindösszesen 13 élt állandóan letelepedett életmódot, és ők is csak a hatóságok megtévesztése végett tettek így, a többiek ugyanis lényegében a környező körzetekben tartottak fenn csapszékeket.” [54]

A felügyelők sokszor tesznek arról szót jelentéseikben, hogy különösen „a zsidó nők földműves tevékenységtől való irtózása... komoly akadályokat állít a telepek sikere útjába”. Még azok a zsidó nők is, akik természetükből adódóan a mezőgazdasági munkára alkalmasnak látszottak, hamar hátat fordítottak a földnek. „A zsidók között az a szokás dívik a házasságkötés idején, hogy a menyasszony szülei megállapodnak a jövendőbeli vejükkel, hogy az nem kényszeríti majd nehéz földműves munkára jövendőbeli feleségét, még vízhordásra vagy a ház kimeszelésére sem, inkább munkásokat fogad fel e célból... Továbbá ígéretet tesznek arra, hogy ünnepek idején ékszerekkel, róka- és nyúlprémmel, karkötőkkel, díszes fejfedővel, sőt még gyöngyökkel is felcicomázzák őket.” Az, hogy hitvesük szeszélyeinek kielégítését várták el a házasulandó fiatalemberektől, nemegyszer „birtokaik tönkremenetelét” is előidézte. A zsidó férjek a házassági szerződések betartása érdekében igyekeztek, hogy „olyan holmikra próbáljanak szert tenni, amivel kielégíthették feleségeik selyemből, ezüstből vagy aranyból készült luxustárgyak iránti mértéktelen mohóságát”. Mindezt olyan társadalmi viszonyok között, amikor más telepeseknek még megfelelő téli ruhára sem tellett.

Emellett a zsidó fiatalok közötti szélsőségesen korai házasságkötések azt eredményezték, hogy „a zsidók jóval

szaporábbak voltak, mint szomszédaik”. Ráadásul a fiatalok jelentős része elvándorolt, így a munkaerő kiesése miatt a zsidó családok egyszerűen képtelenek voltak hatékonyan dolgozni. Az áldatlan állapotot csak tetézte, hogy a túlságosan is kevés házba összezsúfolódó népes családok enyhén szólva sem éltek higiénikus körülmények közepette – ami viszont a skorbut elharapódzásának kedvezett. Nem csoda tehát, hogy jó néhány zsidó nő igyekezett polgári státusú férjet fogni magának, és általa inteni mindörökre búcsút a telepes életnek. [55]

Az ellenőrző hivatal által készített jelentésekből arra is fény derül, hogy a különböző telepeken élő zsidók folyvást panaszkodtak a sztyeppei földek sok szempontból kifogásolható minőségére, miszerint azok „olyan kemények, hogy négy pár ökör kell a megmunkálásukhoz”. Ugyanígy panaszáradat tárgya volt a siralmas terméshozam, a víz és a tüzelőfa általános hiánya, az egészségtelen éghajlat, jégeső, sáskajárás. A természeti körülmények mellett panaszkodtak a felügyelőkre is, jócskán eltúlozva a tényeket. Az utólagos vizsgálatok azonban nem igazolták ezen panaszok helytállóságát. A bevándorlók „mindenfajta szemérem nélkül panaszt tettek az őket ért legcsekélyebb kellemetlenségekre is… folyton túlbecsülték követeléseik valóságalapját” – ráadásul „még akkor is, amikor a hivatal közbenjárására jogosan megkapták a jussukat”. Ellenben egyáltalán nem volt okuk panaszra a hitéletük korlátozása kapcsán vagy a telepeken nyitott iskolák számát illetően (1829-ben például a nyolc zsidó kolóniára mintegy negyvenfőnyi tanító jutott). [56]

Mindezzel párhuzamosan azonban, ahogy azt Nyikityin is kiemeli, ugyanezen a sztyeppén, ugyanebben az időben, az ugyanezen sáskahadak által fenyegetett szűzföldeket német, mennonita[81] és bolgár telepesek is művelés alá fogták. Ők ugyanúgy szenvedtek a gyenge terméshozamoktól, betegségektől, mégis többségük soha nem szűkölködött a kenyérben és a jószágban. Sőt, gazdasági melléképületekkel megtoldott módos gazdaságokban éltek, virágzó veteményessel és pázsittal körülölelt házaikban. A különbség leginkább a német

[81] *Mennonita:* anabaptista (újrakeresztelő) szekta tagjai, akik ma is jelentős számban élnek Hollandiában és az Egyesült Államokban.

telepesekkel való összehasonlításban volt jól látható. Előbbieket éppen azért csábították a helyi hatóságok a térségbe, hogy a zsidó telepesek között élve nekik mintegy élő például szolgáljanak. A mintaszerű német gazdaságok ugyanis már messziről jól megkülönböztethetőek voltak a más telepesek által működtetett majoroktól.

Mindezek dacára még az orosz telepesek házai is jobb állapotban voltak, mint a zsidóké, a termény-betakarításuk is jobb volt a zsidókénál. A sors furcsa fintoraként mégis az oroszok adósodtak el a zsidóknak. Törlesztésképpen pedig a náluk gazdagabb zsidók földjeit kényszerültek megművelni. Az orosz paraszt ugyanis, fejtegeti Nyikityin, „lévén hozzászokva a jobbágyi elnyomáshoz, kész volt minden lehetséges rosszat sztoikus egykedvűséggel elviselni”. Viszont a mindenfajta megaláztatásnak alávetett, egyik veszteséget a másik után elkönyvelni kénytelen zsidó telepesek nagymértékű segítségben részesültek a „hatalmas sztyeppei térségek jóvoltából, ami minden környékbeli terület szökött jobbágyait mágnesként vonzotta magához. …A már megtelepedett telepesek által szintén üldözött menekültek azonban gyakran folyamodtak rabláshoz, az állatok eltulajdonításához, gyújtogatáshoz; – ha viszont szívélyes fogadtatásban részesítették őket, akkor szívesen álltak munkába értékes hozzáértésüket kamatoztatva alkalmazóik szolgálatában. Lévén megfontolt és gyakorlatias gondolkodású emberek, és mivel a fejlett létfenntartási ösztönükre is szerettek hallgatni, a zsidó földművesek inkább barátságos és szolgálatkész fogadtatásban részesítették a szökött jobbágyokat. Akik pedig viszonzásképpen szívesen segítették jóakaróikat a szűzföldek feltörésében, a vetésben és az aratások idején.” Sőt közülük egyesek még a zsidó vallásra is áttértek, hogy sikeresebben elrejtőzködhessenek a hatóságok szeme elől. „Az ilyen eseteknek azonban híre kelt”, így aztán 1820-ban az orosz kormányzat újfent megtiltotta a zsidók számára, hogy keresztény munkaerőt foglalkoztassanak. [57]

Így jött el az 1817-es év, és ezzel lejárt az adófizetés alóli mentesség határideje. A törvény értelmében a korona többi parasztjához hasonlóan ezentúl a zsidó telepeseknek is adózniuk kellett. Ekkor azonban nem csak maguk a telepesek, hanem a velük foglalkozó tisztviselők is kollektív

petícióval[82] fordultak a kormányhoz, azt kérelmezve, hogy további tizenöt évre hosszabbítsa meg a telepesek előjogait. Ekkor I. Sándor cár személyes barátja, Golicin herceg, művelődési és oktatási miniszter, valamint a zsidókkal kapcsolatos valamennyi kérdés birodalmi megbízottja úgy döntött, hogy a zsidókat további öt év leteltéig felmenti az adófizetési kötelezettség alól. Mindemellett harminc ével elhalasztotta az államtól kapott kölcsöneik teljes visszafizetésének a határidejét is. „Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a szentpétervári hatóságok becsületére legyen mondva, hogy sem a múltban, sem pedig a jelenben a zsidóságnak egyetlen kérelmét sem hagyták figyelmen kívül.” [58]

A zsidó telepesek által írott kérelmek között Nyikityin felhívta a figyelmet egy különösen jellegzetesre: „A gyakorlat bebizonyította, hogy a földművelés elengedhetetlenül szükséges az emberi nem számára, és ezáltal a legelemibb tevékenységek között tartatik számon. Azonban elsősorban fizikai erőnlétet, mintsem találékonyságot és műveltséget feltételez. Ezért általában az egész világon csak azon személyek éreznek hajlandóságot iránta, akik együgyűségük folytán nem alkalmasak a komolyabb dolgokkal való foglalatosságra, nem úgy, mint azok, akik a polgárok és a kereskedők rendjébe tartoznak. Különösen pedig ez utóbbi csoport az, amelyhez a legtöbb talentum és iskolázottság szükségeltetik. Egyébként is ők teszik a legtöbbet a nemzet virágzása érdekében, és e dolgokat minden korszakban többre becsültek és jobban tiszteltek, mint a földművelést. A zsidók elleni, a kormányzatnál történő rágalmazások vezettek oda, hogy ismét megfosztották őket a kedvelt foglalkozásuk gyakorlásától, azaz a kereskedelemtől. Majd arra szorították őket, hogy változtassanak társadalmi helyzetükön, és földművesekké váljanak, *akiket közönségesen plebsznek*[83] *hívunk*. Így 1807 és 1809 között több mint 200 ezer embert űztek ki a falvakból (akiknek nagy része szeszfőzésből és kereskedelemből élt), és kényszerítették őket… a lakatlan térségekben való megtelepedésre.” Emiatt tehát a zsidók jogosan követelték,

---

[82] *Petíció (latin):* folyamodvány; valamilyen szervhez, intézményhez benyújtott kérés, panasz, tiltakozás.

[83] *Plebsz (latin):* politikai jogokkal nem rendelkező köznép.

hogy „kapják vissza korábbi *polgári* státusukat, annak törvényes jogállásával együtt, és biztosítsanak számukra úti okmányokat, hogy akadály nélkül távozhassanak el, aki és ahová óhajtana”. [59]

Ezek voltak tehát a telepes zsidóság kérvényeinek mindenfajta kétértelműségtől mentes, nyomós okokkal alátámasztott érvei.

Mindenesetre 1814 és 1823 között a zsidó telepesek által vezetett gazdaságok bizony alig-alig boldogultak. A statisztikai táblázatokból szembetűnően kiviláglik, hogy az összeírt zsidó gazdálkodók személyekre vetítve kevesebb, mint kétharmad hektárt vontak művelés alá. Mivel „igyekeztek kihúzni magukat a legnehezebb munkák alól” (mégpedig a felügyelők szeme láttára), így a kereskedelemben és különféle egyéb gazdasági tevékenységben találtak maguknak kárpótlást. [60]

Egy fél évszázad múltán a zsidó származású újságíró, I. G. Orsanszkij az alábbi magyarázattal állt elő: „Teljesen természetes, hogy a földművelésre idetelepített zsidók, meglátva maguk előtt a tágas és műveleten földeket, valamint a rájuk váró termelőtevékenységet, szívvel lélekkel törekedtek a hozzájuk közelálló és szívesen űzött tevékenységek folytatására. Ezek jóval inkább kecsegtető eredménnyel járhattak volna a térség városaiban, mint az a tevékenység, amit földműves mivoltában vártak el a telepes zsidótól... Miért kell hát olyannyira erőltetni, hogy olyasfajta földműves tevékenységekkel bajlódjanak, ami minden kétséget kizáróan úgysem fog nekik sikerülni”, ráadásul akkor, amikor „a kialakulóban lévő városokban megannyi pénzkereseti lehetőség vonzza magához a zsidókat.” [61]

A korszak orosz hatóságai azonban másként ítélték meg a helyzetet: véleményük szerint az idő teltével a zsidókból „hasznos földművelők válhatnak”, ha viszont ismét visszanyerik korábbi „polgári státusukat, csak a városi semmittevők számát gyarapítanák”. [62] Összesen 300 ezer rubelt költöttek a kilenc zsidó kolóniára. Ez rendkívül hatalmas összeg az akkori, kopejkában számított árakat tekintve.

Bár jóllehet 1822-ben letelt a további adómentességükre engedélyezett öt év is, a zsidó telepesek gazdaságai még mindig olyan lehetetlen állapotban voltak, amely további adómentességet és állami beavatkozást tett szükségessé. Ismét bebizonyosodott tehát a *„telepek kirívó szegénysége”*, ami szoros kapcsolatban állt lakosainak „megrögzött munkakerülésével, a járványos betegségekkel, a magas halandósággal, a gyenge terméshozamokkal és a földműves munkák terén való tökéletes tudatlanságukkal”. [63]

Többek között azonban voltak meglehetősen jó termések az 1816-os, az 1817-es és az 1822-es esztendőkben, amelyek a zsidók számára is eredményeket hoztak.

A fiatalabb zsidó generációk lassacskán mégiscsak némi jártasságra kezdtek szert tenni a földművelésben. Felismerve, hogy a rendszeresen magas terméshozamok elérése nem tartozik a lehetetlen dolgok csoportjába, a térségbeli telepesek még a távolabbi belorusz és litvániai területeken élő honfitársaikat is arra buzdították, hogy hozzájuk csatlakozva települjenek át az Új-oroszországi szűzföldekre. Annál is inkább, mivel a belorusz és litvániai földeken általános jelenség volt a gyenge terméshozam.

Így aztán engedéllyel vagy anélkül, zsidó családok tömegei kezdtek a térségbe áramlani. Tették mindezt azért is, mivel egyre inkább féltek az 1824-es határidőtől, amikor is a törvények szerint a birodalom nyugati feléből való végleges kiutasítás várt rájuk. Ahogy fentebb már említettük, 1821-ben elrendelték előbb a csernyigovi, majd további két-három másik kormányzóság területén is a zsidók által működtetett szeszfőzdék beszüntetését. Márpedig a nyugati körzetek kormányzói túlzottan is szabadon hagytak elköltözni minden önkéntest, anélkül, hogy bármenyire is tudakozódtak volna az Új-Oroszország térségein a zsidók számára kijelölt parcellák pontos számáról. Gyorsan kiderült azonban, hogy az új-oroszországi térség befogadóképessége mind össze évi kétszáz családra korlátozódott, jóllehet akkorra már mintegy 1.800 család kelt útra a déli sztyeppék irányába. Akik közül egyesek természetesen szétszóródtak a pusztában, mások pedig lényegében már út közben

letelepedtek valahol. Ettől az időszaktól fogva azonban a hatóságok mindenféle állami segítségnyújtást megvontak a telepesektől, fenntartva azonban a tízévi adómentességet.

Ugyanakkor a *kahal*oknak nem kevés érdekük fűződött ahhoz., hogy a közösség legszegényebbjei útra keljenek. Ezáltal ugyani; jelentősen csökkenthették az államnak fizetendő adóalapot. E cél érdekében még némi anyagi támogatást is nyújtottak a közösségből elköltözni hajlandók számára. Mindenekelőtt az idősek, betegek, valamint a sokgyermekes, de kevés mezőgazdasági munkára alkalmas taggal rendelkező családok útra kelését bátorították. Amikor viszont az orosz hatóságok az útra indulók írásbeli beleegyezését kérték számon a *kahal*okon, akkor azok lényegében olvashatatlan aláírásokat tartalmazó listákat mutattak be. [64] Sokatmondó adat, hogy abból a 453 családból, amely 1822-ben Jekatyerinoszlav környékére megérkezett, mindössze csak kettő volt képes a saját költségén letelepedni. Márpedig indulásukkor leginkább az a bolond remény hajtotta őket az újonnan megnyitott térségek megművelésére, hogy majd ők is busás állami segélyekben részesülnek. Így például 1822-ben 1.016 család tódult a belorusz területekről Új-Oroszországba. A régi kolóniák tehát gyorsan feltöltötték soraikat az újonnan érkező bevándorlókkal, akik iránt a hatóságok ideiglenes vendégszeretetet tanúsítottak. A kitelepítés körülményei és a higiénia komoly hiányosságai azonban újabb járványokat idéztek elő. [65]

Azonban újabb fordulat következett be 1823-ban, mivel már maga I. Sándor cár tiltotta meg a zsidók további átköltöztetését. Majd 1824 és 1825 folyamán az ismételten gyenge terméshozamok miatt a zsidók újra állami kölcsönökben részesültek. Viszont hogy ne ringassák a zsidó telepeseket túlzottan hiú reményekben, gondosan eltitkolták a pénzösszegek pontos eredetét. Az egészet ezért úgy tüntették fel, mintha az a felügyelők magánjellegű döntése lett volna. Ezt követően újból úti okmányokat állítottak ki a telepes zsidók számára, hogy szabadon költözhessenek be a városokba. Ami pedig az általuk fizetendő adók és járandóságok megfizetésének az ügyét illeti – beleértve még a tizennyolc évvel korábban

letelepítettekét is –, ez a kérdés aztán soha többé nem került terítékre. [66]

Ezzel párhuzamosan 1823-ban őfelsége törvényben rendelte el, hogy… a belorusz területeken már 1824-től kezdve szűnjenek meg a zsidók szeszfőzdéi, tiltassanak be a zsidók kezében lévő adóbérletek és postakocsi-állomások”, és a zsidók 1825-ig „végérvényesen telepedjenek meg a falvakban és a városok külterületein”. Nekiláttak tehát a zsidók áttelepítését célzó program végrehajtásának. Már 1824 januárjában mintegy 20 ezer embert telepíttek át. A cár külön hangsúlyozta, hogy éberen őrködjenek afelett, hogy a zsidók „tényleges munkalehetőségben és ellátásban részesüljenek” az áttelepítés során „avégett, hogy – lévén ideiglenesen hontalanná válva – semmiben ne szenvedjenek a korábbinál is nagyobb szükséget, főleg ami az élelmezésüket illeti”. [67] Bár felállították a négy miniszterből álló különleges bizottságot az ún. négyes „minisztertanács”-ot), immáron már a negyediket a zsidókkal kapcsolatos ügyek intézésére, annak tevékenysége mégsem vezetett semmifajta kézzel fogható eredményhez. Sem a pénzügyi kérdések rendezése, sem az adminisztráció jogképessége szempontjából, az oroszországi zsidó társadalom szerkezetének átalakításáról nem is beszélve. Ez utóbbit valóban lehetetlennek tűnt kívülről megreformálni.

Azonban, mint annyi más hasonló esetben, I. Sándor kezdeti nekibuzdulása ismét semmivé foszlott. A cár sok tekintetben valóban tehetetlen uralkodó volt, mivel rendszerint csapongónak és következetlennek bizonyult végső szándékait illetően. Ahogy az többek közt a saját koronás elődjét megbuktató titkos társaság ügyének kapcsán is bebizonyosodott róla. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen elhatározását sem szabad úgy értékelni, hogy a döntéseiből hiányzott volna a jóindulat a zsidók ügyével kapcsolatban. Még az 1812-14-es háború idején is készséggel álli rendelkezésükre, mikor képviselőik útján a szerintük nélkülözött szükségeikről adtak számot. I. Sándor a cári főhadiszálláson fogadta a zsidóság küldötteit Zundel Zonnenberg és Lejzer Dillon személyében, akik „a zsidóság érdekeit védelmezték”. Igaz, hogy Dillont később

megvádolták azzal, hogy 250 ezer rubelnyi közpénzt tartott magánál és hogy pénzeket csikart ki a földesuraktól is. Vele ellentétben Zonnenberg azonban hosszú időn keresztül I. Sándor cár bizalmasai közé tartozott.

A cár 1814-es rendeletét követve több éven keresztül működött Szentpéterváron a zsidókból álló állandó bizottság, amelyre a pénzt maguk gyűjtötték össze, „mivel számításba vétetett a kormányzati adminisztráció munkája során felmerülő számtalan titkos kiadás szüksége”. A küldöttek tehát kérelmezték, hogy „az egész Orosz Birodalom területén jogukban állhasson a zsidóknak »a kereskedelemmel, a földbérléssel és a vodka-előállítással való foglalatoskodás«, hogy engedélyeztessék számukra »az adókivetés előjoga« és meglévő »hátralékaik elengedése, valamint, hogy ne korlátoztassék többé a magisztrátusok[84] tagjainak sorába választható zsidók száma”. A cár kegyes jóindulattal hallgatta meg kéréseiket, és ígéretet tett azok gyors és hathatós orvoslására. Ezt követően viszont ez ügyben semmilyen valós intézkedés nem történt. [68]

Az angol misszionáriusok társasága 1817-ben Oroszországba küldte Louis Weilt, aki közismerten a zsidók egyenjogúsításának elkötelezett támogatója volt. Az ügyvéd speciális megbízatása az volt, hogy közelebbről is megismerkedjen az orosz birodalom területén élő zsidók helyzetével. Weil még a cárral is találkozott, akinek jegyzéket nyújtott át. „Mélységesen meggyökerezve abban szilárd meggyőződésben, hogy a zsidóság önálló nemzetet alkot, Weil abbéli véleményének adott hangot, hogy minden keresztény nemzet, miután a zsidóság kezéből nyerte el az üdvösséget, a legmagasabb rangú tisztelettel és elismeréssel kellene, hogy adózzon nekik, mégpedig aktív jócselekedetek véghezvitele által.” Életének ebben az utolsó szakaszában Sándor, aki egyre inkább misztikus hajlamai befolyása alá került, igen fogékony volt az effajta érvek iránt. Saját maga – éppúgy, mint kormányzata –, kínosan óvakodott attól, hogy „elővigyázatlan kézzel bolygassa meg a vallás azon szabályait”,amelyek a zsidó népre vonatkoznak. Sándor nagy becsben tartotta az Ószövetség tiszteletre méltó népét és megesett szível tekintett annak jelenbeli állapotára. Innen eredtek abbéli utópikus

[84] *Magisztrátus (latin):* elöljáróság, városi hatóság.

törekvései, hogy meggyorsítsa a zsidó népesség szellemi fejlődését az Újszövetség elfogadására.

Ebből a célból jött létre aztán 1817-ben magának a cárnak a részvételével, az Izraeli Keresztények Társasága, amely a kikeresztelkedett zsidókat tömörítette soraiban (bár nem csak a pravoszláv hitre térteket, hanem valamennyi kikeresztelkedett korábbi izraelitát is). A társaság tagjai figyelemre méltóan nagylelkű előjogokban részesültek. Így például bárhol Oroszország területén módjukban állt „kereskedelmi vagy bármely gazdasági tevékenységet folytatni, anélkül, hogy céh vagy szakmai testület tagjai lettek volna”, továbbá „örök időkre felmentést kapnak mind ők, mind pedig utódaik, mindenféle állampolgári és hadkötelezettségtől”. Mindezek dacára e társaság működése nem eredményezett semmiféle tömeges kikeresztelkedési hullámot az Orosz Birodalom területén és csakhamar be is szüntette működését. [69]

A zsidók iránti cári szimpátia[85] újabb bizonyítéka volt, hogy I. Sándor teljes meggyőződéssel vetett véget a zsidók ellen irányuló vérvádaknak. Az ilyesfajta vérvádak korábban ismeretlenek voltak az orosz állam területén, egészen a lengyel nemesi köztársaság felosztásáig. Innen kiindulva aztán elterjedtek az Orosz Birodalomban is. Lengyel területeken először a XVI. században ütötte fel a fejét ez a Nyugat-Európából származó vádtípus” amely a történelemben először Angliában, az 1144-es évben bukkant fel, hogy aztán az Ibér-félszigeten, a francia királyságban, a német területeken, majd ismét a brit szigeteken is elterjedjen. Bár pápák és koronás fők küzdöttek ellene, mégsem tűnt el sem a XIV. sem pedig a XVI. században.

Oroszországban az első vérvádon alapuló perre 1799-ben a Vityebszk környéki Szennóban került sor, ahol azonban bizonyíték hiányában a vádlottakat felmentették. Az 1816-os grodnói per pedig már nemcsak azt eredményezte, hogy egyenesen „őfelsége akaratából” függesztették fel a procedúrát, hanem azt is, hogy a kultuszminiszter, Golicin különleges parancsot küldött valamennyi orosz kormányzóságnak. Ebből kitűnik, hogy,

[85] *Szimpátia (görög-latin):* együttérzés, rokonszenv.

nem lehet vád alá helyezni zsidót „keresztény gyermekek meggyilkolásának vádjával, ha arra, az előítéletből fakadó hiedelmen kívül nincs más bizonyíték”. [70] Ennek ellenére 1822 és 1823 folyamán mégis sor került ilyen esetre a szintén a vityebszki területen található Velizsjében. A bíróság azonban 1824-ben úgy rendelkezett, hogy: „A bizonytalan hitelű keresztény gyanúsítgatások által bevádolt zsidók, akik ezen gyermek meggyilkolásával és kiontott vérének bűnös felhasználásával vádoltattak meg, mindennemű gyanú alól felmentessenek.” [71]

Mindent összevetve I. Sándor cárnak huszonöt éves uralkodása alatt nem sikerült az Orosz Birodalom számára igenis komoly tehertételt jelentő zsidókérdést kellőképpen átgondolnia és ezzel együtt működőképes, minden fél számára kielégítő megoldást kidolgoznia.

De hát milyen üdvözítő álláspontot is kellene kialakítani ezzel az elzárkózó és Oroszországban igazából még gyökeret sem eresztett, habár dinamikusan növekvő létszámú néppel kapcsolatban? – íme így hangzik a fogós kérdés, amelyre a cárral szembeszálló, és magát a jövőbeli Oroszország irányítójaként aposztrofáló Pesztyel is kereste a választ. Az *Oroszország igazsága* című írása kétfajta megoldást is az olvasó figyelmébe ajánl. Vagy abba az irányba kell lépéseket tenni, hogy az oroszországi keresztények körébe jobban beilleszkedjenek a zsidók. „Mindenekelőtt annak a keresztényekre olyannyira káros jelenségnek kell határt szabni, ami a zsidók közötti túlzottan erős összetartásból fakad és ami a keresztények ellen hangolja őket, ami márpedig teljességgel elkülöníti a zsidókat az összes többi alattvalótól. ...Egybe kell hívni hát a zsidóság legtudósabb rabbijait és a leginkább előrelátó zsidó személyiségeket, hogy véleményük és javaslataik meghallgatását követően eredményes döntéseket lehessen tenni. ...Ha és amennyiben Oroszország nem utasítja ki területéről a zsidókat, ez utóbbiak annál kevésbé kényszerülnek barátságtalan magatartást tanúsítani a keresztények irányába.” A másik megoldási lehetőség „annak fontolóra vétele, hogy nem lenne-e szerencsésebb a zsidóknak segítséget nyújtani abban, hogy önálló államot alakítsanak valahol Kisázsia térségein? Ebből a célból szükségesnek látszik valamely gyülekezési körzet kijelölése

a zsidó nép számára, amelyet több, oda kivezényelt hadsereg védelmezhetne meg” (e gondolatával egyébként Pesztyel mar nincs is olyan nagyon messze a cionizmus jövőbeli eszméjétől). Az ilyen módon együvé gyűjtött orosz és lengyel zsidók több mint kétmillió fős népet alkothattak volna. „Ilyen tömegű és hazát kereső nép számára nem jelentene már komoly nehézséget a törökök jelenléte által támasztott akadályokon való felülkerekedés. Átkelvén az európai Törökországon és ezáltal az ázsiai török területekre érkezve elégséges mennyiségben hódíthatnának maguknak helyet és földeket a kizárólagosan zsidó állam megteremtése céljából.” Jóllehet azt maga Pesztyel is kénytelen volt elismerni, hogy „egy ennyire nagyszabású vállalkozás valóban kivételes körülményeket és lángelméből fakadó vállalkozói szellemet feltételez”. [72]

A szintén *dekabrista* Nyikita Muravjov pedig a saját alkotmánytervezetében ahhoz a tézishez ragaszkodott, hogy „a zsidók teljes értékű polgárjogot élvezzenek azokon a településeken, ahol élnek, a más településeken való megtelepedésük joga viszont kizárólag a legfelsőbb népgyűlés rendeletétől függjön”. [73]

Többféle vélemény és elképzelés is volt tehát. Csakhogy mindenfajta, a zsidó népesség állapotának megváltoztatására irányuló szándék rövid úton szembe találta magát az ügyeikbe való bárminemű kormányzati beavatkozást és mindenféle külső befolyásolási kísérletet mereven elutasító *kahal*ok vehemens ellenkezésével. E kérdésben azonban már jelentős mértékben meg oszlanak a különféle oldalról származó vélemények. Szigorúan ortodox vallási nézőpontból nézve a dolgot – ahogy számos zsidó szerző magyarázza – a diaszpórabeli lét kizárólag történelmi büntetésnek tekintendő, ami a korábbi bűneiért nehezedik a zsidó népre. Vállalni kell hát a szétszórattatás terheit, hogy a zsidóság elnyerhesse Isten bocsánatát és Palesztinába való visszatérését. Emiatt kell tehát a törvény szigorú tiszteletén alapuló életei folytatni, és a lehető legkevésbé elkeveredni a környezetükben élő népekkel. Ebben rejlik ugyanis az igazi megpróbáltatás és az isteni próba valódi kiállása.

A XX. század eleji szabadelvű történetíró azonban már úgy látta, hogy „a kreatív munkára a legcsekélyebb

mértékben sem alkalmas, és a korszellem felismerésére tökéletesen süket vezetőréteg minden energiájával azon fáradozott, hogy az idők sorscsapásait állandóan emlegető magatartáshoz való makacs ragaszkodásával a zsidóság nemzeti és vallási életét a végletekig megmerevedett állapotban tartsa.” A *kahal* ugyanis erőszakosan fojtotta el a leggyengébbek részéről érkező ellenkezéseket. „Az 1804-es művelődési és oktatási reform kizárólagosan arra korlátozódott, hogy csupán a felszínen tompítsa a zsidóság idegenszerű és elkülönülő karakterjegyeit, nem foglalt magában azonban kényszerintézkedéseket”, sőt, „még a meggyökeresedett előítéleteket is érvényben hagyta. ...Rendelkezései mégis komoly nyugtalanságot keltettek a *kahal* berkeiben..., mivel bizonyos veszélyt rejtettek magukban a zsidó lakosság fölött gyakorolt hatalmára nézvést”. A szabályrendeletnek a *kahal* szempontjából leginkább fájdalmas pontja ugyanis az volt, hogy „megtiltotta az engedetleneket sújtó *cherem* általuk történő elrendelését”, vagy – talán még inkább veszélyesként – az a megállapítása, miszerint „avégett, hogy a népet a szolgai alárendeltség és egy évszázadokkal korábban kialakult társadalmi rend állapotban tudják mesterségesen tartani, megtiltották számára a hagyományos ruhaviselet megváltoztatását”. [74] Az sem tagadható le azonban, hogy a *kahal*ok a zsidóság életét ésszerűen szabályozó előírásokat is elrendeltek, mint például az úgynevezett *khaszakiszabály*t, ami a zsidó közösség tagjai számára megengedte vagy tiltotta bizonyos bérletek, vagy foglalkozási ágak űzését avégett, hogy a közösségen belüli káros kihatású versengésnek hathatósan gátat szabjon. [75] „Embertársad mezsgyekövét, amelyet az ősök raktak le, ne told odébb örökrészed határánál, azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad neked tulajdonul.” (Második törvénykönyv, 19, 14.)

A *kahal* megtorlásaitól tartó, ezért a neve elhallgatásával író zsidó tollából 1808-ban a *„Néhány megjegyzés a zsidók életmódjával kapcsolatosan*” című írásmű került az orosz belügyminiszter asztalára. Íme néhány gondolat megjegyzései köréből: „Számosan vannak olyanok, akik nem hiszik, hogy szent lenne az a megszámlálhatatlan szertartás és szabály..., ami elvonja a figyelmet mindenről, ami hasznos, előítéletek martalékául

szolgáltatja ki a népet, töménytelenül veszi el az időt folyamatos szaporodásával és megfosztja a zsidókat attól a lehetőségtől, hogy hasznos állampolgárokká válhassanak.” Rámutat továbbá, hogy „a kizárólag a saját érdekeiket hajhászó rabbik kényszerítik az életet a különféle szabályok kibogozhatatlan hálójába”. Teszik mindezt pedig azért, hogy a rendfenntartói, bírói és spirituális hatalmat a saját kezeikben összpontosíthassák. Azaz, pontosabban szólva, a Talmud tanulmányozása és a szertartások eltanulása vált az egyedüli eszközzé, hogy a fiatalok kitűnhessenek és anyagi biztonságba kerülhessenek. Ezáltal ez a tevékenység vált az „első számú zsidó vágyálommá és célkitűzéssé”; és jóllehet a kormány által kiadott szabályrendelet „korlátok közé szorította a rabbik és a *kahal*ok előjogait, »a nép gondolkodásmódja maradt a régiben«„. Az írásmű szerzője mindenekelőtt „a rabbikat és a *kahal*t jelöli meg a nyomor és a nép tudatlanságának első számú felelőseiként”. [76]

A zsidó közéleti emberek közül az eredetileg porosz származású Giller Markevics azt írta, hogy a vilniuszi *kahal* tagjai – a háttérben a helyi hatóságok cinkos segítségével – szigorúan letörnek minden, a törvénytelen mesterkedéseik leleplezésére irányuló próbálkozást. Mivel pedig a *cherem* elrendelésétől immáron megfosztattak, ezért hosszú évekre bebörtönzik az őket feljelentőket. Ha pedig történetesen azok közül valakinek mégis sikerül valamilyen úton-módon a cellájából üzenetet kicsempésznie és a felsőbb hatóságokat értesíteni, akkor „az illetőt minden különösebb bírói eljárás nélkül azon nyomban a túlvilágra juttatják”. Ha pedig egy ilyesfajta bűntény ennek ellenére is napvilágra kerül, „a *kahal* nem sajnál akár hatalmas összegeket is fordítani az ügy eltusolására”. Ju. I. Gesszen is úgy véli, hogy ez a tájékoztatás „nem üres beszéd, és több-kevesebb mértékben a többi *kahal* vonatkozásában is helytálló”. [77] Más zsidó történészek pedig kifejezetten a *kahal* által pénzelt orvgyilkosságokról számolnak be.

A kormányzati intézkedésekkel szembeni ellenállásuk során a *kahalok* lényegében magatartásuk vallási értelmére helyezték a hangsúlyt, azaz „a *kahal*ban egyesültek és a rabbik továbbra is rendelkezni kívánnak a nép feletti hatalmukkal, és sikerült meggyőzniük a kormányt, hogy minden egyes cselekedet, amelyet bármely zsidó tesz,

pontosan körülhatárolt vallási előírásokból következik. A zsidó vallás szerepe ezáltal a lehető legmagasabb polcra állítatott. Ebből a tényből következően tehát az egyszerű tisztviselők nem pusztán egyfajta társadalmi réteghez tartozó embereket láttak a zsidókban, hanem egyenesen valamely szorosan összeforrott külön társadalmi entitásként[86] tekintettek rájuk. Ennek következtében a zsidók morális fogyatékosságai és törvényszegései nem egyéni indítékok alá besorolandó esetekként lettek értelmezve, hanem »a zsidó vallást velejéig átható, úgynevezett amorális[87] hajlamként«." [78]

„A *kahal*ok gyülekezete és a rabbik egész egyszerűen nem voltak hajlandóak beismerni és egyetérteni a működésükkel kapcsolatos kritikákkal. Éppen ellenkezőleg. Továbbra is vasmarokkal kívánták hatalmukban tartani a tömegeket." Jóllehet az 1804-es szabályrendelet „korlátozta a vének és a rabbik jogait a közösség felett, a *kahal* azonban még inkább kiszélesítette hatalmát. Az előbbiek hatalmának csökkenését úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy a *kahal* – igaz, hogy csak bizonyos keretek között- szert tett egyfajta olyan reprezentatív hivatali szerepre, amelyet korábbon a lengyel nemesi köztársaság kebelében már betöltött. Fennhatóságának ilyen fajta megerősítését a *kahal* az úgynevezett *küldötti intézményrendszer* felállításának köszönhette."

A zsidó közösségek választott küldötteinek intézménye – amelyre 1807-ben hoztak létre, és amely kihagyásokkal bár, de tizennyolc éven keresztül ülésezett – a birodalom nyugati területein állították fel, és lényegében az volt a feladata, hogy tetszése szerint folytathasson tárgyalásokat a kormányzattal az oroszországi zsidóság életét érintő ügyekben. Ezek a küldöttek azonban mindenekelőtt arra törekedtek, hogy visszaszerezzék a rabbik számára a *cherem* kimondásának jogát. „Kijelentették ugyanis, hogy a rabbik megfosztása attól a jogtól, hogy az engedetleneket megfenyíthessék, a »vallásos elvek tiszteletben tartásába ütközik«, és hogy »a zsidók kötelesek betartani a rabbiknak adatott törvényt«." Ezeknek a küldötteknek ráadásul sikerült meggyőzni az 1809-es, Popov szenátor-féle

86 *Entitás (latin):* létező; valamely dolog létező volta.
87 *Amorális (latin, francia):* az erkölcsi érzéknek teljes híján való.

bizottság tagjait arról, hogy a rabbik zsidók feletti fennhatósága az orosz kormányzati hatalom számára is hathatós támaszt jelent. „A bizottság tagjai nem vállalhatták annak a veszélyét, hogy a rabbik fennhatósága alól kicsúszó zsidók az erkölcsi züllés mocsarába süllyedjenek.” A bizottság tehát „késznek mutatkozott a továbbiakban is a maga egészében érintetlenül hagyni ezen archaikus szervezetet avégett, hogy elkerülhetők legyenek a küldöttek által beharangozott borzalmas következmények. ...Ugyanakkor a bizottság tagjai nem túlságosan mutattak érdeklődést azon kérdés megvizsgálására, hogy kik is lennének azok a küldöttek által hangoztatott, »a vallási törvények ellen vétők«, hanem készpénznek vették, hogy velük kapcsolatban lényegében az oktatásügy szószólóiról beszélnek.” A küldöttek márpedig „minden erejüket megfeszítették, hogy megerősítsék a *kahal* hatáskörét és hogy teljesen elfojtsák a kulturális célkitűzéseket felvállaló mozgalmat”. [79] Sikerült mindazonáltal azt is elérniük, hogy elhalasszák a hagyományos zsidó öltözettel kapcsolatos, korábban hozott döntések érvénybe léptetését. Márpedig a tradicionális zsidó viselet egészen a középkorig nyúlt vissza, amely a gyakorlati életben láthatóan arra szolgált, hogy látványosan elkülönítse a zsidóságot mindenkori környezetétől. Még magában Rigában sem sikerült érvényt szerezni a ruharendeletnek, mivel „a zsidók számára másfajta viselet hordását előíró törvények egyáltalában nem hajtattak végre”. Így aztán később azokat magának a cárnak kellett személyesen visszavonnia – reménykedve abban, hogy a későbbiek folyamán legalább ezen a fronton talán sikeres áttörést történik...[80]

Mindezek ellenére messze állt a valóságtól a zsidó küldötteknek az az álma, hogy valamennyi kérelmük gyors és kielégítő orvoslást nyerjen. Ehhez további pénzekre volt szükségük, és hogy ezt „megszerezzék, igyekeztek megfélemlíteni a közösséget azáltal, hogy sötét színekkel ecsetelték számukra a tervezett kormányzati intézkedéseket és felfújták a fővárosi mendemondákat”. Markevics 1820-ban azzal is megvádolta a küldötteket, hogy „szándékosan terjesztenek valótlanságokat..., hogy további magas summákat préseljenek ki a *kahal* számára a lakosságból”. [81]

A zsidó küldöttek intézményét végül 1825-ben megszüntették.

Az orosz hatóságok és a kahalok közötti egyik legnagyobb feszültségforrás az volt, hogy a *kahal*ok – akik lényegében a zsidó lakosság tagjainak adóbehajtását végezték –, „az összeírások idején eltitkolták a »lelkek« valódi számát", méghozzá jelentős mértékben. Márpedig „a kormány tudni kívánta a zsidó lakosság tényleges és pontos létszámát, hogy a tényleges lélekszámnak megfelelő fejadót kérhesse rajtuk számon", nagy gondot okozott a valóságos létszám megismerése. [82] Az eltitkolt zsidók miatt például Bergyicsevben „az össze nem írott zsidó lakosság... rendesen a zsidó lakosok valós számának a felére rúgott". [83]

A kormányzat által sikeresen feltárt hivatalos adatok alapján 1818-ban az Orosz Birodalom területén 677 ezer zsidó élt – ami persze már önmagában is elég szép szám, például 1812-höz viszonyítva a férfiak száma hirtelen megkétszereződött. Ez azonban csak korlátozott érvényű irányszám volt. Ehhez ugyanis még hozzá kellett számítani többek között azt a legalább 400 ezer főnyi zsidót, akik az egykori Lengyel Királyság területén éltek. Mindennek a tetejében, még ezekhez a *kahal*ok által jócskán megkurtított számadatokhoz képest is kevesebb adót sikerült behajtani évről évre. Ennek kapcsán a fő gond az volt, hogy nem csak, hogy nem sikerült az adókat ténylegesen behajtani, hanem még ennek szándéka is egyre lehetetlenebbnek tűnt. Tekintettel honfitársaik rejtegetésére és tetemes adóhátralékaikra (és akkor még nem is említettük a szinte már iparszerű mértekben űzött csempészet kérdését), I. Sándor elégedetlenségének adott hangot a zsidóság képviselői előtt. Ennek ellenére 1817-ben rendeletben mondták ki valamennyi adó és adónövelés, pénzbeli büntetés és hátralék elengedését, valamint a felelősségre vonás alóli mentesítését mindazoknak, akik eltitkolták az összeírandó „lelkek" valódi számát. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy attól fogva a *kahal*ok szigorúan a valós adatokat közlik majd a hatóságokkal. [84] A helyzet azonban egyáltalán nem javult.

„A pénzügyminisztérium 1820-ban közleményben adta hírül, hogy a zsidók gazdasági helyzetének rendbetételére

hozott intézkedések kézzelfogható eredmény nélkül maradtak. ...Számtalan zsidó rótta az utakat személyazonosságot igazoló okmány nélkül. Egy újabb népesség-összeírás kétszeresére vagy háromszorosára rögzítette (ha nem annál is többre) a zsidók valós létszámát a – hivatalos – statisztikákhoz képest, melyeket a hatóságnak a különböző zsidó szervezetek adatszolgáltatása alapján készítettek.” [85]

Mindeközben pedig az oroszországi zsidóság létszáma folyamatosan emelkedett. A kérdés kutatóinak többsége ennek az emelkedésnek fő okát abban látja, hogy ekkoriban a zsidók körében hagyományosan gyakori volt a korai házasságkötések száma. Náluk már tizenhárom éves fiúk és tizenkét éves lányok is házasságot köthettek. A fentebb már idézett, 1808-as névtelen jegyzék ismeretlen zsidó szerzője abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy ezekben a túlságosan korai házasságokban „keresendő annak a tengernyi bajnak a forrása”, amelyek megakadályozták a zsidókat abban, hogy meg tudjanak szabadulni „azon szokásoktól és elavult fondorlatoktól, amelyek szintúgy általános megvetést idéznek a zsidók fejére, mint ahogy ugyanolyan káros hatással vannak maguknak a zsidóknak a számára, mint a környezetükben élő más népekre is”. A zsidóságnak ezek a tradíciói kikényszerítik, hogy „a korán meg nem házasodókat maguk között megvetik, valamint, hogy éppen a leginkább nyomorultak törekedtek utolsó erejük megfeszítésével arra, hogy a lehető legkorábban kiházasítsák gyermekeiket, dacára annak, hogy ezzel éppen a zsenge korban összeházasítottakra örökítik tovább nyomorúságos létük kiszolgáltatottságát. Márpedig a korai házasság intézményét éppen az abból busás hasznot húzó rabbik vezették be.

Az is igaz azonban, hogy akármelyik fiatal zsidó számára jobban megérte valamely előnyös házasság nyélbe ütése, valamint a Talmud tanulmányozása, mint a valós élet feladataira készülni. Tudniillik a fiatal korban megnősült zsidóknak valójában semmi néven nevezendő másfajta kötelezettségük nem volt, mint elmélyedniük a Talmud megismerésében. Így tehát ezek a fiatal családapák a munkás hétköznapokra és az aktív életre való tökéletes felkészületlenség állapotában nőttek fel. Ezért fordultak

tehát szeszfőzéshez és a kiskereskedelem nyújtotta könnyű jövedelem források felé.” Ugyanez volt érvényes a kézműves mesterségek terén is. „Házasulandó korba érve a tizenöt éves inas abbahagyta a mesterség kitanulását, és saját maga főnökévé válva, gyakorlatilag csak kontármunkát bocsátott ki a kezei közül.” [86]

A század húszas éveinek közepén „a Grodno és Vityebszk környéki régiókban az a szóbeszéd járta, hogy meg fogják tiltani a nagykorúság elérése előtti házasságkötéseket”, ezért aztán a környékbeliek „arra határozták el magukat, hogy sietve összeházasítsák még a kilenc évet alig betöltő gyermekeket is”. [87]

A korai házasságnak ez a rendszere komoly veszélyeket tartogatott a zsidó népesedés szempontjából. Vajon a népességnövekedés ilyesfajta felfutása, annak tömörülése, valamint a hasonló foglalkozásúak nagy száma által gerjesztett verseny nem volt-e a leginkább felelős a zsidó lakosság körében tapasztalható általános nyomorért? A *kahal*ok képviselte politika tehát csak „a zsidóság anyagi állapotának egyre súlyosbodó romlásához vezetett”. [88]

Menase Iljer felvilágosult és elegáns stílusú talmudista[88] tollából 1807-ben látott napvilágot az a könyv, amelyet egyébként szerzője a korabeli rabbikhoz is eljuttatott, akik természetesen villámgyorsan kivonták azt a forgalomból. Szerzője második könyvét pedig már egyenesen autodaféra ítéltek. Iljer művéből feltárul „a zsidóság életének sötét oldala. A körükben tapasztalható nyomor és nélkülözés szinte elképzelhetetlenül nagy, de vajon lehetne-e ez máshogyan, ha egyszer sokkal több közöttük a táplálékra áhítozó éhes száj, mint a dolgozni tudó kéz? Elengedhetetlenül szükséges hát meggyőzni a népet arról, hogy mindennapi kenyerét a saját homloka verejtékével keresse meg. …A mindenfajta jövedelem híjával lévő fiatalok az Isten irgalmában bízva kötnek házasságot a saját apjuk kontójára, majd pedig amikor végére érnek a szülői apanázsnak, lévén immáron családos emberek, szükségképpen vetik magukat az első adandó pénzszerzési alkalomra, lett légyen az akár tisztességtelen is. Tömegével adják a fejüket kereskedelemre, azonban

---

88 *Talmudista (héber, latin):* a Talmud alapos ismerője.

mivel az nem képes mindannyiuk üres száját betömni, kénytelenek csalásra fanyalodni. Íme az ésszerű magyarázata annak, hogy miért is lenne kívánatos, hogy a zsidók is földművelésbe kezdjenek. A dologtalan naplopók egész ármádiája élősködik – az úgynevezett tanult emberek mellett« – a közösség könyörületességéből és költségén. Senki sem törődik a néppel. A gazdagok csakis a saját vagyonuk gyarapításával foglalkoznak, a rabbik a *haszid*okkal és a *mitnagd*okkal (ortodox zsidók) folytatott hitvitáikkal bajlódnak, és csakis a zsidó aktivisták törekednek arra, hogy elejét vegyék »a bajoknak, amelyek egyébként a nép jóléte érdekében született szerencsétlen kormányzati intézkedésekből származnak«." [89]

Ráadásul „az oroszországi zsidók túlnyomó többsége kiskereskedésből, kézművességből és kisiparból él, vagy pedig közvetítő tevékenységet folytat"; márpedig „a zsidók mértéken felül elárasztották a városokat manufaktúrákkal és kiskereskedésekkel". [90]

Hogyan is folyhatott volna a zsidó nép gazdasági élete rendes mederben ilyen körülmények közepette?

Habár az alábbi, a vizsgált korszakot bemutató gondolat immár a huszadik század közepén, tehát egy jóval később élt zsidó szerzőtollából származik, mégis az a korra nagyon is jellemző. „Igaz ugyan, hogy a zsidóság tömegei szegényen, igen szerény körülmények között tengették életüket. De a zsidóság mint kollektíva egészét tekintve nem volt koldusszegény." [91]

Vannak azonban olyan, a kérdéssel foglalkozó vallomások is, amelyek már inkább érhetnek bennünket váratlanul, például az 1812-es napóleoni haderő résztvevői által készített feljegyzések a nyugati orosz területeken élő zsidóság életéről. A *Grande Armée* éppen ezen a vidéken vonult keresztül. Első pillantásra ugyanis a dosicai zsidók „gazdagok és jómódban élnek, élénk kereskedelmi kapcsolatot tartanak fel az oroszországi lengyel területekkel, sőt még a lipcsei vásáron is megfordulnak." A glubokjei „zsidóknak pedig jogában állt szeszes italt, vodkát és mézsört főzni... kocsmákat, vendégfogadókat és postaállomásokat vehettek bérbe, vagy egyenesen birtokoltak az országutak mentén". A mogiljovi zsidók

továbbá jólétben éltek és nagy tételben kereskedtek. Jóllehet azt „borzalmas nyomortól körülölelve” folytatták. „Szinte valamennyi, a mondott településeken élő zsidó birtokában van a számára vodkaárusítást szavatoló engedélyeknek. Erősen fejlett közöttük a pénzügyi műveletek bonyolítása.” Végezetül pedig egy elfogulatlan megfigyelő észrevétele: „Kijevben... számtalan tömegű zsidóság él.” A zsidóság életét számukra tehát a jólét fémjelezte – ámbár az szemmel láthatóan nem jutott mindannyiójuk osztályrészéül. [92]

Az oroszországi zsidóság fiziológiájának és mindennapi életének terén a megfigyelők az alábbi „jellegzetes ismertetőjegyeket” észrevételezték: „általános gondterheltség jellemzi őket... sorsukkal, identitásukkal kapcsolatban..., és azzal, hogy hogyan tudnák eredményesebben megvédeni magukat. ...Összetartásul; ereje a mesterségesen kialakított hagyományaikból fakad, amelyért az életmódjuk eredetiségének megőrzéséért tekintélyelvű és életerős társadalmi berendezkedésük a felelős... az új körülményekhez való fejlett alkalmazkodási képességük nagymértékben kollektív jellegű”, nem pedig individuális természetű. [93]

Igazságot kell szolgáltatni azonban annak az alapvetően szervezett egységnek is, amely a XIX. század első felében „nagymértékben hozzájárult az orosz zsidóság egyediségéhez. Ez beszűkült és behatárolt volt, kitéve különböző megszorításoknak. Bár szenvedésekkel és nélkülözésekkel teli, mégis különálló világot képezett. Amely ráadásul nem gyűrte szükségképpen maga alá a mindennapi embert. E világon belül mindenki megtalálhatta magának a boldogságot, valamint egyszerre lelhetett anyagi és lelki táplálékra. Ezek mellett pedig mindenki élhette a maga életét, úgy és olyan módon, ahogy azt a saját ízlése diktálta. ...Kulcsfontosságú körülmény az, hogy a közösség spirituális dimenziója a hagyományos ősi tudáshoz és a héber nyelvhez kapcsolódott.” [94]

Jóllehet éppen az egyik, a szóban forgó zsidó világ bemutatásának szentelt gyűjtemény szerzője azért azt is fontosnak látta kiemelni, hogy „a jogfosztottság, az anyagi javakban való szűkölködés, a társadalmi kiszolgáltatottság

nem hagyott nagy teret az önbecsülés kiteljesedéséhez a nép tagjai körében”. [95]

Az I. Sándor cár uralkodása alatti évek számbavétele során tehát ugyanolyan bonyolult kép bontakozott ki, mint ahogy egyébként a zsidóság világához kapcsolódó valamennyi kérdés nyugodt lelkiismerettel nevezhető összetettnek. Ezt figyelembe véve nem ajánlatos hát munkánk további menete során sem szem elől téveszteni a zsidósággal kapcsolatos dolgok összetettségét. Így kell megpróbálnunk zavar nélkül tanulmányozni a különböző szerzők nyilvánvaló ellentmondásait.

„Hajdanában, mielőtt kiűzettek volna Spanyolországból, a (kelet-európai) zsidókat az első hely illette meg a többi néphez képest; napjainkban azonban (ti. a XVIII. század első felében) a műveltségbeli elmaradottságuk leírhatatlan. Jogaiktól megfosztva, az őket körülvevő világtól teljesen elreteszelve, kizárólag a saját kultúrájukba zárkóztak be. A reneszánsz vívmányai csakúgy, mint a XVIII. századi Európa szellemi mozgalmai gyakorlatilag érintetlenül hagyják őket. Ez az önmagába zárkózó zsidó világ azonban egyedül is életerős. A megszámlálhatatlan sokaságú parancsolattal és tiltással béklyóba vert zsidó azonban nemcsak hogy nem szenved a korlátoktól, hanem még határtalan örömet talál bennük. A zsidó értelmiség tökéletes kielégülést talált a Talmud szőrszálhasogató dialektikájában és a Kabbala miszticizmusában. És teszi ezt abban az időben, amikor még a Biblia tanulmányozása is másodrendű foglalatosságnak számított, a nyelvtani ismeretek elsajátítása pedig csaknem bűntény számba ment”. [96]

A zsidóság részéről a felvilágosodás eszméi iránti erőteljes érdeklődés Poroszországban vette kezdetét a XVIII. század második felében. Ez a korszak a *haszkala* elnevezés alatt híresült el. Ez az intellektuális ébredés kifejezésre jutatta a nyugati zsidóság abbéli óhaját, hogy beágyazódjék az európai kultúrába, és hogy a judaizmus megtépázott presztízsét ismét felragyogtassa a többi európai nép szemében. A zsidó múlt önkritikus

tanulmányozásával párhuzamban, a haszkala elkötelezettjei[89] harmonikus egységbe kívánták hozni a zsidó kultúrát az európai tudományossággal. [97] A kezdeti időkben még hűségesek kívántak maradni a judaizmus hagyományaihoz, azonban minél inkább belemerültek a nem zsidókkal folytatott eszmecserébe, annál inkább szembetalálták magukat a zsidó tradíció feláldozásának gondolatával, miközben kinyilvánították „lekicsinylő hozzáállásukat… a népi nyelv (azaz a jiddis) iránt”. [98] A *haszkala* mozgalma Poroszországban közel egy emberöltőn keresztül tartott, gyorsan teret hódított azonban a Habsburg-birodalom különböző, szlávok lakta tartományaiban, így a cseh korona országainak területein és Galíciában is. Galíciában például a *haszkala* résztvevői még inkább hajlamosak voltak az beolvadásra, és olykor a felvilágosodás eszméinek erőszak általi bevezetésére is készek voltak, ahogy „elég gyakran folyamodtak is a hatalom segítségéért” e célból [99] – mégpedig a hatóságok szíves közreműködésével. Márpedig Galícia és az Orosz Birodalom nyugati területei közötti határvonal nagyon is átjárható volt, mind az egyének, mind pedig a szellemi hatások számára. Egész évszázados késéssel bár, de végül a mozgalom Oroszországban is végérvényesen megvetette a lábát.

Oroszországban már a XIX. század kezdete óta próbálkozott a kormányzat „minden erejével elejét venni a vallásos és kultikustól eltérő bármiféle zsidó »különállásnak«„. Erre nagyarányú eufemizmussal[90] utal az egyik zsidó szerző [100] – megerősítve ugyanakkor, hogy az orosz kormányok nem gördítettek akadályokat sem a zsidó vallás, sem a zsidók vallási életének útjába. Fentebb jól láthattuk, hogy az 1804-es szabályrendelet – lényegében komolyabb korlátozások és fenntartások nélkül – tárta szélesre az elemi iskolák, középfokú oktatási intézmények

---

[89] Haszkala: héber felvilágosodás. Az 1780-as évektől a XIX. század végéig tartó, Poroszországból kiindult zsidó reformmozgalom. A keresztény és zsidó etika és néhány vallási alapelv azonosságára vagy hasonlóságára hívták fel a figyelmet. Későbbi követőik már elvetették a Talmudot, sőt az isteni kinyilatkoztatás jelentőségét is megkérdőjelezték. Sokan a kereszténység felé sodródtak, mások az ateizmus hatása alá kerültek. A *haszkala elkötelezettei* a maszkil (egyes számban: maszkilim): „felvilágosult” zsidó értelmiségiek.

[90] *Eufemizmus (görög, latin):* szépítő körülírás.

és egyetemek kapuit a zsidók gyermekei előtt. Ne feledjük el azonban azt a tényt sem, hogy „éppen a zsidóság uralkodó rétegeinek a törekvései vezettek abba az irányba, hogy még lehetőleg csírájában fojtassanak el ezek az oktatási és kulturális reformtörekvések”. [101] Továbbá, hogy „a *kahal* még a felvilágosodás legparányibb szikráit na cl akarta fojtani”. [102] Éspedig avégett, hogy „a maga teljességében tudja fenntartani a szigorúan körülbástyázott vallási és társadalmi rendet... a rabbik és a haszidok együttes erővel azon voltak, hogy akár foggal-körömmel is, de gyökerestől tépjék ki a világi oktatás első zsenge hajtásait”. [103]

Így tehát „a letelepedési övezet jelentős tömegei irtózattal és gyanakvással tekintettek az orosz iskola intézményére, és még beszélni sem voltak hajlandóak róla”. [104] A kérdéses körzetekben 1817-ben, majd pedig 1821-ben is olyan esetekre derült fény, némelyek szerint a kahalok megakadályozták, hogy a zsidó kisiskolások elsajátítsák az orosz nyelvet, lett légyen szó bármilyen típusú iskoláról is. A Szentpétervárra delegált zsidó küldöttek nem lanyhuló kitartással ismételgették, hogy „nem ítélik szükségesnek semmiféle zsidó iskola megnyitását”, amelyben más nyelvet is tanítanának, mint a hébert. [105] Kizárólagosan a *héder* (héber nyelven oktató zsidó elemi iskola) és a *jesiva* (a Talmud elmélyültebb tanulmányozására szolgáló felsőbb szintű iskola) illetékességét voltak hajlandóak elismerni; ráadásul „csaknem valamennyi jelentősebb közösségnek” megvolt a maga *jesivá*ja. [106]

Így tehát az oroszországi zsidóság tömegei béklyóba voltak verve, és kétség kívül nem tudtak a saját erejükből szabadulni ebből a csapdából.

Mégis, a tömegek soraiban már kezdtek megjelenni a kulturális megújulás első vezéralakjai, jóllehet gyengék voltak még ahhoz, hogy a saját erejükre támaszkodva, az orosz hatóságok segítsége nélkül hozzák mozgásba a dolgokat. Elsőként kell közülük megemlíteni Iszaak Ber Levinzon nevét, aki Galíciában születve már ott kapcsolatba került a *haszkala* szószólóival. Levinzonnak az volt a meggyőződése, hogy a népre nehezedő számtalan nyomor okozójaként nem csupán a rabbik, hanem velük együtt a

haszidok is felelősnek tekintendők. Az *Izraelhez intézett tanítások* című művében a Talmudra és a rabbinikus irodalomra támaszkodva bizonyítja be, hogy egyáltalán nincs sehol sem megtiltva a zsidók számára az idegen-nyelvek ismerete. Különösen nem az, amely annak az országnak a hivatalos nyelve, amelyben élnek, mivel annak ismerete úgy a magán-, mint a közéletben szükségesnek mutatkozik. Emellett a tudományokban való jártasság semmiféle veszélyt nem hordoz magában a nemzeti és vallásos érzület szempontjából. Végezetül pedig a kereskedelemnek bármely közösségen belüli túlsúlya úgy a Tórával, mint a józan ésszel is ellentétben áll. Rámutat arra is, hogy milyen fontos lenne a zsidóság körében nagyobb hangsúlyt fektetni a termelő gazdasági tevékenységekre. Mindazonáltal, hogy ki tudja adni művét, Levinzonnak az oktatási minisztériumhoz kellett anyagi támogatásért folyamodnia. Egyébként ő maga is meg volt győződve arról, hogy a zsidóság kebelében végbemenő kulturális reform csakis a felsőbb hatóságok támogatásával valósulhat meg. [107]

Levinzon mellett a varsói tanító, Gezeanovszkij is jegyzékben fordult a hatóságokhoz. Ebben azonban nem a Talmudnak, hanem a *kahal* és a rabbik bűnének tulajdonította „a nép gondolkodását megmerevítő szellemi pangást”. Véleménye szerint tehát egyedül csak azok hatalmának a meggyengítése vezethet el a világi iskola felállításáig. Továbbá felügyelni kell a *melamedek* (elemi iskolai tanítók) tevékenységét, és mind pedagógiai, mind erkölcsi szempontból egyaránt alkalmas személyeknek szabad csak engedélyezni az iskolákban való tanítást. Végül pedig meg kell vonni a *kahal*tól a pénzügyi adminisztráció jogát, és egyszer és mindenkorra meg kell emelni a megengedhető életkor határát a házasságkötéshez.

A már említett Giller Markevics jóval ezt megelőzően szintén leírta a pénzügyminiszternek címzett jegyzékében azon javaslatait, amelyek alkalmazásával megállíthatónak ítélte a zsidóság szellemi és gazdasági hanyatlását. Ezek szerint el kell törölni a *kahal*ok rendszerét, lehetővé kell tenni a zsidók számára a nyelvtanulást, gyári munkára is ösztönözni kell őket, amellett, hogy szabad kereskedelmet is engedélyeznek számukra a birodalom egész területén,

valamint azt, hogy keresztényeket is felfogadhassanak a szolgálatukba.

Harminc évvel később a csernyigovi kereskedő és nagybani szállító, Litman Fejgin ugyanezen érveket vette újra számba, azonban immár erélyesebben. Az általa írt jegyzék Benkendorff[91] közbennjárására már magának a cárnak, I. Miklósnak a kezébe is eljutott. Megjegyezendő egyébként, hogy Fejgin a bürokraták hathatós támogatását élvezte. Bár Fejgin a védelmébe vette a Talmudot, azonban a *melamedek* szemére vetette, hogy „a lehető legtudatlanabb emberek”..., „fanatizmusra épülő” teológiát tanítnak, és hogy a gyerekek fejébe verik „a más tárgyaktól való idegenkedést, csakúgy, mint a más vallásúak iránti gyűlöletet”. Ő is elengedhetetlenül fontosnak ítélte továbbá a *kahal*ok működésének beszüntetését. A *kahal*rendszer esküdt ellenségének számító Gesszen megerősíti, hogy a *kahal* „despotizmusából kifolyólag” szít „babonás neheztelést” a zsidóság körében a más népek iránt. [108]

Hosszú, nagyon is hosszú út vezetett odáig, hogy a zsidóság körében ténylegesen is gyökeret ereszthessen a világi iskolarendszer. Addig is üdítő egyedüli kivételt jelentett Vilniusz városa, ahol a német területekkel való kapcsolatok hatására az úgynevezett *maszkil* értelmiségiek megerősödő csoportja alapított világi iskolát Másik ilyen helyszín volt a korabeli Új-Oroszország fővárosának számító Ogyessza. E város amellett, hogy – nagyrészt a határok átjárhatóságának köszönhetően – számos galíciai zsidónak adott menedéket, rendkívül heterogén település volt, tele számtalan különféle nemzetiségű lakossal és virágzó kereskedelmi élettel.

Ennek következtében a helyi *kahal* nem érezte túlságosan szilárdnak a saját helyzetét. Vele szemben viszont a helyi zsidó értelmiségiek igencsak függetlenek voltak, és sok szállal kötődtek (többek között a teljes külső megjelenésükben is) a helyi népesség kulturális környezetéhez. Ez a különbség különösen a más oroszországii zsidó közösségekkel való összehasonlításban ütközött ki. [109] És bár jóllehet „az ogyesszai zsidók

---

[91] *Benkendorff gróf:* (1783-1844) I. Miklós cár 1814-ben nevezte ki a későbbi csendőrség és a III. szekció (az orosz hírszerző szolgálat) parancsnokává.

nagyobbik része ellenezte valamely általános oktatási intézmény felállítását” [110], mégis lényegében a helyi adminisztráció erőfeszítéseinek köszönhetően, a harmincas években Ogyesszában csakúgy, mint Kisinyovban, mégiscsak alakultak magánkézben lévő világi zsidó iskolák, amelyek ráadásul sikeresen működtek. [111]

A későbbiekben aztán a XIX. század folyamán a zsidók oktatás felé fordulása immár feltartóztathatatlanul nagy méreteket kezdett ölteni. Ez pedig később nemcsak Oroszország, hanem az egész világtörténelem szempontjából komoly következményekei vont maga után. Szándékos és komoly erőfeszítéseinek köszönhetően az oroszországi zsidóság kilábalt az őt korábban fenyegető nyomasztó szellemi pangásból, és sikeresen kezdte el valóban gazdag és változatos új életét élni. Már a XIX. század közepétől kezdve világosan megmutatkoznak az orosz zsidóság életében a hamarosan bekövetkező megújulás és ígéretes kibontakozás jelei. E folyamatok aztán olyan nagy és történelmi jelentőségű mozgalomhoz vezettek, amelyet a maga korában senki még álmában sem sejtett előre.

3.
I. MIKLÓS KORSZAKA

I. Miklós cár zsidósággal kapcsolatos magatartása nagyfokú eltökéltséggel jellemezhető. Amint az a forrásokból egyértelműen kiviláglik, a Szelíd Alekszej hatalomra jutásától egészen II. Sándor[92] haláláig tartó hosszú korszakban, I. Miklós uralkodása alatt született a zsidóságra vonatkozó hivatalos rendelkezések több mint a fele. Ráadásul I. Miklós személyes szívügyének tekintette, hogy maga irányítsa ezt az imponáló, jogszabályalkotó tevékenységet. [1]

A zsidó történetírás különösen kegyetlennek és sötétnek ítéli meg I. Miklós zsidósággal kapcsolatos politikáját. Pedig a cár személyes lépései távol álltak attól, hogy ellenük irányuljanak. Így például az ezzel a kérdéssel kapcsolatos első fejlemény az az igen nagy port felkavaró eset volt, melyet az új uralkodó még elődjétől örökölt. A „velizsjei eset” néven elhíresült incidenst I. Sándor cár nem sokkal a Taganrog felé tartó útján bekövetkezett halála előtt vizsgáltatott újra. Az ügyben rituális gyermekgyilkossággal vádoltak meg zsidókat. Ez a per aztán tíz évig elhúzódott. Az új cárnak, I. Miklósnak tehát közel sem volt könnyű dolga. Ahogy azt a *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti, „a zsidókat nagymértékben kötelezte hálára az uralkodójuk iránt a cár azon lépése, melynek során az az igazság érvényesülése iránti elkötelezettsége miatt felmentő ítéletet hozott. Tette ezt dacára az azon személyek részéről tapasztalható obstrukciónak,[93] akikben az uralkodó megbízott.” Egy másik, a zsidókat ért vádaskodások közé

---

[92] *II. Sándor:* (1818-1881) az ún. „felszabadító” cár, akinek a neve az 1860-as évek „nagy reformjaival” – a jobbágyság eltörlése, igazságszolgáltatási reform, cenzúra korlátozása, közigazgatási (ún. zemsztvo-) reform stb. – kapcsolódott össze, egészen a forradalmi mozgalmak korszakáig. Sándor 1881. március 13-án vesztette életét a Népakarat (Narodnaja Volja) nevű összeesküvő szervezet által elkövetett merénylet következtében.

[93] *Obstrukció (latin):* agyonbeszélés; az országgyűlés határozathozatalának megakadályozása, késleltetése a hozzászólások végeláthatatlan sorozatával, főleg a kisebbség részéről.

tartozó, szintén közismert esetben – az úgynevezett „Msztyiszlav-gyilkosság” ügyében – az uralkodó ugyancsak teljes mellszélességgel állt ki az igazság érvényesülése mellett. Miután első haragjában még szankciókkal sújtotta a helyi zsidó közösséget, a későbbiekben egyáltalán nem habozott beismerni korábbi tévedését. [2] Ennek ellenére a velizsjei esettel kapcsolatos felmentő ítéletet kézjegyével ellátó Miklós azt írta, hogy „a törvényes bizonyítékok homályos volta nem tett lehetővé számomra másfajta döntést”. Viszont azt is hozzátette, hogy „nincs és nem is lehet olyan belső meggyőződésem, hogy a zsidók nem követtek el ilyen gyilkosságokat. Ilyesfajta, mindig ugyanolyan bűnjelekkel járó, ismétlődő gyilkosságokat”, amelyek azonban minden esetben nélkülözték a szükséges számú bizonyítékot, azt engedték sejteni számára, hogy talán létezhetett a zsidók körében valamely fanatikus szekta. Azonban, „sajnálatos módon, közöttünk, keresztények körében is megtalálhatóak az ugyanolyan mértékben rémisztő és érthetetlen szekták”. [3] „I. Miklós cár és közeli munkatársai továbbra is abban a hiszemben voltak, hogy némely zsidó szekta rituális gyilkosságokat folytat.” [4] „Hosszú éveken keresztül tartotta markában a cárt a vérgőzös rágalom…, mint ahogy mélységesen meg volt győződve abbéli előítéletében is, hogy a zsidó vallás doktrínái köztudomásúlag veszélyt jelentenek a keresztény lakosságra.” [5]

Ezt a veszélyt I. Miklós mindenekelőtt abban a körülményben látta, hogy a zsidók képesek voltak saját hitükre téríteni a keresztényeket. A XVIII. században emlékezetes volt a birodalmi hadsereg kapitányának, bizonyos Voznyicin nevű tengerésztisztnek nagy visszhangot kiváltó áttérése a judaizmusra. „Oroszország területén a XVII. század második fele óta megszaporodott a »zsidózó« csoportok létszáma.” Az orosz belügyminiszter egyik jelentése 1823-ban pedig már arra hívta fel a figyelmet, hogy „nagymértékben terjed Oroszországban a »zsidózó« eretnekség, és ezen szekta követőinek a létszámát mintegy 20 ezer főnyire becsülte”. Üldözésük azonban hamarosan kezdetét vette, főleg azt követően, hogy „a szekta számos tagja – azt színlelve, hogy visszatért a pravoszláv anyaszentegyház kebelébe – titkon továbbra is saját, korábbi szektája szertartásait űzte”. [6]

„Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a zsidókkal kapcsolatos törvényhozás I. Miklós cár uralkodása alatt… egyfajta sajátos, vallásos színezetet kapott”. [7] E gondolatiság igencsak jól érzékelhető I. Miklósnak a zsidósággal kapcsolatosan hozott döntései és törvényei kapcsán. Ez abbéli buzgalmából is élesen kiviláglik, amellyel mindvégig tiltotta, hogy zsidók keresztény háztartásbelieket, leginkább keresztény dajkákat fogadjanak szolgálatukba, mivel „a zsidóknak végzett munka veszélyt rejt magában és gyengíti a nők körében a keresztény hit iránti odaadást”.

Ez a rendelkezés azonban az ismétlődő tiltások ellenére „sem került általános körű alkalmazásra… és továbbra is szolgáltak keresztények” a zsidó háztartásokban. [8]

Az első zsidókkal szembeni erőteljes intézkedés – amelyről I. Miklós cár már trónra lépése pillanatától ábrándozott – az volt, hogy az állami kötelezettségek teljesítése terén egyenrangúvá tette őket a többi orosz alattvalóval. Mit is jelentett ez valójában?

Nem mást, mint azt, hogy a zsidóknak is be kellett kapcsolódniuk a katonaállítás terheibe. Ezzel már elsőre igen kényes kérdéskört érintett, mivel e kellemetlen kötelezettség alól a zsidók az Orosz Birodalomhoz való csatolásuk óta sikeresen kibújtak. A korábbi gyakorlat szerint ugyanis a zsidó polgárok körében nem került sor újonctoborzásra, amit azok fejenként 500 rubelnyi összeg lefizetésével válthattak meg. [9] Az új intézkedést azonban nem kizárólag a birodalom népességének egységes kötelezettségvállalására indító szándék diktálta.

Az oroszországi zsidó közösségek járandóságaik törlesztésének kapcsán amúgy is jókora késésben voltak. Ráadásul Oroszország számos Galíciából származó zsidót fogadott be, márpedig ez utóbbiak már saját szülőföldjükön is katonai szolgálatra voltak kötelezve. Mint ahogy az az elv sem motiválta, hogy az újoncállítási kötelezettség majd „csökkenti a nem hasznos tevékenységet folytató zsidók létszámát”. A katonai szolgálati idő egyébként abban a korban 25 évre szólt. A törvény megalkotását sokkal inkább az az uralkodói elgondolás szülte, hogy a környezetétől

kiszakított, elszigetelt zsidó újonc erősebben válik hajlamossá arra, hogy az ország egésze által elfogadott és folytatott életmódot tegye magáévá, sőt, akár magát a pravoszláv hitet is felvegye. [10]

A fentieket figyelembe véve elmondhatjuk tehát, hogy a zsidók körében folyó katonai összeírás feltételei rendkívüli módon megszigorodtak. Mindez maga után vonta a zsidó újoncok számának nagyarányú növekedését és az összeírtak alsó korhatárának kiszélesedését.

Ez a határozott uralkodói magatartás azonban közel sem jelenti azt, hogy I. Miklós cárnak ellenállás nélkül sikerült volna alkalmaznia a gyakorlatban is a zsidóság hadkötelezettségét elrendelő dekrétumát. Ennek éppen az ellenkezője történt – ugyanis a törvény valamennyi elemének a végrehajtása kínos lassúsággal haladt. A minisztertanács ülésein hosszasan vitatták annak a kérdésnek az erkölcsi szempontjait, miszerint lépéseket kell tenni „abból a szándékból, hogy korlátozzák a zsidó túlnépesedést”.

Ahogy azt a pénzügyminiszter E. F. Kankrin egy ízben ki is fejtette: „teljes mértékben illetlen dolog inkább az egyént megadóztatni, mintsem a vagyont”. A *kahal*ok persze nem késlekedtek, hogy a zsidóság feje fölül elhárítsák, vagy legalábbis későbbre halasszák ezt az újonnan felmerült fenyegetést. Amikor pedig a végrehajtás lassúsága miatt a végsőkig felingerelt I. Miklós cár elrendelte, hogy a lehető legrövidebb határidőn belül készítsenek számára végérvényes jelentést, „ezen uralkodói rendelet csak még inkább arra ösztönözte a *kahal*okat, hogy tovább fokozzák a kulisszák mögötti tevékenységüket az ügy menetének késleltetése érdekében. És valóban sikerült is megnyerniük a magas rangú állami tisztségviselők egyikét”, mégpedig olyannyira, hogy a fentebbi „jelentés végül sohasem készült el”! Ahogy azt Ju. I. Gesszen megjegyzi, „ezen titokzatos epizód” még az államapparátus csúcsain is megtörténhetett tehát, azonban „kizárólag és csakis a *kahal* hathatós közreműködésével”. Így, mivel az annyira óhajtott jelentés a későbbiekben sem került az asztalára, I. Miklós nem várt tovább annak elkészültére. Az uralkodó 1827-ben dekrétum útján rendelte el a zsidók körében általánosan kötelező katonai összeírás bevezetését.

[11] Majd 1866-ban pedig az arról rendelkezőt, miszerint a magukat kiválóságuk által megkülönböztető zsidók is a keresztény bajtársaikkal egyenrangúan nyerhessenek el katonai érdemrendeket. [12]

Teljes mértékben mentesültek azonban az újoncozási kényszer alól „a bármely gildébe és osztályba tartozó kereskedők, a mezőgazdasági kolóniák lakosai, a műhelytulajdonosok, a gyárakban dolgozó gépészek, a rabbik, valamint mindazon zsidók, akik közép- vagy felsőfokú oktatásban részesültek”. [13] Innen fakadt tehát számos zsidó polgárnak az az óhaja, hogy valamilyen módon megpróbáljon a kereskedők osztályába avanzsálni. A zsidó polgárság ugyanis igencsak viszolygott attól a gondolattól, hogy tagjait körükből kivonják, „ami aláásná a közösség erejét, azáltal, hogy az kényszereknek vagy újoncállítási kötelezettségnek vettetne alá”. Ami a kereskedőket illette, ők úgy próbálták meg csökkenteni saját anyagi felelősségüket, hogy az adófizetési kötelezettséget a polgárokra kívánták áthárítani. Ez azonban csak olaj volt a tűzre, mivel a zsidó kereskedők és polgárok közötti viszonyt már amúgy is feszült hangulat jellemezte. Ugyanis „erre az időszakra az immár egyre nagyobb létszámú és gazdagságú zsidó kereskedők komoly kapcsolati hálót építettek ki a felsőbb kormányzati körökkel”. A grodnói *kahal* például azzal a kéréssel fordult Szentpétervárhoz, hogy az oroszországi zsidó lakosság ezentúl négy „osztályba” soroltassék – úgymint kereskedők, polgárok, kézművesek és földművelők –, valamint, hogy ezek egyike se legyen felelős a másikért. [14]

Itt jegyeznénk meg, hogy az 1830-as évek kezdetén maguk a kahalok által javasolt elgondolásban fedezhető fel az első lépés abba az irányban, amelyet a jövőben maga a cár, I. Miklós váltott valóra „társadalmi kategorizálás” elnevezés alatt az 1840-es években, és amely egyébként majd a maga idején olyannyira rossz fogadtatásban részesül a zsidóság köreiben.

Az orosz hatóságok a *kahalokat* azzal is megbízták, hogy emeljék meg az újoncok számát azokban oroszországi zsidó közösségekben is, amelyeknek pontos „taglétszámáról” a kormányzatnak még csak hozzávetőleges adatai sem voltak. Márpedig a *kahal* „ezen

létszámemelés egész terhével a legszegényebbek vállaira nehezedett”. Mivel „előnyösebbnek látszott számukra, hogy a leginkább védtelenek kerüljenek ki a közösségből, hiszen a jómódúak számának csökkenése általános hanyatlást vonhatott volna maga után”. A *kahal*ok továbbra is azzal a kéréssel fordultak a helyi hatóságokhoz (bár óhajukat elutasították), hogy mentesüljenek a számbavétel alól, „avégett, hogy az újoncozás céljaira azok a »mezítlábasok« adassanak, akik nem fizetik a fejadót és akik a zavargások és zendülések mindenkori kiállhatatlan bajkeverői” – mivel, hogy „a tulajdonosi rétegek, ...akik a közösség valamennyi kötelezettségeit viselik, nem vállalhatják, hogy saját családtagjaik is besoroztassanak”. Ezenkívül, ugyanilyen módon maradt továbbra is a *kahal*ok kiváltsága az a lehetőség, hogy a közösség számukra nem tetsző tagjai ellen szabadon felléphessenek. [15]

Történelmi tény, hogy a katonai szolgálat a zsidóság körében való bevezetésekor a hadköteles férfiak igyekeztek minden úton-módon kivonni magukat az alól. Ezáltal pedig az orosz hatóságok által előzetesen megszabott teljes létszámot soha sem sikerült feltölteni. E kérdéssel együtt került napirendre az a gond is, hogy habár a kivetett adó névértéke az évek során jelentős mértékben csökkent, ennek dacára csak nagyon is részlegesen sikerült annak behajtása. Így aztán I. Miklós cár 1829-ben helyt adott azon grodnói kérvénynek, hogy egyes térségekben a kötelezően előírt létszám fölé emeljék a besorozandó újoncok számát – ezzel ellensúlyozva a kintlévő adóhátralékokat. „1830-ban szenátusi rendelet mondta ki, hogy minden egyes további hadköteles tartalékos felnőtt behívása estén 1.000, kiskorú esetén pedig 500 rubellel kell csökkenti a *kahal* által befizetendő adó összegét.” [16] Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kormányzók alkalmatlan időben kifejtett ügybuzgalma miatt hamarosan elhalasztották ennek az intézkedésnek végrehajtását. Olyannyira, hogy aztán „maguk a zsidó közösségek kilincseltek a későbbiekben a kormányzatnál, hogy az újoncok besorozása fejében engedjék el adóhátralékaikat”. A kormányzati körökben viszont „hidegen fogadták ezt az ajánlattételt, mivel nagyon is nyilvánvalónak látszott, hogy ezáltal csak újabb lehetőség nyílna a *kahal*oknak a visszaélésre”. [17] Az mindenesetre

jól látható, hogy a zsidó újoncok kérdése mindkét oldalon egyaránt felvetődött.

A zsidók körében történő, a birodalom egyéb népeihez képest jóval szigorúbb újoncozást felidézve írja Gesszen, hogy a kérdésben egyfajta „égbekiáltó egyenetlenség” jellemezte a korabeli orosz jogalkotást. Ez szerinte már csak azért is meglepő, mivel Oroszországban „a zsidókkal kapcsolatos jogalkotást nem jellemezte az a szándék, hogy a többi orosz állampolgárhoz képest többletterhekkel sújtsa őket”. [18]

I. Miklós cár merev gondolkodásmódja nagyon is hajlamos volt a számára könnyen belátható távlatok egyszerű felvázolására. A legenda szerint például a Szentpétervár és Moszkva közötti vasútvonal kijelölése vonalzóval történt! Az uralkodó így ahhoz is makacsul ragaszkodott, hogy a partikularista[94] zsidóságot átlagos orosz alattvalóvá, vagy ha lehet, még inkább pravoszláv keresztYénnyé formálja át. Így aztán az orosz hadseregbe történő besorozás ideája helyett kis idő után a *kantonista* zsidókkal kapcsolatos elgondolását erőltette. Az úgynevezett *kantonisták* intézménye (az elnevezés egészen 180-ig nyúlik vissza) az oroszországi katonák kiskorú fiúgyermekeinek nyújtott menedéket (megkönnyítve ezáltal a katonáskodó apák családi terheit az ekkor huszonöt esztendeig tartó szolgálati idő alatt!). Az intézményt azzal a célzattal hozták létre, hogy a Nagy Péter alatt felállított „hadiárvák szekciói” nevű kezdeményezést éltessék tovább. Ez lényegében olyan, az állam költségén működtetett iskolákat ölelt fel, ahol a növendékek számára a későbbi katonai szolgálatuk során jól hasznosítható technikai ismereteket oktattak.

Ez az iskolatípus az orosz tisztviselők szemében nagyon is alkalmas eszköznek látszott arra, hogy a zsidó gyermekeket már kiskoruktól kezdve és hosszú éveken keresztül tartósan elszakítsák családi környezetüktől. Tekintettel a már felállított kantonista intézményre, az 1827-es rendeletével az uralkodó így már ahhoz is hozzájárult, hogy „a zsidó közösségek jogot kapjanak arra, hogy szabad választásuk szerint küldhessenek az

[94] *Partikularista (latin):* a köz rovására a saját érdekeit képviselő.

újoncsorozásra felnőtt helyett kiskorú személyt is", mégpedig tizenkét éves kortól kezdődően. [19] Azaz a zsidó szokások szerint a házasulásra való érettségnél fiatalabbakat. Az *Új Zsidó Enciklopédia* értékelése szerint ez utóbbi uralkodói lépés „túl érzékeny csapást" jelentett a zsidóság számára. Ez a lehetőség azonban korántsem jelentette a tizenkét éves kortól kezdődő általános zsidó hadkötelezettség bevezetését. Semmi köze nem volt a „a zsidó gyermekek kötelező összeírásához" [20] sem, ahogy azt az *Enciklopédiá*ban hibásan írja, és ahogy az végül széles körű hitelre találtaz oroszországi zsidóknak szentelt szakirodalomban, majd később a kollektív emlékezetben is. A *kahal*ok ráadásul még hasznosnak is találták ezt a felnőtt újoncok helyettesítésére lehetőséget nyújtó kitételt – élve azzal, hogy újoncozásra „árvákat, özvegyek gyermekeit – néha annak a törvénynek a megkerülésével is, amely az egygyermekes családok egyedüli gyermekeit vette védelmébe –, vagy ínséges helyzetben levőket" küldték el. Gyakorta cselekedve így „a gazdagok gyermekeinek javára". [21]

A tizennyolc éves kor elérésétől azután a kantonisták az akkoriban szokásos, meglehetősen hosszú katonai szolgálatukat kezdték letölteni. Ne feledjük azonban, hogy az idő tájt ez nem korlátozódott pusztán kaszárnyai szolgálatra. A katonák szolgálati idejükben megházasodtak, családjuk körében éltek, különféle mesterségeket sajátítottak el. Valamint jogukban állt az is, hogy akár a birodalom belső tartományaiban telepedjenek le, ott, ahol éppen a szolgálati idejüket végül befejezték. Kétségtelen mindenestre az is, hogy a vallásukhoz és szertartásaikhoz hűségesen ragaszkodni kívánó zsidó származású katonákat súlyosan érintette az a körülmény, hogy nem tudták tartani a sábeszt,[95] és hogy áthágni kényszerültek rituális étkezési szokásaikat is.

A családi környezetüktől elszakított, kantonista intézményekben elhelyezett kiskorúak számára természetes módon gondot okozott, hogy ellenálljanak nevelőik nyomásának az orosz-, az aritmetika-, de főként a hittanórák alkalmával. Tudniillik a növendékeit kikeresztelkedésre rávenni tudó nevelők markát komoly

[95] *Sábesz (jiddis):* a szombat ünnepe.

jutalom ütötte. Sőt, maguk a zsidó tanulók is bőséges jutalomban részesültek a keresztény vallásra való áttérés esetén. E folyamatot az is könnyítette, hogy ezek a fiatalok feltehetőleg erősen nehezteltek arra a zsidó közösségre, amely őket újoncnak adta. Mindezek ellenére a hajthatatlan zsidó jellem és a már egészen kiskoruk óta beléjük táplált vallás iránti hűség együttesen eredményezték, hogy közülük számosan álltak ellen a csábításnak. Talán fölösleges is részletezni, hogy a keresztény hitre való áttérésük érdekében gyakorolt praktikákban valójában semmilyen keresztényi nem volt, és, hogy azok pont a lényeget tekintve tévesztettek célt. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kegyeden erőszakkal kicsikart áttérési nyilatkozatok, a halálos fenyegetések, sőt akár a keresztelést megtagadók tömeges vízbe fojtása – ilyesfajta tudósítások keltek ugyanis szárnyra a kantonistákkal kapcsolatban az akkori évtizedekben – kétségtelenül az üres fikciók világába tartoznak, ahogy a forradalom előtt megjelent *Enciklopédia* is kifejti, az állítólag folyóba ölt néhány száz főnyi kantonista „népszerű mondája” azt követően született, hogy napvilágot látott az egyik korabeli német újságban, miszerint „miután egy szép napon nyolcszáz kantonistát vittek megkeresztelésük céljából a folyóhoz, közülük kettő vízbe fúlt ...”. [22]

A vezérkari katonai nyilvántartás levéltáraiban fellelhető hivatalos statisztikák alapján az 1847 és 1854 közötű időszakban [23] – amikor is a kantonisták toborzása a zsidóság körében különösen is nagymértékű volt –, a zsidó származásúak csupán az összlétszám 2,4%-át képviselték az összoroszországi kantonisták soraiban. Vagyis a zsidóság aránya a kantonisták körében nem lépte túl a zsidóknak az ország lakosságához viszonyított arányát – még akkor sem, ha számításba vesszük, hogy a *kahal*ok szándékosan is alulbecsült adatokkal álltak elő a katonai célú népesség-összeírások idején.

Valószínűleg a kikeresztelkedetteknek szintén érdekükben állt, hogy egykori hitsorsosaikkal szemben tisztázzák magukat. Már csak azért is, mert szolgálatuk alatt jó néhány előnnyel járt, ha sikerült őket végleg a kereszténység felvételére rábírni. Mindent összevetve azonban, „számos kikeresztelkedett kantonista maradt

továbbra is titkon hűséges eredeti hitéhez, sőt néhányan közülük hamarosan újból visszatértek a zsidósághoz”. [24]

I. Sándor cár uralkodásának utolsó esztendejében a beloruszok lakta területeket sújtó újabb éhínséghullám (1822) ügyében ismét szenátort küldtek a helyzet kivizsgálására. A szenátor ugyanazokat a következtetéseket vonta le, mint negyedszázaddal korábban Gyerzsavin. Az 1823-ban létrehívott és négy miniszterből álló „zsidóügyi bizottság” tanulmányozta, hogy „milyen alapokon válhatna kedvezővé és kifizetődővé a zsidók orosz államéletbe való bekapcsolódása és annak megszervezése”. Emellett céljuk volt az is, hogy „írásba fektetendő mindaz, ami ezen nép állapotában bekövetkező javuláshoz vezethet”. Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a felvetett kérdés megoldása a bizottság erejét messze meghaladja. Így aztán 1825-ben ezt a „zsidóügyi bizottságot” miniszteri szinten felváltotta az úgynevezett „irányítóbizottság” (immár az ötödik), amely ezúttal magukat az egyes minisztériumok irányítóit tömörítette magában, és amely további nyolc évet szentelt a kérdéskör tanulmányozásának. [25]

A türelmetlen Miklós cár azonban ismét a saját döntéseivel vágott elébe a bizottság munkájának. Így tehát, ahogy azt fentebb már láttuk, elrendelte a zsidóság katonai összeírását. Ő hároméves határidőt szabott meg arra, hogy valamennyi nyugati birodalmi terület falvaiból kiutasítsák a zsidókat, és hogy véget vessenek az általuk űzött szeszfőzésnek. Azonban, csakúgy, mint az ezt megelőző hasonló intézkedések esetében, a gyakorlati végrehajtás előbb csak lassabb iramot vett, majd meg-megtorpant, végül pedig későbbre lett halasztva. Pedig a cár ezután még azt is megtiltotta, hogy a kocsmát vagy szeszkiméréseket fenntartó zsidók azok épületében lakhassanak, és hogy részletre árusíthassák az alkoholt. Ez utóbbi intézkedése azonban szintén nem került végrehajtásra. [26]

A másik próbálkozás azt célozta, hogy megtiltsák a zsidók körében legkedvesebbnek számító foglalkozást, azaz a postai fogatváltók intézményét. Melyek természetesen egyszersmind fogadókat és kocsmákat is jelentettek. Azonban ez az elgondolás ismételten sikertelennek

bizonyult, mivel a zsidókon kívül nemigen találtak elegendő számú vállalkozót e fontos tevékenység ellátására. [27]

Az egész birodalom területén 1827-ben léptették életbe a szeszlepárlás haszonbérleti rendszerét. Mikor azonban abból a zsidókat távol tartották, akkor az árverési árak meredek esése következett be. Ráadásul az is gyakorta „előfordult, hogy rajtuk kívül semmilyen más jelentkező nem akadt ezen bérlemények működtetésére”. Olyannyira nem, hogy azokat végül ismét csak a zsidók szánfára kellett bérbe adni, legyen szó faluról vagy városról, beleértve még a letelepedési övezeten kívüli térségeket is. Ezenkívül az orosz kormányzat a zsidókra hárította annak a terhét is, hogy megszervezzék az alkoholtermékekre kirótt adók összegyűjtését – akik viszont így rendszeres jövedelemforráshoz jutottak. [28] „Már jóval azelőtt, hogy az első gildébe tartozó kereskedők jogot szereztek volna arra, hogy a birodalom bármely térségében megtelepedhessenek, valamennyi bérlőnek szabadságában állt a letelepedési övezeten kívüli fővárosokba és más városokba való költözködés és az ottani hosszas tartózkodás. ...A bérlők környezetéből származtak a kiemelkedő zsidó közéleti személyiségek”, mint a már a fentebbiekben említett Litman Fejgin és Jevzel Gincburg. Ez utóbbi „az ostromlott Szevasztopol városában bérelt szeszgyárat”; majd pedig „1859-ben Szentpéterváron alapított bankintézetet..., amely a maga nemében egyike volt a legjelentősebbeknek Oroszországban”. Ő a későbbiekben „részt vett az orosz államkincstár európai banki tőkekihelyezésében”; és végül a Gincburg- (bárói) dinasztia megalapítójaként híresült el. [29] Ezt követően pedig 1848-tól kezdve valamennyi az „első gildébe tartozó zsidó kereskedő jogot kapott arra, hogy italkereskedést béreljen azon helyéltekben is, ahol nem rendelkeztek állandó tartózkodási engedéllyel”. [30]

Ami a szeszlepárlás ügyét illeti, nos azzal kapcsolatban szintén kiszélesedtek a zsidók jogosítványai. Ahogy visszaemlékezhetünk rá, 1819-ben engedélyezték a számukra, hogy a nagy oroszországi térségekben is foglalkozhassanak vele, „amíg az orosz mesteremberek is el nem sajátítják az annak elvégzéséhez szükséges ismereteket”. Bár 1826-ban I. Miklós cár elrendelte

visszatelepítésüket a letelepedési övezet határai közé, ám már 1827-től kezdve számos egyedi kérvénynek engedett, amelyek a szeszlepárlással foglalkozók helyszínen maradásáért jártak közbe, mint például az irkutszki állami gyárak esetében is. [31]

Vlagyimir Szolovjov a fentiek kapcsán M. N. Katkov észrevételeit idézi: „A nyugati területeken a zsidók foglalkoznak a vodkával, de vajon jobb-e a helyzet Oroszország egyéb térségeiben? …A zsidó kocsmáros, aki lerészegíti a népet, nyomorba dönti a parasztot és a vesztét okozza, vajon egész Oroszországban megtalálható-e? Vajon máshogy van-e ez Oroszországban, ahonnan a zsidók ki vannak tiltva, és ahol a szeszkereskedés pravoszláv szeszárusok vagy kulákok kezében kellene, hogy legyen?” [32] Érdemes figyelmet szentelni Leszkov, az orosz népi élet nagyszerű ismerőjének megjegyzéseire is. „Nagy-Oroszország azon térségeiben, ahol gyakorlatilag nem laktak zsidók, a részegeskedéssel megvádoltak, valamint az ital hatása alatt elkövetett bűntények száma rendszeresen és nyilvánvalóan magasabb volt, mint a letelepedési övezet területén. Ugyanez igaz az alkoholizmus miatt elhalálozottak számára vonatkozóan is. …Mindez pedig korántsem volt újkeletű fejlemény Már a legkorábbi idők óta így volt ez.” [33]

A statisztikák tükrében az is igaz azonban, hogy a birodalom nyugati és középső területein 297 lakosra jutott egy italkereskedés, amíg a keleti térségekben átlagban már 585-en voltak kénytelenek osztozni egyen. A korszak befolyásos lapja, a *Golosz* bátorkodott arra a megállapításra jutni a zsidók által működtetett szeszkereskedelemmel kapcsolatban, hogy az „ezen övezet vérző sebhelyének tekinthető”, ami ráadásul „gyógyíthatatlan sebhelynek” bizonyult. Teoretikus jellegű elmélkedéseiben I. G. Orsanszkij szándékosan vette górcső alá annak a kérdésnek a bizonyítását, miszerint minél sűrűbben van behálózva valamely térség italkereskedésekkel, annál kisebb a részegeskedés helyi valószínűsége. Orsanszkij szerint be kell látni, hogy a paraszt sokkal kevésbé esik kísértésbe, ha a kereskedés közvetlenül az orra előtt van, és a nap huszonnégy órájában elérhető számára. Emlékezzünk csak vissza Gyerzsavin szavaira: a kocsmatulajdonosok éjjel-

nappal nyitva tartottak. Viszont kérdés, hogy vajon hagyná-e magát a paraszt elcsábítani egy olyan távoli kocsma által, amelynek megközelítéséért számtalan sáros térségen kellene átverekednie magát? Talán álljunk meg egy pillanatra ennél az okfejtésnél, hiszen nagyon is jól tudjuk: az alkoholizmust nem csak a kereslet, hanem a vodkakínálat is nagymértékben táplálja.

Orsanszkij azonban folytatja bizonyítását, és a szeszlepárló tulajdonosa és a részeg paraszt közé helyezi a zsidót aki látszólag a parasztnak kedvez, mivel áron alul adja el neki a vodkát. Viszont az is igaz, hogy zálogképpen lefoglalja a paraszt személyes holmiját. Ahogy írja, bár egyesek szerint a zsidó bérlők „nyomorúságos hatással vannak a parasztok állapotára”, ez azonban csak abból a tényből fakad, hogy „a kocsmáros mesterségben csakúgy, mint más tevékenységekben is, azok bizony messze kitűnnek hozzáértésükkel, ügyességükkel és dinamizmusukkal”. [34] Azt is meg kell említenünk azonban, hogy ugyanezen gyűjteményes kötet egyik esszéjében a szerző már beismeri a létezését „a parasztokkal való csalárd ügyletek” meglétének. Mint írja: „le kell szögezni, hogy a zsidó kereskedők sokszor rászedik az embereket, és hogy a zsidó viszonteladó, uzsorás és kocsmáros kizsákmányolja a nyomorgó népet, különösen vidéken. Amilyen makacsul megkéri az árat a birtokossal szemben a paraszt, ugyanakkor meglepően hajlékonynak és jóhiszeműnek mutatkozik akkor, amikor a zsidóval köt üzletet, főleg, ha ez utóbbi még egy üveg vodkát is ad ráadásként a számára. ...A paraszt bizony sokszor kényszerül arra, hogy gyalázatosan áron alul adja el gabonáját a zsidónak.” [35] Mindezek mellett Orsanszkij enyhítő körülményeket is keres. Márpedig a paraszti életerőt ennyire elnyomorító bajt hogyan is lehetett volna igazolhatónak tekinteni?...

Mindenesetre I. Miklós cár uralkodása alatt – dacára hajthatatlan személyes erőfeszítéseinek – mindvégig kudarcot vallott az a törekvése, hogy a saját szempontjai szerint formálja át az oroszországi zsidóság életét.

Ahogy kudarcot vallott a zsidó földművesség ügyében is.

Az 1827-es keltezésű, „a zsidók újoncállítási kötelezettségről és katonai szolgálatáról'' szóló szabályrendelet értelmében a magánkézben lévő parcellákra „áttelepített” zsidó földművesek, valamint azok gyermekei ötven évre mentesültek az újoncállítási kötelezettség alól. Ez a kivételezett állapot attól az időponttól lépett érvénybe, amint a zsidó telepes ténylegesen belekezdett „a földműves tevékenységek gyakorlásába”. A rendelet figyelemreméltó hatást váltott ki az oroszországi zsidók körében. Szinte már a kihirdetés pillanatában is számos olyan zsidó tért vissza a földműves kolóniákra, akik korábban a sajátszakállukra hagyták el lakhelyüket. Sőt, a visszatérők száma meglepő módon még meg is haladta azt az adatot, mint amit a zsidók addig maguk tartottak nyilván a távollevőkről. [36]

Azután 1829-ben immár napvilágot látott a zsidó földművesekkel kapcsolatos, még inkább kiforrott és részletesebb szabályrendelet is. Ez utóbbi lehetővé tette számukra a polgárok osztályába való előlépést azzal a feltétellel, hogy valamennyi tartozásukat rendezik. Továbbá engedélyezte számukra a földjeik elhagyását három hónap időtartamra a kenyérrevalójuk megkeresése végett – igaz, csakis akkor, amikor azt a mezőgazdasági munkák állapota lehetővé tette. Emellett szankciókkal sújtotta egyfelől az engedély nélkül földjeiktől távollevőket, jutalmat irányzott viszont elő azon földműves gazdaságok vezetőinek, akik a legkiválóbbnak bizonyultak. V. Nyikityin ugyanakkor azt is elismeri: „Összehasonlítva a zsidó földműveseket sújtó szigorú korlátozásokat másokéval – »de egyszersmind a kizárólagosan a zsidóknak biztosított jogok és előjogok figyelembevételével«, és mindezeket a többi adózó réteg kapcsán is számbavéve –, meg kell állapítsuk, hogy a kormányzat összességében nagy jóindulattal viseltetett a zsidóság irányában.” [37]

És íme láss csodát! Végre 1823 és 1833 között „a zsidók nagy buzgalommal művelték a földjeiket, a szerencse bőséges termésátlagokkal kárpótolta őket, ők pedig elégedettséggel töltötték el munkájukkal a hatóságokat, és viszont. Az általános fellendülést csupán néhány,

jelentéktelennek bizonyuló kisebb incidens árnyékolta be. A törökkel vívott, 1829-es háború után pedig „az adóhátralékokat teljes mértékben elengedték a zsidó lakosok számára csakúgy, mint az összes telepes számára... lévén, hogy azok »elszenvedni kényszerültek a hadak átvonulását«.”

A felügyeletükkel megbízottak jelentése szerint azonban „az 1833. évi rossz termés lehetetlen vállalkozássá tette, hogy (a zsidókat) további maradásra bírják a kolóniákon. Így tehát a felügyelőbizottság közülük sokaknak megengedte azok köréből, akiknek sem kedvük, sem bátorságuk nem volt a földműveléssel való foglalatosságra, hogy többé egyáltalán ne, vagy csak félig-meddig vessék be földjeiket. Valamint, hogy megszabaduljanak jószágaiktól, engedélyezte, hogy útra keljenek, és akár állami segélyért folyamodjanak, valamint hogy ne fizessék tovább a tartozásaikat.” Már 1834-ben több ízben is előfordult, hogy ezek a telepesek „áruba bocsátották a kapott vetőmagot és leölték a jószágaikat”. Ehhez a megoldáshoz azonban nem csak a szükséget szenvedők folyamodtak. Elmondható ugyanis, hogy a zsidóknak gyakrabban jutott ki a rossz termésből, mint a más nemzetiségű parasztoknak. Ebben a hitvány minőségű vetőmag használatán kívül az is szerepet játszott, hogy a zsidók többnyire rendszertelenül és alkalmatlan időközönként művelték meg a talajt. Ez többnyire annak volt köszönhető, hogy „generációról generációra örökítve életformájukat, könnyű mesterségekhez voltak szokva, általában gondatlanok voltak, és hanyagnak bizonyultak a jószág felügyeletében is”. [38]

Azt hihetnénk, hogy az a három évtizednyi balszerencsés próbálkozás és tapasztalat, ami a zsidóság földművelésre való „átszoktatását” kísérte, elegendő volt a kormányzatnak ahhoz, hogy lemondjon a haszontalan és igencsak költséges további kísérletezésről. Csakhogy ez nem így történt! Vajon ezek a kiábrándító jelentések nem jutottak el I. Miklós asztaláig? Vagy ha el is jutottak, a számtalan feljegyzést és helyzetjelentést a miniszterek talán kissé megszépítették? Vagy inkább az uralkodó kimeríthetetlen energiája és az ügyhöz fűzött határtalan

bizalma sarkallta őt újabb és újabb kísérletekbe? Ki tudja ma már...

Mindenesetre biztos, hogy az 1835-ös keltezésű, a zsidóság életét ismét újra rendezni kívánó szabályrendelet (ami az úgynevezett „irányítóbizottság” anyagaként látott napvilágot) sem söpörte le az asztalról a zsidó földművelés kérdését, sőt, éppen ellenkezőleg, még ki is szélesítette azt. „Olyan szabályok által kell megszervezni a zsidók életét, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a földet művelve és ipart űzve nyerhessenek megfelelő mádon megélhetést. Emellett pedig a fiataljaik számára haladó szellemű oktatás biztosítandó, ami gátját állja majd annak, hogy dologtalanságra vagy tiltott tevékenységek gyakorlására adják fejüket.” Mivel a korábbiakban a zsidó közösségektől előzetesen négyszáz rubel megfizetését követelték tűzhelyenként, ettől fogva „bármely zsidó számára lehetővé tették, hogy bármikor földművelésbe kezdjen. Ennek valamennyi adóhátraléka egyszeriben eltöröltetett, csakúgy, mint a közössége által felhalmozott adóhátralék is.” Megengedték továbbá számukra, hogy állatni földeket birtokoljanak meghatározatlan idejű haszonélvezet formájában (azonban csak a letelepedési övezet határain belül). Így tehát azokból parcellákat birtokolhattak, értékesíthettek és adhattak vagy vehettek bérbe. Mindazok pedig, akik közülük a földművelésre adták a fejüket, huszonöt évre felmentést kaptak a fejadó fizetése aló], tíz évig a földadó alól, és a már említett ötven évre az újoncozás alól. Viszont a törvény arról is rendelkezett, hogy egyetlen zsidó sem „kényszeríttethetett földművessé válni”. „A falusi élet keretei között gyakorolt kézműipari és kézművesi tevékenységek pedig továbbra is engedélyeztettek a számukra.” [39]

Százötven évvel a fenti intézkedések meghozatala után a múltról megfeledkező kiváló zsidó fizikus – aki egyébként a leginkább tájékozott szerzők közé tartozik –, az alábbi szavakkal fogalmazza meg az oroszországi zsidóság életéről alkotott képét: „A letelepedési övezet a földművelés gyakorlásának megtiltásával (!) járt együtt.” [40] A történész és gondolkodó, M. Gersenzon legalább általános megfogalmazást használ ebben a kérdésben: „A zsidó számára a földművelést a saját népszelleme tiltotta meg,

mivel a földhöz tapadva az ember sokkal könnyebben ereszt gyökeret és kezd kötődni valamely helyhez.” [41]

Az 1835-ös rendelet megalkotása után a cár befolyásos pénzügyminisztere, Kankrin azzal a javaslattal állt elő, hogy Szibéria elhagyatott földjeit bocsássák a zsidó földművesek rendelkezésére. I. Miklós nem sokat habozott, és még ugyanezen év végén áldását adta a tervre. Eszerint a zsidó telepesek „tizenöt hektárig részesültek volna jó minőségű földekben”, valamint eszközökben és jószágban – mindezt az államkincstár terhére. Ezenkívül kész gerendaházakat ajánlottak fel számukra. Ráadásul még a helyszínre szállításuk költségeit is fedezték volna, beleértve az élelmezést is. Rövid ideig úgy látszott, hogy a szegény sorban élő, valamint a nagycsaládos zsidók megkísérlik a szibériai utazást. Csakhogy a *kahal*ok ismét keresztülhúzták a számításaikat. Ezek a szegény sorban élő zsidók ugyanis az újoncállítási kötelezettségek kielégítése miatt elengedhetetlenül szükségesek voltak a *kahal*ok számára. Vagyis, hogy a gazdag zsidó családok hadköteles fiait helyettesítsék a szegényekkel. Így tehát a szegényeket elrejtették a hatóságok szeme elől. Ezzel egy időben adóhátralékukat a hivatalok által semmisnek nyilváníttatták, miközben azt előzőleg a szegényekkel gondosan befizettették.

A szibériai áttelepítéssel kapcsolatos terv azonban nemcsak emiatt dőlt dugába. Időközben ugyanis a kormányzat is más belátásra jutott. Egyszerűen megijedtek a túlzottan is hosszúra nyúló szállítás nehézségeitől, valamint attól a lehetőségtől, hogy a tapasztalatlan és a földműves munka iránti szeretetükről amúgy sem igazán híres zsidók a helyszínen is nekilátnak „a haszontalan üzérkedésnek, ami lényegét tekintve tisztességtelen fogásokon alapulva már amúgy is annyi bajnak volt okozója a birodalom nyugati tartományaiban”. Tekintettel arra, hogy „fogadósi tevékenységük jobbára a helyi lakosok tönkretételéből állt, kielégítve azok pohár után nyúlás iránti hajlamát”, 1837-ben véget vetettek a Szibériába való áttelepítési akciónak. Anélkül, hogy annak valódi okait a közvélemény tudomására hozták volna. [42]

Még ugyanezen évben a felügyelőbizottság arra a megállapításra jutott, hogy Új-Oroszország területén „a

zsidó telepesek számára kiutalt parcellák a legjobb minőségű fekete földből valók, amelyek »tökéletesen alkalmasak a gabonafélék termesztésére és, hogy a sztyeppei földek kiválóak szénatermesztésre és állattartásra«„. [43] Az is igaz azonban, hogy a helyi hatóságok vitatták a fentebbi értékelést.

Továbbá még ugyancsak 1837 folyamán felállították az állami vagyonügyi minisztériumot, élén az arisztokrata E. Kiszeljovval. Ez a [égés, a tervek szerint, szerves része volt a jobbágyrendszer oroszországi majdani eltörlését célzó átmenetnek. Ennek az új minisztériumnak a feladatai közé tartozott, hogy „védelmezze a szabad földműveseket" (azaz az állami parasztokat, az úgynevezett „korona parasztjait", melyeknek száma ez idő tájt hét és fél millióra rúgott), valamint a zsidó földműveseket (akik összesen három és ötezer körüli családot tettek ki, azaz számarányuk összehasonlítva az állami parasztok számával nem volt egyéb, mint „csepp a tengerben"). mindazonáltal épp, hogy csak létrehívták az új minisztériumot, azt máris elárasztották a zsidók mindenféle tárgyú kérvényei és panaszai. „Hat hónap leforgása alatt nyilvánvalóvá vált, hogy csak a zsidókra ugyanannyi figyelmet kellett fordítani, mint a minisztériumot nyomasztó összes többi elsőrendű fontosságú ügyre." [44] Ezen az új minisztériumon kívül 1840-ben Kiszeljovot még egy másik újonnan létrehozott bizottság (immár a hatodik ebben a kérdéskörben) [45] elnöki székébe is kinevezték, azzal a céllal, hogy „meghatároztassanak a zsidók élete újjászervezésének lezárása érdekében szükséges lépések". Azaz, hogy a hivatalnokok ismét nekigyürkőzzenek az oroszországi zsidókérdés dossziéjának.

Kiszeljov 1839-ben elfogadtatta az államtanács törvényjavaslatát, amelynek értelmében a földművesekké lehettek azok a zsidók, akik az újoncozási várólistán szerepeltek, ami alól így mentesültek. Ezáltal lényegében mentességet kaptak az adókötelezettség terén is, de csakis azzal a feltétellel, ha a földművelésben az egész családjuk részt vesz. Ezt követően 1844-ben „a zsidókkal kapcsolatos, még részletesebb szabályrendelet" immár azt a jogot is megadta a számukra – a letelepedési övezet területét is beleértve –, hogy három éven keresztül keresztény

munkaerőt foglalkoztassanak. Ettől azt remélték, hogy a keresztényektől majd elsajátítják a zsidók a helyes földműves magatartást. Ezt megelőzően, 1840-ben „számos zsidó érkezett, állítólag a saját költségén (ők valójában a helyszínre érkezésükkor készítettek a maguk számára »tanúsítványokat«, amelyek szerint saját anyagi eszközökkel rendelkeznek) Új-Oroszország térségébe, akiknek azonban a valóságban semmijük sem volt, és a hatóságok számára már az első pillanattól fogva nyilvánvalóvá tették, hogy »anyagi forrásaik kimerültek«. ...Ekkor 1.800 ilyen család érkezett, amelyek többsége sem papírokkal nem rendelkezett, sem pedig azt nem tudta igazolni, hogy honnan jött és hogy hogyan jutott el Új-Oroszországba. ...Ráadásul szakadatlanul áramlottak a térségbe olyanok is, akik azért rimánkodtak a hatóságoknál, hogy ne hagyják őket a nyomorban élve elrohadni.” Kiszeljov parancsba adta, hogy az érkezőket megfelelő fogadtatásban részesítsék, és hogy „általában a telepesek részére mindenfajta etnikai megkülönböztetés nélkül” a kiutalandó összegekből különítsenek el tartalékot erre a célra. Más szavakkal, ezeket a nincsteleneket valójában jócskán az előirányzott kiadásokon felüli összegekkel segélyezték. Ezt követően 1847-ben újabb, úgynevezett „kiegészítő rendeleteket” fogadtak el, amelyek a zsidóknak a mezőgazdasági munkára való átállását kívánták támogatni. [46]

Kiszeljov az általa vezetett minisztérium ténykedésével azt az ambíciót dédelgette, hogy mintagazdaságokra épülő telepeket létesít, amelyek példája révén aztán „széles skálájú mezőgazdasági termelékenységhez juttatja ezt a népet”. Ebből a célból a jekatyerinoszlavi kormányzóságban egyik mintagazdaságot a másik után szereltette fel, mégpedig a termékeny földek övezetében. Ezen a területen a szántóföldeket bőven öntözték a folyók és a patakok, és igazán elsőrendű legelők és kaszálók tarkították a széles vidéket. Mindezt pedig tették abban a vérmes reményben, hogy az új telepesek bőségesen támaszkodni fognak majd a térség régebbi német telepeseinek értékes tapasztalataira. Ám mivel elég nehéz volt ez utóbbiak körében olyanokat találni, akik vállalkoztak volna a zsidókkal való megtelepedésre, úgy döntöttek, hogy a helybeli német lakosságot inkább fizetett alkalmazottként fogadják fel.

A jövőbeli zsidó mintagazdaságok telepesei részére – összes korábbi adóhátralékukat eltörölve – új hiteleket utaltak ki. Letelepítésük második évétől várták el a zsidó telepes családoktól, hogy legalább egy veteményeskertjük és egy hektárnyi bevetett szántójuk legyen, majd a későbbiekben fokozatosan bővítsék földjeiken a bevetett felület arányát. Azon telepeseket, akiknek egyáltalán nem volt tapasztalatuk a megfelelő haszonjószágok kiválasztásában, pedig az e célból kinevezett gondnokokra bízták. Kiszeljov minden erejével azon volt, hogy megkönnyítse a telepes családok helyváltoztatását (kisebb számban napszámosoknak is, családjaikkal együtt), és hogy legalább a telepesek bizonyos hányada számára biztosíthatóvá váljék valamilyen mezőgazdasági képzés. Mindazonáltal a telepes családok jó részétől nagyon is távol állt a mezőgazdasággal való foglalatosság gondolata. Nagy fagyok idején még a jószág megetetése végett sem mozdultak ki házaikból – így aztán minden egyes családnak meleg, hosszú, kapucnis posztóköpenyt osztottak ki! [47]

Mindeközben a mezőgazdaságba áramló zsidó telepesek áradata cseppet sem apadt, pláne, hogy a birodalom nyugati területeit egyre-másra sújtottuk a gyenge terméshozamok. Gyakran megesett, hogy éppen emiatt a gyengén termő területekről egyszerűen úrnak indították azokat a családokat, amelyekben nem volt meg az elegendő számú férfi munkáskéz. „A *kahal*ok erővel bírták távozásra a nyomorban tengődőket és a munkaképteleneket, nem engedték viszont távozni a gazdagokat és az egészségeseket, abból az indítékból, hogy a lehető legtöbb adót tudják kipréselni, azaz hogy fizetni tudják adóhátralékaikat, és hogy szilárdan kézben tartsák saját hatalmi intézményüket. ...A legínségesebb nyomorban tengődők túlzott felgyülemlését megakadályozandó” a minisztériumnak utasítania kellett a nyugati területek kormányzóságait, hogy szigorúan ellenőrizzék az útra kelni szándékozókat. Csakhogy a nyugati kormányzóságokban annyira sürgették a felesleges embertömeg mielőbbi távozását, hogy még azt sem várták meg, hogy hírt kapjanak a jövőbeli telepesek új szálláshelyeinek elkészültéről. Ráadásul, még a távozóknak kiutalt pénzösszegeket is visszatartották, amivel így gyakran egy teljes év mezőgazdasági munkát tettek lehetetlenné. És ez

még mind semmi! A jekatyerinoszlavi kormányzóságban például még arra sem volt idejük a hatóságoknak, hogy az önkéntesek számára kiosszák a kijelölt földeket. Így kétszázötven család költözött önkényesen Ogyesszába és ott is maradt. [48]

Mindezek ellenére mégis leszögezhető, hogy a legkülönbözőbb helyekről érkező, különböző felügyelők tollából származó jelentések ugyanazokról a jelenségekről számolnak be. „Az ilyesfajta szélsőségekre hajlamosak lévén (ti. a zsidók) talán jó, sőt kiváló földművesekké válhatnának. Ők azonban már az első kínálkozó lehetőséget is mohón megragadják, hogy otthagyják az eke szarvát, felhagyjanak a gazdálkodással, és visszatérjenek az üzérkedéshez és más, számukra olyannyira kedves foglalatosságokhoz. ...A zsidók számára az elsőrangú tevékenység az ipar, lett légyen az akár a legszerényebb méretű vagy altár a legjelentéktelenebb is. Feltétel, hogy az a lehető legbusásabb hasznot hozza a számultra. ...A zsidók gondolkodásmódja a legmesszebbmenőkig leleményes, ami pedig a legkevésbé sem talál kielégülést a békés földműves életben”. Így az „még a leghalványabb fokú vágyat sem táplálja beléjük a földműveléssel való foglalatosság iránt”.

„Ami azonban ennek dacára a térségbe áramlásuk felé irányítja a figyelmüket, az a földek bősége, az ottani zsidó lakosság gyér volta, a határok közelsége és a helyi kereskedelem és ipar jövedelmező volta. Nem feledve továbbá a számukra adományozott adó és újoncállítás alóli mentesség áldásait.” A legtöbbjük ráadásul abban a hitben élt, hogy nem lesz más kötelezettségük, mint a saját házaik felszerelése. Ami pedig a földek kérdését illette, azt remélték, hogy „azokat jelentős összegekért adhatják majd bérbe, mialatt ők maguk, mint ahogy azt a korábbiakban is tették, iparral és kereskedelemmel fognak foglalkozni”. Ezt ráadásuk ők maguk vallották be teljes naivitással a felügyelők kérdéseire válaszolván. Mindez „a földművelésbe való belekezdést illetően tökéletes undorral párosult számukra”. Ezeken felül „vallási előírásaik... nem igazán kedveztek a zsidó földművelés megszilárdulásának”, mivel azok sok esetben kényszeríttették őket hosszú inaktív szakaszokra, mint példának okáért a tavaszi vetések idejére eső pászka hosszadalmas megünneplésére.

Szeptemberben pedig a sátoros ünnep tartott tizennégy napon át „abban az időszakban, amikor a leginkább intenzív mezőgazdasági tevékenységek vannak soron, mint a talaj előkészítése és a veteményezés. Mindazonáltal, ha és amennyiben »hinni lehet a minden bizalmat megérdemlő, leginkább kiművelt zsidók véleményének, a Szentírás csak az ünnepek első és utolsó két napjának szigorú megtartását írja elő«. Másfelől azonban, a zsidók által lakott térségek spirituális vezetői (gyakorta előfordult ugyanis, hogy két imaház is megtalálható volt egy községben: egy az ortodox zsidók – a *mitnagdok* – számára, egy pedig a *haszidok* követői részére) a zsidóság körében általánosan fenntartották azt az elképzelést, hogy lévén a zsidó leválasztott nép, ezért neki nem való a nehézségekkel terhes földműves munka. Az valójában a *gojok*[96] sanyarú osztályrészéül adatott.” Emellett: „a zsidók amúgy is későn kelnek, egész órát szentelnek a reggeli imádkozásra, és akkor indulnak csak munkába, amikor a nap már magasan delel az égbolton”. Amihez járul még a sábesz megtartása, azaz a péntek estétől vasárnap reggelig tartó pihenés. [49]

A zsidóság nézőpontjából kiindulva I. Orsanszkij gyakorlatilag ugyanazon következtetések levonásáig jut el, mint amelyeket már a felügyelők is megtettek: „földek bérlése és annak fizetett munkásokkal való megműveltetése… sokkal inkább elnyeri a zsidók tetszését, mint a gyors hasznot hajtó üzérkedésről a kemény földműves munkára való áttérés. …Észrevehető az egyre inkább megerősödő tendencia a földműveléssel foglalkozó zsidók körében, akik mindenekelőtt bérbe adják földjeiket és fizetett bérmunkásokkal műveltetik meg azokat.” Új-Oroszországban a zsidó földművesek kudarcai tehát elsősorban abból fakadtak, hogy „nem voltak hozzászokva a nehéz földműves munkához. Valamint hogy inkább a déli orosz városokba mentek városi mesterségek gyakorlása által hasznot húzni.” Orsanszkij azonban olyan eseteket is kiemel, amikor az adott zsidó földművestelepeken belül a zsidók *„saját két kezük munkájával* emeltek maguknak zsinagógát”, vagy másokhoz hasonlóan a „saját kezükkel” művelték meg a veteményeseiket. [50]

[96] *Goj (héber):* idegen nép, átvitt értelemben nem zsidó, bármely más, nem zsidó felekezethez tatozó személy.

Mindazonáltal a felügyelők által készített beszámolók egyetértenek abban, hogy a fentebb vizsgált negyven esztendő leforgása alatt ezen „mintagazdaságokban” csakúgy, mint a múltban is „a telepesek életszínvonala, tevékenységi körük és vállalkozásaik sikere jócskán elmaradt a korona vagy a földesurak parasztjainak szintjétől”. A herszoni kormányzóságban például az 1845-ös évben a zsidó földművesek körében „a földművelés állapota nem igazán volt kielégítőnek mondható, lévén, hogy a telepesek legnagyobb hányada szegénységben tengődött. A zsidó telepesek gyakorlatilag ódzkodtak a földműves munkától, közülük nagyon kevesen művelték megfelelően a földjeiket. Még a legjobb termésű években is csupán szerény jövedelmet mondhattak a magukénak... veteményes kertjeik talaját alig mozgatták meg”, az asszonyok és a gyermekek szinte sohasem mutatkoztak a földeken, és „egy harminchektárnyi földdarab alig volt elegendő a számukra a mindennapos szükségleteik megtermelésére. A német földművesek példáját csak törpe kisebbség követte a zsidó telepesek köréből. Többségük ugyanis »Látványos undort mutatott« mindenfajta földműves tevékenységgel szemben, és »kizárólag azzal fordultak a hatóságokhoz, hogy a lehető leghamarabb állítsanak. ki számukra útlevelet, amely lehetővé teszi a térségből való távozásukat«... „. Sok területet hagytak parlagon, csak imitt-amott műveltek egy-egy darab földet, kinek hogy jutott eszébe. „A jószágnak hanyagul viselték a gondját... a lovaikat halálra fárasztották, szinte nem is etették őket, különösen így volt ez a sabbath idején.”

A kényes és kiváló fajtájú német teheneket rendszertelenül fejték, addig, amíg azok végül már nem is adtak többé tejet. „Habár a zsidók ingyen kaptak gyümölcsfákat, nem tudták, hogy hogyan is kellene gyümölcsöskertet telepíteni.” Előre felépített házakkal fogadták őket – melyek közül néhány „elegáns kivitelű, kellően száraz, meleg és szilárd alapzatú volt”. És bár más helyeken a számukra épített házak már jóval rozogábbak és drágák is voltak, azonban még ott is, ahol megbízható minőségben, a legjobb anyagokat felhasználva húzták fel házaikat..., a zsidók gondatlansága, arra való képtelenségük, hogy szállásukat jó állapotban őrizzék meg... odáig vezetett, hogy azok előbb-utóbb annyira

leromlott állapotba kerültek, hogy nem lehetett bennük tovább tartózkodni sürgős felújítási munkálatok elvégzése nélkül. „Ezek a házak vizesedtek, ami további leromlásukat eredményezte, és betegségek előidézője lett. Jó néhány házat egyszerűen üresen hagytak, amíg másokban több család lakott egyszerre »anélkül, hogy közöttük bármiféle rokoni kapcsolat állott volna fenn, ami pedig, tekintetbe véve ezen nép féktelen jellemét és civakodásra való hajlamát« végeláthatatlan panaszok áradatára adott okot.” [51]

Ennek az előkészítetlenül végrehajtott nagy áttelepítési hullámnak a felelőssége persze mindkét felet egyaránt érinti. Következett ez egyfelől az adminisztráció rossz szervezőképességéből és lassúságából, ami magában foglalta, hogy helyenként nem ügyeltek eléggé a lakhelyek kellő felszereltségére – azok sok kívánnivalót hagytak maguk után –, nem beszélve arról, hogy a rendszer emellett számtalan visszaélésre és pazarlásra adott lehetőséget.

A fiaskók miatt több felelőst helyeztek át más térségekbe, másokat közülük pedig bíróság elé is állítottak. Másfelől viszont a zsidók által lakott falvakban a régebb óta ott élők húzódoztak attól, hogy hatékonyabb ellenőrzést gyakoroljanak azon gondatlan gazdák felett, akiknek gazdasága és szerszámai leromlottak. Ráadásul általában nyugalmazott altiszteket neveztek ki a telepesek felügyeletére, akiket a zsidók könnyű szerrel tudtak leitatni, vagy más módon lekenyerezni. Az ilyen fejlemények miatt aztán lehetetlen vállalkozás volt a telepesektől behajtani a hatóságok járandóságait. Avagy azt egész egyszerűen az őket sújtó ínség húzta keresztül – „a közösségekben összesen sem találtatott néhány tíznél több földműves, aki a saját erejéből képes lett volna a járandóság rendezésére” – avagy „a zsidók szokásos hajlama miatt a mindenféle fizetés alól maguknak való kivonásának volt tulajdonítható”. Márpedig az adóhátralékaik az évek alatt csak növekedtek, míg ezeket aztán újfent el nem törölték anélkül, hogy a kedvezményezettek azoknak akár a felét is visszafizették volna. Minden egyes engedély nélküli teleptől távol töltött nap után a telepes csupán egyetlen kopek[97] büntetést

---

[97] *Kopek, kopejka (orosz):* váltópénz Oroszországban, a rubel századrésze.

fizetett, amelynek megfizetése gyakorlatilag meg sem kottyant neki, és azt meglehetősen könnyedén pótolhatta a városban az idő alatt szerzett nyereségével.

Érdemes összehasonlításképpen megjegyezni, hogy a falvakban a *melamed*ek évente három és tízezer rubel között terjedő összeget kerestek meg. A *melamed*ek intézményével párhuzamosan a hatóságok azonban törekedtek arra is, hogy a zsidó földművelők által lakott telepek iskoláiban, a zsidó nyelvvel való ismerkedésen túl, bevezessék az általános elemi szintű tankönyvek használatát orosz nyelvből és aritmetikából. Jóllehet az „együgyű népnek” aligha volt „bizalma az állam által létesített iskolákban”. [52]

„Mindinkább vitathatatlanná kezdett válni, hogy a Kiszeljov által olyannyira hőn áhított »mintagazdaságok« léte aligha lehet több álomnál.” Ám a hatóságok – noha 1849-ben leállították a családok további telepítését a kolóniákba – mégsem fogytak ki reményeikből, és még 1852-ben is eredeti szándékaik eltökéltségét hangsúlyozták. „Minél súlyosabb a helyzet, annál inkább szilárdságot kell mutatni és nem szabad az embernek elbátortalanodni az első kudarcok által.” Attól az időtől kezdve viszont, hogy a telepekre felügyelő gondnok már nem volt a telep tényleges vezetője, „gyakran fordult elő, hogy ez utóbbi kénytelen volt eltűrni a telepesek gúnyolódását és szemtelenségét, akik nagyon is tisztában voltak azzal, hogy valójában annak semmilyen hatalma sincs már felettük”. Attól fogva ugyanis az csupán tanácsokkal szolgálhatott nekik. Éppen emiatt a hatóságok többször is előterjesztettek olyan tervezeteket, amelyek értelmében a telepeseket két-három napos kötelező tanfolyamokon képezték volna az eredményes gazdálkodásra. A tervek szerint emellett megfosztották volna őket attól, hogy a saját tapasztalatlan fejük után menve rendelkezzenek földjeikkel. Szerették volna gyökeresen eltörölni a földjeiktől való távollét engedélyezését, valamint példaértékű fenyítéseket tereztek bevezetni. Első alkalommal harminc ostorcsapás kiszabását, ami visszaesés esetén a duplájára nőtt volna. Aki ezt is túllépte, arra börtönbüntetés várt volna, valamint a szabályszegés súlyosságával arányban, végső esetben akár a hadseregbe való kényszerbesorozás is.

Nyikityin megerősíti, hogy ez az oktatási tervezet, már attól a pillanattól kezdve, hogy ismertté vált, „olyan rémisztő hatást gyakorolt a zsidó földművesekre..., hogy azok megduplázták az erőfeszítéseiket..., sürgősen nekiláttak jószágaik gondozásának és felszerelkeztek földműves szerszámokkal ..., és megdöbbentő buzgalmat kezdtek el tanúsítani a mezei munkák és a házaikra fordított gondosság terén.» Végül azonban Kiszeljov inkább a finomított változatú tervezetre adta az áldását 1853-ban. „A tanfolyamoknak, teljes mértékben összhangban kellett lenniük a tanítandók tehetségével és tapasztalataival”; a mezőgazdasági munkák szervezésével megbízott oktató csak a telepesek feladatainak könnyítése érdekében térhetett el az oktatott tárgytól. Az első ízben történő szabálysértés esetén szóba sem jött a büntetés, a második és harmadik alkalommal is csak tíztől húszig terjedő ostorcsapásról lehetett szó, nem többről.

A hadseregbe való besorozás elrendelését valójában soha nem vezették be a gyakorlathun. „Soha... senkiből nem lett katona a munkavégzésében mutatkozó hiányosságai miatt.” Egyébként ezt a törvényt 1860-ban végérvényesen hatályon kívül is helyezték. [53]

Ne feledkezzünk meg azonban arról a tényről sem, hogy ez az időszak még jócskán a jobbágyság kora volt Oroszországban. Valamint arról sem, hogy egy évszázaddal a kormány azon tudatos törekvései után, amelyekkel megkísérelték a zsidóságot rávenni arra, hogy a szűzföldek feltörésével végezzen hasznos tevékenységet, kezdtek létrejönni az úgynevezett Arakcsejev-falvak[98] körvonalai.

Meglepődve kell azonban konstatálnunk, hogy az orosz kormányzat még ekkor sem fogta fel az addig meghozott intézkedéseinek sikertelenségét, valamint azt, hogy az orosz zsidóság földműves munkára való kényszerítése teljességgel kudarcra van ítélve.

Nem fogták fel, így aztán még jó ideig tovább próbálkoztak vele...

---

[98] *Arakcsejev falvak:* Alekszej Arakcsejev gróf (1769-1834) I. Sándor cár kegyeltjeként hozta létre az úgynevezett „katonai telepeket”, amelyeknek feladata a katonák és családjaik elszállásolása volt, ezáltal helyettesítve a kaszárnyákat.

A kötelező katonai szolgálat bevezetését követően nyugtalanító híresztelések kaptak lábra a birodalom zsidó lakosságának körében. Az innen-onnan származó „biztos értesülések” mind a „zsidóügyi bizottság” által előkészített új és félelmetes törvényekről szóltak. Végül aztán a mendemondákból valóság lett, és 1835-ben életbe lépett a zsidókra vonatkopó általános szabályrendelet (azzal a célzattal, hogy felváltsa az 1804-ik évi szabályrendeletet). Az új rendelkezés azonban, ahogy azt a *Zsidó Enciklopédia* is diszkréten megjegyzi, „nem tartalmazott semmifajta új keletű korlátozást a zsidóságra nézve”. [54] Ha pedig közelebbről is meg akarjuk ismerni ezt a szabályrendeletet, akkor ki kell emelnünk, hogy „az udvarház kivételével megadta a zsidók számára a jogot minden fajta ingatlan birtoklására, engedélyezte számukra az összes többi orosz alattvalóval azonos feltételek mellett a létező összes kereskedelmi tevékenységet, mindezt azonban kizárólagosan a letelepedési övezet határain belül”. [55]

Ez az 1835-ös szabályrendelet megerősített minden, korábban a zsidó felekezet gyakorlói számára már elismert jogot, ráadásul még megadta számukra az első gildébe tartozó kereskedőket[99] megillető jogosítványokat is. Emellett a már viszonylag érett életkor elérése utánra engedélyezte számukra a házasulást (18 és 16 éves korban), és intézkedéseket foganatosított avégett, hogy a zsidóság öltözete egyáltalán ne térjen el, és ezáltal ne is szigetelje el közösségüket a környezetétől.

Továbbá afelé kívánta őket terelni, hogy elsősorban termelő tevékenység folytatásával keressék meg mindennapi kenyerüket (csak a hitelre történő vagy a háztartási kellékek zálogba vételén nyugvó italkereskedelemtől tiltotta el őket). Lényegében mindennemű ipari tevékenységet engedélyezett számukra (beleérnie a szeszfőzést is). Ugyanakkor csak az állandó szolgálatra szerződő keresztény munkaerő alkalmazását tiltották meg a számukra, engedélyezték viszont „rövid távú munkákra” (anélkül, hogy pontos határidőket szabtak volna

[99] A kereskedők osztályába tartozó személyeket 1742-ben három gildébe osztották aszerint, hogy mennyi volt a saját maguk által bevallott tőkéjük; 1863-ban pedig ez a hármas felosztás kettő gildére csökkent.

meg), vagy „gyári vagy üzemi munkára” keresztények felfogadását, csakúgy, mint „mezei, kerti vagy veteményesbeli munkákban való segítség címén” [56], amely megállapítás mindenesetre még a „zsidó földművelés” gondolatával összehasonlítva is nevetségesen hangzott.

Az 1835-ös szabályrendelet előírta a továbbiakban a zsidó fiatalok iskoláztatását. Egyáltalán nem gördített akadályokat a zsidók gimnáziumokba vagy egyetemekre történő beiratkozásának az útjába. [571 Azok a zsidók, akik tanulmányaik során bármely tárgyban doktori címre tettek szert, vagy tanulmányaik során valamikor (formálisan is) elismerésben részesítették kiválóságukat, állami szolgálatba léphettek.

A zsidó orvosok ez idő tájt már élvezték ezt a jogot. Ami pedig a helyi adminisztráció szintjét illeti, a szabályrendelet hatályon kívül helyezte a korábbi megszorító érvényű rendelkezéseket. Ettől kezdve a zsidók is alkalmassá váltak mindenfajta tisztség betöltésére a helyi dumákban[100], magisztratúrákban[101] és önkormányzatokban „ugyanolyan feltételek mellett, mintha ezekre a tisztségekre a más felekezetekbe tartozók köréből választották volna őket”.

Az is igaz azonban, hogy bizonyos helyi hatóságok – különösen Litvániában – kifogásokat emeltek e rendelkezés ellen. Sőt, egyes helyeken arra kötelezték a polgármestert, hogy templomba vezesse az általa irányítottakat, ami természetes módon a zsidók számára teljesíthetetlen követelmény volt. De az is gondot jelentett például, hogy zsidó a bírák között nehezen foglalhatott helyet, hiszen azoknak sok esetben a keresztre kellett felesküdniük. Ezekre az erős helyi ellenlépésekre válaszul aztán az 1836-os uralkodói rendelet meg is fogalmazta, hogy a nyugati kormányzóságok területén zsidó származásúak csak a magisztratúrai és önkormányzati tisztségek egyharmadát tölthessék be. [58]

Végül pedig, ami az orosz állam anyagi érdekeit olyannyira károsító határ menti csempésztevékenységet és

[100] *Duma (orosz):* tartománygyűlés; népképviseleti testület.
[101] *Magisztratúra (latin):* közhivatal.

az abból fakadó érzékeny gazdasági probléma kérdését illeti, a szabályrendelet továbbra is engedélyezte azoknak a zsidóknak a számára a helyben lakást, akik már korábban is a határ menti zónában éltek, de megtiltotta a határ menti térségekbe mindenféle újonnan történő betelepedést. [59]

Mindazonáltal az is megjegyezendő, hogy egy olyan állam esetében, amely alattvalóit még mindig milliószámra tartotta a jobbágyrendszer súlyos járma alatt, a fentebb említett intézkedéseket talán nem lehet a kegyetlen rendszer kényszerintézkedéseiként értékelni.

Amikor pedig a szabályrendelet szövege megvitatás céljából az államtanács színe elé került, ott a vita leginkább amiatt zajlott, hogyan lehetne a zsidók számára lehetővé tenni, hogy Nagy-Oroszország belső területeire is átköltözhessenek. E kérdésben rengeteg álláspont és nézet létezett. Néhányan például azzal álltak elő, hogy „a zsidóknak a központi kormányzóságok területére történő beengedése mindenekelőtt azt követelné meg, hogy ez utóbbiak határozott erkölcsi jellemvonásokat mutassanak fel, és hogy kellő iskolázottsági szinten álljanak”. Mások viszont erre a felvetésre azzal vágtak vissza, hogy „a zsidók igenis nagymértékben hajtanának hasznot, hála kereskedelmi és ipari tevékenységeiknek, és hogy a gazdasági versenynek nem lehet elejét venni a lakhelyre és kereskedelmi tevékenységek gyakorlására vonatkozó tilalmakkal”. Ezt követően pedig az a kérdés is elhangzott, hogy „a gondokkal... mindenfajta kertelés és köntörfalazás nélkül kell szembenézni: eltűrhetjük-e a zsidók jelenlétlét ebben az országban? Ha pedig úgy ítéljük meg, hogy nem szabadna itt élniük, nos, akkor mindannyiukat ki kell utasítani egy szálig” inkább, mint hogy „a nemzet kebelében hagyjunk élni olyan népességet, amelynek állapota hajlamosnak mutatkozik minden pillanatban újabb elégedetlenségre és zúgolódásra okot adni”. Ha viszont „el kell tűrnünk a jelenlétüket, akkor pediglen mindenfajta korlátozás alól fel kell őket menteni, amelyek ez ideig jogaik útjába támasztattak”. [60]

„Az ősi lengyel előjogok (amelyeket lényegében Nagy Katalin uralkodása óta elhanyagoltak) lehetővé tették a városi közösségek számára, hogy akadályokat gördítsenek a zsidók városba telepedési szándéka elé.” Ezek a mozgalmak

ez idő tájt kezdtek újjáéledni Vilniuszban, majd pedig Kijevben is. Vilniuszban például egész egyszerűen megtiltatott a zsidóknak, hogy a város bizonyos kerületeiben letelepedhessenek. A helyi kijevi kereskedők pedig azon háborodtak fel, hogy „a zsidók, mindenki nagy kárára és bosszúságára, kereskedelmi és másfajta ügyletekbe kezdhettek a pecserszki monostor[102] ősi falai között. …Továbbá, hogy megkaparintottak minden egyes kereskedelmi létesítményt Pecserszkben”, és onnan kizártak „minden keresztényt a kereskedelemből”. Emiatt aztán a kijevi kereskedők arra ösztönözték az általános kormányzót (1827-ben), hogy tiltsa ki „az állandó jelleggel Kijevben élő zsidókat a város területéről. …Csupán csak néhány foglalkozást űző térhetett vissza a városba közülük, de ők is csak kizárólagosan ideiglenes jelleggel.” Az is igaz azonban, „mint ahogy az hasonló körülmények között mindig történni szokott, hogy a kormányzat több ízben is határozottan elutasította a kiűzetésük határidejének meghatározását”. A viták végül egészen az „irányítóbizottságig” jutottak. Két egyenrangú pártra osztva ezáltal az államtanácsot.

Végül aztán 1835-ben I. Miklós cár, a szabályrendelet rendelkezéseinek értelmében szentesítette a kijevi zsidók kiutasítását. Ennek ellenére kis idő múltán „bizonyos foglalkozásokat űző zsidók ismételten ideiglenes engedményben részesültek a Kijevben való lakhatásuk tárgyában”.

Érdemes talán azon is elgondolkozni, hogy mitől voltak a zsidók olyannyira sikeresek a kereskedelmi versenyben? Gyakran történt, hogy áruikon olcsóbban adtak túl, mint keresztény vetélytársaik, ezáltal „kisebb nyereséggel” dolgozva, mint a keresztény kereskedők. Sokszor ez csak azért volt így, mert portékáik közismerten csempészetből származtak. A zsidók védelmére kelő kijevi kormányzó azonban azt is bátorkodott megjegyezni a kereskedelmi verseny kérdésével kapcsolatban, hogy „ha a keresztények vennék maguknak a fáradságot, akkor

---

[102] *Pecserszki monostor:* más néven „Sziklamonostor”. Egészen a XI. század közepéig visszanyúló hagyományokkal rendelkező, ma is álló monostoregyüttes.

kényszerintézkedések nélkül is győzelmet arathatnának”. [61]

Ilyen körülmények között „Belorussziában a zsidók csak városokban lakhattak, Kis-Oroszországban viszont már mindenhol megtelepedhettek, kivéve Kijevet és néhány, az államkincstár birtokában lévő falut. Új-Oroszországban pedig valamennyi településen lakhattak Nyikolajev és Szevasztopol kivételével” [62], amely városok ugyanis hadikikötőnek számítottak, ezért innen a zsidókat szigorú állambiztonsági indokból tartották távol.

„Az 1835-ös szabályrendelet lehetővé tette a (zsidó) kereskedők és manufaktúratulajdonosok részére, hogy a belső kormányzóságok országos vásárain is részt vehessenek és ott meghatározott ideig kereskedelmi tevékenységet folytathassanak. Azt is engedélyezték számura, hogy bizonyos árucikkeket a letelepedési övezet határain kívül is értékesíthessenek.” [63] Ráadásul a zsidó kézműveseket sem tiltották ki egyértelműen a központi orosz területekről, ezek a korlátozások csak ideiglenes jelleggel vonatkoztak rájuk. Az 1827-es szabályrendeletet követően „a letelepedési övezeten kívüli kormányzóságok hatóságainak jogában állt, hogy területükön engedélyezzék a zsidók helyben tartózkodását hat hónap időtartamra”. [64] Ennek kapcsán Gesszen még pontosabban fogalmaz: az 1835-ös szabályrendelet „és a későbbi törvények egy léssé szélesebbre nyitották a kapukat a zsidók előtt, hogy ideiglenesen a letelepedési övezet határain kívül tartózkodhassanak”. Annál is inkább, mivel a helyi hatóságok általában szemet hunytak a felett, „amikor a zsidók úgymond a tilosba gázoltak”. [65]

Ezt a tényt erősíti meg Leszkov egyik jegyzéke, amelyet a kormányzói bizottság kérésére írt: „A negyvenes években” a zsidók „megjelentek Nagy-Oroszország nagybirtokosainak falvaiban, hogy ott szolgáltatásaikat felkínálják. ...Egész év folyamán szívesen látott vendégnek számítottak az »ismerős uraságok« udvarházaiban a Nagy-Oroszországgal határos térségekben, és mindenfelé nagy élénkséggel kereskedtek és forgolódtak.” Sőt! „Nemhogy üldözték volna a zsidókat, hanem éppen hogy mindenütt marasztalták őket. ...Rendszerint igen szívesen fogadták őket, sőt még menedéket is nyújtottak a zsidó kézművesek

számára...; és a helyi hatóságok mindenfelé jóindulattal viseltettek irántuk, tudniillik a zsidók mind nekik, mint pedig a többi lakos számára jelentős előnyökkel szolgáltak. [66] A zsidók jelenlétéből hasznot húzó keresztények közreműködésével a zsidók könnyedén hágták át a különféle korlátozó rendelkezéseket. A hatóságok pedig úgyszintén késztetést éreztek arra, hogy a törvények ellenében cselekedjenek. ...Így aztán a felsőbb szerveknek végül ahhoz kellett folyamodniuk, hogy Oroszország központi kormányzóságaiban pénzbírságokkal sújtsák azokat a birtokosokat, akik eltűrték, hogy zsidók telepedjenek meg birtokaikon.” [67]

Így történhetett meg tehát az, hogy bár az orosz állam hatóságai – mindenekelőtt konzervatív (de legfőképpen vallási) megfontolásokból – mindenáron meg kívánták akadályozni a keresztények és a zsidók közötti bármiféle keveredést és összeolvadást, azonban ez a törekvésük immár jócskán szembetalálta magát a korabeli gazdasági élet érdekeivel. Ennek felhajtóereje ugyanis már mágnesként vonzotta a zsidókat a letelepedési övezet határain túlra is. A jelenség következtében a hatóságok sem világos döntéseket nem tudtak az ügyben hozni, sem a törvényeket nem tudták a gyakorlatban alkalmazni. Ami pedig a zsidóság dinamikus és vállalkozó szellemű jelleméből fakadó problémát illeti, számukra igenis komoly gondot jelentett, hogy túlzott területi koncentrációra kényszerültek, ami egyúttal nagyon erőteljes belső versengést gerjesztett. Magától értetődőnek tekintették tehát, hogy olyan mértékben próbálták átlépni a számukra megszabott szűkös határokat, ahogyan csak tudták. Orsanszkij megfogalmazása szerint „minél több zsidó tud keresztények körében élni..., annál magasabb életszínvonal válik elérhetővé a számukra”. [68]

Azonban azt a tényt is nehezen lehet vitatni, hogy az oroszországi zsidók számára lakóhelyül tájelölt letelepedési övezet még a hivatalos határain belül is hatalmas térségeket ölelt fel. Az egykori lengyel állam sűrű zsidó népességű területein kívül – mint a vilniuszi, grodnói, kaunasi, vityebszki, minszki, mogiljovi, volhíniai, podóliai és kijevi kormányzóságok, amelyekhez ráadásul hozzájárult még a szűkebb értelemben vett Lengyelországon felül a

kurlandi kormányzóság is – hozzácsatolták még a hatalmas és termékeny poltavai, jekatyerinoszlavi, csernyigovi, tauridai, herszoni és besszarábiai kormányzóságok területeit is. Így e régió akármelyik európai országnál, sőt akár még országcsoportoknál is nagyobb kiterjedést ölelt fel.

Kis idővel 1804 után, pontosabban az 1830-as években a letelepedési övezethez csatolták még az asztraháni és a kaukázusi kormányzóságokat is. Azonban ezekben a kormányzóságokban alig telepedtek le zsidók. Az egyik 1824-ből származó feljegyzés szerint az asztraháni kormányzóságban „egyetlen adóköteles zsidóról sincs tudomásunk”. [69] A letelepedési övezet területe tehát egészen pontosan tizenöt kormányzóságból tevődött össze, a „Belső-Oroszország” harmincegy kormányzóságával szemben.

Ráadásul kevés olyan kormányzóság volt megtalálható az övezeten belül, amelyek sűrűbben lakottak voltak, mint a belső-oroszországi kormányzóságok területei. Ami pedig a zsidóságnak a népességen belüli arányát illeti, nos az nem haladta meg a muzulmánok számarányát az uráli vagy a volgai kormányzóságokéban. Az is megállapítható, hogy nem a helyenkénti nagy zsidó népsűrűség eredményezte a zsidóság egyfajta relatív túlnépesedettségét, hanem az sokkal inkább az általuk kedvelt tevékenységek egyneműségéből következett. Summa summarum, egész egyszerűen Oroszország gigászi méreteihez képest lehet csak ezt a hatalmas *övezet*et szűkösnek nevezni.

A szemünkre lehet vetni, hogy illúzió készpénznek tekinteni a letelepedési övezet földrajzi kiterjedését. Abból ugyanis kizárták a városi és egyéb agglomerációkon kívüli hatalmas térségeket. Ne feledjük azonban, hogy ez utóbbiak jobbára mezőgazdasági művelés alatt álló vagy arra szánt területek voltak, valamint azt is láthattuk, hogy ezeket egyáltalán nem zárták el a zsidók elől, akik azonban egy cseppet sem tanúsítottak érdeklődést az ilyesfajta életforma iránt. Legnagyobb gondjuk ugyanis abban állt, hogyan tudnák minél hatékonyabban kihasználni ezeket a

mezőgazdasági térségeket – az égetett szesszel való üzletelés[103] céljaira.

Ha pedig annak előtte nem keltek volna útra igen jelentős nagyságú zsidó tömegek a szűkebb értelemben vett Lengyelországból a hatalmas orosz térségek irányába, talán még a letelepedési övezet gondolata sem ötlött volna fel soha senkinek az eszében. Márpedig az övezet nélkül Lengyelországban a zsidóság még inkább összezsúfolódva, még nagyobb nyomorban tengette volna tovább az életét. Úgy érve el közben magas népszaporulatot, hogy bármiféle termelőtevékenységet folytatott volna. A zsidó népesség nyolcvan százaléka ugyanis kiskereskedelemből és másfajta közvetítőtevékenységből tartotta fenn magát.

Egyetlen olyan esetről sincs tudomásunk, hogy orosz városokban állítottak volna fel a zsidók számára kötelezően emelt gettót,[104] ami pedig olyannyira ismeretes az európai történelemből. Habár Moszkvában, az átutazók számára, ott voltak a glebovói városrész beszállásolási helyei.

Ha vesszük még egyszer a fáradságot, és az emlékezetünkbe idézzük, hogy ez a bizonyos *övezet* mintegy háromnegyed évszázadon keresztül létezett párhuzamosan azzal a jobbágyrendszerrel, aminek a járma alá volt kényszerítve az orosz agrárnépesség döntő hányada, a zsidóság pedig nem, nos, akkor az összehasonlítás fényében talán már korántsem tűnik fel annyira sötét színekben az a néhány helyváltoztatást korlátozó megszorítás. Az Orosz Birodalom kebelén jó néhány nép milliói éltek sűrűn lakott, egymástól elkülönülő térségekben és tömör etnikai tömbökbe szerveződve. A soknemzetiségű államok keretein belül a különböző népek gyakran alkotnak ilyesféle, a másokétól többé-kevésbé jól elkülöníthető etnikai tömböket. Ez a jelenség volt megfigyelhető például a karaimok és az úgynevezett „hegyi" zsidók esetében is. Közülük az utóbbiaknak még a szabad helyváltoztatás lehetősége is fel volt kínálva, ők azonban gyakorlatilag szinte egyáltalán nem éltek vele. Mindezek mellett a területi korlátozások kapcsán semmiféle összehasonlításra alkalmas történelmi példáról

---

[103] Ez a szó itt sajnálatos módon kimaradt az eredeti szövegből – pótoltam, (*a dig.*)

[104] *Gettó (olasz):* eredetileg a XVI. századi velencei zsidóneved elnevezése. Zsidók lakta, elkülönített városrész.

nincs tudomásunk. Az európai gyarmatosítók által felállított „rezervátumok” ideája egészen más gyökerekből táplálkozott, azokat a (spanyol vagy angolszász) gyarmatosítók kényszeríttették rá az általuk meghódított területek őslakosságára.

Éppen a zsidók saját nemzeti területének a hiánya volt az a kiváltó tényező, ami – párosulva a helyváltoztatás terén tanúsított dinamizmusukkal, fejlett gyakorlati érzékükkel, valamint a gazdasági tevékenységek iránti buzgalmukkal – gyakorlatilag ahhoz vezetett, hogy záros határidőn belül képesek voltak valamely ország életének jelentős és befolyásos tényezőivé válni. Következésképpen az az állítás is megkockázatható, hogy egyfelől a zsidó diaszpóra belső igényéből fakadt a törekvés, amellyel mindenfajta létező gazdasági funkció gyakorlását elérhetővé kívánták tenni a maguk számára, másfelől viszont nagyon is tartottak attól, hogy az egyes gazdasági tevékenységek gyakorlása során előbb-utóbb mértéket tévesztenek, amivel pedig automatikusan vonhatták magukra a mindenkori orosz kormányzat megszorító jellegű intézkedéseit.

Igen, az nagyon is elmondható, hogy az oroszországi zsidóság egésze idegenkedett a mezőgazdaságtól. A kézműiparban mindenekelőtt előszeretettel űzték a szabó, cipész, órás és ékszerész mesterséget. Mégis, dacára az *övezet* által rájuk kényszerített korlátozásoknak, aktív gazdasági tevékenység-ük korántsem merült ki az ilyesfajta kis léptékű mesterségek gyakorlásában.

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* írja, hogy a nehézipar felfejlődése előtt a zsidók számára „a legfontosabb foglalatosság a pénzkölcsönzés volt. Az kevéssé volt lényeges, hogy a zsidók kölcsönző uzsorásként vagy pénzváltóként, állami vagy magánjövedelmek bérlőjeként, tulajdonosként vagy bérlőként tűntek e fel. Számukra csak annak volt jelentősége, hogy elsősorban és mindenekelőtt pénzügyi műveletekkel foglalkozzanak.” Márpedig, még az ipari forradalom előtti Oroszországban is, „a pénzeszközök iránti kereslet folyamatosan és megszakítások nélkül egyre inkább növekedett”. [70] Így természetes módon áramlott át a zsidóság tőkéje azokba a kézműipari tevékenységekbe is, amelyekkel hitsorstársaik vagy ők maguk is foglalkoztak. A kormányszervek már I.

Sándor cár uralkodása alatt komoly erőfeszítéseket tettek az iránt, hogy lehetőleg minél inkább ösztönözzék a zsidók bekapcsolódását az ipari termelésbe, mindenekelőtt a posztógyártásba. „Ez utóbbi a későbbiek folyamán jelentős szerepet játszott abban, hogy komoly tőke halmozódjék fel a zsidók kezében”, akik azután „nem késlekedtek ezt a tőkét fokozatosan befektetni a különféle gyárakba és üzemekbe, a bányászatba, a közlekedésbe és a bankszektorba. Így kezdett hát kiformálódni immár a jómódú zsidó középosztály és nagypolgárság.” [71] Az 1835-ös szabályrendelet ezért aztán „előjogokat is előirányzott a gyártulajdonos zsidók részére”. [72]

A XIX. század negyvenes éveiben a cukoripar komoly felfutását tapasztalták az ország dél-nyugati részének kormányzóságai. A zsidó kapitalisták első lépésben pénzbeli segítséget nyújtottak cukorfinomítók építésére a saját földjeiken vállalkozni kezdő földbirtokosoknak. Később aztán maguk lettek ezen vállalkozások irányítói, majd végül azok tulajdonosaivá is váltak. végül pedig már saját maguk alapítottak újabb üzemeket. Hamarosan Ukrajna és Új-Oroszország területén valóságos „cukorkirályságok” jöttek létre, élükön többek között olyan mágnásokkal, mint Lazar és Lev Brodszkij. „Ezen cukorgyáros zsidók döntő többsége szeszfőzéssel… vagy kocsmatulajdonosként kezdte pályáját.” A fentebbihez hasonló volt a helyzet a malomipar területén is. [73]

Jóllehet az adott történelmi pillanatban még egyetlen kortárs sem volt annak tudatában, vagy játszott el a gondolattal, hogy milyen hatalmas anyagi, majd pedig szellemi erőforrások kezdtek el az idő tájt felhalmozódni a zsidóság körében. Szinte felesleges is említeni, hogy I. Miklós cár volt a legutolsó, aki képes volt átlátni vagy felfogni a kezdődő változások horderejét. Neki ugyanis túlzottan is elfogult véleménye volt a cári hatalom mindenhatóságáról és a katonai típusú államigazgatási eljárások hatékonyságáról.

A cár mindenesetre makacs állhatatossággal vágyott arra, hogy sikereket érjen el a zsidók beiskolázása terén. Mindezt abból a célból, hogy a birodalom egyéb népességétől eltérő, különböző zsidók végre mindörökre megszabaduljanak felemás kívülállóságuktól. A cár ugyanis

e kívülállóságukban látta a legnagyobb fenyegetést. Már 1831-től kezdődően az „irányítóbizottság” feladatául adta ki, hogy „a zsidóság helyzetének javítása érdekében hozandó intézkedések sorába kell illeszteni olyanokat, amelyek különös figyelmet szentelnek a zsidók oktatás általi felemelésére..., gyárak alapítására, a körükben dívó túlzottan korai házasságok betiltására, a *kahal*rendszer hatékonyabb átszervezésére..., öltözködési szolsásaik megváltoztatására”. [74] Ilyen előzmények után állították fel 1840-ben az „Oroszországban élő zsidók életének gyökeres átalakítása céljából hozandó intézkedések kidolgozásával megbízott bizottságot”. A bizottság által tervbe vett prioritások egyike azt célozta, hogy „előmozdítsák a felnövekvő generációk morális emelkedését zsidó iskolák alapítása révén, amelyek szögesen ellentétes szellemet képviselnének a Talmud-iskolákkal szemben”. [75]

A korszak valamennyi haladó gondolkodású zsidója egyetértett abban, hogy egyfajta általános képzést nyújtó zsidó iskolarendszerre szükség van. Megosztottságuk csupán abban állt, hogy a Talmud oktatását vajon teljesen ki kellene-e zárni a tanmenetből, avagy azt csupán a felsőbb osztályokban kellene-e tanítani. „Egyfajta tudományos megvilágítás szemszögéből, ezáltal szabadítva azt meg mindenféle nemkívánatos hozzátoldástól.” [76] Ennek megvalósítása érdekében a hatóságok a nemrégiben Rigában felállott általánosan képző zsidó iskola fejévé azt a müncheni egyetemen diplomát szerzett fiatal Max Lilientalt nevezték ki, aki minden igyekezetével azon volt, hogy „elterjessze az iskolázottságot az orosz zsidók körében”. Lilientalt 1840-ben rendkívül szívélyesen fogadták Szentpétervárott az oktatási és belügyminisztérium képviselői. A fiatal szakember a „zsidók életének átalakítása céljából felállított bizottság” figyelmébe ajánlotta azt a tervezetét, amely szerint, szemben „a begyepesedett Talmud-iskolákkal», a rabbik és iskolamesterek képzésére állítsanak fel „tisztán etikai alapokon nyugvó” teológiai konzervatóriumokat és szemináriumokat. Mindazonáltal azt is kifejtette, hogy „az alapvető hitigazságok elsajátítása előtt nem szabad a diákok számára engedélyezni a profán tárgyak tanulmányozását”. Liliental nyomán aztán a minisztériumi tervezetet is módosították és megemelték a

zsidó vallással kapcsolatos tantárgyakra jutó óraszámot. [77] Liliental ezen túlmenően még arra is megkísérelte rávenni az orosz kormányzatot, hogy az hozzon megelőző jellegű intézkedéseket a *haszid*okkal szemben. Azonban e kérdésben nem ért el sikert, ugyanis a hatalom „fenn kívánta tartani a hadban álló zsidó társadalmi rétegeket egymástól elválasztó falat”. [78]

A Rigában „elképesztő sikerrel'' iskolát működtető Lilientalt a letelepedési övezet kormányzóságainak meglátogatására invitálta az illetékes minisztérium. Nem is titkolt szándékuk az volt, hogy a helyi zsidó elittel való találkozások és összejövetelek alkalmával Liliental segédkezzen a zsidó oktatásügy hatékonyabbá tételében. Liliental utazása – kívülről legalábbis úgy tűnt – komoly sikert aratott. általában alig találkozott bármiféle nyílt ellenségesességgel és úgy látszott, hogy sikerült végleg meggyőzni elképzelései helyességéről az oroszországi zsidó világ befolyásos köreit. „A reform... ellenzői... a felszínen a beleegyezésük kinyilvánítására kényszerültek.” Mindezek ellenére a lilientali reformok rejtett ellenzéke magától értetődően igencsak jelentős volt. Amikor pedig az oktatási reform végül bevezetésre került, Liliental váratlanul visszaadta a megbízatását és 1844-ben még ennél is váratlanabbul az Egyesült Államokba távozott, hogy onnan aztán soha többé ne is térjen vissza. „Oroszországból való elutazását – avagy inkább elmenekülését – még mindig rejtélyes homály lengi körül.” [79]

Így tehát I. Miklós cár uralkodása során az orosz hatóságok éppen hogy nem ellenezték a zsidóság beolvadását, hanem még ösztönözni is kívánták azt. Azonban a még erősen a *kahal* befolyása alatt élő zsidó tömegek, félve a vallásuk terén rájuk nehezedő kényszerektől, alig-alig hajlottak e szándék irányába.

Dacára a *kahal*ok részéről tapasztalható szélsőséges ellenállásnak, az 1844-es esztendőben az oktatási reform mégiscsak elindult a maga útján. És bár jóllehet „önálló zsidó iskolákat állítottak fel, ezt csöppet sem attól a szándékföl vezérelve tették, hogy az általános állami oktatásban részesülő zsidó diákok létszámát csökkentsék. Éppen ellenkezőleg, nagyon is nyilvánvalóvá tették, hogy ez utóbbiak kapui, csakúgy, mint ahogy a múltban is, továbbra

is nyitva állnak a zsidóság fiai előtt.” [80] hét különböző iskolatípust állítottak fel – „az osztrák császárság zsidó elemi iskoláinak a mintájára” [81] –, a kétéveset, megegyezve az orosz egyházközségi iskolák hagyományával, és a négyéveset, az úgynevezett kerületi iskolák mintájára. Ezekben az iskolatípusokban viszont zsidó tanárok egyedül a szorosabb értelemben vett zsidó tárgyakat oktatták (mégpedig héber nyelven). Az összes többi tárgy elsajátítását orosz tanárok irányították. A fanatikus forradalmár, Lev Dejcs szerint: „a koronás fenevad parancsba adta nekik (tudniillik a zsidó gyerekeknek), hogy oroszul tanuljanak”. [82] Ezeket az iskolákat tehát hosszú éveken keresztül kizárólag keresztények irányították, és még sokat kellett várni arra az időre, amikor zsidó igazgatók kerültek az élükre.

„A zsidó tradíciókhoz hűséges, illetve (az oktatási miniszter) Uvarov titkos szándékára rájövő, vagy azt kiszimatoló zsidó lakosság ezekben a kormányzati intézkedésekben sem látott mást, mint újabb, az ő üldözésükre szolgáló eszközt.” [83] A fentebb említett Uvarov, aki egyébként a maga részéről azzal kívánta a zsidók gondolkodásmódját a keresztény lakosságéhoz közelebb vinni, hogy bennük kiirtja „a talmudi utasítások által táplált előítéleteket”, minden erejével azon volt, hogy az általa keresztényellenes gyűjteménynek tartott Talmudot teljes egészében kiszorítsa az iskolai oktatásból. [84] Az oroszországi zsidó népesség azonban még hosszú éveken át bizalmatlanul viseltetett az orosz hatóságok törekvéseivel szemben, és nemcsak, hogy elfordult annak iskoláitól, hanem valóságos fóbiát táplált azokkal szemben. „Ahogyan a népesség mindenáron menekül a katonai összeírások elől, ugyanúgy fél az állam iskoláitól és ódzkodik még a gondolatától is, hogy gyermekeit a »szabadgondolkodás« ezen melegágyaiba küldje.” A jómódú zsidó családok gyakran a saját gyermekeik helyett idegeneket küldtek állami iskolába, vagyis a szegényebb családok ivadékait. [85] Pontosan ilyen módon adták áll;;mi iskolába P B.

Akszelrodot[105] is. O aztán későbbi tanulmányait szintén állami középiskolában folytatta, míg végül azon az áron tett szert országos hírű ismertségre, hogy a Munka Felszabadítása Csoport nevű politikai mozgalomban Plehanov és Dejcs harcostársává vált. [86] Sokatmondó tény azonban, hogy amíg a pontos statisztikákkal rendelkező *héder* iskola 1855-ben 70 ezer zsidó tanulót számolt, addig a két állami zsidó iskolatípus intézményeit mindösszesen is csak alig több mint 3 ezer zsidó diák látogatta. [87]

Az állami oktatástól való félelem a zsidók körében még hosszú időn keresztül élt. Ahogy erre és az 1860-as évekre L. Dejcs visszaemlékezik, ráadásul nem valami isten háta mögötti hely; hanem Kijev kapcsán: „jól emlékszem még azokra az időkre, amikor a kortársaim szemében valóságos bűnnek számított, ha valaki oroszul tanult”. Amelynek használatát nem is tűrték, „csak a *goj*okkal való érintkezések során”. [88]

A. G. Szliozberg pedig arra emlékezik vissza, hogy az 1870-es évekig az állami középiskolában való továbbtanulás a zsidó közvélemény szemében a judaizmus lényegének elárulását jelentette. A középiskolai egyenruha viselése pedig a nyilvánvaló aposztázia[106] jele volt. „Zsidók és keresztények között olyan mély volt a szakadék, hogy azt csak igen kevés zsidó tudta átlépni. Azt is csakis és kizárólag a nagyárosokban, ahol a zsidó közvéleménynek már nem volt a közösség minden egyes tagjára annyira bénító hatása.” [89] Ráadásul a tradíciókhoz erősen kötődő zsidó fiatalságot egyáltalán nem vonzotta az orosz egyetemeken való továbbtanulás lehetősége. Bár jóllehet a tanulmányok végén elnyerhető diploma az 1827-es újoncállítási törvény értelmében egész életére felmentette birtokosát a hadkötelezettség alól. Azonban – ahogy Gesszen megjegyzi – éppen „a jómódú környezetből származó” oroszországi zsidók körében ébredt fel „a spontán vágy arra nézvést, hogy integrálódjanak... az egyre gyarapodó számú állami iskolák révén”. [90]

---

[105] *Pavel Akszelrod:* (1850–1928) a Genfben megalakult kis csoportosulás, a „Munka Felszabadítása Csoport” nevű szervezet egyik alapítója, amely majd a későbbi, 1898-ban létrejövő orosz szociáldemokrata párt magjának tekinthető.

[106] *Aposztázia (görög):* a hittől való teljes elszakadás.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a zsidó állami iskolákban „nem csupán a keresztény felügyelők, de a tantárgyakat német nyelven oktató tanárok nagy többségének tudása is igencsak messze volt a kívánatos színvonaltól”. Ezért aztán, „ezen állami iskolák létrehozásával párhuzamosan arról is döntés született, hogy főiskolát állítanak fel zsidó tanítók..., valamint tanultabb rabbik képzésére, altié így fogékonyabb és haladóbb szellemben tudnak befolyást gyakorolni a zsidó tömegekre. Ezért hoztak tehát létre 1847 folyamán »rabbiképzőket« Vilniuszban és Zsitomirban.” Ha hinni lehet a szabadelvű beállítottságú Gesszen tanúbizonyságának, akkor „minden hibájuk ellenére, ezek az iskolák némi hasznot is hajtottak... a bennük felnövekvő nemzedékek legalább közeli kapcsolatba kerültek az orosz nyelvvel és nyelvtannal”. [91] A forradalmár M. Krol, bár teljes mértékben és minden fenntartást félretéve ítéli el a korabeli orosz kormányzatot, ebben a kérdésben mégis teljesen azonos véleményen van Gesszennel. „Az I. Miklós törvényei által létesített állapú iskolák és rabbiképzők hiába voltak minden ízükben reakciósak és a zsidósággal szemben ellenségesek. Mindezek ellenére, akarva-akaratlanul, mégiscsak lehetővé tették a zsidók számára a világi műveltséget.” Ami pedig a „felvilágosult” zsidó értelmiségieket (az úgynevezett *maszkilim*) és azokat illeti, akik immár megvetéssel teltintettek a „népi babonákra”, ők – ugyancsak Krol szerint – „nem találták a saját helyüket”, ezáltal idegeneké lettek az övéik körében. „Ez a fejlemény nem kis szerepet játszott a XIX. század második felében az oroszországi zsidóság szellemi ébredésében”, még akkor is, ha a *maszkilim*, a zsidóság tömegeinek felvilágosítására áhítozván, gyakran szembetalálták magukat „a fanatikus zsidó hívők vad ellenállásával, akik szemében a világi tudomány egyfajta démoni téboly képét öltötte”. [92]

Így 1850-ben már alapvető fontosságú intézmények, az úgynevezett „zsidó tudósok” társasága, valamint az akadémiai megbízottak mellé delegált zsidó felügyelő konzulensek testülete kerültek megalapításra.

Az újonnan alapított állami rabbiképzőket frissen elvégzők 1857-től úgynevezett „állami rabbikként” tevékenykedhettek. Őket közösségük rossz szájízzel

választotta rabbijukká, mivel kinevezésükhöz a helyi kormányzóság hatóságainak jóváhagyása is szükséges volt. Feladatkörük azonban pusztán adminisztratív teendőkre korlátozódott. A zsidó közösségek ugyanis a héber tudományokban teljesen járatlannak tartották őket, és kizárólag a hagyományos képzésben részesült rabbikat voltak hajlandók ízig-vérig valódi és hiteles „spirituális" rabbikként elismerni. [93]

Az állami rabbiképzőkben diplomázottak közül sokan, akik „nem találván maguknak állást sem rabbiként, sem pedig tanítóként", folytatták egyetemi tanulmányaikat [94], majd pedig orvossá vagy ügyvéddé lettek.

I. Miklós cár azonban cseppet sem engedett vesszőparipájából, azaz abból hogy az oroszországi zsidó közösségek belső életét rendeleteivel szabályozza. A *kahal*, amely már korábban is hihetetlen erejű hatalmat gyakorolt az egyes közösségek felett, viszont csak még tovább erősödött attól a pillanattól fogva, hogy az uralkodó elrendelte a kötelező katonai összeírást. A *kahal* bírt ugyanis felhatalmazással arra, hogy „bármikor sorozásra küldje azokat a zsidókat, akik nem egyenlítették ki hátralékaikat, nem rendelkeztek állandó lakhellyel, vagy a zsidó társadalom számára elfogadhatatlan, különc magatartást folytattak". A *kahal* pedig e jogával élve mindig a gazdagok javára cselekedett. Azonban „mindezen újkeletű ténykedésük csak tovább táplálta a nép haragját a *kahal*ok iránt. Ez vált végeredményben a *kahal*rendszer óhatatlan bukásának egyik előidézőjévé." Még ugyancsak 1844 folyamán megtörtént ugyanis, hogy a *kahal*ok rendszerét „mindenütt feloszlatták, az általuk betöltött funkciókat pedig az önkormányzatokra és a városi tanácsokra bízták". [95] Más szavakkal szólva: a városi zsidó közösségek ezen lépés által egyik pillanatról a másikra az egységes állami törvényhatóság fennhatósága alá kerültek át. Ezt a reformot sem vitték végig azonban következetesen. Az örökösen meglévő és fokozatosan feledésbe merülő adóhátralékok begyűjtését és az újoncállítási kötelezettséget ismételten a zsidó közösségek gondjaira bízták. Ezek „újoncozóbiztosai" és adószedői léptek a *kahal*ok egykori rangidőseinek a helyébe. Ami pedig a közösség tagjainak létszámáról szóló

lajstromok vezetését illette, nos, az továbbra is a rabbik feladata maradt.

Miklós cár kormányzata ezen kívül megpróbált rendet teremteni a zsidó közösségek kusza belső adórendszerében is. Ebben az ügyben első helyre a *kaszet* (a kóser hús fogyasztására kirótt közvetlen adó) került. Rendelet írta elő 1844-ben, hogy ennek a belső adónak az egy hányadát kötelező az adott közösség állami adóhátralékának törlesztésére fordítani. Másrészről ebből kellett pénzelni a zsidó iskolákat, harmadrészt pedig ebből kellett segélyezni a magukat földműves tevékenységnek szentelő zsidókat is. [96] Ez utóbbi miatt azonban váratlan bonyodalom támadt. Jóllehet a zsidók „ugyanazon jogcím alapján voltak kötelesek fejadót fizetni, mint a keresztény polgárok", azaz egyfajta egyenes adót, „a zsidó lakosság azonban, hála a *kaszet* miatt fizetendő összegnek, úgymond egyfajta különleges helyzetben találta magát az adófizetés alóli mentesítése kapcsán". Az történt ugyanis, hogy ettől kezdve „a zsidók, beleértve a legmódosabb családból származókat is, csupán egy jelentéktelen hányadát fizették be személyi adóiknak az államkincstár részére, annak döntő hányadát adóhátralékként kezelték". Ennek mértéke pedig egyre inkább növekedett, olyannyira, hogy az 1850-es évek derekán immár meghaladta a nyolcmillió rubeles tételt is. És ekkor újabb ingerült cári rendelet következett. Ennek értelmében: „minden kétezer rubelnyi" új adóhátralékért a zsidók „újabb felnőtt újoncot voltak kötelesek kiállítani". [97]

Újabb erőteljes – és persze megint halva született – kísérlet történt 1844-ben. Ennek célja a zsidók falvakból való kiűzése volt.

Gesszen érzékletes leírásában tudatja olvasóival, hogy „a zsidók életkörülményeinek javítására hivatott orosz törvényeket egyfajta kétségbeesett sikolyként értékelhetjük. Minden tekintélyének dacára az orosz kormányzat kudarcot vallott ugyanis azon törekvésében, hogy gyökerestől megfossza a zsidóságot lételemétől az orosz élet közegében." [98]

Nem, az orosz birodalom irányítói még ekkor sem ébredtek tudatára a Lengyelország felosztásai során

ajándékként az ölükbe hullott hatalmas zsidó tömegek valós jelentőségére, sőt „beolvaszthatatlanságára”. Sejtelmük sem volt, hogy mi is lett volna a teendő ezzel a szívós belső ellenálló és gyors terjeszkedő képességgel rendelkező néptömeggel az orosz nemzet testén belül. Egyáltalán nem voltak képesek biztos döntéseket hozni e kérdéskörrel kapcsolatban, és még annál is kevésbé a jövőbe tekinteni. Habár egymást érték I. Miklós cár erőteljesnél erőteljesebb intézkedései, a helyzet azonban – a napnál is világosabban – egyre bonyolultabbá vált.

Hasonló és egyre távolabb gyűrűző kudarc: kísérte I. Miklós cár azon próbálkozását is, hogy felvegye a küzdelmet a határmenti zsidó csempészbandákkal. Tudniillik 1843-ban parancsba adta, hogy minden zsidót tiltsanak ki a porosz és az osztrák határoktól számított ötven kilométer szélességű ütközőzóna területéről. Tette ezt annak dacára, hogy „jó néhány vámövezetben gyakorlatilag az összes kereskedő zsidó volt”. [99] A rendeleti úton hozott intézkedés hatályát emiatt azon nyomban számos kivétel bírálta felül. Először kétévnyi határidőt adtak a kitelepítendők számára ingatlanaik áruba bocsátása céljából, majd ezt az időtartamot is tovább bővítették. A kitelepítendőknek anyagi segítséget ajánlottak, hogy másutt tudjanak új életet kezdeni. Mindezek tetejében még öt évig terjedő mentességet kaptak mindenféle adófizetési kötelezettség alól. Bár a rendelet kibocsátása óta jópár év eltelt, még csak el sem kezdődött az áttelepítési akció. Majd egy idő elteltével „I. Miklós kormányzata elállt annak a sürgetésétől, hogy kitelepítsék a zsidókat ezen ötven kilométer széles határ menti sávból, ami jelentős részük számára lehetővé tette, hogy ott maradjanak korábbi lakhelyeiken”. [100]

Ezen intézkedése kapcsán Miklós újabb figyelmeztetést kapott, amelynek persze ismét csak nem tudta felmérni sem horderejét, sem pedig Oroszország egészére gyakorolt következményeit. A zsidóság határ menti zónából a csempésztevékenység miatt történő kiűzetése olyan mértékű felháborodást keltett Európában, ami elgondolkodtathat bennünket arról: vajon nem ez az incidens hangolta-e Oroszország ellen az európai közvéleményt? Talán ettől a különös 1843-as cári

rendelettől keltezhető annak a korszaknak a kezdete, amelytől fogva a hitsorsosainak védelmében fellépő nyugati zsidóság közvéleményt formáló, döntő befolyást kezdett szerezni, s amely hatalmat innentől kezdve következetesen ki is használta.

Ennek az új keletű figyelemnek egyik megnyilvánulása volt 1846-ban Sir Moses Montefiore Oroszországba érkezése. Ő, Viktória királynő ajánlólevelének átadójaként azzal a küldetéssel volt megbízva, hogy kieszközölje az oroszországi „zsidó lakosság helyzetének javítását''. Montefiore számos, zsidók által sűrűn lakott oroszországi városban tett látogatást. Majd Angliába való visszatérte után hosszú levelet küldött a cárnak, amelyben egész sor javaslatot tett. Így például a zsidóknak a valamennyi rájuk vonatkozó törvényi megszorítás alóli felszabadítására, valamint, hogy számukra „az összes többi alattvalóval azonos jogok" biztosíttassanak (természetesen a jobbágyokat nem értve az összes többi alattvaló kifejezés alatt). „Haladéktalanul töröltessék el mindenfajta kényszeres korlátozás a letelepedési övezeten kívülre való költözésükhöz való joguk gyakorlásának útjából", engedélyeztessék a zsidó kereskedők és kézművesek számára, hogy a birodalom központi kormányzóságaiba utazhassanak, „foglalkoztathassanak keresztény szolgákat is a zsidók..., állíttassék vissza a *kahal* intézménye..." [101]

I. Miklós cár azonban mindenfajta ellenkezés dacára sem volt hajlandó engedni abból, hogy erővel teremtsen rendet az oroszországi zsidók életében. Nagy Péterhez hasonlóan kormányrendeletekkel kívánta az állam és a társadalom egészét átszervezni a saját tervei alapján. A társadalom összetettségét egyszerű csoportokra kívánta csökkenteni, amelyek immár könnyedén kezelhetőekké váltak volna. Miklós ugyanúgy cselekedett, mint ahogy hajdanán Péter „nyeste le a szakállát" mindazoknak, aki összezavarták az adóköteles csoportok uralkodó által elképzelt kristálytiszta képletét.

Miklós ez alkalommal a városi zsidó lakosságot – az úgynevezett *polgárokat* – kívánta kisebb egységekre bontani. E tervezet 1840-ben látott napvilágot. Ettől az időtől kezdve kívántak tehát a hatóságok túllépni a zsidók nemzeti és vallási elkülönülésén (Levinzon, Fejgin és

Gezeanovszkij álláspontjának tanulmányozásába kezdtek). Komoly erőfeszítések történtek hát, hogy „tanulmányozzák a zsidóság makacs elszigeteltségének gyökereit” szemben „a civil társadalom egészével”. Valamint azt, hogy a zsidók „miért nem foglalkoznak egyáltalán termelő tevékenységekkel”. Sőt még azt a jelenséget is, hogy „az általuk gyakorolt apró-cseprő mesterségek miért párosulnak mindig kártékony csalással és fortéllyal?” A zsidók jelentős részére jellemző „dologtalanságon” a kormányzati körök a zsidók „megrögzött szokásai” rovására írták. Az volt a meggyőződésük, hogy a zsidó bár „könnyen meg tudja keresni a mindennapi betevőjét, mégsem hajlandó azonban bizonyos mesterségekre adni a fejét, a hagyományaik erejére támaszkodva”. [102]

Ennek kapcsán Kiszeljov gróf az alábbi megoldást javasolta a cárnak. Anélkül, hogy az orosz társadalom szövetébe már minden gond nélkül beépült zsidó kereskedőréteghez nyúlnának, az úgynevezett polgárcsoportba tartozó zsidókra kell összpontosítani a kormányzati figyelmet. Mégpedig úgy, hogy két osztályra osztják őket. Amíg az elsőbe azok kerülnének, akik minden kétséget kizáróan biztos és állandó lakhellyel és javakkal rendelkeznek, addig a második azokat a zsidókat foglalná magába, akik a fentebbi feltételeknek nem felelnek meg, és akik számára ötéves határidőt kell megszabni, amely időintervallum alatt vagy valamely műhelyben kellene mesterség kitanulásával kézművessé, vagy pedig máskülönben földművessé válniuk.

A hatályos törvények értelmében az a személy minősült kézművesnek, aki valamely céh nyilvántartásba vett tagja volt élete végéig. Állandó lakhellyel bíró polgárnak pedig az, aki meghatározott időre volt egy műhelynek a hivatalos nyilvántartásába vett tagja. [103] Ami pedig azoknak az alattvalóknak az ügyét illette, akik az ötévnyi haladék lejártával sem feleltek meg a fentebb ismertetett követelményeknek, nos azok a társadalmilag „hasznavehetetlen” egyének osztályába kerültek. Így tehát egyfelől a hadseregbe soroztattak, másrészt pedig bizonyos időre katonai munkaszolgálattal terhelték őket. Először besorozták őket a hadseregbe (húszéves kortól kezdődően). Mégpedig háromszor nagyobb számban, mint ahogyan a

norma más esetben előírta, de nem a szokásos huszonöt éves katonai szolgálatra, hanem csupán tíz évre. Ezalatt viszont a második lépésben „a szárazföldi vagy a tengeri haderőnél helyezve el őket, különféle mesterségeket tanítottak meg nekik, hogy hajlamuk szerint képezzék ki azokat kézművesnek vagy pedig földművelőnek”. Másként szólva, ez utóbbiakat parancsszóra, mintegy kényszerrel tanították valamilyen termelő foglalkozásra. A kormányzat azonban nem rendelkezett elegendő forrással e tervezet levitelére. Ezért a *kaszet* jövedelmeit kívánta erre a célra fordítani, arra számítva, hogy a zsidó társadalomnak érdekében áll, hogy saját tagjai a munka által illeszkedhessenek vissza annak saját szövetébe. [104]

Még ugyanabban az évben, 1840-ben I. Miklós cár áldását is adta a tervezetre. Annyi változtatás mindazonáltal történt, hogy a „hasznavehetetlen zsidó” kifejezést a „termelőtevékenységet nem végző” kifejezéssel helyettesítették. A zsidóság életmódját átalakítani kívánó valamennyi intézkedés ezúttal a következő állomásokat előirányzó egyetlen rendeletre korlátozódott.

1. A *kaszet* begyejtésének szabályozása és a *kahal* felszámolása;
2. általános képzést adó állami zsidó iskolák felállítása;
3. intézet létrehozása a „vidéken élő rabbik” számára;
4. „a zsidók letelepítése állami földbirtokokon” mezőgazdasági termelés folytatása céljából;
5. új társadalmi osztályokra bontásuk;
6. a zsidók számára a hosszú szabású ruhák viselésének megtiltása.

Megjegyezendő azonban, hogy Kiszeljov mindenesetre a maga részéről meglehetősen hosszú távú folyamat részeként képzelte el a zsidó társadalom új osztályokra való bontását. Miklós cár viszont a mezőgazdaság kérdését helyezte az első helyre. Tehát azt a kérdést, amelynek megoldására irányuló erőfeszítések immáron negyed évszázada folyamatosan kudarcba fulladtak. [105]

A zsidó társadalom új osztályokra bontásáról szóló rendelet ötévnyi haladékot adott a különböző foglalkozások közötti választásra. Mivel az intézkedést csak 1846-ban

hozták nyilvánosságra, következésképpen az csak 1852 januárjától léphetett érvénybe.

M. Voroncov gróf, Új-Oroszország általános kormányzója nemtetszését fejezte ki a szóban forgó intézkedéssel kapcsolatban. Ahogy arra felhívta a figyelmet: „a kereskedők és a »kétes hírnévnek örvendő« egyéb közvetítő tevékenységeket folytatók népes osztálya, amelyet a zsidó lakosság »hasznavehetetlen« elemeiként rágalmaztak meg a hatóságok”, alkotják a zsidóság nyolcvan százalékát, amely ugyanis döntően kereskedelemből élt. Voroncov, látván az új-oroszországi gazdasági potenciálban rejlő hatalmas lehetőségeket, abban reménykedett, hogy „elkerülhetőek lesznek a korlátozó jellegű intézkedések”.Emellett szükségtelennek ítélte meg a zsidók kiutasítását a falvakból, azonban azt is alapvető fontosságúnak tartotta, hogy fokozzák az oktatásukra fordított erőfeszítéseket. Ráadásul nem mulasztott el arra sem figyelmeztetni, hogy ez a kategorizálási rendelet előreláthatólag széles körű európai felháborodást idézhet elő. [106]

A zsidók határ menti zónából való kitelepítésének kísérletére válaszul érkező európai reakciók hangnemétől leforrázva az orosz kormány 1846-ban részletes kommünikében bocsátotta közzé soron következő intézkedését. Mivel az egykori Lengyel Királyság területén a zsidóknak sem állampolgárságuk, sem pedig ingatlan javakat bírhatási joguk nem volt, ezáltal kényszerültek hát kiskereskedelmi tevékenységek űzésére és szeszárusításra. A lengyel területek Oroszország általi bekebelezése után viszont lényegesen kitárultak a letelepedésre alkalmas területeik határai. Ezenkívül állampolgári jogokban részesültek, bebocsátást nyertek a városi kereskedők osztályába, valamint ingatlanbírhatási jogosítványokhoz is jutottak. Emellett még földművesekké lehettek, és szabadon művelődhettek, beleértve az egyetemekre és az akadémiákra való bebocsáttatásukat is. [107]

El kell ismernünk, tehát azt a tényt, hogy a zsidóság bekerülve a „népek börtöneként” elhíresült birodalomba, már az első évtizedektől fogva részesült a fentebb felsorolt jogokban. Mindezek ellenére az egyik, évszázaddal később napvilágot látó, zsidó szerzők által összeállított

gyűjteményes kötetben az alábbi értékeléssel találkozhatunk e kérdés kapcsán. „A lengyel tartományok a maguk zsidó népességével egyetemben *ígéreteket* kaptak jogaik biztosítására nézvést, valamint a későbbiekben megvalósítandó *kísérletekről* tájékoztatták őket az orosz birodalomhoz való csatolásuk pillanatában (*kiemelések tőlem – A. Sz.*; a hivatkozott ígéreteket megtartottá k, a felvázolt kísérletek pedig nem maradtak eredmény nélkül). Ezzel szemben viszont a hatóságok részéről megkezdődött a zsidóság kiűzése a falvakból (a valóságban ezt mindig csak tervezték, de soha nem valósították meg). Majd hozzáfogtak a kétszeres adóztatásukhoz (amit nem hajtottak szisztematikusan végre, majd pedig hamarosan meg is szüntették). Továbbá felállították a letelepedési övezetet (ahogy azt a fentebbiekben már láttuk, ennek az övezetnek a határait kezdetben pusztán a földrajzi örökség alakította ki).” [108] Ha tehát úgy gondoljuk, hogy az ilyen és ehhez hasonló történelmi magyarázatok elfogulatlannak tekinthetőek, akkor sohasem fogunk közelebb kerülni az igazsághoz.

Sajnálatos módon azonban, ahogy azt a későbbiekben az 1846-os kormányzati kommüniké is aláhúzta, a zsidók nem éltek ezen intézkedések jelentős részével. „Állandóan bizalmatlanul tekintve az őket körülvevő társadalomba való beilleszkedést szolgáló felkínált lehetőségekre, a legnagyobb részük megragadt ősi életmódjuk szokásainál. Azaz továbbra is mások munkáján élősködtek, amely jelenség jogosan váltotta ki az orosz lakosság panaszait. ...Ugyanennyire fontos volt a kitűzött cél (hogy a zsidók életszínvonala emelkedhessen) szempontjából..., hogy megszűnjék függőségük a közösség rangidős vezetőitől, akik a korábbi *kahal* irányítóinak helyébe léptek, hogy terjedjen a zsidó népesség körében az iskolázottság és a gyakorlati ismeretek. Vagyis, hogy általános képzést adó zsidó iskolák nyittassanak, anyagi eszközökkel tétessék lehetővé földművessé válásukat. Valamint öltözködésbeli különbségeik, melyek sok zsidó számára kellemetlenségeket okoznak, elhalványodjanak.” Az orosz kormány viszont „joggal remélte, hogy a zsidók felhagynak kifogásolható életmódjukkal, valóban termelő és hasznos tevékenységekbe fognak”. Csupán az ezzel a szándékkal szembeszegülőkre voltak érvényesek azok az „intézkedések,

amelyeket a társadalmon élősködő és azt károsító elemekkel szemben foganatosítottak”. [109]

Az ezen írásműre adott válaszában Montefiore mélységesen elítélte a zsidó társadalom csoportokra osztását, ragaszkodva ahhoz az elképzeléshez, miszerint minden gond gyökere a zsidók szabad mozgásának és szabad kereskedelmének a korlátozásából ered. A cár (I. Miklós) viszont azzal vágott vissza, hogy ha az oroszországi zsidók végre sikeresen fognának hozzá a termelő tevékenységekhez, akkor idővel „bennük is fokozatosan feloldódna az ezen korlátokkal szembeni ellenérzés”. [110]

Az. uralkodó tehát a hasznos munka nevelő hatásától várta a helyzet fokozatos javulását. ...A cárt, miután gyakorlatilag minden fronton kudarcot szenvedett a zsidók életmódjának megváltozatásáért folytatott küzdelmében, végül az az ambíció kerítette hatalmába, hogy szétzúzza a zsidóknak azt a lehetőségét, hogy saját kultúrájuk határai közé húzódhassanak, és a kérdést a zsidók munkára szak-tatásával, az őket körülvevő társadalmi környezetbe való egyesülésükkel oldja meg. A cár számára a termelőmunka kérdéskörére a kíméletlen módszerekkel végrehajtott katonai összeírás adta meg a választ.

A zsidók hozzáállását az összeíráshoz nem igazán befolyásolta a számukra előírt katonai szolgálat hosszának csökkentése (huszonöt évről tízre), valamint az a szándék, hogy részükre szakmai képzést biztosítanak a katonaévek alatt. Amit viszont már annál inkább a saját bőrükön érzékeltek, az az intézkedés volt, amelyik ettől fogva közel háromszorosára emelte a besorozandók számát a keresztényekhez képest. „Tíz zsidó újonc besorozása ezer férfi lakosból évente, amíg hét keresztény újonc ezer lakosonként kétévente.” [111]

A besorozandók számának növelésére válaszul az emberek megpróbáltak menedéket keresni. Azok, akiket sorozásra jelöltek ki, többnyire elrejtőztek. A megtorló intézkedések foganatosítása érdekében 1850 végén újabb rendelet azt adta parancsba, hogy minden egyes, a megszabott határidőre nem jelentkező újonc helyett három másik póthadkötelest kell a távollevő személyén kívül a katonai hatóságok rendelkezésére bocsátani! Ettől az időtől

kezdve a zsidó közösségek már jóval nagyobb figyelmet tanúsítottak a katonaszökevények elfogására, vagy azok ártatlanokkal való helyettesítésére.

Egy másik uralkodói rendelet 1853-ban ráadásul „engedélyezte a zsidó közösségek, de akár az egyszerű magánszemélyek számára is, hogy újoncként bármely okmányokkal nem rendelkező személyt adjanak át a hatóságoknak”. Ebben az időben jelentek meg a zsidó közösségek kebelén belül a jutalomért dolgozó úgynevezett „fogdmegek” vagy „rabejtők”, akik a „fogásaikra” [112] vadásztak. Ezek a fejvadászok ugyanis átadták a hatóságoknak a sorozásra nem jelentkezőket csakúgy, mint azokat, akik úti okmányai lejártak – akkor is, ha azok netán más kormányzóságból valók voltak –, de szintúgy akár a családjukat elvesztő serdülőkorúakat is. Ráadásul ezek a korabeli „fejvadászok” még hivatalos elismervényt is kaptak attól a közösségtől, amelyik igénybe vette szolgáltatásaikat.

Ezek az intézkedések azonban még mindig nem voltak elegendőek a hiányzó újoncok pótlására. Ezért aztán 1852-ben újabb két rendelet látott napvilágot. Az első előirányozta, hogy minden egyes, a kötelezően előírt hányad fölött beszolgáltatott újoncért cserébe elengednek háromszáz rubelt a közösség adóhátralékából [113], a második pedig „megtiltotta azon zsidók rejtegetését, akik kivonták magukat a katonai szolgálat alól. Ezen kívül megparancsolta a korábban összeírt, de sorozáson meg nem jelentek példás megbüntetését, valamint pénzbírság fizetésére kötelezte az őket bújtató közösségeket. A hiányzó újoncok helyett pedig rokonaikat vagy azokat a személyeket kellett besorozni, akik az adott közösségeken belül az újoncoknak az előírt határidőig történő besorozásáért felelős vezetők voltak. Persze a besorozás minden áron való elkerülése végett számos zsidó menekült külföldre, vagy kelt útra, hogy másik kormányzóság területére költözzön.” [114]

Attól az időtől kezdve az újoncozás valóságos bacchanáliává változott. A „rabejtők” egyre bőszebben vetették magvukat lehetséges áldozataik után, a másik oldalon viszont az életerős és munkára termett férfiak kezdtek kereket oldani vagy szinte a föld alá bújni. A zsidó közösségek adóhátraléka pedig mindeközben egyre csak

nőtt. A közösségek rendezett körülmények között élő és termelő része pedig panasziratokat és kérvényeket szövegezett. „Ha az újoncozás a továbbiakban is azonos mértékben sújtja a »hasznos elemeket«, valamint azokat, akik nem végeznek termelő tevékenységet, akkor a csavargók számára mindig nyitva fog állni a lehetőség, hogy megtalálják a kibúvókat, az újoncozás pedig teljes súlyával a »hasznos egyének« vállaira nehezedik. Ami márpedig csakis a közösség felbomlását és teljes leromlását eredményezheti.” [115]

A túlzó hatósági intézkedések csak növelték a helyzet lehetetlenségét, nem is beszélve az egész zsidó lakosságban növekvő feszültségről – különösen a reájuk váró kategorizálások miatt. Például a hatóságok elkezdték számba venni, hogy a gazdasági tevékenységek mely fajtái tekinthetők egyáltalán „hasznosnak”? Ettől aztán már a szentpétervári minisztériumok is felfortyantak. [116] Az államtanács kérvényezte tehát, hogy halasszák el a zsidó népesség csoportokra osztását addig, amíg el nem készülnek a céhek szabályzatai. A cárnak azonban nem állt szándékában várakozni. Így aztán 1851-ben napvilágot látott az „átmeneti szabályozás a zsidó népesség társadalmi csoportjairól” című törvény, 1852-ben pedig „a zsidó céhek különleges szabályzatairól” szóló, a korábbiak megerősítése céljából. Bár a zsidó lakosság élénk nyugtalanságot tanúsított az ügy kapcsán, mégis, a délnyugati területek általános kormányzójának nyilatkozata szerint ebben az időben már nem tartották valószínűnek, hogy nevezett társadalmi kategorizálás valaha is hatályba lépnie. [117]

És valóban, „...nem lépett érvén-be; a zsidó lakosságot nem osztották fel társadalmi csoportokra”. [118] Történt ugyanis, hogy 1855-ben I. Miklós cár váratlan hirtelenséggel elhagyta az élők világát, a társadalmi csoportokra osztás gondolata pedig örökre feledésbe merült.

Az 1850 és 1855 közötti esztendők alatt az orosz uralkodó mindvégig olyan hatalmi gőgről és minően elképzelhető korláton túllépő magabiztosságról tett tanúbizonyságot – mindezt ráadásul vaskos melléfogásokkal tarkítva –, ami végül Oroszországot teljes államszövetséggel

szemben rángatta az ostoba krími háborúba. Majd pedig a cár az összecsapás kibontakozásakor hirtelen meghalt.

Az uralkodó váratlan gyorsaságú elhalálozása megmentette az immár meglehetősen nehéz helyzetbe került oroszországi zsidókat, teljesen hasonló módon ahhoz, ahogy majd száz év múltával éppen Sztálin halála menti majd meg őket.

Ezzel fejeződött be a zsidóság tömeges letelepedésének első hatvan éve Oroszországban. A történtek alapján be kell látnunk, hogy még ha az orosz döntéshozók nagyobb éleslátással lettek volna is megáldva, nos még akkor sem tudták volna kibogozni, és egyben megoldani, ezt a mélyen gyökerező, ennyire összekuszált és összetett kérdéskört. Ennek ellenére az akkori orosz vezetőkre a „zsidóüldöző" címke rásütése egyenlő azzal, hogy a jelenből visszapillantva eltorzítjuk eredeti szándékaikat, valamint hogy valós lehetőségeiket indokolatlanul nagyítjuk fel.

4.
A REFORMOK KORA

II. Sándor trónra kerülésének idején a jobbágyság helyzete Oroszországban már több mint száz éve tarthatatlan volt, és azonnali megoldást követelt. Hamarosan azonban az is kiderült, hogy a zsidókérdés megoldása legalább ennyire sürgős, bár ez nem húzódott oly régóta, mint az ősi és kegyetlen jobbágyrendszer. Ezért a zsidókérdést sokan az ország számára kisebb jelentőségűnek tartották. Innentől fogva a XIX. századon keresztül és az állami dumában, egészen 1917-ig a két nehéz ügy – zsidóság és jobbágyság – összekapcsolódott, és szinte egymással versengve próbáltak számukra megfelelő megoldást találni.

Mindezek mellett II. Sándor olyan ország uralkodója lett, ami a Krím félszigeten háborúba bonyolódott az erőit egyesítő Európával. Hatalomra kerülésekor a küzdelem feladása vagy a további kitartás nehéz kérdésére a válasz még nem született meg.

Trónra lépését követően „megszólaltak egyes hangok a zsidó népesség védelmében”, majd néhány héttel később az uralkodó úgy döntött, hogy „a zsidókkal a sorozást illetően a népesség többi részével megegyező módon kell bánni, és a kiskorúak toborzását meg kell szüntetni”. Kis idő múlva felhagytak a zsidó polgárság „csoportokra osztásának” gyakorlatával, azaz „innentől fogva a zsidó népesség mindegyik osztályát egyformán érintette a sorozás”. [1] A döntést az 1856-os koronázási kiáltványban is megerősítették. „A besorozott zsidónak ugyanolyan követelményeknek kell megfelelniük, mint a többi besorozottnak, a kiskorú zsidók besorozását pedig meg kell szüntetni.” [2] Ekkor törölték el végérvényesen a katonai kényszerletelepítések intézményét, úgyhogy a húsz évnél fiatalabb zsidókat, még a katonaviselteket is, visszaengedték szüleikhez. A teljes szolgálati időt kitöltött altisztek utódaikkal együtt jogot kaptak arra, hogy az Orosz Birodalom területén bárhol lakjanak. Ezek a zsidók aztán

rendszerint ott telepedtek le, ahol a szolgálati időt kitöltötték, és – már, mint állandó lakosok – országszerte sok új zsidó közösséget alapítottak. [3] A történelem fricskája, vagy büntetése, hogy az ő utódaik ajándékozták meg Oroszországot és a Romanov-dinasztiát Jakov Szverdlovval[107]. [4]

Ugyanezen 1856-os kiáltvány elengedte a zsidó lakosok „összes be nem fizetett adóját” (mely igen jelentős összegre rúgott), amit az elmúlt években halmoztak fel. „Azonban öt évre rá az újabban be nem fizetett adó már elérte a teljes elengedett adó 22%-át.” [5]

II. Sándor tulajdonképpen arra törekedett, hogy a zsidókérdést összességében kedvezően oldja meg. A megfogalmazás módja azonban teljesen megváltozott. I. Miklós uralkodása idején a kormányzat azt kapta legfontosabb feladatául, hogy a termelőmunka és az oktatás eszközeivel a zsidók életmódját egyre rugalmasabbá tegye, majd ezután következhet az adminisztrációs korlátozások eltörlése. II. Sándor alatt viszont éppen fordítva történt, a kormányzat megkezdte a korlátozások és kényszerítések gyors feloldását. Nem törődött a zsidók elszigeteltségének valódi okaival, abban a reményben, hogy az összes többi gond így majd magától megoldódik. Ténykedésének kezdeti célja „a feltett szándék, hogy ezt a népet a fő népcsoportba egyesítse”, amint az 1856-os uralkodói rendeletben áll. [6]

Ennek hatására bizottságot alapítottak a „zsidók életének megszervezésére” (ez volt a hetedik a zsidó ügyekkel foglalkozó bizottságok sorában, de korántsem az utolsó). Elnöke ismét Kiszeljov gróf lett, aki az uralkodónak szóló jelentésében leírta, hogy a cél „a zsidók hasonulása a népesség többségéhez... különböző ideiglenesen meghozott korlátozások akadályaiba ütközik, mert ezek a fő törvényekkel összevetve számos ellentmondást rejtenek magvukban, és zavart keltenek”. Az uralkodó válaszul elrendelte, hogy „vizsgálják felül az összes zsidót érintő szabályozást úgy, hogy azok összhangba kerüljenek a zsidók beolvasztásának alapvető szándékával, már amennyire ezt a zsidók magatartásbeli állapota lehetővé teszi”. Itt a

[107] *Jakov Mihajlovics Szverdlov:* (1885-1919) bolsevik forradalmár, 1917-1919 között az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke, és a legfelső vezetés tagja.

„zsidóknak tulajdonított fanatizmusra és gazdasági kártékonyságukra” [7] célzott.

Nem küzdött hát hiába Herzen a *Kolokol*lal (Harang) [108], valamint Bjelinszkij[109], Granovszkij és Gogol (mert ő is – bár nem ugyanazon irányzatot követve – ugyanabban az irányban hatott, mint a többiek). I. Miklós szigorú uralkodása alatt egyre nőtt a döntő reformok iránti igény, így az ebbe az irányba ható erők és a megvalósításukért küzdők száma is növekedett. Meglepő módon pont a magas-rangú állami tisztviselők bizonyultak érzékenyebbnek az új irányzat iránt, nem pedig az államapparátuson kívül álló művelt elit. A zsidókérdésre azonnali volt az intézkedés hatása. A belügyminiszterek (előbb Lanszkoj, majd Valujev), valamint a nyugati és délnyugati régiók kormányzói pedig folyamatosan felterjesztették észrevételeiket az uralkodónak, aki a jelentéseket nagy érdeklődéssel fogadta. „A kormányzat saját kezdeményezésére, az uralkodó támogatásával” több területen javította a zsidók jogi helyzetét [8], ehhez még hozzáadódtak a zsidókat és a népesség többi részét egyformán érintő felszabadító reformok.

Sztroganov, Új-Oroszország kormányzója 1858-ban azt javasolta, hogy a zsidóknak minden jogot adjanak meg azonnali hatállyal. Az akkoriban Bludov elnöksége alá rendelt bizottság azonban habozott, nem mutatkozott késznek arra, hogy az ilyen horderejű intézkedés gondolatát magáévá tegye. Bludov 1859-ben megjegyezte, hogy „míg a nyugat-európai zsidók kormányzatuk első felhívására hajlandóak voltak gyermekeiket a közoktatás iskoláiba küldeni, ők maguk pedig hasznos foglalatosságok felé fordulni, addig az orosz kormányzat kénytelen a zsidók előítéleteivel és fanatizmusával harcolni”. Ezért „a zsidóknak csak fokozatosan lehet egyenlő jogokat adni. Mégpedig abban az ütemben, ahogy az oktatás, az életmód megváltozása és a hasznos foglalkozások iránti érdeklődés kezd elterjedni köreikben”. [9]

---

[108] *Alekszandr Herzen:* (1812-1870), orosz író és publicista, 1847-ben az angliai emigrációt választja, ahol kiadja a *Kolokol*t (Harang), amelynek, bár betiltották, mégis nagy hatása volt Oroszországban.

[109] *Viszarjon Bjelinszkij:* (1811-1848), orosz kritikus, irodalmár és publicista, előbb romantikus, majd az utópisztikus szocializmus híve.

A bizottság számos, a szorgalmazott jogi egyenlőséget ellenző érvbe ütközött. Egyesek azt vallották, hogy a vitatott kérdés inkább orosz, mint zsidó, vagyis óvatlanság volna az orosz népesség műveltségi és kulturális színvonalának emelkedése előtt teljes jogegyenlőséget adni, mivel a tanulatlan tömegek nem bírnának a teljesen beolvadt zsidóság gazdasági szorításával. Mások szerint a zsidók egyáltalán nem kívánnak az ország polgárságába beágyazódni, hanem az egyenlő jogok adta előnyök mellett fenn akarják tartani elkülönült helyzetüket és megbonthatatlan egységüket, ami az oroszokra viszont nem jellemző.

Ezeknek a hangoknak végül azonban semmiféle hatásuk nem lett, s a zsidókat sújtó intézkedéseket egynős után szüntették meg. Azt az 1835-ben bevezetett intézkedést, mely megtiltotta a zsidóknak, hogy haszonbérbe vegyenek lakott földtulajdont, 1859-ben eltörölték. Ezáltal jogot kaptak a parasztok feletti rendelkezésre – igaz ugyan, hogy már a tilalom idején is „egyes esetekben ezt a tiltást... áthágják”. Viszont a tulajdonosok kezén lévő földek 1861-től nem voltak többé „lakottnak” tekinthetők.

A változtatás célja az volt, hogy „a tulajdonosok könnyebben és nyíltabban vehessék igénybe a zsidók segítségét”, amire a birtokok egyre rosszabb gazdasági helyzete miatt volt szükség, de azért is, hogy „egy kicsinykét kiszélesítsék a zsidók túlságosan is szűk gazdasági tevékenységi körét”. Ezután a zsidók ezeket a földeket haszonbérbe vehették és ott le is telepedhettek, de tulajdonosukká nem válhattak. [10] A délnyugati területeken „egyes zsidók kezében – feltehetően földvásárlási céllal – jelentős tőke összpontosult, ...a zsidók azonban csak akkor hajlandók a birtok fedezetére kölcsönt adni, ha szükség esetén tulajdonosukká válhatnak”. Nem sokkal később viszont – a letelepedési övezet határain belül – a zsidók jogot kaptak a földvásárlásra. [11]

A vasutak és a folyatni hajózás fejlődésével hanyatlásnak indult az egyik fontos zsidó foglalkozás, a fogadók és postaállomások működtetése. Az új, szabadabb vámtarifák bevezetése 1857-ben és 1868-ban pedig

jelentősen csökkentette az „iparszerűen végzett csempészetből keletkező hasznot”. [12]

Azt az intézkedést, mely megtiltotta a zsidóknak, hogy egyes birtokjövedelmeket haszonbérbe vegyenek, 1861-ben törölték el. Ugyanezen évben szüntették meg az állami jövedelmek haszonbérletének rendszerét, köztük a pálinkafőzését is. Ez hatalmas csapás volt a zsidó nagyvállalkozásokra. „Haszonbérlő vállalkozó a zsidóknál egyet jelent a pénzeszsákkal”; attól fogva azonban – írja Ursanszkij – „csak nosztalgiával gondoltak a krími háborús időbe, amikor a vállalkozók – bizonyos lelkiismereti egyezségekért cserébe, és esetenként a közérdek sajátos értelmezésével – milliókat zsebelhettek be. ...Zsidók ezrei éltek és gyarapodtak a haszonbérlet védelmező szárnyai alatt.” Mígnem a közérdek diadalmaskodott, így ezek a vállalkozások már nem voltak annyira jövedelmezőek. Az „alkohollal való kereskedés” sem volt már „annyira nyereséges, mint a haszonbérleti rendszer idején. [13]

A pálinkafőzés esetében a fogyasztási adó[110] rendszere lassan leváltotta a haszonbérleti rendszert, a zsidókat nem sújtották különleges korlátozások, így lakóhelyükön az általános feltételek mellett árusíthattak szeszes italt és vehettek haszonbérbe szeszfőzdéket. [14] Az elkövetkező húsz évben bőségesen profitáltak a haszonbérleti és vásárlási jogokból. A nyolcvanas évek táján a letelepedési övezetben a pálinkafőzőket 32-76%-ban zsidók birtokolták, és majd mindegyik „nagyvállalat” benyomását keltette. [15] A délnyugati vidékeken már 1872-ben a zsidók a szeszfőzdék 89%-át irányították a haszonbér eszközével. [16] Szibéria keleti és nyugati felén a szeszfőzdék nyitását 1863-tól engedélyezték a zsidóknak (mivel „a pálinkafőzés legjobb szakemberei szinte kizárólag zsidók”), és 1865-től a zsidó pálinkafőzők bárhol szabadon működhettek. [17]

Ami a vidéki szeszesital-árusítást illeti, emlékezzünk vissza, hagy a fogadós múlt maradványaként a nyolcvanas évek elején az »övezet” zsidó lakosságának egy-harmada vidéken élt, falunként két-három család. [18] A kormányzat hivatalos közleménye 1870-ben kiemeli, hogy „a nyugati területen a szeszes italok árusítása kizárólag a zsidók

[110] *Fogyasztási adó:* egyes fogyasztási cikkekre, többek között a szeszes italokra kivetett áttételes adó.

kezében összpontosult, és az ezekben a létesítményekben tapasztalható visszaélések száma elfogadhatatlanul magas”. [19]

Ezért aztán előírták a zsidóknak, hogy szeszes italt *csakis a saját portájukon* árusíthatnak. G. B. Szliozberg magyarázata szerint Kis-Oroszországban, azaz a Lengyelországtól örökölt területeket leszámítva a falvakban a földtulajdonosoknak nem állt jogában a szeszesital-árusítás; következésképpen a zsidók nem is vehették azt meg tőlük. A zsidók azonban földet sem vehettek meg tőlük, így aztán a parasztok házait vették bérbe, és ott kezdtek vodkát árulni. Amikor az ilyenfajta – nem saját házban történő – kereskedést megtiltották nekik, a tilalmat gyakran „kölcsönnéven” történő kereskedéssel kerülték meg. Az italmérés jogát ugyanis keresztény névre állították ki, a zsidó pedig csak bérlőként volt bejelentve. [20]

Ugyanígy eltörölték 1865-ben a *Zsidó Enciklopédia* által csak „büntetőcikkelynek” nevezett rendelkezést, mely a személyes szolgálatukra keresztényeket alkalmazó zsidókat büntette, mivel „a megértéssel kapcsolatban hozott általános intézkedésekkel összeférhetetlen” volt. Ezután „számos zsidó család… a hatvanas évek végétől keresztények szolgálatát vette igénybe”. [21]

Az oroszországi zsidó történetírás egyik sajnálatosan jellemző vonása, hogy ha valamely létfontosságúnak tűnő jogot elkeseredett küzdelemmel végül sikerül kicsikarni, azt utólag már csak semmiségnek tekintik. Így például rengeteg jegyzet született a zsidókat sújtó „kettős adózás”-ról, mintha az néhány éves időszak helyett évszázadokon át tartott volna. Egyébként valójában be sem szedték. Az 1835-ös rendeletet, amelyet a maga idejében a zsidók nagy megkönnyebbüléssel fogadtak, a századfordulón Dubnov viszont már csak „jogtalansági charta” néven emlegeti.

Lev Dejcs, a leendő forradalmár 1865-ben – feltehetően kiskorúsága miatt akkoriban még hűséges alattvaló – úgy találta, hogy a közigazgatás „egyes, a zsidók jogait korlátozó intézkedéseket nem tart be szigorúan”, hanem „szemet hunynak azok megszegése felett… a hatvanas években a zsidók mindent összevéve egyáltalán nem éltek rosszul. Zsidó kortársaimon nem látszott, hogy elnyomták

vagy félreállították” keresztény társaik. [22] Máshol viszont forradalmárhoz méltó módon helyesbíti magát, és az I. Sándor ideje alatt a zsidóknak adott „enyhítéseket alapvetően jelentéktelennek” tartja. Nem mellőzve az olyan sablonokat sem, mint „II. Sándor bűntettei”, bár véleménye szerint az uralkodót jobb lett volna nem meggyilkolni. [23] Végezetül pedig íme, hogyan látták a dolgokat a XX. század közepén. A XIX. század folyamán bizottságokat hoztak létre, hogy a zsidók jogainak korlátozását felülvizsgálják, „és arra a következtetésre jutottak, hogy a fennálló korlátozások nem érik el céljukat, és el kellene törölni őket. ...Azonban a bizottságok által kidolgozott tervek egyikét sem vezették be a gyakorlatba.” [24] Túlhaladva, elfelejtve és végül persze már fütyülnek az egészre!

A II. Sándor által bevezetett első kedvezmények után a legsúlyosabb korlátozást a letelepedési övezet kényszere jelentette. „Amint felcsillant az egész nemzetet érintő reformok reménye, amint érezhetővé vált az állam oly régóta várt megújulása, úgy kezdett erősödni a zsidó értelmiség köreiben az a merész szándék, hogy letelepedési övezet eltörlésének kérdését felvessék.”[25]

A zsidók azonban nem felejtették még el az osztályozás tervét, az állandó lakhellyel nem rendelkezőket, és termelőmunkát nem végzőket sújtó kötelező szolgálatokat. A Szentpétervárott és más nagyobb városokban élő kereskedők, olyan zsidók, akik „társadalmi helyzetükből fakadóan szorosabb kapcsolatban álltak a központi hatalommal” [26] 1856-ban kérelmet nyújtottak be az uralkodóhoz. Ebben „kérvényezik, hogy a kért engedmények ne a zsidó népesség egészére, hanem annak csak egyes kijelölt csoportjaira terjedjenek ki”. A „kormányzat szellemében, annak felügyelete alatt nevelődött” fiatal generációra, „a nagykereskedőkre... azokra az öntudatos kézművesekre, akik kemény munkával keresik kenyerüket”. Oly módon, hogy „a kormányzat jogaik körét kiszélesítve különböztesse meg őket azoktól, akik még nem tettek tanúbizonyságot megkülönböztetett jó szándékukról, a munkaszeretetük kinyilvánításával. ...A jóindulatú elbírálás reményében kérelmezzük az irgalmas uralkodót, hogy jóváhagyásával, a búzát a konkolytól elválasztva, a jóra és a dicséretes cselekedetekre bátorítva

adományozzon egynémely szerény engedményt azoknak, kik közülünk a legérdemesebbek és a legtanultabbak.” [27]

Az erősödő remények ellenére még ők sem gondolták, hogy a zsidók helyzete milyen gyors fejlődésnek fog indulni, és 1862 után a folyamodók közül többen már kérvényezhették „a jogok egyenlőségét minden középfokú végzettségű egyénre terjesszék ki”, mivel a kollégisták „semmiképp sem tekinthetők olyan személyeknek, alak ne részesültek volna középiskolai oktatásban”. [28]

Ráadásul „A cár nem zárkózott el a gondolattól, hogy a letelepedési övezet törvényét a zsidó lakosság egyes rétegeire vonatkozóan módosítsák”. Az első céhhez tartozó zsidó kereskedők egész Oroszország területére megkapták a letelepedési jogot 1859-ben (1861-től Kijevben a második céh is, Nyikolajevben, Szevasztopolban és Jaltában pedig mindhárom céh [29]). E jog gyár- és vállalatalapítási joggal, valamint ingatlanok birtoklási lehetőségével járt. Az orvosok és tudós doktorok is élvezhették az általános letelepedési jogot (ehhez járult az állami hivatalok betöltésének lehetősége is, példaként említhetjük G. A. Zaharin orvosprofesszort, aki később III. Sándor betegségét oly végzetesen félrediagnosztizálta). Ezt a jogot az egyetemet végzettek is megkapták 1861-től [30], és azok is, akik „szabadfoglalkozásúak voltak”. [31] A lakhatási terület kényszere immár nem vonatkozott azokra, akik „felsőbb szintű képzésben kívántak részesülni..., pontosabban azokra, akik beiratkoztak az orvosi akadémiára vagy a műszaki egyetemekre”. [32]

Nem sokkal később, 1865-től különböző miniszterek és kormányzók, valamint befolyásos zsidó kereskedők (Jevzel Gincburg) közbenjárásának hatására egész Oroszország területe – beleértve Szentpétervárt is – megnyílt a zsidó kézművesek előtt, már amennyiben gyakorolták is mesterségüket. A kézművesek fogalmát később kiterjesztették, így az akkor már magába foglalta a különböző szakembereket, szedőket és más nyomdai munkásokat is. [33]

Számításba kell venni ezeken kívül a kereskedőkkel együtt letelepedő zsidó segédeket, alkalmazottakat, a kézművesek tanoncait és mesterlegényeit. Az a zsidó, aki

engedélyt kapott, hogy a letelepedési övezeten kívül vesse meg hibát, szabadon magával vihette egész családját is. Mindezeket együttvéve az elvándorlók száma ekkorra jelentősen megnőtt.

Az új engedményeket újabb és újabb kérelmek követték. Közvetlenül az egyetemi diplomásokat érintő kedvezmények után 1861-ben a délnyugati területek kormányzója kérvényezte, hogy az övezetből való szabad elköltözés jogát engedélyezzék azoknak is, akik a zsidó köziskolát elvégezték. Ékes szavakkal ecsetelte a végzős diákok helyzetét: „Az ezen intézményekből kikerülő fiatalemberek teljesen elszigetelődnek a zsidó közösségektől...; mivel közösségeikben nem találnak a végzettségükhöz méltó munkát, lassan hozzászoknak a semmittevéshez, és igen gyakran lejáratják a társadalom szemében azt az oktatást, melynek képviselői.” [34]

Ugyanebben az évben az oktatási és a belügyminiszter egyetértően kijelenti, hogy „a zsidók nyomorúságos helyzetének elsődleges oka a lényegében csak iparral és kereskedéssel foglalkozó zsidóság és a paraszti tömegek között fennálló természetellenes arányban rejlik”. Aminél fogva „a parasztok elkerülhetetlenül a zsidók áldozataivá válnak, mert kénytelenek anyagi forrásaik egy részét a zsidók eltartására áldozni”. Azonban a zsidók számára a belső versenytársak is „ellehetetlenítik a törvényes úton való boldogulást”. Ezért szükséges, „hogy engedélyezzék a szabad letelepedést a második és harmadik céh kereskedőinek, valamint a középiskolát végzetteknek is”. [35]

Új-Oroszország kormányzója 1862-ben ismét kérvényezte a „letelepedési övezet teljes megszüntetését”, kezdve azzal, hogy „a szabad letelepedést a zsidó népesség *egészének* engedélyezzék. [36]

Ha nem is ilyen tempóban, de a kiadott letelepedési engedélyek száma egyre nőtt. A tábori orvosi hivatalt 1865-ben engedélyezték a zsidóknak, és nem sokkal később (1866, 1867) lehetővé tették a zsidó orvosok közoktatási és belügyminisztériumi szolgálatát is. [37] Ezt a jogot 1879-ben kiterjesztették a gyógyszerészekre, állatorvosokra, illetve azokra is, akik „ilyenfajta tevékenység végzésére

készülnek" [38], valamint a szülésznőkre, ápolókra „és azokra, akik ezt a foglalkozást kívánják elsajátítani". [39]

Végül 1880-ban a belügyminiszter (Makov) elrendelte, hogy a letelepedési övezeten kívül illegálisan letelepedett zsidók immár törvényesen maradhassanak új lakhelyükön. [40]

Ehhez kapcsolódva érdemes megemlíteni, hogy a hatvanas években „a zsidó jogászok... tekintettel az ügyvédi intézmény teljes hiányára, gond nélkül találhattak állást a közszolgálatban". [41]

A határ menti övezetek rendszerében is történtek bizonyos enyhítések. Mikor 1856-ban a párizsi szerződést[111] követően az új orosz határvonalak beljebb húzódtak, Kisinyovhoz és Akkermannhoz közeledtek, a zsidókat már nem kötelezték az újonnan kialakult határsáv elhagyására. Majd 1858-ban „végleg eltörölték azokat a rendeleteket, melyekkel I. Miklós megparancsolta a zsidóknak a határsávok 50 versztányira[112] való elhagyását". [42] Végül 1868-tól megengedték a zsidóknak (a régebbi tilalmat sem tartatták be minden esetben), hogy a nyugati országrészekből a lengyel királyságba költözzenek, és fordítva. [43]

A zsidók a jogaikat korlátozó intézkedések hivatalos enyhítésével párhuzamosan számos esetben kijátszották a szabályokat, vagy megszegték a törvényt. Például a fővárosban, Szentpéterváron „a tilalmak ellenére... egyes zsidóknak mégis sikerült meglehetősen hosszú időre letelepedniük... II. Sándor trónra lépését követően... a szentpétervári zsidóság lélekszáma gyorsan növekedett. Megjelentek a nagytőkések, akik megkülönböztetett figyelemmel kísérték a helyi közösség szerveződését..., mint például Goracij Gincburg báró, L. Rozental, A. Varsavszkij és mások." [44] II. Sándor uralkodásának végén E. A. Peretc (Abram Peretc adóbérlő fia) foglalta el az államtitkári széket. [113]

---

[111] *Párizsi szerződés:* a krími háború végén született szerződés. A legyőzött Oroszország átengedte Belorusszia déli részét és Moldáviát.

[112] *Verszta:* orosz hosszmérték. 1 verszta = 500 szazseny = 1080 m.

[113] Oroszországban az *államtitkár* vezette az Állami Tanács ügyeit irányító kancelláriát.

A XIX. század 60-as éveiben „Pétervár számos zsidó kereskedőt, gyárost, és értelmiségiek körét vonzotta”. [45] A zsidók életkörülményeinek rendezésére alakult bizottság adatai szerint 1880-1881 között a városban hivatalosan 6.290 zsidót tartottak nyilván [46]; más adatok szerint 8.993; az 1881-ben végzett népszámlálás szerint pedig 16.826 zsidó élt a városban, ami a lakosság 2%-a volt. [47]

Moszkvában 1856-tól eltörölték az ideiglenesen a városban tartózkodó zsidó kereskedőkre vonatkozó kötelezettséget, miszerint kizárólag Glebovo külvárosában szállhatnak meg. Vagyis „a zsidók megkapták a jogot, hogy a város bármely kerületében lakóhelyet választhassanak. II. Sándor alatt… a zsidó népesség gyorsan növekedett, 1880-ban közel 16 ezer lelket számlálhattak”. [48]

Kijevben hasonlóan történtek a dolgok. Már 1861-től „a kijevi zsidó közösség gyors növekedésének lehetünk tanúi” (létszámuk az 1862-beni félezerről, 1913-ra 81 ezerre ugrott). A 80-as évektől kezdve Kijevbe valósággal özönlöttek a zsidók. „Az akkoriban Kijevben szokásos gyakori rendőri ellenőrzések dacára a zsidók létszáma jóval meghaladta a hivatalos becsléseket. A XIX. század végén a kijevi kereskedők 44%-a zsidó volt.” [49]

Ju. I. Gesszen megítélése szerint „kiemelkedő fontosságú volt” a kézművesek korlátozás nélküli lakhatási engedélye (1865). Azonban ők vonakodtak elköltözni. „Összezsúfolva, összesűrítve, az áruik számára piaci lehetőség, így jövedelem nélkül éltek. Miért nem használták ki jogukat, hogy elhagyják a tartózkodási övezetet?” A harminchárom központi tartományban 1881-ben csak 28 ezer kézműves volt (összesen 34 ezer zsidóból). Gesszen erre az ellentmondásra a következő magyarázatot adja. A vagyonos kézműveseknek aligha kellett máshova menni, a szegényeknek pedig nem volt meg ehhez az anyagi lehetőségük. Az átlagos keresetűek, „akik egyik napról a másikra jól-rosszul megéltek nyomorgás nélkül”, féltek hogy elindulásuk után korábbi közösségük, adófizetési megfontolásból, visszautasítja majd éves útlevelük meghosszabbítását vagy akár megkövetelheti, hogy az áttelepültek térjenek vissza hazájukba. [50]

Természetesen ezekben az adatokban komolyan kételkedhetünk is. Hiszen láthattuk, hagy Szentpétervárott legalább kétszer annyi zsidó volt, mint azt a hivatalos számok mutatták. Számba tudták e venni a higanyként mozgékony zsidó lakosságot a nehézkes oroszországi adminisztrációs szervek – valamely meghatározott időpontban – mindenütt az országban?

Ráadásul az orosz zsidó népesség állandó ütemben, sőt, egyre gyorsabban növekedett. Lengyelországot nem számolva, számuk másfél milliót tett ki 1804-ben. [51] Lengyelországot is beleértve, 1850-ben 2.350.000, míg 1880-ban 3.980.000 volt. A Lengyelország első felosztásából örökölt egymilliótól az 1897-es népszámlálás által számolt 5.175.000-ig tehát az oroszországi zsidó népesség száz év alatt az ötszörösére növekedett.

A XIX. század elején Oroszország zsidói a világ zsidósságának a 30%-át tették ki, ami 1880-ban 51%-ra nőtt. [52] Ennek a történelmi jelenségnek a fontosságit annak idején sem a társadalom, sem az orosz adminisztráció nem vette eléggé fontolóra.

A zsidókérdés, más velejáró sajátosságát nem számítva, már csak a gyors demográfiai növekedés miatt is komoly kormányzati nehézségeket okozott Oroszország számára. És itt, mint mindig és minden kérdéssel kapcsolatban, feltétlenül meg kell próbálnunk megérteni mindkét nézőpontot. Az oroszországi zsidóság hatalmas növekedési üteme mellett egyre inkább ütköztek egymással a két nemzet érdekei. A zsidók érdeke volt – a dinamikus, háromezer éves sajátságos életformájuk miatt – minél szétszórtabban megtelepedni más nemzetiségek között, hogy a lehetőségekhez képest minél több zsidó számára legyen elérhető, hogy kereskedéssel, közvetítéssel és termeléssel foglalkozhasson (kibontakozási lehetőség a környező lakosság kultúrájában). A kormány szemében azonban az oroszok feladata lett volna a gazdasági élet dinamikáját (és ezt követően a kultúrát) fenntartani és a fejlődést a saját erejükből biztosítani.

Ne felejtsük el ugyanakkor, hogy a zsidók életét javító intézkedéseivel párhuzamosan, II. Sándor nagy felszabadító reformjai egymás után járták át Oroszországot, aminek

jótékony hatását a zsidók is élvezhették. Például: 1863-ban, a városiakat – és ennélfogva a zsidók nagy részét is – mentesítették a fejadótól. Ennek helyébe később csak a tartományi járandóság került, amit a zsidók a „pénzes ládikó”[114] gyűjtéséből fizettek. [53]

II. Sándor legjelentősebb reformja azonban az orosz történelem fordulópontja – és, amelyik az ország számára történelmileg a legtöbbet jelentette – a parasztok felszabadítása, a jobbágytörvény eltörlése volt 1861-ben. Ez viszont az oroszországi zsidók számára előnytelen volt, közülük sokak számára a tönkremenést jelentette. Az általános szociális-közgazdasági változások, amelyek a parasztok jobbágyi függőségének a megszüntetésével kapcsolatban lezajlottak, jelentősen rontotta ebben az átmeneti időszakban a zsidó közösség nagy többségének anyagi helyzetét. [54] A szociális változást az jelentette, hogy a földművelő osztály – millió és millió olyan ember, akiket eddig minden joguktól megfosztottak, beleértve a szabad költözés jogát is – megszűnt létezni. Ez pedig a zsidók eddig elért személyes szabadságának viszonylagos fokát erősen csökkentette. A gazdasági változás abban mutatkozott meg, hogy a parasztnak, „függőségéből szabadulva, ezentúl kevésbé volt szüksége a zsidók által nyújtott szolgáltatásokra”. A földműves ugyanis felszabadult az azelőtt szigorúan előírt szabály alól, miszerint árui eladását és más áru megvételét kizárólag az erre a célra meghatározott közvetítőn keresztül bonyolíthatta le (aki a nyugati tartományokban majdnem minden esetben zsidó volt). A drámai változások erejét fokozta az a körülmény is, hogy a jobbágyok eddigi ingyen munkájának megszűnésével a földbirtokosok kénytelenek voltak a csődöt elkerülendő „saját maguk irányítani a gazdálkodást, amiben a zsidóknak idáig kiemelkedő szerepük volt, földbérlőként éppúgy, mint a legkülönbözőbb kereskedelmi ügyek intézésében”. [55]

Meg kell jegyezzük, hogy az akkoriban bevezetett földvásárlásra nyújtott hitel megfosztotta a zsidókat „a birtokosok hitelezője szereptől”. [56] Az egymást támogató és önsegélyező szervezetek fejlődésének eredményeképpen „a nép felszabadult a zsarnokság és az uzsora alól”. [57]

---

[114] *„Pénzes ládikó”:* a *kehalim*ok által szedett belső adó.

Íme a korabeli zsidók körében uralkodó hangulatról beszámoló, jól tájékozott kortárs véleménye: Bár ezentúl már elérhetőek számtukra a közhivatalnoki állások és a szabad foglalkozások. „Jóllehet az iparban is kiszélesedett jogokkal bírnak... már módjukban áll tanulni is” és szinte mindenhol érezhető „a zsidó és keresztény népesség közeledése egymáshoz... igaz, már kevesebb szigorral alkalmazzák a még fennálló megszorításokat... a törvény végrehajtói már sokkal több tiszteletet mutatnak irányukba”, mégis az oroszországi zsidók korabeli helyetti még mindig a „legsanyarúbb sorsúak” kifejezéssel illethető és „joggal sírják vissza a régi szép időket. Az egész letelepedési övezetben azt hallani, hogy a zsidók »sajnálkoznak az idők változásán«.” Hiszen a jobbágyság idejében „a közvetítő foglalkozás óriási fejlődésen ment keresztül”. A zsidó kereskedő és ügynök nélkül „a lusta földbirtokos képtelen volt akár egy lépést is tenni egyedül, és a szegény paraszt sem tudott meglenni nélküle. Hiszen búzáját csak a zsidó ügynök közvetítésével tudta eladni, és kölcsönt is csak tőle vehetett fel.”

Korábban a zsidók „leleményesebbjei” óriási hasznot húztak a földbirtokosok alkalmatlanságából, hanyagságából és hozzá nem értéséből. A földbirtokos immár saját maga gyürkőzött neki a munkának. Ekkoriban már a paraszt sem „annyira félénk és engedékeny”. Gyakran egyenesen a nagykereskedőhöz fordul, kevesebbet iszik, ami „természetesen visszahat a számos zsidó megélhetését biztosító alkoholkereskedelemre”. A szerző befejezésképpen azt kívánja, hogy Európa többi országához hasonlóan a zsidók „beilleszkedjenek a termelőrétegekbe azért, hogy ne maradjanak ki a nemzeti gazdálkodásból”. [58]

A zsidók tehát belevetették magukat a földbérléssel és bérbeadással kapcsolatos ügyletekbe és a földvásárlásba. Ezzel kapcsolatban ugyanazt olvashatjuk két különböző beszámolóban is. Így a keleti provinciák régóta érvényben lévő gyakorlatához hasonlóan a zsidók földvásárlását ellenző, Új-Oroszország tartományi kormányzójának írásában (1869), valamint a délnyugati tartomány kormányzójának beszámolójában (1872) is. Azt írják, hogy „a zsidók földeket bérelnek, de nem megművelés céljából, hanem kizárólag spekulatív szándékkal; a bérelt földeket a

parasztokra bízzák, és cserébe nem pénzt, hanem különböző munkákat kérnek, melyek értéke meghaladja az aktuális földbérleti díjat, és »így a jobbágysághoz hasonló függést hoznak létre«„. Bár „tőkéjük és kereskedelmük révén ösztönzően hatnak a paraszti rétegre”, a tartományi kormányzó „nem találja szerencsésnek, hogy ily módon az ipar és a mezőgazdaság néhány befolyásos ember kezében összpontosuljon”. A parasztok csak a mezőgazdaság és az ipar szabad versenye révén kerülhetnék el azt, „hogy munkájuk és földjeik oly erősen függjenek a zsidó tőkétől, mert ez a függés anyagi és erkölcsi romlásba taszítja őket”. Mégis, annak ellenére, hogy a térségében bizonyos határokat próbált szabni a zsidó földbérléseknek, azt javasolta, hogy adják meg nekik „a lehetőséget arra, hogy Nagy-Oroszország valamennyi tartományában letelepedhessenek”. [59]

Az említett írás címzettje a nemrégiben alapított „zsidók életének rendezése bizottság” (a nyolcadik a „zsidóügyi bizottságok” sorából), mely rendkívül jó szándékhal állt a zsidók helyzetéhez. A javaslatokat a bizottság elutasította, és döntését később a kormány is jóváhagyta. Ennek értelmében a földbérléses ügyletek megtiltása a zsidóknak „a tulajdonosi jogok közvetlen megsértése lenne a földbirtokosokkal szemben”. Azonkívül a nagyobb földterületeket bérlő zsidó – a saját érdekeire tekintettel – teljesen szolidáris a többi földbirtokossal. Igaz, hogy a nagyobb földbérlők körül csoportosuló zsidók a vidéki népesség munkájából és forrásaiból élnek, de hasonló a helyzet a „földbirtokosok igazgatta területeken is, akik szintén képtelenek ma még a zsidó segítség nélkülözésére”. [60]

Mindemellett a doni hadseregnek adományozott területen[115] a zsidók robbanásszerű gazdasági kibontakozását erősen visszavetette az ingatlanvagyonok tulajdonlásával és bérlésével kapcsolatos, rájuk vonatkozó tilalom (1880). A térség igazgatása azt remélte, hogy ily módon „figyelembe véve a kozák népesség kivételes helyzetét, miszerint a katonai szolgálati kötelezettség

[115] *Doni hadseregnek adományozott terület:* a Don medencéjében fekvő, nagy önállóságot élvező terület, ami a kozák hadsereg fennhatósága alatt állt.

mindannyiukra vonatkozott, az említett intézkedés lehetne a legbiztosabb módszer a térségben újonnan alakult kozák vállalkozások – gyárak és kereskedések – megmentésére..., mivel a természeti kincsek gyors ütemű kitermelése és az ipar rohamos fejlődése... általában a tőke erősen egyenlőtlen megoszlását, így egyesek gyors meggazdagodását és mások elszegényedését vonja maga után. A kozákok pedig szép jövedelemmel kell, hogy rendelkezzenek, hiszen katonai kötelezettségeik ellátásához saját lovaikat és felszerelésüket használják." [61] Ily módon vált elkerülhetővé bármely esetleges kozák felkelés.

Vajon a besorozott, katonai szolgálatra kötelezett zsidókra mi vonatkozott az 1856-os enyhítéseket követően? A 60-as években helyzetük a következőképpen alakult: „amikor kihirdették őfelsége kiáltványát az újoncok toborzásáról, akkor, ha a zsidókat előre tájékoztatták volna, még mielőtt a kiáltvány elnyerte végleges megfelelő formáját, minden szolgálatra alkalmas zsidó családtag elhagyta volna lakóhelyét és szétszéledtek volna a szélrózsa minden irányába". Vallásuk elvárásai „a bajtársiasság hiánya, a zsidó katona örökös elzárkózása... szemükben a katonai szolgálatot a legnehezebb, legnyomorúságosabb, legborzalmasabb kötelezettségként tüntette fel". [62] Zsidók 1860-tól fogva szolgálhattak a gárdában; 1861-től tölthettek be altiszti és törvényszéki írnoki [63] állásokat is, de a magasabb rangok továbbra is elérhetetlenek voltak számukra.

I. G. Orsanszkij a 60-as évek tapasztalatai alapján állítja: „Valóban sok tény erősíti azt az érzést, hogy a zsidók az utóbbi években nem »igazán« tettek eleget a besorozásnak. Ebből a célból vásároltak néhány régi katonai szolgálatot igazoló nyugtát, és azt mutatták be az adóhivatalnak." Ezeket egyes parasztok 1812 óta őrizgették anélkül, hogy értékükkel tisztában]ettek volna, a leleményes zsidók pedig behozták a forgalomba. Emellett a zsidók önkénteseket is béreltek saját helyettesítésükre. Ezenkívül még „igyekeztek a családot kis egységekre bontani". Ily módon mindegyik bejelenthette azt a kiváltságos helyzetet, hogy a családban „egyetlen fiúgyermek" van. (Ez pedig felmentést jelentett a katonai szolgálat alól.) Mindamellett Orsanszkij azt is megjegyzi,

hogy „a katonai szolgálat elkerülésére kiötölt összes hasonló csel..., ugyanúgy fellelhető a tisztán orosz származású falusi embereknél is”, és ennek kapcsán idézi a Jekatyerinoszlav kormányzóság számadatait. Még meglepődésének is hangot ad azzal kapcsolatban, hogy az orosz parasztok a busás fizetés ellenére sem maradnak a hadseregben, hanem „csak arra áhítoznak, hogy visszatérjenek a nép legkedvesebb elfoglaltságához, a földműveléshez”. [64]

*

A sorozásos rendszer helyett 1874-ben kizárólagos törvényben rögzítették az egységesen mindenkire kötelező katonai szolgálat bevezetését, ami a zsidók számára „jelentős könnyítést eredményezett. „A törvény szövege nem tartalmazott semmilyen, a zsidókra nézve megkülönböztető cikkelyt.” [65] Ha viszont a katonai szolgálatot központi kormányzóságokban teljesítették, ott már nem engedélyezték a letelepedésüket. Az előírásokat úgy alakították ki, hogy „pontosan meg lehessen állapítani a férfinemű zsidó lakosság számát”, mivel az eléggé eltitkolt és ismeretlen volt. A kormányzóságok felelős vezetői „felvilágosítást kaptak azokról az esetekről, amikor egyes zsidók megpróbáltak kibújni a katonai szolgálat kötelezettsége alól”. [66] Az 1876-os évben „zsidókra vonatkozóan a katonai szolgálat tényleges teljesítésének szavatolását szolgáló intézkedéseket” [67] hoztak. A *Zsidó Enciklopédia* ebben „az elnyomó intézkedések súlyos sorozatát” látja: „az előírások megkövetelték, hogy a toborzóirodák nyilvántartásba vegyék a zsidókat, és hogy a szolgálatra alkalmatlan zsidókat más zsidókkal helyettesítsék”. Valamint sérelmezi azt, hogy a család összetételének függvényében ellenőrizhetik a mentességek jogosságát és abban az esetben, ha áthágják ezeket az intézkedéseket „felhatalmazást adnak az... egyetlen fiúgyermek besorozására is”. [68]

A kérdéses évtizedekben befolyásos *Golosz* (Hang) című pétervári napilap elképesztő, hivatalos kormányzati számadatot közöl: az „1880-as sorozási behívások eredményeit tartalmazó beszámoló rámutat arra, hogy (az egész Orosz Birodalomra vonatkozóan) nem jelent meg

3.309 újonc; és ebből a létszámból 3.054 fő volt zsidó, tehát így 92%-ot számoltak”. [69]

A. Smakov, a zsidókkal kapcsolatban túl jóindulatú híres ügyvéd a *Pravityelsztvennij Vesztnyik*re (Kormányzati Hírlevél) hivatkozva a következő adatokról számol be: az 1876 és 1883 közötti időszakban „a 282.466 behívott zsidó közül nem jelent meg 89.105, tehát 31,6%” (szemben a 0,19%-os aránnyal, ami a birodalom összes alattvalójára vonatkozik). Az államigazgatás erről szükségszerűen említést is tett és „egész sorozat intézkedést hoztak a visszaélések csökkentése érdekében”. Volt hatásuk, de csak pillanatnyi. Az 1889-es évben 46.190 zsidó kapott behívót; közülük 425, tehát 9,2% nem jelent meg, de 1891-ben „az összes behívott közül, így 51.248-ból... 7.658, tehát 14,94%-uk vonta ki magát a sorozás alól, míg a hiányzó keresztények aránya csak 2,67%-ot tett ki”. A következő évben, 1892-ben a zsidók 10,38%-os arányban, a keresztények pedig 3,18%-os arányban hiányoztak a behívásnál, majd 1894-ben a hiányzó zsidók száma 6.289 főre volt tehető, tehát 13,6%-ra (2,6%-os teljes hiányzási arány mellett). [70]

Mindamellett ugyanezen íratok azt is tartalmazzák 1894-re vonatkozóan, hogy „a teljes behívási lista 873.143 keresztényre, 45.801 zsidóra, 27.424 mohamedánra és 1.135 pogányra vonatkozott”. A számok összevetésénél meglepve tapasztalhatjuk: a mohamedánok Oroszországban (az 1870-es népszámlálás adatai szerint) a népesség 8,7%-át tették ki, és csak a behívók 2,9%-át kapták. A zsidók tehát előnytelenebb helyzetben voltak mind a mohamedánokkal, mind az egész népességgel szemben. Behívottaik aránya ugyanis 4,8%, míg számuk az egész népességre vonatkoztatva (1870-ben) csak 3,2% volt. [71]

Természetesen ne gondoljuk azt, hogy az 1877-1878-as orosz-török háborúban a zsidó katonák ne tettek volna tanúbizonyságot bátorságukról és harci kezdeményező szellemükről. A *Russzkij Jevrei* (Orosz Zsidó) című folyóirat mindkét jelenségről említ meggyőző példákat. [72] Mindezek ellenére a szóban forgó háború alatt számos ellenérzést jegyeztek fel a zsidókkal szemben, tóváltképp a hadtápparancsnokság néhány szállítójának becstelensége miatt, „akik szinte kivétel nélkül zsidók voltak, mint például

a Gorovic, Greger és Kagan [73] társaságok szállítói” (akik tudomásunk szerint magasabb rangú hivatalnokok védelme alatt álltak). Túlbecsült áron rossz minőségű felszereléseket szállítottak, ilyen volt a híres „karton cipőtalp”, ami miatt a katonák lába a Sipka-hágónál[116] folyó ütközetben megfagyott.

*

A zsidókat földművelésre átirányítani, megtanítani szándékozó fél évszázadon keresztül támogatott elképzelés II. Sándor idejében teljes kudarccal végződött.

A mezőgazdaság „egy csapásra elvesztette minden vonzerejét” a zsidók számára, miután 1856-ban eltörölték a rájuk vonatkozó szigorított sorozást. Az egyik kormányhivatalnok megfogalmazását idézve „a kiáltvány téves értelmezéséből adódóan, immár úgy tekintettek magukra, mint akik felmentést élveznek a földművelés alól”, s kedvük szerint távol maradhattak. „A zsidók gyakorlatilag teljesen felhagytak a mezőgazdasági jártasság megszerzésére irányuló kéréseikkel.”

A meglévő kolóniák helyzete ugyanolyan ingatag maradt, ha nem rosszabbodott „a földek... nevetségesen, csak látszatra voltak megművelve és bevetve”. Az 1859-es évben „néhány kolónia még vetőmagot sem szerzett be magának”. Ami az állatokat illeti, továbbra sincs se istálló, se valamilyen fedél, se körülzárt terület, és mindez vonatkozik a mintakolóniákra is. A zsidó telepesek földjeik legnagyobb részét továbbra is parasztoknak, vagy német telepeseknek adják ki. Sokan engedélyért folyamodnak azért, hogy keresztény munkásokat is alkalmazhassanak, különben félő, hogy a bevetett területek felülete még tovább csökken. [75]

Természetesen a telepesek között akadt néhány tehetősebb földműves is, akik sikerrel gazdálkodtak földjükön. A német telepesek közelében történt elhelyezés, amely azt célozta, hogy azok átadhassák tapasztalataikat, tökéletesen bevált. Az itt született fiatal generáció már sokkal fogékonyabbnak mutatkozott a földművelés és a német tapasztalatok iránt. „Meggyőződhettek arról, hogy a

[116] *Sipka-hágó:* a Balkán térségében található hegyi átkelő, 1877 telén az oroszok és a törökök közti kemény összecsapások helyszíne.

földműveléssel jövedelmezőbb helyzetbe jutnak, mint a városokban és a kisebb mezővárosokban”, ahol szűk korlátok közé szorítva, erős versennyel kerülnek szembe. [76]

Mégis, a zsidók döntő többsége minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy felhagyhasson a földműveléssel. A felügyelők mind ugyanarról számolnak be. „A zsidók mindenhol szembeötlő undorral viszonyulnak a földműves munkákhoz, és látványosan sajnálják a múltbéli kézműves és kereskedői foglalkozásaikat.” Például, „amikor a legtöbb munka van a földeken... képesek mindent otthagyni, ha megtudják, hogy a közelben lovat, marhát, vagy bármi mást lehet vásárolni vagy eladni”. Lelkesednek a kisebb kereskedelmi műveletekért, melyek „meggyőződésük szerint kevesebb munkával járnak, és jobban biztosítják a megélhetést”. A zsidók „lényegesen könnyebben keresték meg a kenyérrevalót a szomszédos német, orosz vagy görög falvakban, ahol is a zsidók telepesek, fogadósok, vagy Jóskereskedők voltak”.

A földek állapotára nézve ennél súlyosabb volt a távollétük: elutaztak messzire és hosszú időre. Egy vagy két családtagot otthon hagynak a kolóniában, és más kenyérkereseti vagy üzletelési lehetőség után néztek. A 60-as években (egy fél évszázaddal a kolóniák létrehozását követően) engedélyt kaptak arra, hogy távol maradhassanak a kolóniától egész családjukkal, vagy annak legtöbb tagjával. Ennek következtében a kolóniákban elég olyanokat is számon tartottak, alak soha be sem tették oda a lábukat.

Gyakran előfordult az is, hogy elhagyhatták a kolóniát anélkül, hogy megadott időn belül be kellett volna jelentkezniük új lakhelyükre és társadalmi osztályukba, és így „sokan éveken keresztül nem voltak bejegyezve egyik társadalmi osztályba se, nem fizettek semmilyen járandóságot, és minden kötelezettségtől mentesen éltek”. A kolóniákban a számukra épített házak üresen álltak, és állapotuk leromlott. Az 1861-es évtől kezdődően azt is engedélyezték, hogy a zsidók italmérő házakat tartsanak fenn a kolóniákban. [77]

Végül is a szentpétervári hatóságok megállapították, hogy a zsidók által végzett földművelés, mint olyan, erősen

csődöt mondott. A hátralékok, az elengedett adósságok (az állam vagy az udvar különböző eseményeire tekintettel, mint például a cár esküvője alkalmával) ellenére egyre csak növekedtek. Ráadásul minden eltörlő intézkedés a zsidókat csak egyre inkább arra ösztönözte, hogyne fizessék be az újabb járulékokat, és hogy ne törlesszék a kölcsönöket.

Az 1857-es évben fejeződött be az újabb tízéves adómentesség és az elhalasztott esedékességek, amelyet még öt évvel meg is hosszabbították. Az adósságokra azonban 1863-ban sem találtak fedezetet. Mire volt jó akkor a zsidók betelepítésének elősegítése? Mi haszna volt ennyi előnyhöz és kölcsönhöz juttatni őket?

Az egész hatvan évet átfogó történet egyrészt „módot adott a zsidó földművelőknek, hogy időlegesen kivonják a magukat a különböző állami szolgálatok alól”, másrészt pedig túlnyomó többségüknél nem fejlesztette ki „a földművelésre való hajlandóságot... az eredményesség semmi esetre sem állt arányban a kiadásokkal”. Sőt, „egyszerűn annak engedélyezése, hogy a központi tartományokban tartózkodhattak, még ha minden előny juttatása nélkül is, összehasonlíthatatlanul nagyobb számú zsidó áttelepülőt vonzott ezekbe a tartományokba, nagy igyekezettel törekedtek ezekre a vidékekre”. [78] .

Papíron 1858-ban még 64 ezer zsidó telepest tartottak számon, feltehetően 8-10 ezer családban. Két évtizeddel később, 1880-ban, a minisztérium nem számlált 14 ezer zsidó telepesnél többet, tehát nagyjából kevesebb, mint 2 ezer családot. [79] A helyi ellenőrző bizottságok – amelyeknek az volt a feladata, hogy megvizsgálják, hogy a földeket megművelték, vagy ugaron hagyták-e – 1872-ben az egész délnyugati térségben csak nagyjából 800 családot [80] találtak.

Az orosz hatóságok kénytelenek voltak belátni, hogy a zsidók földművesként való letelepítése teljes kudarccal végződött. Nem lehetett tovább hinni abban, hogy „a kolóniák felvirágzásának régóta dédelgetett vágya megvalósulhat”. Egyébként „a zsidók kezében maradtak nagyon termékeny talajú, jelentős területek, melyeken egyáltalán nem folyt termelés”. Hiszen korábban a legjobb földeket választották ki, és adták oda a zsidóknak. Ezek a

földek, melyeket járandóság fejében adtak ki, jelentős jövedelmet hoztak (a zsidó kolóniák megéltek belőle). A déli területek népességének növekedésével pedig mindenki földet követelt.

Ebben az időben megnőtt az értéke [81]még a zsidóknak adott földeken kívül a tartaléknak megőrzött kevésbé termékeny területeknek is. Új-Oroszország tartománya már sok tettre kész bevándorlót magába olvasztott és „már nem volt szüksége mesterséges betelepítésre”. [82]

Az államnak már semmilyen érdeke nem fűződött a zsidók betelepítéséhez.

II. Sándor 1866-ban elhatározta, hogy a zsidókat földművelőkké átsorolni kívánó, különleges határozatok végrehajtását le kell állítani. Felmerült azonban az a kérdés, hogy milyen módon teszi őket jogilag egyenrangúvá a cári birodalom a többi földművessel. A zsidó kolóniák képtelennek bizonyultak a mindenütt kialakulóban lévő önálló földművelő életre. Nem lehetett mást tenni, mint megengedni nekik, hogy részlegesen felhagyjanak azzal, és ezáltal a családjuk egyik része (1868) kézműves- vagy kereskedőfoglalkozást űzhessen. Engedélyezték számukra saját parcelláik megvételét, amit meg is tettek, abból a célból, hogy később jó nagy haszonnal továbbadják azokat. [83]

Mindezek ellenére a népjóléti minisztériumban a legkülönbözőbb témában folyó viták során a zsidó kolóniák átalakításának ügyére sokáig nem találtak megoldást. Mindez végül olyan sokáig húzódott, hogy 1880-ban teljesen felhagytak vele. Mindeközben a katonai szolgálatról szóló 1874-es törvény révén a zsidó földművesek elvesztették a sorozáshoz kapcsolódó előnyeiket, és így a földműveléshez fűződő összes érdeküket is. Az 1881-es évben „a kolóniákban »kizárólag olyan birtokokat láthattunk, melyeken csak egyetlen lakóház állt, anélkül, hogy a gazdálkodás bármilyen nyomát felfedezhettük volna, másképpen fogalmazva kerítés, istálló, munkaépület, konyhakert nélkül, legyen az csak egyetlen fa vagy bokor; tisztelet a kivételnek«„. [84]

A földművelésben negyvenéves tapasztalattal rendelkező hivatalnok (a kolóniák tanulmányozására 1880-ban küldött államtanácsos Ivasincsev) így ír: egész Oroszországban „nincs egyetlen olyan paraszti közösség sem, mely olyan nagyvonalú támogatást kapott volna..., amelyek nem maradhattak ismeretlenek a parasztok előtt sem, akiknél nyilván ellenérzést váltottak ki”. A zsidó kolóniák szomszédságában élő parasztok „»azon méltatlankodtak, hogy ők maguk, akik föld híján voltak, arra kényszerültek, hogy drága pénzért a zsidóktól béreljék azokat a földeket, melyeket ez utóbbiaknak az állam juttatott potom árért, és a valós igényeiket messze meghaladó mennyiségben«. Éppen ez a magyarázata »nagyrészt a parasztok néhány zsidó fölműves iránt táplált haragjának, ami több tanya kifosztásában is megnyilvánult (1881-1882 során)«.” [85]

Ezekben az években bizottságok üléseztek annak megállapítására, hogy a zsidó kolóniák tulajdonában lévő többletföldeket milyen mértékben lehet újraosztani a parasztok között. A nem használt, vagy elhagyott területeket a kormány visszavette a zsidó telepesektől. „Voliny kormányzóságban, Podolszktól Kijevig, 39 ezer hektárból csak 4.082 maradt (a zsidók megművelésében)”. [86] Jelentősebb, földműveléssel foglalkozó zsidó falvak mégis fennmaradtak. A Minszk kormányzóságban található Jakcica például földben olyan szegény volt, hogy 46 családra jutott 740 hektár [87], hozzávetőleg 16 hektár családonként, ami Közép-Oroszország parasztjainál sehol nem volt tapasztalható. Ugyanígy a Mogiljov kormányzóságban fekvő Annengof sem bővelkedett egyáltalán földben: 1848-ban 20 zsidó család kapott egyenként 20 hektár földet az államtól, de 1872-ben ebből már csak 10 maradt, és azoknak is nagy részét parlagon hagyták. [88] Említhetjük a szintén Mogiljov kormányzóságban található Visenkát is családonként 16 [89]; vagy a grodnói Orgyinovsinát 12 hektárral.

A délvidéki kormányzóságokban természetesen még nagyobb területek voltak; az első településekben, így Balsoj Nagartavban családonként 17 hektárt, Szejdemenuhban 16-ot, Novo-Beriszlavban 17-et számoltak meg. A Roszkosnaja tanyában Jekatyerinoszlav kormányzóságban 15 hektár

jutott, de a „kolóniára váró” földekkel együtt ez 42 hektárt tett ki. [90] Veszjolojban (1897-ben) 28 hektár volt családonként. Szagajdakban 9 hektár, de ezek nagyon kicsi területeknek számítottak. [91] Végül Kijev kormányzóságban Eljuvkában 400 hektáron 6 zsidó család osztozott, egy családra így 67 hektár jutott! Ezt „a földet a németek bérelték”. [92]

E tények ellenére a 20-as években az egyik szovjet író határozott hangnemben a következőket jelentette h-i: „a cárizmus szinte teljesen megtiltotta a zsidóknak a földművelés gyakorlását”. [93]

V. N. Nyikityin kutató terjedelmes és részletes művében a zsidó földművelésről összegzésként az alábbi következtetést vonja le: „Azok a szemrehányások, melyekkel a zsidókat illetik azért, mert nem voltak elég szorgalmasak a mezőgazdasági munkákban, valamint azért, mert engedély nélkül távol maradtak kijelölt földjeikről, hogy így a városokban a kereskedelemnek és a kézművességnek szentelhessék idejüket, teljesen megalapozottak. ...Nem tagadjuk egyáltalán a zsidók felelősségét abban, hogy az utóbbi nyolc évvizedben viszonylag kevesen váltak közülük igazi földművessé.” A zsidó földművesek védelmére azonban a következő érveket hozza fel: „Semmilyen téren sem bíztak bennük; több alkalommal megváltoztatták azt a rendszert, amely szerint betelepülhettek a kolóniákba”, néha „megbíztak olyan embereket, akiknek fogalmuk se volt a mezőgazdasághoz, vagy alak teljesen közömbösen viselkedtek velük szemben, azzal a céllal, hogy eligazítsák őket a mindennapi életükben. ...A független városlakó zsidók vidéken találták magukat, anélkül, hogy fel lettek volna készülve az ottani életre

Nagyjából ez idő tájt, 1884-ben, a kormány által létrehozott, még teljesen új „Palen-bizottság”[117] számára írt feljegyzésben, N. S. Leszkov úgy tartotta, hogy „a zsidók felkészületlensége a mezőgazdasági munkába nem köthető kizárólag egy generációhoz”. Ez annyira jelentős, hogy „egyet jelent a földművelésre való teljes

[117] *Palen-bizottság:* 1883-ban a zsidókkal kapcsolatos törvénykezés felülbírálatával megbízott bizottság elnökévé Konsztantin Palen gróf államtitkárt nevezték ki, aki egyben az államtanács tagja is volt.

alkalmatlansággal”; zsidó csak valamely fokozatos folyamat eredményeként válhat földművessé. [95]

Lev Tolsztoj – szavainak más általi átadásával – a következőképpen vélekedett: kik azok, akik „egy egész népet a városi élet szorításában tartanak, és nem adják meg neki a lehetőséget, hogy falvakban telepedjen le és elkezdje az egyetlen, a sajátságosan emberi földművelői tevékenységet? Hiszen ez annyit jelent, hogy ennek a népnek nem adják meg a lehetőséget a lélegzetvételre... kinek a számára lenne az rossz... ha a zsidók letelepednek a falvakban és teljes munkás életet élnek meg? Mely után minden bizonnyal már heves vágyat érez ez a régi, okos és kiváló nép...” [96] – Milyen álomvilágban élt ő? Mit tudott a földművelő telepek létesítésének nyolcvanéves gyakorlatáról?

Mit is mondhatnánk a palesztinai betelepítés tapasztalatait követően, ahol az új oroszországi viszonyokhoz képest jóval kedvezőtlenebb körülmények között a zsidó emigránsok otthon érezték magukat, és tökéletesen űzték a földművelés mesterségét? Holott kudarcba fulladt minden arra irányuló kísérlet, hogy az oroszországi (később szovjet) földeken munkára késztessék vagy kényszerítsék őket (innen eredeztethető a megalázó legenda, hogy a zsidók egyáltalán nem termettek a földművelésre).

Befejezvén az orosz kormány nyolcvanévnyi erőfeszítéseinek áttekintését, úgy tűnik, hogy az egész betelepítés valóban óriási, de sajnos teljesen hiábavaló kísérlet volt csupán. Kitartó erőfeszítések, kudarcra ítélt intézkedések sokasága Új-Oroszország fejlődése érdekében – valójában szinte a semmiért. A vállalkozás szomorú tapasztalata arra mutat rá, hogy talán jobb lett volna bele se fogni.

* * *

A zsidók kereskedelmi és ipari tevékenységének nagy vonalakban történő áttekintését követően I. G. Orsanszkij nagyon helyesen azt írja a 70-es évek elején, hogy ez a tevékenység „a zsidókérdés alapja, és minden országban meghatározó a zsidó nép sorsát illetően”. Megállapítása szerint itt olyan élő, kereskedő, leleményes népcsoportról

van szó „míg az orosznak a rubel a kétszeresét, addig a zsidónak az ötszörösét hozza vissza”. Az orosz árust az egyhelyben állás, álmatagság, a monopolhelyzet jellemzi (például Kijevben a zsidók kitoloncolását követően sokkal drágább lett az élet). A zsidók részvételének jelentősége a kereskedelmi életben a legjelentéktelenebb tőke gyors megforgatásán alapszik. Orsanszkij cáfolja azt az elképzelést, hogy a zsidók „korporációs szellemük” révén képesek a versenyhelyzet minden formájában győzedelmeskedni, valamint azt, hogy „a zsidó árusok mindig egymást segítik, mivel megvannak a saját bankárjaik, gyártóik, szállítóik”. Orsanszkij a korporációs[118] szellemükhöz csak két területet, a társadalmi és vallásos területet köti, és nem a kereskedelmet, ahol a zsidók kíméletlen versenyhelyzetben vannak.

Ez részben ellentmond a *khazak*nak, a tevékenységi körök kötelező felosztásának, amely csak folyamatosan tűnt el, párhuzamosan a zsidók legális helyétének fejlődésével. [97]

Sőt, megemlíti azt a véleményt is, amely szerint nem minden zsidó kereskedelem gazdagítja szükségszerűen az országot, mivel az kizárólag a termelő és földművelő osztályok kizsákmányolásából áll, és „a zsidók haszna az ország számára tiszta veszteség”. Ez megcáfolandó, hiszen a zsidók folyamatosan keresnek és találnak is új utakat, és ezáltal „új előnyszerzési lehetőségekhez juttatják a szerencsétlen keresztény népességet”. [98]

A zsidók kereskedelmi és ipari vállalkozósát 1861-ben érzékenyen érintette a jobbágyság, valamint a pálinkatermeléshez és -árusításhoz kötődő bérbeadás eltörlése. Ez utóbbit azonban hamarosan visszaállították. „A zsidók pénzügyi szerepe a 60-as években különösen meghatározóvá vált. A korábbi tevékenységük révén komoly tőke halmozódott fel a kezükben, mivel a jobbágyok felszabadítása, és ebből következően a »nemesi fészkek«[119] tönkremenetele a földbirtokosi osztály köreiben jelentős tőkeigényt eredményezett. Ekkortájt jelentek meg az első

---

118 *Korporáció (latin):* összetartás.

119 *Nemesi fészkek:* vagyis az úri birtokok. A kifejezés Turgenyev *Nemesi fészek* című regénye alapján terjedt el.

mezőgazdasági bankok is, melyek szervezésében a kapitalista zsidók döntő szerepet játszottak.” [99]

Az ország gazdasági életének egésze ekkor minden irányba kiterjedő gyors gazdasági átalakuláson ment keresztül. A zsidók kíváncsi szelleme és állandó találékonysága, így befektetéseik is csodálatraméltó módon párosultak ezekkel a változásokkal, sőt időnként meg is előzték azokat. Mint ahogy azt már említettük, a szóban forgó tőke egyebek között a délnyugati cukoripart táplálta (olyannyira, hogy 1872-ben már az ágazatban lévő finomítók negyede, a részvénytársaságok pedig harmada zsidók tulajdonba került [100]), valamint a malomipart és különböző más iparágakat is a letelepedési övezetben és azon kívül egyaránt. A krimi háború után „teljes gőzzel nekiláttak a vasútvonal kiépítésének, nagy számban születtek különböző kereskedelmi és ipari vállalatok, valamint részvénytársaságok és bankok is”, és „számos zsidó... erősségeinek és tehetségének megfelelő alkalmazási lehetőségek széles körére talált az említett vállalatokban..., amely folyamat egyesek hihetetlenül gyors meggazdagodásához vezetett”. [101]

„A zsidók már régóta foglalkoztak gabonakereskedelemmel, de különösen fontossá vált a szerepük a jobbágyság eltörlését követően, és a vasútvonalak megépítésekor... 1878-at követően a gabonaexport 60%-a a zsidók közvetítésével zajlott; majd ez az arány hamarosan elérte a 100%-ot.” Később „az iparos zsidóknak köszönhetően, az export második helyére (a gabona után) a fa került”. Az 1835-ös évtől kezdve a fák kivágására, és a fás területek kitermelésére vonatkozó szerződésektől már nem tiltották el őket. „Az erdőgazdálkodást és a fakereskedelmet a zsidók virágoztatták fel. A fa külföldi exportját szintén a zsidók bontakoztatták ki... A fakereskedelem a zsidó kereskedelem egyik legfontosabb ága, és egyúttal az egeik legfigyelemreméltóbb a tőkekoncentráció szempontjából. A zsidók által folytatott intenzív fakereskedelem kezdete a 1860-1870-es évekre tehető, amikor a jobbágyság eltörlését követően a tulajdonosok elárasztották a piacot földekkel és erdőkkel. A zsidók először a 70-es években kezdtek tömegesen ipari tevékenységeket űzni. Így egyik pillanatról

a másikra fellendítették a szövetek, a len, az élelmiszerek, a szűcsáru, az asztalosmunkák, a bútorzat kereskedelmét. „Ami a dohányt illeti, a termelése régtől fogva a zsidók kezében összpontosult.” [102]

Adjuk itt át a szót a zsidó szerzőknek: „II. Sándor idejében az egész gazdag zsidó burzsoázia… hűséges volt… a monarchiához. Ebben a korban halmozódtak fel a Gincburg-, Poljakov-, Brodszkij-, Zajcevics-, Balahovszkij- és Askenazi-féle hatalmas vagyonok.” Mint már említettük, „a bérbeadással foglalkozó Jevzel Gincburg Szentpétervárott megalapította saját bankját”. Szamuil Poljakov hat vasútvonalat épített és Poljakov mindhárom testvére örökös nemességet kapott. [103] „Az állam által biztosított és részben támogatott vasútvonalak építésének köszönhetően tettek szert Poljakov, I. Blioh, A. Varsavszkij és többen mások óriási vagyonokra.” Hogyan is sorolhatnánk fel a szerényebb vagyonokat, mint például A. I. Zak vagyonát, aki T. Gincburggal együtt foglalkozott a bérbeadással: Szentpétervárra jött, ahol leszámítoló,[120] hitelező bankot alapított és „miután elég széles körű rokonsága volt, mind a saját oldalon, mind a felesége révén, munkát adott nekik a vállalataiban, melyeknek ő látta el az igazgatását”. [104]

Lassanként hatályba léptek II. Sándor reformjai, teljes egészében kicserélődött a társadalmi élet, és ezáltal új perspektívák nyíltak meg a zsidó vállalkozók előtt. „A kormányrendeletek azáltal, hogy engedélyezték a felsőoktatásban végzett zsidók egyes csoportjainak az állami szolgálatba lépést, már egyáltalán nem korlátozták őket fejlődésükben. A tényleges státusú tanácsosi rang[121] elnyerésével a zsidók is a szokásnak megfelelően örökös nemességet kaptak.” [105]

Az 1864-es év során áttekintették a vidéki reformot (a körzetek vagy zemsztvók[122] gyűlésein). A reform „a

---

[120] *Leszámítol:* (pénzintézet) a váltót lejárata előtt a kamat levonásával megvásárol.

[121] *Tényleges státusú tanácsosi rang:* a hivatalnokoknak és a katonáknak Nagy Péter által összeállított hierarchiai ranglétra tizennégy: rangot, vagy címet ismer el; a tényleges státusú tanácsosi rang a tizennegyedik helyen szerepelt, és örökös nemesi címmel járt.

[122] *Zemsztvo (orosz):* a cári Oroszországban a járási és kormányzósági gyűléses képviselet. A járási, illetőleg kormányzósági földbirtokosok s a városi és községi képviseleteknek három évre választott tagjai alkották.

népesség minden rétegére vonatkozott. A szabályozás... nem tartalmazott semmiféle korlátozást a zsidók azon jogaira vonatkozóan, hogy a járási tanácsokban részt vehessenek a szavazásokon, vagy a zemsztvókban hivatalt tölthessenek be. Huszonhat éven keresztül, amíg a rendelkezés érvényben volt, számos helyen találhattunk zsidókat képviselői minőségben, de ugyanígy a helyi kormányzati irodák tagjai között is.” [106]

Az ugyanebben az évben kihirdetett bírósági törvények sem tartalmaztak semmiféle korlátozást a zsidókra vonatkozóan. A reform független bírói szerv létrehozását tervezte. A régi magánúton dolgozó jogi képviselők helyére ügyvédi testületet, mint önálló osztályt állítottak fel, melyet speciális testületi szervezettel láttak el. (Amely mellesleg olyan elévülhetetlen joggal rendelkezett, miszerint megtagadhatta a segítségnyújtást bármelyik kérvényezőnek „személyes erkölcsi megítélésének függvényében”. E lehetőséget politikai okokból is felhasználhatták.) A zsidók számára semmilyen korlátozás nem tiltotta a szóban forgó szervezetben való részvételt. tesszen így ír: „...nem is beszélve az ügyvédi testületről, ahol a zsidók kiemelkedő helyet foglaltak el. Időnként vizsgálati hivatalnokként bukkantak fel a bírósági kancelláriákon, de ugyanígy az ügyészség soraiban is. Itt vagy ott, tisztségeket töltöttek be a békebírók tanácsában és az ülnöki tanácsban.” Láthattuk őket az esküdtszék tagjai között is. [107] Ráadásul az első évtizedekben bármiféle előírt hányad nélkül.

Megjegyzendő, hogy a zsidók eskütétele a civil bíróságok előtt a zsidó vallás elvárásainak vizsgálata nélkül történt meg.

Ugyanezekben az években hozzákezdtek az *önkormányzati* közigazgatás megreformálásához. Eleinte azt javasolták, hogy az önkormányzati tanács (duma) és annak végrehajtó irodájának tagjai között lévő zsidók száma ne haladja meg az összlétszám felét. A belügyminisztérium tiltakozásának engedve, az 1870-es önkormányzati rendelkezés egyharmadára szorította vissza ezt az arányt; ezen kívül a zsidóknak nem állt jogukban a polgármesteri tisztség betöltése. [108] Attól tartottak, „hogy másképp a

---

Csak helyi közgazdasági kérdésekben volt illetékes.

zsidók belső szolidaritása és külső elszigetelődése vezetői szerepet biztosít számukra az önkormányzati szervekben, valamint társadalmi ügyekben előnyhöz juttatja őket”. [109] Mindazonáltal a zsidók innentől fogva már teljes egyenjogúságot élveztek a választási eljárások során (régebben külön, testületileg szavaztak), „ami megerősítette befolyásukat az önkormányzati ügyekben”.

Egyébként, a szabad Ogyesszában kezdetektől fogva közös szavazást folytattak, és ugyanígy volt Kisinyovban is. „Általánosságban véve Dél-Oroszországban a zsidók nem voltak hitéve társadalmi megvetésnek, amelyet korábban Lengyelországban még szítottak is.” [110]

Ez volt „kétségtelenül... a zsidók számára az egész orosz történelem legjobb korszaka. ...Hozzáférhettek a közszolgálati állásokhoz. A jogi helyzet javulása és a »nagy reformok korának« közhangulata jó hatást gyakorolt a zsidó népesség lelkiállapotára”. [111] A nagy reformok ideje alatt úgy tűnt, hogy „a zsidó népesség a hagyományos életmódból kitekintve tömegesen a környező világ felé fordult”. A zsidók „lehetőségeikhez mérten kivették részüket a jogért és a szabadságért folyó küzdelemben. Nincs tehát olyan területe az orosz gazdasági, társadalmi és szellemi életnek, ahol az orosz zsidók ne tettek volna teremtő erőfeszítéseket.” [112]

Végezetül a század eleje óta az általános oktatásban szélesen nyitva álltak az ajtók a zsidók számára is. Mégis kevesen voltak, akik időt szántak e lehetőség kihasználására.

A később nagyon híressé vált bírósági szakember, J. L. Tejtel így emlékszik a 60-as évekbeli Mozir városára. „A gimnázium igazgatója... gyakran fordult... a moziri zsidókhoz, és ismételten rámutatott az oktatás előnyeire, valamint arra, hogy a kormány szeretne több zsidót látni a gimnáziumban. Sajnos a zsidókat nem hajtotta hasonló vágy.” [113] Valójában a reformok kihirdetését közvetlenül követő években egyáltalán nem is válaszoltak, még akkor sem, amikor azt javasolták nekik, hogy az állam költségén tanulhatnak. Ráadásul az iskolatörvény (1864) ünnepélyesen kimondta, hogy az oktatási intézmények mind a hosszabb, mind a rövidebb ciklust illetően, vallástól és

körzettől függetlenül mindenki előtt nyitva állnak. [114] „Az oktatásügyi miniszter… igyekezett megkönnyíteni a zsidók számára a közokatatási intézményekbe való bekerülést” és „nagy jóindulatot” tanúsított „az iskoláskorú zsidó fiatalság irányába”. [115] L. Dejcs erősen hangsúlyozza a novorosszijszki középiskola igazgatójának, a híres I. N. Pirogov[123] sebész szerepét: „ő volt az, aki nagyon nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy elcsitítsa honfitársaim ellenséges érzületeit a *goj* oktatással és tudománnyal szemben”. [116]

Nem sokkal II. Sándor megkoronázása után az oktatásügyi miniszter a következő kormányprogramot fogalmazta meg: „Elengedhetetlen, hogy minden lehetséges eszközzel terjeszteni kell az általános műveltség tantárgyainak ok-tatását, és ezzel egy időben minél kisebb mértékben beavatkozni a gyermekek vallásos nevelésébe, melyet a szülők gondozására bízunk, anélkül, hogy a kormány bármilyen kényszert vagy irányt szabna meg számukra.” [117]

A közoktatási intézményekben folyó oktatást a zsidó kereskedők és a városi díszpolgárokká[124] vált zsidók gyerekeinek egyaránt kötelezővé nyilvánították (1859). [118]

Mindezen rendeleteknek és előnyöknek mégsem volt elsöprő sikere. A legjobb eredmény, amit a hatóságok 1863-ban el tudták érni az orosz iskolákban, a zsidók 3,2%-os részvételi aránya volt [119], ami már elfogadható aránynak mondható (a teljes népességhez képest). Nem csak a zsidó közeg maradt ellenséges az orosz oktatással szemben, de vezetőik tolmácsolásában megváltoztak a zsidó közösségek céljai is. „A nagy reformok idejével, a »felvilágosodás barátai« a népoktatás gondjait a saját törvényes helyzetük kérdéseihez kötötték.” [120] Vagyis az összes létező kényszer eltörléséhez. Ilyen horderejű szabadelvű

[123] *Nyikolaj Pirogov:* (1810-1881) a katonai sebészet egyik alapítója, és az éter fertőtlenítőként és altatóként való használatának úttörője, pedagógus és orosz szabadelvű gondolkodó.

[124] *Díszpolgár:* olyan különleges társadalmi rang, melyet Katalin cárnő alakított ki – „nevezetes polgárok” –, majd 1832-ben törvénybe foglalt, s az erre érdemes polgárok számára különböző kiváltságokat juttatott.

intézkedésekre csak a könyörtelen krími háború végső vereségét követően nyílhatott lehetőség.

Az oktatás ügyében szinte csodával határos változás következett be, amikor 1874-ben közzétették az új katonai szolgálatról szóló törvényt. Ez „az iskolázott személyeket előnyökhöz juttatta”. Innentől kezdve „csak úgy áramlottak a zsidók az általános oktatási intézményekbe”. [121] Az 1874-es katonai reformot követően még az ortodox zsidó családok is közép- és felsőoktatási intézményekbe küldték fiaikat azért, hogy kihasználhassák a csökkentett katonai szolgálat lehetőségét. [122] Az előnyök nem csak a szolgálat halasztására és könnyítésére vonatkoztak, hanem mint ahogy arra Mark Aldanov[125] felhívja a figyelmet, a zsidók tiszti vizsgát tehettek, „és elnyerhették a tiszti rangot. Nem volt ritka az sem, hagy még nemességet is kaptak.” [123] A 70-es években hihetetlenül megemelkedett a közoktatási intézményekben beiratkozott zsidók száma, és széles körű diplomás zsidó értelmiségi réteg alakult ki. Az ország összes egyetemén 1881-ben a diákok közel 9%-át zsidók tették ki, majd számuk 1887-ben már felkúszott 13,5%-ra, vagyis nagyjából hét diákból egy zsidó származású volt. Néhány egyetemen az arány még ennél is jóval magasabb. A harkovi orvosi egyetemen 42%-os zsidó részvételt jegyeztek fel, az ogyesszai orvosi egyetemen 31 %-os, a jogi karon pedig 41%-os arányt tapasztaltak. [124]

Az ország összes gimnáziumában, előkészítő gimnáziumában a zsidók százalékos aránya 1870 és 1880 között gyakorlatilag megduplázódott, és így elérte a 12%-ot (1865-höz képest tehát megnégyszereződött). Az ogyesszai akadémián 32%-os volt az arányuk, és néhány iskolai intézményben ez még 75%-ot, vagy többet is elért. [125]

Amikor pedig Dmitrij Tolsztoj – 1866-tól oktatásügyi miniszter -1871-ben azt javasolta, hogy a klasszikus műveltség előtérbe helyezésével az orosz iskolát a „hagyományos” oktatási rendszer keretei közé kellene szorítani, az orosz értelmiség felháborodott, míg a zsidók között az említett reform semmilyen ellenérzést nem váltott ki, ahogy erről több emlékiratíró is megemlékezik.

---

[125] *Mark Aldanov* álneve *Landau:* (1886-1957) orosz származású zsidó író, számos történelmi regény szerzője Párizsba emigrált 1919-ben, ahol 1940-ig, majd ezt követően haláláig az Egyesült Államokban élt.

Mindezek ellenére az oktatás irányába tett lépések még „csak a zsidó burzsoáziát és az értelmiséget érintették. A hatalmas, többségben lévő tömegek hűségesek maradtak... a *héder*hez és a *jesivá*hoz, mivel az orosz általános iskola... semmiféle kiváltságot nem nyújtott. [126] ...Az orosz zsidók nagy átlaga, életmódja külső-belső feltételeinek megfelelően a régi elzárkózás falai között maradt. [127] ...A letelepedési övezet városainak és településeinek népessége tömegesen olyan légkörben élt, melyet a hagyományőrzés és a nagyon szigorú vallásos nevelés határoztak meg. A modern civilizációval nagyon kis lépésekben ismerkedett, és a fiatal hajtások alig tudtak kifakadni. [128] ...A letelepedési övezetben összezsúfolódott zsidók tömegei a hétköznapi életben nem érezték szükségét az orosz nyelv ismeretének. ...Nagy részük továbbra is a számára ismert eredeti *héder* általános iskolai falai között maradt” [129] és aki valamennyire már tudott olvasni, annak rögtön a bibliát kellett olvasnia, ráadásul héberül. [130]

Vizsgáljuk most a kérdést a kormány oldaláról. Mivel a közoktatás szélesen nyitva állt a zsidók előtt, ezért a nyilvános zsidó iskolák fenntartása értelmetlenné vált. Az 1862-es év során úgy döntöttek, hogy az iskolaigazgatói posztot zsidók is betölthetik.

Innentől fogva ezekben az iskolákban „a tanárok a felvilágosult zsidó pedagógusok köréből kerültek ki: a kor szellemét képviselve komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a zsidó tárgyak tanításának visszaszorításával emeljék az orosz oktatás színvonalát''. [131] Az 1873-as évben az említett intézményeket vagy megszüntették, vagy átalakították a köznek szóló, háromtól hatéves korig tartó iskoláztatást biztosító zsidó általános iskolákká. A vilniuszi és zsitomiri rabbiképzőket pedig pedagógiai intézetté alakították. [132] A kormány elhatározta, hogy a közoktatás révén próbálja majd megszüntetni a zsidók elszigetelődését. A „zsidók életének rendezésére” létrehozott zsidóügyi bizottság azonban olyan beszámolókat kapott – némelyek magas beosztású hivatalnokoktól származtak –, melyek a specializált oktatást részesítették előnyben. Valamint még ezenkívül is sok olyan vélemény juttattak el hozzá, melyek hátráltatták a kormány

politikájának megvalósítását. „Nem kezelhetjük a zsidókat a birodalom többi etnikumához hasonlóan… nem hagyhatjuk jóvá, hogy megkötések nélkül éljenek egész Oroszország területén... nem fogadhatjuk el, csak amennyiben előzetesen minden lehetséges intézkedést megtettünk annak érdekében, hogy a jelenlegi letelepedési helyeiken hasznos és termelő polgárok váljanak belőlük, valamint ha ezen intézkedések eredményessége bebizonyosodik.” [133]

Az összes lezajlóban lévő reform következményei, így különösképpen (1856) a szigorított katonai szolgálat eltörlése (ami azonban együtt járt a régi zsidó közösségek előjogainak a megszüntetésével is), valamint 1863-ban a hozzákötődő különleges járulék eltörlése erősen megkérdőjelezte „a közösségek adminisztrációs vezetőinek hatalmát… Különösen a szinte korlátlan hatalmú hatósággal összevetve”, amely az 1844-ben eltörölt *kahal* leszármazottja. Ez korábban szinte kizárólagosan uralkodott a zsidók életének minden területe felett. [134]

Éppen ebben a korban – az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején – egy kikeresztelkedett zsidó, Jakov Brafman dolgozott ki nagyobb horderejű reformtervezetet a zsidók életkörülményeivel kapcsolatban. Ebnek érdekében kitartóan közbenjárt a kormánynál, majd később a nagy nyilvánosság elvitt is eléterjesztette azt. Levelet intézett a cárhoz, mire a pétervári szinódus megbeszélésre híva. Saját kötelességének érezte a kahalrendszer leleplezését és magyarázatát, és annak eltörléséért folyamodott (túl későn, mivel azt közben már eltörölték). Lefordította oroszra a minszki *kehalim*ok tetteit, egészen a XVIII. század vége, XIX. század elejéig, és azt előbb kivonatokban, majd később (1869, 1874) kiadvány formájában jelentette meg *A kahal könyve* (Knyige kahala) címmel. A könyv a kommunát alkotó emberek és javak fölött álló totális önkényuralmat mutatja be. Írása „tekintélyre tett szert az államigazgatás szemében, amely gyakran hivatalos kézikönyvként utalt rá, polgárjogot nyert (leggyakrabban csak hallomásból) az orosz társadalom széles köreiben. ...Brafman győzedelmes útja… kivételes siker”. [135]

Később a könyvet franciára, németre és lengyelre is lefordítják. [136] *„A kahal könyve* sok embert a zsidó nép, mint a »kereszténység egyetemes ellensége« fanatikus

gyűlöletére ösztönzött, és sikerült torz képet elterjesztenie a zsidók belső életéről.” [137]

A zsidó társadalmat felkavarta Brafman ezen „missziója”, mely abból állt, hogy összeírta és oroszul megörökítette a kehalimok tetteit. A zsidók kérésére és közbenjárására kormányzati ellenőrző bizottságot hoztak létre. A „zsidó írók igyekeztek bebizonyítani, hogy a Brafman által kiadott, a *kehalim*okra vonatkozó dokumentumok részben hamisak, részben pedig félreértelmezésen alapulnak”. Az egyik kritikus „még a szövegek eredetiségét is megkérdőjelezi”. [138] Száz évvel később (1976) az Új Zsidó Enciklopédia mégis kijelenti, hogy „a Brafman által használt anyagok eredetiek, és a fordításaik is pontosak, habár hibájául rója fel a megjelenítés álságos voltát”. [139] A még újabb kiadású *Orosz Zsidó Enciklopédia* 1994-ben úgy tartja, hogy „a XVIII. és XIX. századforduló körüli orosz zsidók történelmének tanulmányozásához a Brafman által kiadott dokumentumok értékes forrásként szolgálnak”. [140]

Mellesleg nem árt tudni, hogy a költő Hodaszevics[126] Brafman unokaöccse volt.

Brafman azt állítja, hogy „a kormányrendeletek gyengék ahhoz, hogy semlegesítsék a sötétség hatalmát, mely a zsidó önigazgatásba beivódott… szerinte ez a szervezet nem korlátózódik a helyi *kehalim*okra… de célja, hogy összefogja az egész világ zsidó népességét… minek következtében a keresztény népek mindaddig nem lesznek képesek felszabadulni a zsidó kizsákmányolás alól, amíg meg nem semmisül minden, ami a zsidók elszigetelődéséhez vezet”. Brafman igyekezett megerősíteni azt „az elképzelést, hogy a Talmud nem nemzeti és vallásos természetű, hanem polgári és politikai törvénykönyv, amely a »keresztény államok politikai és erkölcsi fejlődésével szemben« [141] áll”, és egy „talmudi köztársaságot” próbál teremteni. Kitartóan ismételgeti, hogy „a zsidók államot építenek az államban”, és „úgy gondolják, hogy a kormány döntései rájuk nézve nem kötelező érvényűek”. [142]

---

[126] *Vlagyiszlav Hodaszevics:* (1886-1939) 1922-ben emigrált, és 1925-ben Párizsban telepedett le. Nem túl terjedelmes költői munkássága nagyon figyelemreméltó.

A zsidó közösség egyik fő célja, hogy „átverje a keresztényeket, hogy azok javaiknak pusztán fiktív tulajdonosaivá váljanak”. [143] Sőt, „a társadalmat azzal vádolja, hogy az oktatást elterjesztette az oroszországi zsidók között. A Zsidó Világszövetséget pedig azzal, hogy részt vesz az „egyetemes zsidó összeesküvésben”. [144] Gesszen a maga részéről úgy tartja, hogy *„A kahal könyve*... csak azt követelte, hogy a zsidó társadalom önigazgatása gyökerestül legyen kiirtva”, ráadásul függetlenül attól, hogy „rendelkeztek e állampolgári jogokkal”. [145]

„Enyhítve *A kahal könyvé*nek eltúlzott szóhasználatát” az államtanács kijelentette, hogy még ha sikerül is a kormányintézkedések révén eltüntetni a zsidókat a népesség többi részétől megkülönböztető külső jeleket, az sem fogja szavatolni az elzárkózó mayatartás megszűnését, lásd a zsidó közösségek szinte ellenséges hozzáállását a keresztények irányába. Az állam számára oly igen ártalmas zsidó elszigetelődés letörhető „egyrészt a zsidókat a zsidóság elöljáróinak rosszindulatú hatalmához kötő szálak (ehetőség szerinti elgyengítésével, másrészt, ami még fontosabb, az oktatás elterjesztésével a zsidók között”. [146]

Azonban ez a – „felvilágosodás elterjesztése” – folyamat már magában a zsidó társadalomban is úrnak indult. Az ezt megelőző *Haszkala*-mozgalom a 40-es években többnyire a német kultúrán nevelődött, az orosz nyelv ismeretlen maradt a számára (ismerték Goethét és Schillert, de nem ismerték Puskint vagy Lermontovot). [147] A XIX. század közepéig, tisztelet a kivételnek, még a tanult zsidók sem ismerték se az orosz nyelvet, se az orosz irodalmat, miközben tökéletesen beszéltek németül. [148] A *maszkilim*[127] mozgalom szerint azonban, saját kultúrájuk jobban foglalkoztatta őket, mint a zsidóké. [149] „Az orosz beszéd a XIX. század 60-as éveiben jelent meg zsidó közegben. Korábban a zsidók nem éltek Oroszországban, beérték azzal, hogy ott laktak” [150], és gondjaikat az orosz valóságtól függetlennek tartották. Egészen a krími háborúig az orosz zsidó értelmiség csak a német kultúrát ismerte, de a reformokat követően valamennyire az orosz kultúra is

[127] *Maszkilim:* „felvilágosodottak” XVIII. és XIX. századi zsidó világi mozgalom a világi és ésszerű oktatásért; *maszkil:* zsidó értelmiségi.

foglalkoztatni kezdte őket. Az orosz nyelv tökéletes ismerete „növelte az önbecsülésüket”. [151] Innentől kezdve a zsidó oktatás fejlődését erősen befolyásolta az orosz kultúra. „A legjobbak... az orosz értelmiségi zsidók közül nem felejtették el népüket” és nem zárkóztak el kizárólag „személyes érdekeik körébe”, hanem gondoskodtak a „sors enyhítéséről” is. Egyébként az orosz irodalom arra buzdít, hogy „támogassuk a kisebb testvéreinket”. [152]

Mindazonáltal ami az új „felvilágosodási mozgalmat” illeti, ennek a néptömegek irányába mutatott figyelmét korlátozta az, hogy továbbra is bensőségesen kötődtek a valláshoz. [153] A kor szellemének megfelelően a zsidó kulturális mozgalom teljesen világi. A társadalmi tucat elviágiasodásának folyamata a zsidó körökben „sokkal nehezebben haladt, mivel a korábbi századok során a vallás különleges szerepet töltött be a diaszpóra életében, ahol ráadásul a zsidó nemzeti öntudat alapját képezte”. Ezenkívül olyan mértékben és olyan jól, hogy „a világi zsidó nemzeti öntudat kialakulása” nem igazán tudott fejlődni, csak a század vége felé. [154] „Nem haladásellenes hagyományról, hanem teljesen tudatos folyamatról van szó: a zsidók nem kockáztatták meg az Istentől való elválást.” [155]

A orosz zsidó értelmiség már rögtön az elején szembetalálta magát az orosz kultúrával, abban a korban, amikor az orosz értelmiség hihetetlen fejlődésen ment keresztül, és amikor Oroszországot elözönlötte a nyugati kultúra áradata (Bökl, Hegel, Heine, Hugo, valamint Comte és Spencer is). Felfigyelhetünk arra [156], hogy az orosz zsidó értelmiség első generációjának tőszereplői, akik később nem elhanyagolható befolyást gyakoroltak az egész zsidó világra, szinte mind ugyanazokban az években, 1860 és 1866 között születtek. Például Sz. Dubnov, M. Krol, G. Szliozberg, o. Gruzenberg, Saul Ginzburg.

Rajtuk kívül még említsük meg kortársaikat, azaz a következő kiemelkedő zsidó forradalmárokat: M. Goc, G. Gersuni, F. Dan, Azef, az „ortodox” L. Akszelrod és az utóbbinál még jelentősebb P. Akszelrod, L. Dejcs. És még számos, az 50-es években született zsidó forradalmár.

Szentpétervárott 1863-ban a dúsgazdag Jevzel Gincburg és A. M. Brodszkij támogatásának köszönhetően engedélyezték a „zsidók közti oktatás fejlesztését szolgáló társaság” (orosz rövidítése: OPE) megalapítását, így az kis létszámmal bele is kezdhetett tevékenységébe. Fennállásának első évtizedében nem is annyira oktatási, hanem inkább kiadói tevékenységet végzett, de ez elegendő volt ahhoz, hogy kiváltsa az ortodox zsidók „erőszakos tiltakozását” [157], akik még – a szent Tóra istenkáromló megsértésének tartott – orosz Pentateuchus[128] kiadása ellen is tiltakoztak.

A 70-es évektől az OPE pénzügyi támogatást biztosított a zsidó iskolák részére. Bár tevékenysége eloroszosodott, csak héber nyelven tett kedvezményeket, és nem „köznyelven” [158], amelynek akkor közös megegyezéssel mindannyian a jiddist tartották. Oszip Rabinovics író véleménye szerint „a romlott »köznyelv«, amit az oroszországi zsidók beszélnek, nem lehet »előnyös az oktatásra nézve, mivel az nem csak az elvont fogalmak, hanem még a kicsit tudatosabb gondolatok kifejezésére is alkalmatlan«„. [159] „Mi, oroszországi zsidók, ahelyett, hogy megtanulnánk. a csodálatos orosz nyelvet, a romlott, nem túl dallantos, hibás, szegényes nyelvünkhöz ragaszkodunk.” [160] Egyébként annak idején a német maszkilim csoportja még élesebben gúnyolódott a köznyelv kontójára.

Ilyen módon az orosz zsidó világban a szabadelvű Ju. I. Gesszen elmondása szerint „új társadalmi erő született, amely hamarosan harcba keveredett a szövetséggel... a tőke és a zsinagógák ügyét illetően”. Az orosz nyelvű zsidó folyóiratok testesítették meg ezt, a születésekor még meglehetősen félénk erőt. [161]

Az első ilyen folyóirat az ogyesszai *Rasszvet* (A Hajnal) volt, amely két évig (1859-1861) jelent meg, a fent említett o. Rabinovics kiadásában. Az újság célja a „»hasznos ismeretek, autentikus vallásosság, a társadalmi és etnikai élet szabályainak« terjesztése” lett volna, „továbbá az, hogy az orosz zsidóság kedvet kapjon az orosz nyelv elsajátításához, és »közel érezze magát hazájának

[128] *Pentateuchus (görög):* Mózes öt könyve, a Tóra.

kultúrájához«„. [162] A *Rasszvet* minden figyelmét a politikának szentelte, a „hazaszeretetének” elterjesztésére, valamint feltett szándéka volt, hogy „a kormány politikai elképzeléseinek kialakításában részt vehessen”. [163] „Minden néppel közös életet élni, fejlődésük részesei lenni, de ugyanakkor megőrizni, fejleszteni és tökéletesíteni az identitásukat és a nemzeti értékeiket.” [164] A *Rasszvet* egyik főmunkatársa, az újságíró L. Levanda ennek megfelelően alakította ki az újság kettős célját: „egyszerre támadni és védekezni, amikor az állampolgári jogainkért és hitvallásunk érdekében kell harcolnunk, védekezni a külső támadásokkal szemben, és támadást intézni belső ellenségeink ellen, mint a maradiság, a megszokás, a társadalmi feszültségek, valamint etnikai fogyatékosságaink és gyengéink”. [165]

Ez utóbbi irány – „a zsidó élet érzékeny pontjainak feltárása” – azt a félelmet váltotta ki a zsidó körökben, „hogy az új, törvénykezéssel járó megtorlásokat fog maga után vonni”. A kor (jiddis nyelven írt) zsidó újságai „túl radikálisnak találták a *Rasszvet* beállítottságát”. Még ezek a mérsékeltebb újságok is csupán a megjelenésükkel megdöntötték „a közösségi élet »patriarkális[129] felépítését«, amit a nép írástudatlansága tartott fenn”. [166] A zsidó társadalmon belül a rabbihivatal és a *haszidimek*[130] között, természetesen folytatódott a harc, sőt a 60-as évektől még inkább felerősödött, a hétköznapi élet megszokásai ellen harcoló avantgarde publicisták hatására.

Gesszen is megjegyzi, hogy „az ideológiai ellentétet célzó, visszafogó intézkedések tárháza még a legműveltebb értelmiségieket sem tudta elbizonytalanítani”. Így ír erről A. Kovner publicista, „a zsidó Piszarev”[131] , aki nem fogta ossza magát, és még zsidó újságot is feljelentett Új-Oroszország tartományi kormányzójánál. [167] Azt is meg kell jegyezni, hogy Piszarev a 70-es években „a zsidó értelmiség körében… hatalmas népszerűségnek örvendett”. [168]

---

129 *Patriarkális (görög, latin):* hagyományőrző.

130 *Haszidim (héber):* a haszidizmus (misztikus-vallásos mozgalom) követője.

131 *Dmitrij Piszarev:* (1841-1868) irodalomkritikus, a nihilizmus képviselője Oroszországban.

M. Aldanov szerint a zsidók részvételét az orosz kultúrában és politikai életben a 70-es évektől kiindulva lehet csak vizsgálni. [169] A forradalmi mozgalomban – talán tíz évvel korábban valójában a 70-es évektől kezdődik az új zsidó publicisták közreműködése – mint a már idézett L. Levanda, a kritikus Sz. Vengerov és a költő N. Minszkij – a nagyorosz sajtóban. A korabeli oktatásügyi miniszter Ignatyev gróf kifejtette, hogy hisz az orosz zsidók Oroszországhoz való kötődésében. Az 1877-78-as orosz-török háborút követően a zsidó körökben hírek terjengtek arról, hogy számukra kedvező reformok bevezetését tervezik. Eközben a zsidó értelmiség központja áttevődött Ogyesszából Szentpétervárra, ahol az újonnan érkezett írók és ügyvédek a közvéleményre komoly hatást gyakoroltak. Ebben a reményteli légkörben kezdték el 1879-ben a *Rasszvet* újranyomását. Vezércikkében M. I. Kuliser azt írta, hogy: „Az orosz zsidóság igényeinek és elvárásainak: orgánuma[132] akarunk lenni... azért, hogy az óriási zsidó tömegeket kihozzuk szellemi közönyükből..., ami egyben Oroszország javát is szolgálja... Ebből a szemszögből az orosz zsidók intelligens fele nem akar különbözni az orosz polgároktól." [170]

A zsidó sajtó nyomában a zsidó irodalom is fejlődésnek indult, az orosz irodalom mintájára először héber, később jiddis és végül orosz nyelven az orosz irodalom példája által ösztönözve. [171] II. Sándor cár uralkodása alatt „számos zsidó költő akarta meggyőzni hittestvéreit, hogy tanuljanak oroszul és tekintsék hazájuknak Oroszországot". [172]

Az orosz kultúra által körülvett, felvilágosult zsidóknak, akik a 60-as, 70-es években még kevesen voltak, nem maradt más lehetőségük, mint hogy elfogadják a beilleszkedés gondolatát, és hogy „rátérjenek a nyugat-európai zsidó értelmiség útjára, amely hasonló körülmények között már beilleszkedett a helyi nép közé". [173] Ez abban különbözött csak az orosz helyzettől, hogy az európai néprétegek műveltségi szintje jóval magasabb volt, míg Oroszországban nem a kultúra által alig érintett orosz nép közé, nem is az orosz uralkodó osztályba (ellenségeskedés, visszautasítás miatt), hanem csak a kis létszámú, de már teljesen elvilágiasodott, istentagadó értelmiség vékony

[132] *Orgánum (görög, latin):* időszaki sajtótermék; folyóirat, közlöny.

rétegébe kellett beilleszkedniük. Hasonló módon a felvilágosult szellemiségű zsidók szintén felhagytak a zsidó vallással, és „mintha más kötelékek nem fűznék őket a népükhöz, teljesen eltávolodtak tőlük, lelki értelembe véve, már csak orosz polgároknak tekintették magukat”. [174]

„Lassanként kialakult az életközösség a zsidó és az orosz társadalom értelmiségi körei között.” [175] A zsidók egyik rétegének, a letelepedési övezeten kívül tapasztalható általános élénksége, mozgalmas élete, valamint a vasút fejlődése (a külföldi utazások) egyaránt „elősegítették az elszigetelt zsidók és a környező világ közötti szorosabb kapcsolatok kialakulását”. [176] A 60-as évek elején Ogyesszában még „csak a zsidóság egyharmada... beszélt oroszul”. [177] A népesség gyorsan növekedett „az orosz zsidók nagy tömegének, és a külföldi, főként Németországból és Galíciából jött zsidók bevándorlásának köszönhetően”. [178] Ogyessza fellendülése a század közepén előfutára volt a teljes orosz zsidó világ következő század hajnalán bekövetkező virágzásának. A szabad Ogyessza már a FIX. század elejétől a saját törvényei szerint fejlődött, melyek különböztek az orosz előírásoktól. E jelentős szabad kikötő nyitva állt a török hajók számára még a Törökország elleni háború idején is. „Ebben az időszakban az ogyesszai zsidók gabonakereskedelemmel foglalkoztak. Sokan közülük szerény közvetítő kereskedők (főként a földbirtokosok és az exportőrök között) voltak, vagy nagyobb külföldi gabonaüzemek – főként görög gabonakereskedő cégek – helyi közvetítői, ügynökei, becslők, pénztárosok, mérők, rakodómunkások a gabonatőzsdén.

Mindenesetre fontos szerepet töltöttek be a gabonakereskedelemben. Az 1870-es év során a gabonaexport jelentős része átment a kezükön, majd 1910-ben... az exportok 89,2%-át ők bonyolították [179] ...Összehasonlítva más letelepedési övezetekkel, Ogyesszában már sok zsidónak szabad foglalkozása volt. ...Kiváló kapcsolatot alakítottak ki a művelt orosz társadalom képviselőivel, és a város felső vezetésének pártfogását élvezték. ...N. Pirogov, aki 1856-1858 között az ogyesszai akadémia igazgatója volt, különösen rokonszenvezett velük.” [180] A kor egyik művésze

felettébb költői módon festette le a népek keveredését Ogyesszában. A városban leélezett versenyben mérik össze erejüket zsidók és görögök, és „a jó aratás éveiben a fél város a gabona eladásából élt, a gabona-nagykereskedőtől kezdve egészen az utolsó ócskásig”. Itt, ebben a kavargó olvasztótégelyben az orosz nyelv használata által eggyé válva „nehéz volt meghúzni a választóvonalat a gabona-nagykereskedő, a banki alkalmazott és bármely értelmiségi között”. [181]

Így „a felvilágosult zsidók között az alkalmazkodás folyamata mindenhez, ami orosz... csak tovább erősödött”. [182] „Az európai oktatás és az orosznyelv-ismeret alapvető szükségletekké váltak... minden zsidó elkezdett orosz nyelvet és irodalmat tanulni, és mindannyian szerettek volna a környezetükhöz közelebb kerülni, egészen addig, míg el nem érik a teljes egybeolvadás állapotát.” Nem csak az orosz nyelv tökéletes elsajátítása miatt, hanem azért is, hogy harcolhassanak „a teljes oroszosításért, hogy annyira magukba szívják az »orosz szellemet«, hogy a zsidók ne különbözzenek semmiben, hacsak nem vallásukban a többi polgártól”. A kortárs M. G. Morgulisz a kővetkezőket írja erről: „Kezdték mindannyian az országuk polgárainak érezni magukat, érezni, hogy mind egy házához tartoznak. [183] ...A zsidó értelmiség képviselői úgy gondolták, hogy »az állam érdekében le kell mondaniuk a nemzeti sajátosságaikról... be kell olvadniuk az ország népébe, amelyik többségben van az adott országban«. A kor egyik haladó szellemiségű zsidója azt írta, hogy »a zsidóság, mint nemzet nem létezik«, valamint, hogy »Mózes-hívő oroszoknak tartják magukat... A zsidóság felismerte, hogy menedéküket az orosz néppel való egybeolvadásban találják meg«.” [184]

Itt meg kell említeni Venjamin Portugalov orvos és publicista nevét. Fiatal éveiben a felforgatás csábította, Petropavlovban le is csukták, majd 1871-ben Szamarában telepedett le. „Fontos szerepet játszott a zemsztvók orvostudományának fejlődésében, és az egészség-ügyi intézkedések terén..., úttörő munkát végzett az alkoholizmus gyógyításában és az ellene való oroszországi küzdelemben”, népi olvasóköröket szervezett. „Fiatal

korától kezdve vallotta a narodnyikok[133] meggyőződését a zsidók gyászos szerepéről az orosz parasztok gazdasági helyzetében. Gondolataival megalapozta az 1880-as évektől kezdődő »judeo-keresztény mozgalom« dogmáit" (szellemi és bibliai testvériség). Portugalov úgy ítélte meg, hogy a zsidók életét mentesíteni kell a szertartásoktól, szerinte „a zsidók csak Európa népeivel elvegyülve (ami alatt az orosz népet értette) képesek részt venni a kultúra és a civilizáció fejlődésében és hozzájárulni ahhoz". [185]

Ezzel párhuzamosan II. Sándor uralkodása alatt észrevehetjük a keresztelők számának jelentős csökkenését. [186] Ekkor a zsidókhoz közeli szekták számára is lehetővé vált a szabad vallásgyakorlat. [187]

Érdemes megemlíteni és kiemelni a tehetős zsidók – kiváltképp a letelepedési övezeten kívül élők –, valamint az orosz oktatásban részesült zsidók Oroszországhoz való hozzáállását, hiszen ezek figyelemreméltóak. „A nagy reformok távlatában elmondhatjuk minden öntudatos orosz zsidóról kivétel nélkül, hogy orosz hazafi és monarchista volt, és szó szerint imádták II. Sándor cárt. A lengyelekkel szemben (az 1863-as forradalom idején) tanúsított kegyetlenségéről hírhedt M. N. Muravjov (az északkeleti tartomány kormányzója) támogatta a zsidókat. Ez ésszerű politikának bizonyult arra, hogy a keleti területek népességének nagy részét, főleg a zsidóságot orosz kormányzás alá vonja." [188] Habár az 1863-as felkelés alatt a lengyel zsidók egyöntetűen a lengyeleket támogatták [189], a Vilniusz, Kaunas és Grodno tartománybeli „zsidók ésszerű ösztöntől vezérelve megértették, hogy Oroszországot kell támogatniuk. Már csak azért is, mivel itt

[133] *Narodnyik:* orosz értelmiségiek politikai mozgalma a XIX. század második felében a szabadság és az egyenlőség elérésére. A mozgalom hamarosan a narodnyik nevet kapta, az orosz *narod* szóból, amely népet jelent, szemben más szláv nyelvekkel, ahol ez jelenti a nemzetet a szó modern értelmében. A mozgalom vezetői az értelmiség kötelességét emlegették a néppel szemben, amely eltartja őket. Az utópikus szocializmus hatása alatt álltak, a legtöbben szocialistáknak is vallották magukat. „A nép közé járás" lett a mozgalom jelszava, és a nép természetesen a parasztokat jelentette, és lakhelyüket. Az 1870-es évek dereka volt a virágkor, a diákok mesterségeket tanultak, hogy így is segítsék a parasztokat. Fehér kezükről azonban többnyire felismerték, hogy nem a népből valók, s így sokszor éppen a parasztok adták őket rendőrkézre.

több méltányosságot és emberséget várhattak, mint a lengyelek részéről, akik habár régtől fogva megtűrték, mindig is alsóbbrendű fajként kezelték a zsidóságot”. [190] (J. Tejtel ezt így magyarázza: „a lengyel zsidóság mindig is elhatárolódott az orosz zsidóságtól... igazi lengyel módjára” tekintettek rájuk. Maguk a lengyelek is, egymás között így beszéltek a lengyelországi orosz zsidóságról: „A zsidók közül a legjobbak az ellenségeink. A Varsót, Lódzot és más nagy lengyel központokat elárasztó orosz zsidók a számunkra oly ellenszenves orosz kultúra terjesztői.” [191])

Ebben az időszakban az orosz zsidóság oroszosítása megfelelt az orosz kormány kívánalmainak. [192] Az orosz hatalom úgy gondolta, hogy „a zsidók átnevelésének, valamint annak, hogy a »keresztények irányában tanúsított ellenséges érzületeiket« gyökerestül kiirtsák, a legbiztosabb módja az orosz fiatalsággal való kapcsolatteremtés”. [193]

Máskülönben az orosz zsidóság újonnan született patriotizmusának megvoltak a maga éles határai. A jogász és publicista I. G. Orsanszkij azt hangoztatta, hogy a folyamat felgyorsítása érdekében „elengedhetetlen olyan helyzet teremtése, amikor a zsidók szabad és civilizált ország szabad polgárainak érezzék és tartsák magukat”. [194] Lev Levanda, a már idézett „zsidó tudás”, a vilniuszi kormányzó munkatársa így ír: „Csak akkor fogok orosz hazafivá válni, ha a zsidókérdésre végleges és kielégítő megoldást találnak”. A gyötrelmek hosszú sorát megélt, és ezt követően Izraelbe emigrált kortárs zsidó szerző száz évvel később a következőképpen válaszolt erre: „Levanda nem gondol bele abba, hogy a szülőföld szeretetét nem köthetjük feltételekhez. Korlátlanul, maradéktalanul, előzetes megkötések nélkül szeretjük, mert ő az anya. A feltételekhez kötött szeretet gondolatának megvalósítását nem túl kitartóan gyakorolta az orosz zsidó értelmiség egy századon keresztül. Bár az minden más szempontból nézve kifogástalan »oroszságnak« látszott.” [195]

Az általunk leírt korszakban „a zsidóság csak kis létszámú, elkülönült csoportokban járult hozzá az »orosz polgársághoz«, főként a nagy kereskedelmi és ipari központokban... az orosz nyelv diadalmas útja, mely szerint az orosz nyelv eljutott a zsidók életének egészen mély

rétegeibe, szintén csak túlzó elképzelés volt". Valójában „a nagy tömegek távol maradtak az effajta új irányzatoktól... akik nemcsak az orosz társadalomtól, hanem a zsidó értelmiségtől is el voltak vágva". [196] A 60-70-es évekig a nagy zsidó tömegek továbbra sem illeszkedtek be, és fennállt annak a veszélye, hogy elszigetelődnek a zsidó értelmiségtől is. Németországban a zsidók beilleszkedése során nem tapasztaltak hasonló jelenséget „zsidó néptömeg" hiányában. Itt a szociális ranglétrán mindannyian magasabb helyet foglaltak el, és nem éltek ilyen történelmileg kialakult összezsúfoltságban. [197]

A 60-as évek végén a zsidó értelmiség köreiben komoly aggályokat szült az, hogy egyszerű orosz hazafiakká válhatnak. Elsőként Perec Szmolenszkin beszélt erről 1868-ban: a beilleszkedés az oroszok közé, a zsidók számára „nemzeti veszély jellegét" öltötte.

Egyértelmű, hogy a felvilágosodástól nem kell félni, ugyanakkor viszont nem szabad szakítani a történelmi múlttal sem, ami az általános kultúrába ágyazódva a saját szellemi arculat megőrzésében játszik fontos szerepet [198]; „a zsidóság nem vallásos szekta, hanem nép". [199] Ha a zsidó értelmiség elvágja magát a népétől, akkor ez utóbbi nem fogja kiszabadítani magát sem a közigazgatási elnyomás, sem a szellemi kábultság alól. (I. Gordon író ezt a kifejezést használta: „Az utcán ember, otthon pedig zsidó legyél.")

A szentpétervári újságok a *Rasszvet* és a *Russzkij Jevrei* már ebbe az irányba tartottak. [200] Fokozták a zsidó fiatalság bevonását a zsidó múlt és a jelenlegi életkörülmények tanulmányozásába. A 70-80-as évek fordulóján az orosz zsidó világban szakadék képződött a nacionalista és a kozmopolita törekvések között. [201] „Valójában a *Rasszvet* szerkesztői már nem hittek a beilleszkedés előnyösségében... a *Rasszvet*, anélkül, hogy igazán tisztában lett volna vele, elősegítette... a nemzeti öntudat ébredését... és érezhetően egyre inkább a nacionalizmus felé hajlott. ...Az oroszosítás illúziója... szertefoszlott." [202]

Ez a törekvés felfogható a XIX. század második felében történt európai történelmi események leképezésének is.

Például a heves lengyel felkelés; Olaszországnak, majd Németországnak, és később a Balkán térségében élő szlávoknak az erőszakos újraegyesítése. Mindenhol megmutatkozott és győzedelmeskedett a nemzeti eszmény. Minden való színűség szerint ezt a törekvést erősítette volna meg a zsidó értelmiség ínég akkor is, ha 1881-1882-es események nem következtek volna be.

Eközben még mindig a 70-es évek folyatnám megváltozott az orosz társadalom hozzáállása is a zsidóság irányában. II. Sándor legfontosabb reformjai idején nagyon jóindulatúak voltak velük szemben. Gyanakodva figyelt fel azonban az orosz társadalom Brafman publikációira, amelyeket nagyon komolyan vett.

Egy másik egybeesés: 1860-ban az Izraelita Világszövetség (Alliance Israélite Universelle) nagy port kavaró létrehozása Párizsban. Célja „a zsidóság érdekeinek megvédése” az egész világon. A világszövetséget a központi bizottság irányította, amelynek vezetésére kevéssel létrehozását követően Adolphe Crémieux-t[134] jelölték ki. [203] Mivel az Izraelita Világszövetség „nem igazán volt tájékozott... az oroszországi zsidók helyzetét illetően”, ezért érdekelődött az orosz zsidó világ iránt és nagy állhatatossággal vetette be magát az orosz zsidóság érdekében”. Oroszországban nem voltak irodái és a határokon belül nem is működött. A jó cselekedeteken és az oktatást érintő intézkedéseken felül az orosz zsidóság védelmében többször egyenesen az orosz kormányhoz fordult, és gyakran tévesen.

Például 1866-ban meg akarta akadályozni Jitszka Borodaj kivégzését, altit előre megfontolt szándékból elkövetett gyújtogatással vádoltak, holott nem is ítélték halálra; és a többi, az ügyben érintett zsidót is, még jóval az érdek-ükben való közbenjárás előtt, felmentették. Említhetjük azt az esetet is, amikor Crémieux a zsidóság Kaukázusba vagy az Amuri tartományba való elszállítása ellen tiltakozott, noha az orosz kormánynak nem is volt ilyen szándéka. Az 1869-es év során pedig a zsidóság szentpétervári üldözése miatt sajnálkozott [204], noha

[134] *Adolphe Isaac Crémieux:* (1799-1880) Francia zsidó jogász és politikus. 1870-től igazságügy-miniszter, 1872-től ürükül államtanácsos, az Izraelita Világszövetség alapítója.

ebből semmi sem volt igaz. Még az Egyesült Államok elnökének is panaszkodott azt állítva, hogy az orosz kormány egyenesen üldözi a zsidó vallást.

A párizsi orosz nagykövet beszámolója szerint az újonnan alakított szövetség (emblémáján Mózes a Földet uraló két kőtáblája szerepelt) „minden ország zsidó társadalmára óriási befolyással volt”. Mindez hozzájárult az orosz társadalom, valamint kormánya megbolygatásához is.

J. Brafman sok energiát fektetett abba, hogy szembeszálljon az Izraelita Világszövetséggel. Megerősíti, hogy a szövetségre „mint az összes zsidó szervezetre, a kettősség volt a jellemző” (a kormánynak szánt hivatalos irataiban mást mond, mint a titkos irataiban). Ennek az volt a célja, hogy „megvédje a zsidóságot a számára halálos keresztény civilizáció hatásától”. [205] Ezek a vádak közvetve az 1863-ban alapított OPE-re (orosz rövidítés), „az oroszországi zsidók között az oktatás elterjesztését szolgáló társaság”-ra is vonatkoztak. E szervezet azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy „elősegíti és megerősíti az egyetemes zsidó szolidaritást és a kasztszellemet”. [206]

A szövetség által kiváltott félelmet az első, a „világ összes zsidójának” szánt, és a szervezők részéről érzelmesen megfogalmazott felhívás, és még más valótlan dolgok táplálták. A zsidó egység gondolatát a felhívás a következőképen mutatta be: „Zsidók! Ha hisztek abban, hogy a szövetség a javatokat szolgálja és hogy annak ellenére, hogy mindannyian más néphez tartoztok, lehetnek közös érzéseitek, vágyaitok, reményeitek... ha úgy gondoljátok, hogy az elszigetelt emberek különféle törekvései, jó szándékai és vágyai mindent egyesítve, azonos utat és célt követve hatalmas erővé válhat... támogassatok minket szimpátiátokkal és erőfeszítésetekkel”. [207]

Franciaországban később napvilágot látott az ehhez kapcsolódó dokumentum – állítólag Adolphe Crémieux személyes felhívása „a világmindenség zsidóságához”. Jóllehet valószínűleg hamisítványról van szó. „Idegen földön élünk, és amíg morális és anyagi érdekeink veszélyeztetve vannak, addig nem lehetünk érintettek ezen országok változó érdekeivel kapcsolatban... A zsidó tanoknak el kell

terjedni az egész világban...” A felhívás alkalmat adott az orosz sajtó heves vitájára, aminek befejezéseként I. Sz. Akszakov[135] így vélekedett az *Rusz* (Oroszország) címmel ismertté vált újságjában „a jelen esetben nincs nagy jelentősége, hogy a felhívás valódi-e, mivel az abban kifejtett eszmények és vágyak valódiak”. [208]

A forradalom előtt kiadott *Zsidó Enciklopédia* azt írta, hogy a 70-es évek óta az orosz sajtóban „egyre ritkábban emelik fel a hangjukat a zsidók védelmében... Megerősödött az oroszok között az a feltevés, hogy a világ összes zsidóját erős politikai szervezet fogja egyesíteni, melynek központi irányítását az Izraelita Világszövetség látja majd el”. [209] Így aztán Oroszországban – és kétségtelenül nem csak Oroszországban – a szövetség létrehozása az általa kitűzött céllal éppen ellentétes hatást ért el. ...Ha a szövetség szervezői előre láthatták volna a nemzetközi zsidó szolidaritást helytelenítők számát – lásd a szövetség által kiváltott összeesküvésekkel kapcsolatos vádakat –, akkor talán tartózkodtak volna annak létrehozásától. Annál is inkább, mivel működése egyáltalán nem változtatta meg az európai kontinens történelmét.

Az 1874-es évet követően, mikor az új katonai törvény bevezeti a mindenkire egyaránt vonathozó szolgálatot, „a sajtóban megjelent számos, a zsidókat a sorozás elkerülésével vádoló cikk, gyűlölködést szított ellenük az orosz társadalomban. [210] A szövetség szemére vetették, hogy gondoskodni próbált azokról a zsidókról, akik az új katonai szolgálatról hozott törvény miatt elhagyták Oroszországot”, mivel így „külföldi támogatásban bízva, a zsidóknak több lehetőségük volt elhagyni az országot, mint más állampolgároknak”. Ez a jelenség száz évvel később, a XX. század 70-es éveiben ismét komoly gondként jelenik meg... Crémieux azt válaszolta, hogy a szövetség feladata, hogy harcoljon a „vallási üldöztetések” ellen. Ezenkívül elhatározták, hogy „a jövőben nem nyújtanak segítséget azoknak a zsidóknak, akik megpróbálnak kibújni a katonai szolgálat alól” Oroszországban. Kiadni szándékozzuk „azt a felhívást oroszországi hittestvéreinkhez, amely az új

[135] *Ivan Akszakov:* (1828-1886) orosz költő és publicista a szlavofilek (pánszlávizmus orosz változatának hívei) vezetője, megszállottan harcolt a szláv népek egyenjogúvá tételeért a Balkánon.

törvénybe foglalt összes kötelezettségük lelkiismeretes teljesítésére ösztönzi őket”. [211]

A külföldre való távozáson kívül a katonai szolgálat elkerülésének másik módja az öncsonkítás volt. Gyenyikin szabadelvű tábornok (a forradalom előtt és alatt is) saját tapasztalata alapján – több évig vett részt a sorköteles zsidók orvosi vizsgálatán volinyi tartományban – több mint száz effajta esetről tesz említést. Igaz, hogy ez a XX. század elején történt, de vallomása a nagyszámú és borzalmas öncsonkításokról ezért még megdöbbentőbb. [212]

Mint ahogy azt már említettük, ettől az évtől, tehát 1874-től kezdve az új katonai törvény és az oktatáshoz kötődő, rájuk vonatkozó kiváltságok bevezetésétől számítva a zsidók elözönlötték a közép- és felsőfokú közoktatási intézményeket. Ez a feltűnő mennyiségi ugrás ma túlzónak tűnhet. Az északkeleti tartományban ezt megelőzően „már kérték a zsidók beiratkozásának korlátozását a közoktatási intézményekbe”. Az oktatásügyi miniszter még 1875-ben jelezte a kormánynak, „hogy lehetetlen helyet találni minden közoktatási intézménybe beiratkozni kívánó zsidónak a keresztény lakosság visszaszorítása nélkül”. [213]

Itt még utalhatunk G. Aronszon rosszalló kijelentésére is, mely szerint Mengyelejev[136] a szentpétervári egyetemen „tanújelét adta antiszemitizmusának”. [214] A Zsidó Enciklopédia mindebből arra következtet, hogy „az orosz értelmiség egy része fordulóponthoz érkezett... így voltak, akik már elutasították az előző évtized eszményeit, főként a zsidókérdés vonatkozásában”. [215]

A korszak egyik meghatározó jellemzője: a sajtó – és inkább a jobboldali sajtó, és nem a kormánypárti körök – a zsidók teljes egyenjogúságának elképzelésével kapcsolatban egyfajta gyanakvó (de egyáltalán nem ellenséges) hozzáállást mutat. Az újságokban a következők voltak olvashatóak: „hogyan adhatnánk meg minden polgári jogot... ennek a határozottan fanatikus etnikumnak, és a lehetőséget arra, hogy betölthessenek magas rangú közigazgatási tisztségeket? ...Egyedül az oktatás... és a

[136] *Dmitrij Mengyelejev:* (1834–1907), kiváló orosz kémikus, a perodikus rendszer megalkotója.

társadalmi fejlődés tudná komolyabban közelebb hozni a zsidókat a keresztényekhez... Vezessétek be őket a civilizált népek közös családjába, és mi leszünk az elsők, akik szeretettel és megbékéléssel fordulunk feléjük... A civilizáció csak nyerhetne ezen a közeledésen, amelyet az energikus és értelmes néppel való egyesülést ígérhet. ...A zsidók... arra a következtetésre fognak jutni, hogy épp itt az ideje ledobni a türelmetlenség igáját, amelyhez a Talmud-hívők túl szigorú értelmezései vezették őket.” Illetve, „amíg a tanítás révén a zsidók nem jönnek rá arra, hogy nem csak az oroszok nyakán kell élni, hanem tenni is kell értük valamit, addig nem is lehet kérdés a mostaninál nagyobb jogegyenlőség”. Továbbá: „ha lehetséges, hogy a zsidóknak magánjogokat adjunk, akkor sem engedhetjük meg, hogy betölthessenek bizonyos tisztségeket, »ahol alájuk lenne rendelve a keresztények élete és szokásai, és ahol befolyással lehetnének valamely keresztény ország közigazgatására és törvény hozására«„. [216]

Sokat elárul a korabeli orosz sajtó hangvételéről, ha belelapozunk a pétervári újságok közül az egyik legjelentősebb lapba, a már említett *Golosz*ba. „.Az orosz zsidóságnak egyáltalán nem kellett azért panaszkodnia, hogy az orosz sajtó nem viseltetik jóindulattal az érdekeikkel szemben. Az orosz sajtó nagy része szép és jó dolognak tartaná, ha a zsidókra is ugyanolyan polgári jogok vonatkoznának”, bizonyára megértjük, „hogy a zsidók maguk is vágynak a jogaik kiterjesztésére, és a többi orosz állampolgárral való egyenlőségre”, de... „milyen alattomos erő hajtja a zsidó fiatalságot az őrült politikai lázítás felé? Miért nincs szinte egyetlen olyan per sem, amiben ne szerepelnének zsidók és ráadásul a főbb szerepekben? ...Az a tény pedig, hogy majdnem az egész zsidóság kibújik a katonai szolgálat alól, vagy akár a zsidó nők és férfiak rendszeres belekeveredése minden politikai perbe, semmilyen szinten nem adhat okot a jogegyenlőség bevezetésére. ...Ha jogokat akarsz, akkor a tetteiddel előtte bizonyítanod kell, hogy a jogokhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó kötelezettségeknek is eleget tudsz tenni. ...Oly módon, hogy a zsidó nép a kormány és a társadalom általános érdekeivel kapcsolatban ne fessen olyan előnytelen és elkeserítően sötét képet.” [217]

Ezzel kapcsolatban a *Zsidó Enciklopédia* a következő megjegyzést teszi: „e propaganda ellenére a közigazgatás felsőbb körei tudatában voltak, hogy a zsidókérdés megoldása szükségszerűen csak egyenjogúsítással történhet. A zsidók életének rendezésével foglalkozó bizottság tagjainak nagy része 1880 márciusában úgy gondolta, hogy elengedhetetlen a zsidók szalmára, hogy egyenjogúságot élvezzenek a népesség többi részével." [218] A II. Sándor reformjainak 20 éve alatt képzett bürokraták megrészegültek a diadalmas előrelépéstől. Már említettünk néhányat az eléggé alapvető – és a zsidók irányában jó szándékú – javaslataik közül a letelepedési övezet tartományi kormányzóinak beszámolóiból.

Ne hagyjuk figyelmen kívül az 1872-ben Oroszországba visszatért Sir Moses Montefiore hatásos, új intézkedéseit se. Az 1872-es berlini kongresszus alkalmával Benjamin Disraeli és Bismarck Gorcsakovra[137] Poroszországon keresztül gyakorolt nyomást. Gorcsakov zavarában azzal védekezett, hogy „Oroszország egyáltalán nem ellenezte a vallásszabadságot, sőt teljességgel engedélyezte, de ezt nem kell összekeverni a magán és politikai jogok megadásával". [219]

Pedig az oroszországi helyzet pontosan ebbe az irányba haladt. Az 1880-as évben bevezetik a Lorisz-Melikov-féle[138] „szívdiktatúráját" és ezzel megnőttek és megalapozottak lettek az orosz zsidók reményei, arra nézve, hogy rövid időn belül jogegyenlőséget fognak élvezni.

Ekkor történt, hogy a *Narodnaja Volja* (Népakarat)[139] tagjai meggyilkolták II. Sándort, és ezzel véget vetettek

---

[137] *Alekszandr Gorcsakov:* (1798-1883), orosz államférfi, külügyminiszter (1856-1882).

[138] *Lorisz-Melikov:* (1826-1888] liberális szellemű belügyminiszter. Alkotmányjavaslat előkészítésén dolgozott, amelyet II. Sándor meggyilkolása szakított félbe.

[139] *Narodnaja Volja (orosz):* Népakarat. Az utolsó nagy narodnyik titkos forradalmi szervezet, amely a terrorra épülő forradalmi módszerek élharcosa volt, a Föld és Szabadság (*Zemlja i Volja*) elnevezésű forradalmi szervezet 1879-es szakadásakor jött létre. Vezetője Lenin bátyja, Dmitrij Uljanov. A központi hatalom elleni erőszakos úton történő küzdelem módszerét a későbbiekben a forradalmi szocialisták újították fel.

számos liberális folyamatnak – többek közt a zsidók teljes jogegyenlőséghez való jutásának.

Szliozberg megjegyzi, hogy a cárt a Purim[140] előestéjén ölték meg. Az ekkor már sorozatban elkövetett nagy számú, véres merényletek idején a zsidók a hír hallatán egyáltalán nem lepődtek meg... csak hirtelen elkezdtek félni a jövőtől. [220]

[140] *Purim (héber):* sors ünnepe, a zsidóknak a bibliai Eszter könyvében leírt, ellenségeik feletti győzelme emlékére.

5.
II. SÁNDOR CÁR UTÁN

A „felszabadító” cár meggyilkolása valósággal fejbe vágta az orosz közvéleményt. A *Népakarat* (Narodnaja Volja) nevű szervezet terroristái pontosan erre a válaszra számítottak. Ezt a megrázó tényt aztán évtizedekig elhallgatták a történészek, voltak alak tudatosan, mások pedig minden hátsó szándék nélkül. A korábbi évszázadok során az orosz nép nagy részének jórészt fogalma sem volt arról, hogy hány korábbi orosz cár vagy trónörökös esett merénylet áldozatául – mint például Nagy Péter cár fia, Alekszej cárevics, VI. Iván cár vagy más néven Iván Antonovics, III. Péter cár és I. Pál cár. Az 1881. március elsejei halálos kimenetelű terrorakció következtében azonban már szinte viharos erejű megrázkódtatás söpört végig egész Oroszországon. A gyilkosság miatt ugyanis a népi rétegek, de legfőképpen a hatalmas paraszti tömegek érezték úgy, hogy a cár hirtelen halálával saját életük idáig szilárdnak hitt alapjai is a semmivé válhatnak. Ez a helyzet szinte magától értetődővé tette, hogy hamarosan valamiféle robbanás következik majd be a felbolydult országban. És a merénylők elképzelése éppen ez volt.

Arra azonban talán még az elkövetők sem gondoltak, hogy ez a társadalmi változásokat is okozó fordulat milyen váratlan formában ölt majd testet. A merényletet követően ugyanis egeik pillanatról a másikra zsidóellenes pogromok kaptak lángra mindenütt Új-Oroszország és Ukrajna területén.

Hat héttel a cár meggyilkolása után „beláthatatlan kiterjedésű térségekben lobbant Fel és terjedt járványos sebességgel” a zsidó tulajdonban lévő boltok, kocsmák és házak kifosztása. [1] „Az események... valósággal olybá tűntek, mintha elemi erők szakadtak volna el láncaiktól... A helyi lakosság, amely különféle megfontolásokból szándékozott összeütközésbe kerülni a zsidókkal, (kiáltványok és felhívások kifüggesztésébe, valamint pogromra bujtogató toborzásba kezdett. Utóbbihoz

hamarosan szép számmal csatlakoztak is az önkéntesek. Elsősorban a könnyű préda megszerzésének csábítása és az általánosan terjedő izgatás légkörétől fűtve. Mindezek az események pedig hamarosan már-már ellenőrizhetetlen társadalmi jelenséggé nőtték ki magukat. Mindazonáltal... ezeknek az alkoholmámortól is jócskán Feltüzelt tömegeknek a haragja, akiknek a számlájára a fosztogatások és erőszakoskodások íródtak, mindegyre ugyanabba az irányba nyert szabad folyást. Mégpedig a zsidók javai ellen, amikor pedig a megvadult tömegek útjába a keresztények portái kerültek, azoknak haragja csodálatos módon valamiképpen mindig alábbhagyott." [2]

Az első pogromra a Jelizabetgrad nevű településen 1881. április 15-én került sor. „A zavargások akkor kezdtek el nagyobb méreteket ölteni, amikor a környékbeli falvak parasztjai a városba özönlöttek azzal a határozott szándékkal, hogy a zsidók javaira tegyék a kezüket." Ráadásul az első pillanatokban a városbeli katonaság, nem tudván mitévő legyen, csupán passzív semmittevéssel szemlélte az eseményeket. Végül azonban „komolyabb lovashadosztálynak sikerült megfékeznie a rendbontást. [3] ...Az újabb csapatok helyszínre érkezése pedig immár véget is vetett a pogromnak." [4] Megjegyezendő továbbá, hogy: „sem női szemérem elleni erőszak, sem pedig gyilkosság nem történt ezen pogrom során". [5] Más források szerint azonban mégis „megöltek egy zsidót. A pogromnak a katonaság fellépése vetett véget április 17-én, amikor is azok tüzet nyitottak a fosztogatókra." [6] A rend visszaállítására tett erőfeszítések ellenére „a Jelizabetgradról kiinduló mozgalom mégis elharapódzott a környező településeken is. De az esetek döntő többségében a zavargások nagyrészt a helybeli kocsmák kifosztására korlátozódtak." Egy héttel később azonban már az ogyesszai kormányzósághoz tartozó ananyevi kerületben is zsidóellenes pogrom ütötte fel a fejét. Ez pedig hamarosan magára Ananyev városára is átterjedt, „ahol tudniillik egy helybeli lakos – aki azt a híresztelést keltette, hogy a zsidók gyilkolták meg a cárt – izgatására kapott lábra az erőszak. Azt is tudni vélték, hogy a zsidók elleni fellépésre ösztönző kormányrendelet van érvényben, amelyet azonban a helyi hatóságok nem hajlandók kihirdetni." [7]

Április 23-án ezután már Kijev városában is felszínre tört a zsidóellenesség és tömeges mozgolódás izzó parazsa. Ezt azonban a katonaság hamarosan elfojtotta. Mégis április 26-án és 27-én újabb incidensek történtek a város területén, és a zavargások hamarosan elérték a külvárosokat is. végül aztán ezek a kijevi események bizonyultak az egész pogromsorozat legerőszakosabbikának. Ennek ellenére egyetlen pogrom „sem járt emberi életet követelő áldozattal". [8] A már többször említett *enciklopédia* egyik kötetében viszont azt a sommás megállapítást olvashatjuk ezeknek a pogromoknak a kapcsán, hogy azokban: „néhány zsidó életét vesztette". [9]

A kijevi eseményeket követően azonban még további mintegy ötven helységben került sor zsidóellenes pogromra, amelyek során „a zsidók javai kifosztattak, néhány elszigetelt esetben pedig még tettlegességre is sor került". Április végén tört ki például a konotopoli pogrom, „amelynek résztvevői többnyire vasúti alkalmazottak és munkások voltak, és történései egy halálos áldozatot is követeltek. Újdonság volt továbbá, hogy Konotopolban már védekezett a zsidóság." A kijevi pogrom tehát újabbak előidézőjévé vált – mint például a Zsmerinkában és más, a csernyigovi kormányzóság területén található helységekben fellángolóknak. Majd pedig a későbbiekben, immár május elején, a Szmela nevű mezővárosban, ahol azonban az erőszaknak „már kitörésének másnapján véget vetett a sürgősséggel helyszínre vezényelt katonaság".

Itt egyébként „a katonaság... az egyik ruhakereskedés kifosztását akadályozta meg". Május folyamán, valamint a nyár kezdetén az erőszakhullám a jekatyerinoszlavi és poltavai kormányzóság területén söpört végig. Például olyan településeken, mint Alekszandrovszk, Romni, Nyezsiny, Perejaszlav, Boriszov. „Néhány jelentéktelenebb összetűzés imitt-amott a melitopolszki kerületben is fellángolt. Elmondható azonban, hogy egyes esetekben a helyi parasztok szinte azon nyomban kártalanították a zsidókat az általuk elszenvedett veszteségekért." [10]

„Kisinyovban pedig, ahol április 20-án szintén csaknem pogrom alakult ki, már csírájában elfojtották a mozgolódást." [11] Sem ekkor, sem pedig a következő

években egész Belorussziában nem történtek pogromok. [12] Ez a megállapítás még annak ellenére is helytálló, hogy a minszki zsidók körében pánik alakult ki az ország délnyugati részeiben tomboló pogromokról szóló hírek kapcsán. Ezek a hírek teljességgel váratlanul érték őket. [13]

Ezek után vették kezdetüket aztán a hírhedt ogyesszai események. Tudnunk kell azonban, hogy Ogyessza városában már az ezt megelőző évtizedekben is számos alkalommal került sor zsidóellenes pogromokra – 1821-ben, 1859-ben és 1871-ben. „Mindezek jól körülhatárolható egyedi incidensek voltak, amelyeket az esetek döntő többségében a helyi görög közösségnek a zsidók ellen táplált indulata váltott ki” [14], vagyis a zsidó és a görög kereskedők közötti kereskedelmi verseny.

Így például 1871-ben a zsidó üzleteket, itallerakatokat és lakóépületeket fosztottak ki anélkül azonban, hogy ezek egyetlen halálos áldozatot is követeltek volna.

*

Ez utóbbi pogromról egyébként részletesen számol be írásában I. G. Orsanszkij. Nála azt olvashatjuk, hogy a zsidók javait a pogromban részt vevők nem csupán elragadták, de tönkre is tették – mint annak az ékszerésznek a karóráit, amelyeket az utcakövekre hajították és összetapostak. Ennek a helyi pogromnak a kiváltó oka minden bizonnyal a görög kereskedők a zsidók iránt viseltetett ellenszenvében keresendő. Különösen azt követően, hogy a krími háború végén az ogyesszai zsidók teljes mértékben átvették a görögök kezéből a fűszer és a tengerentúli áruk kereskedelmét. Emellett azonban „általános érvényű ellenszenv tápláltatott a zsidók iránt az ogyesszai keresztény lakosság részéről is. Ez az érzés ráadásul sokkal inkább a jómódban élők fejében volt tudatos és mélyen gyökerező, mint az egyszerű nép körében.”

Ebben az időben Ogyessza városa számos különböző etnikumú népnek adott otthont, akik általában kiegyensúlyozott egyetértésben tudtak egymással együtt élni. Akkor vajon miből következett, hogy a zsidókkal szemben mégis olyan mérvű ellenszenv alakulhatott ki,

amely azután ilyesfajta kegyetlen gyűlöletté volt képes torzulni? Az egyik helyi gimnáziumi tanár erről az alábbi magyarázatot adta növendékeinek: „A zsidók egyenetlen gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn az ország többi lakosával szemben.”

Orsanszkij írásában viszont az alábbi módon utasította vissza az előbbi tanár szavait: az ilyesfajta magyarázat „egyfajta súlyos erkölcsi felelősség súlyát” hárítja el. Ő maga viszont – egyéb más tényezők mellett – leginkább abban látta e helyzet kialakulásának az okát, hogy az orosz törvényhozás a zsidókat egyfajta különleges, alacsonyabb státusba helyezte, ami azonban a zsidók mellett az oroszok lelkivilágára is erősen kedvezőtlen hatást gyakorolt. Ugyanis azokban az egyenjogúsítási törekvésekben, amelyek révén a zsidók megkísérelték megszabadulni a kizárólag a zsidóságot sújtó korlátozó intézkedések alól, a hétköznapi orosz emberek nem láttak mást, mint „arcátlanságot, telhetetlenséget és jogbitorlást”. [15]

*

Ilyen előzmények után az ogyesszai vezetés 1881-ben – az országban egyedülállónak mondható korábbi évtizedes tapasztalatainak birtokában – egy csapásra elfojtotta a több helyütt fellángoló zavargásokat. „A rendbontók nagy részét hajóra rakva távolították el és a kikötőváros partjaitól biztos távolságra szállították őket” [16] – ez a megoldás felettébb leleményes eljárásnak bizonyult. Itt érdemes felhívni a figyelmet a jelenlegi *Zsidó Enciklopédia* ama pontatlanságára, amely szerint – ellentétben egyébként a forradalom előtti kiadásának megállapításával – még további három napig tartott az ogyesszai pogrom. [17]

Emellett a forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* azt a tényt is elismeri, hogy „a kormányzat szükségesnek tartotta, hogy végérvényesen véget vessen a zsidók elleni erőszakos cselekményeknek”. [18] Ahogy az egyébként a valóságban is történt. A kormány újdonsült belügyminisztere, Ny. P Ignatyev[141] – aki 1881 májusától követte a miniszteri bársonyszékben hivatali elődjét, Lorisz-

[141] *Nyikolaj Pavlovics Ignatyev:* (1832-1908) orosz diplomata. 1867-ben konstantinápolyi nagykövet. 1882-ben rövid ideig belügyminiszter. A bolsevikok agyonlőtték.

Melikovot –, ugyanis kétségkívül határozott politikába kezdett a pogromok sikeres elfojtása érdekében. Csakhogy a járványos gyorsasággal elharapódzó zavargások megfékezése akkorra már nem tűnt könnyűnek. Elsősorban a jelenség teljességgel előreláthatatlan természetéből fakadóan, másrészt az orosz rendőrség végletesen kicsiny létszáma miatt. (Utóbbihoz nem árt megjegyezni, hogy abban az időben az orosz rendőrség összehasonlíthatatlanul gyengébb volt, mint a korabeli európai országoké, nem is beszélve a késő szovjet idők rendőrségének hatékonyságáról.) Harmadik okként ide kell sorolnunk még, hogy a pogromok által sújtott területeken a katonai helyőrségek száma közel sem volt elegendő. „A pogromra felbujtók ellen a hatóság sok helyütt a tűzfegyverhez folyamodott, hogy megvédje a zsidókat.” [19] A helyszínre vezényelt katonák pedig sokszor a tömeg közé lőttek, többeket meg is öltek. Ahogy az például Boriszovban is történt, ahol „a katonák lelőttek néhány rendbontó parasztot”. [20] Szintúgy „Nyezsinyben, ahol a katonaság a fosztogató parasztok közé lövetéssel vetett véget a pogromnak, és ahol a rendzavarók közül néhányan meghaltak, többen pedig megsebesültek”. [21] Kijevben pedig már 1.400 embert vett őrizetbe a rendőrség. [22] Vagyis a források meglehetősen erőteljes kormányzati válaszintézkedésekről számolnak be. Ennek ellenére az orosz kormányzat mégsem mulasztotta el beismerni az általa meghozott intézkedések elégtelenségét. A hivatalos kormányzati nyilatkozat a kijevi pogrom idején például az alábbi kijelentést tette: „a csőcselék megfékezésére előirányzott intézkedések túl későn jöttek, és túlzottan erélytelennek mutatkoztak”. [23] V. K. Pleve[142], a rendőrségi ügyosztály igazgatója, 1881 júniusában a kijevi kormányzóság területén kialakult helyzetről szóló, a cárnak címzett jelentésében „a zavargások számának megnövekedését és az elfojtásuk lassúságát” kiváltó okok közül a következőt hozza fel magyarázatul: a hadbíróságok „túlzottan elnézőeknek bizonyultak a vádlottakkal szemben, és egészében véve könnyelmű magatartást tanúsítottak az egész ügy kapcsán”. III. Sándor cár a jelentésre a következőt jegyezte fel: „*Megbocsáthatatlan*”. [24]

---

[142] *Vjacseszlav Konsztantyinovics Pleve:* (1846-1900) orosz államférfi. 1902-től belügyminiszter, S. R. Sozonov terrorista lőtte le.

A fegyveres erők bevetése ellenére – mind az események sűrűjében, mind a későbbiekben – sokak körében meghallgatásra találtak azok a vádak, amelyek szerint a pogromok lábra kapása mögött valójában maga az orosz kormány állt. Ez – az egyébként teljes mértékben önkényes vádaskodás – annál is inkább megalapozatlan, mivel 1881 áprilisában az orosz kormányzat élén a szabadelvű reformpolitikus Lorisz-Melikov állt, és a legfelsőbb államigazgatás számos tisztségét is az ő emberei töltötték be. A fenti vádak bizonyítékainak fellelése érdekében 1917 után történészekből (Sz. Dubnov; G. Krasznij-Admoni és Sz. Lozinszkij) álló csoport végzett aprólékos kutatást a nyilvánosság előtt megnyitott állami levéltárakban. Ok azonban éppen e vádak ellenkezőjét bizonyító anyagokra akadtak. A kutatók többek között azt is történelmi tényként állapították meg, hogy az uralkodó, III. Sándor cár személyesen lépett fel annak az érdekében, hogy a pogromok okinak felderítése ügyében alapos vizsgálódás történjék. (Persze az is igaz, hogy ismeretlen kilétű illető kiötlötte, majd a köztudatban sikerrel útjára indította azt a rágalmazó mesét, amely szerint III. Sándor cár állítólag azt a kijelentést tette: „őszintén megvallva, én személy szerint elégedett vagyok, amikor a zsidókon csattan az ostor”. Hogy ezt a cár pontosan kinek, mikor és milyen körülmények között mondta volna, azt persze azóta sem tudja senki. Márpedig ez a mondat gyökeret eresztve újra és újra napvilágot látott az emigránsok szabados felfogású röpirataiban, behatolt a szabadelvű folklórba, és még napjainkban, száz évvel az események után is számos kiadványban látjuk viszont. Ráadásul olyan tálalásban, mintha az a valóságban is igazolható tény volna. [25] A *Zsidó Enciklopédia* pedig még meg is fejeli ezt a következő szavakkal: „a hatóságok a felbujtókkal teljes egyetértésben cselekedtek”. [26] Annyira persze, hogy Tolsztoj saját maga is „tisztán” látta a helyzetet a maga jasznaja-poljanai magányának mélyén időzve. Véleménye szerint ugyanis a hatalom Oroszországban teljesen a legfelsőbb szervek kezében volt. „Ha akarták, akkor pogromot szítottak; ha nem akarták, akkor pedig nem kaphatott lábra semmiféle pogrom.” [27]

Az igazság azonban az, hogy az orosz kormányzat részéről semmiféle pogromra való bujtogatás nem történt.

Ahogy azt Gesszen is megjegyzi: „a rövid időn belüli fellobbanása, valamint a pogromot szítók számtalan csoportjának a hatalmas térségekben való egyidejű felbukkanása csakúgy, mint cselekvési módjuk mivolta kizárja annak a gondolatát, hogy mindezt egyetlen irányítóközpontból vezérelték volna”. [28]

Mindezeken túlmenően érdemes egy pillantást venni a korabeli események menetéről tanúbizonyságul szolgáló egyik további forrástípusra is. Ez ráadásul olyan helyről származik, ahol talán a legkevésbé számítanánk rá: nevezetesen a *Fekete Földosztás* (Csornij Peregyel)[143] nevű forradalmi csoportosulás által kiadott munkásgúnyiratból, illetve annak a néphez szóló 1881. júniusi keltezésű kiáltványának a szövegéből. Ez a forradalmi röpirat a következő módon önt ugyanis tiszta vizet a pohárba: „Nem csupán az egész kormányzat, de számos tisztviselő, rendőr, katona, a pópák, bírák és az újságírók is mindannyian a zsidó kizsákmányolók pártját fogták. ...A kormány védelmezi a zsidót, annak életével és javaival egyetemben.” Ráadásul a kormányzók – hívja fel figyelmet a közelgő veszélyre a röpirat – az alábbi fenyegetéseket tették: „a zavarok szítóival szemben a törvények teljes szigorával járnak el..., a rendőrség fel fogja kutatni őket a nép körében, majd letartóztatja a bűnösöket... aztán a rendőrőrsökön előállítják. ...A katonák és a kozákok korbáccsal és puskatussal fogják megfékezni a banditákat... egyeseket bíróság elé állítanak, ahol börtönbüntetés vagy pedig fegyenctábor vár rájuk, másokat pedig a rendőrkapitányságokon korbácsolnak meg.” [29]

Egy évvel később, 1882-ben ismét a tavasz folyamán „a pogromok újra erőre kaptak, bár kisebb erővel és kevesebb erőszakkal tombolva”. [30] Ezúttal „a zsidók a legtöbb szenvedést Balta városában szenvedték el”. Később ismét zavargások törtek ki Baltában, és néhány más településen is. „Mindazonáltal megállapítható, hogy számukat és kiterjedésüket tekintve az 1882. évi pogromok jócskán

[143] *Fekete Földosztás (Csornij Peregyel):* a narodnyik mozgalom, *Föld és Szabadság* (Zemlja i Volja) szervezetéből, arcnak 1878-as kettéválásakor a *Népakarat* mellett létrejött csoport. Elnevezésében a fekete jelző az illegalitást jelentette. Célja a teljes paraszti földtulajdon elérése volt, elvetették a *Népakarat* terrorista módszereit. Mindezek miatt a későbbi (mensevik) marxista párt csíráját jelentették.

alulmaradtak az 1881-esekhez képest. A zsidók javainak kifosztása már kevésbé volt gyakori jelenség.” [31]

A forradalom előtt napvilágot látott *Zsidó Enciklopédia* azonban mindenesetre tud egy, a baltai zavargások során az életét vesztő zsidóról. [32]

Egy korabeli elismert zsidótól származik az a megállapítás, amely szerint az 1880-as években végbement pogromok során „a szerencsétlen zsidókat kifosztották, sokakat alaposan helybenhagytak, de gyilkosságra nem került sor”. [33]

Más források mindazonáltal tudnak hat vagy hét halálos áldozatról. Ennek ellenére az 1880-as és 1890-es évek folyamán senki sem beszélt még tömeges gyilkosságról vagy nemi erőszakról. Azonban fél évszázad elmúltával immár számos tollforgató – akik nagyon is népes és módfelett hiszékeny hallgatóság számára írtak – felmentette magát a múlttal kapcsolatos igazság túlzott keresésének kötelezettsége alól. Így ahhoz a lépéshez folyamodtak, hogy a korabeli események kapcsán tömeges és előre megfontolt szándékkal elkövetett kegyetlenkedések képét idézték fel. A Max Raisin nevű szerző többször újranyomott munkájában például az alábbi sorokat olvashatjuk: az 1881-es pogromok folyamán mindennapos látvány volt a „megerőszakolt nők, a legyilkolt vagy megcsonkított ezernyi férfi, asszony és gyermek képe. A későbbiekben igazolást nyert, hogy a zavargásokat maga a kormány szította, aki a bujtogatókat feltüzelte, és megakadályozta, hogy a zsidók a saját védelmükre keljenek.” [34]

Ami pedig Szliozberget illeti – aki mégiscsak valamelyest tényszerűbben volt informálva az orosz államapparátus által alkalmazott módszerek tekintetében –, nos ő 1933-ban, immár külföldön tartózkodva, abbéli véleményének adott hangot, hogy az 1881. évi pogromok keletkezését cseppet sem az alsóbb nép rétegek körében kell kutatnunk, hanem igenis a hatalom csúcsain, mégpedig egészen Ignatyev miniszteri kabinetjében (...aki akkor még nem is volt miniszter: felvetődik tehát a jogos kérdés, hogy csak nem járatta a bolondját a memóriája az idős szerzővel?). Valamint hogy „minden kétséget kizáróan, ettől

az időtől kezdve jelentek meg a legfelsőbb rendőrségi ügyosztályon azok a személyek, akikhez a pogromok szálai vezetnek”. [35] Íme egy tisztességben megőszült jogtudós szavai, amint súlyos jelentőségű, ámde csekély értékű találgatásokba kezd bocsátkozni.

Nincs azonban még vége a különös véleményalkotásoknak. Az egyik kortárs és egyébként meglehetősen színvonalasnak tekinthető zsidó szemlében az újkori szerző azt adja tudtunkra (a tényeknek teljesen ellentmondva, és egyetlen új dokumentumot sem tárna az olvasó elé), hogy 1881-ben Ogyesszában három napig dühöngő pogrom dúlt. Emellett Baltában „a katonák és a rendőrök közvetlenül is részt vettek” a pogromban, amely során „40 zsidó vesztette életét vagy szerzett súlyos sebesüléseket, további 170 pedig könnyebb sérüléseket szenvedett”. [36] Amikor épp az imént olvashattuk a régi *Zsidó Enciklopédiá*ban, hogy Baltában csak egyetlen haláleset, és csupán néhány sebesülés történt. Ugyanakkor az események után egy évszázaddal még mindig azt írják a különféle tudósításokban, hogy Baltában „a zendülök mellé álltak a katonák is. ...Néhány zsidót legyilkoltak, százak szenvedtek sebesülést, és számos nő vált nemi erőszak áldozatává.” Kijevben emellett „csaknem húsz nőt erőszakoltak meg”. [37]

Egyet azért nem árt minden ilyesfajta híresztelés kapcsán egyszer s mindenkorra leszögezni. A pogromok ahhoz túlságosan is barbár és kegyetlen megnyilvánulási formái az esztelen erőszaknak, hogy bárki vegye magának a bátorságot az adatok és az áldozatok végleges számának utólagos manipulálására.

És ha már elásták, elgereblyézték a nyomokat, miért kell újra kezdeni az ásatásokat?

Pedig az első pogromok okait türelmesen feltárták, és gondosan kommentálták – mégpedig az események egykori kortársainak köszönhetően. Ráadásul már 1882-től kezdve – közvetlenül az ogyesszai pogromot követően – a délnyugati területek általános kormányzója hivatalos jelentésben előre kilátásba kielvezte annak az esélyét, hogy a korábbihoz hasonló pogrom ütheti fel a fejét a térségben. Mindezt arra vezette vissza, hogy „a zsidókkal szembeni gyűlöletnek és

ellenségességnek komoly történelmi gyökerei vannak, és a jelen pillanatban is egyedül csak a parasztoknak a zsidóktól való anyagi függése, valamint a hatóságok által meghozott intézkedések állják az útját annak, hogy ne szabaduljon el az orosz lakosságvak a zsidó kisebbséggel szembeni elégedetlensége". Az általános kormányzó meglátása szerint egyfajta gazdasági jellegű küzdelemben rejlettek a feszültség igazi okai. „A zsidók kereskedelmi és ipari vagyonának gondos kiszámítása és felbecsülése az ország délnyugati területein megtörtént. Ugyancsak rámutattunk arra is, hogy a zsidók bérbe veszik a térség földbirtokosainak földjeit, amelyeket azután igen kemény feltételek mellett adnak ki megművelésre a helyi parasztoknak." Márpedig ez az okozati láncolat „nyert általánosságokban igazolást a pogromoktól zajos nyolcvanegyedik esztendőben". [38]

Lorisz-Melikov 1881 elején a maga részéről az egész pogromjelenséggel kapcsolatban az alábbi jelentést tette le a cár asztalára. „A jelenlegi zavargások gyökerei a helyi lakosságnak a zsidók iránt táplált engesztelhetetlen gyűlöletében keresendők, akik ugyanis valósággal szolgasorban tartják a népet. Az is bizonyos azonban, hogy számos rossz szándékú ember igyekszik minél inkább hasznot húzni ebből a szomorú körülményből." [39]

A korabeli oroszországi sajtó gyakorlatilag ugyanezzel a magyarázattal szolgált. „A pogromok kiváltó okainak vizsgálata kapcsán csak kevés volt az olyan sajtóorgánum, amely faji vagy pedig vallási jellegű gyűlöletről beszélt volna. Az összes többi viszont lényegében gazdasági eredetűnek ítélte meg a megmozdulás eredetét. Egyesek ezeket a kicsapongásokat az orosz lakosság feletti zsidó gazdasági uralom ellen irányuló különleges tiltakozásként értékelték... mások úgy ítélték meg azokat, hogy a gazdaságilag teljes mértékben tönkretett népi tömegek valójában csak bűnbakot kerestek, akire rázúdíthatták haragjukat." A zsidók csak kapóra jöttek, lévén, hogy nem voltak velük teljesen egyenjogú állampolgárok. [40] Az egyik kortárs (és a fentebbiekben már idézett) szerző, a humanista beállítottságú V. Portugalov ugyancsak úgy látta, hogy „az 1880-as évek zsidóellenes pogromjai voltaképpen a parasztoknak és a nélkülöző városi lakosságnak a

társadalmi igazságtalanságokkal szembeni tiltakozását fejezték ki”. [41]

Néhány évtizeddel az események lejátszódása után Gesszen az alábbi módon erősítette meg a fentebb ismertetett véleményeket. „A déli kormányzóságok zsidó lakossága szükségleteik kielégítésének terén komoly anyagi támogatásban részesült a zsidó tőkések jóvoltából. Amikor egyébként a térség paraszti tömegei különösen nehéz időket éltek meg.” Ez utóbbiak számára ugyanis nem volt elegendő mennyiségű föld, „amely körülmény részben azoknak a jómódú zsidóknak kedvezett, akik a földbirtokosok általuk kibérelt földjeit adtak ki ismételten bérbe, sőt emelték fel az azokat valójában megművelők járandóságait olyan összegekig, amelyek már megfizethetetlenek voltak a parasztok számára”. [42]

Mindezek mellett érdemes fokozottabb figyelmet szentelni Gleb Uszpenszkij korabeli szemtanú véleményére is, aki széles körben ismert volt pártatlanságáról és szavahihetőségéről, és akire soha sem vetődött akár „reakciós szemlélet” vagy akár „antiszemitizmus” árnyéka. Ő ugyanis az alábbi gondolatokat vetette papírra az 1880-as évek kezdetén. „A zsidó pontosan azért esett erőszak áldozatául, mert hasznot húzott a mások nyomorából és a mások munkájából ahelyett, hogy a saját homlokának verejtékével kereste volna meg a kenyerét. …Legyen az botozás vagy korbácsolás, jöhetett a tatár vagy a német – a nép mindent el tudott viselni. De amikor a zsidó elkezdte az utolsó kopekot is kicsalni a kezei közül, akkor azt már ő sem szenvedhette!” [43]

Ennél a pontnál érdemesnek látszik egy időre megállni az alábbiak megjegyzése kedvéért. Történt ugyanis, hogy a pogromokat követően, az 1881-es év májusának elején, a fővárosi zsidóság elitjének küldöttsége, G. Gincburg báróval az élén tiszteletét tette az uralkodónál. A cár ekkor világosan a küldöttség tudomására hozta, hogy „az orosz birodalom déli területein tomboló bűnös zavargásokban a zsidók valójában csak ürügyként szerepeltek. A bomlasztások igazi értelmi szerzői ugyanis az anarchisták voltak.” [44] Ráadásul ugyanabban az időben a cár fivére, Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg Gincburgnak kijelentette, miszerint az orosz „kormányzat nem csak

annak a ténynek akadt a nyomára, hogy a zavargások egyáltalán nem a zsidók ellen irányuló népi felkelésben gyökereztek, hanem éppenséggel azoknak az egyéneknek a törekvéseiben lelik indítékaikat, akik – kerüljön, amibe kerül – mindenáron zavargásokat akartak kirobbantani". Ugyancsak ebbe a logikába illeszthető az ország délnyugati területeit felügyelő általános kormányzó jelentése, amely szerint: „a nép felizgatása bujtogatók ténykedésének köszönhető". [45] Ezt erősíti az a tény is, hogy a hatóságokat előre értesítették erről. A hatóságok részéről történő villámgyors válasz azt is jól mutatja, hogy az illetékesek nem kívánták halogatni az ügyben lefolytatandó vizsgálatok megindulását. Azonban az orosz közigazgatás szokásos nehézkessége és a korabeli közvélemény valós szerepének alábecslése együttesen azt eredményezte, hogy a vizsgálatok eredményét egyáltalán nem hozták az orosz közvélemény tudomására. Szliozberg éppen ezért az orosz központi kormányzat szemére is vetette, hogy miért nem „kísérelte meg tisztázni magát legalább azok alól a vádak alól, amelyek szerint szabad folyást engedett volna a pogromok kialakulásának"? {46]

Igen, ez a korabeli szemrehányás teljes mértékben helytálló volt. De vajon nem érte-e az orosz kormányt annak a vádja, hogy kifejezetten saját maga volt a szítója a pogromoknak, sőt abban még irányító szerepet is játszott? Márpedig meglehetősen furcsa lett volna annak bizonyításával kezdeni, hogy „hiszen nem is vagyok bűnöző".

Csakhogy néhányan kifejezetten irtóztak már arciak gondolatától is, hogy a forradalmárok kezdeményező szerepében hinni tudjanak. Többek között egy visszaemlékező minszki zsidó azt eleveníti fel, hogy a minszki zsidóság számára II. Sándor cár uralkodása egyáltalán nem volt „felszabadító", mivel nem számolta fel a letelepedési övezetet. Amiből persze egyáltalán nem következik, hogy a zsidóság a többi oroszországi népnél kevésbé siratta volna meg a cár halálát.[144] Mindennek ellenére azonban egyetlen, a forradalmárok tevékenysége elleni, méltatlankodó szó nem hagyta el a minszki zsidók

[144] 1881. március elsején II. Sándor orosz cár a narodnyik forradalmi terroristák szervezte merényletben vesztette életét.

száját. Sőt egészen odáig mentek el, hogy hovatovább a forradalmárok hősiességéről és szándékaik tiszta voltáról beszéltek. Majd pedig az 1881 tavaszán és nyarán folyó pogromok idején ugyanezek a minszki zsidók már kifejezetten visszautasították azokat a feltételezéseket, hogy azokban a szocialistáknak bármiféle szerepük lehetett. Szerintük minden rossz csakis a cártól és kormányától származhatott. „A kormány akarta a pogromokat, neki volt szüksége arra, hogy bűnbakot találjon magának.” Azt követően pedig, amikor a délről érkező szavahihető szemtanúk igenis megerősítették, hogy egyenesen a szocialisták voltak a bujtogatók, nos még továbbra is kötötték az ebet a karóhoz, és azt hangoztatták, hogy ez is a kormány hibájából történt így. [47]

Mégis, a huszadik század kezdetének lelkiismeretes szerzői már készek voltak a forradalmároknak a pogromok kialakulásában játszott szerepét elismerni. „A sajtóban szó esik a *Népakarat* néhány tagjának a pogromokban felbujtóként való részvételéről. Számukról azonban még mindig nincsenek elégséges ismereteink. …A párt sajtóorgánumaiban szereplő írások alapján, ezen szervezkedés résztvevői a pogromokat – lényegét tekintve – a forradalmi mozgalom részének tekintették. Azzal a feltevéssel éltek ugyanis, hogy ezek a pogromok majd a felforgató akcióik nyitányát fogják a nép számára jelezni.” [48] Valamint, hogy ezek „a megmozdulások, melyeket a legkönnyebb volt a zsidókkal szemben beindítani, később majd könnyebben csaphatnak át a nemesek és az államhivatalnokok elleni küzdelembe is”. Ebben a szellemben jelentették meg tehát kiáltványaikat, amelyek a zsidók elszámoltatására ösztönözték a népet. [49] Manapság viszont futólag úgy esik szó ezekről az eseményekről, mintha azok immár valamilyen nagyon is jól ismert dolgok lennének. „A narodnyik populisták aktív propagandatevékenységet fejtettek ki, csakúgy a *Népakarat*, mint a *Fekete Földosztás* tagjai. Ők ugyanis bármifajta népi megmozdulás szítására készek voltak, többek között az antiszemitizmus talaján is.” [50]

Az is igaz azonban, hogy az akkoriban immár száműzetésbe kényszerült Tkacsov[145], a taktika és az összeesküvés bajnoka – aki e módszerek alkalmazásában Lenin előfutárának bizonyult – élénk helyesléssel reagált a születő félben levő pogromokra.

A *Népakarat* tagjai (csakúgy, mint a meggyengült *Fekete Földosztáséi*) azonban már alig tudtak késleltető akciókba kezdeni, miután a cár meggyilkolása nem váltotta ki azt a fajta spontán általános népfelkelést, amelyre ők számítottak. A zavarodottság érzése a népi tömegek körében olyannyira erőteljesnek bizonyult a „felszabadító cár” halála után, hogy nem sok kellett volna ahhoz, hogy a talajvesztett kedélyek valamelyik véglet felé sodródjanak.

Márpedig az abban a korban általánosan jellemző nagy tudatlanságban ez a kedélyingadozás különböző hőfokon ment végbe. (Így például ekkor talált hitelre a nép körében az a meggyőződés is, amely szerint a cár a nemesek összeesküvésének esett áldozatul, akik a jobbágyfelszabadítás miatt álltak bosszút az uralkodón.) Ukrajnában viszont tagadhatatlanul komoly szerepet játszottak a zsidóellenes motivációk. És bár talán az első, 1881 tavaszi zavargások még a Népakart szélsőségeseinek a szándékait is meghaladták, egyben azt is jelezték a számukra, hogy merrefele kell szítani a parazsat. Amikor ugyanis a nép a zsidók elszámoltatására ragadott fegyvert, akkor már senki sem maradhatott télen! Lévén pedig, hogy a megmozdulást a népi tömegek kezdeményezték – akkor hogyan is ne húztak volna abból hasznot?! Üsd-vágd a zsidót! –, hangzott a jelszó, hogy aztán a földesurak következzenek a sorban! Nagyon is valószínűnek látszik tehát, hogy a végeredményben elvetélt ogyesszai és jekatyerinoszlavi pogromok szításának a hátterében ténylegesen a narodnyik bujtogatók álltak. Ahogy az a tény is – tekintve, hogy a zavargások terjedésének útvonala a vasútvonalak mentén haladt –, hogy abban a vasutasok igencsak komoly szerepet játszottak, arra enged következtetni, hogy a zavargások terjedése kapcsán utazó

[145] *Pjotr Nyikityics Tkacsov:* (1844-1885) orosz publicista, ideológus és narodnyik forradalmár. Több ízben bebörtönözték majd 1873-ban Párizsba emigrált. A *Nabat* (Riadó) című, Genfben megjelenő lap főszerkesztőjeként hunyt el Párizsban.

lázítókkal érdemes számolni. Ezek a bujtogatók azzal lehettek megbízva, hogy a „cári rendelet eltitkolásának” a hírét keltsék a nép körében. Ebben az állítólagos „rendeletben” az apja meggyilkolásáért az új cár a zsidók elleni bosszúállásra szólított fel mindenkit. Az ogyesszai bíróság ügyésze ennek kapcsán abbéli véleményének adott hangot, miszerint: „a zsidóellenes pogromokban aktívan közreműködő nép mélységesen meg volt győződve arról, hogy a törvényeknek megfelelően jár el. Már csak azért is, mivel sziklaszilárdan hittek annak a cári rendeletnek a létében, amelyik felhatalmazta, sőt mi több, javasolta is számukra a zsidók javainak pusztítását.” [51] Gesszen meglátása szerint ebben a jelenségen az „a nép körében mélyen gyökerező meggyőződés” fejeződött ki, hogy „a zsidók törvényen kívüli alattvalók, és hogy a cári hatalom sohasem emelné a kezét az orosz népre a zsidók megvédése miatt”. [52] Ez a népi közvélekedés csábította tehát arra a politikai szélsőségeseket, hogy azt a lehető legjobban kiaknázzák a saját céljaiknak megfelelően.

A későbbi korokban élő történészek szerencséjére fennmaradt néhány forradalmi röpirat ebből a korból. Így például az 1881. augusztus 30-i keltezésű propagandairat, amelyet a *Népakarat* végrehajtó bizottsága bocsátott ki. Az anyagot saját nyomdájukban nyomtattak, mégpedig ukrán nyelven. Íme néhány szemelvény a röpiratból: „Kik ragadták magukhoz a földeket, az erdőket és a vendégfogadókat? – A zsidók! Kik azok, akik a muzsikot, néha a könnyei árán a földje átadására bírják? – A zsidók. …Akármerre nézünk, akárhová fordulunk, mindenhol a zsidókat találjuk! A zsidók kigúnyolnak, becsapnak és a véredet isszák…” És végül az alábbi felhívással zárul: „Fegyverbe hát mind, aki bátor földműves!” [53] A Népakarat hatodik számában pedig az alábbi sokatmondó sorokat olvashatjuk: „A nép, amikor minden erejével magát kívánja védelmezni most a kereskedőre, a kocsmárosra, az uzsorásra: egyszóval a zsidóra, erre a helyi, és mohó új »burzsujra« figyel. Aki olyannyira buzgó igyekezettel kopasztja meg a dolgozó népet.”

Jóllehet kis idő elteltével (immár 1883-ban) ennek a számnak az utólagos mellékletében már az alábbi gondolatokkal találkozhatunk a „helyreigazítás” címszó

alatt: a pogromok csak a széles körű népi mozgalom nyitányát jelezték, ami azonban „valójában nem a zsidók mint olyanok, hanem a nép kizsákmányolói ellen irányult”. [54] A *Fekete Földosztás* lapjában, a *Zernó*ban pedig az alábbi stílusú megállapításokkal találkozhatunk. „A szegény nép nem tűrhette már tovább, hogy a zsidók megkopasszák. Akármerre is fordult, mindenfelé zsidó kizsákmányolókat talált. Zsidók kezében voltak az italmérések és a vendéglők, az ő kezükben voltak bérlet formájában a földek, melyeket szintén bérletként adtak tovább a parasztoknak. Ők voltak azok is, akik a még lábon álló gabonát fölvásárolták, és ők adtak uzsorakölcsönöket mértéktelen kamatokra... »Ez a mi vérünk munkája!« – kiáltottak fel egyként a parasztok, amikor a rendőrök a zsidók tulajdonának a visszaszolgáltatására kiszálltak hozzájuk.” Majd a *Zerno* is hamarosan hasonló „helyreigazítást” közölt le, mint amilyennel fentebb már találkozhattunk. „Nem minden zsidó gazdag – szó sincs róla... nem mindegyikük kizsákmányoló... Utasítsátok el hát a más népek és más vallások iránti ellenszenvet magatoktól – és lépjetek velük egységre »a közös ellenség«: a cár, a rendőrség, a földesurak és a tőkések ellen.” [55]

Azonban csupán ennyi történt, és ezek a „kiigazítások” egyébként is már túlzottan későn láttak napvilágot. Ráadásul továbbra is ilyen és ehhez hasonló hangnemben íródott röpiratokat terjesztett a Dél-oroszországi Munkásszövetség széles körben Jelizabetgradban és más déli városokban, valamint Kijevben. A pogromok már rég a múlté voltak, amikor a narodnyikok 1883-ban még mindig próbálták őket felszítani, annak hiú reményében, hogy azok újjáélesztésével aztán kezdetét veheti a várva várt összoroszországi forradalom.

Mindazonáltal az ország déli részét elárasztó pogromok hullámai erőteljes visszhangot váltottak ki a fővárosi sajtóban. Például a *Moszkovszkije Vjedomoszti* (Moszkvai Hírek) – a „reakciós” hírnévnek örvendő sajtóorgánum, amely ugyanakkor a zsidóság tántoríthatatlan védelmezőjének számított – az alábbi módon ostorozta azokat a pogromokat, amelyeket értékelése szerint „cselszövő gonosztevők idéztek elő..., akik szántszándékkal zavarják össze a nép fejét, és alak nem a problémák

elmélyült tanulmányozása árán, hanem inkább puszta ököllel kívánják megoldani a zsidókérdést”. [56]

Az orosz közvélemény a kortárs írók cikkeit egyenesen kitüntető figyelemben részesítette. I. Sz. Akszakov – aki egyébként a zsidóság egyenjogúsításának elszánt ellenzője volt – már az 1850-es évek végétől megkísérelte a kormányt visszatartani „a túlzottan radikális intézkedésektől”.Amikor például 1862-ben megszületett a diplomás zsidók állami szolgálatba lépését engedélyező törvény, Akszakov sietett ellenvetéseinek hangot adni azzal érvelve, hogy az oroszországi zsidóság lényegében „maroknyi emberből áll, akik teljes mértékben tagadják a keresztény elveket, a keresztény erkölcs eszményeit és szabályait (tehát az ország társadalmi életének alapjait), és akik egy ezzel ellenkező és ellenséges tant vallanak magukénak”. Emiatt aztán Akszakov politikai téren nem kívánta engedni a zsidók jogegyenlőségét, bár polgári jogegyenlőségüket teljes mértékben elismerte. Mindössze azonban csupán annyit akart, hogy a zsidó népnek „biztosítsák a szabadságot szokásaik, belső szerveződésük, gyarapodásuk, iskoláztatásuk és a kereskedelmi életük tekintetében..., sőt még abból a szempontból is, hogy Oroszország egész területén szabadon megtelepedhessenek”. később 1867-ben pedig azt írta, hogy gazdasági szempontból tekintve az ügyet „nem a zsidóság emancipációjáról kellene vitázni, hanem sokkal inkább az oroszoknak a zsidók irányába történő egyenjogúsításának nézőpontjából”. Szóvá tette továbbá a szabadelvű orosz sajtó érzéketlenségét és közönyét, amikor a parasztság állapotára és szükségleteire terelődött a szó. Az 1881-es pogromhullámban ezután Akszakov világos jelét látta a nép azon dühkitörésének, ami „a helyi orosz lakosság nyakába a zsidók által akasztott járom viselésével szemben” fakadt. Erre szerinte az a jelenség is jól rávilágított, hogy a pogromok során „nyoma sem volt fosztogatásnak”, egyszerűen csak a zsidó javak felforgatása történt, annak a „naiv meggyőződésnek a tudatában, hogy mindezt jogos jussuk birtokában teszik” a parasztok. Ráadásul, több ízben vetődött fel az a kérdés, hogy nem a zsidók kereszténysekkel szembeni egyenjogúságáról, hanem a keresztények zsidókkal szembeni egyenjogúságáról kell szólni. Vagyis a zsidóság

helyzetéhez mérten az orosz lakosság jogfosztottságának a kiküszöböléséről. [57]

M. E. Szaltikov-Scsedrin cikke viszont éppen ellenkezőleg, a megbotránkozás tónusaitól tarkállik. „A történelem lapjai még sohasem láttak fájóbb, az emberiességgel ellentétesebb és kínzóbb problémát, mint a zsidókérdés. ...Semmi sem embertelenebb, esztelenebb, mint az a gyászos régmúltból származó legenda, ...amely a szégyen, az elidegenedés és a gyűlölet pecsétjét hordozza magán. ...Akármit is tesznek, a zsidók, mindörökre megbélyegezettek maradnak az emberek között.” [58] Mindazonáltal Scsedrin sem tagadta a tényt, hogy „jó néhány uzsorás és kizsákmányoló a zsidók köréből került ki”. Ő azonban éles hangon kelt ki az olyasfajta nézőpont ellen, ami az egyének egyes típusai miatt képes egész népet bűnösnek kikiáltani. [59]

Egy modern zsidó szerző a korabeli viták áttekintése után az alábbi megállapításban összegzi véleményét. „A szabadelvű és progresszív sajtó (ahogy azt nevezni illik) voltaképpen igyekezett felmentést adni a bujtogatóknak.” [60] Érdekes módon lényegében a forradalom előtti *Zsidó Enciklopédia* is ugyanerre a végkövetkeztetésre jut. „Azonban, még magában a progresszív miliőben is csak alig érzékelhetően mutatkozott szimpátia a zsidó nép szerencsétlensége iránt... Még ők is a fosztogatók nézőpontjából tekintettek erre a katasztrófára. Aminek kapcsán ők is csak a nélkülöző és szegény orosz népet vették észre, és semmibe vették, megfeledkeztek az áldozatul esett zsidó nép erkölcsi szenvedéséről és annak anyagi helyzetét ért csapásról.” [61]

A radikális hangvételű *Otyecsesztvenyje Zapiszki* (A Haza Évkönyvei) pedig az alábbi módon értékelte az eseményeket. A nép felkelt a zsidók ellenében, mivel „ez utóbbiak illetéktelenül maguknak követelték a kapitalizmus úttörőinek szerepét, mivel a zsidók új törvények (*pravda*) szerint kezdtek el élni, és mivel bőségesen hasznot húztak ebből az újfajta forrásból. Tették mindezt avégett, hogy – a környezetükben élők szerencsétlenségére – kiépíthessék a maguk jómódú életmódját.” Ezért aztán „elengedhetetlenül szükséges, hogy a nép megvédessék a zsidótól, a zsidó

pedig a néptől”. Amelynek érdekében aztán „javítani kell a parasztok körülményein”- hangzik a végkövetkeztetés.

A zsidókkal rokonszenvező orosz író, D. Mordovcev viszont éppen, hogy nagyfokú pesszimizmusának adott hangot az „Egy keresztény levele a zsidókérdéssel kapcsolatban” címet viselő cikkében, amelyet a Rasszvet című zsidó szemlében tett közzé. Ebben az írásában arra buzdította a zsidókat, hogy „emigráljanak Palesztinába vagy Amerikába, mivel ez az egyedül lehetséges módja az oroszországi zsidókérdés megoldásának”. [62]

A korszak zsidó publicistái és emlékiratírói szintén mélységes felháborodásuknak adnak hangot írásaikban a korabeli oroszországi közbeszéd jellegével kapcsolatban. Szerintük a sajtóban a zsidókkal szembeni támadások – amelyek akkoriban a politikai élet jobboldaláról ugyanúgy sorakoznak, mint a balról – megerősödtek közvetlenül a pogromokat követően, amelyek miatt az orosz kormányzat ismét szigorított a zsidók *elleni* megszorító jellegű intézkedésein. Az olvasó figyelmét fel kell tehát hívei erre a felháborodásra is, és meg is kell azt érteni.

Mindazonáltal érdemes röviden áttekinteni a korabeli orosz kormányzat helyesetét is. Az államélet és a hatalom magasabb köreiben ugyanis ennek a kérdésnek a megvitatása folyamatosan napirenden volt, és lázasan keresték is annak teljes körű megoldását. A cárhoz intézett jelentésében az újdonsült belügyminiszter, Ny. P. Ignatyev például úgy mutatta be a kérdést, ahogy az már az előző cár uralkodása alatt is mindvégig jelen volt. „Teljes mértékben elismerve a zsidók gazdasági tevékenységének, kulturális elkülönülésének, vallási fanatizmusának az ország keresztény lakosságára gyakorolt kedvezőtlen következményeit, a kormányzat az utóbbi húsz esztendő folyamán intézkedések sorozatával kívánta elősegíteni a lakosság többségéhez való idomulásukat. Erőfeszítései következtében csaknem sikerrel valósította meg zsidók és az őshonos lakosság jogegyenlőségét.” Mégis, ahogy azt a jelentés írója is beismeri, a jelenlegi zsidóellenes mozgalom „kétségtelen bizonyítékkal szolgál a felől, hogy a kormányzat minden erőfeszítése dacára a zsidó közösségek és a helyi lakosság közötti viszony továbbra is rendellenes”. Márpedig ez a jelenség elsősorban gazdasági tényezőkön

alapult. Attól kezdve ugyanis, hogy a zsidók jogainak korlátozása tárgyában jelentős engedmények történtek, ez utóbbiak nem csupán a kereskedelmet és más kulcsfontosságú mesterségek gyakorlását kaparintották meg nagy gyorsasággal, de számos nagybirtokra is szert tettek. „Ezáltal, köszönhetően az őket szoros egységbe tömörítő összetartásuknak is – kevés kivétellel –, erejüket egyáltalán nem az orosz gazdaság produktivitásának fejlesztésére, mint sokkal inkább a környezetükben élők kizsigerelésére fordították, különös tekintettel a legszegényebb rétegekre."

Most pedig, hogy a rendzavarásoknak véget vetettek, és hogy a zsidók immár biztonságban érezhették magukat, „méltányosnak és sürgetőnek ítéltetik nem kevésbé erélyes intézkedések meghozatalát abból a célból, hogy megszűnjenek azok a rendellenes viszonyok, amelyek az őshonos lakosság és a zsidók között fennállanak. Avégett, hogy az őshonos lakosság a zsidók végzetes kimenetelű tevékenységeitől hathatós védelemben részesüljön." [63]

Ezzel az igénnyel összhangban állítottak fel tehát 1881 novemberében újabb letelepedési övezeteket tizenöt kormányzóságban, valamint a harkovi kormányzóság területén. [64] Emellett olyan kormányzósági szintű bizottságokat hoztak létre, amelyek tagjai „valamennyi társadalmi osztály és közösség (beleértve a zsidókét is) képviselőiből tevődtek össze, és amelyeknek feladatául szabták a zsidókérdés mibenlétének tisztázását, és arra vonatkozó hatékony megoldási javaslatok kidolgozását". [65]

E bizottságoknak tehát az alábbi kérdésekre – a többi, leginkább ténybeli természetűnek nevezhető kérdés mellett – kellett választ találniuk: „Melyek azok a káros oldalai a zsidók gazdasági tevékenységének, amelyek az örök lakóhelye tősgyökeres lakosságának az életét nehezebbé teszik? Milyen tényezők gátolják meg, hogy a törvény szigorát érvényesíteni lehessen azon zsidók esetében, alak földeket vásárolnak vagy bérelnek, itallal kereskednek vagy zálogkölcsönzést folytatnak? Milyen változtatások szükségeltetnek ahhoz, hogy a zsidók ne tudjanak kibújni a törvények hatálya alól? Miféle törvényhozási és közigazgatási intézkedések meghozatala szükséges abból a

célból, hogy hatástalanítani lehessen a zsidók támasztotta veszedelmes versengést a gazdasági élet különféle területein?” [66]

Két évvel később, a szabadelvű Palen elnökletével, minisztériumközi „főbizottságot” állítottak fel, amelyet azzal a feladattal bízták meg, hogy vizsgálja felül a zsidókra vonatkozó összes korábbi oroszországi törvényt. Ez a bizottság márpedig bátorkodott megjegyezni, hogy az egyes kormányzósági bizottságok által felügyelt munkaprogram már eleve *a priori*[146] módon feltételezte a zsidóság rossz szándékát, valamint elkülönülésre hajlamos népi karakterét. [67]

A fentiek ellenére azonban azt is meg kell említenünk, hogy azok az állami tisztviselők, akik még alapvetően II. Sándor cár nagy horderejű reformjainak idején nevelkedtek, nagy többségükben alapvetően szabadelvű szemléletűek voltak. Emellett ezekben a bizottságokban helyet kapott számos társadalmi szervezet képviselője is. Így tehát Ignatyev hivatali asztalára meglehetősen eltérő jellegű válaszokat tartalmazó gyűjtemény került.

Egyesek például egyenesen a letelepedési övezet eltörlésével kapcsolatos véleményüknek adtak hangot. „(Ezen kormányzósági szintű bizottságok) néhány tagja – akik márpedig tudvalevőleg sokan voltak” – határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy minden zsidóles-a vonathozó korlátozást szüntessenek meg. Mivel véleményük szerint ez a zsidókérdés megoldásának egyedüli lehetséges módja. [68] Mások pedig, éppen ellenkezőleg – mint például a vilniusi bizottság –, azt hangsúlyozták, hogy a zsidóknak „sikerült az egyenjogúság csalárd értelmezésű, de széles körben elterjedt fogalma értelmében gazdasági uralmat kiépíteniük. Amely fogalom mindaddig végzetes, ameddig azt a zsidók érdekében az őshonos lakosság hátrányára alkalmazzák.” Lévén, hogy a zsidók életének belső szabályai megengedik, hogy „hasznot húzzanak a nem zsidók gyengeségeiből és hiszékenységéből. ...Nagyon is kívánatos, hogy a zsidók lemondjanak elkülönülésükről, és a másoktól őket megkülönböztető sajátosságaiktól. Valamint arról, hogy fellebbentsék a leplet társadalmi szerveződésük

[146] *a priori (latin):* tapasztalatoktól független.

titkairól, és bepillantást engedjenek oda, ahol a világi állam kívülről csak szellemi sötétséget lát. Csak ezt követően lehet arra a lehetőségre gondolni, hogy más tevékenységi területek is megnyíljanak a zsidók számára. Mégpedig az attól való félelem nélkül, hogy ők nem törnek majd az újdonsült állampolgárságukból eredendően haszonhúzásra, hiszen ők még nem lévén a nemzet tagjai, nem hordozzák vállaikon a nemzet terheit sem.” [69]

„A zsidóknak a vidéken és a falvakban való letelepedéséről rendelkező joggal kapcsolatban a helyi, kormányzósági szintű bizottságok szükségesnek látták annak a korlátozását.” Vagy úgy; hogy világosan és határozottan megtiltják a jelenlétüket, vagy pedig olyan formában, hogy annak jogát a falusi szervezetek engedélyezésétől teszik függővé. A zsidóknak a városokon és a nagyobb mezővárosokon kívüli ingadanai kapcsán a bizottságok egy része azt ajánlotta, hogy a zsidókat fosszák meg azoktól, mások pedig a számukra történő szigorú korlátozások bevezetésére tettek javaslatot. A bizottságokban abban a kérdésben alakult ki a legnagyobb egyetértés, hogy mi történjék a vidéki szeszkereskedelem terén. Nos, mindannyian egyhangúan annak betiltására adták a voksukat.

A minisztérium emellett persze kíváncsi volt az érintett kormányzók véleményére is. Márpedig „igen ritka kivételektől eltekintve, a helyi hatóságok kevéssé voltak kedvező véleménnyel a zsidók irányában”. A kormányzók általában úgy vélték, hogy meg kell találni azokat a módszereket, amelyekkel hatékonyabban lehetne védeni a keresztény lakosságot „az olyan gőgös néppel szemben, mint a zsidó . Mégpedig azért, mert „a zsidók nemzetétől nem várhatni azt, hogy tehetségét a haza javára áldozná”; mivel „a talmudi erkölcs semmiféle korlátot nem állít a zsidók elé, hogy azok örökösen ne a más nemzetek kárán gazdagodjanak meg”. Persze a kormányzók között is mutatkoztak érezhető véleménykülönbségek. Így például a harkovi általános kormányzó nem tartotta lehetségesnek, hogy megszorító jellegű intézkedéseket léptessenek életbe a teljes zsidó lakossággal szemben „anélkül, hogy világosan különbséget tennének a bűnösök és az ártatlanok között”. Emellett például még azt is indítványozta, hogy „a zsidók

mozgásszabadsághoz való joga kiterjesztessék és, hogy hathatósan fejlesszék körükben az iskoláztatást”. [70]

Ignatyev javaslatára még ugyanebben az évben létrejött egy speciális bizottság, amely ezúttal a „zsidók érdekében létesült bizottság” nevet kapta (és ami mellékesen immár a kilencedik bizottság volt ebben a kérdéskörben). Ez a frissen felállított bizottság ezúttal három állandó tagból tevődött össze, akik közül kettő professzori cím birtokosa volt. A testület megbízatása abban állt, hogy a kormányzósági szintű bizottságok által összegyűjtött iratanyagokat átvizsgálják, és azok felhasználásával egységes törvénytervezetet készítsenek elő. [71]

A korábbi, „a zsidók életének megszervezésére létrehozott bizottmány” nevet viselő bizottságot (vagyis a nyolcadikat) – amely már 1872 óta fejtette ki a tevékenységét – azonnali hatállyal feloszlatták. Az indoklás szerint azért, mert „az már nem tekinthető illetékesnek a zsidókérdés jelenlegi állapotában”. Az újdonsült bizottság tehát már abból a szilárd meggyőződésből indult ki, hogy a zsidóság hasonulása az orosz birodalmat alkotó többi népességhez – araelvnek a megvalósítására az orosz kormányzat az utóbbi 25 évben mindvégig törekedett – lényegét tekintve elérhetetlen célkitűzésnek bizonyult. [72] Ennélfogva megállapítást nyert, hogy „a rendkívül kényes zsidókérdés megoldásának nehézsége előírja számunkra, hogy elforduljunk végre a múlt kudarcot vallott gyakorlatától. Tekintsünk inkább a jelen korba, amikor is a számos törvényalkotásbeli újítás – más országokéhoz hasonlóan a miénkben is – nem nyert még egészen teret. Így azok még nem gyakorolják szomorú következményeiket, amelyek kétségtelenül létre fognak jönni akkoron, amidőn olyan elveket akarunk az ország lakosságára rákényszeríteni, amelyek az ország népének szellemével tökéletesen ellentétben vannak”. Márpedig a zsidókara mindenkor úgy tekintettek, mint akik az országban idegen elemnek számítanak, és akik végérvényesen is azoknak tekintendők. [73]

Gesszen mindazonáltal a fentieket az alábbi módon kommentálja: „…A leginkább ellentétes nézetek sem merészkedtek azonban túlzottan messzire.” Ami márpedig a

nemzet alapvető kérdéseinek a megfontolását illeti, felvetődik a kérdés, hogy vajon nem kellett volna-e az utóbbi húsz esztendő folyamán inkább a parasztok *valóságos* felszabadítására összpontosítani a törvényhozók potenciálját?

Az ugyanis tény; hogy a II. Sándor cár által keresztülvitt jobbágyfelszabadítás lényegében nem eredményezett mást, mint olyan zavaros és kaotikus helyzetet, amely jóformán csak züllesztő hatással volt a parasztságra.

Mindezek ellenére azonban „a hatalom felsőbb szféráiban még mindig találni lehetett olyanokat, akik lehetetlennek gondolták, hogy akár csak egy jottányit is elhatárolódjanak az előző uralkodók politikájától”. [74] Márpedig ezek az emberek éppen a legfontosabb pozíciók birtokosai voltak, a befolyásos és komoly hatalommal bíró politikusok sorai közül kerültek ki. A miniszterek jelentős hányada tehát egyszerűen szembehelyezkedett Ignatyev javaslataival. Ezért Ignatyevnek két csoportra kellet bontania az általa javasolt intézkedési csomagot. Úgynevezett lényegi intézkedésekre (amelyek normális eljárási keret útján folytak volna le, a kormány és az államtanács jóváhagyásának kikérése által) és *ideiglenes* intézkedések-re (amelyek viszont egy egyszerűsített és gyorsított eljárás keretében léptek volna érvényre). „Azzal a feltett szándékkal, hogy a vidéki lakosság megnyugodjék afelől, hogy a központi kormányzat hathatós védelmében részesíti őket a zsidók kizsákmányolásával szemben” a kormányzat a következő a döntést hozta. Egyfelől megtiltotta a zsidók számára a városokon és a nagyobb mezővárosokon kívüli letelepedést (tehát azokban a helységekben, ahol „a helyi hatalom képtelen lenne megvédeni őket azokkal a pogromokkal szemben, amelyek a szétszórt tanyasi nádékeken várhatóan bekövetkezhetnének)”. Másfelől eltiltotta őket ingatlan javak vásárlásától és bérbevételétől, valamint a szeszárusítással való foglalatosságoktól.

Mindezek mellett a kormány azt is tervbe vette, hogy a vidéki társadalmi önszerveződések hatáskörébe utalja a már tartósan vidéken megtelepedett zsidók sorsa feletti döntés jogát, azaz azt a jogot, hogy szabadon űzhessék el a

zsidókat, „ha ilyen értelemben határoz a helyi falusi községtanács”. Mindazonáltal ezekhez a kormányzati szándékokhoz azt is hozzá kell fűzni, hogy a Ny. H. Bunge vezette pénzügy-minisztérium, valamint a D. Ny. Nabokov felügyelete alatt álló igazságügy-minisztérium megakadályozta Ignatyevet abban, hogy életbe léptesse ezeket az intézkedéseket. Ők ugyanis elvetették az ominózus törvénytervezetet. Azzal érveltek, hogy ilyen mértékű kényszerítő intézkedéseket nem lehet anélkül meghozni, hogy „azokat előbb a szokásos törvényes eljárásnak megfelelően ne vitatnák meg”. [75]

Ezek után merjen még valaki az orosz önkényuralmi rendszer bosszúálló és korlátlan zsarnoki jellegéről messzemenő értekezésekbe bocsátkozni !

Ignatyev lényegi intézkedései tehát nem léptek életbe, ideiglenes rendelkezései viszont annál inkább, bár jelentős mértékben megcsonkítva. Így az alábbi lépéseket vetették el végül: annak a lehetőségét, hogy kiűzzék a falvakból a már azokban megtelepedett zsidókat, a szeszes italok árusítási jogának tilalmát, valamint a földvásárlás és földbérlet korlátozásait. Továbbá – attól félve, hogy 1882 húsvétjakor a pogromok újra fellángolnak – kihirdették egy következő rendeletet is (jóllehet csak ideiglenes jellegű intézkedésként, ami addig a pillanatig volt érvényben, amíg a zsidókról szóló általános törvényalkotás végére pont nem került). Ennek értelmében megtiltatott a zsidók számára a városokon vagy nagyobb mezővárosokon kívüli *újbóli* és *ettől fogva történő* letelepedés. Valamint az ilyen mezőgazdasági területeken található ingatlanok megvásárlása vagy bérbevétele, kereskedelmi tevékenységek kifejtése vasár- és ünnepnapokon”. [76] Gátat szabtak továbbá „a zsidók nevében történő adásvételi szerződések és záloglevelek szignálásának csakúgy, mint ahogy kimondatott az ingatlanokra vonatkozó bérleti szerződések töményesítésének, és a fentebb mondott javak igazgatásáról vagy megosztásáról szóló meghatalmazásoknak az ideiglenes felfüggesztése is”. [77] Tehát Ignatyev eredetileg tett javaslatainak lényegében csak a romjai léphettek érvénybe. Ezeket a szétszabdalt maradványokat aztán „ideiglenes szabályok” elnevezés alatt 188?. május 3-án hagyták jóvá. Ezért úgynevezett „májusi

rendszabályok” néven is ismertek. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni azonban a tényt, hogy ezek a rendszabályok csupán az eredeti kormánytervezet romjai voltak, amit aztán csak tovább tetézett a következő hónap folyamán Ignatyev lemondása, majd az általa alapított bizottság működésének a felfüggesztése. Az új belügyminiszter, D. A. Tolsztoj gróf viszont azon nyomban erőteljes megfogalmazású körrendeletet bocsátott ki az esetleges zsidóellenes pogromok megfékezése céljából. Az újdonsült belügyminiszter minden felelősséget a helyi hatóságok hatáskörébe utalt, és arra kötelezte őket, hogy még kellő időben útját állják mindenféle lehetséges zavargásnak. [78]

Ebből kifolyólag tehát azokat a zsidókat, akik már a május harmadika előtti határidőt megelőzően vidéken telepedtek le, immár nem fenyegette az elűzetés veszélye. Gazdasági tevékenységeik folytatásában pedig lényegében már egyáltalán nem korlátozták őket. Ezenkívül azt is javasolták, hogy „ezen szabályrendeletnek az alkalmazása kizárólagosan a zsidók által állandó jelleggel lakott kormányzóságokra vonatkozzék”, ne érintse viszont a belső-oroszországi kormányzóságokat. A rendszabályok hatálya alá ráadásul nem tartoztak sem az orvosok, sem az ügyvédek, sem pedig a mérnökök – azaz semmilyen „olyan személy, akiknek az iskolázottsági foka lehetővé tette, hogy az országban bárhol letelepedjen” –, valamint „a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó zsidó telepek lakói” sem. A fenti kategóriákba tartozókon kívül azonban létezett még egy meglehetősen hosszú lista is – amely ráadásul egyre csak bővült –, amelyen azon falvak nevei szerepeltek, ahol engedélyezték a zsidók letelepedését. [79]

Miután ez a szabályrendelet napvilágot látott, az egyes kormányzóságokból csak úgy áramlottak a központi kormányzatot ostromló kérdések, amelyekre a szenátus szinte alig győzött válaszolni. Így aztán pontosabb meghatározásra került példának okáért, hogy „azoknak a személyeknek a vidéken történő rövid idejű és úti pihenő célját szolgáló tartózkodása, akiknek nincsen az adott településen való letelepedéshez joguk, nincsen az 1882. évi május 3-i törvény által megtiltva”. Továbbá, hogy „egyedül a földek és a mezőgazdasági javak bérlete tiltatott meg a zsidók számára, amíg viszont a más jellegű ingatlanok úgy,

mint szeszfőzdék, kereskedelmi helyiségek, műhelyek és lakóhelyek bérlete egyáltalában nincs megtiltva”. Valamint: „a szenátus törvényesítette a zsidók által kötött, a fakitermelésre vonatkozó szerződéseket, még abban az esetben is, ha a tevékenység előreláthatóan hosszú időt venne igénybe, vagy ha a vásárló haszonélvezeti jogot kívánna formálni az irtási területre”. Ahogy azt is világossá tette a szenátus, hogy a május 3-i törvény szövegének bármiféle áthágása nem von maga után büntetőintézkedéseket. [80]

Kétségkívül el kell tehát ismerni, hogy az ilyen tisztázó értelmű pontosítások sokkal inkább enyhítésre törekedtek, és voltaképpen a szenátus jóindulatáról tanúskodtak. „A szenátus az 1880-as évek folyamán határozottan szembeszállt minden olyasfajta próbálkozással, amely a törvények önkényes értelmezését kívánta megvalósítani.” [81] Mindezek ellenére az is kiemelendő ezeknek a rendelkezéseknek a kapcsán, hogy azok mégiscsak megtiltották a zsidóknak, hogy „a városokon és nagyobb mezővárosokon kívül újból megtelepedhessenek, hogy ingatlanok tulajdonosaivá válhassanak, valamint alaposan gátolták a zsidókat abbéli tevékenységükben, hogy vodkát főzzenek”. Márpedig a zsidók részesedése az oroszországi vodkafőzésben a május 3-i szabályrendelet megjelenése előtt különösen nagymértékű volt. [82]

Megjegyeznénk azonban, hogy a zsidók korlátozását a vidéki szeszkereskedelemben már 1804-ben is tervbe vették. Lényegében tehát 1882-ben nem történt más, minthogy részlegesen ugyan, de elkezdték alkalmazni azokat. A „május 3-i szabályrendelet... kivételes szigora” mégis általános felzúdulást keltett. A kormányzat emiatt elég nehéz választás elé került. Vagy arra kellett volna rászánnia magát, hogy szélesebb kapukat nyit a vidéki szeszesital-termelés előtt – azt a valószínű következményt kockáztatva, hogy ezáltal még tovább súlyosbítja a parasztok nyomorát. Vagy pedig éppen ellenkezőleg, minden erővel gátat vet a szeszfőzés szabad alakulásának, és határozottan elrendeli, hogy kizárólag a már vidéken megtelepedett zsidók folytathatják ebbéli tevékenységüket. A kormányzat választását – vagyis a korlátozást – kegyetlenségnek tekintették.

Persze felvetődik az a kérdés is, hogy 1882-ben valójában hány zsidó is élt az agrár jellegű oroszországi térségekben? Az orosz állami levéltárak végigböngészése után az alábbi, a forradalmat megelőző időszakra vonatkozó számadatokkal találkozhatunk. Vidéken élt az „övezet" zsidó össznépességének mintegy a harmada; szintén egyharmadnyi zsidó élt a mezővárosokban; 29%-uk pedig a közepes méretű városok, és végül 5%-uk a nagyvárosi térségek lakosa volt. [83] Mindezek után elgondolkodtató, hogy az újdonsült szabályrendelet elejét vette-e a „vidéki" egyharmad továbbnövekedésének?

Mindezektől függetlenül – minden fenti okfejtés és történelmi forrás ellenére – az úgynevezett „májusi szabályrendelet" megjelenése az orosz állam történetének egyfajta korszakhatárát jelenti. Ettől kezdődően ugyanis beköszöntött a represszív[147] és visszavonhatatlan döntésekre épülő cári politika korszaka. Ennek kapcsán az egyik zsidó szerző például az alábbi sorokat vetette a későbbiekben papírra: ez a szabályrendelet vált az oroszországi zsidó emigráció első ösztönzőjével – ami először egyfajta „belső" migrációban öltött testet, majd pedig bekövetkezett az országból óceánon túlra induló tömeges zsidó emigrációs hullám. [84] Vagyis a zsidók kivándorlásának elsődleges kiváltói „Ignatyev »ideiglenes szabályai« voltak azáltal, hogy erőszakkal löktek ki, űztek el közel egymillió zsidót a községekből és falvakból a városokba és a letelepedési övezet helységeibe". [85]

No lám, nem győzi az olvasó eléggé dörzsölni a szemét: hogyan is történhetett az meg, hogy az *utcára lökjenek...* és ráadásul kereken egymillió zsidót? Talán nem úgy tűnik, hogy *nem engedtek betelepedni* újabbakat? De nem, nem! – ez a vonat már egyszer elment, mégpedig mindörökre. Hiszen 1882-ben, mintha nem csak, hogy megtiltatott volna a zsidók számára, hogy *agrártevékenységet folytató térségekben lakjanak*, de ugyanez volt érvényes valamennyi *városra* is, tizenhárom kormányzóság kivételével; őket *visszatelepítették* az „övezet kis mezővárosaiba, és persze éppen *emiatt* kezdődött meg a zsidók első nagy kiáramlása az országból. [86]

---

[147] *Represszív (latin):* akadályozó, megtorló.

Nem ártana azonban, immár kissé higgadtabb fejjel, az alábbi tényeket is szép sorban emlékezetbe idézni. Az Amerikába történő kivándorlás eszméje az oroszországi zsidók fejében első ízben az 1869-től kezdődően összeülő szövetség (a világban élő zsidóság uniója) kongresszusának résztvevői körében jelent meg. Az volt ugyanis ez utóbbiak elgondolása, hogy az első Amerikában letelepülők, a szövetség és a befogadó ország zsidóságának a segítségére támaszkodva „jelentékeny mértékben képviselnének egyfajta vonzerőt az Oroszországban maradt hitsorsosaik számára”. [87] Arra sem árt emlékeztetnünk továbbá, hogy „az Oroszországból történt zsidó kivándorlás kezdete a XIX. század közepére nyúlik vissza; és hogy különös tekintettel az 1881. évi pogromokat követően szélesedett ki. Mindazonáltal az csak a század kilencvenes éveinek a közepétől fogva válik lényeges, immár a zsidóság gazdasági életét is érintő, ezáltal tömegméretűnek tekinthető jelenséggé”. [88] Megjegyzendő: a *gazdasági élet tekintetében*, nem pedig politikai vonatkozásban.

A későbbiek folyamán pedig, a maga helyén és az egész világra kiterjedően kezelve a kérdés súlyát: a zsidóságnak az Egyesült Államok területére való beáramlása a XIX. század folyamán az óriási léptékű történelmi folyamat részének tekintendő. Ezzel kapcsolatban a történészek három, egymást követő bevándorlási hullámmal számolnak. Az első, spanyol és portugál eredetű hullámra következett a döntően németajkú zsidók bevándorlása az Osztrák-Magyar Monarchia területéről, amely második hullámot végül az utolsó, a kelet-európai és oroszországi zsidók beáramlása tetézte. [89] Itt most nem részletezett okok miatt, a XIII. század folyamán a zsidóság körében erőteljes mozgalom alakult ki, amely az Egyesült Államok területére történő bevándorlást szorgalmazta. Ez a folyamat pedig messze-messze nem csak egyedül Oroszországra vonatkozott. Mindenesetre az sem látszana túlzottan szerencsésnek, hogy túlértékeljük ennek az utolsó emigrációs hullámnak a zsidóság évezredes történelmében játszott szerepét.

Érdekes adalék ebből a szempontból, hogy bár az oroszországi „zsidó kivándorlók áradatát a letelepedési övezet valamennyi térsége egyaránt duzzasztotta, létszámuk döntő hányada azonban elsősorban a lengyel,

litván és belorusz lakta térségekből származott”. [90] Tehát nem azokból az ukrán térségekből, amelyeket a pogromok sújtottak. Emellett a kivándorlási okok hátterében lényegében mindig ugyanazon motivációk álltak. Nevezetesen az az immár fojtogató méretű népességtömörödés, amely túlzóan kiélezett versenyhelyzetet gerjesztett az oroszországi zsidó közösségek gazdasági életében. Sőt mi több, a neves orosz statisztikus, V. Telnyikov megállapításai szerint a XIX. század utolsó két évtizedében, azaz az 1881-1882-es pogromokat követő időszak folyamán a nyugat-oroszországi régiót – ahol lényegében nem voltak pogromok – elhagyó zsidók Délnyugat-Oroszországba – ahol márpedig az ominózus pogromok lezajlottak – irányuló migrációja kezdetben számbelileg megegyezett, sőt meg is haladta az Oroszország határain kívülre települők tömegét. [91] És amíg 1880-ban az ország központi kormányzóságaiban – a hivatalos adatok szerint – harmincnégyezer zsidó lakos élt, addig az 1897-es népszámlálás már háromszáztizenötezer zsidót számolt össze ugyanott, azaz immáron kilencszer annyit! [92]

Bár kétségbevonhatatlan tény, hogy az 1881-1882. évi pogromok komoly megrázkódtatást jelentettek az ország zsidó lakossága számára – felmerül azonban az a kérdés is, hogy vajon egész Ukrajnát érintették-e a sajnálatos események? A példa kedvéért ismét Szliozberghez fordulnánk segítségért. „Az 1881-es pogrom nem hozta forrongás közeli állapotba a poltavai zsidóságot, és lényegében gyorsan feledésbe merült körükben annak emléke.” Az 1880-as évek Poltavajában ráadásul „a zsidó fiatalok nem is tudtak a zsidósággal kapcsolatos kérdések létezéséről, és semmiben sem érezték magukat különbözőnek az orosz fiatalokhoz képest”. [93] Úgy látszik, hogy az 1881-1882. évi pogromok hirtelensége azt sugallta a számukra, hogy az folytatás nélkül marad. Ezért lényegesebb problémának tűnt a zsidóság számára az olyan térségekben való megtelepedésük gondja, ahol kevesebb hitsorsosuk élt, és ahol ezáltal hatékonyabban tudták gazdasági tevékenységüket kifejteni.

Egyvalami azonban tagadhatatlanul minden ázta felett áll: 1881 olyan időbeli határt jelez, amely után a kiművelt

zsidó elit többé már nem táplált reményeket az iránt, hogy „Oroszország” és az annak]akói között élő zsidóság tökéletesnek mondható jövőbeli egybeolvadása valaha is létrejöhet. Sőt, és egy kissé elsietve, G. Aronszon már egyenesen arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „az 1881-es ogyesszai pogrom nyomán a beolvadás illúziói egy csapásra semmivé foszlottak”. [94] De ezzel a véleményével nem volt egyedül. Ha fellapozzuk az oroszországi zsidók művelt elitjéről szóló biográfiákat, fény derül arra, hogy sokan közülük, éppen 1881-1882-től kezdve változtatták meg gyökeresen a véleményüket Oroszországgal, és a tökéletes oroszországi beolvadás lehetőségével kapcsolatban. Habár a korszakban már nem vitatták többé a pogromok spontán és mindenfajta felsőbb irányítást nélkülöző jellegét, valamint azt sem, hogy semmiféle bizonyítékot sem találtak az orosz hatóságok cinkos magatartására vonatkozóan (és hogy azokban éppen ellenkezőleg a narodnyik forradalmárok játszottak komoly szerepet), attól még nem kevésbé igaz az, hogy éppen az orosz kormánynak nem bocsátottak meg soha a nevezetes pogromokért. Ezek a pogromok tehát hiába íródtak, az esetek túlnyomó többségében a helybeli ukrán lakosság számlájára, mégis szerencséden módon mindörökre az „orosz” névhez tapadtak hozzá.

„A nyolcvanas évek pogromjai… az oroszországi beolvadási folyamat jó néhány (résztvevőjét) józanították ki” (azonban korántsem az összeset: maga az eszme ugyanis nagyon is életerős maradt). Másfelől viszont számos zsidó közírót sodortak a másik szélsőség irányába. Ennek következtében azt kezdték el hangoztatni, hogy a zsidóság számára egész egyszerűen *lehetetlen* a más népekkel való együttélés, mivel mások által mindörökre idegeneknek találtatnak. Következésképpen „a Palesztinába történő kivándorlási mozgalom …rohamos méretekben erősödött fel”. [95]

Ugyancsak az 1881-es pogromok hatósának tudható be, hogy Lev Pinszker ogyesszai orvos 1882-ben Berlinben az *Önemancipáció. Egy orosz zsidó felhívása testvérei számára* címmel névtelen röpiratot tett közzé. Ez az anyag „igencsak komoly hatást gyakorolt az oroszországi és kelet-európai zsidóság közvéleményére”. Márpedig ebben a

kiáltványban a szerző fennen hangoztatta azon véleményét, hogy „a zsidó nép megváltoztathatatlan módon nem hozható közös nevezőre semmilyen más néppel”. [96] Erre a kérdésre még bővebben visszatérünk a későbbiekben.

P. Akszelrod szintén annak az álláspontnak ad hangot, amely szerint a *radikális* beállítottságú zsidó fiatalság ugyanebben a korszakban ébredt rá saját maga is, hogy az orosz társadalom sohasem ismerné el őket a saját fiaiként. A felismerésnek ettől a pillanatától datálható a zsidó fiatalságnak az oroszországi forradalmi mozgalomtól való eltávolodása. Mindazonáltal e kijelentés kissé elhamarkodottnak tűnik a mi számunkra. Lévén ugyanis, hogy a forradalmi mozgalmak résztvevői a zsidókra mindvégig, mint a saját potenciális bázisukként tekintettek (természetesen ez alól kivételt képezett a *Népakarat* nevű szervezet már fentebb említett kísérlete).

Miközben az oroszországi zsidó értelmiségiek köreiben csökkenő érdeklődés mutatkozott az orosz társadalomba való beolvadás lehetőségei iránt, addig az állami szintű vezetés csúcsain éppen ellenkező hatás mutatkozott. A II. Sándor cár korszakára jellemző tehetetlenségi elv folyományaként néhány esztendőn keresztül egyfajta megértő hozzáállás jellemezte a zsidóság problémáival kapcsolatos orosz hatalmi döntéseket. Ignatyev gróf azonban csupán egy évig maradhatott az általa vezetett minisztérium élén. Riadásul a zsidókérdéssel kapcsolatban ádáz ellenállásba is ütközött a hatalom legfelsőbb régióiban jelenlévő szabadelvűek részéről. Ignatyev menesztése után, 1883 elején újabb, ezúttal „Főbizottság a birodalomban élő zsidókkal kapcsolatos törvények felülvizsgálására” elnevezésű, ám hamarosan annak elnökéről egyszerűen csak „Palen-féle bizottságként” elhíresült (immáron a tizedik „zsidóügyi bizottság”) testület kezdte meg a működését. A Palen-féle bizottság tagjainak száma tizenöt és húsz fő között mozgott. A bizottságban magas rangú állami tisztségviselők, minisztertanácsosok, kabinetirodai igazgatók (akik közül néhányan előkelő csengésű neveket viseltek úgy, mint Besztuzsev-Rjumin, Golicin, Szperanszkij) mellett hét „zsidó származású szakértő” kapott helyet. közöttük például olyan befolyásos pénzemberek mint, Goracij Gincburg báró és Szamuil Poljakov; valamint olyan

híres közéleti emberek, mint J. Halpern vagy a fiziológus és publicista N. Bakszt, valamint A. Drabkin rabbi. [97]

„Nagyon is valószínűnek látszik, hogy a bizottsági tagok többségének jóakarata és a zsidókérdés lehető legjobb rendezésére vonatkozó óhaja nagymértékben tulajdonítható annak a befolyásnak”, amit Bakszt személye gyakorolt a bizottságra. Ezeknek a zsidó szakértőknek ráadásul komoly szerepük volt azoknak a tényanyagoknak, dokumentációknak az előkészítésében, amelyek a bizottság munkáját lehetővé tették.

A Palen-féle bizottság tagjainak többsége márpedig nyíltan annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „a zsidókat érintő oroszországi törvénykezés végső célja nem lehet más, mint a korlátozások eltörlése”. Továbbá „egyetlen egy végkimenetel és egyetlen egy megoldási mód létezik csupán: ez pedig a zsidóság felszabadítása és az oroszországi lakosság többi rétegeivel való egyesülése ugyanazon törvények oltalma alatt”. [98] Az orosz jog történetében semmilyen más kérdéskörrel kapcsolatban nem született annyi ellentmondásos jogi szöveg az évtizedek folyamán, megannyi egymásra rakodó kusza réteget képezve, mint a zsidókkal kapcsolatos törvényekben. Már 1885-ben ez a kérdéskör 625 törvénycikket foglalt magába! Számuk azonban továbbra is csak egyre szaporodott, és végleges formába öntésük állandó tanulmányozási, megvitatási és értelmezési kötelezettségeket rótt az orosz szenátusra… A bizottság felvetette azt a javaslatot, hogy bár a zsidók nem tesznek eleget a többi állampolgárral egyenrangú kötelezettségnek feltételeinek, mégsem szabad „megfosztani őket attól az alaptól, amire a többi birodalmi alattvalókkal egyenrangú jogegyenlőségük és megélhetésük alapul”. És bár teljes mértékben elismerték, hogy „a zsidóság közösségi életének némely aspektusa változásra érett, valamint hogy a zsidóság gazdasági tevékenységének némely jellegzetessége a környezetükben élő keresztény lakosság kihasználására épül”, a bizottság döntő többsége mégis elítélte a „kivételesen elnyomó jellegű intézkedések” rendszerét. A bizottság ezen túlmenően célul tűzte ki az orosz törvényhozás számára, „hogy a zsidók jogai a többi állampolgárokéval egyenrangúvá tétessenek”.

Mindazonáltal azt is ugyanolyan fontosságúnak ítélte, hogy ez „kivételes elővigyázatossággal, fokozatos cselekvés útján lépjen életbe”. [99]

A törvényhozási gyakorlatban azonban a bizottság ténykedése csupán ahhoz járult hozzá, hogy a hatályban lévő jogszabályok némelyikét, elsősorban az 1882. évi ideiglenes szabályrendelet intézkedései közül néhányat kissé rugalmasabbá tegyék. Elsősorban is a zsidók földbérlésére vonatkozóan. Tudniillik a bizottság olyan énekkel állt elő, melyek nem kizárólag a zsidóság, hanem a földbirtokosok védelmét célozták. Lévén, hogy a zsidók szárvára a földbérleti lehetőséget megtiltó intézkedések nem csupán a mezőgazdaság fejlődését fékezték le, hanem az ország nyugati területein néhány mezőgazdasági ágazatra is káros hatást gyakoroltak. Ezáltal a helyi földbirtokosoknak komoly veszteségeket okoztak, azok ugyanis nem találtak a zsidók helyébe más, javaikat bérbe venni szándékozó potenciális jelentkezőket. Mindezek dacára azonban a belügyminiszter, A. D. Tolsztoj mégis a bizottság kisebbségbe került tagjait biztosította támogatásáról, és végül olyan értelmű döntés született, amely megtiltott a földbérlet kapcsán bármiféle újonnan létrejövő ügyletet. [100]

A Palen-féle bizottság egyébként öt éven keresztül, egészen 1888-ig működött. Ez alatt a hosszú idő alatt a bizottság szabadelvű többsége és konzervatív kisebbsége mindvégig harcban volt egymással. És bár az ülések kezdetétől fogva „Tolsztoj gróf nem szándékozta szükségképpen megszorító értelemben felülvizsgálni a hatályos törvényeket”, a bizottság öt évre nyíló vizsgálódásai azonban végül mégis erre az eredményre vezettek. Márpedig abban a korszakban „a cár a zsidókkal kapcsolatban már többé nem óhajtott személyesen szigorító és megszorító értelemben befolyást gyakorolni a saját kormányára”. A drámaibbnak már nem is képzelhető körülmények között trónra lépett III. Sándor cár ugyanis semmilyen döntését nem szerette elkapkodni. A cár sem a liberális hivatalnokokat nem küldte kényszernyugdíjba, sem pedig túlzottan keményvonalas politikára nem törekedett. Így tehát politikáját lényegében a higgadt átgondoltság jellemezte. „III. Sándor uralkodása alatt mindvégig

függőben maradt a zsidókkal kapcsolatos törvénykezés *általános* felülvizsgálata.” [101] Mindezek ellenére azonban a cár az 1886-1887-es évek tájékán mégis hajlott bizonyos fajta keménységre a zsidók jogainak speciális korlátozását illető kérdésekben. Végül is tehát a bizottság munkálatai bármiféle komolyabb eredmény nélkül zárultak.

A zsidóság körében történő katonaállítás ügye volt az első, amelyben a cár az apja uralkodása alatti szokásoknál erőteljesebb állami kontrolt próbált gyakorolni. A zsidó újoncozás ugyanis világosan alatta maradt a keresztényekéhez képest. Márpedig – az 1874-es szabályrendelet rendelkezéseinek megfelelően, amely eltörölte a kényszerbesorozás intézményét – a katonai szolgálat kiterjedt az ország összes állampolgárára, mindenféle osztálykülönbségtől függetlenül. Azzal a megszorítással azonban, hogy a katonai szolgálat alól mentesülő személyek helyett újakat kellett a hadsereg rendelkezésére bocsátani. Mégpedig keresztény helyébe keresztény újoncot, zsidó helyébe pedig zsidót. Ez utóbbit a zsidókra vonatkozóan a gyakorlatban meglehetősen erélytelenül alkalmazták. Ebben persze komoly szerepet játszott a sorozásra behívottak kivándorlása vagy dezertálása is. Ezt egyébként nagymértékben elősegítette az a fejetlenség és hanyagság, ahogyan a korabeli oroszországi születési anyakönyvi kivonatokat kezelték. Bizonytalan volt ugyanis a behívandók családi állapotára vonatkozó adatok hitelessége és mindegyikük pontos lakóhelyének az ismerete is.

Itt szeretnénk ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a becsléseken alapuló adatfelvételek még a *kahal*ok korszakába nyúltak vissza, mivel azok lehetővé tették, hogy könnyítsenek a fejadó fizetésének a terhein. „Nem ritkán esett meg 1883-1884 folyamán, hogy fiatal zsidó újoncokat tartóztattak le, akár a törvények megcsúfolása árán is, pusztán annak a gyanúja alapján, hogy az illetők a hatóságok elől bujkálnak.” [102] (Egyébként ugyanilyen bánásmódban részesültek a keresztény újoncok is.) Néha még az is előfordult, hogy a személyazonosságot igazoló fényképet kértek a zsidó újoncoktól, ami pedig ebben a korszakban még korántsem volt használatban. Végül aztán 1886-ban olyan értelmű törvényt fogadtak el, amely

„erőtejesen korlátozó jelleggel bírt, lévén, hogy számos olyan intézkedést rendelt el, amelyek azt a célt szolgálták, hogy hatékonyan biztosítsák a zsidók hadkötelezettségének teljesítését”. A törvény tehát „háromszáz rubeles bírságot rótt ki mindazon családok részére, amelyeknek újoncköteles tagja kivonta magát a sorozási kötelezettség alól” [103] ...Az 1887-es esztendőtől kezdve pedig mindazok a zsidók, akik iskolai tanulmányaik befejezéséig haladékban részesültek a katonai szolgálat alól, ezentúl már nem tehettek tiszti rangra feljogosító vizsgát. [104] (II. Sándor cár uralkodása alatt ugyanis még katonatisztekké válhattak.) A katonai szervek egyébként kizárólag a katonaorvosok esetében engedélyezték, hogy zsidó származású tiszteket alkalmazzanak.

Ha azonban mindezek mellett azt is számításba vesszük, hogy a vizsgált években az orosz birodalomnak közel húszmilliónyi „betelepült” alattvalója vonta ki magát a katonai szolgálat alól, akkor mégiscsak felvetődik az alábbi kérdés: nem lett volna-e célszerűbb inkább kollektív mentességben részesíteni a zsidóságot is? Ezzel az előjoggal egyben kárpótolhatták volna őket azoknak a kötelezettségeknek a terheivel szemben, amelyeket egyébként más területeken rájuk kényszerítettek. Valószínűnek látszik azonban, hogy ezen kormányzati intézkedések mögött a háttérben még mindig a jól ismert „miklósi” törekvések húzódtak meg. Nevezetesen, hogy az ország zsidóságát a katonai szolgálat ürügyével próbálják meg az orosz társadalomba beolvasztani és, hogy hasznos munkára tudják fogni az úgynevezett „terméketlen” elemeket.

Ugyanebben az időszakban azonban már tömeges méretekben kapcsolódtak be a zsidók az orosz oktatási intézményekben folyó tevékenységekbe. Olyannyira, hogy 1876 és 1883 között csaknem megduplázódott a gimnáziumba és más középiskolákba járó zsidó diákok száma. Az egyetemi oktatásban részt vevő zsidó hallgatók szárny pedig nyolc év alatt (1878 és 1886 között) a hatszorosára nőtt, hogy rövidesen elérje az oroszországi egyetemi hallgatók összlétszámának a 14,5%-át. [105] Ez utóbbival kapcsolatban, már az előző cár uralkodása alatt is komoly nyugtalanság fogta el a helyi hatóságokat, akik nem

győztek felindultságuknak hangot adni. A minszki kormányzó például 1878-ban készült jelentésében többek között az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „…anyagi erőforrásaiknak köszönhetően a zsidók jobb színvonalú iskoláztatást engedhetnek meg gyermekeiknek, mint az oroszok. A zsidó tanulók anyagi helyzete jobb, mint a keresztényeké; ebből kifolyólag aztán mindenképpen cél annak a megakadályozása, hogy a zsidók magasabb arányban legyenek iskolázottak, mint az ország többi népessége, *numerus clausust*[148] kell tehát a középiskolába lépni szándékozó zsidó tanulók létszámának szabályozása érdekében felállítani”. [106] Azt követően pedig, hogy a dél-oroszországi régió néhány gimnáziumában zavargások törtek ki, 1880-ban már az ogyesszai körzet tanfelügyelője is a fentebbivel azonos értelmű megállapításokra jutott. Végül pedig 1883-ban és 1885-ben az a két, egymást követő új-oroszországi (azaz ogyesszai) kormányzó is rámutatott „az orosz oktatási rendszerben részt vevő zsidók számának a túltengésére”. Egybehangzóan úgy ítélték meg, hogy szükségesnek mutatkozik „a gimnáziumi és Ivás középfokú oktatási intézményekben részt vevő zsidók létszámát korlátozni. Vagy a teljes tanulói létszám 15%-ára, vagy pedig valamely méltányos részarány felállítása által. Ez arányosan megfelelne a zsidók népességhez képest képviselt számarányának”. [107] Megjegyezendő, hogy 1881-ben például az ogyesszai körzet néhány gimnáziumában a zsidók aránya a tanulók körében néhol a 75%-ot is elérte. [108] A harkovi kormányzó 1886-ban pedig hangot adott keserű panaszának, miszerint „az általánosan képző iskolákat valósággal elárasztották a zsidó tanulók”. [109]

Elmondható azonban, hogy a fentebb idézett esetek egyike kapcsán sem ítélte lehetséges és járható útnak az orosz minisztertanács, hogy a felmerülő problémákra általános horderejű megszorító intézkedések foganatosításával válaszoljon. Ezeket és az ehhez hasonló jelentéseket egyszelűen a Palen-féle bizottság hatáskörébe utalták, ott pedig azok semmiféle különösebb visszhangot nem keltettek.

---

[148] *Numerus clausus: (latin):* zárt, megállapított szám. Ezt a kifejezést használjuk, amikor arról van szó, hogy valamely testületbe csak bizonyos számú tagot vesznek fel.

Egyébiránt, és ez immár az 1870-es évektől kezdve így volt, az oroszországi forradalmi készülődések nagymértékben kapcsolódtak a diáksághoz. II. Sándor cár meggyilkolását követően tehát a forradalmi mozgolódások elfojtásának szándéka szükségszerűen vezetett az egyetemisták és a végzős gimnazisták által működtetett „forradalmi fészkek” felszámolásához. Ezen a ponton azonban másfajta összefüggés szálai is kezdtek körvonalazódni, amelyek nem kevés nyugtalansággal töltötték el az orosz kormányköröket. Ez az összefüggés pedig nevezetesen a zsidók növekvő aránya az egyetemi hallgatók között, és egyben növekvő részvételük a forradalmi mozgalmakban. Az orosz felsőoktatási intézmények közül a leginkább forradalminak az orvosi és sebészeti akadémia számított (amely a későbbiek során katonaorvosi akadémiává alakult). Erre az akadémiára a zsidók igen szívesen iratkoztak be, és már az 1870-es évek bírósági vizsgálati anyagában fel-feltünedeznek az akadémia zsidó hallgatói.

A katonaorvosi akadémiával szemben hozott első, specifikus korlátozó intézkedésre 1882-ben sor került. Ekkor rendelet útján kimondták, hogy az intézménybe beiratkozni szándékozó zsidók létszáma nem haladhatja meg az 5%-ot.

A bányászati főiskolába vonatkozóan 1883-ban lépett életbe hasonló rendelkezés; majd pedig 1884-ben a híd- és útépítő főiskolákra is. [110] A sor azonban tovább folytatódott. A harkovi technológiai intézetbe beiratkozni szándékozók zsidók létszámát 1885-ben 10%-ban korlátozták, 1886-ban pedig a helyi állatorvosi egyetem immár teljesen bezárta a kapuit a zsidó származású tanulni vágyók előtt. Magyarázatként azt hozták fel, hogy „Harkov városa örökösen politikai propaganda központja volt, és hogy az intézmény kebelén a zsidók többé-kevésbé jelentős számban való jelenléte nem kívánatos, sőt veszélyes elemnek tekintendő”. [111]

Vagyis a XIX. század végén ilyen adminisztratív módon igyekeztek gátak közé szorítani a forradalmi dagály egyre magasabbra csapó hullámait...

6.
AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALOM

A XIX. század 60-as, 70-es éveinek Oroszországában, ahol a reformok nagy lépésekben haladtak, nem volt sem gazdasági, sem társadalmi alapja nagyszabású forradalmi mozgalomnak. Ennek ellenére – már II. Sándor uralkodása idején, éppen amikor újító műve megjelenik – az ideológia túl korán érett gyümölcseként ilyen irányzat lát napvilágot. Az 1861-ben lezajlott szentpétervári egyetemi diáktüntetések, az 1862-ben végrehajtott szándékos gyújtogatások, a *Fiatal Oroszország* (Molodaja Rosszija)[149] véres kiáltványa, valamint 1866-ban Karakozov[150] lövése – mind-mind a későbbi terrorista korszak fél évszázaddal korábbi előjelei.

Ugyancsak II. Sándor alatt történt – amikor is a zsidók jogainak korlátozása igencsak lazulóban volt –, hogy zsidó nevek tűntek fel a forradalmárok között. Annak előtte sem Sztankijevics[151], Herzen és Ogarjov[152], sem pedig Petrasevszkij környezetében nem találunk egyedén zsidót sem. (Lengyelországról itt nem beszélünk.)

De Mikhoels, Utin[153] és Gen részt vesznek az 1861-es pétervári egyetemi diák-tüntetéseken. És megtaláljuk Utint Nyecsajev[154] körében is.

---

[149] *Fiatal Oroszország (Molodaja Rosszija):* az orosz „jakobinusok” forradalmi kiáltványa 1862-ből, szerkesztette P G. Zajcsnyevszkij.

[150] *Dmitrij Vlagyimirovics Karakozov:* (1810-1866) 1866. április 16-án egy hosszú merényletsorozat kezdeteként rálőtt II. Sándorra. Halálra ítélték és kivégezték.

[151] *Nyikolaj Vlagyimirovics Sztankijevics:* (1813-1840) filozófus, költő, humanista 1831-ben megalapítja a „Sztankijevics-kört”, amelybe olyan nagy értelmiségiek tartoztak, mint Belinszkij, Akszakov, Granovszkij, Katkov stb., 1837-ben emigrált.

[152] *Nyikolaj Platonovics Ogarjov:* (1813-1877) költő, orosz forradalmi publicista. Herzen barnítja és fegyvertársa. 1856-ban emigrált. Részt vesz a *Föld és Szabadság* megalapításában.

[153] *Nyikolaj Iszaakovics Utin:* (1841-1883) forradalmár, a Föld és Szabadság vezetőségi tagja. Távollétéhen halálra ítélik, 1863-ban emigrál, 1878-ban visszatér Oroszországba.

A zsidók részvétele az orosz forradalmi mozgalomban fel kell hogy keltse a figyelmünket, mivel a fiatal zsidók között a felforgató forradalmi megmozdulás egyre elterjedtebb tevékenységi forma lesz. A zsidó forradalmi mozgalom általában az orosz forradalmi mozgalomnak minőségileg is jelentős része. A mozgalomban részt vevő zsidó és orosz forradalmárok számának alakulása az évek folyamán igen meglepő. Természetesen az, hogy a következő oldalakon főképp zsidókról beszélünk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne tudnánk, az oroszok között is jelentős számú befolyásos forradalmár volt.

Ami azt illeti, a 70-es évek elejéig a forradalmi mozgalomhoz csak kevés zsidó csatlakozott, és ők is csupán másodlagos szerepet töltöttek be. (Részben azért is, mert az egyetemi diákok között ekkor még nem sok zsidó volt.) Tudjuk például, hogy Lev Dejcset 10 éves korában teljességgel felháborította Karakozov lövése, mivel „hazafinak" érezte magát. A 60-as évek orosz nihilizmusához is kevés zsidó csatlakozik, pedig racionalizmusuknál fogva azt könnyen magukévá tehették. „A nihilizmus jótékonyabb szerepet játszott a fiatal zsidó diákok körében, mint a keresztény fiataloknál." [1]

Ugyanakkor a 70-es évek elejétől kezdve a vilniuszi rabbiiskola fiatal zsidóinak köre fontos szerepet kezdett játszani. (Köztük volt V. Johelszon, akiről majd még a későbbiekben szólunk, illetve a jól ismert leendő terrorista, A. Zungyelevics – mindketten kiváló tanulók, akiknek fényes jövőt jósoltak rabbiként –, valamint A. Liberman, a bécsi *Pravda* leendő kiadója, továbbá Anna Epstein, Makszim Romm, Finkelstein.) Ez a kör fontos volt abból a szempontból, hogy közvetlen kapcsolatban állt a zsidó „csempészekkel"[155] és lehetővé tette az illegális irodalom, valamint illegális személyek átjutását a birodalom határain. [2]

---

[154] *Szergej Gennagyijevics Nyecsajev:* (1847-1882) forradalmár és orosz összeesküvő, a híres *Forradalmár katekizmusa* című mű szerzője. 1869-ben megszervezi a cári titkosrendőrség árulójának tartott Ivanov diák meggyilkolását (ami Dosztojevszkijt inspirálta a Démonok megírása során). Külföldre megy. Svájc kiadta Oroszországnak, 20 éves szigorított fogságra ítélik. A börtönben hal meg.

[155] *Csempészek:* itt azok a személyek, akik illegálisan juttatták át a határokon az Oroszországban betiltott forradalmi írásokat.

A gimnázium elvégzése után 1868-ban Mark Natanszon beiratkozott az orvosi és sebészeti akadémiára (később katonaorvosi akadémia). Itt aztán nem csupán rendkívül ambiciózus szervezővé válik, de a forradalmi mozgalom elsőrendű főszereplőjévé is. Nem sokkal ezután, későbbi feleségével, Olga Slejsznerrel együtt (akit Tyihomirov „második Szofja Perovszkajának”[156]) hív, jóllehet ekkor még élt az első – néhány nagyvárosban leteszi az alapjait a „pedagógiainak” nevezett propagandisztikus kör rendszerének. („*Előkészítő*, kulturális, forradalmi munka a fiatal entellektüelek körében.” [3] Ezeket a köröket tévesen nevezték el „Csajkovszkijoknak” az egyik legkevésbé befolyásos tagjukról, N. V. Csajkovszkijról.)

Natanszon igen hamar és élesen elhatárolódik a Nyecsajev-féle körtől (és ezt követően sem sokat habozik kifejteni idevonatkozó nézeteit a vizsgálóbíró előtt). Elmegy Pjotr Lavrovhoz[157] Zürichbe 1872-ben a „világméretű propaganda irányzatának” főképviselőjéhez, aki személy szerint elutasította a lázadást. Natanszon itt akarta létrehozni az állandó forradalmi szemet. Még ugyanabban az évben Senkurszkba száműzik, majd apósa közbenjárásának köszönhetően átkerül Voronyezsbe, később Finnországba, végül Szentpétervárott szabadlábra helyezik. Itt csupán csüggedtséggel, levertséggel és tétlenséggel találja magát szemben. Igyekezett meglátogatni a különálló csoportokat, aztán újraegyesíteni és összeolvasztani őket. Így hozta létre az első *Föld és Szabadság*ot (Zemlja i Volja) [158] (kevésbé ismert, a második háttérbe szorította) Nyugat-Európában utazgatva

---

[156] *Szofija Lvovna Perovszkaja:* (1853-1881) forradalmi néppárti, a Föld és Szabadság tagja és a Népakarat vezetőségi tagja. Merényleteket szervez II. Sándor ellen. Elítélik és 1881 áprilisában kivégzik.

[157] *Pjotr Lavrovics Lavrov:* (1823-1900) a néppárt híres teoretikusa, 1870-ben emigrál kiadja a *Vperjod* (Előre) című lapot.

[158] *Zemlja i Volja (orosz):* Föld és Szabadság. A narodnyik mozgalom Ogarjov által megfogalmazott jelszava. Később a mozgalom megnevezésére is használták. Az utópikus szocializmus hatása alatt állóknak vallották magukat. 1. Az első: 1861-1864 közötti titkos szervezetet Herzen, Ogarjov, Csernyisevszkij gondolatai inspirálják; 2. a másodikat 1876-ban alapították és 1878-től kapja ezt a nevet. Ez utóbbi 1879-ben aztán két csoportra oszlik, a Népakaratra és a megalapításánál feledésre ítélt Fekete Földosztásra.

összegyűjtötte az alapokat a szervezetéhez, miközben több százmillió rubelt el is költött.

*

Az orosz néppárt fő szervezői közül a 70-es évek első felében Natanszon a legkiemelkedőbb forradalmár. Az ő társaságában tűnik fel Lev Dejcs, valamint Alekszandr Mihajlov, aki a néppárti „Bölcs Márk" hűséges követőjének mondta magát. Natanszon személyesen ismert számtalan forradalmárt. Bár nem szónok és nem író, mégis hihetetlen tehetséggel megáldott ember és született szervező, altit nem befolyásoltak sem vélemények, sem ideológia. Nem nyitott senkivel teóriai vitát, minden irányzatot elfogadott (kivéve a Lenin elődje, Tkacsev-féle szélsőséges álláspontokat), mindenkit oda helyezett, ahol hasznát vehette. Ezekben az években, amikor Bakunyin és Lavrov partizánjai kibékíthetetlen ellentétben voltak egymással, Natanszon azt javasolta, hogy vessenek véget a „jövő zenéjéről szóló vitának" és foglalkozzanak inkább a küzdelem valós feladataival. Ő volt az, aki 1876 nyarán megszervezte Pjotr Kropotkin[159] szenzációs szökését a katonai kórházból a „Barbár" nevű (a későbbiekben ismételten híressé vált) versenylovon.[160] Még ez év decemberében kiterveli és megszervezi az első nyilvános találkozót, melyre a kazanyi *Mi asszonyunk*-katedrális előtt, a Szent Miklós-napi misét követően kerül sor. Az eseményen minden forradalmár megjelent, és első ízben bontották ki a Föld és Szabadság vörös zászlaját. Natanszont 1877-ben letartóztatják, 3 évi fogházbüntetésre ítélik, majd Jakutföldre deportálják[161]. Így 1890-ig távol marad a forradalmi eseményektől. [4]

Itt meg kell említenünk, hogy néhány zsidó ugyanúgy megtalálható Szentpétervávon a „csajkovszkijok" körében, mint a moszkvai, kijevi, ogyesszai „alegységeiknél" is. (A kijeviben nevezetesen: P B. Akszelrod, akiről már szóltunk; a jövőbeni kiadó és dán diplomata Grigorij Gurevics; olyan

---

[159] *Pjotr Alekszejevics Kropotkin:* (1842-1921) orosz forradalmár, az anarchizmus teoretikusa. Földrajzspecialista és geológus, 1876-1917-ig emigrációban él. Megírja az *Egy forradalmár feljegyzéseit*.

[160] A szökés részletesen leírva A. J. Kornyilova-Moriz önéletrajzában és Kropotkin saját emlékeiben.

[161] *Deportálás (latin):* kényszerlakóhelyre hurcolás.

leendő tanárok, mint Szemjon Lurier és Lejzer Levental, valamint annak testvére, Nahman Levental, illetve a Kaminer nővérek.) Ami Lev Dejcs első kijevi nihilista körét illeti, azt „kizárólag fiatal zsidó diákok alkották”. [5] A kazani katedrális előtt lezajlott tüntetés után három zsidót elítéltek, de Natanszont nem. Az „ötvenek” perében[162], ami 1877 nyarán zajlott Moszkvában, néhány zsidót is megvádoltak, aki rendszerellenes propagandát folytatott a gyári munkások között. A „százkilencvenhármak” perében[163] 13 zsidót ítéltek el. Az első néppártiak körében megemlíthetjük még Joszif Aptekman és Alekszandr Hotyinszkij nevét, mint nagy befolyással rendelkező személyekét. [6]

Natanszon elképzelése az volt, hogy a forradalmárok mintegy leszállnak a nép közé (a parasztság körébe), így az evilági dolgaikban vezetőik lesznek. Ez a nevezetes „lépés a nép felé”, ami attól fogva olyannyira híressé vált, valójában 1873-ban született meg a „dolgusincek” körében (Dolgusin[164], Dmohovszkij, Gamov stb.), ahol egyetlen zsidót sem tartottak számon. Később azonban a zsidók is „nyitottak a nép felé”.

Az ellenkezője is megtörtént: Ogyesszában, P. Akszelrod megpróbálta Zseljabovot[165] az egyik titkos forradalmi szervezetbe bevonni, de ő visszautasította, mivel ekkor még *Kulturträger*[166] volt.

A 70-es évek közepén ezeknek a „néppártiaknak” a száma azonban csupán 20 körüli volt , és mindegyikük vagy szinte mindegyikük Lavrov és nem Bakunyin híve. (Csupán

---

162 *„Ötvenek” pere:* moszkoviták perének is nevezik, a perbefogottak között 16 nő is volt.

163 *„Százkilencvenhármak” pere:* 1877 októberétől 1878 februárjáig tartott, 1917 előtt a legfontosabb politikai per Oroszországban (40 ezer letartóztatott a narodnyikok körében).

164 *Alekszandr Vaszilevics Dolgusin:* (1848-1885) politikus, ártatlanul ítélték el „Nyecsajev perében”. Munkásköröket szervezett (ők a dolgusincek), akik aztán elkezdték a széles körű „népi” propagandát és szervezkedést. Moszkvában megszervezte az első népi-forradalmi csoportot. egy titkos nyomdában plakátokat és egyéb propagandaanyagot nyomtatott társaival, letartóztatták őket.

165 *Andrej Ivanovics Zseljabov:* (1851-1881) a *Népakarat* egyik alapítója, az „orosz Robespierre”. A II. Sándor elleni merényletek szervezője. Kivégezték 1881 áprilisában.

166 *Kulturträger (német):* népművelő, ismeretterjesztő.

a legszélsőségesebbek hallgatták meg Bakunyin lázadásra való felhívásait. Ez történt Dejcs esetében is, aki Stefanovics segítségével felszította a „csigirinszki lázadást”[167], elhitetve a parasztokkal, hogy az ellenségeitől körülvett cár azt üzente a népnek: döntsétek meg a helyi hatalmasokat, kaparintsátok meg a földet, és vezessetek be szabad rendszert.

Érdemes megjegyezni, hogy szinte egyetlen zsidó forradalmár sem azért vett részt a forradalomban, ment szegény volt, hiszen a legtöbbjük igen jómódú családból származott. (Az orosz *Zsidó Enciklopédia* első három kötetében az erre vonatkozó példák sem hiányoznak.) Egyedül Pavel Akszelrod jött szegény családból, és mint ahogy azt már említettük, a *kahal* küldte őt állami intézménybe, kizárólag azért, hogy a rájuk eső kötelező tanulószámot teljesítse. Innen később a mogiljevi gimnáziumba, aztán a nyezsinszki líceumba ment. Natanszon, Dejcs, Aptekman (aki felmenői közt számos talmudtudóst és ügyvédet tartott számon), jómódú kereskedő családokból származtak. A. Hotyinszkij, Gurevics, Szemjon Lure (akinek a családját még a zsidók körében is „arisztokratának” tartották; és akik „a kis Simont is rabbinak szánták”, ám a felvilágosodás hullámának hatására apja – Gerc Lure – gimnáziumba adta a fiát, hadd legyen belőle professzor); az első olasz marxista, Anna Rozenstein (gyerekkorától több nyelven beszélő nevelőnőkre bízták); Mojszej Rabinovics és Betti Kamenszkaja tragikus figurái, valamint Felicia Seftel és Joszif Gecov és sokan mások. Hrisztina (Haszja) Grinberg, „jómódú hagyományokhoz hű kereskedő családból” származik. Ő 1880-ban belép a *Népakaratba*: lakása az illegális összejöveteleknek szolgált helyszínéül. Részt vesz a II. Sándor császár ellen elkövetett merényletekben, közben 1882-ben titkos dinamitgyártó üzem tulajdonosa. Különben megússza a dolgot csupán száműzetéssel. [7]

Fanni Morejnisz szintén nem szegény családból érkezett; ő is „részt vett a II. Sándor császár elleni merényletek előkészítésében”, a karijszki börtönben két

---

[167] *Csigirinszki lázadás:* 1876-1877-ben a forradalmi néppártiak egyik csoportja Ukrajnában, a csigirini járásban megkísérelt paraszti elégedetlenséget kirobbantani.

évig katorga[168] büntetést ült le. [8] Egyesek rabbicsaládból származtak, úgymint a leendő filozófiadoktor Ljubov Akszelrod[169] vagy Ida Akszelrod. Sőt olyan kispolgári családokból is, amelyek elég gazdagok voltak ahhoz, hogy a gyereküket gimnáziumba írassák, mint például Ajzik Aroncsikot (a gimnázium után a szentpétervári közlekedési mérnöki karra ment, amelyet nem sokkal azután azért hagy ott, hogy részt vegyen a forradalmi megmozdulásokban), de ide sorolhatók Alekszandr Bibergal, Vlagyimir Bogoraz[170], Lazar Goldenberg és a Levental testvérek is.

A zsidó forradalmárok életrajzukban sokszor tesznek említést arról a kiváltságos katonaorvosi akadémiáról, amelyről már mi is szóltunk. Így találkozhatunk többek között Natanszonéban, Bibergaléban, a leendő ellenforradalmár Isznak Pavlovszkijéban[171], M. Rabinovicsében, A. Hotyinszkijében, Szolomon Csudnovszkijében, Szolomon Aronzonéban (aki véletlenül keveredik ebbe a társaságba) és másokéban. [9]

Tehát nem anyagi szükséglet hajtja őket, hanem meggyőződésük ereje.

Érdemes megemlíteni, hogy azokban a zsidó családokban, ahol a fiatalok csatlakoztak a forradalomhoz, ez a csatlakozás csak ritkán, vagy egyáltalán nem okozott törést „apa és fia”, szülők és gyerekek között. „Az »apák« nem túlságosan estek neki a »gyerekeknek«. Ellenben ez a kérdés szétszakította akkoriban a keresztény családokat.” Noha Geszja Gelfmannak titokban el kellett hagynia az övéit, egy ószövetségi hagyományőrző családot. A „zsidó apák” gyakran egyáltalán nem voltak kibékíthetetlen ellentétben a „gyerekekkel”. Így például Gerc Lure vagy pedig Iszaak Kaminer. Utóbbi kijevi orvos és a 70-es években az egész család részt vett a forradalmi

[168] *Katorga (orosz):* életfogytiglani vagy hosszú idein tartó szabadságvesztés-büntetés munkakényszerrel vagy anélkül, melyet az elítéltnek távoli, általában szibériai vidékeken kellett letöltenie.

[169] *Ljubov Akszelrod:* filozófus, író, a mensevik párt tagja. Írói álneve „Ortodox” (nem a szó vallási értelmében).

[170] *Vlagyimir Germanovics „Tan” Bogoraz:* (1847-1936) neves orosz antropológus és forradalmár.

[171] *Iszaak Jakovlevics Pavlovszkij, más néven I. Jakovlev:* újságíró, a százkilencvenhármak perének egyik vádlottja. Emigrál, Turgenyev védelme alatt áll, a *Novoje Vremja* (Új Idők) párizsi levelezője lesz.

mozgalomban, miközben ő maga, „szimpatizánsként..., tett nagy szolgálatokat” a forradalmároknak; ugyanis közülük három feleségül veszi a lányait. A 90-es években csatlakozik a cionista[172] mozgalomhoz és Ahad-Haam[173] barátja lesz. [10]

Ezekre az első zsidó forradalmárokra a XIX. század 70-es éveiből nem lehet ráfogni, hogy elszántan oroszellenesek lettek volna, amint az egyesek számára jelenleg Oroszországban elképzelhetőnek tűnik. Egyáltalán nem.

Az azonban tény, hogy az egész folyamat a mindent átitató „nihilizmussal” kezdődött a 60-as években. Miután Oroszországban csatlakoztak, felzárkóztak a *„goj* felvilágosodáshoz”, belemélyedtek az orosz irodalmi művek olvasásába, „a zsidó fiatalság gyorsan csatlakozott az akkori legprogresszívebb mozgalomhoz”, a nihilizmushoz, még annál is könnyebben, ahogyan eltávolodtak a régi zsidó hagyományoktól.

„A legfanatikusabb *jesiva* diák, aki belemerült a Talmud tanulmányozásába... a nihilizmussal való két- vagy hárompercnyi ismeretség” után szakított a „patriarkális gondolkodásmóddal”, sőt még külsőségeivel is. „Ez a diák (zsidó, ugyanakkor vallásos) még csak érintette a »goj« kultúrát, még csak morzsányit alkalmaz belőle világlátásában, de máris kész, hogy messzebbre menjen, nagyon messze, egészen a szélsőségességig.” [11] Ezeket a fiatalembereket hirtelen magával ragadják a nagy egyetemes eszményképek. Arról álmodnak, hogy minden ember testvére lesz egymásnak és mindenki ugyanazt a jólétet élvezi majd. A feladat fennkölt, felszabadítani az emberiséget a nyomorból és a szolgaságból!

És ebben játszott hatalmas szerepet az orosz irodalom. Például Pavel Akszelrodnak a gimnáziumban olyan tanítómesterei voltak, mint Turgenyev, Belinszkij,

---

[172] *Cion (Sion):* annak a dombnak és hegyi erődnek a neve, melynek bevétele által Dávid Jeruzsálemet meghódította. A XIX. század végén létrejött zsidó nacionalista mozgalom, a cionizmus a világon szétszórva élő zsidóságot egységes nemzetnek hirdeti, és célul tűzte ki, hogy a világ zsidóságát „ősi hazájában”, Palesztinában telepítse le. Ennek jegyében jött létre 1948-ban Izrael Állam.

[173] *Ahad-Haam (jelentése „egy a népéből”):* Aser Cvi Ginzberg: jiddis író, a cionista mozgalom elkötelezettje.

Dobroljubov (és később, Lassal[174], aki a forradalom felé fordította). Aptekman Csernyisevszkijért, Dobroljubovért, Piszarevért bolondult (és ugyanúgy Bukle-ért). Lazar Goldberg nemcsak elolvasta, hanem újra és újra olvasta Dobroljubovot, Csernyisevszkijt, Piszarevet, Nyekraszovot; Rugyin[175] pedig, aki a barikádokon halt meg, egyenesen az eszményképévé válik. Szolomon Csudnovszkij Piszarev olyan nagy csodálója volt, hogy könnyeit nem szégyellve hangosan zokogott annak halálakor. Szemjon Lure nihilizmusa szintén az orosz irodalomból született, és abból táplálkozott. És a felsorolást még sokáig lehetne folytatni.

Ma azonban már, két évszázad távolából, kevesen vannak, akik emlékezhetnének ezeknek az éveknek a hangulatára. Mindazonáltal azt is meg kell jegyeznünk, hogy az említett fiatalemberek (*zsidók utcája* – ahogyan akkor mondták) egyetlen komoly politikai akciót sem vezettek mindaddig, amíg a néppártosok (*oroszok utcája*) fel nem lázadtak. Ezután azonban minden gyorsan ment. Elég volt csupán „beférkőzni, beleolvadni az orosz felszabadítási mozgalomba”! [12] Márpedig ezt az egyesülést jobban nem is könnyíthette és gyorsíthatta volna meg más, mint az orosz irodalom és a felforgató publicisták írásai.

Miközben ezek a fiatalemberek az orosz világ felé tekintettek, elfordultak a zsidó világtól. „Sokan közülük ellenségességet, megvetést mutattak apáik zsidó vallásával, mint valami parazita rendellenességgel szemben.” [13] A 70-es években „radikális zsidó fiatalok, akik a néppán-fiság ideáljainak nevében egyre jobban eltávolodtak a népüktől, kis csoportokat hoztak létre, ...kezdtek erőteljesen beolvadni és közelíteni az orosz nemzeti eszméhez”. [14] A 70-es évek közepéig a szocialista zsidók nem tartották fontosnak, hogy politikai munkát végezzenek felebarátaik mellett. Mivel úgy gondolták, a zsidók soha nem birtokoltak földet és így nem is tudják magukévá tenni a szocialista gondolatokat. A zsidóknak maguknak soha nem voltak parasztjaik. „Egyetlen 70-es évekbeli zsidó forradalmárnak

---

174 *Ferdinand Lassal:* (1825-1864) német filozófus, közgazdász, jogász és híres szocialista.

175 *Rugyin:* Turgenyev *Apák és fiúk* című regényének (1856) orosz hőse, akit a szerző a párizsi barikádokon 1848-ban halálra ítél.

sem jutott soha az eszébe, hogy csupán a saját nemzetéért tegyen valamit.” Számukra napnál is világosabb volt, hogy az uralkodó (orosz) nyelvet beszélőkért tesznek valamit és csak az orosz parasztokért. Mint egyikük írja: „Számunkra..., nem léteztek zsidó munkások. Egy eloroszosodott szemével néztük őket. A zsidónak a törzsgyökeres lakosságba kell beolvadnia.”. Így még a kézműiparosokat is úgy tekintették, mint potenciális kizsákmányolókat, mivel segédeket és tanulókat foglalkoztattak. Ami azt illeti, az orosz munkásoknak és kézműiparosoknak sem tulajdonítottak különösebb fontosságot, mint önálló osztálynak. Számukra csak mint leendő szocialisták léteztek, akiken keresztül könnyebb lesz a parasztok közötti tevékenykedni. [15]

Miután a beolvadást elfogadták ezek a fiatalok, helyzetüknél fogva természetesen a felforgatás eszméi felé haladtak. Elveszítve ezen az új talajon szilárd gyökereiket, amelyek hajdani hagyományaikhoz kötötték őket.

„Felkészülünk a néphez és természetesen az orosz néphez való közeledésre. Megtagadjuk a zsidó vallást, mint ahogyan egyébként a többi vallást is. A zsargonunk mesterséges nyelvnek számított, és a héber holt nyelvnek. ...Őszinte hívei voltunk az asszimilációnak, és az orosz felvilágosodásban láttuk a mentséget a zsidók szómára. ...Miért igyekeztünk az orosz nép között tevékenykedni, s nem pedig a zsidók között? Azért, mert az oroszországi zsidók spirituális kultúrája idegenné vált, és mert tagadóan viszonyultunk azok ortodox és burzsoá vezetőihez, ínelv közegből mi magunk is származtunk. ...Úgy gondoljuk, hogy amikor az orosz nép felszabadul a despotizmusból és a birtokos osztályok igájából, eljön majd Oroszország összes népének – beleértve a zsidó népet is – gazdasági és politikai szabadsága. És el kell ismerni, hogy az orosz irodalom....némileg bevéste belénk is a gondolatot, hogy a zsidó nem volt nép, csupán csak élősködő osztály.” [16]

Ugyanakkor fellépett a nagy-orosz néppel szemben az adósság érzése is, mint „néppárti rebellisek hite a népi lázadás közelségében”. [17] A 70-es években „a fiatal zsidó értelmiség... »a nép felé indult« abban a reményben, hogy gyenge kezeivel kirobbantja a parasztlázadást

Oroszországban”. [18] Aptekman és Natanszon gondolatait idézve: „ahogy Lermontov[176] *Mciri*jének hőse,

> *Csak egy gondolat hatását ismerte,*
> *Csak egyét, de lángoló szenvedéllyel.*

Ez a gondolat a nép boldogsága volt; ez a szenvedély harc a szabadságért”. [19] Aptekman maga – ahogyan Dejcs leírja – „lesoványodott, alacsony, sápadt… igen határozott nemzeti vonásokkal” rendelkező falusi felcser[177] lett, és az evangéliumon keresztül hirdette a szocializmust a parasztoknak. [20]

Az első zsidó népieseknél kialakult a kereszténységre való támaszkodás gondolata, annak alkalmazása. Elsősorban az előttünk járt dolgusincek köreinek hatására, akik egyértelműen felírták a feszület keresztfájára: „Krisztus szabadság, egyenlőség, testvériség nevében”, és majdnem mindegyikük számára támpontul szolgált az evangélium.

Aptekman így ír önmagáról: „Keresztény hitre tértem, a szívemből kiinduló hatás és a Krisztus iránt érzett szeretet által”. [21] Ezt azonban ne keverjük össze sem Tan Bogoraz motivációival, aki a 80-as években keresztény hitre tért, „hogy elkerülje a sértéseket, amelyek zsidó származása miatt érték” [22], sem pedig Dejcs tettetésével, aki elment hirdetni a *molokánok*[178] tanait, miközben „jó ortodoxnak mutatta magát”.

De – teszi hozzá Aptekman –, „hogy odaadjuk magunkat a népnek, nincs szükség bűnbánatra”: az orosz néppel szemben, „nem volt megbánni való emlékem. Egyébként honnan is lett volna? Inkább nekem, az elnyomott nemzet leszármazottjának kellene kérnem a váltók rendezését, ahelyett hogy fizetném az adósságát egy nem tudom miféle furcsa kölcsönnek? Úgyszintén nem figyeltem meg ezt a bűnbánó érzést a nemesi származású osztálytársaimnál, akik velem együtt haladtak az úton.” [23]

---

[176] *Mihail Jurevics Lermontov:* (1814-1841) nagy orosz romantikus költő. *Mciri* című versének hőse a szabadságra vágyó novícius.

[177] *Felcser (német):* orvossegéd, (katonai) tábori orvos.

[178] *Molokánok vagy „tejivók”:* (böjt idején tejet isznak) orosz szekta, amelyetek eredete a XVIII. századig nyúlik ossza. Üldözték, majd 1800-ban az Azovi-tenger északi részére száműzték őket, egyesek Amerikába emigráltak.

Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy az orosz forradalmárok sorában ekkor az óhajtott szocializmus és a történelmi kereszténység közötti közeledés gondolata nem volt idegen, sem tetteik igazolására, sem mindennapi gyakorlatukban. V. V. Flerovszkij[179] így ír erről: „Mindig észben tartottam ennek a tettre kész fiatalságnak és az első keresztényeknek hasonlóságát.” És nem sokkal később: „Miközben folytonosan érleltem ezt a gondolatot, meggyőződésemmé vált, hogy nem érjük el a célunkat, csupán egyetlen módon – *ha új vallást hozunk létre*. ...Meg kell tanítani a népnek, hogy minden erejét kizárólagosan magára fordítsa. ...Meg akartam alkotni a *testvériség vallását*.” És Flerovszkij fiatal tanítványai meg is próbáltak „úgy tapasztalatot szerezni, hogy maguknak tették fel a kérdést. Milyen lesz a fogadtatása a nép körében egy olyan vallásnak, amelynek nincs sem Istene sem szentjei?”

Tanítványa, Gamov – a Dolgusin-féle kör tagja – még nyersebben fogalmaz. „Olyan vallást kell kitalálni, amely cár- és kormányellenes. ...Ebben a szellemben kell írni katekizmust és imádságokat.” [24]

Oroszországban a zsidók forradalmi szerepvállalása más módon is magyarázható. Mindezt megtaláljuk A. Szerebrennyikovnál előbb megtámadva, majd megcáfolva is. „Létezik olyan nézőpont, mely szerint, ha az 1861-1863-as évek reformjainak segítségével a letelepedési övezet nem létezett volna, úgy egész történelmünk másképpen alakul... Ha II. Sándor megszünteti a letelepedési övezetet, akkor nincs sem Bund[180], sem *trockizmus*![181]„ Majd felhasználja a nemzetközi és szocialista gondolatokat, melyek Nyugatról áramlottak be, és így vélekedik: „Ha a letelepedési övezet

---

[179] *Vaszilij Vasziljevics Bervi-Flerovszkij:* (1829-1919) orosz publicista, szociológus, közgazdász. Részt vesz a 60-as évek néppártjában. 1862-től 1887-ig száműzetésben van. Megírta az *Egy utópista forradalmár* című művét.

[180] *Bund (jiddis):* unió, a litván, lengyel és orosz zsidó munkások általános szövetsége, 1897-ben alapították Vilniuszban, 1898-1901-ig a szociáldemokrata párttal rokon, majd 1906-1918-ig mensevizmus közeli. 1921-ben feloszlatják.

[181] *Trockizmus:* a marxizmus Lev Trockij (Lev Davidovics Bronstein 1879-1940) bolsevik forradalmár által képviselt irányzata. Trockij a permanens forradalom elméletét képviselte Leninnel és Sztálinnal szemben, akik lehetségesnek tartották a szocializmusnak egy országban történő megvalósítását is.

megszüntetése lényeges lett volna számura, minden harcuk az ellen irányult volna. Márpedig minden mással foglalkoztak: arról álmodoztak, hogy megdöntik a cárizmust!” [25]

Így aztán egyik zsidó fiatal a másik után, ugyanattól a szenvedélytől hajtva, abbahagyja a tanulást, akár a negyedik évfolyamon, a katonaorvosi akadémián vagy más tanintézetben, hogy a „nép közé menjen”. Minden diploma, mint a nép kizsákmányolásának egyik eszköze, magán viselte a becstelenség bélyegét. Lemondtak mindennemű karrierről, és egyesek szakítottak a családjukkal is. Számukra „minden olyan nap, ami nem a kisemmizettek jóllétének és boldogságának a megvalósításában telt el, kijavíthatatlan, büntetendő veszteségnek számított”. [26]

De ahhoz, hogy a „néphez menjenek… egyszerűnek kellett lenni” egyszerre belsőleg, önmaguk miatt; és a gyakorlatban is, „hogy megnyerjék a néptömegek bizalmát. Muzsiknak vagy munkásnak álcázva kellet beépülni.” [27] Csakhogy, írja Dejcs, hogyan menjünk a néphez, hallgattassuk meg magunkat, és hogy higgyenek nekünk zsidóknak, amikor a beszédünk, megjelenésünk, modorunk mind-mind gyorsan elárul minket? És ahhoz, hogy meghódíthassuk a hallgatókat, vicceket és a népnyelvből vett szellemességeket kellene mondanunk! És jártasnak kellene mutatkozni a mezei munkában, ami a városlakó zsidók számára igencsak fáradságos. Ezért volt az, hogy Hotyinszkij, mint földműves a testvérénél dolgozott a gazdaságban. Így tanulta meg a szántóvetők munkáját. A Levental testvérek kitanulták a cipész és az asztalos mesterséget. Betti Kamenszkaja munkásként dolgozott nagyon kemény helyen az egyik fonalgyárban, míg más fiatal zsidó nők közül sokam felcsernőként tevékenykedtek. Dejcs úgy értékeli, hogy sokkal jobban sikerült a zsidó forradalmároknak a körön belüli tevékenység. Hiszen ebben megtalálható volt pártmunka, összeesküvés, kommunikáció, nyomdászat, határátkelés. [28]

A „néphez való menetelés” rövid látogatásokkal (ún. „határozott” lépéssel) kezdődött, ami többnyire néhány hónapos időszakot jelentett. „A kezdetekkor csak a lázító munkára összpontosítunk. Úgy gondoltuk elég csupán meggyőzni a parasztokat, felnyitni a szemüket a hivatalban

lévő hatalomra és a tömegek kizsákmányolására, és megígérni, hogy a föld és a termelési eszközök mindenki tulajdona lesz – a parasztok rögtön meggyőződnek róla.”

Végül is a néppártiak minden ilyen „nép felé menetelése” kudarccal zárult. És nem csupán a néhány, a cárra rosszkor leadott (1879, Szolovjov) lövés miatt történt az, hogy mindannyijuknak menekülniük kellett a falvakból, mert „elkaphatják őket”, és a városok árnyékában megbújniuk. Főleg azért, Inert a prédikációjukra teljesen süket parasztok készek voltak néhányszor akár még fel is adni őket a hatóságolajak. Tehát ami a parasztok lázadásra való buzdítását illeti – nos, igen messze voltak ettől a sikertől! ...Így aztán idővel a néppártiak, az oroszok (akik e téren nem jártak sokkal több szerencsével), valamint a zsidók elvesztették „a hitet... a spontán forradalmi akaratban és a parasztság szocialista ösztöneiben”, és konok pesszimistákká váltak. [29]

A nép felé menetelésnél a földalatti akciók már jóval sikeresebben működtek. Például Minszk három lakójának, Joszif Gecovnak, Szaul Levkovnak és Szaul Grinfesztnek sikerült a városukban létrehozni egy titkos újságot, ami később elterjedt az egész országban, és egészen 1881-ig sikeresen működött is. Többek között itt nyomtatják ki aranybetűkkel a röpiratot „II. Sándor kivégzéséről”. Itt nyomtatják a *Fekete Földosztás*t (*Csornij Peregyel*)[182], valamint a *Népakarat* kiáltványait. Dejcs ezeket a zsidókat „a békés propagandisták” közé sorolja.

Az első pillantásra talán megtévesztő „békés” szó valójában felölelte mindazokat a rendszerellenes tevékenységeket, amelyeknek nem volt közük kifejezetten a robbantáshoz – vagyis csempészet, illegális határátlépés ugyanabban a vilniuszi rabbiképző intézményben működő körben. Vagy Lazar Goldenberg felhívása a parasztokhoz az adófizetés megtagadására.

Ezek közül a „békés” zsidó forradalmárok közül többet súlyosan elítéltek (még a mi korunkhoz képest is súlyosan). Igaz, egyesek kaptak enyhítést a büntetésükből – úgymint

[182] *Csornyij Peregyel:* Fekete Földosztás, illegális újság, ugyanazt a nevet viselte, mint a szervezet öt számot ért meg 1880 és 1881 között (Minszk-Genf).

Szemjon Lure az apjának köszönhetően, aki enyhébb elbánást járt ki számára a börtönben. Előfordulnak még engedmények a kor társadalmi hangulatának következtében is. Aptekman például azt írja, hogy 1881-ben – pedig II. Sándor meggyilkolása után vagyunk – „viszonylag szabadon éltek a krasznojarszki börtönben”, ahol „a börtön igazgatója, egy valódi vadállat, hirtelen megszelídült és mindenféle kedvezményt biztosított, hogy érintkezésbe lépjünk a deportáltakkal és barátainkkal”. Később pedig már „nem mint foglyot fogadtak minket az ideiglenes börtönben, hanem mint előkelő rabolyat. Midőn a napi út megtétele közben átáztunk, akkor a börtönigazgató belépett katonák kíséretében, akik tálcán teát, süteményt, lekvárt hoztak mindegyikünknek, és egy kis pohár vodkát. Ez ne lett volna idillikus? Megérintett minket.” [30]

Ezeknek az első néppártiaknak életrajzai rajongást, bizonyos szellemi egyensúly hiányát mutatják. Lev Dejcs tanúsítja: Lev Zlatopolszkij, a megrögzött terrorista „nem volt pszichikailag kiegyensúlyozott személy”. Aptekman maga a letartóztatása után 1879-ben a „cellájában nem állt messze a megőrüléstől, annyira meggyengültek az idegei”. Betti Kameszkaja „…a fogságának második hónapjától… eszét veszti”; kórházba szállítják, aztán nagykereskedő apja vállal, érte kezességet. Pedig a vádiratok szerint leromlott egészségi állapota miatt nem kellett volna bíróság elé állnia, de ő azt mondta az ügyésznek, hogy igenis jó egészségnek örvend, és hogy igenis meg tud jelenni a bíróság előtt. Ezután nem sokkal később megmérgezte magát és meghalt. [31]

Mojszej Rabinovicsnak a cellájában „hallucinációi voltak, idegei a végét járták”. Éppen ezért elhatározta: megbánást színlel, hogy *feladja* azokat, akiket a vizsgálat biztosan ismert, csak hogy végre szabad legyen. Rabinovics tehát megfogalmazza vallomását, melyben megígéri, hogy mindent elmond, amit csak tud és a börtönből való szabadulása után is információkat keres és ad át. Ennek eredményeként mindent bevallattak vele anélkül, hogy szabadon engedték volna. Együttműködésének jutalmaként aztán száműzték Irkutszk környékére, ahol „alig 20 éves korában” megbolondult és meghalt.

Ilyen és ehhez hasonló esetek több más forradalmárral is megtörténtek. Leizer Cukerman New Yorkba emigrált, és hamarosan agyonlőtte magát. Nahman Levental, miután Berlinbe emigrált, „súlyos depresszióba esett”, amihez 19 éves kora körül még boldogtalan szerelem is társult; így aztán „kénsavat ivott és a folyóba vetette magát”. [32] Ezek a fiatalemberek erejüket és idegeik ellenállását túlértékelve vetették magukat a nem kevés veszélyt hordozó forradalmi vállalkozásba.

Ebbe a tragikus körbe sorolható Grigorij Goldenberg is, aki pedig hidegvérrel meggyilkolta Harkov kormányzóját, és azt kérte a bajtársaitól, mint élete legfőbb megtiszteltetését, hogy saját kezűleg ölhesse meg a cárt. Társai azonban, félve a nép haragjától zsidó származása miatt, inkább sürgősen eltávolították. Ez az érv bizony gyakran ösztönözte a néppártiakat arra, hogy a merényletek elkövetésére leginkább oroszokat jelöljenek ki. Goldenberget, miután 1879-ben dinamit szállításáért elfogták, a Trubeckoj-bástya egyik cellájába zárták, ahol halálos szorongás fogta el. Ellenállása megtört, vallomást tett, ami az egész mozgalmat érintette. Ezután folyamodványokat küldött a hatóságokhoz, amelyekben azt kérte, hogy Aron Zungyelevics ossza meg vele a celláját (aki több elnézést tanúsított a tette iránt, mint a többiek). Amikor ezt megtagadták tőle, öngyilkos lett. [33]

De nemcsak az aktív forradalmárok között találunk megrendítő eseteket. Olyanok is sok szenvedésen mentek keresztül, akik nem is keveredtek közvetlenül a mozgalomba. Ilyen személy volt az egyáltalán nem ideológus Mojszej Jedelstein, aki csupán pénzszerzés céljából csempészte a titkos irodalmat. Sokat szenvedett a börtönben, Jahvéhoz imádkozott magáért és családjáért. Teljes megbánást mutatott az ítélet kihirdetésekor, mint mondta: „Nem gondoltam, hogy léteznek ennyire rossz könyvek.” Vagy ott volt például Sz. Aronzon, aki a „százkilencvenhármak” pere után teljesen eltűnt a forradalom színpadáról. [34]

Azonban érdemes más szempontot is figyelembe vennünk. A fiatal zsidó forradalmárok közül nagyon sokan, nagyon könnyedén hagynák ott azt az Oroszországot, amit nem is olyan kis idővel azelőtt még meg kívántak menteni.

Végül odáig fajult a dolog, hogy a 70-es években a forradalmi körökben az emigrációt már dezertálásnak tekintették. Az elv ekkor már ez volt: még ha a rendőrség keres is téged, vonulj inkább illegalitásba, de ne menekülj külföldre! [35] Ettől függetlenül Tan-Bogoraz 20 évig él New Yorkban, míg Lazar Goldenberg-Getrojtman „1885-ben szintén New Yorkba megy, ahol az oroszországi forradalmi mozgalomról tart előadásokat”. Innen 1906-ban az amnesztia után visszatér Oroszországba, hogy aztán nem sokkal ezután ismét külföldre távozzon, méghozzá Nagy-Britanniába, ahol végképp letelepszik és a halál is ott éri utol. 1361 Londonban a Vajner testvérek egyike bútorműhely-tulajdonos lesz, és ott is éli le hátralévő éveit. M. Aronzon és M. Romm klinikai orvosokként New Yorkban telepednek le. Néhány Svájcban eltöltött év után I. Gecov Amerikába megy szerencsét próbálni. Lejzer Levental Svájcba emigrál, Genfben befejezi orvosi tanulmányait, majd az egyik nagy fiziológus asszisztense, végül Lausanne-ban az egyetemen kap állást a szövettani tanszéken és a szocialista mozgalomtól teljesen eltávolodik. Maga Szemjon Lure is befejezi tanulmányait az egyik olasz orvosi karon, de nem sokra rá meghal. Ljubov Akszelrod („Ortodox”) sokáig emigrációban maradt, megkapta a berlini egyetem filozófiadoktori fokozatát (később a szovjet főiskola diákjainak az emlékezetébe vési a dialektikus materializmust). A. Hotyinszkij felvételt nyer az orvosi karra Bernben, de egy évre rá hirtelen lezajló tüdővészben meghal. Grigorij Gurevics Dániában szép karriert futott be majd, mint ennek az országnak a nagykövete visszatért Oroszországba, pontosabban Kijevbe, ahol egészen 1918-ig élt. [37]

Mindez a felsorolás azt is megmutatja, milyen sok, igazán tehetséges férfi volt az ellenállók között. Persze voltak olyanok is, akik hasonlóan ragyogó intelligenciával rendelkeztek, csakhogy amikor ők hirtelen Szibériában találták magukat (többévnyi száműzetésre ítélve), egyáltalán nem roskadtak össze, nem bolondultak meg, hanem inkább kinyitották szemüket azokra az ősi kultúrájú törzsekre, amelyek körülvették őket. Ezek az ellenállók az öngyilkosság helyett inkább tanulmányozni kezdték ezeknek a birodalom központjától távoli népcsoportoknak a nyelveit, erkölcseit, és etnográfiai értekezéseket írtak róluk. Így

például Lev Sternberg a gilljákokról[183], Tan Boguraz a csukcsokról[184], Vlagyimir Johelszon a jukagirokról[185], Naum Gekher a jakutok[186] fiziológiai típusjegyeiről. [38] Néhány tanulmány a burjátokról[187] Mojszej Krolnak köszönhető.

Eközben néhányan a zsidó forradalmárok közül Nyugaton önként csatlakoztak a szocialista mozgalomhoz. Így V. Johelszon és A. Zungyelevics a német birodalmi gyűlés képviselői helyeiért indultak a választási kampányban a szociáldemokraták színeiben. Zungyelevicset még le is tartóztatták, mert választási csalást követett el. Anna Rozensteint Franciaországban elítélik az egyik utcai felvonulás szervezése alkalmával a szabályok megsértése miatt. Turgenyev közbenjárt az érdekében és Anna Rozenstein ekkor Olaszországba tette át székhelyét, ahol két alkalommal is elítélték anarchista lázításért, majd kiutasították az országból. (később feleségül ment F. Turatihoz[188], áttérítette a szocializmusra és mindketten Olaszország vezető marxistáivá váltak.) A minszki születésű Abram (Abraham) Valt-Leszin New Yorkban 17 éven keresztül jelentetett meg cikkeket a *Vorwärts* (Előre) című amerikai szocialista lapban és nagy hatással volt az amerikai munkásmozgalom kialakulására. [39]

Természetesen nem egyszer az is megtörtént, hogy az emigráns forradalmárok mélységesen csalódtak a forradalomban. Így volt ezzel Mojszej Veller is, s miután eltávolodott a mozgalomtól, sikerült Turgenyev közbenjárásának köszönhetően Lorisz-Melikov társaságában visszatérnie Oroszországba. (Ahol hamarosan öngyilkosságot követ el.) Iszaak Pavlovszkij útja még furcsább: Párizsban „híres forradalmár” minőségében

---

183 *Gilljákok:* kis nép a Szahalin-szigeten és az Amúr folyó északi területén.

184 *Csukcsok:* Kelet-Szibéria népe a Bering-tengertől a Kolima folyóig húzódó területen. Nomád, egyben letelepült nép. Ellenállnak az orosz hódításnak.

185 *Jukagir:* kis népcsoport Szibéria északkeleti vidékén, számuk igencsak megfogyatkozott.

186 *Jakut:* népcsoport Szibéria északkeleti vidékén, a Léna folyó két partján, keleten a Kolima folyóig, északon az Északi-tengerig, délen pedig a jablunkovi hegyekig élnek.

187 *Burját:* szibériai nép a Bajkál-tó körül, részben Mongólia felé eső területen.

188 *Filippo Turati:* (1857-1932) egyike az olasz szocialista párt megalapítóinak, 1926-ban emigrál.

bejáratos Turgenyevhez, aki megismertette őt Emil Zolával és Alfonz Daudet-val. Ennek hatására novellát ír az orosz nihilizmusról, amit Turgenyev publikált a *Vestnik Evropy*ban (Európai Hírnök)[189], később a *Novoje Vremja* (Új Idők)[190] levelezője Párizsban I. Jakovlev álnéven. Amint azt Dejcs írta, „antiszemitának” mutatta magát, kérelmet küldött felsőbb helyre, kegyelmet kapott és visszatért Oroszországba.

Ami azt illeti, a zsidó forradalmárok nagy többsége beleolvadt tömegbe, ugyanúgy, ahogy az oroszok, és nyomuk veszett. „Kivéve két-három elsőrendű személyt..., a többi honfitársam másodrangú, sőt harmadrangú szereplő volt” írja Dejcs. [41] A forradalom másnapjától kezdve *„Történelmi és forradalmi gyűjtemény*” címmel megjelenő kiadvány [42] megnevezi a forradalom számos ismeretlen egyszerű katonáját. Abban különböző oldalakon találhatók zsidó nevek tízes, sőt százas nagyságrendben. Ki emlékszik most már rájuk? Pedig mindnyájan cselekedtek, mindnyájan tettek valami keveset, mindnyájan többé-kevésbé hozzájárultak az állam felépítményének megrendítéséhez.

Mindazonáltal tegyük hozzá azt is, hogy a zsidó forradalmárok legelső csapata sem csatlakozott teljes egészében az orosz forradalmárokhoz, nem mindenki tagadta meg a zsidóságát. A Talmud nagy ismerője, néppárti társainál kissé idősebb A. Liberman már 1875-től javasolta, hogy folytassanak kampányt a zsidó lakosság körében a szocializmus népszerűsítéséért. G. Gurevics segítségével 1877-ben Bécsben jiddis nyelvű szocialista újságot ad ki *Emes* (Pravda = Igazság) címmel. Korábban, a 70-es években A. Zungyelevics „kezdett bele a héber nyelvű publikációba” ugyancsak *Pravda* (Igazság) címmel. (L. Sapiro azt a nézetét hangoztatta, hogy ez volt „a Trockij-féle *Pravda* [43] távoli előfutára”.)

Ennek az elnevezésnek sokáig hagyománya volt. Egyesek, mint például Valt-Leszin, ragaszkodtak a nemzetköziség és a zsidó hazafiasság együttes törekvéséhez. „Előadásaiban és rögtönzött prédikációiban

---

[189] *Vestnik Evropy (Európai Hírnök):* liberális beállítottságú havilap, amely 1866-tól 1918-ig Péterváròtt került kiadásra.

[190] *Novoje Vremja (Új Idők)*: pétervári ultrakonzervatív napilap, a publicista Szuvorin alapította, 1868-tól 1917-ig jelent meg.

Izsaiás próféta és Karl Marx mint egyenrangú fontosságú személyek szerepelnek.” [44] Genfben megalapítják a szabad zsidó nyomdát [45], a zsidó munkás lakosságnak címzett röpiratok nyomtatására.

Mindemellett specifikusan zsidó körök alakultak sok városban. Az 1876-os év elején megjelent „Szabályzat az oroszországi zsidók szociálforradalmi uniójának megszervezéséhez” mutatta meg a héber nyelvű propaganda készítésének a fontosságát. Megkezdték a szervezését a nyugati vidék zsidóinak körében „a szociálforradalmi tagozatok hálózatának, melyek egymásnak és az ugyanolyan típusú külföldi tagozatoknak szövetségesei” lettek. „Az egész világ szocialistái egyetlen törzsszervezetet alkottak”, és ezt a „szervezetet az Orosz Szociálforradalmi Párt zsidó szekciójának kellett hívni”. [46]

Gesszen ezt így kommentálja: ennek a szövetségnek az akciója a zsidó tömegek körében „nem talált kellő szimpátiára”, és ezért a zsidó szocialisták többségükben „erejüket a közös ügyelek szentelték”, vagyis az összoroszországinak. [47] És tényleg, egymás után alakították meg a köröket Vilniuszban, Grodnóban, Minszkben, Dvinszkben, Ogyesszában, de ugyanúgy Elcben, Szaratovban és a Don melletti Rosztovban is.

Ennek a „Minden Oroszországi Szociálforradalmár Zsidók Szövetségének” igen részletesen kidolgozott alapító okiratában meglepő gondolatokat, állításokat olvashatunk, mint például: „*semmi megszokott dolognak nincs joga létezni, kivéve, ha van rá racionális indoklás*”. [48]

A 70-es évek végén az orosz forradalmi mozgalom elmozdult a terrorizmus felé. A Bakunyin-féle lázadásra való felhívás végérvényesen elsöpörte Lavrov sok gondot okozó békésebb téziseit a tömegek fokozatos képzéséről. A *Népakarat*ban 1879-től eluralkodott az a gondolat, hogy a néppártiság a nép körében hatás nélkül maradt, s ez a gondolat felülkerekedett a fekete földosztás elmélet terrort tagadó felfogásán.

A jelszó immár tehát ez: Terror, semmi más csak terror! – ráadásul: rendszeres terror! (Hogy a nép körében nem volt ennek visszhangja és az értelmiség soraiban sem nagyon, az nem nyugtalanította őket.)

A terrorista cselekedetek – beleértve ebbe a cár elleni merényletet is! – tehát egymást követték.

Ez a születőben lévő terrorizmus, melyben Lev Dejcs felmérése alapján csupán 10-12 zsidó vett részt, a már említett Aron Gobszttal (kivégezték), Szolomon Vittenberggel (II. Sándor ellen 1878-ban merényletet készített elő, kivégezték 1879-ben), Ajzik Aroncsikkal (részt vett a cári vonat felrobbantásában; életfogytiglani kényszermunkára ítélték) és Gregorij Goldenberggel kezdődött. Goldenberget éppen úgy; mint A. Zungyelevicset (a terror kiemelkedő szervezője, akinek nem volt módja, hogy részt vegyen a cár meggyilkolásában) nagyon korán letartóztatták. Rajtuk kívül szintén rendkívül aktív terrorista: Mlodeckij.

Ami Roza Grosszmant, Hrisztina Grinberget és a Zlatopolszkij testvéreket, Levet és Szavelijt illeti, nos ők másodlagos szerepet játszanak (igaz, hogy Szavelij 1881. március elsején[191] a végrehajtó bizottság tagja volt); míg Geszja Gelfman, a „március elsejeiek” [49] alapcsoportjában szerepelt.

Aztán jöttek a 80-as évek, melyek a narodnyik mozgalom gyengüléséhez és feloszlásához vezettek. A kormányhatalom felülkerekedett; a forradalmi szervezethez való tartozást 8-10 évi szigorított fogsággal büntették. De ha a forradalmi mozgalom, mint szervezet tétlenné is vált, a tagjaik maguk egyenként folytatták tevékenységüket. Megemlíthetjük itt Szofja Gincburgot, aki csupán 1877-ben kezdett forradalmi akciókba, ám ennek ellenére megpróbálta felvirágoztatni a *Népakarat*ot, melyet a letartóztatások megtizedeltek. Majd nem sokkal az *Uljanov-csoport*[192] után szervez támadást III. Sándor [50] ellen. A népiesek közül egyeseket száműzetésbe kényszerítenek, volt aki visszatért onnan, másokat éppen akkor száműztek, de folytatták a harcot.

Ezeknek az akcióknak a sorába tartozik az a zendülés, amelyet emlékírók feljegyeztek, és amely az 1889-es jakutszki börtönlázadáshoz vezetett. A visszaemlékezések

[191] *1881. március 1.:* II. Sándor meggyilkolásának a napja.

[192] *Uljanov-csoport:* a Népakaratnak Alekszandr Iljics Uljanovról, Lenin bátyáról elnevezett frakciója. Uljanov 1887-ben készített elő merényletet III. Sándor ellen. Halálra ítélték és kivégezték.

szerint a politikai foglyok jelentős csoportja tudomást szerzett arról, hogy átszállítják őket Verhojanszkba és onnan még messzebb, Szrednye-Kolimszkba, amit mindenáron el akartak kerülni. A csoport főleg zsidó politikai foglyokból állt. Ezenkívül tudomásukra hozták, hogy lecsökkentik az engedélyezett csomagok mennyiségét. Az eredetileg öt pud[193] súlyú könyv; ruha, fehérnemű, szintén öt pud súlyú kenyér és keményítőtartalmú élelmiszerek, két pud súlyú hús, olaj, cukor és tea mennyiséget (az egész természetesen lovakon és szarvasokon szállítva) mindösszesen öt pudra csökkentették. A deportáltak elhatározták, hogy ellenállásba kezdenek. Fogságuk ellenére ennek igenis megvolt a reális alapja, hiszen közel hat hónapja már szabadon jártak-keltek Jakutszkban, és egyesek fegyvert és robbanóanyagot is vásároltak az ott lakóktól. „Ami a pusztulást illeti, inkább pusztuljanak el úgy, hogy pusztulásuk szellemi harcként éledjen az élőknél, amíg a világ felfedezi az orosz kormány összes szörnyűségét!” Így tehát, amikor értük jöttek, hogy a rendőrségre vigyék őket, tüzet nyitottak az altisztekre. A nem várt támadásra aztán a katonák sortűzzel válaszoltak. A fegyveres zendülés leverése után halálraítélték azokat, alak az első lövést leadták a kormányzóhelyettesre: N. Zotovot, L. Kogan-Bernsteint és A. Gauszmant. Életfogytig tartó kényszermunkára ítélték az emlékiratíró o. Minort is, továbbá M. Gocot[194], illetve „A. Gurevicset és M. Orlovot, M. Bramszont, M. Braginszkijt, M. Fundaminszkijt, M. Uflandot, S. Ratyint, o. Esztrovicsot, Szofja Gurevicset, Vera Gocot, Polina Perlit, A. Bolotinát, N. Kogan-Bernsteint”. A *Zsidó Enciklopédia* arról tájékoztat minket, hogy ezért a zendülésért 26 zsidót és 6 oroszt ítéltek el. [51]

Még ugyanebben az évben, 1889-ben Mark Natanszon visszatért a száműzetésből, és a volt néppárti szervezetek helyett új szervezet összekovácsolásába kezd *Narodnoje Pravo* (Nép Joga) néven. Natanszon már tapasztalhatta a marxizmus megjelenését Oroszországban (amelyet Európából „hoztak be”), és annak a néppárttal való vetélkedését.

---

193 Egy pud 16,38 kilónak felel meg.

194 *Mihail Rafailovics Goc:* (1866-1906) az SZR-párt (Szociálforradalmi Párt orosz rövidítése) tagja, 1900-ban emigrált.

Natanszon minden erejét latba vetette, hogy megmentse a forradalmi mozgalmat a hanyatlástól, és hogy megőrizze a kapcsolatot a szabadelvűekkel („a legjobb liberálisok ugyanakkor félszocialisták is”). Mint azelőtt, most sem szentelt nagyobb figyelmet a meggyőződésbeli árnyalatokra. Csak az volt fontos számára, hogy mindenki egyesüljön a zsarnokság eltörlésére, amíg Oroszország észrevehetően demokratikus nem lesz, aztán majd meglátjuk...

De a felállított szervezet formátlannak, apatikusnak és tiszavirág-életűnek mutatkozott. Ráadásul immár az összeesküvés íratlan szabályainak a betartása sem volt már oly annyira fontos. Mint azt Iszaak Gurvics ékesszólóan kiemelte, a kölcsönös erőfeszítés hiánya miatt számos ember jut rendőrkézre. :ámde a forradalmárok most már olyan sokan vannak, hogy „ez a veszteség nem számít, ahol fát vágnak, ott repülnek a forgácsok!” [52]

A fiatal zsidók fejében 1881-1882 után kezdődött a változás, és ez az oroszországi forradalmár zsidók tudati fejlődésén is megmutatkozott. Ezek a fiatalok kezdtek eltávolodni a zsidóságtól, aztán sokan visszatértek; „otthagyták a »zsidók utcáját«, majd visszatértek népükhöz”. „Minden történelmi célunk a zsidó gettóhoz kapcsolódik, tőle indul le a nemzeti lényegünk összekovácsolódása.” [53] Az 1881-1882-es pogromig „közülünk, forradalmárok közül egyáltalán senki nem álmodta egy percig sem”, hogy nyilvánosan el kellene vetni nézetünket a zsidóknak a forradalmi mozgalomban való részvételéről. De a pogromok „honfitársaink többségénél felháborodás kirobbanását” okozta. És íme „most már nem csupán a művelt zsidók, de sok zsidó forradalmár is, akiknek azelőtt semmi kapcsolata nem volt nemzetükkel, hirtelen késztetést érzett, hogy erejét, tehetségét feláldozza igazságtalanul üldözött testvéreikért”. [54] „A pogromok felébresztették az alvó érzelmeket, érzékenyebbé tették a fiatalokat népük szenvedésével szemben, és a népet fogékonyabbá a forradalmi gondolatok-a, hogy ez szolgáljon alapul a zsidó tömeg önálló akciójához. ...Makacsul követjük a célunkat: az aktuális politikai rendszer lerombolását.” [55]

Íme a *Népakarat* röpirataiban váratlanul támogatja a zsidóellenes pogromokat! Ebben a „róka fogta csuka helyzetben” Lev Dejcs egyik Akszelrodnak írt levelében lefejti tanácstalanságát, mire az válaszlevelében megkérdezi: „A zsidókérdés most a gyakorlatban valóban megoldhatatlan a forradalmár számára. Mit fog csinálni például Baltán, ahol támadják a zsidókat? A védelmük... gyűlöletet szít a forradalmárok ellen, akik nem csupán a cárt ölték meg, de ráadásul támogatták a zsidókat is.” ... A kibékülés propagandájának megalkotása ma nagyon nehéz feladata a pártnak. [56]

Az istenített elnök, P L. Lavrov maga is töpreng ezen a kérdésen. „Elismerem, hogy a zsidókérdés nagyon összetett, és hogy a párt számára, amely közeledik a néphez és fellázítja őt a kormány ellen, a legnagyobb mértékben nehéz. ...a nép felfokozott hangulata, és amink szükségessége miatt, hogy *a mi oldalunkon* legyen.” [57]

Nem ő volt az egyetlen orosz forradalmár, aki így gondolkozott. A 80-as években újra feltűnik a szocialistáknál az a vonal, amely a figyelmet és a propagandát a lefejezetten zsidó körök, és ezen belül is a munkások felé irányítja. De a zsidók között a proletárok nem voltak sokan – csupán néhány asztalos, könyvkötő, cipész. Megfelelőbb azonban a nyomdászokkal dolgozni. Hiszen azok műveltebbek. Iszaak Gurvics visszaemlékezése szerint: Mojszej Hurginnal, Lev Rogallerrel, Joszif Reznyikkel „Minszkben azt tűztük fő célul egymásnak, hogy hozzunk létre egy művelt munkásmagot”. De, ha például Belosztokot vagy Grodnót vesszük, „nem találtunk ott egyetlen munkáskört sem”. Így tehát az új tagok toborzása túl nehézkes volt.

Ezen körök létrehozása nem ment nyíltan, összeesküvést kellett szőni. Az összejövetelt a városon kívül kellett megszervezni, vagy esetleg a városban, magánlakáson megtartani. Az összejöveteleken az ideológiai harcot rendszerint orosz nyelvtan- vagy természettudomány-leckékkel kezdték, és csupán kis idő elteltével kezdtek olyan önkénteseket toborozni, akik számára a szocializmust hirdették.

Ahogyan azt I. Martov elmondja, ezek a bevezető leckék voltak azok, amelyek vonzották az embereket a forradalmi körök közelébe. „Ügyeseknek és okosaknak bizonyultak”, képesnek arra, hogy saját mesterükké váljanak. „Azok, akik pontosan látogatták a mi összejöveteleinket, megkapták a képzést, nevezetesen az orosz nyelv ismeretét, mivel a nyelv ismerete igen értékes fegyver a fáskereskedők és az ipar versenyében”; ezután „»a mi kis szerencséseink«, felszabadulva a bérmunkás szerepkörből, ünnepélyesen megígérték, hogy ők maguk sem fogják alkalmazni a bérmunkát. Mindezek persze szép és jó ígéretek voltak, csakhogy a piac egészen mást követelt meg”. [58] Így aztán az is megtörtént, hogy miután kiképezték ezekben a körökben, „a munkás otthagyta a szakmáját és elment magántanulónak”. [59]

A helyi zsidó polgárság egyáltalán nem nézte jó szemmel ezen fiatalok forradalmi körökben való részvételét, mivel megértette – hamarabb és jobban, mint a rendőrség –, hogy mindez hová vezethet. [60]

Közben a dolgok szinte magállíthatatlanul haladtak előre. Mégpedig a fiatal forradalmárok által „minden felmerülő kérdésről és a szociáldemokrata alapelvekről” írt, és a londoni nyomda által szállított szocialista kiáltványok és brosúrák segítségével. Ennek a szívós lótartó munkának volt köszönhető, hogy a 10 évig tartó, lassú propaganda elvezetett a *Bund* megalakulásához.

Itt meg kell említenünk egy másik fontos tényezőt is, amelyről így számol be az egyik elkeseredett forradalmár: „még a rendőri zaklatásoknál is jobban lassította munkánkat az Amerika irányába induló, egyre növekvő emigráció. Végül is Amerika számára képzünk szocialista munkásokat.” Iszaak Gurvics az első zsidó munkáskörökről szóló rövid megemlékezéseit közbevetett megjegyzésekkel tarkítja: „azután Amerikába emigrált; New Yorkban élt”. Vagy pedig az egyik Reznyik lakásán tartott összejövetel alkalmával: „Két munkás volt jelen, egy ács és egy asztalos, most mindketten Amerikában vannak.” És két oldallal később, megtudjuk, hogy Reznyik maga is, miután visszatért a száműzetésből, „Amerikába ment”.

És azt is meg kell említenünk, hogy ennek a fordítottja is igaz volt. Egy Girsfeld nevezetű fiatal férfi, aki Amerikából jött forradalmi munkát végezni. Girsfeld korábban „Minneapolisban orvos” volt, valamint a szocialisták jelöltje a kormányzói posztra.

Persze ez az „importált forradalmár” folyamat egyáltalán nem volt számottevő és tulajdonképpen az ellenkezője volt az igaz. Így például „Abramovics első körének egyik legaktívabb tagja, bizonyos Jakov Zvirin... miután 12 hónapot ült a kresztyi börtönben..., Amerikaiba emigrált, és jelenleg New Yorkban él. „Kivel” Smulevicset... 1889-ben... kényszerítenék Oroszország elhagyására; 1896-ig Svájcban élt, ahol is a szociáldemokrata szervezet aktív tagjává vált. Aztán „letelepül Amerikában... és Chicagóban él”. Végül maga az emlékezés írója így fejezi be: „1890-ben én magam is elhagytam Oroszországot”, még annak ellenére is, hogy néhány ével azelőtt „másképp láttuk a dolgokat”. A munkások körében szocialista propagandát folytatni minden művelt, becsületes férfinak kötelessége. Így fizetjük meg „történelmi tartozásunkat” a nép felé. És mivel rajtam nyugszik a propaganda elkészítésének feladata, ezért ebből nagyon is természetesen következik, hogy jogom van követelni a lehetőséget, hogy ezt a kötelességet betölthessem.” New Yorkba érkezvén 1890-ben, Gurvics talált „egy önképző orosz munkásszövetséget”, amelyet majdnem kizárólag minszki illetőségű kézművesek alkottak, és az orosz újévet megünnepelendő, megszervezték „a minszki szocialisták bálját”. [61] Abban a New Yorkban, ahol akkoriban „a helyi szocialista mozgalom... tagjainak többsége zsidó volt”. [62]

Mint ahogy azt ettől a kortól kezdve látjuk, az óceán nem jelentett számottevő akadályt az összekovácsolódásra, és a zsidók vezette forradalmi akciók folytatására. Ennek az élő kapcsolatnak később még igen fontos hatása lesz Oroszországra.

Igazságtalanok lennénk azonban, ha az előbbiekhez kapcsolódva azt állítanánk, hogy majd minden fiatal zsidó elhagyta az orosz forradalmi tradíciót. Sokan még a 80-as, 90-es években is ragaszkodtak hozzá. Ráadásul, ahogy azt D. Sub kifejti, a pogromok és a III. Sándor korlátozó

intézkedései esetenként még jobban fel is tüzelték őket a harcra.

*

Ekkor azonban már szükségessé vált elmagyarázni az orosz népnek, hogy miért is vett részt annyi zsidó a forradalmi mozgalomban. A nélkülöző emberekhez fordulva a népies röpiratok lassan összeállítottak egy egész frázisgyűjteményt, amely 1917-ig igen erős hatást váltott ki. Nézzünk most meg tehát egy ilyen röpiratot, amely segít megismerni érvelésüket.

Nehéz az orosz sorsa, a cár, s a kormány vasmarokban tartja. De még talán ennél is keserűbb a nélkülöző zsidó osztályrésze. „A hatalom gúnyolódik rajta és haláláig sanyargatja. Létezése csupán ínséges élet, hosszú agónia”, és „testvérei a nyomorban és a fáradságos munkában a parasztok és az orosz munkások…, addig amíg tudatlanságban vannak idegenként kezelik őt”. Egymást követik a didaktikus kérdés-feleletek: „a zsidó kapitalisták ellenségei a dolgozó orosz népnek?” Ellenségek, de minden kapitalista megkülönböztetés nélkül és kevéssé fontos a munkás népnek, hogy ez, vagy az fosztja ki. Nem kell a dühöt a zsidókra összpontosítani – „a zsidó nem rendelkezik földdel… nincs egyetlen módja sem a boldogulásra”. Ha a zsidók nem művelik a földet, az azért van, mert „az orosz kormány nem engedélyezi nekik a vidéken való letelepülést”; de a kolóniáikban „remek földművesek. A földek nagyszerűen hasznosítottak… a kezük munkája által. Nem kérnek semmiféle külső segítséget és nem művelnek semmilyen kiegészítő mesterséget. …Szeretik a nehéz munkát a földeken. …A nélkülöző zsidók megkárosítják az orosz munkások gazdasági érdekeit?” Ha a zsidók kereskednek, „ezt szükségből és nem jókedvből teszik; minden más út zárna van előttük, és valamiből meg kell élni; szívesen abbahagynák a kereskedést, ha megengednék nekik, hogy elhagyják ketrecüket”. Ha van is köztük csirkefogó, ezért a cári kormányt kell hibáztatni. – „A zsidó munkások megkezdték a harcot, hogy jobbá tegyék teltételeiket abban a korban, amikor Oroszországban a munkás nép elnyomott volt.” A zsidó munkások „minden lelnél hamarabb elvesztették a türelmüket… és még most is, több tízezer zsidó a tagja az orosz szocialista pártnak.

Propagálták az országban a kapitalista rendszer és a cári kormány gyűlöletét.” Ezzel pedig „merész szolgálatot tettek az orosz dolgozó népnek”, és ezért van az, hogy az orosz kapitalisták utálják j őket. A kormány „a rendőrség közbeiktatásával segítette a pogromok előkészítését; odaküldte a rendőrséget, a hadsereget, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak a fosztogatóknak... szerencsére, nagyon kevés munkás és paraszt volt közöttük... igen, a zsidó népi tömeg gyűlöli ezt a felelőtlen cárista kormányt”, mivel „az a kormány akarata volt, hogy a zsidó gyerekek fejét szétverjék a falon ...hogy az utcán megerőszakolják a zsidó nőket, az időseket ugyanúgy, mint a kislányokat. És eközben arcátlanul hazudik az, aki a zsidókat az orosz nép ellenségének tartja... és ezután hogyan gyűlölhetnék Oroszországot? Van másik hazájuk?” [63]

*

A forradalmi tradícióban meglepő ismétlődések vannak. A. Bibergalt 1876-ban elítélték, mert részt vett a kazani templom előtti tüntetésen. És milyen meglepő, hogy lányát, a szentpétervári egyetem diákját, 25 évvel később, 1901-ben ugyancsak ezen a kazani téren, ennek a tüntetésnek az emléknapján tartóztatták le. (Majd 1908-ban, az SZR-párt[195] tagjaként a Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg[196] ellen elkövetett merénylet miatt ítélik kényszermunkára.)

Az idő múlásával az orosz forradalmárok egyre inkább igényelték a zsidók közreműködését. Ugyanis egyre jobban megértették, hogy milyen előnyöket húzhatnak belőlük, mint valami „gyújtószerkezetből”, a forradalom számára. (Gondoljunk csak kettős harcukra, amelyet a nemzeti kérdések terén és a gazdasági rend ellen folytattak.)

Aztán 1883-ban Genfben feltűnik a *Munkafelszabadítás Csoport* (Gruppa Oszvobozsdjenija Truda) nevű szervezet, amelyre úgy tekinthetünk, mint a születendő oroszországi

---

[195] *SZR-párt:* Oroszországban 1901-ben alaklelt Szociálforradalmi Párt. Az értelmiség körében erős befolyással bírt. A terrort hirdette. 1905 után kettészakadt.

[196] *Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg:* (1847-1909) III. Sándor fivére és Cirill nagyherceg apja.

szociáldemokrácia agyközpontjára. Alapítói között volt Plehanov[197], Vera Zaszulics, L. Dejcs és P Akszelrod. [64]

A szervezet a svájci központ ellenére nincs hátország nélkül. Ugyanis Oroszországban testet ölt az az eszmei áramlat, amely igencsak hathatós támogatást nyújt számukra. A lerombolt *Fekete Földosztás* régi tagjaiból alakult szerveződést (amely tagszámát tekintve igencsak meghaladta a *Népakarat*ét), „felszabadítók”-nak (*oszvobojdencsij*) hívják. Ha megnézzük a tagok listáját, igen sok fiatal zsidót találunk közöttük. A két legismertebb személy: Izrail Gelfand (a leendő híres Parvus) és Rafail Szolovejcsik. Utóbbi bejárta Oroszországot, hogy a városokban beindítson egy-egy forradalmi csoportot vagy akciót. Éppen ezért 1889-ben letartóztatják. Amikor aztán a *Munkafelszabadítás* más tagjaival együtt perbe fogják és elítélik, a vádlottak padján zsidókat is találunk mellette. [65]

Ehhez a szociálforradalmi irányhoz tartozott David Goldendah is, a majdani bolsevik[198] „Rjazanov” (aki Ogyesszából 1889-ben elmenekült és külföldre emigrált, hogy kikerülje a katonai szolgálatot.) [66]

Azt is fontos megemlíteni, hogy a Népakarat összeomlása után is igen jelentős létszámú csoport maradt. Tagjai között van: Dembo, Rugyevics, Mandelstam, Borisz Rejnstejn, Ludvig Nagel, Bek, Szolja Sencisz, Filippeo, Leventisz, Seftel, Varnehovszkij és sokan mások). [67]

A kis csoportocskák – *Népakarat*, *Fekete Földosztás*, *Munkafelszabadítás* – tagjai nagy erőket fordítottak az egymás közötti versengésre és az elméleti összecsapásokra.

A 20-as években megjelent háromkötetes „*Történelmi és forradalmi gyűjtemény*” végtelenül hosszú és unalmas

---

[197] *Georgij Valentyinovics Plehanov:* (1856-1918) marxista szociáldemokrata, a *Népakarat* vezető tagja, 1880-ban emigrál. A mensevik párt vezére.

[198] *Bolsevik (orosz):* többség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt forradalmi (kommunista) szárnyának, illetve tagjainak elnevezése. A párt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a forradalmi irányvonal képviselői, a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség”) platformjával szemben.

leírásokban ad képet ezekről a szóbeli versengésekről, melyek állítólag sokkal fontosabbak voltak számul-a, mint az összes egyetemes történelmet és gondolkodást érintő kérdések halmaza együttvéve. Ez a munka – részleteiben az 1880-1890-es évek oroszországi forradalmárjainak lelki beállítottságáról szóló halálosan unalmas anyag – talán kivárja még a maga kutatóit.

Aztán eljött az az időszak is, a szovjet korszak 30-as éveitől, amikor már egyáltalán nem sorolták föl büszkén és részletesen azokat a férfiakat és nőket, akik részt vettek a forradalomban. A történelmi és politikai publikációkban a forradalmi múltnak ez a része többnyire tabunak szánút és számított. Így aztán, többet nem idézték fel a szerepüket és a nevüket azoknak a zsidóknak, akik részt vettek az orosz forradalmi mozgalomban. Ez a szemlélet még a mai napig is él – így az ilyen fajta felidézés rossz érzéseket kelt. Márpedig amikor a történelmet írjuk, semmi sem erkölcstelenebb és veszélyesebb, mint akármit is elhallgatni. Ez később aztán ellenkező értelmű torzulást okoz.

Mint azt a *Zsidó Enciklopédiá*ban olvashatjuk, ha „pontos számokkal beszámolni a zsidó elem valós fontosságáról az orosz felszabadítási mozgalomban nem tűnik lehetségesnek” [68], erről számos más forrás alapján mégis megközelítő képet festhetünk.

Gesszen arról tájékoztat minket, hogy „az 1879-es év első félévében az államellenes bűncselekmények miatt megvádolt 376 vádlottnak csak 4%-a volt zsidó” és „az 1880-as évek folyamán a szenátus előtt elítélt 1054 személyből..., 6,5% volt zsidó”. [69] Más szerzőknél is hasonló becsléseket találunk.

A forradalmi mozgalomban részt vevő zsidók száma évtizedről évtizedre nő, szerepük egyre nagyobb hatású és egyre közismertebb. A szovjethatalom első évei alatt, amikor ez még büszkeség kérdése volt, az egyik, az érdeklődés középpontjában lévő kommunista, Lure-Larin így vélekedett: „A cári börtönökben és száműzetésben a zsidók gyakran a bebörtönzöttek és a száműzetésben élők egynegyedét tették ki.” [70] A marxista M. N. Pokrovszkij a különböző kongresszusok adataira támaszkodva összegzi,

hogy „a zsidók az összes forradalmi párt tagságának egynegyed és egyharmad közötti részét teszik le”. [71] Mindenesetre Az *Új Zsidó Enciklopédia* ezeket a becsléseket némi fenntartással kezeli.

Vitte, a Herzlel való egyik találkozása alkalmával 1903-ban azt igyekezett bebizonyítani, hogy noha a zsidóság Oroszország lakosságának csak 5%-át, vagyis a 136 millióból körülbelül 6 milliót tesz le, a forradalmároknak viszont csaknem 50%-a az ő köreikből kerül ki. [72]

N. N. Szuhotyin tábornok, a szibériai régió főparancsnoka 1905. január elsején nemzetiség szerinti statisztikát készített az egész Szibériában felügyelete alá helyezett politikai elítéltekről. Statisztikája szerint a politikai elítéltek megoszlása a következő volt: 1898 orosz (42%), 1678 zsidó (37%), 624 lengyel (14%), 147 kaukázusi, 85 balti és 94 más nemzethez tartozó.

Márpedig, ezek az adatok csupán a száműzöttekre és az 1904-es évre vonatkoznak, vagyis nem tartalmazzák a börtönök és fegyházak foglyait. Mégis lehetővé teszik, hogy átfogó képet kapjunk a helyzetről. Található itt egyébként egy érdekes kiegészítés azokkal kapcsolatban, „akik megbújtak valahol”, nevezetesen 17% orosz, 64% zsidó és 19% más nemzetiségű. [73]

És ha már a vádlottaknál és elítélteknél tartunk, íme V. Sulgin[199] tanúvallomása: Kijevbe 1899-ben érkeznek el a diáktüntetésekről szóló hírek. „Az egyetem hosszú folyosója forrongó fiatalok tömegétől nyüzsgött. Meglepett a zsidók túlnyomó többsége. Hogy többen vagy kevesebben voltak, mint az oroszok, nem tudom megmondani, de kétségtelenül ők »domináltak«, mivel ők voltak azok, akik vezették ezt az egyenruhás tumultust.” Nem sokkal ezután kezdték lelökdösni a tanárokat és a nem sztrájkoló diákokat az előadótermekből. Aztán ez a „tiszta és szent ifjúság hamis képeket készített, amelyeken láttuk a kozákokat, amint verik a diákokat. Ezek a klisék, olyanok voltak, mintha a »valóságról« készítették volna”, pedig rajzok után

[199] *Vaszilij Sulgin:* (1878-1976) a duma jobb szárnyának vezetője, amellyel szakít Bejlisz-ügy idején. Részt vesz a Haladó Blokkban; Gucskovval együtt veszi át II. Miklós lemondását, 1944-ig Jugoszláviában politikai menekült, ahol elfogják és 12 évet munkatáborban tölt. Közel 100 évesen hunyt el.

készítették. „Nem minden zsidó diák balos..., egyesek a mi oldalunkon voltak, de ezek aztán sokat szenvedtek, a közösség üldözte őket.” Sulgin hozzáteszi: „a zsidók szerepe a forradalmi forrongásban az egyetemeken köztudomású volt, és egyáltalán nem volt kapcsolatban az ország népességében található számarányukkal”. [74]

Miljukov ezt úgy minősítette, mint „a zsidók forradalmi szellemére vonathozó legendákat. ...Ugyanis nekik (kormányhivatalnokoknak) szükségük van legendákra, mint ahogy a primitív embereknek is szükségük van rímelő prózára.” [75] G. P Fedotov ellenben így ír: „a zsidó náció a 80-as évektől morálisan szabad... hasonlóan a Péter korabeli orosz intelligenciához, mégis a legmagasabb fokon hontalan, így internacionalista és aktív ...Éppen ezért pillanatok alatt átveszi a vezető szerepet az orosz forradalomban. ...Ezáltal rendkívül erősen rányomta a bélyegét, éles és komor karakterét az orosz forradalom morális keresztmetszetére.” [76] A 80-as években a zsidó és orosz elit nem csupán közös forradalmi akciókban, de minden lelki vonzalomban, és főleg különösen lángoló gyökértelenségében érzett együtt.

Az egyik kortárs nő, az események egyszerű szemtanúja szerint (Zinaida Altanszkaja, Fjodor Krjukov[200] író orlovi levelezője) ez a század eleji zsidó fiatalság így tűnt fel: „...náluk van a harc művészete és szerelme. És micsoda tervek! Nagyszabásúak és merészek! Van valami sajátosságuk, a szenvedés értékes dicsfénye. Vonzódunk hozzá és bosszankodunk” (ti. hogy az orosz fiatalság nem ugyanolyan).

M. Agurszkij a következő feltételezését hangoztatja: „A forradalmi mozgalomban való részvétel bizonyos szinten egyfajta beolvadást jelentett, megfelelőbb) volt, mint a keresztelés útján történő befogadás”; és annál is értékesebbnek tűnt, mert egyfajta lázadást jelentett a saját zsidó burzsoáziájukkal [77] és vallásukkal szemben, amelyek ezentúl semmit sem számítottak a forradalmároknak.

---

[200] *Fjodor Dmitrievics Krjukov:* (1870-1920) kozák író, populista. A polgárháborúban hal meg tífuszban. Neki tulajdonítják a Nobel-díjas (Solohov) Csendes Don című könyv megírását.

Eközben ez a „megfelelő(bb)” egybeolvadás nem volt sem teljes, sem valóságos: ezek közül a fiatalemberek közül sokan sietségükben kitépték gyökereiket a saját földjükből anélkül, hogy igazából gyökeret eresztettek volna az orosz földbe. Így mindkét nemzeten és kultúrán kívül maradtak, hogy ne legyenek mások, mint az *internacionalizmus* eszközei.

De, ahogyan a zsidókra vonatkozóan a jogegyenlőség maradt az orosz forradalmi mozgalom egyik fő követelése, ezek a fiatalemberek, belevetve magukat a forradalomba, szívükben és szellemükben megőrizték azt a gondolatot, hogy mindig népük érdekeit szolgálják.

Az oroszországi zsidóság felszabadítása csak a cári hatalom megdöntésével történhet meg ! Ez volt az a tézis, amit Parvus magáévá tett, mint az egész életét irányító vezérfonalat, amelyet megfogalmazott, védett és bevésett a fiatalok emlékezetébe.

Ez a tézis jelentős támogatásra lelt a zsidó társadalom egyik különleges rétegében. Nevezettek nagyjából mind olyan érett, jómódú, megfontolt emberek, akik számára teljesen idegen a szellemi kalandozás, de akik a XIX. század végétől állandó indulatot tápláltak az orosz kormányok módszerei ellen. Ebben az ideológiai közegben nőttek fel a gyermekeik még azelőtt, hogy találkoztak volna a zsidó vallás erejével. A *Bund* egyik jelentős tagja, M. Rafesz felhívja a figyelmet arra, hogy a XIX. század és a XX. század találkozásánál „a zsidó burzsoázia nem rejtette véka alá a reményeit és a forradalmi mozgalom haladására vonatkozó elvárásait. …Amit annak előtte elvetettek, abban most reménykedtek.” [78]

G. Gersuni a bíráinak a következőképpen próbálta ezt a jelenséget megmagyarázni: „Az önök zaklatásai kényszerítenek minket a forradalomba.” A valóságban a magyarázat egyszerre keresendő a zsidó és orosz történelemben – vagyis a kettő metszéspontjában.

Hallgassuk meg G. A. Landaut, a híres zsidó publicistát. Ő 1917 után a következőket írta: „Sokan voltak azok a zsidó családok, kispolgáriak ugyanúgy, mint nagypolgáriak, ahol a szülők – maguk is polgárok –, jóindulatúan nézték, sőt, néha büszkén is, szélsőséges

esetben közömbösen a sarjaikat, ah-ikeri az egyik éppen népszerű szociálforradalmi ideológia divatjegye nyomot hagyott.” Mindez azért történhetett, mert maguk a szülők is „bizonyos mértékig e felé az ideológia felé hajlottak, amely az üldözők ellen lázadt de anélkül, hogy megkérdezték volna maguktól, hogy milyen természetű volt ez a tiltakozás és milyenek voltak ezek az üldözések”.

És így történt, „hogy egyre jobban helyet kapott a zsidó társadalomban a szocializmus hegemóniája. …A civil társadalom és az állam tagadása, a polgári kultúra, az elmúlt századok örökségének az elutasítása, annak az örökségnek, amelyet a zsidóknak nem kevésbé volt nehéz eltaszítani, mint amennyire, eleurópaisodva, lemondani saját örökségükről.” A forradalmi gondolatok „a zsidó miliőben… duplán rombolóak… voltak”, mind Oroszország, mind pedig önmaguk számára is. Márpedig „ezek a gondolatok behatoltak a zsidó miliőbe, sokkal mélyebben, mint az oroszba”. [79]

Marsak kijevi ékszerész (aki a város templomának a díszítéséhez számos alkotást készített), tanúsítja, hogy „a nagypolgársággal való kapcsolattartás során megfertőződtem (a forradalmi szellemiséggel)”. [80] A többieknél ugyanaz történik, amit a fiatal Bogrovnál[201] látunk. Igen gazdag családban nőtt fel, s fiatalsága alatt a feszültség és a szenvedély csak növekszik benne. Apja a vagyonos szabadelvű nagy szabadságot engedett terrorista fiának. A szintén terrorista Goc fivérek nagyapjai, a két moszkvai Krőzus – egyik ágról Goc, másik ágról Viszockij, a multimilliárdos teagyáros – távol álltak tőle, hogy visszatartsák unokáikat, és több százmillió rubelt juttattak az SZR-pártnak. (Az 1917-es bolsevista győzelem után ez a rivális, szélsőbaloldali szociálforradalmár párt Leninéé halálos ellensége, és kivégzőosztag, valamint Szibéria jutott tagjainak osztályrészéül.)

„Sok zsidó érkezett, hogy a szocialisták sorait bővítse”, folytatja Landau. [81] A. I. Gucskov[202] 1909-ben a dumában

---

[201] *Dmitrij Grigorjevics Bogrov:* a titkosszolgálatok fiatal besúgója, 1911-ben Kijevben lelövi A. Stolipin minisztert. Halálra ítélik és kivégzik.

[202] *Alekszandr Gucskov:* (1882-1936), az Októbrista (mérsékelten baloldali) párt alapítója és vezetője, a harmadik Duma elnöke (1910. március–1911. március), a hadi iparágak pánorosz (összorosz)

tartott egyik beszédében megemlíti az egyik fiatal eszer (SZR-párt tagja) lány tanúvallomását, egyéb más dolgok mellett kiábrándultságáról. „Ő mondta, hogy a forradalmi mozgalmat a zsidók teljes egészében felvásárolták, és hogy a forradalom győzelmében a saját győzelmüket látták.” [82]

A forradalom iránti elragadtatás hatalmába kerítette a zsidó társadalmat, az alsóbb rétegektől a felsőkig, mondja I. o. Levin: „Nem csupán az oroszországi zsidó társadalom alsóbb osztályait ragadta magával a forradalmi szenvedély”, de ez a mozgalom „átfogta a zsidó nép műveltjeinek és félműveltjeinek nagy részét is” (a félműveltek – írja – a 20-as években majd a szovjet rezsim aktív vezetőit adják). „Még többen voltak a szabad foglalkozásúak között a fogorvosoktól egészen az egyetemi oktatókig azok, akik le tudtak telepedni az övezeten kívül. A hagyományos zsidó vallás kulturális örökségét elvesztve ezek az emberek nem maradtak kevésbé idegenek az orosz kultúrával és más nemzetek kultúrájával szemben sem. Ez a szellemi üresség, amely a felületesen elsajátított európai kultúra mögé volt rejtve, tette a zsidókat – akik már hajlottak a materializmusra – a kézműves és kereskedői foglalkozásuk révén is nagyion fogékonnyá a materialista politika elméletei iránt. ...A zsidók sajátos racionalista gondolkodásmódja... teszi őket érzékennyé az olyan elméletek befogadására, mint a forradalmi marxizmus.” [83]

V. Sz. Mandel, e gyűjtemény társszerzője megjegyzi: „Az orosz marxizmus – amelyet a német eredetiről másoltak – tiszta állapotában soha nem volt orosz nacionalista mozgalom, és a zsidók, akik számára semmi sem volt könnyebb, mint Oroszországban befogadni és életre kelteni a könyvekben német nyelven megírt doktrínát[203], teljesen természetesnek tartották, hogy jelentős részt vállaljanak ennek az idegen gyümölcsnek orosz földbe való átültetésében.” [84] F. A. Sztyepun így magyarázza a dolgot: „A zsidó fiatalság Marx-idézetekkel alátámasztva keményen vitatkozott arról a kérdésről, hogy az orosz muzsiknak milyen formában kell birtokolnia a földet. A

---

bizottságainak elnöke, hadügyi és haditengerészeti miniszter az első ideiglenes kormányban, 1918-ban emigrál. Párizsban hal meg.

[203] *Doktrína (latin):* tan, elmélet, elv, rendszer.

marxista mozgalom Oroszországban még az övezeten belül is a zsidó fiatalsággal kezdődött.”

Ezt a gondolatot továbbfejlesztve, V. Sz. Mandel emlékeztet, hogy „ezek a zsidók a jegyzőkönyvek – „*Cion bölcseinek jegyzőkönyve*”..., ez az ostoba és utálatos hamisítvány – fantáziálásában látják az antiszemiták ravasz szándékát, hogy gyökerestül kiirtsák a zsidó vallást. Éppen ezért, de ők maguk „készek különböző fokon, a világ új elvek alapján történő megszervezésére és hiszik, hogy a forradalom komoly lépést jelent előre az égi királyság megalapítása felé a földön, és a zsidó népnek az ő legnagyobb dicsőségére a népi mozgalmak vezetőjének a szerepét adják a szabadságért, egyenlőségért és igazságért. És a vezető természetesen nem tétovázik a meglévő politikai és szociális rezsimek ledöntéséhez látni.” E gondolathoz ad példaként Fritz Kahn *A héberek, mint kulturális faj és nép* című könyvéből vett idézetet: „Mózes volt az első a történelemben Krisztus előtt 1250 évvel, aki kikiáltotta az emberi jogokat. ...Krisztus az életével fizetett a *kommunista kiáltványok* prédikációjáért kora kapitalista államában”, aztán 1848-ban az égbolton másodszorra is felemelkedett a betlehemi csillag. ...”És felemelkedett a Júdeai tetők fölött: Marx.” [85]

Így „ebből a forradalom iránt nagy tiszteletet tanúsító közösségből bontakozik ki és különül el a zsidó társadalomban, és nem csupán Oroszországban, számos irányzat. Mindegyik reménytelenül irrealista és gyerekesen elbizakodott, magába szívva ellenállhatatlanul a zavaros kort, de magába foglalva az egész századot is.” [861

Milyen könnyedséggel és ugyanakkor milyen nehézséggel, milyen szép ígéretekkel hatol a marxizmus a művelt Oroszország tudatába! Végül a forradalom a csalhatatlan következtetések és az elkerülhetetlen jóslatok hadjáratával megtalálta a tudományos alapját!

A fiatal marxisták között ott van Julij Cederbaum; aztán Martov, a mensevikek[204] jövőbeni nagy pártvezére, aki a

---

[204] *Mensevik (orosz):* kisebbség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabály tatának kérdésében tartott vita során a Lenin vezette irányzat képviselőivel szemben kisebbségben maradt platform és tagjainak elnevezése.

legjobb barátjával, Leninnel megalakítja az uniót „az egész oroszországi munkásosztály felszabadításainak harcáért”. Martov azonban nem élvezheti azt a védelmet, mint Lenin, akit száműztek a minuszinszki kedves tájra. Martovnak három évet kell leülnie, méghozzá a turuháni kegyetlen vidéken. És szintén Martov az, aki mindig Leninnel együttműködve szerkesztette az Iszkrát[205] és létrehozta a terjesztésével foglalkozó hálózatot.

De mielőtt Leninnel együttműködött volna a minden oroszok Szociáldemokrata Pártjának megalapításában, Martov, aki Vilniuszban ekkor száműzetésben volt, 1895 körül letette az ideológiai és szervezeti alapjait az „oroszországi, lengyel, litván közös zsidó munkásunió”-nak. Martovi ötlete volt az, hogy mostantól többre kell becsülni a körökben való munkát és a tömeg között végzett propagandát, és ezért azt „zsidóbbá kell tenni”, azaz jiddisre kell fordítani. A bemutatott tervezetében Martov leírta az új unió szabályait. „Mindent elvárunk az orosz munkásosztály mozgalmától és mozgalmunkat úgy tekintjük, mint az orosz munkásmozgalom függelékét..., elfelejtettünk kapcsolatot tartani azzal a zsidó tömeggel, amely nem beszéli az orosz nyelvet.” De ugyanakkor „számunkra észrevétlenül a zsidók mozgalmát olyan magas szintre emeltük, melyet az orosz mozgalom még el sem ért”. A pillanat most jött el, hogy felszabadítsuk a zsidó mozgalmat „a mentális elnyomásból, amelynek alávetette őt a burzsoázia”, amely „a legszánalmasabb burzsoázia és a világ legalja... hogy létrehozzuk a kifejezetten zsidó munkásszervezetet, amely vezetőként és instruktorként szolgál a zsidó proletariátusnak. ...A mozgalom nemzeti karakteré”-ben Martov a győzelmet látta a burzsoázia felett, és ezzel „tökéletesen mentesekké váltunk... a nacionalizmustól.” [87]

A következő, 1896-os évben Plehanov a szocialisták nemzetközi kongresszusán a zsidók szociáldemokrata mozgalmát „az oroszországi munkáshadsereg előőrsének” [88] minősítette. Ez lesz aztán a *Bund* (Vilniusz, 1897), 6 hónappal az oroszországi Szociáldemokrata Párt

[205] *Iszkra (Szikra):* az első marxista újság, Lenin alapította külföldön, 1900 és 1903 között jelent meg. A mensevikek ezt követően még 1905-ig jelentetik meg.

megalakítása előtt. A következő lépcsőfok az orosz Szociáldemokrata Párt első kongresszusa, amelyet 1898-ban Minszkben (ahol a *Bund* központi bizottságának központja található) tartanak. A *Zsidó Enciklopédia* írja, hogy „8 küldöttből 5 zsidó volt: a *Rabocsaja Gazeta* (Munkásújság) című kijevi lap küldöttei B. Ejdelmann, N. Vigdorcsik és a *Bund* tagjai: A. Kremer, A. Mutnyik, S. Kac (ugyancsak részt vettek Radcsenko, Petruszevics és Vannovszkij). A párt háromtagú központi bizottságának – amelyet ezen a kongresszuson hoztak létre – A. Kremer és B. Ejdelmann is tagja lett.” [89] Így született meg az Orosz Szociáldemokrata Munkás Párt (orosz rövidítés: RSZDRP). Közvetlen rokonságban a *Bund*dal. (Tegyük hozzá, hogy Leninnek még az *Iszkra* létrehozása előtt felajánlották a *Bund* újságjának a vezetését. [90])

Hogy a *Bund* Vilniuszban született meg, ebben semmi meglepő nincs. Vilniusz volt ugyanis „a litvániai Jeruzsálem”. Az a város, ahol a művelt zsidó elit élt, és ahonnan Pétervárra és Moszkvába címezve nyugati irányból szállították az illegális irodalmat. [91]

De a *Bund* internacionalista ideológiája ellenére „a zsidó élet nemzeti uniójának egyik fontos tényezője lesz”. Még ha vezetői úgy óvakodtak is a nacionalizmustól, mint a pestistől. Hiába folytak külföldről, a gazdag zsidó körökből az adományok, a *Bund* azt az elvet hirdette, amely szerint nincsen egységes zsidó nép és elvetette az „egyetemes zsidó nemzet” [92] gondolatát. Ellenkezőleg, azt hangoztatta, hogy a zsidó népben két antagonisztikus[206] osztály létezik (a *Bund* vigyázott rá, hogy a nemzeti hangulatok ne „sötétítsék el a proletár osztály öntudatát”).

Eközben, az igazat megvallva, zsidó proletariátus nem is létezett. A zsidók ritkán léptek a gyárakba, mint munkások, mivel mint azt F. Kon elmagyarázza, „megszégyenítőnek tartották, hogy nem a saját uraik”. Inkább nagyon szerényen működtek kézművesként vagy akár segédként, amíg reményük be nem teljesedett saját műhely nyitására. „A gyárban dolgozni minden illúzió elvesztését jelentette azzal szemben, hogy egy szép napon saját főnöke lehet, és ezért a gyárba belépni megalázó és

[206] *Antaganisztikus (görög, latin):* kibékíthetetlenül ellentétes, ellenkező gondolkodású.

megszégyenítő dolog volt.” [93] Persze akadály volt a főnökök ellenszenve is, hogy olyan munkásokat alkalmazzanak, akiknek a szabadnapja a szombat és nem a vasárnap. Következésképpen a *Bund* kijelentette, hogy a „zsidó proletariátus” körébe tartoznak a kézművesek és a kiskereskedők, a kereskedősegédek és a kereskedelmi közvetítők is. (Marx szerint egyébként minden alkalmazásban lévő egyén proletár.) Ezekbe az emberekbe tehát mind be tudták vésni a forradalmi szellemet, és be lehetett vetni őket a zsarnokság elleni harcba. A *Bund* kijelentette, hogy a zsidók „a világ legjobb proletárjai”. [94]

Egyébként a *Bund* soha nem mondott le arról a szándékáról, hogy „fokozza tevékenységét a keresztény munkások körében”.

G. B. Szliozberg, aki egyáltalán nem gyanúsítható a szocializmussal való szimpátiával, ennek kapcsán írta, hogy a *Bund* által kifejtett hatalmas propaganda és számos beavatkozás „nehézségeket okozott a zsidók kereskedelmében és az éppen fejlődőben lévő iparukban”. A *Bund* a mester ellen uszította az inasokat, 14–15 éves gyerekeket. Ezek aztán „a többé kevésbé gazdag zsidók házainak” betörték az ablakait. Így „a Jom-Kipur[207] napján a Bund fiataljai forgószélként rontottak be a vilniuszi nagy zsinagógába, megszakították az istentiszteletet és botrányosan viselkedtek, miközben sört ittak...” [95]

De az osztály fanatizmusa ellenére a *Bund* mindig is beleolvadt a polgári szabadelvűség megfelelő egyetemes áramlatába. „A művelt világban egyre gyakrabban gondolták azt, hogy a nemzeti gondolat az öntudat felébredésében minden embernél alapvető szerepet játszik. Ez arra kényszerítette a proletár körök teoretikusait is, hogy szélesebb értelemben foglalkozzanak a nemzeti kérdéssel.” Így történt, hogy a *Bund*ban „a beolvadási törekvéseket kiszorították a nemzeti törekvések”. [96] Ezt a folyamatot Zsabotinszkij a következőképpen magyarázza. „Ahogyan nőtt, a *Bund* egyre inkább a nemzeti ideológiát helyezte a kozmopolitizmus helyébe.” [97] A korán elhunyt Abram Amsterdam, „egyike a *Bund* első fontos vezetőinek”

[207] *Jom-Kippur (héber):* engesztelőnap, zsidó ünnep.

folyamatosan „megkísérelte kibékíteni a marxista doktrínákat a nacionalizmus gondolataival”.[98]

A Bund 1901-ben tartott kongresszusának alkalmával Mark Liber (M. I. Goldman), a 17-es év egyik jövőbeni pártvezére – ekkor még 20 éves fiatalember – kijelentette: „Mindeddig meggyőződéses kozmopoliták voltunk. Nemzetivé kell válnunk. Nem kell félni ettől a szótól. A nemzeti nem jelenti azt, hogy nacionalista.” (Jó lenne ezt megérteni és magunkévá tenni, legalább 90 év múltán!) És noha ez a kongresszus kinyilvánította szándékát „a sovinizmushoz vezető nemzeti érzés dicsőítése ellen”, határozottan nyilatkozott a zsidók nemzeti autonómiája mellett, „függetlenül az általuk lakott helytől”. [99]

Ezt a nemzeti autonómiára[208] vonatkozó szlogent a Bund néhány év alatt kifejlesztette, és alkalmazta a propagandájában, valamint az 1904-es politikai kampányában... noha kétségtelenül senki sem tudta pontosan mit jelenthet az autonómia, terület nélkül. Így minden zsidó személynek biztosították volna a jogot, hogy a saját nyelvét használja a helyi adminisztrációval való érintkezésében és az állami szervezetekben... de hogyan is? (Nem kellene-e ezt a jogot akkor más nemzetek állampolgárai számára is biztosítani?)

Húzzuk alá ugyancsak, hogy tekintet nélkül a szocialista színezetére, a *Bund* „szociáldemokrata programjában” a szocialista törekvések ellenére tiltakozott „a Lengyelország visszaállítására és az alkotmányozó gyűlések bevezetésére irányuló oroszországi lépések ellen”. [100] Nacionalizmus igen, de csak saját magunk számára?

Így tehát a *Bund* csak zsidókat engedett a köreibe. És bár ez az irányultság egyszer s mindenkorra elfogadott lett, noha határozottan antiklerikális[209] volt, nem fogadta be azokat a zsidókat, akik vallásukat megtagadták. A párhuzamos orosz szociáldemokrata szervezeteket a *Bund* „kereszténynek” minősítette, de hogyan is lehetne őket másként jellemezni? És ezzel tulajdonképpen a

---

[208] *Autonómia (görög):* önálló, független, mástól nem függő.

[209] *Antiklerikális (görög, latin):* az egyház világi hatalma, befolyása ellen küzdő.

legnyersebben megsértette Lenint [101], hogyan is lehetett őt a „keresztények” közé sorolni?! ...

A Bund így azt a kísérletet testesíti meg, amely megvédi a zsidó érdekeket, nevezetesen az orosz érdekek ellenében. Szliozberg szintén elismerte: „a *Bund* tevékenysége a zsidó munkásokban felébresztette a méltóságérzetet és jogaik tudatát”. [102]

Mindezek következtében a *Bund* kapcsolata az Orosz Szociáldemokrata Munkás Párttal nem volt jó. Mint ahogyan a Lengyel Szocialista Párttal (orosz rövidítés: PPSZ) sem, amely már a *Bund* születésétől fogva „rendkívül óvatos” magatartással fordult felé, és kijelentette, hogy „a *Bund* izolációs politikája ellenséges pozícióba helyezi magát velünk szemben”. [103] A maga növekvő nacionalista öntudatával a *Bund* az orosz szociáldemokrácia többi ágával csak ellentmondásos kapcsolatokat tudott kialakítani.

Lenin azt a vitát, amelyet ő és Martov 1900 szeptemberében folytatott Plehanovval Genfben, így írja le: „G. V. (Georgij Valentyinovics) tanúbizonyságát adta elképesztő türelmetlenségének, amikor kijelentette, hogy a szervezet (mármint a *Bund*) egyáltalán nem szociáldemokrata, hanem egész egyszerűen kizsákmányoló szervezet, amely az orosz népet zsákmányolja ki. Azt állítja, hogy az a célunk, hogy kiűzzük ezt a *Bund*ot a pártból. Valamint, hogy a zsidók kivétel nélkül mind soviniszták[210] és nacionalisták, hogy az orosz pártnak orosznak kell lennie, és nem kell átadni magát „teljesen tehetetlenül” Gad törzsének[211] ...G. V. ragaszkodott az álláspontjához, mondván, hogy egészen egyszerűen hiányoznak az ismereteink a zsidó világról és tapasztalataink a velük való kapcsolatokban.” [104] Milyen érzés]ehetett Martovnak, a *Bund* első alapítójának hallgatnia ezt az éles bírálatot?!)

A Bund, annak ellenére, hogy ő volt a régebbi, 1898-ban elfogadta, hogy beépüljön az Orosz Szociáldemokrata Munkás Pártba, de csakis egységes egészként, megőrizve teljes autonómiáját, már legalább is a zsidó ügyek vonatkozásában. Elfogadta tehát, hogy az orosz párt tagja

---

[210] *Soviniszta (francia):* más népek ellen gyűlöletet szító, a nemzeti felsőbbrendűséget hirdető szélsőséges nacionalista.

[211] *Gad:* Jákob 12 fia közül az egyik. Egyike Izrael 12 törzsének.

legyen, de kizárólag azzal a feltétellel, hogy ez nem fedi semmiben az ő ügyeit. Így jött létre köztük tehát a megállapodás. Eközben, 1902 elején, a *Bund* úgy érezte, hogy az az autonómia, amelyet a Szociáldemokrata Párt első kongresszusán olyan könnyen megkapott, már nem elégséges számára, és hogy mostantól *szövetségi* módon kívánt a párthoz csatlakozni, teljes szabadságot élvezve a program kérdéseinek egészében. Ennek apropójából megjelentette kiadványát az *Iszkra* ellen. [105] a központi érv, ismerteti velünk Lenin, az volt, hogy a zsidó proletariátus „a nemzetek körén kívül helyet foglaló zsidó nép egy- része”. [106]

Itt Lenin elveszti a fejét, és kötelességének érzi, hogy ő maga vitatkozzon a *Bund*dal. Már nem csupán felhív a „(zsarnokság elleni) nyomás fenntartására, elkerülvén a párt szétforgácsolódását több különálló egységre” [107], de szenvedélyes érvelésbe veti magát bele, mellyel bizonyítani törekszik (igaz, Kautskyt követve), hogy a zsidók egyáltalán nem tekinthetők nemzetnek. Ugyanis nincs sem közös nyelvük, sem közös területük. (Ez nyíltan materialista[212] ítélet, mivel a zsidók az egyik legautentikusabb[213] nép, a legösszeforrottabbak, akik a Földön léteztek. Hiszen a szellemükben forrtak össze. Lenin a felszínes és közönséges internacionalizmusával[214] semmit sem értett meg a kérdés mélységéből, sem a zsidó nép történelmi gyökereiből.) „A különálló zsidó nép gondolata politikailag reakciós[215]„ [108], mivel igazolja a zsidó egyéni érvényesülési törekvést. (És még inkább „reakciósok” voltak számára a cionisták!) Lenin a zsidók számára a megoldást csak a teljes beolvadásukban látta. Ami végül is azt jelenti: teljesen szűnjenek meg zsidónak lenni.

Az RSZDRP Brüsszelben összehívott II. kongresszusán 1903 nyarán 43 delegáltból csupán 5-en képviselték a *Bund*ot (pedig a tárgyalásokon „sok zsidó vett részt”). És Martov, akit „tizenkét zsidó támogatott” (köztük Trockj,

---

[212] *Materializmus (latin):* az anyag, a lét elsődlegességét és a tudat, a gondolkodás másodlagosságát valló filozófiai irányzat. *Materialista:* a materializmuson alapuló.

[213] *Autentikus (latin):* valódi, hiteles, itt: hivatott.

[214] *Internacionalizmus (latin):* nemzetköziség, a népek barátságának, szabadságának, együttműködésének és egyenlőségének elve.

[215] *Reakciós (latin):* itt önkényes, erőszakos.

Dejcs, Martinov, Ljadov, hogy csak ezeket a neveket említsük), a párt nevében felszólalt a *Bund* által óhajtott „szövetségi" elv ellen. A *Bund* tagjai ekkor elhagyták a kongresszust (ami lehetővé teszi a Lenin által javasolt 1. számú paragrafus rendelkezései alapján a kérdés elnapolását), majd a pártból is távoztak. [109] (Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkás Párt bolsevikokra és mensevikekre való szakadása után „a mensevik pártvezérek – A. Akszelrod, A. Dejcs, L. Martov, M. Liber, L. Trockij [110] voltak" –, valamint F. Dan, P. Abramovics és Plehanov kívülállók maradtak.)

A *Bund*, vagy ahogy akkoriban mondták, a „zsidók utcája", gyorsan erős és tevékeny szervezetté vált. „Az 1905-ös események hajnaláig a Bund a legerősebb szociáldemokrata szervezet volt Oroszországban, jól bejáratott gépezetével, szilárd fegyelemmel, összeforrott tagsággal, hajlékonysággal és a konspirációban való nagy tapasztalattal. ...Sehol máshol nem találunk olyan fegyelmet, mint a *Bund*ban." A *Bund* „bástyája" ekkor az északnyugati régió volt. [111]

Mindamellett félelmetes vetélytárs bukkan fel a Bunddal szemben. Ez pedig nem más, mint az 1901-ben létrejött „Független Zsidó Munkáspárt". Ez a párt Zubatov[216] hatására és bátorító szónoklatai nyomán meggyőzte a zsidó munkásokat – és mindazokat, akik ezt hallani akarták –, hogy nem szociáldemokrata ideológiára van szükségük, mert e nélkül is harcolhatnak és harcolniuk is kell a burzsoázia ellen, megvédve így saját gazdasági érdekeiket. Ráadásul nemcsak a munkások, de a kormány is érdekelt a *Független Zsidó Munkáspárt* sikerében, így tehát törvényesen cselekedhetnek majd, a hatalom csak jóindulatú bíró lesz. Ennek a mozgalomnak az élére az elszánt Maria Vilbusevics, egy molnár lánya állt. „Zubatov követői... nagy sikert élveztek Minszkben a (zsidó) munkások körében." Szenvedélyesen szembehelyezkedtek a Bund tagjaival és sokakat megnyertek gazdasági jellegű sztrájkok szervezésével. Ogyesszában is tevékenykedtek, nem is sikertelenül. A kezdeti sikerek ellenére azonban kis idő elteltével minden a párt ellen dolgozott; mint például az

[216] *Szergej Vaszilijevics Zubatov:* (1864-1917) a moszkvai rendőrség, valamint a rendőrség különleges ügyosztályának vezetője.

ország méretei, de leginkább a beijedt kormány. Így aztán Pleve a „függetlenekkel” együtt végül is megbuktatta Zubatov tervét. Sajevicsot 1903-ban letartóztatták, bár elég rövid büntetésre ítélték. Ekkor azonban megérkeztek a kisinyovi pogrom[217] hírei, és a „függetlenek” hirtelen lehetetlenné váltak. [112]

Ezalatt az idő alatt „a *Bund* külföldi csoportoktól kapott segítséget”. Elsősorban Svájcból, aztán Párizsból, Londonból és az Egyesült Államokból, ahol az „akciócsoportok elég jelentős méreteket értek el”. Szerveztek „klubokat, baráti köröket és a *Bund* oroszországi tevékenységét segítő szervezeteket. Ez főleg anyagi természetű segítség volt.” [113]

A *Bund* 1901-től lemondott a „gazdasági terror”-ról (a tulajdonosok, a gyári adminisztráció elleni támadásáról, megveréséről), mint indoklásukban szerepet azért, mert a terror „elhomályosította a munkások szociáldemokrata tudatát”. A párt emellett úgy tett, mintha ugyanakkor elítélné a politikai terrort is. [114] Ami nem akadályozta meg a Girs Lekkert nevű cipészt, a *Bund* tagját, hogy rálőjön Vilniusz kormányzójára – őt ezért elfogása után perbe fogták, majd felakasztották. A fiatal, még kiskorú Mendel Dejcs szintén adott le lövéseket, melyek „a zsidó tömegek mozgalmának tetőpontját” [115] jelezték. Ekkor a *Bund* feltette magának a kérdést, hogy nem kellene-e visszatérnie a terrorhoz. Ezt követően hozott 1902 nyarán a berdicsevi konferencián határozatot a „szervezett bosszúállásról”. De erről igen kemény vita bontakozik ki a *Bund* köreiben, és a következő évben a kongresszus formálisan törölte a berdicsevi konferencia ezen kitételét. [116] Lenin állítása szerint a *Bund* 1903-ban felhagyott a „terrorista kísérletek engedélyezésével”. [117]

A terror, amely már többször is bemutatkozott Oroszországban, általános támogatottságot élvezett. Benne volt a kor levegőjében, és a fiatalság körében egyre inkább elterjedt a szokás, hogy „arra az esetre”, lőfegyvert birtokoljanak (amit igen könnyen beszerezhettek a csempészektől). Ez a szinte divattá vált „őrület” felkeltette

---

[217] *Kisinyovi pogrom:* az antiszemita pogromok legvéresebbike 1903 áprilisában Kisinyovban, Besszarábia székhelyén történt.

az övezet fiataljaiban a gondolatot, hogy megalakítsák saját harci csoportjaikat.

De a *Bund*nak – az *Önálló Zsidó Munkáspárt* tiszavirág-életű tevékenysége mellett – igen hatékony és veszélyes vetélytársai is voltak. Vajon véletlen történelmi egybeesése, vagy az idő tényleg elérkezett a zsidó nemzeti öntudat újjáéledésére? Mindenesetre 1897-ben, egy hónappal a *Bund* megalapítása előtt tartották a cionisták első egyetemes kongresszusát. Így történt, hogy az 1900-as évek elején a fiatal zsidók új utat kezdtek kitaposni maguknak, mégpedig „a közszolgálat útját …így az *Iszkra* és *Bnej Mose* (»Mózes fiai«) kereszteződésében egyikük jobb, másikuk bal felé fordult". [118] „Csoportjaink programjában feltűnt a nemzeti téma képviselete 1904 és 1906 között." [119]

Már láttuk, hogy ezt a témát nem hagyhatta figyelmen kívül a szocialista *Bund* sem, és nem maradt más hátra, mint hogy egyre élesebben kritizáljon. Hiszen a cionizmus felszítja a nacionalista érzést és ezáltal akadályozza az osztályöntudat kifejlődését.

Az új nemzeti mozgalom sikerét az is jól jelzi, hogy „a cionista körök tagjainak létszáma a fiatalság között meghaladta a forradalmi szocialista pártokba belépett fiatalok számát". [120] (Habár voltak ellenkező példák is. G. Gurevics, a genfi szocialista zsidó „Pravda" kiadója irányt változtatva, teljesen a zsidók Palesztinába való áttelepítésének a szószólója lett.) A *Bund* és a cionizmus között elmélyített árok lassanként megtelt újabb és újabb pártokkal – Poalej Cion[218], Ceirej Cion[219], „cionista-szocialisták", a *szerpovci* (szejmovci). Mindegyik a saját módján ragozta a cionizmust és a szocializmust.

Érthető, hogy az egymáshoz ilyen közel álló pártok között elkeseredett harc kezdődik, ami egyáltalán nem könnyítette meg a Bund dolgát. Ráadásul ezekben az években ugrásszerűen megnőtt az Oroszországból történő zsidó kivándorlás. Miért kellene emigrálni? Mi ennek az

---

[218] *Poalej Cion (héber):* Cion munkásai. Az 1905-ben Lengyelországban alakult Zsidó Szocialista Munkáspárt elnevezése. A marxista elveket valló szociáldemokrata cionista zsidók szervezete volt.

[219] *Ceirej Cion (héber):* ifjú cionisták. A XIX. század végén Lengyelországban alakult, a főiskolai zsidó csoportokat egyesítő mozgalom.

értelme? Hiszen a zsidó proletariátusnak fej-fej mellett kell küzdenie minden ország munkásosztályával együtt a szocializmusért, ami majd mindenhol automatikusan megoldja a zsidókérdést!

*

A történelem folyamán gyakran vádolták a zsidókat azzal a ténnyel, hogy közülük sokan uzsorások, bankárok, nagykereskedők voltak. Igaz, ezzel a zsidók a kapitalista világ megteremtőjeként elősegítették az idejétmúlt gazdasági rendszerek átalakulását (legfőképpen pénzügyi keretek között). Ezt Werner Sombart, a nagy politikai közgazdász írta le meggyőző és heves stílusban. A forradalom első éveiben ezt a körülményt egyébként a zsidók érdemének tudták be, és úgy kezelték, mint egy elkerülhetetlen, és kihagyhatatlan lépcsőfokot a szocializmus útján. Krilenko 1919-ben vádiratainak egyikében igen fontosnak tartja meg jegyezni, hogy „a zsidó nép a középkor óta az új hatásnak, a tőkének köszönhetően elhagyta sorait és... siettette... a kor gazdasági formáinak a megszűntetését”. [121] Igen, gazdasági és kereskedelmi téren a kapitalista rendszer, politikai téren pedig a demokratikus rendszer sokat köszönhetnek a zsidók építő hozzájárulásának. Cserében ezek a rendszerek a legkedvezőbbek a zsidó kultúra és élet kibontakozására.

Csakhogy van itt egy megmagyarázhatatlannak tűnő történelmi rejtély, miszerint nem csupán ezek a rendszerek voltak az egyedüliek, amelyeket a zsidók előnyben részesítettek.

Ha a Bibliát tanulmányozzuk – emlékeztet minket V. Sz. Mandel –, felfedezzük, hogy még a monarchia gondolatát is nem más, mint a héberek találták ki, és adták át a keresztény világnak. Az uralkodót nem a nép választja meg, ő az Isten választottja... innen származik a rítus, amelyet a keresztény népek örököltek, a koronázás és a királyok felkenése.” [122] (Helyesbíthetnénk persze ezt azzal, hogy a fáraókat már sokkal régebben fölkenték és ők is az isteni akarat birtokosai voltak.) A. Valt-Leszin volt orosz forradalmár így- emlékezik vissza: „A zsidók nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a forradalmi mozgalomnak. Minden reményüket a Pétervárra címzett

kérelmekbe, vagy a minisztériumok tisztviselőinek jutatott baksisokba[220] vetették – és egyáltalán nem a forradalomba.” [123] Ezt a befolyásos körök közelébe igyekvő, a máshonnan jövő segítségre váró magatartást a nyughatatlan zsidó fiatalok már a középkortól a megalázó „stadlan” [221] gúnynévvel illették. G. B. Szliozberg, aki hosszú évekig a szenátusban és a belügyminisztériumban dolgozott, ahol türelmesen kellett megoldania a magántermészetű zsidó problémákat, úgy ítélte meg, hogy a zsidók jövőjének szempontjából ez az út a legbiztosabb és legeredményesebb. Ő elkeseredetten nyugtázta a fiatalok türelmetlenségét.

Igen, minden bizonnyal tökéletesen oktalan dolog volt a zsidók részéről csatlakozni a forradalmi mozgalomhoz, amely Oroszországban szétrombolta a normális élet menetét, következésképpen az oroszországi zsidókét is. Ment a monarchia és a burzsoá rend ledöntésében – mint nem sokkal korábban ezek megerősítésében – a zsidók az előőrsben találták magukat. Ilyen a zsidó karakter veleszületett mozgékonysága, a szociális áramlatok és a jövő iránti túlzott érzékenysége.

Azonban nem először esik meg az emberiség történetében, hogy az emberek legtermészetesebb lendülete hirtelen a természetükkel legellentétesebb szörnyűségekhez vezeti őket.

---

220 *Baksis (perzsa):* megvesztegetési pénz.

221 *Stadlan:* zsidó tisztviselők, a középkorban a zsidó közösség és az állami hatóságok között közvetítettek.

7.
A CIONIZMUS SZÜLETÉSE

Hogyan alakult a zsidó öntudat Oroszországban a XIX. századmásodik felében?

V. E. Zsabotinszkij 1910 körül ezt az átalakulást az ő kissé túlfűtött módján így írja le: kezdetben a zsidóság nagy része ellenszegült a felvilágosítási törekvéseknek „a saját eredetiségének túlzottan felértékelt és fanatikus előítéleteivel”. De az idő megtette a maga jótékony hatását és „ahogyan eddig menekültek a zsidók a humanista kultúra elől, most úgy törekednek rá… és ennek a tudásszomjnak az eluralkodása tett minket, orosz zsidókat a világ talán első nemzetévé”. Azonban „a cél felé szaladtunkban túlhaladtunk azon. Célunk olyan zsidóember kialakítása volt, aki zsidóságát megtartva, az egyetemes ember életét élné”, és „íme, mára már teljesen elfelejtettük, hogy meg kellett volna maradnunk zsidónak. …Nem értékeltük többé zsidó lényegünket, és eretek a súlya ránk nehezedett.” Ki kell „irtanunk önmagunkat megvető gondolkodásmódunkat és hagyni, hogy önbecsülésünk visszatérjen. …Panaszkodunk, hogy lenéznek minket, de majdnem odáig jutottunk, hogy mi vetjük meg saját magunkat.” [1]

Ez a leírás számításba veszi a beolvadási mozgalom általános tendenciáját, de nem annak sokoldalúságát. Ahogy már láttuk (4. fejezet), a publicista és szépíró Perec Szmolenszkin, a XIX. század 60-as éveinek a végétől határozottan fellépett az értelmiségi zsidók beolvadásának tendenciaíja ellen, amely ugyanannyira észlelhető volt Ogyesszában, mint ahogy Németországban is megmutatkozott. Ugyanakkor hadat üzent a „bigottok[222] és az álszentek ellen, akik ki akartak üldözni minden ismeretet Jákob házából”. Ugyanúgy „a felvilágosult álszentek ellen, akik mézédes szavakkal el akarják tántorítani Izrael fiait atyáik hagyományaitól”. Nem, nem kell szégyellni eredetünket, hanem gazdagítani kell a nyelvet és a nemzeti

[222] *Bigott (francia, német):* vakbuzgó, vakhitű, szenteskedő ember.

méltóságot; vagyis a nemzeti kultúra csakis a nyelvnek, az óhébernek köszönhetően maradhat fenn. Ez annál inkább fontos, mivel „a zsidósig meg van fosztva saját földterületétől, hazájától”, így különleges helyzetben „szellemiségében képez nemzetet”. [2] A zsidóság igenis nemzet, nem pedig vallási felekezet. Szmolenszkin a „haladó zsidó nacionalista” doktrína zászlóvivője volt. [3]

A 70-es években Szmolenszkin hangja gyakorlatilag válasz nélkül maradt. De ennek a periódusnak a végén, a balkáni szlávok felszabadulása elősegítette az oroszországi zsidók nemzeti ébredését. Azonban az 1881-1882-es pogromok összeomlasztották a *haszkalai* ideákat. „Az a meggyőződés, hogy a civilizáció le fogja zárni a valamikori zsidózaklatásokat, és hogy a zsidóság – a felvilágosultaknak köszönhetően – elkezdhet közeledni az európai népekhez, jelentősen megingott.” [4] (A dél-ukrajnai pogrom tapasztalata ily módon kivetítődni látszik minden európai zsidóra?) Az orosz zsidóság körében azok között, akik a tradicionális judaizmushoz igyekeztek visszatérni, megjelent a „bűnbánó értelmiség típusa”. [5]

Ezalatt történt, hogy a már 60-as éveiben járó Lev Pinszker, a jó hírű orvos és publicista határozottan felszólította az orosz és németországi zsidókat az *autoemancipacióra*[223]. Pinszker leírta, hogy az egyenjogúságba vetett hit összeomlott és hogy ezentúl el kell fojtani a népek közötti testvériségbe vetett legkisebb reményt is. „Ma a zsidók nem léteznek nemzetként; mindenhol idegennek számítanak, a körülöttük élő népek elnyomását és megvetését kell elviselniük.” A zsidó nép „bolyongó halott szellem az élők között. …Csak a vak nem veszi észre, hogy a zsidóság »kiválasztott népe« egyetemes utálatnak örvend.” A zsidók nem tudnak „beolvadni egyetlen nemzetségbe sem és ebből következően, egyik nemzet sem képes megértést tanúsítani irántuk. …Más népekkel való összeolvadási törekvésük miatt jócskán feláldozták saját nemzeti jellegüket”, de „mindenhol csak azt érték el hogy, azonos származású lakólmok tekintik őket”. A zsidó nép sorsa más népek jóindulatának függvényévé válik. A gyakorlati megoldás tehát „a saját

[223] *Autoemancipáció:* önfelszabadítás, önegyenjogúsítás; ez egyben híres munkájának a címe.

területén élő nemzet” megalakításában rejlik. Következésképpen alkalmas földterületet kell találni a „világ bármely pontján” [6], amelyet a zsidók benépesítenek.

Egyébként az 1860-as (egyetemes izraelita) szövetség megalakítása a zsidók egységes állásfoglalásának első jele volt a beolvadás visszautasításának tekintetében.

Ugyanakkor az oroszországi zsidóknál már létrejött a *palesztinai visszatérést* szorgalmazó mozgalom: törekvésük a Palesztinába való letelepedés volt. (Alapjában véve a hagyományos vallási köszönésnek megfelelően: „Jövőre Jeruzsálemben”.) Ez a mozgalom 1881-1882 után kezdett el jelentősen bővülni.

„Erőfeszítéseket kell tenni Palesztina gyarmatosítására... azért, hogy egy évszázadon belül a zsidók végleg elhagyhassák Európát, aki rossz vendéglátó. ...A tradicionalizmus, a szektásság és a vallási előítéletek meggátolására” ösztönző felvilágosítók korábban terjesztett tanait, miszerint „küzdeni kell az ortodoxia, a *haszidizmus* és a vallási előítéletekkel szemben – a kiengesztelésre és a zsidó életközösségek szövetségére, a palesztinai gondolat megvalósítására, apáink Júdeájába való visszatérésre való felhívás váltotta fel”. „Oroszország több városában »Sion-rajongóknak«[224] nevezett körök alakultak.” [7]

Egyik ötlet a másikat érte, illetve oltotta ki. Elmenni, valahova letelepedni, de nem mindegy hova: Palesztinába!

De nézzük meg, mi is történt magában Palesztinában? „Az első keresztes hadjárat szinte teljesen kiirtotta még azt a kevés hébert is, aki Palesztinában volt.” Mégis „egy nagyon kicsi vallásos zsidó közösségnek sikerült túlélnie a *keresztes állam bukását*, valamint azt is, hogy a mamelukok elfoglalták az országot és a mongol hordák invázióját is”. A különböző országokból érkező hívek gyenge migrációs hullámának köszönhetően, az ezt követő évszázadok során a zsidó népesség újra talajt érzett a lába alatt. A XVIII. század végén bizonyos számú zsidó *haszidista* emigrált Oroszországból. „A XIX. század közepén Palesztinában 12

[224] *Sion-rajongók (Kovevej Cion) (héber):* Sion barátai. 1881-ben Lengyelországban alakult cionista mozgalom.

ezer zsidót tartanak számon”, míg a XI. század végén 25 ezren voltak.

„Ezek az egykori Izrael területén szétszórt zsidó települések megalapították az úgynevezett *Jisuv*ot.” Az összes (férfi) lakója nem tett más egyebet, mint a zsidó vallást tanulmányozta. A *Haluká*ból – az európai zsidóközösségek által küldött támogatásból – éltek. Ezt a pénzt a rabbik osztották szét, innen ered az ő abszolút tekintélyük. A *Jisuv*-vezetők „minden produktív munka végzésére irányuló kezdeményezést csírájában elfojtottak”. Csak a Talmudot tanulmányozták, semmi mást, és ezt is csak elemi szinten.

„A nagy zsidó történész G. Grec 1872-ben meglátogatta Palesztinát” és úgy találta, hogy valójában csak a zsidók kisebb hányada tanul, a többiek tétlenkednek, szívesebben lófrálnak és pletykálkodnak. „Úgy ítélte meg, hogy ez a rendszer haladásellenes, és a palesztinai zsidó népesség szegénységét és elfajulását idézi elő.” Éppen ezért őneki is „el kellet viselnie a *cherem*et[225]„. [8]

Harkovban a palesztinai visszatérést szorgalmazók 1882-ben megalapították az egyetemisták „Biluim” körét. Javaslatuk „mezőgazdasági mintakolónia létrehozása volt, életmód-mintaadás a Palesztinába települő zsidók részére”. Oroszország több városában magukra vállalták hasonló körök létrehozását. (Később, jól-rosszul megalakították az első palesztin települést, de beleütköztek a hagyományt követő *Jisuv*ok ellenállásába. A hagyományokat mindenekfölött tartó rabbik ugyanis azt követelték, hogy az ősi szokásoknak megfelelően, minden hetedik évben függesszék föl a földművelést.) [9]

Pinszker lelkesen támogatta a „partizánok” visszatérését Palesztinába. Éppen ezért 1887-ben nagy buzgósággal összehívta Katowicében az első palesztinai visszatéréssel szimpatizálók kongresszusát, majd 1887-ben, mindjárt a másodikat is Druszkenyicában. A Palesztinába való visszatérési program terjesztése érdekében propagandisták kezdték bejárni az egész orosz letelepedési

---

[225] *Cherem (héber):* a közösségből tisztátalanság vagy felszenteltség okán való kizártság státusza. A Cherem állapotban levő egyén száműzött, kiközösített.

övezetet, és beszédeket mondtak a zsinagógákban és a gyűléseken. (Dejcs tanúsítja, hogy 1881 után P. Akszelrod maga is támogatta a Palesztinába való visszatérés gondolatát hirdető mozgalmat...) [10]

Természetesen Szmolenszkin is egyik szenvedélyes apostola a Palesztinába való visszatérésnek. Lelkesen kapcsolatba lép zsidó-angol politikai szereplőkkel, de beleütközik a szövetség ellenségeskedésébe, amely a Palesztinába térés helyett inkább Amerika felé indítaná a kivándorlási hullámot. Ezért a szövetség taktikáját „a nép ügyének elárulása”-ként jellemzi. Korai halála kevés időt hagyott erőfeszítései kiteljesítésére. [11]

Ezalatt megfigyelhető, hogy a Palesztina felé irányuló mozgás az orosz zsidóság körében elég gyenge visszhangot, sőt szembenállást keltett. „A zsidó nép politikai újjászületésének gondolata annak idején mindössze egy maroknyi értelmiségit vonzott, akik elég hamar beleütköztek a felbőszült ellentáborba.” [12] A konzervatívok körében a rabbik és a *cadi*kok[226] ebben, a Palesztina felé áramlásban az isteni akarat elleni támadást vélték látni. „Vagyis a Messiásban való hit elleni támadást, mivel egyedül ő az, aki a zsidókat Palesztinába vezetheti. Ami a haladó, beolvadás mellett álló zsidókat illeti, ők reakciós törekvést láttak ebben az áramlatban, amelynek célja a zsidók különválasztása a felvilágosult emberiségtől.” [13]

Itt kell megjegyeznünk, hogy az európai zsidóság döntő része szintén nem támogatta ezt a mozgalmat. Ott helyben pedig, vagyis Palesztinában, a visszatérés sikere „meglehetősen mérsékelt” volt. „Számos telepes felismerte a földmunkához való alkalmatlanságát. ...Az óhazába való visszatérés gondolata kimerült a tiszta jó szándék néhány megnyilvánulásában.” Vagyis „a kolóniák csak Edmond Rothschild báró által (Párizsból) küldött támogatásoknak köszönhetően tudtak fennmaradni”. De ezzel együtt a kolónia tagjai „zsellérekké váltak, akiket szigorú fegyelmezéssel gyámolítottak és alávetett helyzetbe kerültek”. Éppen ezért a 90-es évek elején „a kolonizáció nagy krízisen ment át, amely a földvásárlós anarchikus

[226] *Cadik (héber):* különleges tiszteletben részesülő, csodatevő hírében álló zsidó bölcs.

rendszeréből adódott”, valamint Törökország (Palesztina tulajdonosa) azon határozatóból, amely megtiltotta az orosz zsidóknak a palesztin kikötőkben való partraszállást. (14]

Ebben az időben – 1889-ben – tűnt fel az *Ahad Haam* („a nép fia”) álnév alatt szónokló publicista, gondolkodó és szervező: User Gincberg. Élesen bírálta a palesztinai visszatérés melletti mozgalom gyakorlatát és felépülését. Több helyen is hangoztatott véleménye szerint „mielőtt erőfeszítések történnének »a területi újjászületés érdekében«, azelőtt »a szívek újjászületéséről« kell gondoskodni, a nép intellektuális és erkölcsi Fejlődéséről. ...A zsidó élet középpontjába kell helyezni a nemzeti szellemű törekvést, óhajt a náció összetartására, ébredésére, szabad fejlődésére. Mindezt azonban olyan alapra helyezve, amely sajátja minden embernek”. [15] Ez a látásmód később a „szellemi cionizmus” nevet kapja (amely nem „vallási „ és ez adja jelentőségét).

Még ugyanebben az évben, vagyis 1889-ben, Ahad Haam ligát alapít – vagy ahogy ő nevezte rendet – *Bnej-Mose*[227] néven. Szervezetét abból a célból hívja életre, hogy mindazok egyesülhessenek, akik számára a nemzeti érzés újjászületésének gondolata értékes. A *Bnej-Mose* alapító okirata „nagyon hasonlított a szabadkőműves páholyokéra. Az új belépő ünnepélyesen ígéretet tett arra, hogy a rendnek minden elvárását szigorúan végrehajtja. Az új tagokat a mester, a »nagy testvér« vette fel. Emellett az új belépő kötelezte magát a nemzeti újjászületés gondolatának feltétel nélküli szolgálatára még abban az esetben is, ha annak közeli megvalósulására kevés volt a remény.” [16] A rend manifesztumában rögzítették, hogy a „nemzeti tudat megelőzi a vallásosságot; a személyes érdekek a nemzeti érdekeknek alá vannak vetve”; és meghagyták a judaizmus feltétel nélküli imádatát, a mozgalom minden egyéb célkitűzése fölött. Így lett tehát a „talaj előkészítve Herzl [17] ...cionista politikájának a befogadására”, amelyet Ahad Haam egyáltalán nem kívánt.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Ahad Haam több utazást is tett Palesztinában. Nevezetesen 1891-ben, 1893-ban és 1900-ban. Személyes tapasztalatai alapján rámutatott a

[227] *Bnej-Mose:* Mózes fiai.

kolonizáció anarchikus és hagyományokhoz alig kötődő jellegére [18] és „szigorú kritika alá vette Rothschild báró alkalmazottainak diktatórikus vezetését”. [19]

Így született meg a Cionizmus Európában egy évtizednyi késéssel Oroszországhoz képest. A cionizmus első vezéregyénisége, Teodor Herzl író, dramaturg és újságíró volt. Talán meglepő, de 36 éves koráig (mindössze csak 44 évet élt) sosem érdeklődött sem a zsidó történelem, sem a héber nyelv iránt. Ráadásul jó osztrák szabadelvű létére reakciósnak ítélte az Osztrák-Magyar Monarchia különböző „etnikai kisebbségeinek” önrendelkezésre, önálló nemzeti létre való törekvését, és természetesnek találta ezek elfojtását. [20] ahogy Stefan Zweig írja: Herzl azt az álmot dédelgette, hogy a bécsi zsidók megkeresztelkednek a székesegyházban és ebben látta „egyszer és mindenkorra a zsidókérdés megoldását – a judaizmus és a kereszténység fúziójával[228]„.

Csakhogy az Osztrák-Magyar Monarchiában a pán-germanizmus[229] növekedésével együtt az antiszemita érzelmek is fejlődtek. Ekkor robbant ki a Dreyfus-ügy[230] Párizsban, ahol Herzl lakott, így alkalma volt figyelemmel kísérnie „Dreyfus kapitány köznépi megalázását”, aki ártatlanságáról meggyőződve teljesen megrendült és irányt váltott. „Ha a szétválás elkerülhetetlen, mondta, akkor az legyen felforgató! ... Ha szenvedünk a hazanélküliségtől, építsük fel saját magvunk a hazánkat!” [21] Herzlet szinte megvilágosodásként érintett meg új életcélja: meg kell alakítani a zsidó államot! villámcsapásként érte ez az új gondolat.

---

228 *Fúzió (latin):* egyesülés, egybeolvadás.

229 *Pán-germanizmus:* a germán népek kulturális, gazdasági és politikai érdekközösségének megvalósítósára, a nemzeti érzület erősítésére, valamint az Ausztriával való egyesülésre törekvő szellemi és politikai mozgalom. Kifejeződött benne a németeknek az a meggyőződése, hogy kulturális felsőbbrendűségük és szervező erejük folytán világhatalomra hivatottak.

230 *Dreyfus-ügy:* Dreyfus, Alfred (1859-1930) zsidó származású francia tüzértiszt. 1891-ben, mint századost, Németország javára történt kémkedés és hazaárulás vádja miatt lefokozták és életfogytiglani, az Ördög-szigeteken töltendő száműzetésre ítélték. Emile Zola vezetésével mozgalom indult perének felülvizsgálata érdekében. Ügyének 1906-ban történt második revíziója során felmentették, őrnaggyá léptették elő és megkapta a becsületrendet.

Az antiszemitizmus nem véletlen jelenség, ami különleges feltételek miatt jön létre, hanem ez a folyamatos rossz, az örök hiba állandó társa. A zsidókérdés egyetlen lehetséges megoldása az önálló zsidó állam.” [22] (Mekkora képzelőerő és merészség kellett, kétezer éves szétszóródás után egy ilyen terv kigondolásához!) Az elgondolást tett követte, és Herzl megírta és megjelentette az *Egy zsidó állam*című füzetét. Stefin Zweig szerint ez a kiadvány „megdöbbenést és indulatot váltott ki a bécsi zsidó burzsoázia körében. ...Mi ütött ebbe az intelligens és művelt, szellemi emberbe? Milyen őrültségek írására adta a fejét? Miért mennénk mi Palesztinába, amikor a mi nyelvünk a német és nem a héber, a mi országunk a szép Ausztria?” Az értetlenkedő kérdéseket nyomban gyanakvóak követik. Herzl „csak nem hoz ellenünk érveket a legádázabb ellenségeink számára? El akar minket szigetelni ?”

„A bécsi zsidóság tehát nemcsak hogy nem támogatta Herzl »ötletét«, hanem határozottan elfordult tőle, magára hagyta és igyekezett kigúnyolva a nevetség tárgyává is tenni. Herzl számára a kedvező válasz éppen ezért egészen máshonnan jött. Ez viszont olyan hatással bírt, mint a mennydörgés. A válasz annyira hirtelen és szenvedéllyel, extázissal telített volt, hogy Herzl szinte meg is ijedt tőle és teljesen szétfeszítette az érzés. Valóban lehetséges lenne, hogy ez a néhány tucatnyi oldal, Kelet-Európa hatalmas zsidó tömegeiben felélesztett egy ilyen erejű mozgalmat?

Herzl, bár eredetileg talán nem is számolt ezzel, de a kiadvánnyal felszította a zsidóságnak ezt a hamu alatt szunnyadó külhoni parazsát.” [23]

Ettől kezdve élete hátralévő részében Herzl testestől, lelkestől új eszméjének élt. „Szakít hozzátartozóival, csak a zsidósággal találkozik. ...Ő, aki nem is olyan régen még lenézte a politikát, most politikai mozgalmat alapít. Megrajzolja a párt arculatát, bevezeti szabályzatát. Megalkotja a kereteit egy jövőbeli erős hadseregnek és a (cionista) kongresszusokat a zsidó nép valódi parlamentjévé alakítja át.” 1897-ben az első Baseli kongresszuson nagyon nagy hatást gyakorol „azokra a zsidókra, alak először találják magukat parlamenti szerepkörben”, és „első beszédei hatására egyöntetűen kikiáltják... a cionista

mozgalom vezérének és vezetőjének. …Művészi érzékéről ad tanúbizonyságot, ahogy megtalálja a megbékélés módját”, de ugyanakkor, „aki kritizálja a célját… vagy lejáratja az általa hozott intézkedéseket, az nemcsak a cionizmusnak, de az egész zsidó népnek az ellensége.” [24]

A sziporkázóan jó tollú író, Max Nordau az egyenjogúság csalárdságáról írt eszmefuttatásával támogatta őt, mert az egyenjogúság viszályt szít a zsidóság körében. Mint Nordau írja, az emancipált zsidó úgy hiszi, hogy végre hazát talált magának. Holott „minden ami élő és életerős a zsidó vallásban, ami a zsidó ideát képviseli, a bátorság és az előrejutásra való törekvés, az csakis a cionizmus”. [25]

Ezen az első kongresszuson az orosz cionisták delegációja a „részvevők egyharmadát tette ki… 66-an voltak a 197-ből”. Igaz, némelyek szerint jelenlétük az orosz kormánnyal való szembenállás gesztusa volt. A cionizmus eszméjéhez csatlakozott minden orosz *Kovevej-Cion*, „elősegítve ezáltal a világméretű cionista mozgalom megalapozását”. [26] Így „a cionizmus az elnyomott keleti zsidó közösségekből mentette erejét, mivel a nyugati zsidóságnak csak egy elég szűk körű támogatását kapta meg”. [27] Herzl azonban ezt úgy értékelte, hogy az orosz cionizmus képviseli az egyik legnagyobb ellenállást is. Ahad Haam szenvedélyes harcot folytatott Herzl cionista politikaíja ellen (amely mellé ugyanakkor a palesztinai visszatérést szorgalmazók döntő többsége felsorakozott), élesen kritizálta Herzl és Nordau pragmatizmusát[231] rámutatva „a zsidó hagyomány és kultúra szellemi értékeivel szembeni elidegenedésükre”. [28] Illuzórikusnak tartotta azt a reményt, melyet a cionista politika a *közeljövőben* megvalósuló önálló zsidó államról táplált. Éppen ezért az egész mozgalmat végletesen károsnak ítélte a nemzet szellemi újjászületésére. …”Egyáltalán nem törődnek a judaizmus üdvözülésének elvesztésével, mert egyáltalán nem foglalkoznak a szellemi és kulturális örökséggel; az ősi nemzet *újjáéledésére* sem törekednek, hanem az eredeti alkotó elemek szétforgácsolódott

---

[231] *Pragmatizmus (görög, angol):* ügyekhez, problémákhoz való hozzáállásban elsősorban a gyakorlati hasznosság oldaláról való megközelítés.

maradványaiból egy új nép kialakítása a céljuk.” [29] (Amikor a „judaizmus” szót használja, sőt kiemeli, akkor eléggé egyértelmű, hogy ez nem vallási értelemben, hanem az ősöktől örökölt szellemi rendszer értelmében tekintendő. Ahad Haam kapcsán a *Zsidó Enciklopédia* azt írja, hogy a 70-es években „egyre inkább átitatódott racionalitással és ez eltávolította a vallástól”. [30]) Ha Palesztina egyetlen elhivatottsága „szellemi centrummá válni, amely a nemzeti és szellemi kapcsolatok révén egyesítheti a szétszóródott nemzeteket” [31], egy központ, mely „ontaná »fényét« a világ zsidóira”, létrehozva az „új szellemi kapcsolatot a nép szétszóródott tagjaival”, így inkább az „elit szellemi közösségévé” válna mintsem a „zsidó álammá”. [32]

A viták nagyon feltüzelték a cionistákat. Ahad Haam élesen kritizálta Herzlt, akit Nordau azzal védett meg, hogy Ahad Haamot „titkolt cionizmussal” vádolta. Ebben a vitáktól heves, felforrósodott hangulatban évente kerültek megrendezésre nemzetközi cionista fórumok. Mindezek ellenére az egyapást ostorozó táborok nézőpontja jottányit sem közeledett egymáshoz. Olyannyira nem, hogy 1902-ben, Minszkben, az orosz cionisták kongresszusán, Ahad Haam felolvasta híres előadását: *Szellemi újjászületés* címmel. [33]

A cionizmus azonban nemcsak a zsidóság körében, hanem azon kívül sem talált kedvezőbb fogadtatásra. Herzl erre előre számított. Igaz ugyan, hogy amint a cionizmus konkrét formát ölt, s amint megtörténik a Palesztinába indulás, az antiszemitizmus mindenütt véget fog érni. Ám sajnos előbb a független állam megalkotásával a zsidók mindenütt polgári hűtlenséggel és ideológiai elszigetelődésre(lennének gyanúsítva és vádolva, amivel ellenségeik mindig is gyanúsították és vádolták őket. Éppen ezért mindenkinél erősebben fog hallatszani azoknak a hangja, akik… „attól félnek, hogy a meghirdetett álláspont a beolvadt zsidóval kapcsolatban nehogy okot adjon az antiszemitáknak arra, hogy azt mondják, minden beolvadt zsidó maszkja alatt *autentikus* zsidó lakozik… és képtelen beolvadni a helyi népességbe”. [34]

A II. cionista kongresszuson, 1898-ban Nordau válaszul kinyilatkoztatta: „Mi megvetéssel visszautasítjuk a »párt« elnevezést, a cionisták nem párt, hanem maga a zsidó

nép. ...Akik ezzel ellentétben kényelmesen érzik magukat a szolgalelkűségben és a megvetettségben, ők tartsák magukat gondosan távol tőlünk, hacsak nem szállnak kegyetlenül harcba velünk.” [35]

Ahogy ezt egy angol történész tényként jegyezte meg: igen a „cionizmus – önbecsülésük visszaadásával – nagy szolgálatot tett a zsidóknak”, ugyanakkor „megoldatlanul hagyja azt a kérdést, hogy hogyan viselkedjenek abban országban, ahol élnek”. [36]

Ausztriában egyik honfitársa, Otto Weininger vitába szállt Herzllel. „A cionizmus és a judaizmus összeférhetetlenek, mivel a cionizmus magától értetődőnek tartja, hogy a zsidóknak magukra kell vállalni a saját állam felelősségét, ami teljesen ellentmond magának a zsidóság lényegének.” [37] Ezzel egyben megjósolta a cionizmus bukását.

Oroszországban 1899-ben, I. M. Bikerman határozottan kiállt a cionizmus ellen, mondván, hogy „ködös, az antiszemitizmus által inspirált, forradalmi ihletettségű, természetétől fogva káros természetű. ...El kell utasítani a cionisták illúzióját, de a világért sem megtagadni a zsidók szellemi különállását és küzdeni kéz a kézben Oroszország kulturális és haladó erejével a közös haza megújhodásán.” [38]

A század elején N. Minszkij költő a kővétkező kritikával él: a cionizmus az egyetemes ember fogalmának elvesztését hangsúlyozza, csökkenti a kozmopolita távlatokat, a zsidóság egyetemes elhivatottságát az általános nacionalizmus szintjére süllyeszti. „A cionisták fáradhatatlanul a nacionalizmusról beszélnek, de valójában elfordulnak a judaizmus autentikusan nemzeti arcától. Valójában csak olyanok szeretnének lenni, mint mindenki más.” [39]

Érdekes összeverni ezeket a gondolatokat Sz. Bulgakov; az orosz ortodox gondolkodó forradalom előtti megjegyzésével. „A cionizmus legnagyobb nehézsége abból adódik, hogy nem képes újra megtalálni az ősök elveszett hitét és kénytelen valamilyen elvre támaszkodni, legyen az nemzeti, kulturális vagy etnikai elv. Olyanra, amelyre

semmilyen igazi nagy náció sem tudna kizárólagosan hivatkozni.” [40]

Ennek ellenére az első orosz cionisták – márpedig „Oroszországból mentek ki a legtöbben, hogy megalapítsák és felépítsék Izrael államot” [41] és „a cionista újságírás legjobb cikkei is orosz nyelven íródtak” [42] – tele voltak lelkesedéssel attól a gondolattól, hogy visszaadják népüknek az elveszett hazát, a Biblia és az ősök földjét, így a zsidók morális felemelkedésével kivételes államot alapítanak.

Vajon ez a lelkesedés, ez a mindenkihez szóló felhívás a fizikai munkára, valamint a földműveléshez való visszatérésre – nem visszhangozza-e Tolsztoj *visszaegyszerűsödés* doktrínájának buzdító beszédeit?

Persze, mint tudjuk, minden folyó a tengerbe ömlik.

Most pedig vizsgáljuk meg azt a kérdést: hogyan viselkedhet a cionista azzal az országgal szemben, ahol átmenetileg lakik?

Az általános nézet szerint az orosz cionistáknak, akik minden erejükkel a palesztin álom megvalósulásán dolgoztak, el kellett határolniuk magukat az Oroszországban folyó társadalmi forrongástól, bármi legyen is az. Szabályzataik így szóltak: „távolmaradás a kül- és belpolitikától”. Csak lanyhán, meggyőződés nélkül tudtak az oroszországi jogegyenlőségért folytatott harcban részt venni. És ami a nemzeti felszabadító mozgalomban való részvételt illeti? – azzal pedig másoknak kaparnák ki a gesztenyét! [44]

Azonban ezt a fajta hozzáállást Zsabotinszkij lángoló vádakkal illette. „Még az átutazóknak is érdekében áll házuk táját tisztán tartani.” [45]

Mindeközben újabb alapvető kérdés merült fel. Vajon *milyen nyelven* kellene a cionistáknak propagandájukat kifejteni?

A héber nyelvet nem ismerték és ráadásul ki értené meg? Tehát: leven az orosz vagy a jiddis. És ez még inkább közelítette egymáshoz a felforgató oroszokat [46] és a

forradalmi zsidókat. Ennek ellenére a fiatal zsidó forradalmárok természetesen megszakították a kapcsolatot a cionistákkal. Mint mondták: nem és nem! A zsidókérdés megoldása nem Oroszország elhagyásában rejlik, hanem a jogegyenlőségért folytatott küzdelmekben *itt helyben!* Inkább ebben az országban kell megragadni a lehetőséget az új világ megteremtésére, mint elmenni és a tengeren túl letelepedni. Világos érveikkel sok embert megingattak.

A bolsevik táborban rendkívül hevesen bírálták a cionistákat, „ellendrukkereknek” nevezve és a „legsötétebben látó, legelkeseredettebb pesszimista pártnak” tartva őket. [47]

Mindeközben elkerülhetetlen volt a közbülső áramlatok felbukkanása. Így a baloldali cionista párté (*Poalej-Cion* vagyis „Sion munkásai” néven). A párt Oroszországban alakult meg 1899-ben, és összekötötte a cionista politikát a szocialista ideológiával. Kísérletet tettek arra, hogy közös hangot találjanak a kizárólag osztálygondokkal, és a csak nemzeti gondokkal küszködők között. „A *Poalej-Cion* párton belül jelentős megosztottság uralkodott az oroszországi forradalmi akciókban való részvétel kérdésében.” [48] (Maguk a forradalom mellett állók is megosztottak voltak, egyik részük a szociáldemokraták felé húzott, a másik pedig a szociálforradalmárok felé.)

„Az ideológiájukban nem marxista, a szocialista cionizmushoz közel álló, *Ceirej-Cion*-csoportok 1903-tól kezdtek alakulni.” [49] A *Poalej-Cion*ban 1904-ben történt pártszakadás eredményeként született meg „a szocialista cionisták pártja”, mely elutasította a palesztinai gondolatot. Mint vallották, cél „a jiddis nyelv beszélt nyelvvé válásának elterjedése a teljes zsidóság körében”, ez bőven elég és pokolba a nemzeti autonómia gondolatával! Véleményük szerint a cionizmus burzsoá és reakciós színezetet kezd ölteni. A feladat ebből kiindulva a szocialista mozgalom megalakítása, és a zsidó tömegekben a forradalmi politikai ösztön felébresztése.

A párt „megragadta a cionizmus »szocialista és gazdasági tartalmát«, de tagadta szükségességét a »júdeai föld újjászületésének, a héber kultúrának és hagyományoknak«„. Igaz, a zsidó emigráció túlzott

kaotikussága miatt egységesíteni kellene az erőket, de „nincs lényeges kapcsolódás a cionizmus és Palesztina között”. A zsidó államnak szocialista és nem kapitalista alapokon kell nyugodnia, és ez a legfontosabb. Márpedig az ilyen jellegű emigráció hosszan tartó történelmi folyamat, viszont a zsidó tömegek nagy része még sokáig a jelenlegi tartózkodási helyén fog maradni. „A párt jóváhagyta a zsidók részvételét az oroszországi politikai csatározásokban” [50], vagyis a jogaikért folytatott harcban. Ami a judaizmust illeti, azt határozottan elutasították, sőt megvetették.

Ez a zűrzavar szülte a „zsidó szocialisták úgynevezett „reneszánsz” csoportját, mely úgy tartotta, „a nemzeti tényező természeténél fogva haladó”. Ennek a csoportnak tagjai, akik szakítottak a szocialista cionistákkal, 1906-ban megalapították a Zsidó Szocialista Munkás Pártot (orosz rövidítése SZERP). (*Szerpovci*nak vagy *szejmovci*nak nevezték őket, mivel a zsidó nemzeti gyűlés – Seim – megválasztását reklamálták, mely a „zsidó nemzeti önigazgatás felső szerve lenne.” [51]) Számukra az orosz és a héber nyelv között, beszélt nyelvi minőségben nincs különbség. Az orosz államon belüli „autonómia” megszerzésének gondolatával, a szocialista SZERP elkülönítette magát a szintén szocialista *Bund*tól. [52]

A cionistákat megosztó egyet nem értés dacára Oroszországban érezhetővé vált a cionizmus általános elcsúszása a szocializmus irányába. Erre a jelenségre az orosz kormány is felfigyelt. Mindeddig nem akadályozták a cionista propagandát, de 1903-ban a belügyminiszter, Pleve a tartományok kormányzóihoz és a nagyvárosok polgármestereihez körlevelet intézett. Ebben kijelentett, hogy a cionisták másodrangúnak ítélik a Palesztinába való indulás tervét, és arra összpontosítanak, hogy a zsidó életet lakóhelyükön szervezzék meg. Ezt a birodalom számára felettébb káros felfogást már nem lehet eltűrni, éppen ezért, ezentúl minden nemű cionizmus mellett kifejtett népi propaganda betiltásra kerül, úgymint a gyűlések, konferenciák stb. [53]

A fenti, belső utasításról tudomást szerezve Herzl (aki már 1899-ben kihallgatást kért II. Miklóstól – eredménytelenül) Pétervárra sietett remélve, hogy Pleve

fogadja őt. (Ez a Herzl által annyira óhajtott találkozó pont a váratlan tavaszi kisinyovi pogrom után történt, amelyért Plevét kíméletlenül vádolták – magára vonva ezzel az orosz cionisták rosszallását és szitkait...)

Egy későbbi feljegyzés szerint Pleve a következőket igyekezett megértetni Herzllel: a zsidó kérdés Oroszország számára súlyos, sőt életbevágó. Éppen ezért „mi próbálunk erőfeszítéseket tenni a tisztességes megoldásra. ...Az orosz államnak érdeke, hogy a népe homogén legyen”, és mindenkitől hazafias magatartást vár el. „...Mi szeretnénk beolvasztani a zsidókat, de a beolvadás... lassú folyamat. ...Én magam nem vagyok a zsidók ellensége, jól ismerem őket. Fiatalságomat Varsóban töltöttem és gyerekkoromban zsidó gyerekekkel játszottam együtt. Nagyon szereznék tenni valamit értük. Nem akarom tagadni..., hogy Oroszországban a zsidók helyzete nem szerencsés. Ha én zsidó volnék, valószínűleg én is a kormány ellenfele lennék. ...A zsidó állam megalakítása, mely be tudná fogadni emigránsok millióit, végtelenül kívánatos lenne számunkra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minően zsidó lakosunkat el akarjuk veszíteni. A tanult és tehetős embereket szívesen megtartanánk. A képzettség nélküli szegényeket örömmel hagyjuk elmenni.” Semmi gondunk nem volt a cionizmussal, amíg az emigrációt hirdették, de most, „nagy változást észlelünk” [54] a céljaikban. Vagyis az orosz kormány jóindulattal nézi a cionisták Palesztinába való kivándorlását, és ha a cionisták visszatérnek eredeti tervükhöz, hajlandó támogatni őket az oszmán birodalom ellen. Viszont egy pillanatig sem tűrheti a cionizmus aktuális propagandaíját, amely az Oroszország területén belüli, nemzeti inspirációjú elszigetelődést támogatja. [55] Ez ugyanis az itt élők olyan csoportját hozná létre, akik számára a hazafiasság – mely az állam alapja – idegen dolog. (Ha hiszünk N. D. Ljubimovnak, aki abban az időben a miniszteri kabinet igazgatója volt, Pleve később azt hozta bizalmasan a tudomására, hogy Herzl a tárgyalás alatt beismerte: a nyugati bankok segítséget nyújtottak az orosz forradalmi pártoknak. Szliozberg szerint ez valószínűtlen volt. [56])

A tárgyalást követően Pleve jelentés tett a találkozóról a cárnak, aki a jelentést elfogadta, és Herzl is kapott visszaigazoló levelet.

Herzl a látogatását Pleve-nél rendkívül sikeresnek könyvelte el.

Ekkor azonban még sem egyik, sem másik fél nem is sejtette, hogy mindössze már csak 11 hónapjuk van hátra az életükből...

Miközben ideológiai és egyéb viták folytak a cionizmusról a nemzetközi porondon és Oroszországban, addig a kérdésben egyik legérdekeltebb Törökországnak egyáltalán nem állt szándékában engedményt tenni a cionisták számara. Éppen ezért a brit kormány 1903-ban váratlanul azt ajánlotta, hogyne Palesztina legyen a letelepedés színhelye, hanem inkább... Uganda.

A meglepő ötlet ellenére 1903 augusztusában Bázelban a VI. cionista kongresszuson Herzl ennek a változatnak lett a szószólója. „Ami, természetesen nem Sion”, de el lehetne fogadni ideiglenes megoldásként, a zsidó állam lehető leggyorsabb megalakulása érdekében. [57]

Ez a terv természetesen viharos vitákat szított. Úgy tűnik, hogy némi támogatást kapott a *Jisuv*ok körében az új emigránsoktól, akik elbátortalanodtak a palesztinai nehéz körülményektől. Az orosz cionisták – akiknek igénye nagyobb volt valamely sürgős menedékhelynél – ádázul szembeszálltak a tervvel. Vezetőjükkel, M. M. Usziskinnel (a Biluim-kör alapítója, majd Ahad Haam jobbkeze a *Bnej-Mose* ligában) együtt emlékeztettek arra, hogy a cionizmus elválaszthatatlan Siontól, és azt semmi más nem helyettesítheti! [58] A kongresszus azért mégis meghatalmazta egyik bizottságát, hogy Ugandába utazzon, és tanulmányozza a területet. [59] A terepszemlét követően az 1905-ös VII. kongresszus meghallgatta a bizottság jelentését, és az ugandai tervet határozottan elvetette. [60] Az újabb akadályoktól lesújtva Herzl 1904-ben szívinfarktust kapott, még mielőtt a végső döntést megismerhette volna. [61]

Bár az ugandai letelepedés gondolata lekerült a napirendről, az általa felvetett kérdés újabb törést okozott a

cionizmuson belül. Ennek következtében kiváltak az ún. „területhez ragaszkodók”, vezetőjükkel Izrail Zangvillal az élen, akihez az angol képviselők is csatlakoztak. Megalkották nemzetközi tanácsukat; gyűléseiket Jakov Schiff és Rothschild báró támogatásával tartották. Lemondtak a „Palesztina és semmi más” igényéről. Igen, szükség van valahol a zsidók tömeges letelepedésére, de ott, ahol erre megvannak a feltételek. A több éven át tartó keresés alatt tucatnyi, szerintük számításba vehető országot megvizsgáltak. Angola esetében már majdnem közös nevezőre is jutottak, de aztán szomorúan meg kellett állapítaniuk, hogy a gyarmat akkori ura, „Portugália túl gyenge ahhoz, hogy megvédje a zsidókat”, így tehát „a zsidók ki lennének téve annak, hogy a szomszédos népcsoportok áldozataivá váljanak”. [62]

Végső elkeseredésükben még arra is készek voltak, hogy Oroszország területén belül fogadjanak el olyan területet, amelyben független adminisztrációjú, önálló egységet alakíthatnak ki.

Azt az érvet, hogy szükség van erős országra, arcelv megvédi az emigránsokat az új területükön, elfogadták azok is, akik a független állam gyors megalakítását szorgalmazták, amely alkalmas az emigrációs tömeg befogadására. Ezt sugallta – és sugallja később – Max Nordau, amikor azt mondta, hogy nem kell megijedni az új érkezőknek „a befogadó állam (tehát Palesztina) gazdasági felkészületlenségétől”. [63] De ehhez le kellett volna győzni Törökországot, és valamilyen megoldást találni az arab kérdéskörre is. Ennek az elméletnek a hívei belátták, hogy a terv megvalósításához a nagyhatalmak egyesült támogatása szükséges. Márpedig ezt a segítséget pillanatnyilag egyik ország sem ajánlotta fel.

Mindenesetre Izrael Állam megalkotásához még két világháborút kellett átélni.

8.
A XIX. ÉS XX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Hat évig tartó végtelennek tűnő elmélkedés és tanácstalan tétovázás után III. Sándor cár azt a visszavonhatatlannak tűnő döntést hozta, hogy az oroszországi zsidóságot közéleti és politikai megszorításokkal továbbra is elnyomás alatt tartja. A cár ehhez a politikájához egészen haláláig görcsösen ragaszkodott.

Ennek valószínűleg egén-észt az lehetett oka, hogy a forradalmárok között nagy számban voltak zsidók, másrészt pedig az, hogy sok zsidó fiatal kitért a katonai szolgálat elől. „A besorozottaknak csak a háromnegyede jelentkezett szolgálatra.” [1] Ráadásul a behívóra nem reagáló zsidók száma „folyamatosan növekedett”, és ezzel párhuzamosan az emiatt kirótt büntetéseket is egyre kevesebben fizették be. A kivetett 30 millió rubelből évente csak 3 millió folyt be az államkasszába.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kormány még mindig nem rendelkezett pontos adatokkal a zsidó népességről, a születések számáról és a 21 éves kor előtti halálozási arányokról. Emlékezzünk rá, hogy 1876-ban a szolgálat tömeges megtagadása miatt (lásd 4. fejezet), korlátozásra került az a „kiváltság, melyet egyesek családi helyzetükből adódóan élveztek”. Vagyis a zsidó családok egyszülött fiúgyermeke is bekerült az általános katonai összeírásba. Így a sorköteles zsidók aránya ugrásszerűen magasabbá vált a nem zsidókénál. A helyzet változtatására csak az 1900-as évek elején II. Miklós [2] uralkodása alatt került sor.

Ami a közoktatást illeti, a cár 1885-ben megfogalmazott indítványa szerint, a letelepedési övezeten kívüli közoktatási intézményekbe felvett zsidók számának arányban kellett lennie a teljes népességben levő zsidók számával. Ezzel szemben a hatóságok két fontos célt tartottak szem előtt: a tanulni vágyó zsidók növekvő

számának megfékezését, illetve a forradalmi eszmék elleni küzdelmet. Jól példázza ez utóbbit az a megfogalmazás, miszerint az iskolát a „forradalom melegágyából a tudományok melegágyává kell változtatni”. [3] E célok elérése érdekében a kancelláriákon egyre radikálisabb lépéseket készítettek elő, melyek megtiltották a felvételét azokinak a gyanús elemeknek, akik a forradalmat szolgálhatják. Ezek a Lomonoszov[232] szellemiségével ellentétes lépések mélységesen elhibázottak voltak az államérdek vonatkozásában is, mivel a népesség kedvezőtlen helyzetű, ám rendkívül tehetséges tagjainak felvételi kérelmét („a szakácsnők gyermekeit”) egyszerűen visszautasították a gimnáziumokból. Ez az alattomos eljárás a józanság és tisztesség leple alatt valójában nem jelentett mást, mint hogy „szabad kezet adtak az intézmények vezetőinek, hogy csak olyan gyerekeket vegyenek fel, akiknek a háttere biztosítja a gyermek jó előmenetelét és mindent meg tud számára adni, ami a tanuláshoz szükséges”. A felsőoktatási intézményekben egyébként tervbe vették a tandíj emelését is. [4]

Ez a lépés felháborodást váltott ki a liberális körökben, de közel sem olyan komolyat és jóval rövidebb ideig tartót, mint 1887-ben, amikor csökkentették a zsidók felvételi számát a gimnáziumokban és az egyetemeken. Az eredeti tervek szerint ez a két rendelet egyazon törvény részeként jelent volna meg, de a minisztertanács végül is elvetette. Azzal érveltek, hogy „a zsidókat érintő általános érvényű tiltó rendelkezés nyilvánosságra hozatala rossz vért szülne”. Végül is 1887 júniusaiban csak azt a részét hirdették ki, amely a nem zsidókra vonatkozott. „A tanulók összetételének rendszerezésére vonathozó intézkedések a közép- és felsőfokú tanintézményekben” – az alsóbb néposztályok elleni intézkedésként… A zsidó részarány csökkentésének kidolgozását Gyeljanov oktatásügyi miniszterre bízták, hogy azt a rektoroknak és a kurátoroknak címezve bizalmasan továbbított körlevélben adja közre. Ezt a szabályozást Gyeljanov végre is hajtotta 1887 júliusában. A letelepedési övezet közép- és

---

232 *Mihail Vasziljevics Lomonoszov:* (1711-1765), nagy orosz tudós és költő, az oroszországi felvilágosultak képviselője. Egyszerű származású, jellemző példája a népből jövő zseninek. Az egyik moszkvai egyetemet róla nevezték el.

felsőoktatási intézményeiben 10%-ban határozta meg a zsidók *numerus clausus*át, az övezeten kívül 5 %-ban, a két fővárosban pedig 3 % volt a kijelölt arány.

„Az oktatásügyi minisztérium mintája szerint több más szervezet is megkísérelte a felvételi hányad bevezetését intézményében, bizonyos iskolák pedig kizárták a zsidókat.” Így a villamosmérnöki kar, a szentpétervári közúthálózati iskola és – ami a legmegdöbbentőbb – a katonaorvosi akadémia, amely ugyan ideiglenesen, de „hosszú évekre” kizárta a zsidókat tanulói sorából. [5]

Ez a *numerus clausus* törvény az oroszországi zsidók tömeges feltűnése óta, vagyis majdnem száz éven keresztül teljesen ismeretlen volt. Ezért is érintette fájdalmasan a zsidó társadalmat a majd 29 évig (gyakorlatilag 1916-ig) érvényben lévő törvény. Ráadásul pont akkor került bevezetésre, az 1870-1880-as években, amikor igen jelentős fellendülés mutatkozott a „zsidók gimnáziumba és szakközépiskolába való bekerülési szándékában”. Ezt a jelenséget Szliozberg egyébként egyáltalán nem azzal magyarázza, hogy a tömegek ráébredtek a tanulás szükségességére, hanem azzal, hogy a tőkeszegény zsidók számára a gazdasági élet területén a lehetőségek erősen korlátozottak voltak. Mindemellett a tanulás bizonyos felmentést adott a mindenki számára kötelezővé tett katonai szolgálat alól is. „Míg azelőtt csak a jómódú zsidó fiatalság folytatott tanulmányokat, most kialakult a „zsidó tanulóproletariátus”; míg az oroszoknál most is – mint eddig is – csak a jobb módú rétegek kaptak felsőoktatási képzést, addig a zsidóknál a jómódban élőkön kívül a kedvezőtlen helyzetű rétegek is nekiláthattak a tanulásnak.” [6]

Itt kell megjegyeznünk, hogy ezekben az években az egész világon jellemzővé vált az elit képzése helyett az általános képzés felé való elmozdulás. Ezt a folyamatot a zsidók – különösen érzékeny és intuitív[233] lényükkel – elsőként ösztönösen megérezték.

De vajon hogyan lehet módot találni a zsidók e folyamatosan erősödő tanulási törekvésének kielégítésére, összezördülések és összetűzések provokálása nélkül?

---

233 *Intuitív (francia, német):* ösztönös megérzésre alapuló.

Figyelembe véve az orosz birodalom „törzsnépességének" meglehetős renyheségét és visszamaradottságát, mit kellene ahhoz tenni, hogy se egeik, se másik fél ne szenvedjen hátrányt?

Ne feledkezzünk el arról sem, hogy az orosz kormány egyik fő feladata a forradalom elleni küzdelem volt. Csakhogy a tanulóifjúság köréből számos zsidó tűnt ki aktivitásával és a fennálló diktatúra abszolút ellenzőjeként. Ugyanakkor, K. P Pobedonoszcev[234] III. Sándor uralkodása alatti befolyását ismerve be kell látni, hogy meg akarták védeni az orosz nemzetet az oktatás területén felmerülő kiegyensúlyozatlanságtól. Ezt a törekvést a híres zsidó bankár, Moritz von Hirsch báró oroszországi látogatásakor Pobedonoszcev így fejtette ki. A kormány politikáját nem az inspirálja, hogy a zsidók „fenyegetést" jelenthetnek, hanem az a tény; hogy ők a több ezer éves múltú kultúrájukból adódóan mind szellemileg, mind intelligenciában[235] nagyobb hatalommal bírnak, mint az orosz nép, amely még tudatlan és csiszolatlan. A jogi intézkedésekre azért van szükség, hogy a helyi népesség „gyenge képessége egyensúlyba kerüljön". Éppen ezért Pobedonoszcev a humanizmusáról ismert Hirscht kérte meg, hogy támogassa az orosz nép tanulását. Ezzel szerinte ugyanis az oroszországi zsidók jogegyenlősége is megvalósulhat. Szliozbergtől tudjuk, hogy Hirsch báró l millió rubelt utalt át az orosz iskolák szalmára. [7]

De mint minden történelmi jelenséget, a *numerus clausus* törvényét is több szemszögből lehet nézni, különös figyelmet szentelve az alábbi kettőnek:

Bármely fiatal zsidó tanuló számára a legalapvetőbb emberi jog megsértése volt, hogyha képességét, rátermettségét bizonyította és ennek ellenére sem vették fel abba az iskolába, ahová jelentkezett. Természetesen ezeknek a tehetséges és dinamikus fiataloknak több, mint megalázó volt ilyen akadályokba ütközni; ez a kegyetlen bánásmód felháborította őket. Ők, akik mindeddig csak kereskedői és kézművesiparos szakmák korlátai közt

---

[234] *Konsztantyin Petrovics Pobedonoszcev:* (1827-1907) államférfi, 1872-től a birodalmi tanács tagja, a szent szinódus általános megbízottja, II. Miklós házitanítója, nagy befolyást gyakorolt III. Sándorra.

[235] *Intelligencia (latin):* műveltség.

mozoghattak, most jobb életre vágytak, de megakadályozták őket a hőn áhított továbbtanulásban.

Ezzel ellentétben a ,,törzsnépesség” egyáltalán nem érezte a kvótarendszerben az egyenlőség elvének megsértését, sőt ellenkezőleg. A kérdéses intézmények pénzügy támogatása a közkincstár, tehát a népesség által történt. Így ha a zsidók többen lettek volna, az annyit jelentene, hogy támogatásuk mindannyiuk pénzéből történik. Emellett azt is mindenki tudta, hogy a magasabban képzett réteg kiváltságos pozíciót tölt be a társadalomban. Arról nem is beszélve, hogy mi vau a többi etnikai csoporttal? Nekik nem kellene részarányosan megjelenni a „tanult réteg” körében? A birodalom minden más népétől eltérően a zsidók szinte kizárólagosan a tanulásra törekedtek. Ez bizonyos helyeken azt jelentette, hogy a zsidó hányad az oktatási intézményekben meghaladta az 50%-ot. Véleményem szerint éppen ezért kétségtelen, hogy a *numerus clausus* az oroszok és az etnikai kisebbségek érdekeinek védelmére került beiktatásra, nem pedig a zsidóság elnyomására.

Egyébként a XX. század 20-as éveiben az USA-ban is kerestek hasonló megoldást a zsidó részvétel korlátozására az egyetemeken, sőt bevándorlási kvótákat is szabtak, de erre majd még visszatérünk. Nagy általánosságban a „nem kevesebb mint” kifejezéssel élő kvóta kérdése[236] manapság is napirenden lévő ügy Amerikában.

Oroszországban valójában a *numerus clausus* alkalmazásában számos kivételre volt példa. A leánygimnáziumokban például alig vették figyelembe. „A legtöbb leánygimnáziumban a kvóták nem kerültek bevezetésre, és ugyanígy több szakosodott felsőoktatási közintézményben sem. Például a szentpétervári és a moszkvai konzervatóriumban, a moszkvai festő-, szobrász- és építésziskolában, a szentpétervári pszichoneurológiai egyetemen, a kijevi kereskedelmi iskolában stb.” [8] Ugyanígy nem alkalmazták a kvótákat egyetlen *magánintézményben* sem, pedig sok volt belőlük és igazán magas színvonalat képviseltek. [9] Példának ott van a Kirpicsnyikova vegyes gimnázium, amely Moszkva legjobb

[236] Utalás arra a rendelkezésre, mely az USA-ban az etnikai kisebbségek minimális arányát szabja meg.

iskolái közé tartozott, növendékeinek egynegyede zsidó tanulókból állt. [10] Sok zsidó tanulója volt ínég a híres moszkvai Polivanovszkaja gimnáziumnak is. Ami pedig a rosztovi Andrejeva gimnáziumot illeti, ahol az édesanyám is tanult, az osztály fele zsidó lányokból állt. A kereskedelmi iskolák (amelyek a pénzügyminisztériumtól függtek), s ahová a zsidó gyerekek különösen vágytak beiratkozni, alapvetően minden megkötés nélkül nyitva álltak előttük, és ezekbe még az 1895 utáni intézkedések ellenére sem volt nehéz bejutniuk.

Így például a letelepedési övezeten belüli kereskedelmi iskoláknál – amelyeket magánalapok támogattak –, a felvett zsidók száma a zsidó nagykereskedők által az iskolák karbantartására utalt pénzösszegtől függött. Éppen ezért a legtöbb ilyen tanintézményben a zsidó tanulók száma elérte, vagy meghaladta az 50%-ot.

Amíg a felvételkor a hivatalos normát szigorúan betartották, addig az arány a felsőbb osztályokban nem egyszer jócskán meghaladta a numerus clausus által előírt értéket. Szliozberg ezt azzal a ténnyel magyarázza, hogy azok a zsidó gyerekek, alak gimnáziumi felvételt nyertek, kitartóan végig is vitték tanulmányaikat, míg a nem zsidók gyakran félbehagyták azt. Ezért történhetett meg az, hogy a felsőbb osztályokban gyakran 10%-kal több zsidó tanulót jegyeztek. [11] Azt is állítja, hogy elég sok zsidó tanult például a poltavai gimnáziumban. Vjazmában pedig, amint egy másik emlékirat szerzője tanúskodik, az iskolában a saját osztályában 30 fiúból 8 volt zsidó. [12] Mariopolban, ahol abban az időben már működött hely duma, a fiúgimnáziumokban a tanulóknak megközelítőleg 14-15%-a volt zsidó, a lánygimnáziumokban ez az arány még magasabb volt. [13] Ogyesszában, ahol a zsidók alkották a népesség egyharmadát [14], 1894-ben a tekintélyes Richelieu gimnáziumban a tanulók több mint 14%-a, a második számúnak tartott gimnáziumban több mint 20%-a, míg a harmadik számúban 37%-a volt zsidó. Az arány a lánygimnáziumokban 40%, a kereskedelmi iskolákban 72 %, míg az egyetemeken 19% volt. [15]

Természetesen, ahol az anyagi helyzet azt megengedte, ott szinte semmilyen akadály nem gördült a zsidók tudásszomjának az útjába. „Ebben az időben, a közép-

oroszországi tartományok középiskoláiban kevés zsidó tanuló volt. A zsidó szülők ezt kihasználva odaküldték gyermekeiket. ...A legtehetősebbek azonban otthon taníttatták gyermekeiket. Azok mindig az eggyel magasabb osztály különbözeti vizsgájára felkészülve jutottak el az utolsóig. ...[16] Az 1887 és 1909 közötti időszak alatt a zsidó gyerekek teljesen szabadon tehették le záróvizsgáikat és ugyanolyan diplomát kaptak, mint azok, akik részt vettek a kurzusokon." [17] A „külsős" diákok nagy része egyébként zsidó volt. Nem volt ritka a forradalom előtt az olyan család, mint Jakov Marsaké (nagyobb vagyon nélküli ékszerész, a költő[237] apja), akinek mind az öt fia felsőfokú iskolát végzett.

Ráadásul „sorra nyíltak a magánintézmények, vegyesen zsidók és keresztények, vagy csak zsidók számára. ...Ezek közül néhány intézmény ugyanazokat a jogokat élvezte, mint a közoktatási intézmények. Mások olyan bizonyítványt adhattak ki, mely a felsőoktatási intézményekbe való beiratkozásra adott jogot. ...[18] Létrehozták azt a zsidó magánintézmény-hálózatot, amely nemzeti jellegű nevelésen alapult. ...[19] A zsidók a külföldi felsőoktatási intézmények felé is orientálódtak, majd visszaérkezve Oroszországba, nagy részük sikerrel vizsgázott az állami bizottság előtt." [20] Szliozberg a 80-as években megfigyelte a heidelbergi egyetemen, hogy „az orosz hallgatók nagy hányada volt zsidó" és olyan is volt köztük, aki nem rendelkezett érettségivel. [21]

Teljes joggal el lehetne azon gondolkodni, hogy azok a korlátozások, amelyeket a forradalmi hangulattól való félelemből hoztak, nem éppen annak a felszításához járultak e hozzá? Nem segítette-e ezt elő a *numerus clausus* miatti felháborodás, és a nyugati tanulmányok során a forradalmi beállítottságú emigránsokkal való kapcsolattartás?

Az mindenesetre tény; hogy a körlevél nyilvánosságra hozatala után nem történt azonnal jelentős csökkenés az orosz egyetemeken. Igaz azonban, hogy ezután a zsidók száma évről évre csökkent. Így az 1893-as 13,8%-os arány 1902-re már 7%-ra változott. A moszkvai és szentpétervári egyetemek zsidó tanulóinak az aránya nem lett kevesebb,

---

[237] *Szamuil Jakovlevics Marsak:* (1887-1964) orosz irodalmár a szovjet érában. Költő, fordító, gyerekek számára írt.

mint a megadott norma feletti 3%, és ez így maradt egészen végig, a nevezett norma érvényességi ideje alatt. [

Azt is meg kell említeni, hogy Gyeljanov miniszter nem egyszer helyt adott a hozzá címzett kérvényeknek. Ily módon került sor zsidó tanulók százainak rendkívüli felvételére. Ennek jó néhány szemtanúja volt. [23] Gyeljanov rugalmasságát később Bogolepov[238] merevsége követte, és nem kizárt, hogy ezért vált terroristák céltáblájává. [24] Szliozberg ehhez a következő megjegyzést fűzi: az oktatásban a felső szintű női orvosok képzésének százalékaránya magasan fölébe került a katonaorvosi akadémián és meghaladta az egyetemen lévő férfiakét... „mivel a birodalom minden fiatal zsidólánya" orvostanhallgató akart lenni. Így például a pétervári pszichoneuro-pathologiai iskolába, ahova érettségi nélkül is be lehetett jutni, és ahová évfolyamonként nem ritkán több száz zsidó is beiratkozott, az évek során pedig több ezer. Igaz, az intézményt neuro-pathologiai iskolának hívták de emellett jogi karnak is helyt adott. Másik példaként ott volt a pétervári birodalmi konzervatórium, amely „tele volt mindkét nembeli zsidó tanulókkal". Jekatyerinoszlavban pedig 1911-ben magán bányászati egyetem nyílt. [25]

A specializálódott iskolákba – mint példái] a felcseriskolába – szabadon lehetett bejutni. J. Tejtel meséli, hogy a szaratovi nővérképzőbe (jó felszereltség, magas színvonal) a letelepedési övezetből érkező zsidókat a legkisebb korlátozás nélkül felvették, anélkül, hogy az övezet elhagyásához szükség lett volna előzetes rendőrségi engedélyre. Ebből adódóan a felvételt nyertek kizárólagos jogokkal élhettek. Ezt a gyakorlatot Szaratov akkori kormányzója, Sztolipin szentesítette oly módon, hogy a zsidó tanulók száma 70%-ig emelkedhetett. Szaratov többi technikai szakiskolája a letelepedési övezetben élő zsidókat a legkisebb megkötés nélkül felvette és sok közülük felsőoktatási intézményekben folytatta tanulmányait. ...A letelepedési övezetekből „nagyszámú külsős diák is érkezett, akik nem nyertek felvételt az egyetemekre, és a város zsidó közössége igyekezett számukra munkát találni". [26]

---

[238] *Nyikolaj Pavlovics Bogolepov:* (1847-1901) közoktatási miniszter, P. Karpovics merényletében halálosan megsérült.

Megjegyzendő, hogy az olyan intézményekben, ahol az oktatás héber nyelven folyt, szintén nem volt korlátozás. A XIX. század utolsó nevedében a letelepedési övezetben 25 ezer elemi iskolát (héber) számoltak össze, 363 ezer tanulóval (az összes zsidó gyermek 64%-a). [27] Igaz, hogy 1883-ban a régi „állami zsidó intézményeket” bezárták, mint az új korszaknak „meg nem felelőket”. (De érdemes összevetni: a zsidó publicisták annak idején az intézmények megnyitását „reakciós tettnek könyvelték el”, és most a bezárásukat is „reakciós tényként” kezelték!)

Összefoglalva: a kvótarendszer bevezetése egyáltalán nem szabott gátat a zsidók tanulási törekvéseinek. Mindazonáltal ahhoz sem járult hozzá, hogy a birodalom nem zsidó rétegeinek műveltségi színvonala megemelkedjék. Mégis a zsidó fiatalság körében haragot és keserűséget ébresztett. Márpedig ők a tiltások dacára kezdték el az értelmiségi élcsapat létrehozását. Az Oroszországból elszármazott bevándorlók lesznek azok, akik a majdani Izrael állam első elit értelmiségének a magját alkotják. (Hányszor olvassuk az orosz *Zsidó Enciklopédiában*: „kisiparos fia”, „kiskereskedő fia”, „árus fia”, és kicsit messzebb: „egyetemet végzett”?)

Az egyetemi diploma alapvető jogot biztosított a birodalmon belüli tetszőleges letelepedésre és közigazgatási szolgálatra (később újra korlátozták az akadémiákra, egyetemekre és az állami gimnáziumokba való bejutást). Az orvosi karon diplomázottaknak – orvosok és gyógyszerészek – engedélyezett volt „bárhol tartózkodni”, függetlenül attól, hogy gyakorolták-e szakmájukat.

Ráadásul mindazok, akik felsőfokú kurzust végeztek, „foglalkozhattak kereskedelemmel vagy egyéb mesterségekkel”. Ezen kívül „a kereskedők testületének tagjai lehettek, anélkül, hogy előtte 5 évet a letelepedési övezet első céhében kellett volna letölteniük”. Ez utóbbi egyébként a többi kereskedőnek kötelező volt.

„Az orvosdoktor címmel rendelkező zsidók” szabadon gyakorolhatták szakmájukat a birodalom bármely járásában, egy egészségügyi titkárt, és két segítőt alkalmazva a letelepedési övezetből érkező hittársaik közül.

Bárhol tartózkodhattak és kereskedelmi tevékenységi joggal élhettek azok a zsidók is, akik egészségügyi kisegítő szakmákat gyakoroltak felső fokú végzettség nélkül – fogorvosok, nővérek, bábák. E vonatkozásban 1903-tól azonban azzal egészítették ki a törvényt, hogy ezek a személyek *kötelesek* a szakmájukat gyakorolni. [28]

A megszorítások az ügyvédi kamarát, az ügyvédek 1864-ben alakult független testületét is érintették. Ez a szakma érvényesülési lehetőséget nyújtott mind pénzügyi, mind személyes téren és eszmék terjesztésére is alkalmat adott. Az ügyvédek bírósági perbeszéde ugyanis nem volt cenzúra alá vetve, az újságban is közzétették; mégpedig oly módon, hogy a szónokok nagyobb szólásszabadságot élveztek, mint maga az újság. Ezt jól ki is használták szociális kritikákra és a társadalom „épülésére".

Az ügyvédek osztálya egy negyedszázad leforgása alatt hatékony ellenzékké alakult. Emlékezzünk a terrorista Vera Zaszulics[239] diadalmas felmentésére 1878-ban. Az az erkölcsi lazaság, mely az ügyvédek érveléseiben megmutatkozott, nagyon nyugtalanította akkoriban Dosztojevszkijt. Ezt ki is fejtette írásaiban.[240] Márpedig a befolyásos területeken a zsidók nagyon gyorsan elfoglalták a vezető állásokat, és mindenkinél tehetségesebbnek bizonyultak. Amikor a szentpétervári felesküdött ügyvédek kamaratanácsa 1889-ben először publikálta szakmai testületének adagit a zsidóság számarányára vonatkozóan, akkor A. J. Passzover, a nagy pétervári ügyvéd lemondott tanácsi tagságáról és soha többé nem jelöltette magát a választásokon. [29]

Ugyanebben az 1889-es évben Manaszein, az igazságügyminiszter olyan tartalmú jelentést adott át III. Sándor cárnak, hogy „a kamarát az oroszokat kiszorítva a zsidók foglalták el. Sajátos módszereket alkalmaznak, megsértve ezzel az etika törvénykönyvét, melyre felesküdtek." (A jelentés egyébként semmilyen konkrét

[239] *Vera Ivanovna Zaszulics:* (1849-1919) Nyecsajevhez kötődő népi forradalmár, 1873-ban rálőtt Szentpétervár helyőrsé-parancsnokára. Felmentették. Később a marxista és a mensevik párt egyik vezetőjeként vált ismerté.

[240] Az *Egy író naplójá*ban, 1876 február hónapnál.

felvilágosítással nem szolgál. [30]) A cár parancsára 1889 novemberében egy *ideiglenesnek* mondott rendeletet hoztak (elkerülve így a legális eljárási módot). Ez előírja, hogy az „ügyvédek és meghatalmazottak sorába nem keresztény felekezethez tartozók felvétele mostantól..., csak az igazságügy-minisztérium előzetes engedélyével lehetséges, egészen az erre vonatkozó törvény hatályba lépéséig. [31] De, mivel úgy tűnt, hogy sem a muzulmánok, sem a buddhisták nem törekszenek nagy számban az ügyvédi kamarába, ez a rendelet a zsidók ellen irányuló cselekedetnek bizonyult.

Ettől az évtől kezdve, és még 15 évig gyakorlatilag egyetlenegy nem kikeresztelkedett zsidó sem kapott miniszteri engedélyt, még az olyan sziporkázó egyéniségek – később híres ügyvédek sem –, mint M. M. Vinaver[241] vagy o. o. Gruzenberg. Másfél évtizedig csak az ügyédbojtári szerepkör keretei közt mozoghattak. Vinaver egyébként többször is mondott védőbeszédet a szenátusban, ahol nagy befolyást gyakorolt.) Mindemellett azt tudnunk kell, hogy az ügyvédbojtárok valójában ugyanazzal a szabadsággal és sikerrel védekezhettek, mint maguk az ügyvédek. Ezen a téren a zsidókra nézve nem voltak megszorítások. [32]

N. V. Muravjov, az új igazságügy-miniszter ezt az ideiglenes tiltást 1894-ben törvényben akarta véglegesíteni. Érvelése a következő volt: „az igazi veszélyt nem az ügyvédi testületnek egy bizonyos számú zsidó felekezethez tartozó tagja jelenti, akik végeredményben elfogadják a keresztény vallással ellentétes ismereteket, amely nemzetük sajátja. Inkább az, hogyha szárasuk jelentősen megnő, félő, hogy szerepük nyomatékossá válásával bomlasztó hatást gyakorolnak majd az általános erkölcsi színvonalra és a testület tevékenységére.” [33] A törvénytervezetben azt javasolták, hogy a nem keresztény ügyvédek aránya minden bíróságon 10%-ra korlátozódjék. A cári kormány visszautasította ezt a tervet, de ahogy Krohl mondja, „ez az elképzelés... az orosz nép felfogásában nem fogja a megérdemelt ítéletet kapni”, és a szentpétervári

[241] *Makszim Moiszejevics Vinaver:* (1860-1926] varsói születésű ügyvéd, 1905-ben egyik alapító tagja az Alkotmányos Demokrácia Pártnak, a Kadet Párinak, 1906-ban dumaképviselő, 1919-ben Franciaországba emigrál.

jogásztársadalom körében is csak néhányan tiltakoztak erőteljesen…; a nagy többség – már megvitatása idején – láthatóan kedvezőnek találta a töményjavaslatot”. [34] Milyen váratlan bepillantást nyújt ez a 90-es évek értelmiségének hangulatára. (A szentpétervári bíróságokon az ügyészek 13,5%-a volt zsidó, a moszkvain ugyanez a szám – kevesebb, mint 5%. [35])

A tiltás, amely gyakorlatilag az ügyvédbojtárok ügyvéddé válását akadályozta meg, ugyanolyan lesújtó volt, mint az azt követő korlátozások a tudományos pályákon és az állami szolgálatok terén. [36] Visszavonásina-a csak 1904-ben kerül sor.

A 80-as években a letelepedési övezet tartományaiban bevezették a zsidó esküdtszéki tagok számának korlátozását, oly módon, hogy ne lehessenek többségben az esküdtbíróságokon.

Szintén a 80-as évektől kezdve szüntették meg a zsidók foglalkoztatását a bíróság valamennyi eljárásában. De kivétel is akadt: így J. Tejtel – akit már említettünk – egyetemi tanulmányai befejeztével még 25 évig ott dolgozott. Fényes karrierjét nemesi előjogokkal, polgári státusú tábornok fokozatával fejezte be. (Hozzá kell tenni, hogy később Scseglovitov[242] „önszántából” nyugdíjba kényszerítette őt.) Szakmája gyakorlása közben izraelitaként gyakran kellett ortodox tanúkat felesketnie, ám ezt a gyakorlatot a papság soha nem kifogásolta. Megnevezi J. M. Galpernt is, aki szintén törvényszéki hivatalnok volt, az igazságügy-minisztérium osztályvezető-helyettesi rangjáig, és a titkos tanácsosi fokozatig vitte. [37] Galpern a Pahlen-bizottságban vett részt, szakértői tisztségben.

(Ezelőtt az első számú szenátusi megbízott G. I. Trahtenberg volt és helyettese G. B. Szliozberg, akiket a zsidó jogok védelmére neveztek ki.) Szintén a szenátus főügyésze volt Sz. J. Utin, de ő kikeresztelkedett, és így nem jöhetett számításba.

---

[242] *Ivan Grigorjevics Scseglovitov:* (1861-1918) 1906 és 1915 között igazságügyminiszter, a birodalmi tanács elnöke. A bolsevikok a – Fanni Kaplan által elkövetett – Lenin elleni elhibázott merényleténél bírói ítélet nélkül kivégezték.

A vallási szempontok mindig is valódi okként jelentek meg és sosem szolgáltak ürügyként a cári kormányzatnak. Ezért üldözték kegyetlenül két és fél évszázadon keresztül az etnikailag teljesen orosz óhitűek[243] közösségének tagjait, majd később a duhoborokat[244] és a molokanokat, akik szintén oroszok voltak.

Sok átkeresztelkedett zsidó dolgozott orosz állami szolgálatban. E kérdést könyvünkben nem tárgyaljuk. Itt említhető I. Pál háziorvosa, Blok, a költő őse. I. Miklós idejéből emlékezzünk gróf Kankrin miniszterre, alá rabbi fia volt, K. Nesselrod grófra, aki hosszú karriert futott be külügyminiszterként, Ludvig Stiglicre, aki bárói rangot kapott Oroszországban [38]; Maximilien Heinére, a költő és hadiorvos testvérére, aki államtanácsosi fokozattal fejezte be pályafutását, Bezak főkormányzóra, Adelbert udvari tábornokra, a lovasgárdista ezredes Mevesztre, Girokra, akik diplomaták voltak, egyikük miniszteri posztot is betöltött III. Sándor uralkodása alatt. A későbbi államtitkár Perec (Abram Perec főadóbérlő unokája [39]), Kaufman-Turkesztanszkij és Hruljov tábornokok, az alekszandrovszki líceum igazgatója, a pecsétőr Szalonion, Gredinger, Pozen szenátorok, a rendőrségi ügyosztályon Gurovics, Visszarionov és még sokan mások.

Egyesek számára ennyire egyszerű lett volna a kereszténységre – pontosabban lutheranizmusra – való áttérés? Ezzel minden út megnyílhatott volna előttük. Szliozberg ebben az időben a fiatalok „tömeges hitmegtagadását” figyelte meg. [40] De természetesen a zsidók szemszögéből ez súlyos árulást jelentett, „jutalmat a hit megtagadásáért... Ha mindazokra a zsidókra gondolunk, akik ellenálltak a kikeresztelkedés kísértésének, nagy tisztelettel kell adóznunk ennek a szerencsétlen népnek.” [41]

Azelőtt egyszelű, világosan átlátható, tiszta helyet uralkodott ezen a téren, mivel az embereket két csoportba osztották a hit egyetlen kritériuma szerint: „mieink”-re és

---

[243] *Óhitűek:* a XVII. századi Nyikon pátriárka reformjai előtti „ősi szertartásrend felekezete”.

[244] *Duhoborok:* XVII. században kialakult, az egyházat, mint intézményt tagadó, egyfajta racionalista spiritualizmust hirdető szekta. Tükörfordításban: „lélekért küzdők”.

„mások"-ra. Ezt a lelkiállapotot az orosz állam rendelkezései még visszatükrözték.

De a XX. század hajnalán nem lett volna-e időszerű átgondolni és megkérdőjelezni az ilyen eljárás morális elfogadhatóságát és gyakorlati hatékonyságát? Folytatható volt-e az a zsidóknak tett felajánlás, hogy az anyagi jólét érdekében tagadják meg a hitüket? Egyébként is, milyen előnyöket szerzett ebből a kereszténység? Hiszen az átfordulások nagy része csupán kényelemszeretetből történt. (Némelyek így hitegették saját magukat: „így sokkal hasznosabb tudok lenni a népemnek". [42])

Akik az állami szolgálatban jogegyenlőséget értek el, azokra a továbbiakban „semmilyen rendeleti megszorítás nem vonatkozott, amely az örökös nemesi cím" és magasabb jutalmak szerzését akadályozta volna. „A zsidók könnyedén feliratkoztak a genealógiai[245] jegyzékekbe." [43] Sőt, ahogy az 1897-es összeírás után látható, az örökös nemesi címet viselő zsidók 196 tagja tartotta az anyanyelvét hébernek (a személyes jogon nemesi címet elnyerők és az állami hivatalnokok közül 3371-en vallották ugyanezt). [44] A szerény, kézműves Brodski családban Jekatyerinoszlav tartományból még nemességi marsallok is voltak.

De a XIX. század 70-es éveiben az államigazgatási posztokra törekedő zsidók kezdtek akadályokba ütközni (és a helyzet 1896-tól kezdődően súlyosbodott). Persze azt is meg kell említeni, hogy közülük általában kevesen vágytak a többnyire unalmasan egyhangú, rosszul fizető állami szolgálatra. Az azonban mélyen érintette a zsidókat, hogy a 90-es évektől a választással elnyerhető társadalmi tisztségekre egyre nehezebben pályázhattak.

Ugyanis 1890-ben új *zemsztvo*-szabályzat jelent meg, melynek értelmében eltávolították a zsidókat a *zemsztvo*-önigazgatásból – vagyis a kormányzóságok és járások városi övezetein kívülre. Tervbe vették, hogy „(a zsidók) ne vehessenek részt a *zemsztvo* ülésein, és a választási gyűléseken". [45] (*Zemsztvo* a nyugati kormányzóságokban még nem létezett.) Az ok abban rejlett, hogy a „zsidók, akik általában a saját érdekeiket tartották szem előtt, nem

[245] *Genealógia (görög, latin):* valamely család, nemzetségi leszármazási rendje.

feleltek meg a helyi életközösség valódi, élő, szociális kapcsolatra számot tartó igényeinek”. [46] Ugyanakkor, az nem volt megtiltva a zsidóknak, hogy úgynevezett „harmadik elem” minőségben alkalmi munkát végezzenek a *zemsztvó*ban (ami az eljövendőkre nézve aztán be is oltotta oda a radikalizmus töltetét). Sokan éltek is ezzel a lehetőséggel.

A *zemsztvó*ban bevezetett megszorítások nem igazán érintették a központi kormányzóságok zsidóságát, mivel ezek többnyire a városokban éltek és már a városi igazgatás érdekelte őket. Csakhogy 1892-ben a városokra vonatkozóan is új rendelkezés látott napvilágot. A zsidókat megfosztották a dumára és a helyi önkormányzati szervek-e vonatkozó választójoguktól, és őket sem választhatták be oda. Ugyanígy felelős állást sem tölthettek be, és nem végezhettek gazdasági és igazgatási szolgálatokat sem. Ez a korlátozás nagyon érzékenyen érintette a zsidókat. Az új törvény értelmében a zsidók csak a letelepedési övezetben jelöltethették magukat képviselőnek, és ott is csak megkötésekkel. Számuk a helyi önkormányzati duma létszámának csak a 10 százalékát érhette el. Ráadásul a helyi adminisztráció kénye-kedve szerint válogatta a zsidó jelölteket, ami tovább sértette jogaikat és önérzetüket. (A főleg a burzsoá családapák körében kialakult véleményt Szliozberg így világítja meg: „Milyen megalázó ez számukra a saját ifjabb nemzedékük előtt, hogyan maradjanak ezután hűségesek a kormányhoz?” [47]) „Az oroszországi zsidók egész történelmében nem voltak ennél nehezebb idők. Elűzték őket minden megszerzett pozíciójukból.” [48] (Egy másik helyen ugyanő kételkedés nélkül ír azokról a csúszópénzekről, amelyekkel megvásárolták a belügyminisztériumi tisztségviselőket, hogy a zsidók érdekében cselekedjenek. [49] Mindenesetre ez erősen enyhíti és árnyalja a korszak megítélését.)

Vitathatatlan tény tehát, hogy az oroszországi zsidók (3 %) a polgári jogok egyenlőtlenségének áldozatai voltak. V. A. Maklakov, a kiváló katona – aki a forradalom után emigrációba kényszerült – a következőket mondja el: „A zsidók »jogegyenlőtlensége« teljesen elvesztette az élét abban az államban, ahol a népesség óriási hányada (82%) szintén le volt zárva a közjogokból. Jóllehet ettől a

jelentéktelen, néma és alázatos paraszti rétegtől függött az ország felvirágzása.” [50] A parasztság helyzete ugyanis a jobbágyság megszűnése után sem változott. Számukra is elkerülhetetlen volt a katonai szolgálat, a közép- és felsőfokú képzés pedig szinte elképzelhetetlen. Ők sem rendelkezhettek saját önigazgatással, amelyre nekik is nagy szükségük lett volna. D. o. Linszkij forradalom utáni zsidó emigráns most így fogalmaz keserűen, miután beteljesedett „egész Oroszország lakosságának (szovjetmódra[246] történt) egyenlő jogfosztottsága”, ehhez képest ,,a zsidó lakosság korlátozott jogi helyzete a forradalom előtt csupán elérhetetlen vágyálomnak tűnt”. [51]

Ebben az időszakban megszokottá vált az „oroszországi zsidóüldözés” kifejezés használata, amely azonban ilyen formában nem fedte a valóságot. Ugyanis nem zsidóüldözés volt Oroszországban, hanem tiltások és sanyargatások egész sora. Persze bántóak, fájdalmasak és megbotránkoztatóak.

A letelepedési övezet évről évre átjárhatóbbá vált.

Az 1897-es összeírás szerint már 315 ezer zsidó lakott az övezet határain kívül, ami a 16 évvel azelőttinek a kilencszeresét tette ki... (és ez a teljes oroszországi zsidó populáció 9%-a, számításon kívül hagyva a Lengyel Királyságot. [52])

Összehasonlítva: 1900-ban Franciaországban 115 ezer zsidót tartottak nyilván, míg Nagy-Britanniában 200 ezret. [53] Azt is vegyük figyelembe, hogy az oroszországi összeírás eredménye alulbecsült, ha számon tartjuk azt a tényt, hogy sok városban az „arra jogosult” zsidók szolgálatában számos iparosember és személyzet dolgozott,

---

246 *Szovjet (orosz):* tanács. A szovjetek eredetileg államhatalmi-népképviseleti szervek az orosz cári hatalom 1917-es felbomlása után amelyek közigazgatási funkciókat töltöttek be. Kezdetben nem feltétlenül álltak a Lenin vezette bolsevik párt oldalán. Személyi összetételüktől függően voltak munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Az 1917. novemberi bolsevik hatalomátvétel után a szovjetek egyre inkább a bürokratikus, teljesen hierarchizált kommunista központi hatalom végrehajtó szerveivé váltak, alulról építkező, önigazgató és önkormányzati jellegüket egyszer s mindenkorra elveszítették.

akik nem rendelkeztek hivatalos egzisztenciával és kimaradtak a számlálásból.

Sem a pénzvilág színe-java, sem a tanult elitréteg nem volt „övezeti” korlátozások alá vetve, szabadon letelepedhettek a közép-oroszországi kormányóságok területén és a fővárosokban. Megjegyzendő, hogy a zsidó lakosság 14%-a gyakorolt ,,szabad szakmát” [54] – nem feltétlen intellektuális jellegűt. Egy dolog azonban biztos: a forradalom előtti Oroszországban a zsidók jelentős szerepet töltöttek be az értelmiségi szakmákban. A hírhedt letelepedési övezet sem akadályozta többé, hogy a zsidók jó része egyre nagyobb számban a közép-oroszországi tartományokban telepedjen le. [55]

Az úgynevezett „kisiparos” céhek közül a következőkben lehetett a legtöbb zsidót találni: fogorvosok, szabók, nővérek, patikusok és egyéb olyan szakmák, amelyekre mindenhol szükség volt és nagy örömmel fogadták őket.

Oroszországban több mint 1,3 millió zsidó gyakorolt iparos tevékenységet 1905-ben [56],ami azt jelenti, hogy ők az övezeten kívül élhettek. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a törvényekben „sehol nem szerepelt kikötésként, hogy a szakmáját gyakorló kisiparosnak nincsen joga egy időben kereskedelemmel is foglalkoznia”. Végül is „a kereskedni” meghatározás jelentése „nincs pontosítva a törvényben”. Például a „raktárról értékesítés jutalékkal” kereskedelem-e? Ilyen módon a kereskedelem (sőt, a nagykereskedelem) bármely formájának a gyakorlását – mint ingatlanvagyon vétele, vagy gyári berendezés vétele – kézműves (vagy „fogorvosi”) minőségben kellett végezni. Például „a kézműves” Neymarknak 60 fős gyára volt; és így nyitották meg a nyomdászok a nyomdáikat is. [57] Más lehetőség is létezett: több személy összeáll, egyikük fizeti a céh adóját, a többieket pedig „alkalmazottnak” tünteti fel. Vagy más: öreg zsidó katonák által valamelyik közép-oroszországi tartományban örökbe fogadtatni magukat (amiért az „örökbefogadó” apának nyugdíjat fizettek). [58] Rigában zsidó családok ezrei éltek fakereskedelemből, amíg hamis dokumentumok miatt nem száműzték őket. [59] A XX. század elején minden jelentősebb orosz városban lehetett találni zsidó kolóniát.

J. Tejtel tanúsítja, ,,hogy a Szamara-Orenburg vasútvonal építése sok zsidó beözönlését vonta maga után Szamarába. A vasútvonal építésének fővállalkozói zsidók: Varsavszkij és Gorvic. Sokáig ők voltak a tulajdonosok is. Zsidók voltak a vezetők és ugyanígy számosan az alacsony szintű állás betöltői is. Családjaikat magukhoz hívták a letelepedési övezetből, és így nagy létszámú zsidó kolónia alakult ki. ...A gazdag szamarai kormányzóság külföldi búzaexportját is fölvállalták. Megjegyzendő, hogy Nyugat-Európába ők exportáltak először tojást Oroszországból. Mindezen tevékenységeket az úgynevezett »kézművesek« gyakorolták". Tejtel felsorolta a szamarai terület három olyan, egymást követő kormányzóját és egy rendőrfőnököt, akik szemet hunytak e kézművesek dolgai fölött (egyébként a rendőrfőnököt 1863-ban „diákzavargásokban való részvétele miatt a szentpétervári egyetemről kizárták"), „mindegyikük megértően viseltetett ezekkel az állítólagos kézművesekkel szemben".

Így történt, hogy 1889 körül „több mint háromszáz zsidó család élt lakhatási engedély nélkül Szamarában" [60], ami azt mutatja, hogy Szamarában a hivatalosan összeírtakon felül körülbelül 2 ezer zsidó volt.

Oroszország másik végéből is vannak hasonló adataink. Vjazmában „a három gyógyszerész, a hat fogorvos, az orvosoknak egy bizonyos száma, a jegyzők, sok boltos, majdnem az összes fodrász, a szabók és a cipészek zsidók voltak. Mindezek közül a fogorvosokat és a szabókat kivéve sokan foglalkoztak kereskedelemmel és ebben senki nem akadályozta őket. Vjazma 35 ezer lakosából 2 ezer körüli volt a zsidó." [61]

A doni hadsereg területén 1880-ban olyan szigorú megszorításokat vezettek be, amelyek megtiltották, hogy a mintegy 25 ezer főre tehető zsidóság a kozák városrészekben és a külvárosokban lakjon, vagyis a kis hotelek, kocsmák tulajdonosai, borbélyok, órások és szabók. Miközben minden egyes árucikk szállítása – bármi legyen is az – tőlük függött.

A zsidókra vonatkozó törvények megszorító intézkedéseinek rendszere – az idevonatkozó kikötések, javítások, módosítások teljes skálájával – az évek során

rétegről rétegre épült egymásra. A zsidókat érintő rendelkezések különböző korszakok törvénygyűjteményeiben szóródtak szét, nem alkotva összhangot egymással, és rosszul keveredtek a birodalom általános törvényeivel. A kormányzók is panaszkodtak emiatt. [62] Aki egyszer is megpróbált áthatolni a számos, hatályon kívül helyezett jogszabály, különleges kivételek kivételeinek útvesztőjében – amelyektől hemzsegtek a zsidó törvények –, az talán megértheti milyen küzdelmet is jelenthetett ez egy átlagos zsidónak, és milyen fejfájást okozhatott az államigazgatásban. Ilyen méretű bonyolultság nem vonhatott maga után mást csak kegyetlenséggel ötvözött formalizmust. Ily módon például, amikor egy közép-oroszországi kormányzósági családfőnek megszűnt a lakhatási engedélye (halála következtében, vagy szakmaváltás miatt), az egész család vele együtt elvesztette ezt a jogát. A családfő elhalálozása után a családtagokat egyszerűen kiutasították (felmentést ez alól csak az egyedül élő 70 év fölötti személyek kaptak).

Ugyanakkor ez a bonyolult helyzet nem volt mindig a zsidók kárára. Jó néhányszor kedvezett nekik. Zsidó szerzők említik, hogy „a rendőrbiztosok és helyetteseik feleltek azért, hogy a megszorító intézkedések alkalmazásánál döntsenek a minduntalan felbukkanó visszásságok ügyében”. Ez a csúszópénz előtérbe kerülését és a törvények elferdítését hozta magával [63] – kedvezve a zsidóknak. De léteztek teljesen hivatalosan járható utak is. „A zsidókra vonatkozó számtalan tömény és rendelkezés ellentmondásos jellege az értelmezések széles lehetőségét adta” a szenátusnak... Ezeknek a legnagyobb részét a 90-es években – miután a zsidók megfellebbezték azokat – a szenátus eltörölte. [64] A legmagasabb rangú tisztviselők gyakran szemet hunytak a zsidóellenes megszorítások elmulasztása felett – ezt tanúsítja Szliozberg egyé példája is. „Legfelső fokon a zsidók ügyei a rendészeti főosztályvezetőtől függtek, mely állást Pjotr Nyikolajevics Durnovo töltötte be. ...Ez az ember mindig nyitottnak mutatkozott a panaszosok érvei előtt, és a tisztesség kedvéért meg kell mondani, hogy ha egyik-másik megszorító szabályzat az emberi természettel ellentétes volt, akkor biztos, hogy (Durnovo) jobban megvizsgálta az ügyet, és végül kedvező döntést hozott.” [65]

Nem annyira az új törvények, inkább a régi rendelkezések szigorúbb alkalmazása érintette fájdalmasan a zsidó népesség széles rétegeit. [66] A zsidók Közép-Oroszországba való fokozatos behatolásának csendes, de visszafordíthatatlan folyamatát a közigazgatás nem egyszer határozottan megállította, és ennek néhány mozzanata beírta magát a történelembe.

Így történt Moszkvában is, az állásából gyakorlatilag elmozdíthatatlan főkormányzó, V. A. Dolgorukov nyugdíjba vonulása után, aki nagyon jó szemmel nézte városában a zsidók letelepedését és gazdasági tevékenységüket. (Ez a magatartás természetesen Lazar Salomonovics Poljakov banktulajdonossal hozható összefüggésbe, „akivel Dolorukov herceg baráti viszonyban volt, és aki – ahogy azt a rossz nyelvek beszélik – korlátlan hitelkeretet biztosított számára a bankjában. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy a hercegnek szüksége volt pénzre, mivel ő az egész vagyonát vejének engedte át, míg maga is szeretett nagylábon élni és bőkezűen ajándékokat osztogatni.” Következésképp L. Poljakovot „éveken keresztül tisztelet és dicsőség övezte”. Ennek köszönhetően a moszkvai zsidók szilárd talajt érezhettek a lábuk alatt. „Minden zsidó kaphatott letelepedési jogot a fővárosban anélkül, hogy valóban beléptek volna valamelyik első céhben kereskedő hittársuk szolgálatába.” [67])

G. Szliozbergtől tudjuk azt is, „hogy Dolgorukovot megvádolták, hogy túlzottan Poljakov befolyása alá került”. A magyarázat szerint: Poljakov a moszkvai földhitelintézet tulajdonosa volt, és annyira értette a dolgát, hogy sem Moszkva kormányzósága, sem más kormányzóságok nem tudtak mellette másik földhitelintézetet működtetni. (Ez az eljárás ingatlanvagyon jelzálog alá vétele ellenében történő kölcsön folyósítását jelenti.) Márpedig „nem volt olyan földdel rendelkező nemes, aki ne zálogosította volna el az ingadanait”. (Így csúszott lefelé az orosz nemesség a XIX. század végén. Ezek után miben láthatta Oroszország a hasznukat?...) „Ezek a nemesek bizonyos függőségi viszonyba kerültek a bankokkal szemben”, nagyobb kölcsönök kiutalása érdekében mindegyikük Lazar Poljakov kegyeit kereste. [68]

Dolgorukov hivatali ideje alatt, a 90-es évekhez közeledve, „nagy számban voltak zsidók az első kereskedőcéh tagjai között. Ennek az a magyarázata, hogy a keresztény vallású moszkvai kereskedők vonakodtak megfizetni azt a magas költséget, ami az első kereskedőcéhbe való belépési joggal járt”. A zsidók érkezése előtt a moszkvai ipar csak az ország keleti részének, Szibériának dolgozott, és termékeik nem voltak ismertek Nyugaton. A zsidó kereskedők és iparosok lesznek azok, akik biztosítani fogják az összeköttetést Moszkva és az ország nyugati része között. (Tejtel leszögezi: a moszkvai zsidók számítottak a leggazdagabbnak és legbefolyásosabbnak Oroszországban.) A német kereskedők felháborodottan fogadták a verseny fenyegetését és Dolgorukovot a zsidókat támogató protekcionizmussal[247] vádolták. [69]

De a helyzet gyökeresen megváltozott 1891-ben. Az új moszkvai főkormányzó, Szergej Alekszandrovics[248] nagyherceg pozíciójából adódóan teljhatalmat élvezett és vagyonának köszönhetően senkitől sem függött. Úgy döntött, hogy kiutasítja Moszkvából az összes zsidó kézművest, annak előzetes megvizsgálása nélkül, hogy valójában ki gyakorolta a szakmáját, és ki az, aki csak színlelte. Teljes negyedek – Zaradje és Marinaroscsa – ürültek ki. Becslések szerint legalább 20 ezer zsidót utasítottak ki. Hat hónapos türelmi időt kaptak, hogy felszámolják tulajdonaikat és megszervezzék elutazásukat. Akik bejelentették, hogy nem tudják biztosítani az utazás feltételeit, azokat börtöni rendszabályok szerint szállították el. A kiutasítások kellős közepén a végrehajtás módjának ellenőrzésére amerikai kormányzati bizottság – Weber tábornok és Kamster doktor látogatott Oroszországba. Meglepő, hogy az orosz rendőrség semmit nem vett abból észre, hogy Szliozberg Moszkvába vezette őket, ahol az eseményeket és azokat az intézkedéseket tanulmányozták, melyeket a „zsidóbeözönlés” megfékezésére alkalmaztak. Inkognitóban a Butirszk börtönét is megnézték, sőt még

---

[247] *Protekció (latin):* befolyásos személy által nyújtott támogatás, segítség, közbenjárás. *Protekcionizmus*: olyan rendszer, ahol csak protekcióval lehet érvényesülni.

[248] *Szergej Alekszandrovics nagyherceg:* III. Sándor testvére, Moszkva főkormányzója, 1905 februárjában gyilkosság áldozatává válik.

néhány pár bilincset is ajándékoztak nekik, és fotókat is kaptak a deportáltakról...! (Akárcsak Krilov[249] társadalmi regényeiben!) Hetekig látogatták még az oroszországi városokat. A bizottság jelentését 1892-ben az amerikai kongresszus dokumentumaiban publikálták. ...Oroszország legnagyobb szégyenére és az Egyesült Államokba emigrált zsidók nagy megkönnyebbülésére. [70] A zsidókat sanyargató bánásmód miatt a zsidó pénzügyi körök, élükön Rothschild báróval, 1892-ben megtagadták Oroszország külföldi kölcsönfelvételeinek támogatását. [71] Európában már 1891-ben történtek arra kísérletek, hogy megfékezzék a moszkvai zsidók kiutasítását. Zeligman amierikai-zsidó banktulajdonos például a Vatikánba sietett a pápa közbenjárását kérni III. Sándor mérsékletességre intése ügyében. [72]

„A zsidók egyik leutasított csoportja (1891-ben) engedély nélkül letelepedett Moszkva külvárosában." Azonban 1892 őszén az addig hozott intézkedések kiegészítéseként parancsot adtak a „hadállomány nyugdíjba vonult katonáinak és a közigazgatásba be nem jelentett családtagjainak Moszkvából való kiutasítására". [73] (Itt kell megjegyeznünk, hogy 1893-ban a nagyobb orosz kereskedelmi és ipari vállalatok felemelték szavukat az intézkedések enyhítése végett.) Így 1899 után szinte egyetlen újabb zsidó sem került az első moszkvai kereskedőcéhek jegyzékébe. [74]

A zsidók feje fölött 1893-ban újabb súlyosbító intézkedés réme lebegett. A szenátus rábukkant egy 1880 óta érvényben lévő belügyminiszteri körlevélre (a „zsidó szabadság chartájára"), amely jóváhagyta azoknak a zsidóknak a helyben maradását, akik a letelepedési övezeteken kívül illegálisan már letelepedtek. A körlevél tartalmát azonnal hatályon kívül helyezték Kurland és Livland kivételével, ahol meghagyták őket. Márpedig az ezt megelőző tizenkét évben az ily módon letelepedett családok száma 70 ezerre volt tehető! Szerencsére Durnov „üdvös cikkelyeinek köszönhetően végül megakadályozták ezt a vészesen fenyegető katasztrófát".[75]

---

[249] *Ivan Andrejevics Krilov:* (1769-1844) híres orosz publicista és meseíró, írásaiban a társadalmi fogyatékosságokat és az uralkodók mulasztásait kritizálja.

„A zsidók bizonyos csoportjait” kiutasították Jaltából 1893-ban, a cári uralkodó család nyári rezidenciájának közelsége miatt. Másrészt, ezeken a helyeken minden újabb letelepedést betiltottak. „Az egyre növekvő beáramlás, a jaltai zsidók számának növekedése, ingatlanvásárló kedvükről tett tanúbizonyságuk, mind-mind azzal fenyegettek, hogy e nyaralóhely tisztán és egyszerűen zsidó várossá válik.” [76] (A korábbi oroszországi terrorista támadások tényét figyelembe véve, ebben a döntésben erősen szerepet játszhatott a livadiai rezidencián tartózkodó cári család biztonságáért való aggodalom. III. Sándornak minden oka megvolt azt gondolni – mindössze egy évvel a halála előtt –, hogy a zsidók szívből gyűlölik. Így azt sem lehetett kizárni, hogy a zsidóüldözés miatt bosszúálló terroristák céltáblájává válhat, miként Szipjagin, Pleve és Szergej Alekszandrovics.) Ez azonban nem akadályozta meg, hogy a rendelkezés ellenére is számos zsidó maradjon Jalta területén. Ezt támasztják alá az Alustin lakói által 1909-ben írottak, amelyben arról panaszkodtak, hogy a zsidók a gyümölcsösöket és a szőlőket megszerezve „saját nyereségükre dolgoztatják a helybélieket”, és azok súlyos anyagi helyzetét kihasználva „mértéktelen kamatra” adnak kölcsönöket, tönkretéve ezzel a helyi lakosokat, a tatárokat. [77]

De más intézkedések is történtek. Így például a csempészés elleni küzdelem részeként korlátozták a zsidók tartózkodási jogát a nyugati határövezetben. Valójában tömeges kiutasítás nem történt, mivel csupán azokat az egyéneket toloncolták ki, akiket nyilvánvaló csempészeten értek tetten. (Az emlékiratírók elbeszéléseiben ez a csempészés a forradalmárok és nyomtatványaik határon való átjuttatását szolgálta, és az első világháborúig fennálló gyakorlat volt.) Majd 1903-1904-ben vita robbant ki. A szenátus rendelete alapján ugyanis az 1882-es átmeneti szabályzat nem vonatkozott a határmenti övezetre és ebből következően az itt tartózkodó zsidók „szabadon letelepedhettek a vidéki községekben. A besszarábiai kormányzótanács tiltakozását fejezte ki, jelezve a szenátusnak, hogy a határzóna »teljes zsidó népessége«, beleértve az illegálisan letelepedett zsidókat is, meg akarja hódítani azokat a vidékeket is, ahol már amúgy is »több zsidó van mint kéne«„. Valamint, hogy a határ menti övezet

„félő, hogy mostantól fogva a zsidók számára »az ígéret Földjévé«„ válik. A tiltakozás az államtanács elé került, amely számba véve a vidéki községek egyedi esetét, megszüntette a határzóna speciális igazgatását és bevonta a lakóövezetek általános szabályozása alá. [78]

Ez a könnyebbség semmilyen érdemleges visszhangot nem keltett sem az újságokban, sem a társadalomban. körülbelül akkora reakciót váltott ki, mint az 1887-es törvény eltörlése, amely megtiltja a zsidóknak keresztény személyzet alkalmazását. Nem nagyobbat, mint az 1891-es törvény, mely új cikkelyt vezetett be a büntetőtörvénykönyvbe a „népesség egyik részének a másik nyílt megtámadása esetére szóló felelősségről”. Pedig ez utóbbi olyan cikkely volt, amely rettenetesen hiányzott az 1881-es pogrom alatt, és amely meghozatalát az oroszországi életkörülmények azelőtt sohasem tették szükségessé. Most elővigyázatosságból került ez is bevezetésre.

Érdemes még egyszer leszögezni, hogy a zsidókat érintő korlátozások Oroszországban sosem öltöttek faji jelleget. Nem vonatkoztak sem a karaimok, sem a hegyekben élő zsidókra, sem a szétszóródott és a közép-ázsiai hely népességgel keveredett zsidókra, akik mindig is szabadon választották meg tevékenységeiket.

A legkülönbözőbb források próbálják egymást túllicitálva magyarázni nekünk, hogy Oroszországban a zsidók által elszenvedett megszorítások okai gazdasági jellegűek. A megszorítások nagy ellenlábasaként ismert angol J. Parks mégis a következő megjegyzést teszi: „a (1914-1918-as) háború előtt, egyes zsidók kezében jelentős gazdagság összpontosult. ...Ezért attól lehetett tartani, hogy a korlátozások eltörlésével átengedik a zsidók kezébe az egész országot”. [791 V. Leontovics professzor következetes szabadelvűként jegyzi meg: „Egészen idáig, mintha nem tudtunk volna arról, hogy a zsidókat érintő megszorító intézkedések sokkal inkább antikapitalista, mint faji indíttatásúak. A faj fogalma Oroszországban senkit nem érdekelt azokban az időkben, hacsak az etnológusokkal nem teszünk kivételt. ...A kapitalista elemek megerősödésétől és

a parasztság és általában a munkásnép egyre fokozódó kihasználásától való félelem a döntő. Számos forrás bizonyítja ezt.” [80]

Azt se felejtsük el, hogy az orosz parasztság éppen jelentős válságot élt át. Nevezetesen a feudális viszonyokról a piaci viszonyokra való áttérés válságát, amelyre egyáltalán nem volt felkészülve és amely beletaszította a „sokszor még a rabszolgaságnál is szánalmasabb” gazdasági helyzetbe.

Sulgin ezzel kapcsolatban az alábbiakat írja: „Oroszországban a zsidók jogainak korlátozása »humanista gondolaton« alapult. ...Beismerték, hogy az orosz nép teljes mértékben (de legalábbis bizonyos szociális rétegeit tekintve) éretlen és »elanyátlanodott« állapotban volt... könnyen hagyták magukat kihasználni, és ezért állami intézkedésekkel kellett őket megvédeni a náluk erősebb elemek hatásaival szemben. ...Oroszország északi része elkezdte a zsidókat dél-oroszországi szemmel nézni, márpedig a kisoroszok jól ismerték a zsidókat a Lengyelországgal való együttélés idejéből, a »kocsmáros uzsorások« jellemvonásával, akik kiszívják a szerencsétlen Oroszország vérét. [81] A megszorításokat tehát kormányzati kezdeményezésre vitték véghez, az állam alappilléreit veszélyeztető gazdasági nyomás megfékezésére. Ebben a látomásban Parks is lát valós elemeket, észreveszi „az emberek kihasználásában rejlő veszélyeket, ...az uzsorások és kocsmák túlzott szerepét Kelet-Európa vidéki övezeteiben” és ráébred, hogy a kialakult állapot „sokkal inkább a parasztság természetéből ered, mint a zsidókéból”. Véleménye szerint a zsidók kelet-európai „legfőbb tevékenysége”, a vodkakereskedelem, gyűlöletet ébresztett környezetükben, és ez legerősebben a parasztság körében volt érezhető. Több pogrom kirobbanása fűződik ehhez, mély és tág heget hagyva az ukrán és belorusz nép lelkiismeretében és a zsidó nép emlékezetében. [82]

Számos szerzőnél olvashatjuk, hogy a zsidó kocsmárosok nagyon nehezen éltek, egy árva fillérük sem volt, tulajdonképpen koldusbotra jutottak. De vajon az alkoholpiac valóban ilyen sovány kenyér volt? Sokan meggazdagodtak az orosz nép mértéktelenségén – a nyugat-

oroszországi nagybirtokosok, szeszgyárosok az italboltok tulajdonosai… valamint a kormány! A bevételi összegeket attól a pillanattól fogva lehetséges meghatározni amikortól azt nemzeti bevételként jegyezték. Oroszországban a szeszes italok forgalmazása csak 1896-tól lett állami monopólium a magánitalboltok eltörlésével és az italok jövedéki adóval megemelt kereskedelmével. A következő évben a kincstár 285 millió rubelt bevételezett a néptől beszedett 98 millió rubeles közvetlen adón felül. Mindez számunkra azt igazolja, hogy nemcsak a pálinka gyártása jelentette „a közvetett adóterhek” forrását, hanem a szeszgyáraktól befolyt adó is, ami 1890-ig csupán „4 kopejka fogyasztási adót jelentett alkoholfokonként”, és jóval meghaladta a birodalom közvetlen bevételeit. [83]

De milyen részarányban képviselték magukat a zsidók ebben a szektorban? E témában a Pahlen-bizottság munkássága alatt statisztikák kerültek nyilvánosságra 1886-ban. Ez alapján Oroszország európai területén a szeszgyárak 27%-a volt a zsidók tulajdonában (mindenhol kerekített értékek szerepelnek), 53%-a pedig a letelepedési övezetben. (Ezen belül a podolszki kormányzóságban 83%, a grodnyenszkijben 76%, a herszoniban 72%.) A zsidók az Orosz Birodalom európai sörgyárainak 41%-át birtokolták, míg ennek 71%-át a letelepedési övezetben (a minszki kormányságban 94%, a vilenszkijben 91 %, a grodnyenszkijben 85%). Ami a zsidó kézben lévő alkoholkereskedelmet illeti, az Oroszország európai részén a gyártási és „eladási helyek aránya 29%, a letelepedési övezetben 61% (a grodnyenszkijben 95%, a mogiljovszkiben 93 %, a minszkiben 91 %) volt. [84]

Érthető, hogy a letelepedési övezet zsidói „szörnyülködve fogadták a szeszes italok állami monopóliumára vonatkozó reformot”. [85]

Vitathatatlan, hogy az alkohol állami monopóliumának bevezetése nagy csapást mért a zsidók gazdasági tevékenységére. Ez a monopólium, egészen az első világháborúig (ameddig érvényben volt), az általános felháborodás első számú céltáblájává vált – pedig nem jelentett mást, mint az országban előállított alkohol mennyiségének és minőségének szigorú ellenőrzését. Elfeledkezve arról, hogy ez ugyanúgy érintette a keresztény

vallású tulajdonosokat is (]ásd a fentiekben idézett statisztikákat), mindig antiszemita intézkedésnek tüntetik fel. „Az állami monopóliummá vált alkoholértékesítés a 90-es évek végén a letelepedési övezeten több mint 100 ezer zsidót fosztott meg a kenyérkeresettől... a hatalom célja a zsidók vidéki övezetekből való kiszorítása volt,” és innen számítva „a zsidók számára az alkoholkereskedelem elvesztette valamikori jelentőségét.” [86]

Ez volt valójában az a pillanat – a XIX sz. végétől kezdődően –, amikor jelentősen megnövekedett az Oroszország határain kívülre irányuló zsidó emigráció. Hogy lehetett-e kapcsolat az emigráció és a szeszes italok állami monopóliumának bevezetése között, azt nehéz lenne megmondani, de a fenti 100 ezres szám ezt sugallja. Tény az, hogy a zsidó emigráció (Amerikába) 1886-1887-ig gyenge maradt; 1891-1892-ben rövid emelkedés volt tapasztalható, de igazából csak 1897 után vált tömegessé és folyamatossá. [87]

Az 1882-es „ideiglenes szabályozás” ellenére a szeszesital kereskedelem újra beszivárgott a falvakba. Ugyanúgy, mint a 70-es években, mivel nem lehetett máshol kereskedni, csak otthon, ellenlépésként kitalálták a „titkos” kereskedelmet, és az 188?. május 3-i törvény megkerülésére (amelyben megtiltották a zsidóval kötött szerződés szerinti vodkakereskedelmet is), kitalálták a „titkos” bérleti szerződést. A kocsmák felállításához szóbeli szerződés alapján földet béreltek oly módon, hogy a bérleti díj a tulajdonost illette, az italeladásból származó bevétel pedig a zsidót. [88] Ilyen és még más kerülő utak segítségével telepedtek le a zsidók a falvakban az 1882-es határozott tiltás ellenére is. Ahogy Szliozberg írja: 1889-ben kezdődött el a zsidók „kiutasításának hulláma” a letelepedési övezetek falvaiból, melynek következményeként megjelent a szánalmas versengés és a besúgás rettenetes gyakorlata. Vagyis a zsidók elkezdték maguk közül feladni a letelepedési övezetben illegálisan tevékenykedő hittársaikat. De beszéljenek inkább a P N. Miljukov által közreadott számok. Míg 1881-ben 580 ezer zsidót számoltak a falvakban, 1897-ben már 711 ezren voltak, ami azt igazolja, hogy az újonnan érkezettek és a születések száma bőven meghaladta a kiutasítottakét és az

elhunytakét. Újabb zsidóügyi bizottság alakult 1899-ben – szám szerint a tizenegyedik –, amely Ivan Ixkul von Hildenbrandt báró vezetésével az ideiglenes szabályozások felülvizsgálatát tűzte ki céljául. Ez a bizottság, Miljukov szerint, nem értett egyet a falvakban illegálisan letelepedett zsidók kiutasításával, és mérsékelte az 1882-es törvényi szabályozást. [89]

„Felismerték, hogy a visszamaradott, fejlődési lehetőségétől megfosztott, minden vállalkozási szellemet nélkülöző parasztság védelemre szorul a zsidókkal való üzleti érintkezésben.” Ugyanakkor a bizottság kitartott azon pálláspontja mellett, hogy a „nagybirtokosoknak nincs szüksége a kormány gyámkodására. A nagybirtoki ingatlanra vonatkozó korlátozások leértékelik a vagyont és arra kényszeríti a birtokosokat, hogy a zsidókkal egyetértésben minden eszközt felhasználjanak a törvény megkerülésére.” A zsidókat érintő tiltások megszűnésével a birtokosok nagyobb hasznot húzhatnának az ingatlanjaikból. [90] Azonban a birtokosoknak nem volt akkora tekintélyük és olyan szerteágazó kapcsolatrendszerük, amely kellőképpen érvényre jutathatta volna akaratukat az akkori adminisztrációnál.

Az 1882-es ideiglenes szabályozások felülvizsgálatával gyakorlatilag csak az 1903-1904-es esztendőkben kezdtek el érdemben foglalkozni. A jelentésekben, amelyek a kormányzóságokból érkeztek (nevezetesen Szvjatopolk-Mirszkij főkormányzótól, aki majd szabadelvű belügyminiszter lesz) az állt, hogy a szabályozások nem voltak helytállóak. A zsidók számára engedélyezni kell a városok és a kisebb mezővárosok elhagyását, ahol már úgyis túl nagy számban vannak. Viszont a szeszes italok állami monopóliumának bevezetésével elhárult a veszélye annak, hogy a zsidók kihasználják a falusi népességet. Az indítványokat D. Sz. Szipjagin miniszter teljes egyetértésével hagyta jóvá (ettől függetlenül nem sokkal később, 1902-ben egy terrorista meggyilkolta), majd 1903-ban V. K. Pleve (nemsokára, 1904-ben szintén gyilkosság áldozata lesz) is elfogadta valamennyit. Ezek után összeállították és megjelentették a listát azzal a százegy mezővárossal, ahol a zsidók mind a letelepedésre, mind az ingatlanvételre és bérletre jogosultságot szereztek. Ezt a

listát nem sokkal később újabb 57 településsel egészítették ki.

A forradalom előtti *Zsidó Enciklopédiá*ban szerepel a neve ezeknek a helységeknek, közülük néhány már akkor igen jelentős volt, ám az új rendelet hatására most mind egy csapásra látványosan virágzó fejlődésnek indult. Ilyenek voltak például: Juzovka, Lozovaja, Jenakijevo, Krivoj Rog, Szinyelnykov, Szlavgorod, Kahovka, Zsmerinka, Sepetovka, Zdolbunovo, Novie Szenzsari és még számos más település. A listán szereplő településeken kívül, a mezőgazdász zsidó kolóniákat kivéve, a zsidóknak nem volt joguk a földszerzésre. Ugyanakkor ez a letelepedési szabályozás bizonyos csoportokra nem vonatkozott. Így a felsőfokú diplomával rendelkezőkre, a gyógyszerész-asszisztensekre, iparosokra és a nyugdíjba vonult katonákra. Ezeknek az embereknek jogukban állt vidéken lakik, és kereskedelemmel vagy elás szakinával foglalkozni. [91]

A szeszesipar-kereskedelem és a haszonbérbeadás – a föld bérbeadását is beleértve – a zsidók első számú bevételi forrása volt. Emellett azonban a földbirtoklás is megélhetést jelentett. A zsidó földbirtokosok nagy földterületek megszerzésére törekedtek, amelyek többféle tevékenységre nyújtottak lehetőséget, míg a kis parcellákat maga a tulajdonos tette teanővé. [92]

Amikor a föld ára – amely a paraszt megélhetését biztosítja – meghaladta a tisztán mezőgazdasági földét, akkor számos esetben zsidó vállalkozó szerezte azt meg. Láttuk, hogy a föld bérlése és közvetlen megvásárlása 1881-ig nem volt tiltott a zsidók számára, és az újonnan bevezetett tiltások sem fosztották meg a tulajdonosokat korábban szerzett jogaiktól. Ilyen módon például Trockij apja, David Bronstejn Herszon kormányzóságban, nem messze Jelizavetgradtól, egészen a forradalomig birtokolt jelentős telepet („gazdaságot”, ahogy azt délen mondták). Később a Krivoj Rogtól délre elterülő „Nagyezsda” bánya is a tulajdonába került. [93]

Arra támaszkodva, amit az apja gazdaságában figyelt meg – és ha hinni lehet neki, „ez ugyanígy volt minden gazdaságban” – Trockij elmeséli, hogy az idénymunkások gyalogosan érkeztek a központi tartományokból, hogy

alkalmazzák őket. Nagyon rossz ellátást kaptak. Húst, szalonnát sosem, olajat nagyon fukarul, többnyire zöldséget és kásákat. Mindezt a kemény nyári munkák alatt, amikor hajnaltól szürkületig kínlódtak. „Egyik nyáron, a munkások sorozatosan farkasvakságot kaptak. [94] Részemről itt fontos ellenvetést tennék. Ugyanis Scserbak nevű nagyapám ugyanilyen jellegű „gazdaságában" Kubánban a napszámosok az aratás alatt naponta háromszor kaptak húst. Igaz, ő mezőgazdasági munkáscsaládból származott.

Azonban 1903-ban a következő korlátozás lépett érvénybe. „Minisztertanácsi rendelet tiltotta meg a zsidóknak az egész birodalomban a városi övezeteken kívül – tehát a vidéki övezetekben – ingatlanvagyon szerzését. [95] Ez bizonyos mértékben korlátozta a zsidók Ipari tevékenységét, ám – amint azt a *Zsidó Enciklopédia* hangsúlyozza – a mezőgazdasági tevékenységüket egyáltalán nem. És „élve a földtulajdon szerzési jogukkal a zsidók valószínű nem annyira a földművelők jogait érvényesítették maguk között, mint inkább a földtulajdonosok és földbérlők lehetőségét. Kétségesnek tűnik, hogy egy ennyire városi nép, mint a zsidó, nagyszámú földművelőt tudott volna felmutatni." [96]

A XX. század első évei a következő képet mutatták: „megközelítőleg 2 millió hektáron, amelyet jelenleg (1908) zsidók bérelnek, vagy birtokolnak a birodalomban, vagy a Lengyel Királyságban... csak 113 ezer található mezőgazdász zsidó kolóniák kezében". [97]

Bár az 1882-es ideiglenes szabályozás megtiltotta a zsidók részére minden bérleti – illetve adásvételi – szerződés megkötését a városokon kívül, a kiskapulelt itt is megtalálták. Nevezetesen a cukorgyárak létesítése miatti földszerzések útján.

A zsidók, gyakran nagy alapterületű földek tulajdonosai lévén, szemben álltak Sztolipin[250] agrárreformjaival, aki a parasztok személyes jogosultságának ismerte el a földet.

Ebben a kérdésben azonban nem csupán a zsidók voltak az egyedüli zúgolódók. Meglepő az az elégedetlenség, amellyel az akkori újságok fogadták az agrárreformot. És nemcsak a szélsőjobboldali lapok, hanem a liberálisok is – a forradalmi sajtóorgánumokról nem is beszélve.

E tárgyban a *Zsidó Enciklopédia* a következő érveket hozza fel: „Az agrárreformok, amelyek arról intézkedtek, hogy a föld kizárólagosan azoknak a kezében legyen, akik megművelik, sértette a zsidó népesség egy részének érdekeit. Azokét, akik zsidó tulajdonú nagy gazdaságokban dolgoztak." [98] A forradalomra volt ahhoz szükség, hogy az egyik zsidó szerző egy pillantást hátra vetve, a proletár[251] eszméktől felhevülve így írjon. „A zsidó földbirtokosok a cári rezsim alatt *több mint 2 millió hektár földet* mondhattak a magukénak." (Főleg az ukrajnai cukorgyárak körül, valamint a Krím félsziget és Belorusszia nagy területein.) Ráadásul ezt a „több mint 2 millió hektárt a legjobb földekből birtokolták, a *feketeföldből*". Így például Gincburg báró 87 ezer hektár földet tudhatott magáénak a dzsanszkoji járásban, míg a Brodszkij üzem cukorgyárai szintén több tízezer hektárt. Mellettük mások is közel hasonló nagyságú területeket birtokoltak, az összes zsidó kapitalista tulajdonában 872 ezer hektár mezőgazdasági terület volt található." [99]

---

[250] *Peter Arkagyevics Sztolipin:* (1863-1911) orosz államférfi. Előbb a belügyminisztériumban szolgált, azután kormányzósági tisztségeket viselt. 1903-ban Szaratov kormányzója. 1906-ban előbb belügyminiszter, majd miniszterelnök lesz. Az 1906. októberi cári manifesztum kiadásában, mely Oroszországnak alkotmányt adott, fő része volt. Az alkotmányosság híveként megfékezte a terrort és földet biztosított a parasztoknak. Ezért bizonyos népszerűségnek örvendett, de a duma kétszeri feloszlatása után ő is magára vonta a forradalmiak haragját. 1911 szeptemberében Kijevben a cár szeme láttára ölte meg egy Bogrov nevű rendőrségi ügynök.

[251] *Proletár (latin):* vagyontalan ipari munkás (vagy mezőgazdasági munkás, agrárproletár), aki csak munkaerejének áruba bocsátásával tarthatja fenn magát.

A földtulajdont a gabona és a gabonatermékek kereskedelme követte. (Emlékezzünk vissza: „a gabonaexport elsősorban a zsidók nevéhez fűződött”. [100]) „A forradalom előtt Oroszország teljes zsidó népességének nem kevesebb, mint a 18%-a (ami több mint 1 millió embert jelent!) foglalkozott gabonakereskedelemmel (természetesen főnökök és alkalmazottak együttvéve). A parasztság haragra gerjedt a zsidósággal szemben”, mivel a kereskedők mindent megtettek azért, hogy a gabona felvásárlási árát lenyomják a minél nagyobb anyagi haszon érdekében. [101] A nyugati tartományokban és Ukrajnában a zsidók más mezőgazdasági terményeket is felvásároltak. (Különben megjegyzendő, hogy a tevékeny és munkaszerető óhitűek Klincában, Zlinkében, Sztarodubban, Jelenovkában, Novozibkovban nem engedték át a kereskedelmet idegen kezekbe.) Bikerman szerint az a rendelet, mely megtiltotta zsidó gabonakereskedők tevékenységét *egész* Oroszország területén, apátiát[252], tehetetlenséget váltott ki és a kulákok[253] hatalmát eredményezte. „Márpedig, hogy az orosz búza a világkereskedelem szerves részévé vált, azt Oroszország a zsidóknak köszönheti.” Az előzőekben már említettük, hogy „1878-tól kezdve az Ogyessza kikötőjén átmenő gabonaexport 60%-át zsidók végezték. Ők futtatták föl elsőként a nyikolajevi, a herszoni, a Don menti rosztovi gabonakereskedelmet. Ugyanez évvényes az orlovi, a kurszki, a csernyigovi kormányzóságok területén. A szentpétervári gabonakereskedelemben is jelentős szerepet töltöttek be. Az északnyugati régiókban pedig 1000 gabonatermék-kereskedőből 930 zsidó volt.” [102]

Ugyanakkor a rendelkezésre álló forrásaink legtöbbje nem mutat rá a zsidóknak a kereskedelmi partnereikkel szembeni viselkedésére. Valójában gyakran nagyon durvák voltak, és olyan eljárásokhoz folyamodtak, amelyek manapság tilosak. Ilyen volt például az, hogy megegyeztek egymás között és a termés felvásárlásának visszautasításával árzuhanást idéztek elő. Érthető, hogy a 90-es években a déli kormányzóságokban Oroszországban elsőként – Európát ezzel időben jóval megelőzve – (Heiden gróf és Behtyejev irányításával) földművelő szövetkezetek

[252] *Apátia (görög):* egykedvűség, érzéketlenség, nemtörődömség.
[253] *Kulák (orosz):* pejoratív, zsírosparaszt.

alakultak. Céljuhként a paraszti gabona monopolista tömegfelvásárlásának megakadályozását tűzték ki.

Itt kell megemlítenünk a zsidó kézben tartott kereskedelem egy másik területét. A „gabonaexport után a faexport volt a második a sorban”. [103] Márpedig 1813-tól 1913-ig a faexport mértéke 140-szeresére nőtt! A kommunista Larin így fakadt ki: „A zsidó tulajdonosok hatalmas erdőterületeket birtokoltak, illetve béreltek azokban a tartományokban is, ahol nem volt tartózkodási joguk.” [104] Ezt a *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti. „A zsidók földet vásároltak a központi kormányzóságokban, elsősorban az erdők természeti kincseinek a kiaknázására.” [105] Az olyan helyekről, ahol nem volt joguk fűrészüzemet létesíteni, a fa nyers állapotában került külföldre, ami tiszta veszteséget jelentett az ország számára. (Ennek megfékezésére különböző tiltások is voltak: például Riga, Revel és Pétervár kikötőit nem hagyhatta el exportcélú faszállítmány és a vasutak teljes hosszában tiltott volt raktárak telepítése. [106])

Ezekben a rendeletekben minden benne van. A zsidó kereskedelem fáradhatatlan dinamizmusa, amely egész államokat mozgat meg. Az aggodalmaskodó, a haladás útjában álló merev bürokrácia tiltásai. A tiltások miatti egyre nagyobb felháborodás a zsidók körében. Az orosz erdők eltékozlása, a fák nyers állapotú, alapanyagként való külföldi exportja. Az egyszerű paraszt és gazdálkodó szánalmas csapdába került, mert nem rendelkezett kapcsolatokkal és nem voltak megfelelő ismeretei a más formájú kereskedelemben való részvételre. És ne felejtsük ki a pénzügyminisztériumot, amely segíti az ipart és a vasútfejlesztést, ugyanakkor megvonja támogatásait a mezőgazdaságtól, pedig az adóterheket a fölművelők osztálya viseli és nem a kereskedők. Emellett jogosan felvetődik a kérdés: az líj, dinamikus gazdasági feltételek között ugyan ki töltötte meg az államkincstárat? Kétségtelen, hogy ez nagy részben a zsidóknak köszönhető. De vajon foglalkozott-e valaki a kisembernek okozott kórokkal, az általa elszenvedett töréssel, amely az életmódjában és egész létében keletkezett?

Fél évszázadon keresztül vádolták Oroszországot – úgy kívülről, mint belülről –, hogy gazdaságilag elnyomta a

zsidókat, és nyomorba döntötte őket. Evelinek kellett még eltelnie ahhoz, hogy ez a szánalmas Oroszország eltűnjön a föld színéről. Át kellett élnie a forradalom viharát ahhoz, hogy a 30-as évek egyik zsidó szerzője a forradalom vérrel borított falán át egy pillantást vessen a múltra és beismerje: „A cári kormány gazdaságpolitikája nem mellőzte teljesen a zsidókat. tsz ismert korlátozásokon kívül... a falvakban..., mindent egybevéve a cári kormány megtűrte a zsidók gazdasági tevékenységét.” A nemzeti küzdelemből adódó feszültségeket a zsidók gazdasági tevékenységükben nem érezték meg. Az államalkotó nemzetiségnek nem állt szándékában egyik vagy másik etnikai csoport mellőzése, inkább bírói, illetve közvetítő szerepet kívánt betölteni közöttük. [107]

Persze arra is volt példa, hogy a kormány, a nemzeti érdekeket tartva szem előtt, beleavatkozott a gazdaságba. Az ilyen esetekben tett lépései azonban leginkább kudarcba fulladtak. Így történt ez akkor is, amikor „1890-ben a kiküldött körlevél szerint a zsidók nem tölthettek be többé igazgatói tisztséget azokban a részvénytársaságokban, melyek földvásárlással vagy bérlettel foglalkoztak”. [108] De ezt a törvényt gyerekjáték volt megkerülni, mégpedig névtelennek maradva. Az ilyenfajta tiltás egyáltalában nem gátolta a zsidó vállalkozók tevékenyégét.

„A zsidók szerepe különösen jelentős volt a külkereskedelemben, ahol hegemóniájuk[254] a földrajzi helyzetükből (határközeli) adódóan külföldi kapcsolataik révén és kereskedelmi közvetítő jogosultságuk miatt is biztosítva volt.” [109]

Ami a cukoripart illeti, nos, az üzemek több mint egyharmada a század végére zsidó kézbe került. [110] Az előző fejezetekben láthattuk, hogyan indult fejlődésnek ez az ipar Izrael Brodszkij és fiai Lazar és Lev ösztönzésével. (A XX. század elején közvettre, vagy közvetlenül, 17 üzem volt az ellenőrzésük alatt. [111]) Mojszej Galperin „a XX. század elején nyolc répacukor gyártóüzem és három finomító tulajdonosa volt. ...Szintén hozzátartozott 50 ezer hektár cukorrépával beültetett föld. ...[112] Zsidó családok százezrei élnek a cukoriparból, közvetítőként, eladóként

[254] *Hegemónia (görög):* döntő hatalmi fölény, vezető szerep.

stb.” A verseny megjelenésével a cukor ára esni kezdett, ezért Kijevben cukortermelői szakszervezet alakult, követelve, hogy a termelés és az eladás felügyelet alá kerüljön úgy, hogy az árak ne eshessenek le. [113] Egyébként a finomítók szakszervezetének megalapítói a Brodszkij testvérek voltak 1903-ban. [114]

A gabona-, a fakereskedelmen és a cukoriparon kívül, ahol a zsidók döntő szerepet játszottak, még fel kell sorolni azokat a területeket, amelyek fejlődéséhez a zsidók nagyban hozzájárultak. Ezek a malomipar, bőripar, fonalgyártás, konfekcióipar, dohány- és söripar. [115] Már 1835-ben jelen voltak a nyizsnij-novgorodi nagyvásáron. [116] Beindították a transz-bajkáli marhakereskedelmet, melynek fellendülése a 90-es évekre tehető. Sőt Szibériába is eljutottak a szénkitermelés révén, Andzsero-Szudzsenszkij kőszén, valamint az arany bányászatában is jelentős, meghatározó szerepük volt. A Gincburgok 1892 után „szinte kizárólagosan az aranybányászat felé fordultak”.

A legjobban a Lénai aranybányászattal foglalkozó vállalat prosperált, „amelyet (1896-tól, 1909-ben történt haláláig) Jevzel Gincburg fia, Goracij Gincburg báró ellenőrzött. Jevzel Gincburg a nevét viselő bank alapítója és a szentpétervári fiókvállalat elnöke volt. (Goracij fia, David, aki szintén bárói címet viselt, a szentpétervári gyülekezetet vezette egészen 1910-ben bekövetkezett haláláig. fiai, Alekszandr és Alfred az aranybányászati vállalat Lénai igazgatótanácsának voltak tagjai. Egy másik fia, Vlagyimir feleségül vette L. I. Brodszkij, a kijevi cukorgyáros lányát.) Goracij Gincburg is alapított aranybányákat, nevezetesen a transz-bajkáli, a miasszki, berezovszki, altaji és néhány más aranybányászati vállalatot.” [117] Országos botrány tört ki a Lénai bányák körül 1912-ben. A termelés körülményei szánalmasak voltak, a dolgozókat becsapták… Annak rendje és módja szerint ezzel is a cári kormányt vádolták és hurcolták meg. A felbőszült szabadelvű sajtóban azonban senki nem nevezte meg az első számú részvényeseket, nevezetesen a Gincburg-fiúkat.

A XX. század elején a zsidóság az orosz kereskedői réteg 35%-át képviselte. [118] Sulgin megosztja velünk a délnyugati területen szerzett tapasztalatát: „Hova tűntek az

orosz kereskedők, hová lett az orosz társadalmi rend egyharmada? ...valamikor erős, orosz kispolgárságunk volt. ...Mi lett velük? ...A zsidók kitúrták őket, és a társadalmi ranglétrán lejjebb csúszva, muzsiksorba jutottak.” [119] A délnyugati területen élő oroszok maguk választották meg sorsukat, ez világos. És a század elején a kiváló politikus V. J. Gurko[255] megállapította: „az orosz kereskedő helyét egyre gyakrabban veszi át zsidó”. [120]

A zsidók jelentős befolyást és tekintélyt szereztek a fejlődésben lévő szövetkezeti rendszerben is. A hitelintézeteknek és a takarék- és kölcsönszövetkezeteknek több mint a fele a letelepedési övezetben működött (1911-ben tagjaik 86%-a zsidó). [121]

Már szót ejtettünk a Blioh, a Varsavszkij és a Poljakov testvérek által megindított oroszországi vasútépítésről és üzemeltetésről. A legelső vasútvonalakat kivéve (carszkoszelói és nyikolajevszki vonalak) majdnem az összes vasútvonalat koncessziós vállalatok építettek, amelyekben zsidók töltötték be a vezető posztokat. „De az 1890-es évektől számítva az állam lett az első számú kivitelező.” Ellenlépésként David Margolin vezetésével és zsidó főrészvényesekkel 1883-ban létrehozták „a Dnyeper és mellékfolyóira” irányuló nagy hajózási vállalatot. A vállalat 1911-ben 78 hajóból álló hajórajjal rendelkezett, mely a Dnyeperen folyó szállítások 71%-át mondhatta a magáénak.” [122] Más társaságok működtek a nyugati Dvinán, a Nyemanon, melyek a marijinszki csatornába, illetve a Volgába ömlöttek.

A bakui zsidók tucatnyi olajvállalattal is rendelkeztek. „a legnagyobb az S. és M. Poljak és Rothschild tulajdonában levő »Mazut« cég és a Kaszpi-Fekete-tengeri Részvénytársaság, melynek hátterében szintén Rothschild neve húzódott meg.” Mivel olaj-kitermelési engedéllyel nem rendelkeztek, ezek a vállalatok az olajfinomításra és az exportra szakosodtak. [123]

A pénzvilágban mutatkozott legragyogóbbnak a zsidók gazdasági tevékenysége. „A hitelügylet az a terület, ahol a

---

[255] *Vlagyimir Joszifovics Gurko:* (1863-1017) 1906-ban belügyminiszter-helyettes, 1912-től a birodalmi tanács választott tagja. A polgárháború után emigrált.

zsidók hosszú idő óta otthon érzik magukat. Új konstrukciókat hoztak létre, a régieket pedig tökéletesítették. A kereskedelmi bankok tőkebefektetés-ügyleteiben néhány nagytőkés személyében elsőrangú szerepet töltöttek be. A zsidók nem csak a bankarisztokráciát termelték ki soraikból, hanem a banki alkalmazottak nagy részét is.” [124] Jevzel Gincburg 1859-ben alapított bankja a berlini Mendelssohnokkal, a hamburgi Warburgokkal, valamint a párizsi és bécsi Rothschildokkal való kapcsolatának köszönhetően terjeszkedett és erősödött. De az 1892-es pénzügyi válság kirobbanása miatt, „és abból az okból, hogy az állam – amely azelőtt már két ízben is megsegítette –, most nem támogatta” kölcsönnel a bankot, Gincburg visszavonult. [125] A 70-es évektől kezdve a három Poljakov testvér: Jakov, Szamuil és Lazar által alapította egész bankhálózat működött. Hozzájuk tartozott az azov-doni kereskedelmi bank (melyet a későbbiekben B. Kaminkul vezet), a moszkvai földhitelbank, a doni földhitelbank, a Poljakov-bank, a nemzetközi bank és „más bankok, melyek később megalakítják az egyesült bankot”. A szibériai kereskedelmi bank élén A. Szolovejcsik, a varsói kereskedelmi bankén I. Blioh állt. Más nagyvállalatoknál a zsidók jelentős állásokat foglaltak el (Zak, Utin, Heszin, A. Dobrij, Vavelberg, Landau, Epstejn, Krongold). „Csupán két nagy bankban, a moszkvai, illetve a volga-kámai kereskedelmi bankban nem volt zsidó sem az igazgatóságban, sem az alkalmazottak között.” [126] Mindhárom Poljakov testvér titkos tanácsosi fokozattal rendelkezett, és ahogy nyár említettük, mind a hárman megkapták az örökös nemesi címet is. [127]

Így történt, hogy a XX. század hajnalán a letelepedési övezet teljes mértékben elvesztette jelentőségét. Nem akadályozta többé a zsidókat abban, hogy fontos pozíciókat töltsenek be az ország életének meghatározó területein, a gazdaságtól kezdve a pénzvilágon át egészen a szellemi szférákig. Az „övezetnek” többé semmilyen gyakorlati haszna nem volt. Gazdasági és politikai célszerűsége lejárt. Nem tett mást, mint keserűséget és kormányellenes érzületet táplált a zsidó lakosságban, olajat öntött a

társadalmi elégedetlenség tüzére, és a Nyugat szemében a gyalázat pecsétjét nyomta az orosz kormányra.

De legyünk tárgyilagosak. Ez a merev, nehézkes bürokráciájú Orosz Birodalom, az ország élenjáróinak mentalitásával, hol és milyen téren nem volt visszamaradott a XIX. század egészén, és a forradalmat megelőző évtizedekben? Az ország életével kapcsolatos kérdések tucatjaival nem tudott megbirkózni. Nem tudta megszervezni sem a helyi civil lakosság önrendelkezési jogainak gyakorlását, sem a *zemsztvó*k felállítását a vidéki járásokban, sem az agrárreformok keresztülvitelét. Ugyanígy nem tudta megszüntetni az egyház rettenetesen megalázott helyzetét, és a civil társadalommal sem tudott kommunikálni, hogy intézkedéseit elfogadtassa. Nem tudott mit kezdeni a tömeges tanulási igény kirobbanásával és az ukrán kultúra fejlődésével. A mulasztások felsoroláshoz még egyet fűzünk, amely katasztrófához vezetett: a letelepedési övezet valós állapotának a felülvizsgálatát, hatásait az állam minden területére kivetítve. Az orosz hatalomnak jó százegynéhány éve volt arra, hogy megoldja a zsidóság problémáit, de ez nem sikerült. Sem a szabad beolvadás terén, sem pedig a zsidók önkéntes elszigetelődésének jóváhagyásával, amit pedig- egy évszázaddal azelőtt még magukénak mondhattak.

És ez idő alatt, pontosabban a 70-es évek és a XX. század kezdete közti évtizedekben az orosz zsidóság nagy fejlődésnek indult. Elit rétege vitathatatlanul kibontakozott és szűknek találta nemcsak a letelepedési övezet határait, de a birodalmét is.

Amikor az oroszországi zsidóság jogegyenlőtlenségének a letelepedési övezetet és a *numerus clausus*t illető konkrét szempontjait vizsgáljuk, nem szabad szem elől tévesztenünk ezt az általános körképet. Bár az amerikai zsidó népesség fontossága növekvőben volt, a XX. század elején az oroszországi zsidóság még közel a felét tette ki Földünk zsidó népességének. [128] Ez a tény óriási jelentőségű a zsidóság történelmében. És megint M. Bikerman az, aki a forradalom szakadékán át hátrapillantva, 1924-ben a következőt írja. „A cári Oroszország a zsidó nép több mint felének adott otthont. ...Következésképp természetes, hogy az időben hozzánk legközelebb eső zsidó

generáció történelme elsősorban az orosz zsidóság történelmét jelenti.” Bár a XX. században „a nyugati zsidók gazdagabbak, befolyásosabbak és műveltebbek voltak nálunk, a zsidóság életereje mégis Oroszországban összpontosult. És ez a növekvő vitalitás az Orosz Birodalom kibontakozásával egyidejűleg nyilvánult meg. ...És csak amikor Oroszországgal egyesültek a zsidók lakta tartományok, akkor kezdődött meg ez az újjászületés. A zsidóság száma gyorsan gyarapodott, olyannyira, hogy megengedhette magának számos kolónia óceánon túlra való távozását. Komoly tőkét gyűjtött össze és tartott kézben. Középosztályt nevelt ki és juttatott hatalomhoz; valamint az alsóbb néposztályok életszínvonala is folyamatosan növekedett. Sorozatos erőfeszítések árán az oroszországi zsidóság felül tudott emelkedni a Lengyelországból hozott fizikai és erkölcsi lealacsonyodáson. Az európai kultúra és képzés zsidók ezreit nyerte meg... és akkorát haladtunk ezen az úton, annyi szellemi gazdagságot gyűjtöttünk össze, hogy megengedhettük magunknak azt a luxust, hogy háromnyelvű irodalmunk legyen...” Mindehhez a gazdagsághoz és kultúrához, a kelet-európai zsidók Oroszországban juthattak hozzá. Az orosz zsidóság „létszámából és a benne rejlő fiatalos lendületéből adódóan, gerincét alkotta a zsidóság egészének”. [129]

Egyik kortársunk is megerősíti a fölvázolt kép hitelességét 1989-ben. „A zsidó közélet a két évszázad fordulópontján olyan érettségi fokot és nagyságot ért el, hogy azt számos európai kisnemzet megirigyelhette volna.” [130]

De amiben nem lehet szemrehányást tenni a „népek börtönének”, az az, hogy sem a zsidókat, sem más népeket nem fosztott meg nemzeti jellegüktől.

Igaz, bizonyos zsidó szerzők panaszkodnak arról, hogy a 80-as években a „főváros művelt zsidói lényegében szinte egyáltalán nem vettek részt a zsidók érdekképviseletében”, és csak Gincburg báró és néhány más vagyonos, kapcsolatokkal rendelkező zsidó vívta ezt a küzdelmet. [131] „A szentpétervári zsidók (1900-ban 30-40 ezren voltak) nem érintkeztek egymással, a zsidó értelmiség nagy része távol maradt és közönyös volt a közösség egészének szükségletei és érdekei iránt.” [132] Pedig ez is ahhoz az

időszakhoz tartozott, amikor a „reneszánsz szent eszméje körüllengte a letelepedési övezetet és föllélesztette a fiatal generáció erejét, amely hosszú évszázadok óta szunnyadt a zsidóság körében. ...Ez valódi szellemi forradalom volt.” A fiatal zsidó lányok „tanulási vágya a szó szoros értelmében vallási jelleget öltött”. És már Szentpéterváron is „zsidó diákok és diáklányok nagy számban látogatták a felsőoktatási intézményeket”. A XX. század elején „a zsidó értelmiség nagy része... úgy érezte, ...hogy vissza kell térnie népéhez”. [133]

Ennek a XIX. század végén bekövetkező szellemi ébredésnek következményeként az orosz zsidóság körében igen különböző, és néha ellentmondásos irányzatok törtek felszínre. Közülük egynéhány hivatott lesz földünk egész XX. századi sorsát jelentős részben meghatározni.

Annak idején az orosz zsidóság legalább hat lehetséges – de egymással összeférhetetlen – irányt látott maga előtt. Mégpedig a következőket:

- vallási identitás védelme elszigetelődés útján, mint ahogy az évszázadokon keresztül gyakorlat volt (de ez az út egyre népszerűtlenebbé vált);
- beolvadás;
- harc a nemzeti és kulturális autonómiáért, a judaizmus, mint alapvető jogként való, aktív jelenlétéért Oroszországban;
- emigráció;
- csatlakozás a cionizmushoz;
- csatlakozás a forradalomhoz.

Ezek a különböző törekvések gyakran összetalálkoztak a zsidó tömegek három nyelven – héber, jiddis és orosz – történő kultúrálódása és a szociális támogatás gyakorlatában, amely a 80-as évek oroszországi divatjának megfelelően a „kis gesztusok” elvét hirdette.

A zsidó egyletek – amelyek közül néhány a forradalom után, emigrációban folytatta tevékenységét – kölcsönösen segítették egymást. Ez történt az oroszországi zsidó képzés terjesztésére létrejött társasággal is, amelyet 1866-ban alapítottak. A 90-es évek közepén ez a társaság már

megnyitotta saját iskoláit, ahol az orosz nyelvű tanórák mellett héber tanfolyam is indult. A zsidó népoktatás témájában összoroszországi konferenciákat hívott össze. [134]

A zsidó történelmi és etnográfiai bizottság 1891-ben kezdte meg működését, majd 1908-ban zsidó történelmi és etnográfiai hivatallá alaklelt. Az oroszországi zsidó történelmi ismeretek oktatását és az archív gyűjtemények munkáját hangolta össze. [135]

Szamuil Poljakov, a „vasút királya" 1880-ban megalapította a zsidó mezőgazdasági és ipari munka társaságát (orosz rövidítés: ORT). Nem csekély anyagi alapot gyűjtöttek össze. Tevékenységük kezdetén erőfeszítéseik nagy részét a zsidó kézművesek letelepedési övezetből a központi tartományok felé történő áthelyezésére összpontosították. [136] Láttuk, hogy az 1865-ben kiadott kezdeti engedélyek hatásóra csak kevés számú kézműves telepedett át a belső kormányzóságokba.

És mi történt az 1881-1882-es pogromok után? Azt gondolnánk, hogy most biztos el fognak menni, számíthatnak az ORT segítségére, és a kormány költözési támogatására. Nem fognak itt maradni gyötrődni, szorgoskodni ebben az átkozott övezetben, ahol csak nyomorogni lehet.

De nem: az ORT 10 éves erőfeszítése után mindössze 170 kézműves költözött át! Az ORT tehát úgy határozott, hogy az övezeten belül fogja segíteni az iparosokat, mégpedig szerszám- és műhelyberendezés vásárlásával és szakiskolák létrehozásával. [137]

Az emigrációt a zsidó letelepedési társaság (orosz rövidítés: EKO) tartotta kézben, melynek a megalakulása fordított irányban történt. Előbb külföldön, majd Oroszországban. Moritz von Hirsch báró alapította 1891-ben, aki erre a célra 2 millió font sterlinget szánt. Elgondolása az volt, hogy a kelet-európai zsidóság kaotikus emigrálása helyett jól megszervezett áttelepítés történne a földművesekre igényt tartó országokba. Így a zsidóságak legalább egy részét visszavezetve a földműveléshez, meg lehet szabadítani őket az „európai népek értelmetlen indulataitól". [138] „Az Oroszországot elhagyó zsidók

számára új hazát kell keresni, ahol őket a kereskedelemtől elfordítva, első számú tevékenységükké a földművességet kell tenni, így hozzájárulva a zsidóság újjászületésének az ügyéhez.” [139]

Ez az új haza Argentína lesz. (Egy másik célkitűzés szerint, el kell kerülni az USA partrészeit, ment a tömeges bevándorlás a verseny fokozódását eredményezve a munkabér csökkenéséhez vezet, amely feléleszti az antiszemitizmus kísértetét.) A társaság 1892-ben hivatalt nyitott Szentpétervárott azzal a céllal, hogy a zsidóknak az argentínai letelepedést népszerűsítse. „A társaság 450 információs irodát állított fel és 20 kerületi bizottságot. Az emigrációra jelentkezőknek a kiutazási papírok megszerzésének gyors elintézését biztosították, gondoskodtak a tengeri hajókról, az utasok kedvezményes jegyéről és ismertetőket adtak ki az új telepesek befogadására alkalmas országokról.” [140] (Szliozberg mellékesen rámutat arra a tényre, hogy „a jelentkezők közül senki olyan nem kapott engedélyt, aki nem rendelkezett kitűnő bankári kapcsolatokkal, illetve milliókkal.” [141])

A XIX. század végétől az Oroszországi zsidók emigrációja nem csökkent, és ennek több oka volt, ezekből néhányat már említettünk. Az egyé legfontosabb a kötelező katonaság ténye. Ha annyi fiatal (ezt Gyenyikin írja) választja inkább az öncsonkítást, nem jobb-e emigrálni? Főleg annak tudatában, hogy az Egyesült Államokban abban az időben a sorkötelezettség nem is létezett! (Érdekes módon, a zsidó szerzők hallgatnak erről az okról és maga a *Zsidó Enciklopédia* „az oroszországi zsidók emigrálása” fejezetnél sem említi egy árva szóval sem. [142] Igaz, hogy nem is indokolja a kilencvenes évek emigrációs hullámának növekedését.) Itt van azonban egy másik számba vehető ok. Ez pedig az 1882-es ideiglenes törvénykezés. Harmadik fontos tényező: a zsidó kézművesek 1891-ben történt kiutasítása. És talán a legmegrázóbb ok: 1896-ban az állami monopólium bevezetése a szeszes italokra, amely megfosztott minden italárust a bevételétől és csökkentette a szeszgyárakét is. (Szliozberg szerint a falvakból és belső tartományokból kiutasítottak, önként mentek emigrálni.) G. Aronszon

megjegyzi, hogy a 80-as években átlagosan 15 ezer zsidó emigrált évente és ez a szám a 90-es években 30 ezerre emelkedett. [143]

Az orosz hatóságok kedvezően fogadták az egyre növekvő emigrációt, amely a hatalom szempontjából valóban kedvező folyamatnak számított. Éppen ezért az orosz kormány szívesen fogadta az EKO Pétervárra való települését, és azon lépéseit is, melyeket az emigráció érdekében tett. Így aztán semmilyen tevékenységébe nem avatkozott bele, és még a behívandó korosztályt is engedte emigrálni, a családjukkal való közös emigrálás zászlaja alatt. Ehhez ráadásul ingyenes kiutazási engedélyeket adott ki, és különleges vasúti tarifákat biztosított. Azonban mindehhez szabtak egy feltételt. Nevezetesen, hogy a kivándorlók soha többé nem térhetnek vissza Oroszországba. [144]

Az óceánon való átkelés annak idején Anglia érintésével történt, s így az angliai kikötővárosokban átmenetileg összegyűlt egy jelentős zsidó emigráns tömeg, amelyből néhányan kiváltak és Nagy-Britanniában maradtak, míg mások az egyesült államokbeli letelepedési kísérlet után jöttek vissza ide. Így aztán 1890-től kezdve az angol közvélemény ellenszegült az orosz kormány politikájával. „A zsidókérdés taglalása folyamatosan leköti az angol újságok hasábjait. …Az oroszországi zsidóság helyzetének kérdése napról napra aktuális Amerikában is.” [145] Miután Nagy-Britannia felbecsülte a migrációs áradat lehetséges méreteit, hamarosan határozottan bezárta kapuit. [116]

Később – 1894-től – az argentínai bevándorlást is leállították. A *Zsidó Enciklopédia* ezt a tényt az argentin térségben lappangó válságnak tudja be. [117] Ami Szliozberget illeti, ő az „Argentínába bevándorlók kiábrándulásáról” beszél. (Az elégedetlenek fellázadtak és közös petíciót írtak Hirsch báró igazgatóságára.) A duma tárgyalásai az esetet párhuzamba vonták új-oroszországi tapasztalatokkal. „Az Argentínába való bevándorlás példája azt igazolja, hogy a legtöbb esetben, ha az emberek kedvező feltételekkel földet kaptak, elhagyták azt a képességeiknek megfelelőbb szakmákért.” [148]

Ezek után a kitelepítésügyei társaság, „habár továbbra is küldetésének tekintette a gyarmatosítási vállalkozásokban a zsidók földművelőkké válását, de fokozatosan lemondott erről”. Magára vállalta a segítséget „a zsidóknak Oroszországból történő rendkívül rendszertelen emigrálásával” kapcsolatban, hogy „érdekeik védelmében biztosítandó tájékoztatásokat továbbít számukra, az immigrációs országok[256] viszonylatában”. Ehhez viszont meg kellett változtatnia azokat az alapszabályokat, melyeket Hirsch báró lelkesedése hagyott örökül rájuk. Jelentős összegeket utaltak ki „a zsidók tartózkodási helyükön való életszínvonalának a javítására”; 1898-tól „mozgalmat folytattak az Oroszországon belül élő népesség” és a már meglevő zsidó mezőgazdasági kolóniák számára „modernebb eszközök és korszerűbb földművelési eljárások bevezetésével”, és „kedvezményes hitelek juttatásával a földek feljavítása végett”. Ugyanakkor, a „szektor jelentős pénzügyi támogatása ellenére a mezőgazdasági tevékenység viszonylagosan stagnált.”[257] [149] Ezzel ellentétben az oroszországi kivándorlási áradat egyre szélesedett. „Összefüggésben a kézművesek válsághelyzetével és a kiskereskedelmi, valamint a külkereskedelmi ügynökségek növekvő félreállításával.” Ez az áradat 1906-ban érte el a csúcspontját, anélkül, hogy „módjában lett volna elnyelni a zsidó népesség évi feleslegét”.

Megjegyzendő, „hogy az emigránsok tömege a USA felé vette az irányt” – például 1910-ben 73%-uk. [150] „Összességében 1881 és 1914 között az oroszországi emigránsok 78,6%-a szállt partra az USA-ban.” [151] Ettől az időszaktól kezdve körvonalazódik az, amii a XX. század általános mozgalmává válik. Megjegyezzük, hogy amerikai földre lépve semmilyen kisiparosi bizonyítvány nem volt megfelelő, ami azt eredményezte, hogy a század első hat évében az orosz bevándorlók 63%-át „az iparban alkalmazták”. Vajon ez azt jelenti-e, hogy Oroszországból leginkább csak az iparosok emigráltak Amerikába? Ez adna magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért nem települtek át nagy számban a kisiparosok az oroszországi központi tartományokba, amelyek már nyitottak voltak számukra?

---

[256] *Immigrációs országok:* bevándorlókat fogadó országok.

[257] *Stagnál (latin):* pang, egyhelyben áll.

Talán igen. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy sok emigráns szárvára, különösen azoknak, akik vagyontalanok vagy foglalkozás nélküliek voltak, az „amerikai elbírálások szerinti csoportosításon kívül” nem volt más választása. [152]

Megdöbbentő, hogy az emigránsoknak mily csekély hányada tartozott ahhoz a művelt réteghez, amelyet állítólag a leginkább üldöztek Oroszországban. Éppen ezek az emberek nem távoztak. Adataink szerint 1899 és 1907 között, nem több, mint 1%-uk hagyta el az országot. [153] A zsidó értelmiség egyáltalában nem hajlott az emigrációra: az ő szemükben ez a problémák elől való menekülést jelentette, az oroszországi sors előli elszaladást, éppen akkor, amikor cselekvési lehetőségek nyíltak. A zsidó közéleti személyiségek kongresszusa 1882-ben felhívást tett közzé „az emigráció szervezésének határozott elutasítására, mivel ez a gondolat sérti az orosz állam méltóságát”. [154] A XIX. század utolsó éveinek folyamán „az új generáció részt kívánt venni a történelemben ..., minden vonalon, kívülről, és belülről is, védekezésből támadásba lendült át. ...A fiatal zsidók ezentúl maguk kívánják írni történelmüket és akaratuk pecsétjét rányomni sorsukra, és bizonyos mértékben az otthonukat jelentő ország sorsára is”. [155]

Az orosz zsidóság vallásos szárnya szintén lemondott az emigrációról, mert azt a kelet-európai zsidóság éltető gyökereitől való elszakadásnak tartotta.

A új generáció szekularizációs[258] erőfeszítései elsősorban egy sajátos zsidóoktatásnak, jiddis nyelvű irodalmi és kulturális képzésnek kiterjedt programját szorgalmazták, mint egyetlen lehetséges utat a néptömegekkel való kapcsolat létesítésére. (Az 1897-es összeírások során az orosz zsidóknak csak 3%-a vallotta az oroszt anyanyelvének, a héber nyelv elfelejtettnek tűnt és senki sem gondolta, hogy újraéledhet.) Különleges könyvtárhálózat és jiddis nyelvű újságok kiadását vették tervbe zsidók számára {a *Der Frajnd* (Barát) című napilap 1903-tól jelent meg; a városokban elkapkodták, nem tartozott semelyik párthoz, mégis igyekezett politikai

[258] *Szekularizáció (latin):* tömeges elfordulás a vallástól és az egyháztól, elvilágiasodás.

képzést adni [156]}. Ezekben a 90-es években történik meg az „alaktalan zsidó tömeg nemzetté való nagy átalakulása, a zsidó újjászületés”. [157]

A jiddis nyelvű írók egyre-másra váltak népszerűvé: Mengyele Mojher-Szforim, Solomon-Alejhem, Ichak-Lejbus Perec. A költő Bjalik a mozgalom követése jeleként saját verseit héberről jiddisre fordította. Ez az áramlat 1908-ban a csernovici konferencián érte el a tetőpontját, amely kikiáltotta a jiddist „a zsidóság nemzeti nyelvének”. És javasolta, hogy minden nyomtatott szöveget fordítsanak le jiddisre. [158]

Ezzel párhuzamosan figyelemre méltó erőfeszítések történtek a zsidó kultúra orosz nyelvre fordítását illetően is. Így a történelmi és irodalmi tárgyú 10 kötetes Zsidó könyvtáré [159]; az 1881-ben létrejött pétervári folyóiratoké, mint a *Rasszvet* (Hajnal), a *Ruszkij Jevrej* (Orosz Zsidó). Ámde ezek kiadása elég hamar megszűnik, „ezeket a publikációkat maga a zsidó közönség nem támogatta”. [160] A *Voszhod* (Napkelte) megnyitotta lapjait minden zsidó író számára, minden újdonság lefordítására, helyet adva zsidó történelmi tanulmányoknak is. [161] (Bár mi oroszok tudnánk ilyen érdeklődést tanúsítani a saját történelmünk iránt!) Akkortájt „az orosz zsidóság közéletében az uralkodó szerepet” a „pétervári zsidóság” töltötte be. „A 90-es évek közepe felé Pétervár volt az, ahol majdnem a teljes felső káderréteg[259], a zsidó értelmiségi arisztokrácia kialakult”; így minden tehetség Pétervárra került. [162] Hozzávetőleges számítások szerint 1897-ben mindössze 67 ezer zsidó beszélt folyékonyan oroszul, de ez a művelt elitet jelentette. Ugyanakkor Ukrajnában a 90-es években már „az egész fiatal generáció” orosz nyelvű nevelést kapott, és azok akik gimnáziumban tanultak tovább, minden kapcsolatukat elvesztették a zsidó oktatással. [163]

Az igazat megvallva, nem léteztek olyan jellegű jelszavak, hogy: Beolvadás! Be kell olvadni az orosz közegbe!, és olyanok sem, amelyek a saját nemzetségről való lemondásra biztattak volna. A beolvadás egy

---

[259] *Káder (francia):* itt olyan személy, akire társadalmi szinten feltétlenül számítani lehet.

mindennapos, köznapi jelenség volt, amely kapcsolatot szőtt az orosz judaizmus és Oroszország jövője között. [164]

Egyébként Szliozberg megcáfolja az beolvadás kifejezést: „Igazság elleni vétség volt az a kijelentés, hogy a beolvadtakat a mózesi törvény alá tartozó oroszoknak tekintették.” Éppen ellenkezőleg, „az orosz kultúra iránti vonzalom nem zárta ki a héber kultúra hagyományainak megvallását”. [165] Ugyanakkor a 80-as évek kiábrándulásai után „a beolvadás gondolatával teljesen átitatott bizonyos zsidó értelmiségiek meghasonlottak közéleti felfogásukban”. [166] Nemsokára „szinte egyetlen zsidó szervezet sem maradt, egyetlen egy párt sem, amely kiállt volna az beolvadás mellett. Mégis..., amíg a hasonulás elvileg megadta magát, az oroszországi zsidók életének nagyon is valós tényezője maradt, legalábbis a nagyvárosokban élők körében.” [167] Azonban elhatározták, hogy az egyenjogúságot... és a beolvadást... „élesen különválasztják egymástól.” Pontosabban egyiket megtartani, a másikat nem, egyenlővé válni, de nem a judaizmus elvesztése árán. [168] A 90-es években a *Voszhod* fő célkitűzése az oroszországi zsidók jogegyenlőségének kivívása volt. [169]

Az oroszországi zsidók a század elején Pétervárott „védelmi irodát” hoztak létre, amelyetek tagjai neves írók és ügyvédek voltak. (Előzőleg ezt a feladatot Gincburg báró látta el. Nála futottak össze a zsidók összes sérelmei.) Szliozberg részletesen beszél az alapítókról. [170]

Ezekben az években „a zsidó küzdőszellem feléledt ...az öntudatra ébredés erős nyomása jelentkezett mind népi, mind nemzeti szinten”. Mégpedig a vallásnak minden formájától megfosztott tudaté: „a tehetősebbek a mezővárosokat, a fiatalok a falvakat hagyták el, hogy a nagy városokhoz csatlakozzanak..., a nagyléptékű urbanizálódáshoz. ...Mindez aláásta, a 90-es évektől kezdve a zsidóság széles néprétegeiben a vallásosságot”, és megbuktatta a rabbik hatalmát. A Talmud tanítványai maguk is hagyták elcsábítani magukat a szekularizáció által. [171] (A XIX-XX. század fordulóján a felnőtt nemzedékről szóló, életrajzoknál a *Zsidó Enciklopédia* általában a következő megjegyzést teszi: „hagyományos, vallásos neveltetésben részesült”.)

Viszont, ahogy már utaltunk rá, felmérhetetlen erővel és váratlan formában fejlődésnek indult a Palesztinába való visszatérés vágya, mozgalma.

Az oroszországi eseményeket mind az oroszországi zsidók, mind a közélet orosz szereplői csak az európai folyamatok tükrében észlelhették. Akkor szabad és folyamatos kapcsolat volt a művelt emberek között, a határok pedig átjárhatóak voltak, úgy a gondolatok, mint a tettek szempontjából.

Az európai történészek a XIX. században fellépő antiszemitizmusról tesznek megjegyzést „egyre növekvő zsidóellenes indulatról Nyugat-Európában, pont ott, ahol úgy tűnt, hogy az antiszemitizmus nagy lépésekben halad az eltűnés irányába”. [172] Egészen Svájcig terjedt ez a jelenség, ahol az évszázad közepén a zsidók nem tudtak a kantonokban szabad tartózkodást szerezni. Itt szabad kereskedelmi joguk sem volt, és iparosi tevékenységet sem folytathattak. Franciaországban ez a robbanékony Dreyfus-perben mutatkozott meg. Magyarországon „a régi földbirtokos arisztokrácia... azzal vádolta a zsidókat, hogy... tönkretették őket”; Ausztriában és az akkori Csehországban a XIX. század végén elterjedt az „antiszemita mozgalom” és „a kispolgárság... a szociáldemokrata proletariátust támadta, zsidóellenes jelszavakat hangoztatva”. [173] Galíciában 1898-ban véres zsidópogromok történtek. A polgárság minden országra kiterjedő fejlődése „növelte a fővárosokban és az ipari központokban nagy számban összegyűlt zsidók befolyását. ...Az olyan városokban, mint Bécs és Budapest..., a sajtó, a színház, az ügyvédi, az egészségügyi testület a népességben mutatkozó arányoknál jóval magasabb számban tudhatott zsidókat a soraiban. Ezekre az évekre datálható egyes zsidó kereskedők és bankárok hatalmas vagyonának a megszületése.” [114]

De igazából Németország volt az, ahol a zsidóellenes törekvések a legkitartóbban megnyilvánultak. Nevezzük a meg elsőként (1869-ben) Richard Wagnert. A 70-es években a konzervatívok és a papok körében azt indítványozták, hogy korlátozzák a német zsidók jogait, és tiltsák be újabb zsidók bevándorlását. A 70-es évek végétől az „értelmiségi

körök” maguk is bekerültek ebbe az áramlatba, szószólójuk a porosz történész, Heinrich von Treitschke volt. „A ma lázítói jól látják, hogy a társadalmi légkör a zsidókat nemzeti szerencsétlenségünknek fogja fel; ...a zsidóknak sosem sikerül összeolvadni a nyugat-európai népekkel”, és kimutatják a germanizmussal szembeni gyűlöletüket. Majd jön Karl Eugen Dühring[260], aki Marxszal és Engelsszel folytatott vitája kapcsán vált híressé. „A zsidókérdés tisztán faji kérdés, és a zsidóság olyan faj, mely számunkra nem csak idegen, hanem helyrehozhatatlanul és ontologikusan[261] romlott.” Majd a filozófus Eduard Hartman következik. A politikai szférában ez a mozgalom vezetett az 1882-es (drezdai) első nemzetközi antiszemita kongresszushoz, amely elfogadta „a zsidóságtól szenvedő néphez és a keresztény kormányokhoz szóló manifesztumot és követelte a zsidók Németországból való kiutasítását. De a 90-es évek elején a zsidóellenes pártokat visszaszorították, és sorozatos válaszcsapásokat kaptak a politika terén.” [175]

Franciaország is színtere volt a támadó fajelméleti nyomásnak, de legalábbis a széles zsidóellenes politikai propaganda felbukkanásának. Ezt Edouard Drumont terjesztette lapjában, az 1892-től megjelenő *Libre Parole*-ban (Szabad Szó). Majd „valódi versengés kezdődik a szocializmus és az antiszemitizmus között. ...A szocialisták nem tétováztak ékesszóló zsidóellenes kirohanásokat tenni, amelyek színvonalát egészen az antiszemita demagógiáig süllyesztették. ...Egész Franciaországot ellepte a szocio-antiszemita köd.” [176] (kísértetiesen hasonlóan az 1881-1882-es évek Oroszországának narodnyik mozgalom propagandájához.) Ilyen körülmények között tört ki 1894-ben az eget verő Dreyfus-ügy. „Az antiszemitizmus egész Nyugat-Európában – Németországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában – és a Egyesült Államokban a tetőfokára hágott 1898 körül.” [177]

Az 1870-1890-es évek orosz sajtója szintén közzétett néhány antiszemita nyilatkozatot, de nem azzal az erős elméleti színezettel, mint ahogy az Németországban

---

[260] *Karl Eugen Dühring:* (1833-1921) német filozófus, tanai szemben álltak Marx és Engels társadalmi és gazdasági elméleteivel. Az utóbbitól éles bírálatot kapott az *Anti-Dühring* című munkában.

[261] *Ontologikusan (görög, latin):* az egyéntől függetlenül.

történt. És nem is azzal a szélsőséges társadalmi erőszakkal, ahogy az az Osztrák-Magyar Monarchiában és Franciaországban zajlott. Említsük meg Vszevolod Kresztovszkij elbeszéléseit (többek között az Egyiptomi sötétséget) és néhány csiszolatlan újságcikket.

Külön kell kezelni a *Novoje Vremja* (Új Idők) című lapot, amely sikerét a – Balkán megvédéséért folyó orosz-török háborúval összefüggő – „szláv mozgalommal” való elkötelezettségének köszönhette. De, „amikor fény derült a hadbiztosok és a szállítók, vagy ahogy nevezték »zsidó származású szállítók« által elkövetett lopásokra, akiket a teljes orosz zsidóság megtestesítőjeként tüntettek föl, akkor a *Novoje Vremja* nyílt antiszemita hangot ütött meg”. A 80-as évektől kezdve az újság messzebb ment „a reakciós táborba való átállásnál” és a zsidókérdésben a gyűlölet és a becstelenség minden határát átlépte.

A „Tűnés zsidók!” felszólítás először a *Novoje Vremja* hasábjain harsogott. Az újság határozott intézkedéseket követelt az ellen, hogy a zsidók „rátették a kezüket” a tudományra, az orosz művészetekre és az irodalomra. …Egy alkalmat sem hagytak ki, hogy a „sorkatonaság alól való kibújás tényére rámutassanak”. [178]

Ezek az oroszországi és külföldi zsidóellenes támadások felháborították Vlagyimir Szolovjovot, és 1884-től hevesen kritizálta valamennyit. „A zsidók mindig zsidóként viselkedtek velünk szemben, és mi keresztények még nem tanultunk meg keresztény módra bánni a zsidókkal... a zsidókkal szemben a keresztény világ *tömegében* nem viseltetett másképp, mint irracionális irigységgel, vagy gyenge közönnyel... Nem, nem a keresztény Európa toleráns a zsidókhoz, hanem a nem hívő Európa.” [179]

Oroszországban a zsidókérdés növekvő fontosságát a társadalom csak fél évszázaddal a kormány után értette meg. Csak a krími háború után, az orosz közvélemény kialakulásával kezdték felfogni az oroszországi zsidók súlyos társadalmi gondjait. [180]

De még el kell telnie néhány értizednek, Hogy megértsék ennek a kérdésnek az elsődlegességét. „Az isteni gondviselés az, amely a zsidók legnagyobb és legerősebb

részét a mi hazánkba hozta” – írta 1891-ben Vlagyimir Szolovjov. [181]

Egy évvel előtte Szolovjov szimpatizánsok hatékony támogatásával megfogalmazta a „Tiltakozást”,amelyben kifejezte, hogy „az úgynevezett zsidókérdés egyetlen oka” az emberiesség és az igazságosság teljes elhagyása, „őrült elragadtatás a vak nemzeti egoizmusért. ...Faji és vallásos gyűlöletet éleszteni, teljesen ellentétes a kereszténység eszméjével..., alapjaiban teszi romlottá a társadalmat, és magával vonhatja a barbárság visszatérését. ...Erővel kell megállítani az antiszemitizmust. ...Vajon nem a nemzeti túlélés egyszerű ösztönéről van-e szó?” [182]

S. M. Dubnov elbeszélése alapján Szolovjov összegyűjtött száznál több aláírást, köztük Tolsztojét és Korolenkóét[262] is. De az összes újság szerkesztősége azt az utasítást kapta, hogy ezt a tiltakozást ne jelentesse meg. Szolovjov „heves hangvételű levelet juttatott el III. Sándor cárhoz”, de azt a választ kapta a rendőrségen keresztül, hogy ha továbbra is kitart álláspontja mellett, annak megtorló intézkedés lesz a következménye. Végül feladta. [183] A zsidók ezerféleképpen megnyilvánuló ambíciói Európában is, az orosz közélet szereplőiben is hol nyugtalanságot, hol ádáz ellenkezést, de olyan is volt, hogy szimpátiát váltottak ki. És némelyek esetében politikai számítást. Az 1881-es *Narodnaja Volja* hasznot kívánt húzni a zsidókérdésből. Ez a gondolat a radikálisok és szabadelvűek körében, tehát a társadalom balszárnyán fogant. Sokáig foglalkoztatta őket, hogy ezt politikai aduként fel lehetne használni az egyeduralom elleni küzdelemben. Minden lehetőséget meg kellett ragadni annak ismétlésére, hogy a zsidóság jogegyenlősége csak a cári egyeduralom végleges megdöntésével valósulhat meg. A szabadelvűektől a bolsevikokig, az *eszer*eken (SZR-párt tagjai) át, megszakítás nélkül a zsidóságot használták fel. Egyesek a zsidók iránti őszinte együttérzéssel, de mindannyian kényelmes aduként a monarchia ellen küzdelemben. Ezt az ütőkártyát a forradalmárok sohasem

[262] *Vlagyimir Galaktyionovics Korolenko:* (1853-1921) író, narodnyik publicista.

engedték ki a kezükből, és egészen 1917-ig a legkisebb gátlás nélkül éltek is vele.[263]

Ugyanakkor ezek az eltérő áramlatok, valamint sajtóviták egyáltalán nem befolyásolták a *nép* zsidókhoz való *viszonyulását* a Nagy-Oroszországban. Ezt több tanúbizonyság is igazolja.

J. Tejtel, aki sokáig élt Oroszország sűrűjében és kapcsolata volt a kisemberekkel, azt írja, hogy „a kisembertől minden faji vagy nemzeti ellenségeskedés távol áll”. [184] Vagy nézzük Vjazemszkij herceg emlékirataiból a következő részletet: „Az Uszmanszkij járás korobovkai kórházában az egyik orosz orvost, a kissé gátlástalan Szmirnov doktort a parasztok nem szerették. De a helyébe lépő, teljesen odaadó zsidó Safran doktor rögtön élvezte az összes környékbeli paraszt háláját és a szeretetét.” Egy másik vallomásban az 1880-1890 közötti fegyintézeti tapasztalatok alapján P F. Jakubovics-Melsin így ír: „Hálátlan feladat lenne felkutatni az egyszerű népnek akárcsak a söpredékében is az antiszemitizmus legkisebb nyomát is.” [185] Természetesen ugyanezt lehetett érezni, akkor is, amikor az egyik belorussziai település zsidói a XX. század elején táviratot fogalmaztak meg M. F. Morozova jótékonykodással foglalkozó gazdag kereskedő feleségének. „Küldj nekünk ennyi meg ennyi adományt. A zsinagóga leégett. Tudod jól, hogy ugyanaz az Istenünk.” És a kért összeget a hölgy elküldte.

Valójában sem a szabadelvű, sem a zsidó sajtó nem vádolta sohasem az orosz népet bármilyen benne gyökerező antiszemitizmussal. Viszont mindkettő megállás nélkül a kormányt vádolta azzal, hogy antiszemita érzelmeket ébresztett és szította a néptömegben. Maga az „egyeduralom, pravoszláv hit, nemzet” képlete a művelt zsidók körében a zsidóság ellen irányuló kifejezésnek hatott.

A XX. század közepén az egyik zsidó írónál a következőt olvashatjuk. „A cári Oroszországban az antiszemitizmusnak nem voltak mély gyökerei a népben... a széles néptömegiekben gyakorlatilag nem létezett

[263] Az *adu*szerep és gátlástalan felhasználása azóta is fennáll *vice-versa*. (*a dig.*)

antiszemitizmus; egyébként a judaizmussal való kapcsolat kérdése sem vetődött fel. ...Csak némely részeken, melyet letelepedési övezetnek hívtak, és főként Ukrajnában a lengyel uralom óta, bizonyos körülményekből adódóan – amelyekbe most semmi szükség belebonyolódni –, egyfajta antiszemita törekvés nyilvánult meg a parasztság körében.” [186] Ez a vélemény teljes mértékben helytálló. És még hozzátehetnénk Besszarábiát.

Megfigyelhetjük ezeknek az érzéseknek az ősi mivoltát és körülményeit Karamzin[264] műveit olvasva. Az Ál-Dmitrijt körülvevő doni kozákok teljesen egyértelműen az oroszokat *zsidi*nek (zsidónak) nevezték. [187] Ez is mutatja, hogy a nyugati tartományokban ez a szó, sértő kifejezésnek minősült.

És vajon mi a helyzet az orosz folklórban? A Dahl-szótár[265] egybeveszi a Nagy-Oroszországot, a nyugati tartományokat és Ukrajnát. A forradalmit megelőző kiadások nagy számban tartalmaznak zsidógyökerű szavakat és kifejezéseket. (Nem árt tudni, hogy az 1955-ös szovjet kiadásban minden olyan oldal, ahol a „zsid” szó szerepelt, átdolgozás alá került. [188] A *zsidkij* és a *zsigalo* közötti teljes lexikai részt pedig kitörölték.) Márpedig a Dahl által felsorolt kifejezések között vannak olyanok, melyek szláv egyházi nyelvi[266] örökségek, ahol a *zsid* szó egyáltalán nem volt pejoratív. Csupán népnevet jelentett. Olyanok is varnak, melyek a lengyel és lengyelek utáni századok szóhasználatból kerültek át a letelepedési övezetbe. Mások a XVII. századi zavaros időkből származnak, tehát abból a korszakból, amikor Nagy-oroszországnak jóformán semmilyen kapcsolata nem volt a zsidókkal. Ezek az örökségek visszatükröződnek a Dahl által feljegyzett közmondásokban, oroszos kifejezésmóddal, de

[264] *Nyikolaj Mihajlovics Karamzin:* (1766-1826) orosz író, nagy műve *Az orosz állam története*. Ezzel kapcsolatban Puskin a „hajdani Oroszország Kolombusz Kristófjának” nevezte.

[265] *Dahl-szótár:* V. Dahl: *Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára*, Wolff, Szentpétervár-Moszkva 1882.

[266] Ma úgy mondjuk templomi szláv nyelv szavai, ugyanis ahogy a katolikusoknál a latin volt a templomi nyelv, a görögkeletieknél Cirill és Metód szláv nyelvezete rögzült egyházi nyelvként jórészt mind a mai napig. Lásd a mai „orosz nyelvű” Bibliát, amelynek szókincsét, kifejezéseit külön érteni kell!

ezek alapján ki lehet találni a délvidéki alakot is. (Tehát az mindenesetre bizonyos, hogy ezek a kifejezések nem az orosz belügyminisztérium berkeiben születtek meg!)

Hasonlítsuk össze ezeket a mondásokat például a pravoszláv papsággal kapcsolatban használtakkal! Itt azt tapasztalhatjuk, hogy a nép körében keletkezett szólások szinte egyike sem hordoz kedvező véleményt.

Az egyik mariupoli kortárs [189] (egyébként ez közismert dolog) meséli, hogy náluk a forradalom előtt tisztán elkülönítették a két szót *evrei* (héber) és *zsíd* (zsidó). Az evrei törvénytisztelő állampolgár volt, akinek az erkölcsei, a viselkedése, a másokhoz való hozzáállása semmiben sem különbözött a környezetétől. A zsid pedig a *zsivoder* volt, a népnyúzó[267]. És nem volt ritka azt hallani: „Én nem zsid vagyok, hanem egy tisztességes evrei, nincs szándékomban becsapni önöket.” (Zsidók szájába adott hasonló mondásokra találunk még példát az irodalomban; olvastunk ilyeneket a népi mozgalmak anyagaiban is.)

Ezt a szemantikai[268] különbséget soha nem szabad szem elől téveszteni, amikor közmondásokat értékelünk.

Mindezek a déli és a délnyugati területek közti hajdani civakodások nyomait őrzik.

Mert sem Közép-Oroszországban, sem az északi, vagy keleti részen még az 1905-ös októberi megrázkódtatások idején sem volt zsidó ellenes pogrom (amennyiben felháborodás tört ki, az általában a forradalmi értelmiségiek ellen tör tért, az ellen a mód ellen, ahogy kigúnyolták és kinevették az október 17-i kiáltványt). Mindez azonban nem akadályozza meg azt, hogy a forradalom előtti Oroszország – nem a birodalom, hanem Oroszország – az egész világ emlékezetében örökre hordja a pogrom és a *Fekete százak*[269] gyalázatának pecsétjét. Vajon ez a rögeszme és tévhit hány évszázadon keresztül marad még beágyazódva?

A zsidóellenes pogromok mindig és kizárólag Oroszország délnyugati részén törtek ki.

---

[267] Orosz szójáték, „zsidó” – „zsidvo djor” = elevenen megnyúzó”.

[268] *Szemantika (görög):* jelentésváltozás.

[269] *Fekete százak:* a századfordulón kialakult konzervatív, nacionalista és vallásos szellemiségő orosz mozgalom (Orosz Népi Szövetség) elnevezése.

Ne felejtsük el, hogy az akkori besszarábiai népesség egészében véve meglehetősen műveletlen volt, és hogy Kisinyovban 50 ezer zsidó, 50 ezer moldáv és 8 ezer orosz (igazából főleg ukránok, de közöttük nem tettek különbséget) és néhány ezer más nemzetiségű lakos élt. Mely főerők voltak felelősek a pogromokért? „A pogromok felbujtói elsősorban moldávok voltak.” [190]

A kisinyovi pogrom 1903. április 6-án kezdődött, a zsidó húsvét utolsó, az ortodox húsvét első napján. Nem ez az első eset, hogy kapcsolatot fedezünk fel a zsidóellenes pogromok és a keresztény húsvét között. Hiszen így történt ez 1881-ben, 1882-ben és 1899-ben Nyikolajevben is. [191] Ez pedig kimondhatatlan fájdalommal és nyugtalansággal tölti el az embert.

Forduljunk ahhoz az egyeden okirathoz, amely melegében, rögtön az események után, egy szigorú hivatalos vizsgálat eredményeként készült. A helyi bíróság ügyésze, V. N. Goremikin által elkészített vádiratról van szó, amely „egyeden zsidót sem nevezett meg vádlotti minőségben, és ezért a reakciós sajtó keményen bemocskolta”. [192] Ahogy majd látni fogjuk, a bíróság előbb zárt ajtók mögött ülésezett, hogy ne „fokozza végletekig a szenvedélyeket”, és a vádirat eredetileg külföldön, a stuttgarti emigráns sajtóorgánumban, az *Oszvobozsgyenyije*ben (Felszabadulás) került publikálásra. [193]

A vádirat az elején arról a tényről számol be, „hogy az utóbbi évek húsvétjain általános összeütközések jelentkeztek a zsidók és a keresztények között”, és „beszámol a helyi népesség zsidókkal szemben kimutatott indulatairól is”. Említi, hogy „már két héttel húsvét előtt... olyan hírek keringtek a városban, hogy az elkövetkező ünnepen zsidóellenes erőszakos akciók lesznek”. A *Besszarabec* (Besszarábiai) című újság (szerkesztő Krusevan) lázító szerepet töltött be ekkoriban. „Az utolsó hetekben nap mint nap keményen zsidóellenes, uszító cikkeket közölt, amelyek nem maradtak észrevétlenek az egyszerű alkalmazottak, kishivatalnokok, a kevésbé tanult besszarábiai kisemberek számára. Az újság egyik utolsó

provokációs cikke egy keresztény fiúnak Dubosszar kisvárosában történt meggyilkolásáról tudósított, akit rituális céllal zsidók öltek meg.” Ráadásul híre ment annak is, hogy egy zsidó meggyilkolta keresztény szolgálóját. Pedig mint kiderült, valójában öngyilkosság volt. [194]

És mit tett a kisinyovi rendőrség? „Nem adott hitelt a szóbeszédeknek”, és annak ellenére, hogy „az utóbbi években gyakran törtek ki ezekben a napokban verekedések zsidók és keresztények között, a kisinyovi rendőrség semmilyen komoly megelőző intézkedést nem foganatosított”. Nem tett mást, mint hogy az ünnepek idejére, azokon a helyeken, ahol a legnagyobb tömeg ígérkezett, a helyőrség alkalmazottaiból megerősítette az őrjáratokat. [195] A rendőrkapitány semmilyen világos utasítást nem adott a beosztottjainak.

Ami pedig a legmegbocsáthatatlanabb, az az, hogy húsvétkor évről évre megismétlődő verekedések, hasonló jellegű forrongások történnek és a rendőrség mégis karba tett kézzel tétlenkedik. Ez a kormányzó apparátus szétesésének újabb jele. Mert két út lehetséges: vagy feladjuk a birodalom eszméjét (mennyi háborút folytattak, mennyi erőfeszítést tettek, hogy Moldáviát valami módon egyesítsék Oroszországgal), vagy pedig feleljünk ott is mindenben a rend fenntartásáért.

Április 6-án délután négy óra tájban a város utcáit elárasztotta az „ünneplő nép”, a tömegben „sok kamasszal” és részeggel. A fiúk köveket kezdtek dobálni a közeli zsidó házakra, egyre erősebbeket dobva, és amikor a komisszár[270] és inspektorai[271] megpróbáltak egyet közülük megállítani, „őket is megdobálták”. Tehát a felnőttek is beleavatkoztak. „A rendőrség semmilyen határozott intézkedést nem tett a zavargás megállítására”, és ez odáig fajult, hogy „két zsidó boltot és néhány raktárt kiraboltak. Estére a zavargások elcsendesedtek és később semmilyen zsidók elleni tettlegesség nem történt”; a rendőrség a nap folyamán hatvan személyt tartóztatott le.

„Ezalatt április 7-én hajnalban a keresztény népesség... kis csoportjai felbőszülve kezdtek gyülekezni a város és a

[270] *Komisszár* (orosz): politikai biztos.
[271] *Inspektor* (latin): felügyelő, ellenőr.

külvárosok különböző pontjain, egyre erősödő összecsapásokat provokálva a zsidókkal.” Ugyanígy az egészen korai óráktól kezdve az új piacon „több mint 100, karóval és kaszával felfegyverkezett zsidó gyülekezett, sőt néhányuknál puska is volt, amelyből pár lövés el is dördült”. A keresztényeknek nem volt lőfegyverük. A zsidók azt mondták: „tegnap nem oszlatták szét az oroszokat, ma magunkat fogjuk megvédeni”. Néhányuknál vitriolos üveg volt, aminek a tartalmát a szembejövő keresztényekre locsolták. (A gyógyszertárak hagyományosan zsidó kézben voltak.) Olyan hírek terjedtek szét az egész városban, miszerint a keresztényeket megtámadták a zsidók; és ez szájról szájra járva egyre növekedett végleg elkeserítve a keresztényeket. A „megverték” közben átváltozott „agyonverték''-re, és azt beszélték, hogy a zsidók kifosztották a katedrálist és megölték a papot. És így történt, hogy „a város különböző pontjain 15-20 főből, főleg munkásokból álló csoportok – élükön kamaszokkal, akik köveket dobáltak az ablakokra – elkezdték kirabolni a boltokat, és a zsidók lakásait, mindent széttörve bennük. Ezek a csoportok lassacskán felduzzadtak a hozzájuk csatlakozó járókelőkkel.” Hajnali kettő-három óra tájban „a zavargások, forrongások egyre szélesebb körben terjedtek… azokat a házakat, melyek ablakába ikonokat vagy kereszteket tettek ki, nem háborgatták”. A kirabolt lakásokban mindent összeromboltak, a boltokból az árukat kiszórták, „részben a helyszínen megsemmisítették, részben eltulajdonították azok, akik a rombolók nyomában jártak”. Ez egészen „a zsidó imaházak kirablásáig és a széttépett tóratekercsek kihajításáig fajult”. Az italboltokat természetesen kirabolták; a bort az utcára öntötték vagy a betörők helyben megitták.

„A rendőrség tétlensége, amely abból adódott, hogy nem volt megfelelő, felelős vezetősége, azt eredményezte, hogy az elkövetett gaztettek büntetlenül maradtak, és ez természetesen felbátorította a gonosztevőket. A rendőrség messze volt attól, hogy egyesítse erőit, így ösztönösen cselekedett. …A beosztott rendőrök gyakran néma szemlélői maradtak a pogromnak.” A helyőrségre is telefonáltak erősítést kérni, „de akárhányszor a katonák egy megadott helyre megérkeztek, már senkit nem találtak ott… és az új utasítások hiányában tétlenek maradtak… elszigetelt

csoportokban szétszéledtek, világos cél és koordináció nélkül… nem tettek mást, mint szétoszlatták a felajzott tömeget.” (Ez persze nem a legkiválóbb helyőrségek közé tartozott, és ráadásul éppen húsvét után, sok tiszt és katona szabadságon tartózkodott. [196]) „A rendőrség tehetetlensége… újabb forrongásokat váltott ki. Ráadásul az a hír járta, hogy a kormány hozzájárult a zsidók zaklatásához, mivel ők a haza ellenségei” – és a dühöngő, borral átfűtött pogrom elmérgesedett. „A vagyonukat és életüket féltő zsidók elvesztették hidegvérüket, a félelem megőrjítette őket. Többen közülük revolverrel felszerelkezve támadásba lendültek át. Utcasarkokon, falak mögé bújva balkonokról kezdték el lőni a hőbörgőket, de olyan ügyetlenül, célzás nélkül, hogy nem értek el vele mást, mint kiváltották a pogrom felbujtóinak féktelen haragját. A romboló tömeg dühbe gurult és a lövések zajának helyszínére sietve mindnyájan az ott lévő zsidókra támadtak. …A zsidók egyik lövése végzetesre sikerült; az, amelyik az orosz kisfiút, Osztapovot ölte meg.” Ezt követően délután 1-2 órától kezdve „a zsidókkal szembeni erőszakoskodás egyre súlyosabb formát öltött” és ez órától kezdve „gyilkosságok sorozatát vonta magával”.

Délután fél négykor Von Raaben kormányzó – aki egyáltalán nem volt ura a helyzetnek – parancsot adott a helyőrség parancsnokának, Bekman generálisnak a „fegyverhasználat” engedélyezésére. …Bekman rögtön átfésülte a várost és az „akcióba bevetett csapatok” ettől kezdve egységesen léptek fel. „Ekkortól a katonaság tömegesen tartóztatta le az embereket”, és erőteljesen intézkedett. Az éjszaka beálltakor megfékezték a pogromot.

Az esemény áldozatainak mérlege a következő, „42 halott, akikből 38 zsidó… minden résztvevő teste ütések – furkósbot, lapát, kövek – nyomát viselte és néhányan fejszecsapásét… majdnem mindenki a fején sérült, néhányan a mellkasukon is. Nem voltak golyónyomok, és kínzás vagy erőszak nyomai sem voltak felfedezhetőek (ezt orvosi szakértő, boncolás és a besszarábiai központi orvostani igazgatóság jelentése is igazolta)… 456 sebesültet számoltak, ezekből 62 keresztény… ebből 8 golyó által sérült. …A 394 zsidó sebesültből csak 5-en sérültek súlyosan.

Semmilyen kegyetlenkedés nyomát nem találták..., hacsak nem azt a félszemű embert, akinek kinyomták az ép szemét. ...A sérülteknek körülbelül a háromnegyede férfi volt, néhány kivételtől eltekintve mind felnőttek. Megerőszakolással kapcsolatban három bejelentés érkezett, kettőnél vádirat készült.” Az események alatt 7 katona sebesült meg, „egyikük arca vitrioltól égett meg”; 68 rendőrt ért könnyű sérülés. Pontosan 1350 házat raboltak ki, vagyis a kisinyovi házak egyharmadát. Ami a letartóztatottak számát illeti „április 9-én 816-ot számláltak” és a gyilkosságokkal kapcsolatos nyomozásokon kívül 664 embert vontak felelősségre bűnügy elkövetésében.

Bizonyos források szerint a zsidó áldozatok száma nem egyezik a hivatalos statisztikáéval, de a különbség nem túl jelentős. A *Könyv az oroszországi zsidókról* című kötet szerint 45 zsidót öltek meg, 86-an súlyosan sebesültek, 1500 ház és boltot fosztottak ki vagy romboltak le. [197] Bikerman 53 halottat említ, de ezek talán nem mindegyike zsidó. [198] Az 1988-as kiadású *Zsidó Enciklopédia* szerint: „49 embert öltek meg, 586 sebesült meg és 1500 házat vagy boltot fosztottak ki”. [199]

Ez a hivatalos leírás. De jól érezzük, mi húzódik meg mögötte. Azt mondják: „egyetlen embernek, egy félszemű zsidónak kinyomták az ép szemét”. Egy kicsit többet tudunk meg Korolenkónál A 13. számú ház című esszéjében. [200] Ezt a szerencsétlen embert Mejer Veiszmannak hívták. „Arra a kérdésemre – írja Korolenko –, hogy tudja-e ki tette ezt vele? –, teljesen derűsen azt felelte, hogy nem tudja, de egy »kissrác«, a szomszédék fia azzal dicsekedett, hogy tettét zsinórhoz kapcsolódó ólomgolyó segítségével követte el.” Miként Korolenko leírásából, úgy a hivatalos jegyzőkönyvekből is nyilvánvaló, hogy a gyilkosok és áldozatok gyakran jól ismerték egymást.

Korolenko magyarázza: „Igaz, hogy én a zsidóktól tudom mindezt, de nincs rá ok, hogy ne adjak hitelt az általuk elmondottaknak. ...Miért találták volna ki ezeket a részleteket? ...” És tényleg, milyen okból találná ki a halálos fejütést kapott Bencion Galanter családja azt, hogy a gyilkosok az egész testébe szögeket vertek? Niszenzon könyvelő családja talán nem volt eléggé megdöbbenve,

miért tódította volna hozzá, hogy a meggyilkolása előtt egy pocsolyában „áztatták”? Nem kitalált dolgokról beszéltek.

De a közvélemény bujtogatóinak, akik az eseményektől távol voltak, mindez a szörnyűség *nem volt elég*. Ami őket foglalkoztatta, az nem a tragédia, a szerencsétlenség, a gyilkosság volt, hanem, hogy milyen módon lehetne ezt felhasználni a cári hatalom megdöntésére? Ennek érdekében egészen hajmeresztő túlzásokhoz folyamodtak. Nem lehetett volna fölülemelkedni ezeken a szörnyűségeken, megkísérelni a következő hónapokban és években világosan eligazodni a temérdek állítás között? Nem csökkentette volna-e ez a tragédiát? És minek gerjeszteni a dühös visszavágást? De kötelességünk tisztán látni, mivel a kisinyovi pogromot felhasználták Oroszország befeketítésére, és ezzel örökre becstelenséggel bélyegezték meg. Ma minden tisztességes történelmi munka megköveteli, hogy különbség tétessék a szörnyű igazság és az álnok hazugságok között.

A vádiratok következtetése a következő: „Megfelelő parancsnok hiányában a rendőrség tétlenné vált és csak ezért érhették el a zavargások a leírt mértéket. …Az előzetes vizsgálatok nem találták bizonyítottnak a szándékosságot, az előre megfontoltságot a zavargások kialakulásában.” [201]

Erre utaló jeleket a további nyomozások sem találtak.

De mindezt számításon kívül hagyta a már említett zsidóvédelmi hivatal (olyan emberek részvételével, mint a rendkívül befolyásos M. Vinaver, G. Szliozberg, L. Bramszon, M. Kuliser, A. Braido, Sz. Pozner, M. Krolj). [202] A kisinyovi pogrom hírére a felülről szított összeesküvésen kívül minden más eshetőséget kizártak. „Ki adott parancsot a pogrom megszervezésére, ki utasította a titokzatos erőket, h-ik az elkövetők?” [203] „Amint megtudtuk, hogy milyen légkörben zajlott a kisinyovi mészárlás, nem volt kétséges számunkra, hogy ez az ördögi merénylet nem valósulhatott volna meg a rendőri közigazgatás előkészítése és vezetése nélkül.” Persze „a nyomorultak titokban tartották a tervüket”, írja M. Krolj a XX. század 40-es éveiben. [204] „De annak ellenére, hogy meg vagyunk győződve arról, hogy a kisinyovi mészárlás

kezdeményezése – Pleve hallgatólagos egyetértésével, vagy talán az ő indíttatására – fentről jött, nem tudjuk leleplezni és ország-világ előtt bűnösnek nyilvánítani őket, csak ha a legvitathatatlanabb bizonyítékokat tudjuk ellenük felmutatni. Ezért határoztuk el, hogy gyorsan Kisinyovba küldjük Zarudnyijt, a híres ügyvédet. ...[205] Őt tartjuk a legalkalmasabb embernek erre a feladatra. …Elvállalta, hogy feltárja a rejtett mozgatórugóit annak a kisinyovi mészárlásnak, ami után a rendőrség a figyelem elterelésére néhány tucat rablót és fosztogatót tartóztatott le.” [206] (Emlékezzünk arra, hogy a pogrom másnapján 816 személyt tartóztattak le.) Zarudnyij az információkból „kivételes anyagot gyűjtött össze”. Tudni kell, hogy „a pogrom szervezéséért a helyi biztonsági szolgálat vezetője, K. Levendal volt a felelős”, aki csendőrtiszt volt és a pogrom előtt kevéssel nevezték ki Kisinyovba. Az „ő parancsára adott a rendőrség és a helyőrség csapata nyíltan támogatást a gyilkosok és a fosztogatók részére”. [207] Ő volt az, alá „teljesen lehetetlenné tette a kormányzó közbeavatkozását”. [208] (Miközben köztudott, hogy Oroszországban a rendőrség nem, a katonaság pedig még kevésbé tartozott a biztonsági szolgálat – Ohrana[272] – parancsnoksága alá.)

Az úgymond „kivételes jelentőségű anyag”, amely „teljes bizonyossággal” leleplezte a bűnösöket, sosem került publikálásra, sem akkor, sem később. Miért nem? Hiszen akkor nem kerülhették volna el Levendal és a hozzá hasonlók a büntetést és a szégyent? Erről az anyagról csak hallomásból tudunk. Állítólag bizonyos Pronyin nevű kereskedő és a Pisszarzsevszkij nevű jegyző többször találkoztak egy meghatározott kávézóban, hogy Levendal utasításai alapján megszervezzék a pogromot. [209]

És ezek voltak azok a találkozók, amelyek után az egész rendőrség és a katonaság a pogrom mellett döntött. Mindenesetre Goremikin főügyész megvizsgálta a Levendal elleni vádakat és alaptalannak nyilvánította őket. [210] (Krusevant, akinek bujtogató újságcikkei valóban

---

[272] *Ohrana:* a II. Sándor cár elleni sikeres merénylet hatására fia, III. Sándor által „az állami rend és közbiztonság megóvása” érdekében 1882-ben létrehozott új, átszenezett titkosrendőrség rövid elnevezése. Széles jogköre és aktív fellépése tette hírhedtté.

elősegítették a pogromot, két hónap múlva Szentpétervárott Pinhasz Dasevszkij késsel le akarta szúrni, két sebet ejtve rajta. [211])

A hatalom ezalatt folytatta a nyomozást. A rendőri közigazgatás igazgatóját, A. A. Lopuhint sietve Kisinyovba küldték. (Szabadelvű szimpatizáns lévén a közvélemény szemében minden gyanú fölött állt.) Von Raaben kormányzót több magas rangú besszarábiai tisztviselővel együtt elmozdították tisztségéből; kormányzónak Sz. Uruszov herceget nevezték le (aki nem sokára nagyon sokat szereplő Kadet párti[273] lett, és aláírta a lázadásra felhívó úgynevezett „viborgi felhívást"). Pleve belügyminiszter az április ?9-i kormányzati híradóban körlevelet tett közzé, amelyben méltatlankodását fejezte le a kisinyovi hatalom tehetetlensége felett; felkérte az összes tartomány kormányzóját, és a városi rendőrkapitányokat, hogy minden lehetséges eszközzel határozottan állítsanak meg minden erőszakoskodást. [212]

Az ortodox egyház is nyilatkozott. A szent szinódus körlevelet adott közre, kérve Isten nevében a klérust[274], tegye meg a szükséges lépéseket a zsidóellenes érzelmek körfása érdekében. Néhány főpap, köztük Joann Kronstadtszkij a hívek által igen tisztelt atya, a keresztény néphez fordulva rosszallását fejezte le, és megbékélésre buzdított. „...Véres és sátáni orgiával helyettesítették a keresztény ünnepet." [213] Antonyij (Hrapovickij) püspök pedig kinyilatkozta: „Isten büntetése le fog sújtani azok-a a nyomorultakra, akik azt a vért ontják, mely közös az Isten-emberével, az ő anyjáéval, a szeplőtlen Szűz Máriáéval, az apostolokéval és a prófétákéval..., hogy megtudjátok mennyire drága az isteni lélek számára a napjainkban levetett zsidó nép és milyen az ő haragja azzal szemben, aki meg akarja támadni azt." (214] A lakosságnak szórólapokat osztottak le. (Az egyház szónoklatai és magyarázatai nem mindig nélkülözték az évszázadok folyamán állandósult archaikus lelki állapot visszatükröződését, amely a

---

[273] *Kadet Párt:* orosz politikai párt, mely nevét a K és D betűk összetételéből kapta (K = konstitucionális (alkotmányos), D = demokrata). Politikai törekvése az, hogy Oroszország demokratikus alkotmányt kapjon.

[274] *Klérus (görög, latin):* a keresztény (általában katolikus) egyházak papi rendje.

félelmetes fejlődés időszakban kissé már idejétmúltnak hatott.)

Május első napjaiban – tehát 1 hónappal az események után – úgy az orosz, mint az európai és az amerikai sajtóban is tájékoztató hadjárat tört ki a pogrommal kapcsolatban. Pétervárott őrjöngő cikkek beszéltek asszonyok és csecsemők meggyilkolásáról, és hol fiatalkorú lányok, hol asszonyok megerőszakolásáról, férjük vagy apjuk és anyjuk jelenlétében. Szó esett „kitépett nyelvekről; férfiról, akinek fölvágták a hasát, asszonyról, akinek orrüregén keresztül szöggel fúrták át a fejét”. [215] Egy hét sem telt bele és ezek a szörnyű részletek a nyugati lapokban is megjelentek. A nyugati közvélemény teljes mértékben hitelt adott ezeknek az írásoknak. A befolyásos angliai zsidók felhasználták ezeket a meséket, és szóról szóra belevették közös tiltakozásukba. [216]

Meg kell ismételnünk: *„Semmilyen kegyetlenség vagy erőszak nyoma nem volt meg figyelhető a testeken.”* Az újabb újságcikkhullám után törvényszéki orvosokat kértek föl kiegészítő szakértői vizsgálat lefolytatására. A város egészségügyi szervezetének orvosa, dr. Frenkel – aki a zsidó temetőben vizsgálta meg a testeket – és dr. Csorba – aki a halottakat és a sebesülteket fogadta a kisinyovi zemsztvo kórházában, majd a zsidó kórházban húsvét második napján 5 órától a harmadik nap délig –, valamint Vasziljevics doktor – aki 35 halott boncolását végezte el – mind-mind, egyöntetűen azt tanúsították, hogy a testeken nem voltak megtalálhatók az újságcikkek által leírt erőszakosságok, kínzások nyomai. [217]

Később, a per alatt derült ki, hogy Dorosevszkij doktornak – akiről azt gondolták, hogy ezeket a rémisztő információkat szállította – semmi köze nem volt ezekhez a kegyetlenkedésekhez, sőt a botrányos cikkek publikálását illetően semmiféle felelősséget nem vállalt. [218] Ami az ogyesszai bírósági palota főügyészét illeti, Lopuhin erőszakra vonatkozó kérdéseinél „a saját kihallgatását titkosan kezelte”: maguknak az áldozatok családjainak az elbeszélései sem igazoltak egyetlenegy erőszakos esetet sem. A vizsgálat konkrétumai pedig határozottan kizárták ezt a lehetőséget. [219] De kinek volt gondja a vizsgálatokra, és az orvosok leleteire? Ki vette figyelembe a

főügyész nyomozásának eredményeit? Mindezek az okiratok hadd sárguljanak a hivatalok dossziéi között!

Mindazt, amit a tanúk nem igazoltak, mindazt, amit Korolenko nem mesélt el, a hatóságolajak nem volt lélekjelenléte megcáfolni. És mindezek a *részletek* világszerte elterjedtek, és tényként gyökereztek meg, és meg is maradnak az egész XX. század alatt, sőt valószínűleg a XXI. században is – megdermedve, megmerevedve, örökre Oroszország nevéhez fűződve.

Márpedig Oroszország már hosszú ideje egyre élesebben felismerte a „polgári társadalom” és a kormány között húzódó őrült, végzetes szakadékot. Halálos küzdelemről volt szó. A liberálisok, a radikálisok és a forradalmárok köreinek minden a kormány hitelét rontó incidens (lett légyen az igaz vagy hamis) áldásnak számított. Számukra minden megengedett volt – bármilyen túlzás, torzítás, a tények meghamisítása. A fontos a hatalom minél súlyosabb lejáratása volt. Ilyen súlyos pogrom „megtörténte” az orosz radikálisok számára harcuk esélyét növelte!

A kormány betiltotta a pogrommal kapcsolatos cikkek publikálását, de ez ügyetlen lépésnek bizonyult. Az intézkedés visszhangja ugyanolyan erővel verődött vissza az európai és az amerikai sajtóból. Sőt, még büntetlenebbül ontották a fércmunkákat, agyszüleményeket, pontosan úgy, mintha a rendőrség sohasem állapította volna meg a pontos tényeket.

És elkezdődött a cári kormány elleni nagy hadjárat. A zsidóvédelmi hivatal táviratokat juttatott el minden fővárosba. Szervezzenek mindenhol tiltakozó gyűléseket! [220] A hivatal egyik tagja a következőket írta: „Mi egyaránt részletes tájékoztatást küldtünk a szörnyű kegyetlenségekről... Németországba, Franciaországba, Angliába, az Egyesült Államokba. Információink hatása rendkívüli volt. Párizsban, Berlinben, Londonban és New Yorkban tiltakozó gyűléseket szerveztek, melyek során a szónokok a cári kormány által elkövetett gyilkosságok hátborzongató képeit ecsetelték.” [221] „Lám csak, mondták, az orosz medve kimutatta foga fehérjét!” Ezek a kegyetlenkedések teljesen megdöbbentették az embereket.

„És minden visszafogottság nélkül: a rendőrség és a katonák minden eszközzel segítségére voltak a gyilkosoknak és a rablóknak embertelen cselekedeteik véghezvitelében.” [222] Az „elátkozott egyeduralom” saját magára pecsételt kitörölhetetlen szégyenfoltot! A gyűléseken a cárizmus új gaztetteire az „előre megfontoltság szándékának” bélyegét nyomták. A londoni zsinagógákban... a szent szinódust azzal vádolták, hogy a gyilkosságokat vallási sugallati-a tették. Néhány katolikus egyházi főpap is hangot adott rosszallásának. De messzemenően az európai és az amerikai sajtó mutatkozott a legszenvedélyesebbnek (nevezetesen William Hearst sajtómágnás). „A cári hatalmat a kisinyovi mészárlás felelősségével vádoljuk. Kijelentjük, hogy teljességgel vétkes ebben a holokausztban[275]. Csakis az ő lelkén száradnak a gyilkosságok. ...Az igazságszolgáltatás Istene jöjjön le közénk, és végezzen Oroszországgal, úgy ahogy azt Szodomával és Gomorrával[276] tette... és tüntesse el a föld színéről ezt a pestises gócot. A kisinyovi mészárlás arcátlan kegyetlenségében túltesz mindenen, amit valaha is civilizált nemzetnél feljegyeztek...” [223] (Vajon ide értendőek e a középkori Európa zsidóirtásai is?)

És sajnos az események ilyenfajta megítéléséhez csatlakoztak a többé-kevésbé megfontolt, de az elhamarkodottan ítélkező zsidók is. És nem sokkal kevesebb, mint 30 évvel az események után, a nagy tiszteletnek örvendő G. Szliozberg szolgál emigrációs publikációiban ugyanazokkal a részletekkel (márpedig ő maga sosem volt Kisinyovban sem a történtekkor, sem később). Megjelennek nála az áldozat fejébe vert szögek (addig az állításig merészkedik, hogy Korolenko elbeszéléseiből merítette ezt az adatot!), a megerőszakolások, és a „több ezer katona” (a szerény kisinyovi laktanya sohasem láthatott ilyen létszámot!),

---

[275] *Holokauszt (görög):* teljesen elégett (holokausztosz). Az úrnak bemutatott égő tűzáldozat megnevezése volt. A XX. században a régi holokauszt szó új jelentést kap: a zsidóságnak a nácik által történő; tömeges és szisztematikus megsemmisítését értik alatta.

[276] *Szodoma és Gomorra:* legendás városok Palesztinában, amelyekről Mózes első könyve (18-19.) elbeszéli, hogy lakóiknak égbekiáltó gonoszsága miatt Isten kénköves esőt bocsátott rájuk s a föld is megnyílt alattuk. Ahol elsüllyedtek, ott keletkezett a Holt-tenger.

amely „úgy tűnt, hogy a pogrom tetteseinek támogatására van jelen”. [224]

De Oroszország a nemzetközi tájékoztatás területén nem rendelkezett tapasztalatokkal, ennek semmilyen bevett módszerét nem ismerte. Így képtelen volt megfelelő módon igazolni magát.

Közben az elszabadult rágalomhadjárat az állítólagos „előre megfontolt szándékosságot” semmilyen szilárd bizonyítékhal nem támasztotta alá. És bár Zarudnij ügyvéd „lezárta a vizsgálatot és… határozottan kimondta, hogy a pogrom fő szervezője és támogatója nem más volt, mint a helyi Ohrana parancsnoka, Levendal báró” [225], még ez a változat sem volt elegendő, ugyanis Levendal alakja nem volt elég közel a kormányhoz; még nyomulni kellett egy kicsit a hatalom központjához való eljutáshoz.

És tessék mi történik! Hat héttel a pogrom után, éppen időben, hogy még fel lehessen szítani az általános felháborodást és megszégyeníteni a hatalom kulcsfiguráját, „felfedezték” (senki sem tudja hol, senki sem tudja ki által, de nagyon jókor) Pleve belügyminiszter egyik, von Raaben kisinyovi kormányzóhoz intézett, szigorúan titkos írását. (Még csak nem is minden letelepedési övezet kormányzójának küldött körlevélről van szó, hanem egy, csak neki címezettről, éppen 10 nappal a pogrom előtt.) Ebben a miniszter mintegy mellékesen tanácsot ad. Amennyiben Besszarábia tartományában súlyos zavargások törnének ki, azokat ne fojtsák el fegyverrel, csak meggyőzéssel éljenek. Valaki pedig Pétervárott éppen jókor adja át a levél szövegét az angol tudósítónak, D. D. Brahamnak, aki sietve közzéteszi ezt Londonban a Times 1903. májusi számában. [226]

Egyáltalán, milyen jelentősége, súlya lehet egyetlen újság egyetlen cikkének, amelyet semmi sem erősít meg sem most, sem később? Bizony, akkora jelentősége lehet, amennyit csak akarnak! Sőt óriási! És ebben az esetben a Times publikációja alapját jelentette neves brit zsidók tiltakozásának, élükön Montefiore-val (a híres család leszármazottjával). [227]

A világszerte uralkodó kedvező légkör hatására ez a levél hatalmas „sikert” aratott. A cárizmus egyetemes

irtózást kiváltó zsidósággal szembeni vérengző szándéka eladdig nem nyert bizonyítást. Most pedig egyszercsak „hirtelen, okmányok támasztották alá”. Cikkek és gyűlések újabb hulláma kezdődött az egész világon. A cikk közzétételének harmadik napján a *New York Times* megjegyezte, hogy „már három napja annak, hogy a levél nyilvánosságra került, és semmilyen cáfolata nem érkezett”.

Eközben a brit sajtó már deklarálta a levél autentikusságát. „Mit mondhatunk egy olyan ország civilizációs szintjéről, amelynek a minisztere ilyen túlzó, korlátlan felhatalmazást ad?” [228] Az orosz kormány ügyetlenségében, és nem érezve a dolog fajsúlyát, nem talált jobb megoldást, mint a területi rendőrfőnök, Lopuhin aláírásával ellátott, félvállról vett szűkszavú cáfolat eljuttatását, és ezt is csak a Times publikációját követő 9. napon. [229] Újabb baklövésként pedig ahelyett, hogy okirat-hamisítás ügyében vizsgálatot folytattak volna, inkább kiutasították Brahamot.

Márpedig több okból is biztosak lehetünk abban, hogy hamisítványról volt szó. Nem csak azért, mert Braham soha a legkisebb bizonyítékát sem mutatta fel a levél hitelességének. Még csak azért sem, mert A. A. Lopuhin, eleve nyilvánvaló ellensége létére és ellenére maga is cáfolta a levelet. És azért sem mert Uruszov herceg – von Raabent követte a kormányzói székben – nagy zsidószimpatizáns volt, ellenőrizte a kormányzói archívumokat, és semmilyen „Pleve-féle levelet” nem talált. És nem csak azért, mert a szerencsétlen félreállított Von Raabennek az élete és a karrierje összetört, és soha többé, reménytelen erőfeszítések ellenére sem tudta jó hírnevét visszaállítani, de mindezek ellenére mégsem panaszkodott, hogy „föntről” kapta az utasításokat, ami nyomban helyre tette volna a karrierjét és a liberális társadalom eszményképévé emelte volna. Az elsőrendű ok valójában abban rejlik, hogy Oroszország állami levéltárának semmi köze nem volt a szovjet éra hamisított archívumaihoz, ahol kérésre bármilyen okmányt elkészítettek, vagy bármelyiket titokban elégették. Nem, az orosz birodalmi levéltárakban minden sérthetetlenül és örökre megőrzésre került. Rögtön a februári forradalom után a kormány rendkívüli vizsgáló bizottsága és a még ennél is buzgóbb a „pogrom

történetének tanulmányozására felállított különbizottság" olyan jelentős vizsgálóbiztosokkal, mint Sz. Dubnov, G. Krasznij-Admoni, nem találták sem Pétervárott, sem Kisinyovban a kifogásolt okmányt és annak beviteli és kiviteli bejegyzését sem. Mindössze az orosz fordítását találták meg Braham angol szövegének. (Ugyanígy papírokat, amelyek tartalma: „Komoly büntetésekre és elbocsátások végrehajtására utaló rendelkezések... zsidókérdésben felelős szervek illegális akciója esetén".) [230] Egyébként 1917 után kellett volna-e még tartami valamitől? Márpedig egyetlenegy tanú, egyetlen emlékiratíró sem találtatott, aki elmondta volna, honnan jött ez a végzetes távirat; vagy azzal kérkedett volna, hogy közvetítő szerepet töltött be. És maga Braham – sem akkor, sem később – egy árva szót sem szólt erről.

Mindez azonban nem akadályozta meg a *Recs* (Beszéd) alkotmányos-demokrata lapot abban, hogy 1917. március 19-én bizonyossággal írja: „A kisinyovi vérfürdő, a forradalomellenes pogrom 1905-ben szerveződött, ahogy ezt a területi rendőrség határozottan megállapította." És 1917 augusztusában a moszkvai állam konferenciáján a rendkívüli vizsgálóbizottság elnöke nyilvánosság előtt kijelentette: „nemsokára bemutatja a rendőrügyosztály okmányait, a zsidóellenes pogrom szervezésére vonatkozóan". Más kérdés, hogy sem akkor, sem később, sem a bizottság, sem utána a bolsevikok nem mutattak be ilyen jellegű okmányt. Szóval így gyökeresedtek meg a hazugságok egészen napjainkig!... (Az én *November 16*-ámban az egyik személy felidézi a kisinyovi pogromot. Mire 1986-ban művem német kiadója ehhez a részhez az alábbi magyarázatul szolgáló megjegyzést teszi hozzá: „Jól előkészített, két napig tartó zsidóellenes pogrom. Pleve belügyminiszter szövetkezett a besszarábiai kormányzóval, hogy ne lépjenek fegyverrel közbe." [231]) A legújabb (1996-os) *Zsidó Enciklopédiá*ban a következő megállapítás olvasható: „Az új belügyminiszter V. Pleve szervezte 1903 áprilisában ügynökeivel a kisinyovi progromot." [232] (Ezzel ellentétben, az *Enciklopédia* előző kötetében a következőket olvassuk: „Pleve távirati szövegét, amelyet a londoni Times publikált... a legtöbb szakember hamisnak tartja". [233])

Hát, íme! A kisinyovi pogrom hamis története sokkal nagyobb zajjal járt, mint az igazi, kegyetlen és hiteles. Tisztázni fogják-e valaha ezt az egészet? Vagy erre még újabb évszázadot kell várni?

A cári kormány ügyetlensége, hatalmának elavultsága számos alkalommal megmutatkozott. Például a Transzkaukázusban, amikor 1905-ben öldöklés tört ki az örmények és az azeriek között, de a kormányt csak a kisinyovi ügyben nyilvánították bűnösnek.

D. Paszmanyik írása szerint „a zsidók sosem a népnek rótták fel a pogromot, hanem mindig is kizárólagosan a hatalmat, a vezetést vádolták érte. ...Ezt a véleményt, amely végeredményben tökéletesen felületes volt, semmilyen tény nem tudta megingatni”. [234] Bikerman hangsúlyozza, hogy köztudomású volt, hogy a pogromot a kormány a forradalom elleni küzdelemnek tekintette. A körültekintőbbed úgy gondolkoztak, hogy ha az utóbbi pogromokat valóban nem előzte meg kormányzati előkészület, „akkor a Szentpétervárott uralkodó közhangulat alapján a hatalom, a minisztertől az utolsó rendőrig a zsidógyűlölet minden megnyilvánulását jó néven venné”. Mégis az 1903-as őszi kisinyovi per ennek pontosan az ellenkezőjét mutatta.

A radikális és liberális ellenzék számára ennek a pernek az egyeduralom elleni harccá kellett volna átalakulnia. Olyan neves keresztény és zsidó ügyvédek vállaltak magánvádlói szerepet, mint M. Karabcsevszkij, o. Gruzenberg, Sz. Kalamanovics, A. Zarudnij, N. Szokolov. A „baloldal zseniális ügyvédje”, P. Pereverzev és néhányan mások, hajlandóak voltak a vádlottak védőjeként eljárni, hogy „azok ne féljenek a bíróságon azt a tanúvallomást tenni ..., hogy felbujtották őket a mészárlásra” [235] – vagyis, hogy a hatalom fegyverezte föl őket. A „magánvádlók” kiegészítő nyomozás lefolytatását követelték, és azt, hogy a vádlottak padjára az „igazi bűnösöket” ültessék! A hatalom nem tette közzé a kihallgatás jegyzőkönyveit, hogy ne borzolja sem a kisinyovi szenvedélyeket, sem a már amúgy is világszerte fortyogó közvéleményt. Ez megkönnyebbítette a helyzetet: a magánvádlókat körülvevő aktivista csoportok saját beszámolót készítettek, amit Románián keresztül juttattak ki a világ tájékoztatására. Azonban ez a perek lefolyásán

semmit sem változtatott: nem győzték kutatni a gyilkosokat, de a kétségkívül bűnös hatalom, csak a késői beavatkozásban tekinthető vétkesnek. Válaszlépésként az ügyvédek csoportja közös nyilatkozatot adott közre. „Ha a bíróság visszautasítja a pogrom valódi bűnöseinek törvényszék elé való állítását és megbüntetését”, nem csak a jelentéktelen Von Raaben kormányzót (az ő személye már senkit sem érdekelt), hanem egyértelműen Pleve minisztert és Oroszország központi kormányát – „akkor a védőknek semmi keresnivalójuk nincs ebben a perben”. Ugyanis a „bíróság olyan szintű ellenségeskedésébe ütköztek, amely semmilyen lehetőséget nem biztosított számukra…, hogy szabadon és lelkiismeretesen védhessék ügyfeleik és az igazságszolgáltatás érdekeit”. [236] Az ügyvédek ezen új taktikája, amely teljes mértékben politikai indíttatású volt, ígéretesnek és termékenynek bizonyult; nagy hatást gyakorolt az egész világra. „Az ügyvédek eljárását Oroszország legkitűnőbb szellemei jóváhagyták.” [237]

Az ogyesszai bűnügyi osztály rendkívüli törvényszéki pere teljesen rendben, következetesen zajlott le. A nyugati lapok jóslata, miszerint a kisinyovi per „csak komédia, az igazságszolgáltatás paródiája lesz” [238], nem igazolódott be. A vádlottakat nagy számuk miatt kisebb csoportoka-a osztották vétkességük súlya szerint. Mint az már feljebb említésre került, zsidó nem volt a vádlottak között. [239] A tartományi csendőrfőnök már áprilisban bejelentette, hogy a 816 letartóztatott személyből 250 esetében alaptalan vádak miatt beszüntették az eljárást, 446-ot a bíró kisebb vétség miatt ítélte el (a tanúvallomásokból a Times leközölt néhányat), és „azokra a személyekre, akiket a bíróság bűnösnek talált, súlyosabb ítéletet szabtak ki”. Körülbelül száz embert vádoltak meg súlyosan. Ebből 36 személyt gyilkossággal és erőszakkal (novemberre ez a szám 37-re emelkedik). Decemberben ugyanez a rendőrfőnök bejelenti a perek eredményeit: minden jogtól való megfosztás, vagyonelkobzás és fegyintézet (hét vagy öt év), jogoktól való megfosztás és büntetőszázad (egy és másfél évre). Összesen 25 elítélő és 12 felmentő ítélet születik. [240] Valódi gyilkosságok (amelyekről korábban írtunk) valódi bűnöseit ítélték el. Az ítéletek ugyanakkor nem voltak enyhék – „a kisinyovi dráma az Oroszországban szokásos ellentmondással végződik, úgy tűnik, hogy a tettesek

szigorú bírói megtorlás áldozatai”, fejezi ki csodálkozását az amerikai *Zsidó évkönyv*. [241]

Pétervárott a bírósági tárgyalások befejeződése 1904 tavaszán vált köztudomásúvá. [242] Ennek ellenére 1905-ben a kisinyovi pogrom kivizsgálása még egyszer a szenátus elé került; Vinaver felszólalt és újra nem bizonyított be semmit.

A valóságban a kisinyovi pogrom tanúbizonyságot tett a cári hatalom – mint egy ilyen mértékű gyalázatot eltűrő állam – botrányos tehetetlenségéről. De ez a lecke ugyanolyan egyértelmű lett volna a mindent megmérgező hamisítások és hazugságok nélkül is. Miért nem volt elegendő a kisinyovi pogrom egyszerű valósága? Bizonyosan azért, mert ez az igazság visszatükrözte volna a kormány igazi arcát – megmerevedett szervezetét, amely bűnös a zsidók sanyargatásában, ugyanakkor bizonytalan és következetlen. Viszont a hazugságok segítségével úgy tűnt föl, mint valami felkészült, hozzáértő elnyomó szervezet, amely végtelenül magabiztos és gonosz. Márpedig az ehhez fogható *ellenség* nem érdemel mást, mint megsemmisítést.

Az orosz kormány, amely már régóta hagyta, hogy a nemzetközi porondon legyőzzék, nem értette sem akkor, sem azután, milyen megsemmisítő vereséget is szenvedett. Ez a pogrom besározta Oroszország *egész* történelmét, és minden elképzelést, gondolatot, amelyet a világ Oroszországról bármely vonatkozásban alkotott. Az általa fellobbantott fenyegető tűzvész lángja megvilágította és siettette az egész országon hamarosan végigsöprő változásokat.

9.
AZ 1905-ÖS FORRADALOMBAN

A kisinyovi pogrom megrázó és kitörölhetetlen hatással volt Oroszország zsidó közösségére. Zsabotinszkij erről így szól: Kisinyov jelenti „a határvonalat két korszak, két gondolkozásmód között”. Oroszország zsidóságát a mélységes fájdalom mellett sokkal súlyosabb érzés járta át, „amely még a fájdalmat is majdhogynem elfeledtette – és ez a szégyen volt”. [1] „Ha a kisinyovi mészárlásnak volt is valami szerepe a helyzetünk felismerésében, ez abban nyilvánult meg, hogy ráébredtünk a zsidóság gyávaságára.” [2]

Előzőleg már felidéztük a rendőrség mulasztásait és az illetékesek balfogásait – így aztán teljesen természetes, hogy a zsidók feltették maguknak a kérdést: érdemes-e ezek után is számítani a közhatalom védelmére? Miért nem alapítunk inkább saját milíciát[277] és védjük meg magunkat fegyverrel? Számos neves író és közéleti személyiség – köztük Dubnov, Ahad Haam, Rovnickij, Ben-Ami, Bjalik – buzdította őket cselekvésre. „Testvérek..., hagyjátok a siránkozást és könyörgést! Ne várjátok ellenségeitektől a segítséget! Ne számítsatok másra, csak a saját két karotokra!” [3]

Ezek a felhívások „felvillanyozták a zsidó fiatalságot”. [4] A kisinyovi pogrom után kialakult túlfűtött légkörben „fegyveres önvédelmi egységek” jöttek létre a letelepedési övezet különböző pontjain. Ezeket a csapatokat általában a „zsidó közösség” [5] pénzelte, és a törvénytelen külföldi fegyverbehozatal sem okozott különösebb gondot számukra. Az sem volt ritka, hogy a fegyverek nagyon fiatal gyerekek kezébe kerültek.

A hivatalos jelentések nem utaltak fegyveres csoportok jelenlétére a keresztény lakosság körében. A kormány minden erejével küzdött a terroristák ellen. A fegyveres

[277] *Milícia (latin):* fegyveres szolgálatot teljesítő polgárokból álló karhatalmi szervezet; polgárőrség.

csapatok számának növekedését a kormány – ami teljesen természetes is – a tiltott tüntetések és a polgárháború előzményének ítélte, és a birtokában levő minden információt és eszközt bevett-e tiltotta, akadályozta azt. (Mind a mai napig az egész világon elítélik és tiltják „földalatti paramilitáris[278] egységek" létrejöttét)

Különösen jól működő fegyveres csoportosulás jött létre Gomelben, a *Bund* helyi tanácsának irányításával. Nevezett tanács 1903. március elsejétől „ünnepséget" rendezett „II. Sándor kivégzésének" évfordulójára. [6]

A városban – ahol keresztények és zsidók nagyjából azonos számban éltek együtt [7] és emellett a zsidó szocialisták rendkívül elszántak voltak – különösen jó volt az önvédelem fegyveres csapatainak szervezettsége. Ez az 1903. augusztus 29-i és szeptember 1-jei események – a gomeli pogrom – idején is jól látható volt.

A hivatalos nyomozás eredménye szerint a gomeli pogrom ügyében a felelősség megoszlott, vagyis keresztények és zsidók egyformán egymásra támadtak.

Vizsgáljuk meg most közelebbről a kor okiratait, jelen esetben a Gomel-ügy vádiratát, amely a helyszínen készített rendőri jelentéseken alapult. (A XX. század eleji Oroszországban készült rendőri jelentések többszörösen bizonyították pontosságukat és kétséget kizáró megbízhatóságukat. Így volt ez egészen az 1917-es februári felfordulásig, pontosabban addig a pillanatig, amikor Pétervár rendőrőrseit elfoglalták és felégették a felkelők. Ettől kezdve az ilyen típusú, részletes pontosságú adatforrás megszűnt mindannyiunk számára.)

A gomeli per során a következő vádirat született. „A zsidó lakosság... elkezdte a fegyvergyűjtést és önvédelmi köröket szervezett arra az esetre, ha netán zsidóellenes zavargások alakulnának ki. ...Néhány gomeli lakosnak alkalma nyílt megfigyelni a zsidó fiatalok városon kívül tartott összejöveteleit, amelyeken a revolverrel végrehajtott lőgyakorlatot végző személyek száma időnként akár száz fő is volt. [8] ...Egyfelől a fegyverviselés általánossá válása, másfelől pedig a számbeli fölény és az összetartozás tudata bátorította fel annyira a zsidó lakosságot, hogy a fiatalság

[278] *Paramilitáris (görög, latin):* katonai jellegű, katonailag megszervezett.

között nemcsak önvédelemről kezdtek el beszélni, hanem a kisinyovi pogrom elmaradhatatlan megtorlásáról is.”

Így van ez, ha bárhol felüti a fejét a gyűlölet, később annak hatása valahol másokon csapódik le – és többnyire az ártatlanokon.

„Egy idő után Gomel zsidóságának viselkedése nemcsak visszatetsző, de nagyon kihívó és sértő is kezdett lenni. A parasztokat és munkásokat érő – mind szóbeli, mind tettleges – támadások egyre gyakoribbá váltak, és a zsidók minden módon, még az orosz felsőbb rétegek felé is kinyilvánították megvetésüket. Például kényszerítették a katonákat, hogy menjenek át az út másik oldalára, ha ők jönnek.”

Végül 1903. augusztus 29-én kis, egyszerű piaci incidenssel kezdődött minden. Malickaja heringárusnő és vevője, Salikov közt heves szóváltás alakult ki; a nő arcul köpte a másikat, s a vita verekedésig fajult. „Azon nyomban több zsidó is Salikovra vetette magát, a földre rántották és elkezdték verni mindennel, ami a kezük ügyébe került. Több mint tíz paraszt... próbált Salikov védelmére kelni, de a zsidók azonnal leadták a megbeszélt közös füttyjelet, erre jelentős létszámú zsidó csapat verődött össze. ...Nem kétséges, hogy ezek a segélyhívó füttyjelek... az egész város zsidó lakosságát mozgósították... gyalog, kocsival, ki ahogy tudott, felfegyverkezve, mindenhonnan összesereglettek a zsidók a piacra. Rövid időn belül a piac útján, magán a piacon és a környező utcákban feketéllett a tömeg. kövekkel, botokkal, kalapácsokkal, vagy egyszerű vasrudakkal és kifejezetten erre a célra készített bunkósbotokkal voltak felszerelkezve. Mindenhonnan kiáltások hangzottak »Gyerünk zsidók! A piacra! Ez az oroszok pogromja!« És a tömeg kis csoportonként üldözőbe vette a parasztokat, hogy megverje őket.” – Pedig ez utóbbiak nagyon sokan voltak, piacnap volt. „Portékáikat hátrahagyva – amennyi idejük maradt – a parasztok felugrottak a szekerükre és igyekeztek minél előbb elhagyni a várost. ...A szemtanúk azt mesélik, hogy amikor elkapták az oroszokat, a zsidók irgalom nélkül ütöttek öregeket, asszonyokat, még a gyerekeket is. Például leszedtek a szekérről egy kislányt és a hajánál fogva húzták a földön. .... Az egyik paraszt, bizonyos Szilkov kellő távolságra húzódva

kenyérvéget rágcsálva figyelte az eseményeket. Egyszercsak az egyik hátulról futva közelítő zsidó halálos vágást ejtett késével a torkán, majd eltűnt a tömegben.” Más részleteket is elbeszéltek. A város egyik tisztségviselője csak Majanc rabbi és a szomszédos háztulajdonos, Rudzievszkij közbeavatkozásának köszönhetően tudott megmenekülni. A helyszínre érő rendőrséget zsidó oldalról „kőzápor és pisztolygolyók fogadták… a támadás nemcsak a tömegből, hanem a környező házak ablakaiból is érkezett. …A keresztények elleni erőszak egészen estig tartott, és csak a katonaság egyik alakulatának megérkezésekor oszlottak fel a zsidó csoportosulások… a zsidók az oroszokat verték és elsősorban a parasztokat, akik a legkisebb ellenállásra sem voltak képesek. Ez annak tudható be, hogy a zsidókhoz képest elenyésző volt a számuk, emellett pedig semmiféle önvédelmi eszközzel nem rendelkeztek. …Ezen a napon az áldozatok az oroszok voltak…, nagyon sok volt a sebesült, félholtra vert ember.” [9]

A vádirat ezzel fejezi be az augusztus 29-i események leírását „mindennek vitathatatlanul »oroszellenes pogrom« jellege volt”. [10]

A tettek „a keresztény lakosságban mélységes felháborodást keltettek”, amelyet csak felerősített a zsidók „mámoros örömujjongása” és „fellelkesült hangulata”, amely így fejeződött ki: „Már nem vagyunk többé Kisinyovban!”

Szeptember elsején, a déli sziréna után, a vasúti munkások különösen hangosak voltak, kilépve a műhelyek ajtaján kiabálásokat és felkiáltásokat lehetett hallani, a rendőrfőnök pedig parancsot adott a városba vezető híd lezárására. Erre a munkások a környező utcákon szétszéledtek és „kövek röpködtek a zsidók házainak ablakai felé”, miközben „a városban jelentős számban gyülekeztek a zsidók”, akik „kellő távolságból fadarabokat és köveket dobáltak a munkások tömegei felé. …Két nagyobb, a zsidó tömegből származó, kődarab” úgy hátba találta az egyik rendőrtisztet, hogy az ájultan esett össze. Az orosz tömeg elkezdett üvölteni: „Ezek a piszkos zsidók megölték a főtörzset!” és megkezdte a zsidó házak és boltok fosztogatását.

A katonaság – amely szétválasztotta az ellenfeleket és a két tábor közé állt – közbeavatkozása akadályozta meg a vérontást. A zsidók oldaláról köveket hajigáltak és „szitokszavak mellett” pisztolygolyók is repültek a katonák felé. A parancsnok megkérte Majanc rabbit és Zalkind doktort, hogy tegyenek lépéseket a zsidóknál, de „békességre, nyugalomra intő szavaknak nem volt semmiféle hatása a tovább háborgó tömegre”. A bajonettek felcsatolásával sikerült csak visszavonulásra kényszeríteni őket. A katonaság bevetésének legfőbb eredménye az volt, hogy „megakadályozta a belvárosba igyekvő törni-zúzni vágyókat az odajutásban, hisz ott voltak a legtehetősebb zsidók boltjai és házai”. Így a pogrom a külváros felé terjedt.

A rendőrfőnök még egyszer megpróbálta jobb belátásra bírni a tömeget, de visszakiabáltak neki. „Te a zsidókkal vagy, elárultál minket!” Egy, mind az oroszokra, mind a zsidókra kilőtt katonai sortűz akasztotta meg a pogromot, de két órával később a külvárosban minden kezdődött elölről. Ismét tüzet nyitottak a tömegre, többen megsebesültek vagy meghaltak. A pogrom abbamaradt. Mindamellett a vádirat beszámol „zsidó csoportok” belvárosi jelenlétéről, „akik nagyon provokatívan viselkedtek és szembeszegültek a katonasággal és a rendőrséggel. ...Mint augusztus 29-én, ekkor is fel voltak fegyverezve... pisztollyal és késsel a kezükben fenyegetőztek... egészen addig merészkedtek, hogy lőttek és köveket hajigáltak azok felé a katonák felé, akik ingóságaikat védték. ...Az utcákon a magányos orosz járókelőkre és katonákra is rátámadtak.” Egy parasztot és egy koldust is megöltek. A nap folyamán három középosztálybeli zsidó nem élte túl „halálos sérüléseit”.

Estefelé a zavargások elcsitultak. Öt zsidó és négy keresztény halt meg. „Közel 250 zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi vagy lakóingatlant érintett a pogrom.” Zsidó oldalról „az események cselekvő résztvevői elsöprő többségben kifejezetten... fiatalok voltak”, de számos „középkorú” is részt vett, ahogy gyerekek is, akik adogatták nekik a köveket, deszkadarabokat és husángokat. [11]

Ezekinek az eseményeknek a leírását egyetlen zsidó szerzőnél sem találjuk meg.

„A gomeli pogrom szervezői nem rögtönöztek, már régóta készültek rá. Az önvédelmi egységeket közvetlenül a kisinyovi pogrom után hoztuk létre.” [12]

Kisinyov után pár hónappal a zsidóknak már nem kellett magukat megvetni a jámborságuk miatt, amivel többek közt a költő Bjalik is vádolta őket. És, ahogy általában ez elő szokott fordulni az ilyen önszemeződő csoportoknál, az önvédelmi és támadó jelleg között elmosódott a határ. Az első típus a kisinyovi pogromból táplálkozott, míg a második a szervezők forradalmi szellemiségéből.

A zsidó fiatalsági ellenállása, tettrekészsége már korábban is megmutatkozott. Így került sor 1899-ben a „sklovi ütlegelésre” is. Ebben a városban, ahol minden kilencedik zsidóra jutott csak egy orosz, a zsidók a szolgálatból elbocsátott, fegyvertelen orosz katonákat kegyetlenül megverték. Az esemény kivizsgálásánál a szenátus megállapította, hogy a zsidók részéről oroszellenes vallási és etnikai gyűlöletről volt szó, és a büntető törvénykönyv ugyanazon a cikkelye vonatkozik ide is, mint amelyet a kisinyovi pogrom felelőseinek perében is alkalmaztak.

E cselekmények nem csupán a *Bund* számlájára írhatóak. „Az egész folyamat kútfői (legyen szó akár az önvédelmi szervezetek folyamatos létrehozásáról) a cionisták és a cionizmushoz közeli pártok voltak – a cionista-szocialisták és a *Poalej Cion*.” Így történt, hogy Gomelben 1903-ban „a különítmények többségét a *Poalej Cion* [13] párt szervezte.” (Ez teljesen ellentmond Buchbindernek, a *Bund* lelkes csodálójának. Nem is tudom, kinek higgyek?)

Amint a gomeli pogrom híre eljutott Szentpétervárra, a zsidó védelmi hivatal nyomban két ügysédet is kiküldött – még mindig Zarudnij és N. D. Szokolov jött szóba –, hogy a legrövidebb időn belül kezdjenek magánnyomozást. Zarudnij újfent „hamisítatlan tényekkel” állt elő arról, hogy a pogromot a védelmi minisztérium szervezte [14], de a bizonyítékok itt sem kerültek nyilvánosságra.

Harminc évvel később Szliozberg, aki maga is részt vett a gomeli perben, ugyanezt a nézetet vallja háromkötetes

„visszaemlékezéseiben”, és megerősíti, hogy a gomeli pogromot a rendőrség szervezte. Mindezt a legcsekélyebb bizonyíték bemutatása nélkül, ami érthetetlen egy jogász esetében. Ráadásul a dátumokban is tévedések vannak, sőt egyéb hibák is találhatók nála, melyek Szliozberg korával is magyarázhatóak, hisz már nem talált senkit, aki kijavíthatná. Ugyanakkor Szliozberg mindenfajta ellenállási akciót kizár a *Bund* és *Poalej Cion* önvédelmi különítményeinek részéről. Egészen összefüggéstelenül és zavarosan beszél erről az ügyről. Például ilyenformán: „Az önvédelmi csoportok fiataljai gyorsan fölébe kerekedtek a túlerőnek és elkergették a parasztokat... a fiatal zsidók felsorakoztak, és többszöri nekifutásra visszaverték a vandálokat” [15] – csak úgy, fegyvertelenül?

Komoly előrelépések történtek a vizsgálatban, miközben Oroszország belemerült a Japán elleni halborúba. A gomeli perre csak 1904 októberében került sor – forró légkörű politikai helyzetben.

A bíróság 44 keresztény és 36 zsidó esetét vizsgálta meg. „Több mint ezer ember tett tanúvallomást. [16] A védelmi hivatalt több ügyvéd is képviselte: Szliozberg, Kupernyik, Mandelstam, Kalmanovics, Ratner, Krol. Az ő nézőpontjukból igazságtalannak tűnt, hogy a vádlottak padján akár egyetlen zsidó is helyet foglaljon. Oroszország egész zsidó közössége számára ez olyan volt, mintha az „önvédelem bármiféle lehetőségétől megfosztották volna őket”. [17]

A kormány nézőpontjából ebben az esetben szó sem lehetett „önvédelemről”. De a zsidó vádlottak ügyvédjei nem foglalkoztak részletekkel, így a zsidó vagyonnal, javakkal sem, ami igazán kárt szenvedett – csak egyetlen egy dologgal. Nevezetesen azzal, hogy napvilágra hozzák a pogrom „politikai indítékait”, kiemelve például, hogy a zsidó fiatalság azt kiabálta a dulakodás alatt: „Le a zsarnoksággal!”. Egyébként nem sokkal ezután úgy döntöttek, hogy ügyfeleiket magukra hagyják, és együttesen távoztak a tárgyalóteremből egy utolsó, sokkal keményebb üzenetet hagyva hátra: kérik a Kisinyov-per per-újrafelvételét. [18]

Az ügyes és egyben forradalmi per tükrözte a kor közéletének légkörét 1904 decemberében. Ezek a szabadelvű ügyvédek magát a jogi rendszert szerették volna felrobbantani!

Kivonulásuk után „a per gyorsan véget ért” abban az értelemben, hogy most a tettek vizsgálatára került sor. A zsidók egy részét felmentették, másik részüket elítélték, de nem kaptak többet, mint öt hónapot; „a büntetések, amelyek a keresztényekre vonatkoztak azonos mértéhűek voltak a zsidókéval”. [19]

Végeredményben ugyanannyi büntetés született mindkét oldalon. [20]

A japán háborúba bonyolódva, valamint a Koreára vonatkozó jogi konfliktusban rövidlátó módon makacskodva, sem II. Miklós uralkodó, sem az őt körülvevő magas rangú méltóságok egyáltalán nem érzékelték, hogy Oroszország a nemzetközi színtéren mennyire sebezhető a Nyugat, és főként a „hagyományosan baráti” Amerika oldaláról. Annak sem tulajdonítottak jelentőséget, hogy nyugaton a tőkések hatalma folyamatosan nőtt, és a nagyhatalmak politikáját már egyre érezhetőbben befolyásolták, mivel azok egyre inkább függtek a hitelektől. A XIX. században még nem ez volt a dolgok rendje, és az orosz kormány, amely mindig is lassan reagált, nem vette észre ezeket a változásokat.

Mindenesetre a kisinyovi pogrom után a nyugat sokáig ellenszenvvel viseltetett Oroszországgal szemben. Öreg madárijesztőként tekintett rá. Mint olyan ázsiai és despotikus országra, ahol sötétség és maradiság uralkodik. Ahol a népet nemcsak kizsákmányolják és kihasználják, de a forradalmárokkal is irgalmatlanul elbánnak, embertelen szenvedésnek és nélkülözésnek teszik ki őket. Ráadásul tessék, most még a zsidókat is „ezrével” gyilkolják, és mindezen dolgok mögött a kormány áll! (Amint azt láttuk, a kormány nem tudta még időben szigorral és hatékonysággal helyreigazítani a tények ilyen jellegű elferdítését.) Ezek szerint tehát, nyugaton kezdték helyesnek, pontosabban megfontolásra méltónak tartani annak eshetőségét, hogy Oroszországban a legrövidebb időn belül kitörhet a

forradalom. Ez persze az egész világ számára jó lenne – és különösen Oroszország zsidósága számára.

És mindennek tetejébe a hozzá nem értés, a járatlanság, a felkészületlenség, hogy hadműveleteket irányítsanak egy távoli, kicsinek és gyengének látszó ország ellen. Mindez pedig olyan felfokozott hangulatú, nyíltan ellenséges közvélemény előtt történik, amely bőszen kívánja saját országának vereségét.

Az Egyesült Államok együttérzése Japán ügyével érezhetően kifejeződött az amerikai sajtóban. Az amerikai újságok „melegen üdvözöltek minden japán sikert és nem titkolták abbéli reményüket, hogy Oroszország gyors és döntő vereséget fog szenvedni”. [21]

Witte két helyen is megemlíti emlékirataiban, hogy az elnök, Theodore Roosevelt Japán oldalán állt, és támogatásáról is biztosította. [22] Roosevelt szavaival: „Amint kitört ez a háború, a legnagyobb udvariasság és diszkréció mellett tudomására hoztam Németországnak és Franciaországnak is, hogy ha Japán elleni szövetségre kerülne sor” Oroszországgal, „azonnal Japán pártját fognám, és mindent megtennék, hogy az érdekeit szolgáljam.” [23] Feltételezhetjük, hogy Roosevelt szándékai nem maradtak ismeretlenek Japán előtt.

Ekkor jelent meg a színen a nagy hatalommal bíró bankár, Jakob Schiff – egyike „a zsidók legnagyobbjainak, aki meg tudta valósítani elképzeléseit a gazdaság szférájában betöltött különleges helyzetének köszönhetően”. [24] „Schiff egész fiatal kora óta üzleti ügyekkel foglalkozott.” Kivándorolt Németországból New Yorkba, és hamarosan a Kuhn, Loeb and Co. Bank fejévé vált. Már 1912-ben „Amerikában ő a vasút királya, huszonkétezer mérföldes vasúti hálózat tulajdonosa. ...Híres, nagyvonalú és tetterős emberbarátként tartják számon; ezen belül kifejezetten érzékenyen reagál a zsidó közösség szükségleteire.” [25]

Schiff különösen szívén viselte az orosz zsidók sorsát – innen erednek ellenséges érzelmei Oroszország iránt egészen 1917-ig. Az *Encyclopaedia Judaica* (angol nyelvű) szerint „Schiff páratlan módon támogatta különféle hitelekkel úgy saját kormányát, mint más országok

kormányait. Különösen kiemelkedő volt 200 millió dolláros kölcsöne, amelyet Japánnak nyújtott az 1904-1905-ös, Oroszország elleni konfliktusa idején. Az oroszországi cárista uralom antiszemita politikáján felháborodva, buzgón támogatta Japán háborús erőfeszítéseit. Folyamatosan elutasította, hogy Oroszországnak nyújtandó kölcsönökhöz járuljon hozzá, és befolyásával élve más intézményeket is lebeszélt arról, hogy ilyenben részt vegyenek, miközben pénzügyi támogatást nyújtott az orosz zsidók önvédelmi csoportjainak." [26]

De, ha igaz, hogy ez a pénz tette lehetővé a *Bund* és a *Poalej Cion* számára a fegyverkezést, nem kevésbé valószínű az sem, hogy Oroszország más forradalmi szervezetei is hasznot húztak ebből (ide tartoznak az eszesek is, akik ekkoriban terrorista akciókat hajtottak végre). Létezik olyan tanúvallomás, amely szerint az oroszországi pénzügyminisztérium egyik alkalmazottja, G. A. Vilenkin és Schiff között történt beszélgetés során – Vilenkin egyébként távoli rokona volt –, Schiff bevallotta, „hogy részt vett az oroszországi forradalmi mozgalom pénzügyi támogatásában" és hogy „a dolgok túl messzire mentek" [27] ahhoz, hogy véget lehessen nekik vetni.

Mindeközben Oroszországban báró G. o. Gincburg továbbra is közbenjárt a zsidók egyenjogúsága érdekében. E célból zsidó delegáció élén látogatást tett Witte-nél 1903-ban. Utóbbi (aki kormánytagként maga is foglalkozott már a zsidó kérdéssel) így válaszolt neki: a zsidók egyenjogúsága csak fokozatosan vívható ki, de „ahhoz, hogy a kérdés megoldódjon, a zsidóságnak »egészen más magatartást« kell tanúsítania", vagyis le kell mondaniuk arról, hogy beavatkozzanak az ország politikai életébe. „Ez ugyanis nem tartozik önökre, hagyják ezt meg azoknak, akik vér szerint és állampolgárság szerint is oroszok. Nem az önök feladata, hogy leckéztessenek, foglalkozzanak inkább a saját dolgaikkal." Gincburg, Szliozberg és Kuliser meghajlottak ez előtt a vélemény előtt, a többiek nem. Különösen Vinaver nem, akii ellenvetést is tett. „Eljött a pillanat, hogy (a birodalom) minden alattvalója élvezhesse egyenjogúságát. ...A zsidóknak minden erejükkel azokat az oroszokat kell támogatniuk, akik harcolnak ezért, vagyis a jelen hatalom ellen." [28]

A japán háború megkezdésétől, 1904 elejétől, az orosz kormány pénzügyi támogatást keresett Nyugaton, és hogy ezt megkapja, hajlandónak mutatkozott arra is, hogy a zsidók jogait kiterjessze. Pleve kérésére az ügyben magas rangú személyiségek is felvették a kapcsolatot Gincburg báróval. Szliozberg kapta azt a feladatot, hogy külföldre utazzon puhatolózni a legnagyobb zsidó pénzemberekhez. Alapelvként J. Schiff „elhárított minden alkut a zsidók jogainak mennyiségéről és minőségéről”. Nem kívánt csak „olyan kormánnyal kapcsolatba lépni, amely minden polgárának elismeri politikai és állampolgári egyenjogúságát. …Csak a civilizált országokkal lehet pénzügyi kapcsolatot fenntartani”. Párizsban Rothschild báró is visszautasította, mondván: „Nem vagyok hajlandó semmiféle pénzügyi akcióra, még akkor sem, ha az orosz kormány hajlandó volna bizonyos, a zsidók életét megkönnyítő intézkedések megtételére.” [29]

Witte-nek a zsidó bankárkörök segítsége nélkül is jelentős kölcsönt sikerült szereznie. Eközben 1903-ban és 1904-ben az orosz kormány lépéseket tett a zsidók jogait korlátozó rendelkezések megszüntetésére (erre már részben utaltunk is). Az első és legfontosabb lépés még Pleve életében megtörtént. Ennek során eltörölték a zsidók 1882-es szabályrendelet szerinti letelepedési tilalmát 101 olyan, sok lakosú településen, amelyeket – ellentétben ipari és gazdasági jelentőségükkel, különösen, ami a búzakereskedelmet illeti – nem tekintettek városolajak. [30] Majd döntés született számos zsidó védőügyvédi kinevezéséről, amelyre 1889 óta nem került sor. [31]

Pleve meggyilkolása után a Szyatopolk-Mirszkij rövid belügyminiszterségével fémjelzett „bizalom” korában a folyamat tovább bővült. Megszüntették a felsőoktatás diplomás izraelitáira vonatkozó 1882-es korlátozó intézkedéseket, megadták a szabad lakhelyváltoztatás jogát azokban a tartományokban is, amelyek eddig tilosak voltak számukra, mint a doni, a kubanyi és a terszki katonai tartományok. Feloldották a tartózkodási jog tilalmát az ötvenversztányi határsávban; újra hatályba helyezték azt a törvényt (amitől megfosztották őket II. Sándor alatt, 1874 után), amely lehetővé teszi a birodalom egész területén való tartózkodást a hadsereg kötelékébe tartozó zsidó

származású altisztek, közkatonák számára… akik kifogástalanul teljesítették szolgálatuhut a hadseregben”.[32] Valamint a trónörökös születésének alkalmából, 1904-ben, kihirdették a sorkatonaság alól kibújó zsidók pénzbüntetéseinek elengedését.

De mindezek a kedvezmények már későn jöttek. A Japán elleni háború szorító hálójában, amely Oroszországot körbevette, már senki sem fogadta el a kormány jóindulatát. Amint azt már láttuk, sem a nyugati zsidó bankárvilág, sem az oroszországi zsidó politikusok, mi több, még a hazai zsidó fiatalság sem. És válaszul a belügyminiszter nyilatkozatára, amelyet székfoglalójakor tett – amikor is olyan kedvezményeket igém meg, amelyek érintették a letelepedési övezetet és a munkavállalás szabadságát is –, „több mint hatezer személy” közleményt jelentetett meg (az aláírásokat a zsidó demokratikus csoport gyűjtötte össze). Eszerint „minden, a zsidók helyzetén részlegesen javító kísérletet, amely a zsidó lakosság kielégítésére és lecsendesítésére szolgál, hiábavalónak tartunk. Meg nem történtnek tekintjük a minket súlyosan érintő korlátozások fokozott feloldására irányuló politikát. …Az egyenjogúság elnyerését várjuk…, mint számunkra becsületbeli és igazságos cselekedetet.” [33]

Mindenesetre az biztos, hogy háborúba bonyolódott kormányra sokkal könnyebb nyomást gyakorolni…

Az is magától értetődő, hogy abban a helyzetben, amelyben a művelt orosz társadalom csak megvetést tanúsított a hatalom iránt, nehezen lehetett azt elképzelni, hogy éppen a zsidó fiatalság tömegeiben nyilvánuljon meg a hazafias érzelem. Azon adatok szerint, amelyek Kuropatkin tábornoktól – hosszú időn át hadügyminiszter, majd a keleti front főparancsnoka – származnak, „1904-re a be nem vonult zsidók száma megkétszereződött 1903-hoz képest. Behívót kapott 66 ezer zsidó, közülük több mint 20 ezer minden valós indok nélkül kibújt a katonai kötelezettségvállalás alól. Minden ezer behívott közül több mint 300 nem jelent meg a sorozáson, míg az orosz behívottak közül, 1000 főre csak 2 jutott. Ami a zsidó tartalékosokat illeti, a hadműveletek színhelyéről a katonák tömegével szöktek meg.” [34]

Közvetett módon az amerikai statisztika is utal arra, hogy a Japán háború kezdete után a katonaköteles zsidók tömeges kivándorlása indult meg. A háború két éve alatt az Egyesült Államokba vándorló zsidó menekültek száma ugrásszerűen megnőtt, főként ami az aktív korú (14-44 év) férfiakat illeti. Az adatok szerint 1904-ben és 1905-ben az aktív korúak közül a vármál (a többi emigránssal összehasonlítva) 29 ezerrel, férfiből pedig 28 ezerrel több érkezett, mint várható lett volna (a nőkkel összehasonlítva). A háború után ismét az átlagos megoszlás tapasztalható. [35] A *Kijevljanyin* (Kijevi) című lap ez időben megerősíti, hogy „ 20 és 30 ezer közé tehető azoknak a zsidó katonáknak és tartalékosoknak a száma, akik bujkáltak vagy külföldre menekültek a japán háború ideje alatt”. [36]

A *Zsidó Enciklopédia* „A katonai szolgálat Oroszországban” című szócikkében található egy zsidó és keresztény dezertőröket összehasonlító táblázat. A hivatalos számok alapján az előbbiek aránya ez utóbbihoz 1902-ben 30:1, míg 1903-ban 34:1. A *Zsidó Enciklopédia* megjegyzése alapján ezek a számadatok magyarázhatóak a kivándorlással, a számításoknál figyelembe nem vett elhalálozásokkal, vagy hibákkal. De az 1904-es és 1905-ös évek statisztikai adataiban található megmagyarázhatatlan űr semmiféle lehetőséget nem ad arra, hogy pontos elképzelésünk legyen a háború alatti dezertálás mértékéről. [37]

Ami a zsidó katonákat illeti, a *Zsidó Enciklopédia* megerősíti, hogy a háború alatt szálasuk 20 és 30 ezer között volt, nem számítva azt a 3 ezret, akik orvosként szolgáltak. Majd kijelenti, hogy még a zsidókkal ellenséges érzelmű *Novoje Vremja* (Új Idők) című lap is elismerte a harcok során tanúsított bátor magatartásukat. [38]

Ezeket a tényeket támasztotta alá Gyenyikin tábornok vallomása is. „Az orosz hadseregbe jól beilleszkedtek a derék és lelkiismeretes zsidó katonák, még békés időben, tűzszünetekben is. A harcok során minden különbség magától értetődően eltörpült, intelligenciájuk és személyes bátorságuk egyformán elismerésre méltónak mutatkozott.” [39] Történelmi tény például Joszif Trumpeldor hősiessége, aki, miután elvesztette fél karját, visszakérte magát a

hadba. [40] Nem ő az egyetlen zsidó, aki kiemelkedett harcostársai sorából.

Az Oroszország által elveszített háború végén Theodore Roosevelt elnök elfogadta a közvetítő szerepét a Japánnal folytatott béketárgyalásokon (Portsmouth, Egyesült Államok). A tárgyalásokat vezető Witte idevonatkozó tapasztalatai „a prominens zsidók delegációjának tagjai jutnak eszembe, akik kétszer is felkerestek Amerikában, hogy a zsidókérdésről beszéljünk". Ott volt többek közt Jakob Schiff, Louis Marshall, a kitűnő jogász és Oszkar Straus is. Oroszország helyzete mindinkább kényelmetlenné kezdett válni, ami miatt az orosz miniszternek sokkal engedékenyebb hangnemet kellett megütnie, mint 1903-ban. Witte érvei „heves ellenállást váltottak ki, különösen Schiff részéről". [41] A delegáció egyik tagja Krausz – 1920-tól a B'nai B'rith[279] szövetség elnöke – tizenöt évvel később így emlékezett vissza. „Ha a cár nem adja meg a népének az őt megillető szabadságjogokat, akkor majd a forradalom fog létrehozni olyan köztársaságot, amely ezeket a jogokat biztosítja." [42]

Ezekben a hetekben ifjabb veszély fenyegette az orosz-amerikai kapcsolatokat. Visszakísérvén Witte-t, Theodore Roosevelt megkérte, hogy hozza az orosz uralkodó tudomására: az Oroszországot az Egyesült Államokkal régóta (1832) összekötő kereskedelmi megállapodás fogja kárát látni annak, ha az országba látogató amerikai üzletembereket korlátozások érik vallásuk gyakorlásában. [43] Ez a tiltakozás, amely alapvető, elv kérdéseket vetett fel, gyakorlatilag azt a jelentős számú, Amerikába emigrált orosz zsidót érintette, akik már amerikai állampolgárrá váltak. Kereskedőként visszatérve Oroszországba – gyakran azért, hogy a forradalmi szervezkedésekben részt vegyenek – semmiféle földrajzi vagy foglalkozásbeli korlátozásnak nem lehettek alávetve. Ez az „időzített bomba" nem vezethetett máshoz, mint a pár évvel későbbi robbanáshoz.

---

[279] *B'nai B'rith (héber):* szövetség fiai. A világ legrégibb és legnagyobb zsidó szervezete, amelyet 1843-ban New Yorkban alapítottak német származású zsidók azzal a céllal, hogy a zsidók érdekeltségeit védje szerte a világban. Szervezete hasonló a szabadkőművesekéhez, de ennek titokzatossága és ceremóniái nélkül. Jelszava: jótékonyság, testvéri szeretet, egyetértés.

Már több éve megjelent Stuttgartban az *Oszvobozsgyenyije* (Felszabadulás)[280] és a művelt oroszok nagy tömegei nem is igen leplezték rokonszenvüket a *Unió a Felszabadulásért*[281] nevű törvénytelen szervezet iránt. Oroszország minden nagy városában megrendezték a „bankettek kampányát” 1904 őszén, amelyek során a jövőről sokat sejtetően lelkes, a „rezsim” megdöntésére felhívó beszédek hangzottak el. Külföldről érkező résztvevők is felszólaltak (mint ahogy például Tan Bogoraz).

A politikai meggyőzés módszere a zsidó közösség minden rétegébe behatolt.” Ez forrongásba torkollott társadalmi és politikai hovatartozástól függetlenül. „Számos zsidó közéleti személyiség, még a hazafias érzelműek közül is belépett az *Unió a Felszabadulásért* pártba.” [44] ahogy az orosz szabadelvű gondolkodók, úgy ők is „*defetistáknak*”[282] mutatkoztak a japán háború alatt. Hozzájuk hasonlóan ők is megtapsolták Bogolepov, Szipjagin és Pleve miniszterek „eltávolítását”. A „haladó” gondolkodású orosz társadalom is ebbe az irányba befolyásolta a zsidóságot. Nem tudta elfogadni, hogy zsidó ugyanúgy lehet jobboldali, mint baloldali demokrata, hanem úgy ítélte, hogy a zsidó természeténél fogva alapvetően szocialista érzelmű kell, hogy legyen. Zsidó és konzervatív? Na nem! Még az olyan akadémikus intézményben is, mint a zsidó néprajztörténeti bizottság, „ezekben a mozgalmas években, nem lehetett gondtalanul tudományos kutatásokra szánni az időt. ...»Történelmet kellett csinálni«„. [45]

„A zsidó közösségen belüli forradalmi és radikális csoportok mindig abból az elgondolásból indultak ki, hogy az egyenjogúság problémája..., Oroszország zsidóságának alapvető történelmi kérdése, csak akkor fog megoldódni, ha a medúza feje egyszer és mindenkorra a porba hull, a hozzátartozó összes kígyókarjával együtt.” [46]

Az évek során Szentpétervárott a zsidó védelmi hivatal erőteljesen kibővítette a tevékenységi körét, célul tűzve ki,

---

280 *Oszvobozsgyenyie (Felszabadulás):* az „Unió a felszabadulásért” szövetség orgánuma.

281 *„Unió a Felszabadulásért”:* a liberális ellenzék szervezete, amelyből 1905-ben megalakult az Alkotmányos Demokrata Párt (KD vagy kadet Párt).

282 *Defetista (francia):* kishitű, bukást jósló.

hogy „felvegyék a harcot az antiszemita irodalom ellen, és hogy a zsidóság jogi helyzetéről megfelelő tájékoztatással szolgáljanak, befolyást gyakorolva ezzel az orosz liberális körök véleményére”. (Szliozberg rámutat, hogy ezt a tevékenységet elsősorban a nemzetközi EKO[283] [47] szervezete támogatta.)

De nem is annyira az orosz társadalom befolyásolásáról volt szó. A védelmi hivatal nem nyitott irodákat Oroszországban, sem Kijevben, sem Ogyesszában, de még Moszkvában sem. Egyrészt a cionista mozgalom a legműveltebb zsidóság minden energiáját felemésztette, másfelől „a Bund propagandája az értelmiségi zsidó fiatalok legnagyobb részét mozgósította”. (Szliozberg ragaszkodott hozzá, hogy a *Bund*ot ítéljék el. Vinaver ellenben nem akarta összerúgni velük a port. „Ők adják az energiát, a mozgalomhoz szükséges erőt.” [48] Mindamellett, a hivatal rövidesen állandó kapcsolatot tart fenn az információ cseréjével és a támogatások útján az amerikai zsidó tanáccsal (élén J. Schiffel, majd Louis Marshallal), az angliai zsidó tanáccsal (Claude Montefiore, Lucine Woolf, a párizsi szövetséggel és a német zsidók segélyszervezetével (Hilfsverein der Deutschen Juden: James Simon, Paul Nathan). [49])

A mozgalomról így szól M. Krol vallomása. „Csoportunk központi szerve a »sajtóiroda« volt, melynek feladata orosz és külföldi közvetítőkön keresztül az oroszországi zsidóság helyzetével kapcsolatos fontos adatok szolgáltatása volt.” A. I. Braudo volt az, aki elvállalta ezt a feladatot. „Tökéletes munkát végzett. Az akkori orosz állapotok között ez a munka nagy elővigyázatosságot igényelt” és „a legnagyobb titokban kellett végezni. Még a védelmi hivatal emberei sem tudták, hogy milyen eszközökkel és milyen úton szervezték meg az egyes kampányok híreinek terjesztését. ...Az ekkoriban – az orosz vagy a külföldi sajtóban – megjelenő és gyakran nagy benyomást keltő cikkek döntő többségében a tájékoztatást vagy személyesen, vagy közvetítőjén keresztül juttatta e] Braudo az újságoknak és hetilapoknak”. [50]

„Hiteles anyagok eljuttatása”, hogy beinduljon „a sajtókampány” – kicsit végigfut erre a hátunkon a hideg,

[283] *EKO (orosz rövidítés):* a segélyekért felelős zsidó tanács.

különösen a XX. század tapasztalatainak fényében. Mai kifejezéssel élve ezt „a média ügyes manipulálásának” neveznénk.

A védelmi hivatal 1905 márciusában kongresszust hívott össze Vilniuszban az „oroszországi zsidóság egyenjogúságának eléréséért szövetség” megalapítása céljából [51], de ez hamarosan magától felbomlott és átalakult a teljes jogúság szövetségébe. (A „teljes jogúság” fogalmát, mint az „egyenjogúság”-nál sokkal erősebbet, Vinaver javasolta. Manapság enyhébben vélekednek róla, és vegyes szóhasználattal úgy említik, mint a „teljes egyenjogúság eléréséért szövetségét”. [52])

Az új szövetség terveik szerint egyesítette volna az összes zsidó pártot és csoportosulást. [53] A *Bund* viszont polgárinak tartotta ezt a kongresszust és elítélte. Mindamellett a cionisták közül egyre kevesebben tudták önállóan fenntartani „fényes elszigeteltségüket”. Az orosz forradalom előfutárai egyik pártszakadást a másik után élték sít. És néhány frakció nem tudta megállni, hogy ne vegyen részt a szeme előtt zajló nagyszabású eseményekben! Megerősödött az a gondolat, hogy harcolniuk kell nemcsak az állampolgári jogok, hanem egyúttal a nemzetiségi jogok megszerzéséért is. [54]

Szliozberg küzdött a cionisták befolyása ellen, „akik szerették volna a zsidókat elválasztani Oroszország többi állampolgárától” és akiknek a követelései „gyakran csak népámító érveken alapultak”. Ugyanis Oroszország zsidó közösségét „semmilyen módon nem korlátozták, hogy szabadon gyakorolhassa nyelvét és kultúráját. ...valóban érdemes volt-e előhozni a zsidók nemzeti autonómiájának kérdését, amikor az Oroszországban élő nemzetiségek közül egyik sem élhetett ezzel a joggal? Amikor még maga az orosz nép is távol állt attól, hogy szabadon gyakorolhassa vallási vagy állampolgári jogait saját ortodox hazájában?”. Mégis, „ekkoriban a népbutítás egészen sajátos színezetet kapott a szűk zsidó utcácskákban”. [55]

Így, a mindenki számára világos „egyenjogúság” kifejezés helyébe – melynek bár még nem volt itt az ideje, a politikai haladással viszont látszólag nem tartott lépést – a zsidó szóhasználatban a teljes jogúság jelszavát vezették be.

Ez alatt azt értették, hogy a jogok egyenlőségén felül a „nemzeti autonómiát” is ismerjék el. „Azt kell mondani, hogy azoknak sem volt egészen egyértelmű, mit is akarnak, akik megfogalmazták ezeket a követeléseket. A zsidó iskolák létesítését egyik törvény sem korlátozta. Az orosz nyelv oktatása minden iskolában kötelező volt, a *héder*ek kivételével. Más, sokkal civilizáltabb országok is kötelezővé tették az állami nyelv használatát úgy a közhivatalokban, mint az iskolákban.” [56] Ilyeténképpen semmilyen „nemzeti autonómia” nem létezett a zsidók számára az Egyesült Államokban sem. De a szövetség „harcosai” Oroszország testületén „nemzeti és kulturális önrendelkezést” követeltek, a zsidó közösségek széles kövű autonómiája mellett (és ezzel együtt még a vallási hatáskörök elvilágiasítását is, azaz kivonni a judaizmus befolyása alól a közösségeket, ami megfelelt mind a cionisták, mind a szocialisták elvárásainak). Később ezt hívták „személyes nemzeti autonómiának” (azzal a követeléssel egyetemben, hogy a zsidó kulturális és szociális intézményeket az állam támogassa, anélkül, hogy beleszólna a működésükbe). És hogyan is tudna „autonómként” működni olyan nemzetiség, amely földrajzilag ennyire szétszóródott?

A szövetség II. kongresszusa 1905 novemberében oroszországi zsidók nemzeti parlamentjének felállításáról hozott határozatot. (57] Mindezek az elképzelések, beleértve az oroszországi zsidóság „személyes nemzeti autonómiáját” is, megfogalmazódtak és különböző formában folyamatosan jelen voltak 1917-ig. Mindennek ellenére a teljes jogúság szövetsége rövid életűnek bizonyult. A szövetségből 1906 végén kivált a cionista ellenes zsidó népi csoport (Vinaver, Szliozberg, Kuliser, Sternberg), miután nem fogadták el a zsidó nemzeti parlament gondolatát. Nem sokkal később követte őket a zsidó néppárt (Sz. Dubnov vezetésével, aki szerint a vallási és kulturális nacionalizmus, valamint főképp a zsidó nyelv használata a közéletben, az ország egész területén, mint cél rendben van, de milyen eszközökkel és milyen módon érhető ez el?). Ezután a zsidó demokrata csoport következett (Bramson, Landau), mely közel állt a munkáspárthoz. [58] A teljes jogúság szövetségét azzal is vádolták, hogy csatlakozott a

kadet párthoz[284], és emiatt „nem tudja képviselni többé az oroszországi zsidó népet”. A cionisták a szövetség tagjaira úgy tekintettek, mint „tulajdonképpen a beolvasztás katonáira”, míg a szocialisták tőkéseknek tartották őket. [59] Röviden szólva, 1907 elején a szövetség megszűnt létezni. [60]

A cionistákat egyre inkább magával ragadta a forradalmi hevület, és 1906 novemberében, a Helsinkiben megtartott nagyorosz kongresszusuk során kijelentették: „Nem csak az elengedhetetlen, hogy Oroszország zsidóságának mindennapi szükségélete és jogainak követelése mellé álljunk, de minden erőnkkel bele kell vetnünk magunkat szociális és politikai csatáikba is.” [61]

Zsabotinszkij ragaszkodott ahhoz, hogy a cionista programban szerepeljen az oroszországi nép szuverenitásának[285] követelése. D. Paszmanyik ellenezte ezt: „csak azok állhatnak elő ilyen követeléssel, akik készek kimenni a barikádokra is”. [62] Munkája végén a kongresszus hivatalosan is jóváhagyta „a cionisták csatlakozását az Unió a felszabadulásért mozgalmához”. [63] Pedig ez utóbbi éppen a kifulladás határán volt a viborgi manifesztum[286] kudarca után. A program szerzője, Zsabotinszkij a következő szempontokat emelte ki. A cél, amelyet a cionizmus magának kijelölt, nem érhető el csak évtizedek múltán. Ámde a teljes jogúságért folyó küzdelemben a zsidók még jobban meg fogják érteni mit is jelent a cionizmus. [64] Mindenesetre rámutatott: „Az első sorokat meghagyjuk a nemzet többségének képviselői számára. Nem akarjuk eljátszani a vezető szerepét, de összefogunk.” [65] Másképpen mondva, Palesztina ügye fontos számunkra; de amíg erre várakozunk, küzdjünk itt Oroszországban! Három évvel korábban Pleve kifejtette Herzlnek, hogy pontosan ettől a cionista vadhajtástól tart.

Szliozbergtől távol áll, hogy lekicsinyelje a cionisták szerepét. „A helsinki kongresszus után elhatározták, hogy

---

[284] A kadet párt a demokrata párthoz tartozott.

[285] *Szuverenitás (francia):* teljes állami függetlenség.

[286] *Viborgi manifesztum:* az első duma feloszlása után megközelítőleg kétszáz képviselő gyűlt össze Viborgban, és manifesztum formájában fejezte ki kormányellenességét. Ez a közvéleményben semmiféle visszhangot nem keltett.

minden zsidó közéleti tevékenységet ők fognak irányítani” azzal; hogy „helyi szinten rájuk kényszerítik a befolyásukat”. (Az első dumában a 12 zsidó képviselő közül 5 cionista volt.) De megjegyzi, hogy a párt ilyenfajta túltengése „kis intellektuális körök ügye volt”, és nem a zsidó tömegeké. A propagandájuk „nem tett mást, csak összezavarta a fejeket”. [66]

Tény, hogy ez a szétforgácsolódás nem segített a ázta tisztázásában. Már nem lehetett tisztán látni, miért is harcolt az orosz zsidóság, milyen jogokért – egyenlőkért vagy integráltakért? –, sem azt, hogy milyen szinten folyik a harc, állampolgári vagy nemzeti szinten?

És ne feledjük: „egyetlen ilyen kizárólag értelmiségiekből álló csoportosulás sem vonta magához az ortodox zsidóságot, akik végül is rájöttek, hogy fontos szervezkedniük annak érdekében, hogy visszaverjék azt az egyre növekvő valláselIenes befolyást, amely a zsidó fiatalságra nehezedett”. Így „született meg az, ami majd később az »Agudat Jisrael«[287]-ben bontakozik ki”. Ezt a mozgalmat aggasztotta az a tény, hogy „a zsidó forradalmi elemek azok közül a fiatalok közül kerülnek ki, akik eltávolodtak a vallástól”, márpedig „a zsidók többségükben vallásosak, és mindamellett, hogy jogaik elismerését és az őket sújtó tilalmak eltörlését kérik, az uralkodó hű alattvalói maradnak, és távol áll tőlük minden, a mostani rendszer felforgatását célzó gondolat”. [67]

Amikor az orosz zsidóság XX. század eleji történetét tanulmányozzuk, nagyon kevés utalást találunk az ortodoxokra. Szliozberg egyszer, a *Bund* haragját felkeltve, a következőket fejtette ki: „a *melamed*ek támogatásával a zsidóság sokkal jelentősebb rétegére támaszkodhatom, mint a *Bund* vezetői, mert több *melamed* van a zsidók között, mint munkás”. [68] Válóban, a zsidó társadalom elvilágiasodása semmilyen formában nem hatott a gettókban élő hagyományos közösségek életére. Számukra minden ősi kérdés, ami az életvitelt, a hitoktatást, a rabbinátust illeti, mindennapi feladat maradt. tsz 1909-es átmeneti nyugalom idején a hagyományos zsidó közösség

[287] *Agudat Jisrael:* a mozgalom még a századforduló táján alakult Lengyelországban, hogy a modern politika eszközeivel képviselje az ortodox és haszid zsidóság érdekeit. Izraelben pártként ma is működik.

reformjáról komoly tanácskozás folyt a kovnói kongresszuson. „A kongresszus munkája igen gyümölcsözőnek mutatkozott, kevés zsidó gyűlés tud felmutatni ilyen komoly és bölcs megoldásokat, mint amilyenek itt születtek.” (69]

„Az ortodox judaizmus állandóan konfliktushelyzetben találta magát – nem mindig láthatóan, inkább a felszín alatt – a zsidó értelmiséggel. Világosan látszott, hogy ez utóbbi a zsidó felszabadító mozgalom elítélésével a kormány jóindulatát kívánta megszerezni.” [70] De ehhez már túl késő volt, az 1905-ös forradalom előestéjén látható volt, hogy a zsarnok uralom már elvesztette az ország feletti hatalmát. A hagyományos judaizmus pedig erre az időre már egész generációt veszített el – ez egyébként nem az első eset volt –, ezek a fiatalok a cionizmus, a laikus liberalizmus, ritkábban a felvilágosult konzervativizmus ínellett a még súlyosabb következményekkel járó forradalmi mozgalom felé fordultak.

A forradalmárok új generációja a századfordulón bukkant fel. Vezetőik, Grigorij Gersuni és Mihail Goc elhatározták, hogy felújítják a „népakaratosok” terrorizmusát. „Gersuni magára vállalta az új forradalmi párt létrehozásával járó feladatot, amelynek neve elődjéhez méltóan *Népakarat*”, és „szervezőkézségének köszönhetően ez a párt már 1901 végén létre is jött. …Ugyanekkor… megalakult a fegyveres részleg is. Ennek kezdeményezője és megteremtője sem volt más, mint Gersuni.” [71] Az SZR-nél is „rögtön kiemelt szerepet játszottak” a zsidók. Ott volt „An-szkij-Rappoport, H. Zsitlovszkij, Oszip Minor, I. Rubanovics” és – még mindig! – Mark Natanszon. A fegyveres részleg tagjai közt volt „Abraham Goc, Dora Brilliant, L. Zilberberg”, nem beszélve a híres Azefről[288]. Az SZR harcosai közt kapott kiképzést M. Trilisszer is, aki később a Csekában[289] szerzett magának hírnevet. „Az SZR

[288] *Azef Evno:* (1869-1918), terrorista, az eszerek és az Ohrana kettős ügynöke, A. Burcev leplezte le.

[289] *Cseka:* az (összoroszországi) rendkívüli bizottság orosz nevének rövidítése: (V)CSEKA. A bolsevik párt által a hatalom megszerzése, megtartása érdekében 1917 decemberében létrehozott titkosszolgálati feladatokkal megbízott terrorista, megfélemlítő osztagok szervezetének

katonai magjában is szép számmal voltak zsidók” még akkor is – teszi hozzá D. Sub –, „ha mindig is csak gyenge kisebbséget alkottak”. Szerinte ez a „legoroszabb” a forradalmi pártok között. [72] Biztonsági okokból a párt székhelyét áthelyezték külföldre (ez az, amit például a *Bund* nem tett meg) Genfbe, pontosabban M. Gochoz és o. Minorhoz.

Ami Gersunit, ezt a hajlíthatatlan, semmilyen hatalomnak nem engedelmeskedő „tigrist” illeti, ő miután sikerült kijátszania Zubatov éberségét, elindult, hogy B. Szavinov mintájára, terrorista tevékenységre buzdít és az akciók pontos végrehajtását is ellenőrizve keresztbe-kasul beutazza Oroszországot. Így történt, hogy jelen volt a Szent Izsák téren Szipjagin meggyilkolásánál, valamint Ufóban, amikor megölték Bogdanovics kormányzót [73]; és Harkovban, amikor Obolenszkijre került a sor. De ott volt a Nyevszkij Proszpekten a Pobedonoszcev elleni sikertelen merénylet során is. A végrehajtás mindig „keresztények-re” volt bízva. Ilyen neveket találunk közöttük, mint P. Karpovics, S. Balmasev, E. Szozonov stb. (a bombákat, melyek Pleve és Szergej Alekszandrovics nagyherceg halálát okozták, és szerepük volt Vlagyimir Alekszandrovics nagyherceg, Buligin és Durnovo belügyminiszterek ellen tervezett merényletben is, mind Maximilian Schweitzer készítette. Ő maga is egyik, éppen készülő szerkezetének áldozatává vált 1905-ben. [74]) Gersunit véletlenül sikerült letartóztatni, halálra ítélték, de az uralkodó kegyelmet adott neki anélkül, hogy ő kérte volna. Majd 1907-ben – káposztás hordóba rejtőzve – módot talált arra, hogy megszabaduljon az akatuji börtönből. Ezt követően Vlagyivosztokon keresztül eljutott Amerikába és Európába. Az orosz kormány követelte kiadatását Olaszországtól, de Európa szabadelvű véleményformáló elitje egy emberként utasította ezt vissza. Még Clemenceau is élt a befolyásával, s mint tudjuk, ő is olyan volt, mint a „tigris”. Nem sokkal ezután Gersuni tüdőrákban meghalt. Az SZR élvonalbeli terroristái közt meg kell még említeni Abram Gocot is, aki aktívan részt vett a Durnovo, Akimov, Suvalov és Trepov elleni merényletekben, és szerepe volt Min és Riman

---

elnevezése.

meggyilkolásában is.[290] A történelemmel való játszadozásban ezután sokkal gátlástalanabbá vált a helyzet, mint az előző forradalmi generáció idején. A másoknál kevésbé ismert Pinhusz (Pjotr) Rutenberg is jelentős érdemekkel büszkélkedhet e téren. Ő 1905-ben harcoló csapatokat képzett ki Pétervárott, és fegyverrel látta el őket. Tanácsadóként szerepelt Gapon[291] oldalán 1905. január 9-én; mégis ő az, aki 1906-ban „a forradalmi szocialista párt utasítására megszervezte és levezényelte annak kivégzését" (az ő tollából később születő könyv címe: Gapon meggyilkolása). [75] Majd 1919-ben kivándorolt Palesztinába, ahol az országos villamos hálózat létrehozásán dolgozott. Ott megmutatta, hogy képes építeni is; bár fiatalabb éveiben Oroszországban valójában semmiféle hasznos munkát nem végzett, csak rombolt! Egyébként nyoma veszett „Sion diákjának", a sveaborgi lázadás felelőtlen felbujtójának, aki természetesen megúszta az ezt követő mészárlást.

Az SZR-en kívül is minden év meghozta a maga új szociáldemokrata harcosait, elméleti szakembereit és szószólóit. Közülük páran ármenetileg, szűk körben elismertségre tettek szert, mint például Alekszandra Szokolovszkaja, akiről a történelem nem jegyzett fel egyebet, mint, hogy Trockij első felesége és két lányának anyja volt. Mások neve igazságtalanul merült a feledés homályába: Zinovij Lityin-Szedoj, a moszkvai fegyveres felkelés során Krasznaja Presznya függetlenségért harcoló negyedének vezetője; Zinovij Dosszer, a felkelést vezető „trojka"[292] tagja.

A vezető személyiségek közül említsük még meg V. L. Sancer, Lev Kafenhauzen, Lubockij-Zagorszkij [aki majdnem egy évszázadnyi időre kölcsönözte álnevét

---

[290] *P. Durnovo* (1845-1915) belügyminiszter 1905-1906; *P. Suvalov* (1830-1906) orosz diplomata és politikus; *D. Trepov* (1855-1906) a belügyminiszter helyettese, egyike az 1905-1907-es forradalom leveréséért felelősöknek (de szerencsétlenségére, jóval tovább élt korán elhunyt bátyjánál – a bolsevikok később alaposan megkeserítették az életét).

[291] *G. Gapon:* (1870-1906) pap és a titkosrendőrség ügynöke, a szentpétervári tüntetők lemészárlásának (1905. január 9.) egyik felelőse.

[292] *Trojka (orosz):* eredetileg hármas lovasfogat, de a kifejezést emberekre is használják.

(Zagorszk) a Szentháromság Szent Szergej-monostortól] és Martin Mandelstam-Ljadov nevét, aki az RSZDRP-ben[293] a fegyveres felkelés megszervezéséért felelős végrehajtó bizottságnak a tagja volt. [76] Mások – mint F. Dan vagy o. Nahamkisz – a későbbiekben, pontosabban 1917-ben játszanak majd fontos szerepet.

Bakunyin zsidókkal szembeni ellenérzései ellenére azok mégis nagy számban jelen vannak az anarchista vezetők és teoretikusok között is. De „más anarchisták, mint például Kropotkin, egyáltalán nem voltak ellenséges érzülettel irányukban, és igyekezett őket megnyerni az ügy érdekében". [77] A vezetők közül kiemelhető Jakov Novomirszkij, Alekszandra Ge, Lev Csernij, V. Gorgyin. [78] I. Grosszmann-Roscsin – aki szintén közéjük sorolható – a legnagyobb tisztelettel emlegeti fel a belosztoki Aron Elint: „kiváló terrorista", de nem csupán a „véres akciók szakértője... soha nem esik... a „mechanikus megoldások" hibájába. [79] „A legkevésbé türelmesek a zsidók közül... a szocializmus eléréséhez vezető leggyorsabb módszert keresik. És az e célhoz segítő eszközt, a »rohamkocsit«, az anarchizmusban találják meg." [80]

Ezek a kijevi és dél-oroszországi zsidók azok, akiket a leginkább vonzott az anarchizmus, akikről a Bogrov-üggyel kapcsolatos okiratok (lásd a 10. fejezetben) gyakran mint a történelem által elfeledett, kisebb kaliberű anarchistákról tesznek említést.

A zsidók, mint ahogy azt már korábban megvizsgáltuk – ámde nem árt felidézni –, nem csak az őket ért jogtalanságok miatt álltak a forradalom mellé. „A zsidók részvétele az egész Oroszországban tért nyerő forradalmi mozgalomban csak nagyon kis részben magyarázható egyenlőtlen helyzetükkel. ...A zsidók nem tettek egyebet, mint kivették részüket abból az általános hangulatból", amely ellenségesen fordult a zsarnokság felé. [81]

Meg kell-e ezen lepődni? Az értelmiségi családból származó fiatalok, legyenek oroszok vagy zsidók, hosszú évekig nem hallottak másról a családban, mint „a hatalom

---

[293] *RSZDRP*: az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt orosz rövidítése. Formálisan 1898-ban alakult meg, illegális tevékenységet folytató párt.

által elkövetett bűntényekről”, a „gyilkosokból álló kormányról”, így minden dühükkel igyekeztek belevetni magukat a forradalmi mozgalomba. Bogrov is ugyanúgy, mint a többiek.

S. Dubnov zsidó történész „a nemzet elárulásával” vádolta a zsidó forradalmárokat 1905-ben. A „Rabszolgaság a forradalomban” című cikkében a következőket írta: „Ez a nagy számi, fiatal zsidókból álló had, akik a legszembetűnőbb pozíciókat foglalják el a szociáldemokrata pártban... sőt, előre is tolják ott a saját »parancsnokaikat«, hivatalosan minden kapcsolatot megszakítottak a zsidó közösséggel... Önök semmi újat nem építenek, maguk nem mások, mint a forradalom szolgái vagy láncszemei.” [82]

De az idő előrehaladtával az apák helyeslése fiaik forradalmi tevékenységét illetően egyre erősebbé vált. Ez a jelenség az új generáció „apáinál” nyilvánult meg leginkább, és a zsidóknál erősebben mutatkozott, mint az oroszoknál. Meier Bomas, a duma tagja, tíz évvel később (1916) így vélekedik: „Nem sajnáljuk, hogy a zsidók részt vettek a szabadságharcban..., a ti szabadságotokért küzdöttek.” [83] Hat hónappal később, az új forradalom lángjánál, 1917 márciusában a híres ügyvéd, o. o. Gruzenberg megtartja szenvedélyes és jól kidolgozott beszédét az ideiglenes kormány vezetői, a munkásküldöttségek és a katonák előtt. „Mi nagylelkűen felajánlottuk a forradalomnak népünk jelentős »hányadát« – a színe-virágát, majd' egész ifjúságát..., és amikor 1905-ben felkelt a nép, a zsidók megszámlálhatatlan sokasága állt be soraikba harcolni, ellenállhatatlan lendülettel.” [84]

Ugyanez a gondolat mások szájából is elhangzik. „A történelmi körülmények úgy hozták, hogy a zsidó tömegek nem tehettek mást, mint a lehető legaktívabban részt vettek a forradalomban.” [85] „A zsidók számára az oroszországi zsidókérdés megoldásához a haladó eszmék győzelme elengedhetetlenül szükségesnek tűnt.” [86]

Az egész Oroszországban terjedő forradalmi hangulatot kétségtelenül erősítette a zsidók közt uralkodó vélemény.

De csak a szellemi vagy fizikai munkán nevelődött ifjúság egyedül nem tudott volna forradalmat csinálni. Az egyik legfontosabb feladat az orosz ipari munkások

megnyerése és harcba állítása volt, különös teltintettel a pétervváriakra. Mindazonáltal, ahogy azt valamikor a rendőrség igazgatója megjegyezte: „kezdeti állapotában a munkásmozgalom... idegenül tekintett a politikai törekvésekre”. Még január 9-ét megelőzően „az egyik, december 27-re szervezett különleges gyűlésen a munkások elkergették a helyszínről a politikai témájú lázító beszédet tartan és röpiratokat osztogatni kívánó zsidót. Ezenkívül a politikai gondolatokat népszerűsítő három zsidó nővel szemben is elutasítóak voltak.” [87]

A munkások meggyőzéséhez szükség volt Gapon álvallásos propagandájára.

Január 9-én, még mielőtt a katonák tüzet nyitottak volna, a fiatal Szemjon Rehtzammer (a gabonaraktárakért és silókért felelős vállalat igazgatójának a fia) vezényelte az egyetlen barikád felépítését (a Vaszilijevszkij-szigettől négyutcányira), a távirati és telefonvezetékek megrongálását, majd a támadást a rendőri kirendeltség ellen. Egyébként a Vaszilijevszkij-sziget munkásai két nap múlva igyekeztek „irtómód elpáholni az értelmiségieket”. [88]

Köztudott, hogy az Európában élő politikai menekült orosz forradalmárok egyszerre felháborodással és lelkesedéssel fogadták a pétervári sortűz hírét: Végre! Ez robbanni fog!

A lelkesedés – és a felkelés – elterjesztésének a letelepedési övezetben a fáradhatatlan Bund látott neki, melynek himnuszában (An-szkij szerint „ez a zsidó munkások *Marseillaise*-e volt”) a következő szavakat találjuk:

> *„Eleget szerettük ellenségeinket, gyűlölni akarjuk most őket!*
> *...Készen áll már a máglya! Elég fahasábot találunk majd*
> *Hogy a szent lángok felperzseljék az egész Földet!”* [89]

(Jegyezzük meg e soroknál, hogy az *Internacionálé*t Arkagyij Koc fordította oroszra még 1902-ben. [90]

Generációk sora itta szavait áhítattal: Föl! Föl! Ti rabjai a földnek... – valamint – ...a múltat végképp eltörölni...)

A *Bund* tüstént kiáltványt tett közzé („megközelítőleg kétszázezer példányban”). „A forradalom elkezdődött: lángra lobbantotta a fővárost, és az egész országot izzó tűz fogja beborítani. ...Fegyverbe! Rohammal vegyétek be a fegyvergyárakat és fegyverkezzetek fel... hogy minden utca harctérré váljék!” [91]

A szovjet uralom kezdetén létező *Krasznij Letopisz* (Vörös Krónika) szerint „a január 9-i, pétervári eseményeknek nagy visszhangja volt a zsidó munkásmozgalmon belül. A zsidó proletariátus tömeges tüntetései követték a »letelepedési zóna« egész területén. Az élükön a *Bund* állt.” Hogy a tüntetések tömeges jellege biztosított legyen, a *Bund* különítményei ellátogattak a műhelyekbe, gyárakba, üzemekbe, és még a munkások otthonaiba is, hogy a munka beszüntetésére szólítsanak fel. Erőszakot használtak, hogy a forró üstből kiengedjék a gőzt, a hajtószíjat kitépjék a helyéről. A vállalattulajdonosokat megfenyegették, itt-ott lövés is eldördült, Vityebszkben egyiküket kénsavval locsolták le. Ez nem véletlenül indult „tömegmegmozdulás volt, hanem gondosan eltervezett és megszervezett akció”. N. Buchbinder mégis sajnálja, hogy „a sztrájkokba majdnem mindenütt szinte csak a zsidó munkások kapcsolódtak be... több városban az orosz munkások bőszen ellenálltak annak a kísérletnek, hogy leállítsák a gyárakat, üzemeket”. Vilniuszban, Minszkben, Gomelben, Rigában egyhetes sztrájkok voltak, Libavában kéthetesek. A rendőrség természetesen közbeavatkozott, és „a *Bund* fegyveres különítményeit vetette be, hogy visszavágjon... a rendőri önkénynek”. [92] Krinkijben (Grodno tartomány) a sztrájkolók puskatűzzel űzték el a rendőröket, elvágták a távírókapcsolatot és két napra a sztrájkbizottság vette át a hatalmat.

„A tény, hogy 1905 elején a munkások és köztük a zsidók többsége magához tudta ragadni a hatalmat, mindent elmondott erről a forradalomról és reményre adott okot.” Igaz az is, hogy a *Bund* ilyen jelentős részvétele ezekben az akciókban „azt hitette el, hogy az elégedetlenség főképp a zsidóktól származik, míg a többi nemzetiség nem volt ennyire forradalmi”. [93] A

forradalmárok ereje az „önvédelmi” különítményekben mutatkozott meg. Ezek már a gomeli pogromban is jeleskedtek és azt követően csak megerősödtek. „Az önvédelem egyre gyakrabban a politikai szervezetek fegyveres különítményeivel volt szoros kapcsolatban. ...Azt lehet mondani, hogy a letelepedési övezet egészét az önvédelmi fegyveres csapatok hálózata fedte le, amelyek komoly katonai szerepet kaptak. ...Csak reguláris hadsereg tudott volna velük szembeszállni.” [94] – Ezek a csapatok a forradalom leglángolóbb időszakában a különböző irányzatokhoz tartozó cionista csoportosulásokhoz csatlakoztak. Megemlíthető „a *Poalej Cion* kiemelten aktív részvétele”, a „cionista-szocialisták fegyveres különítményei” és a SZERP (Zsidó Szocialista Munkás Párt) is. A csatlakozás úgy történt, hogy „a forradalom idején a hadműveletek során a sokféle cionista irányzathoz tartozó szocialisták a mi oldalunkon egyesültek” [95] – emlékszik vissza a később jelentős bolsevik vezérré váló Sz. Dimanstejn. A *Bund* tovább folytatta katonai akcióit a változatos és bizonytalan 1905-ös év során. Elég csak az áprilisi zsitomiri eseményeket megemlíteni. A *Zsidó Enciklopédia* szerint itt a „rendőrség által felszított” [96] zsidóellenes pogromról volt szó. Dimanstejn, aki azzal hivalkodik, „hogy aktív résztvevője volt az úgynevezett letelepedési övezetben zajló 1905-ös forradalomnak” – így ír: „Ez nem pogrom volt, hanem ellenforradalmár csapatok elleni csata.” [97] A régi *Zsidó Enciklopédia* azt írja, hogy legalább 20 zsidót öltek meg [98]; az új pedig: „közel ötvenet” (más források szerint körülbelül 35-öt). [99] Még mindig az utóbbi szerint „a zavargások akkor kezdődtek, amikor a felbujtók elterjesztették, hogy a zsidók a városon kívül lőttek a cár portréjára”. [100] Ezzel szemben a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* (Kormányzati Hírmondó) bizonyítható tényként számol be arról, hogy két héttel a pogrom előtt „...közel háromszáz főnyi tömeg gyűlt össze a városon kívül..., hogy lőgyakorlaton vegyen részt. ...A céltábla őfelsége, az uralkodó portréja volt”. Ezután a városban több helyen került sor összetűzésre zsidók és keresztények között „és – itt megint a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* szerint – a kezdeményezők leginkább a zsidók voltak”. [101] Még mindig az új *Zsidó Enciklopédia* szerint az esemény napján „a zsidó önvédelmi különítmények

hősiesen álltak ellen a garázdálkodóknak”. A szomszédos faluból fiatal zsidókból álló fegyveres csapat kelt útra, hogy a segítségükre siessen. Az úton Trojanovónál ukránok állították meg őket. „Megpróbáltak a városka zsidó lakosaihoz menekülni, de azok nem engedték be őket a házaikba”, sőt, jellemző módon, „megmutatták a parasztoknak, hova bújtak el közülük ketten… a különítmény tagjai közül tízet megöltek.” [102]

Ekkortájt kezdték bevezetni a következő egészen hatásos módszert. „A forradalomért elesett áldozatok temetése volt az egyik leghatásosabb hírverés, mely képes volt tömegek feltüzelésére”, aminek következményeként „a harcosokban tudatosult, hogy halálukkal is a forradalom hasznára lesznek, mert a temetésükön részt vevő emberek ezreiben ébred fel majd a bosszúvágy”. Emellett pedig ilyen alkalmakkor „viszonylag egyszerűbb volt a tüntetéseket megszervezni”. A liberális körök feladatuknak tekintették, hogy a rendőrség ne avatkozzon be „a temetés menetébe”. Így aztán „a temetések a forradalom propagandájának részévé váltak 1905-ben”. [103]

Ez év nyarán „dúlt a rendőrterror, de szépszámú megtorlási akcióra is sor került a munkások részéről. Bombákat dobtak katonai és kozák járőrökre, rendőröket, tiszteket és közkatonákat gyilkoltak meg; és nem csak elvétve voltak ilyen esetek”. Ugyanis ezek a forradalom terjedésének vagy a visszahúzódásának következményeként jelentkeztek a zsidó övezetben. [104] Erre egy példa: a kozákok Gomelben megölték a *Bund* egy katonáját; nyolcezer ember vett részt a temetésén, forradalmi beszédek hangzottak el – a forradalom folytatódik tovább! És amikor a tanácsadó duma összehívása ellen tiltakoztak, Buligin[294] szavaival, a kampány „a tőzsdéről áthelyeződött a zsidó negyedbe, a zsinagógák mellé… ahol a párt szószólói megszakították a szertartást… a fegyveres alakulatok védelme mellett, akik elzárták a kijáratokat. …Az ilyen gyűlések során gyakori volt, hogy az előre elkészített határozatokat ellenvetés nélkül fogadták el” – a szerencsétlen hívek. Volt-e más választás számura, akik imádkozni jöttek? Próbálnál beszélni ezeknek a fickóknak a

[294] *A. Buligin:* (1851-1919), belügyminiszter 1905-ben.

fejével! Nem is kérdés, hogy „ebben a szakaszban leállítsák e a forradalmi folyamatot...” [105]

Az összehívott duma – amely az 1905-ös események hatására aztán feloszlott – terveiben eredetileg az szerepelt, hogy nem fogják megadni a zsidóknak a szavazati jogot, abból az elvből kiindulva, hogy a városi önkormányzatokban sincs ez másként. De a forradalom egyre erősödött, és a kormányzósági hatóságok által kinevezett zsidó városi tanácstagok több helyen is látványosan lemondtak posztjukról. A duma képviselőinek választásáról szóló 1905. augusztusi törvény pedig már valóban a zsidók választási jogának törvénybe iktatását készítette elő. Közben a forradalom ment a maga útján és a közvélemény elutasította ezt a *dumát*, mely sohasem ült össze ismét.

A feszültség nem csökkent a szerencsétlen 1905-ös évben sem és a cári kormány kezéből kicsúszott az események irányítása. Ősszel Oroszországban sztrájkokra készültek mindenütt, főképp a vasútnál. Természetesen ez a letelepedési övezetben is így volt. Az északnyugati régióban október elején „gyorsan nőtt... a tömegek forradalmi tettvágya... a zsinagógákban újra kampánygyűléseket tartottak... (megint ugyanígy zárták el a kijáratot, hogy megfélemlítsék a hívőket) általános sztrájkra készülődtek”.

Vilniuszban a kormányzóság által engedélyezett gyűlésen „lőttek az uralkodó ott található hatalmas portréjára, és néhányan székekkel be is szakították azt. Egy órával később pedig már magára a kormányzóra lőttek – íme 1905 tombolása! De Gomelben a szociáldemokraták nem értettek egyet a *Bund*dal és „összevissza akcióztak”, míg a forradalmi szocialisták „egyesültek” a cionista-szocialistákkal. Így „bombákat dobnak a kozákokra, akik visszavágnak, tüzet nyitva és nekimenve mindenkinek, akivel az utcán találkoznak, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül” [106] – szép kis forradalmi ribillió! Micsoda öröm!

Megdöbbentő volt, hogy „sok helyen... lehetett látni a vallásos és tehetős zsidókat aktívan küzdeni a forradalom ellen. Együttműködtek a rendőrséggel a zsidó forradalmárok üldözésében, a tüntetések, a sztrájkok berekesztésében stb.” Nem is arról volt szó, hogy szívesen

álltak a hatalom mellé, mivel nem szakadtak el Istentől. Inkább elutasították, hogy részt vegyenek az élet pusztításában. Még kevésbé fogadták el a forradalmi törvényt, a saját törvényüket tisztelték. Eközben Belosztokban és másutt is a fiatal forradalmárok a „zsidó uniót” azonosították a „fekete százakkal” vallási orientációjuk miatt. [107]

Dimanstejn szerint az októberi általános sztrájk után a helyzetet így lehetett összefoglalni: „A *Bund*, a cionista-szocialisták és más zsidó pártok is... felkelésre szólítottak fel”, de „egyfajta levertség volt érezhető”. [108] Később, 1906 elején [109] a *Bund*, mint a bolsevikok is, bojkottálta[295] az első duma parlamenti választásait a forradalom kirobbanásának reményében. Miután ez hiábavalónak bizonyult, belenyugodott, hogy lépéseket kell tennie a mensevikek felé. Ezt követően 1907-ben a RSZDRP (Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt) V. kongresszusán a 305 képviselőből 55 a Bund tagja volt. A Bund „az extrém jiddisizmus küzdőtársává vált”. [110] Ebben a hatalom számára erősen túlfűtött és bizonytalan légkörben Witte rávette II. Miklóst az 1905. október 17-i manifesztum közzétételére.

Pontosabban Witte egyszerű kormánynyilatkozat formájában akarta kiadni, de II. Miklós ragaszkodott a manifesztum formájához, amely a cár nevével ünnepélyes jelleget ölt. Így próbált alattvalói szívéhez közel kerülni. A. D. Obolenszkij, aki megfogalmazta az alaptetvet, arról számol be, hogy a manifesztum három legfontosabb pontja közül az egyik kifejezetten a zsidók szabadságjogainak volt szentelve, de ette (bizonyára az uralkodó sürgető kérésére) módosította annak tartalmát, mely így általánosságban szól a személy sérthetetlenségéről, a lelkiismeret, a szólás és a gyülekezés szabadságáról. [111] A zsidók egyenjogúságának kérdését tehát már nem kezelték külön. Az csak a kiáltvánnyal egyidejűleg kiadott beszédben olvasható..., hogy Witte szót emel annak a szükségességéről, hogy „minden orosz alattvalót a törvény előtt egyenlőnek kell tartani, függetlenül a vallási és etnikai hovatartozásától”. [112]

---

[295] *Bojkott:* a kapcsolatok teljes vagy részleges megszüntetése.

Azonban ilyen engedményeket tenni csak a megfelelő pillanatban és hatalmi pozícióban lehetséges, nem pedig a nyilvánvaló gyengeség körülményei között. A szabadelvű és forradalmi közvélemény kárörvendőn figurázta ki a manifesztumot. Nem láttak benne mást, mint meghátrálást, és elutasították azt. Mind az uralkodót, mind Witte-t megrázta a kudarc. Mi több a zsidó értelmiség bizonyos képviselőit is „amire évtizedek óta vártak Oroszország legjobbjai, végre megvalósult... az uralkodó gyakorlatilag saját akaratából mondott le az önkényuralomról és elkötelezte magát, hogy a nép képviselőinek kezébe helyezi vissza a törvényhozó hatalmat. ...Azt lehetett volna gondolni, hogy ez a változás mindenkit örömmel tölt majd el.” – De ezt a hírt is ugyanazzal a forradalmi hajthatatlansággal fogadták: a harc folytatódik! [113] Az utcákon leszaggatták a nemzetiszínű lobogókat, az uralkodó portréját és az állami címert.

Az értekezlet összefoglalója – melyen Witte október 18-án, a manifesztum kibocsátásának másnapján a pétervári sajtóval egyeztetett – tanulságos. Láthatóan Witte meleg fogadtatásra és a sajtó barátságos támogatására számított a kedélyek lecsendesítésében. Ebbéli gondolatait nyíltan ki is jelentette. Csak lesújtó válaszokat kapott, először is a *Birzsjovki* (Tőzsdehírek) igazgatójától, Sz. M. Proppertől, majd Notovicstól, Hodszkijtől, Arabazsintól és Annyenszkijtől. Egyhangúan mind azt követelték: hirdessenek azonnal a politikai elítéltekre közkegyelmet! „Ez a követelés kategorikus! ... Trepov tábornokot azonnal el kell távolítani a szentpétervári főkormányzói posztról. Ez a sajtó egyhangú véleménye.” És vonják ki a fővárosból a hadsereget és a kozákokat. „Addig nem fogunk újságokat kiadni, amíg a katonaság itt van!” A hadsereg a felfordulás okozója. ...A város védelmét a „nép fegyveres csapataira” kell bízni! Ez utóbbi a forradalmi különítményeket jelentette. Vagyis Szentpéterváron olyan helyzetet kell teremteni, ami vérfürdőhöz vezethet, mint az majd hamarosan Ogyesszában megtörténik. Vagy még távolabbról tekintve: már 1905 októberében létrehozni Szentpéterváron a majd valamikori februári forradalom körülményeit. És halljuk Witte-t könyörögni. „Hagyjanak levegőt venni egy kicsit! ... Segítsenek, adjanak nekem pár hetet!” Még le is megy közéjük, hogy mindegyikükkel kezet

fogjon. [114] Így emlékezik vissza erre később: Propper követelései számomra azt „jelentették, hogy a sajtó elvesztette a fejét”. Ennek ellenére a kormánynak volt annyi ereje és bátorsága, hogy az anarchia ellen szegüljön. Így aztán a fővárosban nem történt semmi említésre méltó esemény.

Visszaemlékezéseiben Witte leírja, hogy Propper „külföldről érkezett, szegény zsidó volt, az orosz nyelvet alig bírta... befurakodott a sajtóba és a befolyásos személyiségek előszobáin keresztül a *Birzsjovki* főszerkesztőjévé vált. ...Amikor pénzügyminiszter voltam... (Propper) hivatalos jelentésekért és különféle előnyökért kilincselt és végül sikerült elnyernie tőlem a gazdasági tanácsadó címet.” Másküönben a találkozó során nem kis pimaszsággal ilyen „kijelentéseket” fogalmazott meg: „Egyáltalán nem bízunk a kormányban”. [115]

A többségi radikális sajtó mellett a még felszínen maradó *Kijevljanyin* ugyanebben az októberben jelentetett meg tudósítást egy katonatisztről. Ez a katona másfél éves japán hadifogság után Moszkvába visszatérve könnyekig meghatódott az uralkodó manifesztumának nagylelkűségén, amely az ország számára reményteli távlatokat nyitott. Az egyenruhában feszítő tisztet a moszkvai tömeg első látásra a következő jelzőkkel fogadta.

„Spion! Talpnyaló! A cár szolgája!...” A Színház téren rendezett gyűlésen „a szónok harcra és rombolásra bátorított”; egy másik felszólaló „Le az önkényuralommal!” kiáltással kezdte beszédét. „A kiejtése zsidó származásáról árulkodott, de az orosz közönség végighallgatta és senkinek nem volt ellenvetése.” Helyeselve bólogattak a cárt és családját érő sértésekre; ami pedig a kozákokat, a rendőrséget és a katonaságot illeti, azokat ütni kell! És minden moszkvai újság fegyveres harcra buzdította olvasóit. [116]

Pétervárott, mint az ismeretes, október 13-án megalakult a „munkásküldöttekből álló szovjet”, élén a pótolhatatlan Parvusszal és Trockijjal, és mellettük az író Hrusztaljov-Noszarjovval. A szovjet célja a kormány teljes megsemmisítése volt.

Az októberi események ennél még jelentősebb – és tragikusabb – következményekkel is jártak Kijevben és Ogyesszában. Nevezetesen a zsidók elleni két nagy pogrommal, amit érdemes most közelebbről is megvizsgálni. Ezek tárgyát képezték a szenátori vizsgálóbizottságok részletes jelentéseinek. A cári Oroszország legszigorúbb bírósági vizsgálatáról volt itt szó, a szenátus képviselte a jog intézményét, élve a legmagasabb hivatali ranggal és legnagyobb függetlenséggel.

Turau szenátor szerkesztette meg a kijevi pogromról szóló jelentést. [117] Leírja az okait „annak a zűrzavarnak, ami az elmúlt évek során egész Oroszország területén eluralkodott” és ezek indoklására részletes tájékoztatással szolgál mind az előzményekről, mind az események folyamán történtekről.

Emlékezzünk vissza a január 9-i pétervári mozzanatra. Ekkor a közfelháborodás több hónapos megmozdulásait követően a Japántól elszenvedett szégyenteljes vereség után a kormány nem talált más eszközt a „kedélyek lecsillapítására”, mint augusztus 27-én kikiáltani a felsőoktatási intézmények és teljes területük közigazgatási autonómiáját. Ez a lépés még tovább növelte a forradalmi feszültséget.

Így történt, írja Turau szenátor, hogy „egyesek minden lehetőséget megkaptak, hogy bejussanak az intézménybe anélkül, hogy bármiféle tudományos tevékenységhez közük lett volna”. Éltek is ezzel a lehetőséggel, nevezetesen a „politikai meggyőzés céljából”. Az kijevi egyetemen és műszaki főiskolán „egy sor gyűlést rendeztek a diákok, amelyen kívülállók is részt vettek”. E megmozdulásokat „népi gyűléseknek nevezték”. A gyűléseken egyre nagyobb számú hallgatóság gyűlt össze és szeptember végére a számuk „több ezerre nőtt”. A találkozók alatt vörös zászlók voltak kitűzve, „szenvedélyes beszédek hangzottak el a mostani állami berendezkedés alkalmatlanságáról, a kormány megdöntésének szükségességéről... pénzt gyűjtöttek fegyverkezés céljára... a forradalmat népszerűsítő anyagokat és röplapokat osztogattak”.

Október közepére „az egyetem és a műszaki főiskola is fokozatosan a nyílt és gátlástalan kormányellenes propaganda színterévé alakult. A forradalmi lázítók, akiket nemrég még üldöztek a hatóságok és magánhelyeken rendeztek titkos gyűléseket, most már sérthetetlennek érezték magukat”, és nyíltan „olyan tercek felvázolásáról és megvitatásáról beszéltek, amelyekkel megdönthető a jelenlegi politikai rendszer...” De még ez sem tűnt elégnek és elkezdték kiszélesíteni forradalmi tevékenységüket. „A középfokú oktatási intézmények tanulóit” vagyis a gimnazistákat (lányokat, fiúkat) is elcsábították a gyűlésekre, és az összejövetelek helyszínét is máshova tették át. Hol a kereskedők körének házában, pszichiátriai kongresszuson (itt zsidó egyetemista vette magához a szót, hogy elítélje a kisinyovi és a gomeli pogromot. Rögtön röpiratokat kezdtek szétosztani a teremben és kiáltások hangzottak el: „Le a rendőrséggel! Le az önkényuralommal!”); hol a művészeti és irodalmi társaság gyűlésén (betörték az ablakokat, „összetörték a székeket és a lépcsőfokokat, hogy megdobálják vele a rendőröket”) jelentek meg. És nem létezett olyan hatóság, aki megakadályozhatta volna ezt a folyamatot. Hiszen az egyetemek, akkortól saját jogaikkal élve, autonómiát élveztek.

Ezeknek az incidenseknek a leírása közel ötszáz szemtanú vallomása alapján különféle változatokban jelenik meg a jelentésben. A gyakran előforduló, zsidókat érintő megjegyzések eléggé kiemelik őket a forradalmi tömegből. „Az 1905-1907-es forradalomban a zsidók szerepe jelentősen nőtt.” Nem vitás, hogy a helyzet újszerűsége mindenkinek feltűnt. „A zsidó ifjúság – olvasható a jelentésben – számottevően képviseltette magát mind a szeptember 9-i műszaki főiskolai gyűlésen, mind a művészeti és irodalmi társaság helyiségeinek elfoglalásánál.” Ugyanígy szeptember 29-én is, amikor az egyetem egyik termében „legalább S ezer ember gyűlt össze, diákok és kívülállók, köztük több mint 500 nő”. Október 3-án a műszaki főiskolán „közel 5 ezer ember jelent meg... többségében zsidó nők”. A zsidó származásúak létszámfölényét még jó pár alkalommal említik. Az október 5-9. közötti összejövetelek alatt, az október 12-i gyűlés során, melyen „a vasúti közigazgatás dolgozói, diákok és

más foglalkozású emberek vettek részt", valamint „mindkét nembeli zsidók". Október 13-án az egyetemen „közel 10 ezer, a társadalom különböző rétegeihez tartozó ember gyűlt össze", és a szónoklatokat forradalmi szocialisták és *Bund*-tagok tartották.

A *Zsidó Enciklopédia* is megerősíti a tényt, hogy még Kijeven kívül is a szabadságjogokat ünneplő tömeges felvonulásban „a letelepedési övezetben részt vevők többsége zsidó volt". Mindemellett kétes eredetű információkkal is foglalkozik, amelyek szerint Jekatyerinoszlavban „az utcán gyűjtést rendeztek az uralkodó koporsójára", és Kijevben „…az uralkodó a városi duma helységeiben található portréit szétszaggatták". [118] Ez utóbbit éppen Turau jelentése támasztja alá.

Kijevben a forradalmi mozgalom egyre szélesebb körűvé vált októberben. Alekszandr Slihter[296] a délnyugati vasútvonalon vasutassztrájkot szervezett, megbénítva a vonatforgalmat Poltava, Kurszk, Voronyezs és Moszkva irányába. (A kijevi gépszerelő műhely munkásait fenyegetésekkel kényszeríttették, hogy október 12-én lépjenek sztrájkba.) Az egyetemen fegyvervásárlás céljára „különleges gyűjtésre" került sor. „A résztvevők aranyérméket, bankjegyeket, ezüst ékszereket dobtak oda; volt olyan hölgy, aki még a fülbevalóját is felajánlotta."

„Deszant-különítményeket"[297] hoztak létre azzal a feladattal, hogy erőszakkal leállítsák a munkát a gimnáziumokban, gyárakban, közjárműveken, kereskedelemben, és „előkészítsék a fegyveres ellenállást a katonasággal és rendőrséggel szemben". Az egész mozgalomnak „ki kellett lépnie az utcára". Október 14-étől az újságok nem jelentek meg, kivéve a jobboldali *Kijevljanyin*t. Megszüntették minden kiadvány kibocsátását, csak azok a táviratok juthattak tovább, amelyek a „szabadság mozgalmával voltak kapcsolatosak". A „különítmények" feltartóztatták a villamosokat, betörték az ablakaikat (néhány utas meg is sérült). A lázítók első

---

[296] *Alekszandr Slihter:* leendő bolsevik vezér, a gabona beszolgáltatásának specialistája, Ukrajnában a megszervezett éhínséget kiváltó élelmiszerhiányt megelőzően mezőgazdasági népbiztos".

[297] Deszant (francia, orosz): légi vagy vízi úton az ellenség hátországába juttatott, gyorsan mozgó, önálló alakulat.

megjelenésére minden bezárt, minden megállt. A posta bezárta kapuit egy bombariadó után; Slihter hívására egyetemisták és gimnazisták csoportjai és „különböző foglalkozású” fiatal zsidók egyesültek az egyetem előtt.

Ekkor tette meg a hatóság az első intézkedéseket. Az utcákon és köztereken betiltották a gyülekezést, az egyetem és a műszaki főiskola bejáratát a katonaság eltorlaszolta, hogy az egyetemistákon kívül senki se juthasson be. „Néhány embert letartóztattak a katonák és a rendőrség irányába tett ellenséges megnyilvánulása miatt.” Ugyanígy letartóztattak pár forradalmi szocialistát és szociáldemokratát is, és Ratner ügyvédet, aki „aktívan részt vett a tömeggyűléseken” (Slihter időben elmenekült). A villamosok újra jártak, az üzletek újra kinyitottak és Kijevben október 16-a és 17-e békében telt el.

Ilyen légkörben (ami több más oroszországi városról is elmondható) bocsátotta ki október 17-én manifesztumát a tömegek hálájára számító uralkodó, bevezetve a parlamentáris kormányformát és biztosítva a szabadságjogokat. A hír távirón jutott el Kijevbe 18-án éjszaka, és másnap reggel a manifesztum szövegét már árusították és osztogatták az utcákon (ami a *Kijevljanyin*t illeti, „a fiatal zsidó egyetemisták gyorsan megvették és rögtön darabokra is szaggatták”). A hatóságok azonnal kiengedték az elmúlt napokban letartóztatottakat, sőt azokat is, akiket előzőleg „állambiztonság ellen elkövetett bűncselekménnyel vádoltak”, azon személyek kivételével, akik robbanószereket használtak. Mind a rendőrség, mind a katonaság eltűnt az utcákról, „jelentős méretű csoportosulások” alakultak ki, eleinte békében. „Az egyetem közelében többezres tömeg” verődött össze diákokból, gimnazistákból és „számos, mindkét nembeli zsidó fiatalból”. Követelésüknek engedve a rektor „kinyittatta a központi épület kapuját”. A nagyterembe azon nyomban beözönlött a tömeg egy része. Itt azonnal összetörték az uralkodó portréját, letépték a vörös kárpitot és tapétát, hogy zászlókat és kokárdákat készítsenek belőle. Néhányan hangosan arra kérték az ott lévőket, hogy térdeljenek le (az éppen megjelent) Slihter, „mint a zsarnokság áldozata előtt”. Noha „a körülötte állók valóban le is térdeltek előtte”, a nép nagy része „úgy ítélte, hogy

mindaz, ami történt, nemzetiségi érzéseiben sérti”. Ezután a tömeg a városi duma felé indult, élén a lovon parádézó Slihterrel, vörös szalagot lobogtatva, és minden megállásnál beszédet tartva, hogy „a kormány elleni harcnak még nincs vége”. Ez idő alatt a Miklós parkban „a zsidók kötelet dobtak az uralkodó (I. Miklós) szobrára, és megpróbálták ledönteni a talapzatáról... egy másik helyen a vörös szalagot viselő zsidók elkezdtek négy arra haladó katonát inzultálni úgy, hogy rájuk köptek”. A Szent Szófia téren a tömeg a katonai járőrre köveket dobált, megsebezve közülük hatot, miközben két tüntetőt meglőttek. Eközben a polgármester fogadta a békés polgárok egyik csoportját, akik „kérelmezték a városháza tanácstermének kinyittatását”, hogy a hálás tüntetők „kifejezhessék a manifesztummal kapcsolatos érzelmeiket. Kérésüket teljesítették” és valóban „Seftel városi tanácsos védnöksége alatt” békés összejövetel zajlott le. Amikor is jelvényt és vörös szalagot viselő, több ezer emberből álló tömeg érkezett; „diákok és különböző rendű, rangú és nemű ember, a zsidók különösen kitűntek közülük”. Egy részük bejutott a tanácsterembe, a többiek a duma előtti teret foglalták el. „Egy pillanat alatt a manifesztuma alkalmából a duma épületét díszítő összes nemzeti színű zászlót letépték, helyükre vörös és fekete lobogókat tűztek.” Ebben a pillanatban újabb menet közeledett, élén a börtönből éppen kiszabadult Ratnerrel, aki felszólította a tömeget, hogy szabadítsa ki a többi elítéltet is. A duma balkonján Slihter nyilvánosan megölelte és megcsókolta Ratnert. Utóbbi beszédében „a jelenlévőket általános sztrájkra szólította fel..., és az uralkodót sértegette. Ezalatt a tömeg darabokra szaggatta az uralkodónak a duma tanácstermében függő portréit, és széttörte a balkonra kiállított cári hatalmi jelvényeket... Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy ezek a cselekedetek ugyanúgy származtak oroszolytól, mint zsidóktól”. Egyébként „egy orosz munkás” a koronát kezdte széttörni, mire többen követelték, hogy az kerüljön vissza a helyére. „De pár perccel később megint a földre dobták, ez alkalommal viszont zsidó tette, aki félig széttörte az »N betűt«; „egy másik, »zsidó kinézetű« fiatalember...” pedig a diadémot.

A duma egész berendezését széttörték, az adminisztratív iratokat pedig széttépték. Slihter vezette a

cselekményeket. A folyosókon „ismeretlen célra pénzt gyűjtöttek”. A duma előtt eközben egyre nagyobb volt a forrongás. A leállított villamosok tetején álló szónokok lelkes beszédeket tartottak. De Slihter és Ratner aratta a legnagyobb sikert a duma balkonján. „Egy zsidó származású inas elkezdett kiabálni a balkonról: »Le az önkényuralommal!«, egy másik, jól öltözött zsidó pedig azt kiáltott: »Harcra fel!« Egy másik zsidó kivágta a cár fejét a képről és a saját fejét dugta ki az így keletkezett nyíláson, ezt üvöltötte a balkonról: »A cár én vagyok!« ... A duma épülete teljesen a szélsőséges forradalmi szocialisták és a fiatal zsidók kezére kehült, akik szimpatizáltak velük, és minden önkontrollt elvesztettek.”

Azt nyugodtan mondhatom, hogy az ilyen eszeveszett diadalmámorban nem az értelmes és jóra vezető vonások törnek a felszínre. Általában képtelenség mértéket tartani az indulatokban.

Mi lehetett az, ami arra késztette a zsidókat, hogy a fejvesztett nép között ilyen brutálisan meggyalázzák azt, amit a nép még tisztelt? Népük, rokonaik veszélyeztetett helyzetét ismerve, nem lett volna jobb inkább távol maradniuk ezektől a tüntetésektől, ahelyett, hogy tíz városban, október 18-án és 19-én akkora szenvedéllyel vetették bele magukat az eseményekbe, hogy központi alakjai, sőt olykor főszereplői legyenek?

Kövessük tovább Turau jelentését: „A nemzeti érzések és szimbólumok tisztelete elfelejtődött. Mintha a lakosság egy részét… semmi sem tartotta volna vissza attól hogy kifejezze megvetését. …Az uralkodó portréinak meggyalázása heves érzelmeket váltott ki. Kiáltások hangzottak a duma előtti tömeg soraiból: »Ki taszította le a cárt a trónjáról?« Mások sírtak. …Nem kell prófétának lenni ahhoz, hogy lássuk: ilyen sértést nem bocsátanak meg a zsidóknak… megdöbbenésüknek adtak hangot a hatóságok tétlenkedésével kapcsolatban; itt-ott a tömegben… kiabálni kezdtek: »Meg kell verni a zsidókat!«.” A duma közelében a rendőrök és egy gyalogosszázad tétlenül álldogáltak. Abban a pillanatban dragonyos[298] lovasszázad tűnt fel, a duma balkonjáról és ablakaiból lövöldözni kezdtek rá; elkezdték

[298] *Dragonyos (francia, német):* könnyű felszerelésű lovaskatona.

kövekkel és üvegekkel dobálni, és minden oldalról pisztollyal lőni a gyalogszázadot: a dumából, a tőzsdéről és a tüntető tömegből. Sok katona megsebesült, a kapitány tűzparancsot adott ki. Heten meghaltak, százharmincan pedig megsebesültek; a tömeg feloszlott. De még aznap, október 18-án este „egészen a falvakig eljutott az uralkodó portréját, a koronát, a királyi jelvényeket és a nemzeti színű zászlót ért rongálások híre. Járókelők csoportjait lehetett látni majdnem mindenütt – nagyobbrészt munkásokat, kézműveseket, kereskedőket –, akik szenvedélyesen kommentálták az eseményeket, minden felelősséget a zsidókora hárítva, akik a többi tüntető közül mindig kilógtak. ...Podol negyedében a munkástömeg elhatározta..., hogy elkapja az összes »demokratát«..., aki felfordulást keltett, és letartóztatják őket, »amíg őfelsége az uralkodó parancsa meg nem érkezik«„. Az este folyamán „a tüntetők első csoportja a Sándor téren sereglett össze. Az uralkodó portréját lengették és a nemzeti himnuszt énekelték. A tömeg gyorsan nőtt, és amint a gomblyukakban vörös jelvényt viselő zsidók jöttek visszafelé a Krescsatiktól (Kijev főutcája), a dumában történt felfordulás feltételezett felelőseiként, támadások érték őket; voltak, akiket meg is vertek.” Ez már a zsidók elleni pogrom kezdete volt.

Most, hogy jobban megértsük a hatóságok tétlenkedését a duma kifosztása, és a nemzeti jelképek tönkretétele idején, de még annál is megbocsáthatatlanabb tétlenségét a pogrom alatt, vessünk egy pillantást a hatalom szervezeteinek belső működésére. Első ránézésre azt gondolnánk, hogy a körülmények véletlenszerű összjátékának eredményéről van szó. Azonban a helyzet Kijevben annyira kiéleződött (ahogy más helységben is), hogy nem lehet véka alá rejteni az utolsó évek cári közhivatalainak ügyetlenségét, amely végzetes következményekkel járt.

Ami a kijevi kormányzót illeti, egyszerűen nem volt jelen. A kormányzó-helyettes Rafalszkij éppen ekkor foglalta el hivatalát. Sem tájékozódni nem volt még ideje, sem az ideiglenes felelősségvállalást nem gyakorolta biztonsággal. Felettese Klejgelsz, az általános kormányzó, akinek egészen nagy kiterjedésű régió felett volt hatalma, október elejétől az ügyben tett lépéseket, hogy hivatalából felmentsék –

egészségi állapotára hivatkozva (valódi okai ismeretlenek maradnak; nem kizárt, hogy a szeptemberi forradalmi mozgolódások, amelyeket nem tudott kezelni – segítették döntésében). Bármi legyen is az oka, maga is ideiglenesnek tekintette posztját ebben az időben, míg október során folyamatosan záporoztak rá a belügyminisztérium utasításai. Október 10.: tegye meg a leghatározottabb lépéseket „az utcai zavargások megelőzésére és minden eszközzel vessen véget az esetlegesen felbukkanó eseteknek"; október 12.: „szorítsa vissza a tüntetéseket, fegyveres erők bevetésétől se riadjon vissza"; október 13.: „ne tűrjön semmiféle csoportosulást és gyülekezést az utcákon, és szükség esetén erőszakkal oszlassa szét azokat".

Amint azt láttuk, október 14-én a kijevi megmozdulás veszélyesen túllépte a tűréshatárt. Klejgelsz összehívva a hozzá közel álló munkatársakat. Közülük említsük meg Kijev rendőrfőnökét, Cihockij ezredest és a biztonsági főnök helyettesét (a főnök itt is hiányzott), Kuljabkót, aki amilyen nyugtalan, olyan eredménytelen ember volt. Ő az, aki merő ostobaságból kiszolgáltatja Sztolipint gyilkosa golyóinak (lásd 10. fejezetben). Kétségbeesett jelentésében leírja, hogy megvan az eshetősége annak, hogy ami Kijev utcáin zajlik, már nem fegyveres tüntetés, hanem fegyveres felkelés. Mivel lemondott arról, hogy a rendőrségre támaszkodjon, Klejgelsz intézkedéseket helyezett kilátásba, „hogy a civil hatóságot a katonaság segítségével védi meg". És még október 14-én a „teljes katonai hatalom fölötti rendelkezés jogát", pontosabban a parancsnokságot – megint csak ideiglenesen mivel a parancsnok maga is hiányzott: a helyzetet nem minősíthetjük másnak, mint aggasztónak! – Karassz tábornokra ruházta Kijev egész katonai területén. A város biztonságának felügyelete Drake tábornokra volt bízva. (Hát nem érdekes és komikus? Melyik itt felsorolt név alapján gondolnánk azt, hogy az eset egyáltalán Oroszországban játszódik?) Karassz tábornok „kifejezetten nehéz helyzetben találta magát" abban az értelemben, hogy „sem a helyzet, sem a közhivatal, sem a rendőrség személyzetét illetően nem rendelkezett adatokkal". Átruházva a hatalmat, Klejgelsz kormányzó semmi szükségét nem látta, hogy utódja munkáját megkönnyítse: csak a formalitások tiszteletben tartására

szorítkozott, és azon nyomban felhagyott minden elfoglaltsággal.

Itt az ideje, hogy a rendőrfőnökről, Cihockijról ejtsünk pár szót. Hivatalos vizsgálatok eredménye szerint 1902-től pénzt zsarolt ki zsidó pénzalapoktól tartózkodási engedélyért cserébe. Ugyancsak felfedezték, hogy „bár anyagi eszközei nem engedhették volna meg”, mégis 100 ezer rubeles értékű ingatlanokat vett magának és a vejének. Várható volt már bíróság elé állítása, amikor Klejgelszt kinevezték általános kormányzóvá. Ő nagyon gyorsan (természetesen jelentős összegű hálapénz bezsebelése után) közbenjárt azért, hogy Cihockijt ne távolítsák el posztjáról, sőt léptessék elő és nevezzék ki „általános rendőrfőnök”-ké. Ami az előléptetést illeti, a rendőrfőnök nem járt sikerrel, de nem indult ellene eljárás sem. Bármennyire keményen is ragaszkodott ehhez Trepov tábornok Pétervárott. (Később kiderült, hogy a rendőrségi előléptetésekért is komoly összegeket kapott.) Október eleje óta már Cihockij minden bizonnyal tudta, hogy Klejgelsz a felmentését kérte. Teljesen maga alá került, már látta magát a vádlottak padján. És október 18-án éjszaka, pont akkor, amikor megérkezett a cári manifesztum, Pétervárról megküldték Klejgelsz nyugdíjaztatásának hivatalos engedélyét. Cihockijnak nem volt vesztenivalója. (Még egy megjegyzés: mivel viharos idők jártak, Klejgelsz még utódja megérkezése előtt elhagyta posztját. Az utód nem más volt, mint a cári közigazgatás gyöngyszeme, Szuhomlinov tábornok, a későbbi honvédelmi miniszter. Ő fúrta meg a Németország elleni háborús előkészületeket. Ami az általános kormányzó hivatali teendőit illette, ezeket ideiglenes megbízással a fent említett Karassz tábornok látta el.)

Ezek után „nem történt semmilyen gyors intézkedés, amely véget vethetett volna a rendőrségen eluralkodó fejetlenségnek. A hatalom a katonaság kezébe került, a zűrzavar fokozatosan nőtt. hogy aztán ennek hatása a zsidó zavargások során a legkíméletlenebb módon nyilvánuljon meg.”

Klejgelsz lemondása a „»teljes körű hatalomról«, és az, hogy meghatározatlan időre Kijev város katonai parancsnokságára ruházta azt át, arra a kölcsönös és

kiismerhetetlen kapcsolatra vezethető vissza, amely a későbbiekben a katonaság és a civil hatóságok között létrejött. …A (katonai) hatalom nagysága és határa mindenki számára ismeretlen volt”, így a vezetést körülvevő homály „a szolgálat általános szervezetlenségéhez vezetett”. Ez vált nyilvánvalóvá a zsidóellenes pogrom elején. „A rendőrség számos hivatalnoka meg volt győződve róla, hogy a hatalom teljes mértékben a katonai parancsnokság kezébe került, így csak a katonaság képes cselekedni és megakadályozni a zavargásokat.” Ezért „nem érezték magukat illetékesnek a szemük előtt zajló forrongásokban. Ami a katonaságot illeti, utalunk a civil hatóság védelméről szóló rendelkezések egyik pontjára, amely szerint a katonaság a rendőrség eligazítására várt. Hiszen joggal úgy gondolta, hogy nem rá tartozik a másik feladatának betöltése.” Ezek a rendelkezések „pontosan kikötötték”, hogy a „zavargások helyszínén tartózkodó civil hatóságoknak a rendőrség és a katonaság együttes közreműködésével kell a visszaszorítás érdekében cselekedniük”. Ugyancsak a civil hatóságok hatáskörébe tartozott annak eldöntése, mikor kerülhet sor a fegyverhasználatra. Egyébiránt „Klejgelsz nem tartotta fontosnak, hogy a városban uralkodó állapotokról a katonai parancsnokságot felvilágosítsa. Sőt, azt sem osztotta meg velük, amit a forradalmi mozgalomról tudott Kijevben. Ezek után a katonai egységek – az őrjáratok és a készültség – céltalanul járták a várost.”

A zsidók elleni pogrom tehát október 18-án este felé kezdődött. „Elsőre a pogromnak megtorlás jellege volt. Mintegy válaszként a nemzeti érzéseket ért sérelmekre. Amint összeakadtak az arra járó zsidókkal, vagy amikor a boltokat és az ott található árukat törték össze, vagy a kidobált portékákat a sárba taposták, a következő kiáltásokat lehetett hallani: »Nesze neked szabadság, nesze neked alkotmány és forradalom, nesze neked a cár arcképei és a korona!«.” Másnap reggel, október 19-én nagy tömeg érkezett a dumától a Szent Szófia-katedrálishoz, kezükben a cár portréinak üres képkereteivel és a cári hatalom törött jelvényeivel. Megálltak az egyetemnél, hogy helyre rakják a megrongált portrékat; misét celebráltak. Végül „Flavian metropolita felkérte a népet, ne vigye túlzásba, és térjen haza”. Bár a hazafias tüntetés magját alkotók példaértékű

rendet tartottak, a menet közben hozzájuk csatlakozó személyek, midőn zsidókkal – de ugyanúgy ha egyenruhát viselő gimnazistákkal vagy egyetemistákkal – akadtak össze út közben, azokkal erőszakoskodni kezdtek. ...”Munkások, a bolhapiac hajléktalanjai és koldusok” csatlakoztak aztán hozzájuk. „Vandálok csoportjai törtek be a zsidók házába és boltjaiba, az utcára hajigálták berendezési tárgyaikat és az árukat. Ezek egy része teljesen megrongálódott, más részét pedig ellopták. ...A cselédek, házmesterek, boltosok láthatólag semmi rosszat nem láttak abban, hogy hasznot húzzanak a másik tulajdonából... mások ellenben, minden kapzsi indulattól mentesek voltak a zavargások utolsó napjáig... ők kitépték szomszédjuk kezéből a lopott tárgyakat anélkül, hogy figyelmet fordítottak volna az értékükre, és ott helyben tönkretették azokat.” A rongálók nem nyúltak sem a *karaimok* (a zsidó vallást gyakorló, bár a Talmudot elutasító, török nyelvű nép) boltjaihoz, sem azokhoz a „házakhoz, ahol az uralkodó portréját felmutatták nekik. ...Mégis összességében a pogrom megkezdése után pár órával kegyetlen fosztogatássá alakult át.” Az események 18-án késő estig tartottak, hogy 19-én reggel folytatódjanak, és ne legyen végük csak 20-án este. (A Podol negyeden kívül máshol nem ütött ki tűz.)

Október 19-én „a zsidó tulajdonban lévő luxusboltokat is kifosztották egész a belvárosig, végig a Krescsatikon. A nehéz fémrolókat és zárakat hosszas, kitartó munkával felfeszítették... értékes kelméket, bársonyokat hajítottak ki az utcára, hogy azok ott az esőben, a sárban fetrengjenek, mint értéktelen rongydarabok. A Krescsatikon, Marsak ékszerész boltja előtt a járda tele volt ékszerekkel”, ugyanez volt a divatüzletek, a rövidáru-kereskedők boltjai előtt. Az utakat teleszórták könyvelési papírokkal és számlákkal. Lipkiben (az elit negyed) „az elegáns zsidó villákat is kifosztották – Gincburg báróét, Galpern, Alekszandr, Lev Brodszkij, Landau és még mások palotáját is. Tönkretették a házak elegáns díszítését, a bútorokat összetörték és kidobták az utcára”; sőt „a zsidók által nagyra becsült középiskolát, a Brodszkij-iskolát is megrongálták... a márványlépcsőkből és a kovácsoltvas feljárókból semmi nem maradt”. Mindent egybevetve „közel ezerötszáz zsidó lakást és kereskedelmi helyiséget raboltak ki”. Abból a tényből kiindulva, „hogy a város

kereskedelmének kétharmada zsidó kézben volt”, Turau becslése szerint – aki még hozzáveszi a leggazdagabbak luxusvilláiban okozott kárt is – a veszteség értéke akár „több millió rubel” is lehetett. Nem csak a zsidók házaiba akartak betörni. Terveikben szerepeltek a közismert liberális személyiségek házai is. Október 19-én Platon püspök „a pogrom egyik különösen kegyetlen részén, a Podol utcán keresztül vezette körmenetét, felkérve az embereket, hogy vessenek véget a bosszúhadjáratnak. Miközben könyörgött a tömegnek, hogy kímélje meg a zsidók életét és vagyonát, többször letérdelt előttük. ...Egy rongáló kivált a tömegből és fenyegetően ezt kiabálta neki: »Te is a zsidók mellett vagy?«„

Már láthattuk azt a hanyagságot, amely a hatóságokat jellemezte. „Drake tábornok nem tette meg a megfelelő intézkedéseket, hogy minden biztonsági szervezet rendben működhessen.” A katonai alakulatokat „nem kellett volna különítményekre bontani... sok volt a felesleges őrjárat és az emberek gyakran feladat nélkül álldogáltak”. Szóval, „ami mindenkit megdöbbentett, az a pogrom idején megnyilvánuló, összeesküvéshez közeli tétlenség, amely a katonaság és a rendőrség vezetőinél egyaránt megmutatkozott. Utóbbiak tulajdonképpen nem is voltak jelen. A katonaság pedig csak lassan mozdult meg, és megelégedett annyival, hogy egyszer-egyszer az ablakokból érkező pisztolylövésekre visszalőjön. Miközben az utca mindkét oldalán a zsidók lakhelyeit és boltjait büntetlenül fosztogatták.” Az egyik városi ügyész felkért egy kozák járőrt, hogy lépjenek közbe és a közelben található boltot, melyet éppen fosztogatnak, védjék meg. „A kozákok azt válaszolták, hogy nem mennek, az nem az ő felügyeletük alá eső szektor.”

Még súlyosbítja a helyzetet az, hogy a szemtanúk egész sorának „az volt a benyomása, mintha a rendőrség és a katonaság nemhogy a tömeg feloszlatására, hanem inkább a garázdálkodók védelmére sietne”. Ezeken a helyeken a katonák kijelentették, hogy „azt a parancsot kapták, ügyeljenek arra, hogy ne történjen összetűzés, és az oroszokat nehogy megtámadják”. Máshol azt mondták, „hogy Istenre és a cárra esküdtek fel” és ezt nem azért tették, hogy megvédjék azokat, „akik széttépték és

becsmérelték a cár portréját”. Ami a tiszteket illeti, „úgy látták, a zavargások megfékezése nem áll hatalmukban, és csak abban az esetben éreznék jogosnak a beavatkozást, ha az erőszak saját embereik ellen fordulna”. Egy példa: a házból „vérbe borult arccal kirohant egy, a tömeg által üldözött zsidó. A közelben menetelő gyalogosszázad nem szentelt figyelmet az előtte zajló eseménynek, hanem tovább folytatta útját.” Máshol „a fosztogatók asztallábakkal a szó szoros értelmében agyonvertek éppen két zsidót, miközben a tíz lépésre álló lovas különítmény békésen nézte az esetet”. Nem ütközhetünk meg tehát azon, hogy az utca embere ebből ilyen következtetéseket vont le: „a cár kegyesen megadta a jogot arra, hogy hat napig verjük a zsidókat”. A katonák részéről pedig: „Mondják, valóban elképzelhető mindez a hatóságok beleegyezése nélkül?” A rendőrtisztek, „mikor kötelezték őket, hogy vessenek véget a felfordulásnak, azt válaszolták, hogy nem tehetnek semmit, mivel a katonai parancsnokságra hárul minden hatalom”. De láttak egész fosztogató csapatot is futásnak eredni, „amint egy rendőrtiszt egyetlen közrendőr kíséretében elővette a pisztolyát ...Osztromenszkij kerületi felügyelőnek pedig három másik közrendőr és pár katona kíséretében erőszak alkalmazása nélkül sikerült megakadályoznia a fosztogatásokat a felügyelete alá tartozó városnegyedben.”

Míg a fosztogatóknak nem volt fegyvere, a fiatal zsidóknak igen. Mindemellett – ellentétben azzal, ami Gomelben történt – a fiatal zsidók nem szervezték meg annyira jól a védekezést, még akkor sem „ha több házból lövéseket adtak le” az önvédelmi csapatok tagjai. Akik közt egyébként „a zsidók mellett a pártjukat fogó oroszok is voltak. ...Néha vitathatatlanul az alakulatok felé irányultak a lövések és ezeket az ezt megelőző napok tüntetésein a tömeget ért sortüzek megtorlásaként is értelmezhették”. Sőt „előfordult, hogy a zsidók a megszervezett hazafias felvonulók közé lőttek a napokkal azelőtti forradalmi felvonulásokon történtekre adott válaszként”. Ezek a lövések viszont „siralmas következményeket vontak maguk után. Anélkül, hogy kiírt tettek volna a fosztogatókban, feljogosította az alakulatokat arra, hogy a parancsnak megfelelően cselekedjenek. ...Amint lövés dördült egy ablakból, nem vizsgálván, hogy a golyók nekik szóltak-e

vagy a csőcseléknek, a jelenlévő csapatok sortüzet zúdítottak arra az ablakra, ami után a tömeg” a házhoz özönlött és kifosztotta azt.

„Volt olyan eset is, hogy csak azért lőttek a házra, mert valaki azt állította, hogy onnan lövések dördültek”, sőt, „olyan is előfordult, hogy a fosztogatók felmentek valamely ház lépcsőire, és onnan lőttek az utca irányába, csak hogy a csapatokat visszavágásra késztessék”. ami után aztán megkezdődhetett a rablás.

A dolgok egyre rosszabbra fordultak. „Némelyik rendőr és katona nem vetette meg a csőcselék által az utcára hányt árukat, hanem összeszedte és zsebébe vagy köpenyébe rejtette.” Bár „kivételes és kirívó” eset volt, mégis láttak olyan rendőrbiztost, aki maga törte be a zsidó bolt ajtaját. Példáját a káplár is követte. (Hamis híresztelések keltek szárnyra a katonaság fosztogatásairól, miután Evert tábornok elrendelte szektorában az ellopott ingóságok és áruk a fosztogatóktól történő elkobzását, és elszállítását a katonaság raktáraiba. Mindezt azért, hogy később azokat elismervény ellenében visszaszolgáltassák a tulajdonosaiknak. Így mentettek meg több tízezer rubel értékű vagyont.)

Nincs megdöbbentőbb annál, hogy amikor ez a gazember, Cihockij, látva karrierje végét, nemcsak a rendőrség bevetésére nem tett intézkedéseket (miután 18-a estéjén értesült a pogrom kezdetéről, a hírt csak 19-én késő este adta tovább távírón a városnegyedek rendőrparancsnokságainak), és semmiféle információt nem jutatott el a biztonságért felelős katonai tábornokoknak. De ráadásul szemlét tartva a városban, ő maga is „mindezt nyugodtan és részvétlenül nézte végig”. Csak annyit mondott a csőcseléknek: „Oszoljanak fel, uraim!” (Azok pedig egymást bátorítva mondták egymásnak: „Nem kell félni, csak tréfálkozik!”)

Amikor pedig a duma balkonjának tetejéről elkezdtek ordítani: „üssétek a zsidókat, raboljatok, törjetek!”, és a tömeg diadalmenetben körbevitte a rendőrfőnököt az üdvözölte „a felvonulók »hurrá!« kiáltását”. Csak 20-án, miután Karassz tábornok szigorú figyelmeztetésben részesítette (az általános kormányzó kancelláriájának

igazgatója pedig kijelentette, hogy Cihockij nem ússza meg a kényszermunkát), adta parancsba, hogy a rendőrség minden eszközt bevetve állítsa meg a pogromot. Turau szenátor mindezek után átadta őt a bíróságnak.

A rendvédelmi szervek másik vezetője, a karrierjével elégedetlen Besszonov tábornok is „a csőcselék között találta magát, és békésen tanácskozott velük. »Jogunkban áll rombolni, de nem ildomos rabolni.« A tömeg kiabált: »Hurrá!«„ Egy másik alkalommal „közömbösen viselkedett a fosztogatás szemtanújaként. Amikor pedig az egyik rongáló azt üvöltötte: »Verjétek a zsidókat!« (Besszonov) helyeslő mosollyal reagált." Miként egy orvosnak kifejtette „ha akarta volna, fél óra alatt véget vethetett volna a pogromnak, de a zsidók részvétele olyan erőteljes volt a forradalmi megmozdulásban, hogy ezért fizetniük kellett". A pogrom után a katonai hatóságok kérdésére magyarázatként cáfolta, hogy a pogrom idején buzdító beszédeket tartott volna. Sőt kijelentette, hogy éppen ellenkezőleg, így próbálta az embereket lecsendesíteni: „Legyenek hozzánk irgalommal, ne kényszerítsék a katonákat fegyverhasználatra..., hogy orosz vért ontsanak, a saját vérünket!"

Mindeközben egymást váltó delegációk jelentek meg Karassz tábornoknál. Egyik a csapatok kivonását kérte a városból, másik a bevetését, míg volt, amelyik a vagyon védelmére irányuló intézkedéseket jött kérni. Eközben 19-én egész nap a rendőrség semmit sem tett, a katonák pedig rosszul hajtották végre a parancsokat. Október 20-án Karassz tábornok elrendelte „a fosztogatók bekerítését és letartóztatását". Számos letartóztatásra került sor. Egy alkalommal a katonák tüzet nyitottak a csőcselékre, öt embert megöltek, sokat megsebesítettek. Majd 20-án este a pogrom egyszer s mindenkorra befejeződött. De még aznap, késő este „a szóbeszéd, hogy a zsidók oroszokat ölnek, zűrzavart keltett a lakosság körében". Megtorlástól tartottak.

A pogrom során a rendőrség becslései szerint (a sérültek egy részét a tömeg sodorta el) az áldozatok száma összesen 47 halott, közülük 12 zsidó és 205 sebesült, ennek egyharmada zsidó.

Turau azzal a magyarázattal zárja beszámolóját, hogy „a kijevi pogrom alapvető oka a kisorosz és zsidó lakosság hagyományos ellenségeskedéséből fakad, melyet a világnézeti különbségek motiválnak. A közvetlen ok pedig a forradalmi tüntetések során elkövetett, a nép nemzeti érzésében való megsértéséből ered, melyben a zsidó fiatalság cselekvően részt vett.”

Az alsóbb néprétegek csak a „zsidóknak tulajdonították” a felelősségét, hogy „gyalázkodás hangzott el azt érintően, ami számukra a legszentebb volt. A cári közkegyelem után nem értették meg a forradalmi mozgalom létezésének okát. Úgy magyarázták, hogy a zsidók a »saját zsidó szabadságuk« kiharcolására törekedtek.”

„A háború sikertelenségei, melyekkel kapcsolatban a zsidó fiatalság mindig nyíltan kifejezte harsány örömét, valamint a kötelező katonai szolgálat letöltésének elutasítása, majd a forradalmi mozgalomban, az erőszakos cselekményekben és az állam képviselőinek meggyilkolásában való részvétel, vagy a karhatalmat érintő sértő magatartás..., mindez a nép között elkeseredett dühöt szült a zsidók ellen. ...Ezzel magyarázható tehát, hogy az oroszok közül többen nyíltan befogadták az erőszak elől menekülő szerencsétlen zsidókat, míg kategorikusan visszautasították a zsidó ifjúságot.”

Ami az újságokat illeti, a *Kijevljanyin* hasábjain a következő írás jelent meg. [119] „Szegény zsidó nép! Milyen hibát követtek el családok ezrei? ... Szerencsétlenségükre, szegény zsidók nem tudták megfékezni bolond ifjaikat. ...Ilyen bolond fiatal köztünk, oroszok közt is van, és mi sem tudtuk őket megfékezni!”

A forradalmi ifjúság volt az, aki esztelenségeket vitt véghez, de a békés, felnőtt zsidóságnak kellett ártatlanul megfizetnie érte.

Ezáltal tehát mindkét oldalon feneketlen mély árkokat ástunk.

❑

Az ogyesszai pogromról, mint az előbbiről is Kuzminszkij szenátornak köszönhetően részletes jelentés birtokában vagyunk. [120]

Ogyesszában, ahol már régóta érezhető volt a forradalom előszele, januártól kezdve apróbb villongások történtek. A robbanás június 13-án következett be (tehát függetlenül a *Patyomkin* páncélos 14-i megérkezésétől az ogyesszai kikötőbe). Egész június 14-e forrongásban telt el, fiatalok és – ebben az esetben – munkások részvételével, „akik tömegével kezdték el a gyárakban és üzemekben erőszakosan követelv a munka beszüntetését... közel háromszáz főből álló tömeg kísérelt meg betörni az egyik (tea) kereskedő ügynökséghez..., több lövést is leadtak a kerületi rendőrfelügyelőre, aki a tömeg útját állta, de aztán az emberek szétoszlottak”, miután a rendőri különítmény tüzet nyitott rájuk. „Mégis újabb csoportosulás jött hamarosan létre” és a rendőrőrs felé indult. Ekkor mindkét oldalról lövések dördültek, némelyik a „Doksza” épületéből. „Az ablakokból és a balkonokról több lövést adtak le a rendőrség embereire.” Egy másik csoport „az utcán található építőanyagokból barikádot emelt, majd tüzelni kezdett a rendőrökre”. Másutt ugyanilyen tömeg „a lóvasút több szerelvényét felborította. ...Egy nagyobb zsidó csoportosulás bádogosműhelybe tört be, a kerületi felügyelő szemébe dohányt szórtak... majd a rendőrosztag megjelenésekor pisztolylövéseket leadva oszlott szét. Közülük négy zsidót (itt a nevek felsorolása következik) a helyszínen letartóztattak.” Az egyik kereszteződésben „zsidó csapat gyülekezett, (közülük ketten) pisztolyból rálőttek és megsebesítették a lovas járőr egyik tagját. ...Általánosságban elmondható, hogy június 14-én az utcák többsége egész napra a zsidók és a karhatalom közötti összecsapások színhelyévé vált, melyeken kődobálásra és lőfegyverek használatára is sor került”, több rendőr is megsebesült. „A zsidók közül is megsebesültek tízen”, akiket a tömeg, hogy elrejtse, magával hurcolt. Menekülés közben egy bizonyos Cipkin nevű polgár bombát robbantott fel. Így, miközben magával is végzett, megölte Pavlovszkij rendőrt is.

Ilyen jelenetek mellett hajózott be a *Patyomkin* Ogyessza kikötőjébe! Közel ötezer ember gyűlt össze, „sok férfi és nő, hosszú szónoklatok hangzottak el, amelyekben a kormány elleni felkelésre buzdították a népet”. A páncélosra felszálló diákok közt ott volt Konsztantyin Feldman is (aki arról győzködte a bizottsági ülést, hogy a

város ágyúzásával segítse a megmozdulást, de „a legénység többsége ebbe nem egyezett bele”).

És hol varnak a hatóságok? Ogyessza parancsnoka – vagyis a rendőrség vezetője – Nejdgart, már a *Patyomkin* érkezésének napján teljesen elvesztette a fejét. Úgy ítélte (mint Kijevben is), hogy „a civil hatóságok alkalmatlanok a rend helyreállítására, ezért minden további, a zavargások megszüntetésére irányuló döntéshozatalt a katonai parancsnokságra ruházott át”. Vagyis az ogyesszai helyőrség parancsnokára, Kahanov tábornokra. (Létezett-e még kormányzói hatalom Ogyesszában? Természetesen igen, és ez az általános kormányzó, Karangozov tábornok, aki – az olvasó már előre kitalálhatja – hivatalát ideiglenesen foglalta el, és nem viselkedett valami magabiztosan.) Kahanov tábornok jobb híján azt találta ki, hogy körülveteti a katonasággal a kikötőben az összegyűlt „kétes alakok” ezreit, elvágva őket a város – még nem fertőzött – részeitől.

Június 15-én az ogyesszai felkelés és a *Patyomkin* legénységének lázadása egyetlen megmozdulásban forrt össze. A város lakói, „köztük sok diák, diáklány, munkások” felmentek a páncéloshajó fedélzetére, hogy „a legénységet közös akciókra” buzdítsák. A kikötőben ragadt tömeg megindult, hogy „az ott felhalmozott árut kifossza”. Mindenesetre a borosládákkal kezdte. Majd megostromolta és felgyújtotta a raktárakat (több mint 8 millió rubel értékű kár keletkezett). A tűzvész elérte a vesztegzár kikötőjét is, ahol a külföldi hajók álltak és az importáruk is itt voltak elraktározva. Kahanov még mindig nem hozott döntést, hogy erőszakos úton vessen véget a zavargásnak. Attól tartott, hogy a *Patyomkin* válaszul ágyúzni kezdi a várost. A helyzet egész nap puskaporos volt 15-én is. Másnap a *Patyomkin* sortüzet adott le, hármat vaktölténnyel, kettőt hathüvelyes éles lövedékkel. Majd a fedélzetére hívatták a fegyveres erők parancsnokát, hogy az „a katonaság városból történő kivonásáról és a politikai foglyok kiengedéséről” szóló követeléseket meghallgassa. Ugyanaznap, június 16-án, az egyetlen megölt tengerész temetésén „alighogy beért a gyászmenet a városba, ahhoz mindenféle emberek csatlakoztak, míg a temetési menet többezres tömeggé nem duzzadt, többségük elsősorban

fiatal zsidókból állt”. A sírnál az egyik szónok „miután azt kiabálta: »Le az önkényuralommal!«, felkérte az elvtársait, hogy több határozottsággal lépjenek fel, ne tartsanak a rendőrségtől”.

Még aznap hosszú időre kihirdették a szükségállapotot a városban. A Patyomkin kénytelen volt kifutni a nyílt vízre, hogy elmeneküljön az elfogására odarendelt hajóraj elől. Az ogyesszai kikötőben töltött négy nap alatt „számos ismeretség kötődött a lakosság és a legénység közt. A forradalmi hangulat rajtuk is eluralkodott”, miközben a másik oldalon „megcsillant a fegyveres erők további támogatásának a reménye is”. Mindezek ellenére a nyár békésen telt volna el. Sőt az is elképzelhető, hogy semmiféle felfordulás nem következett volna be Ogyesszában, ha augusztus 27-én nem hirdették volna ki a felsőfokú oktatási intézmények autonómiájának rendkívüli törvényét!

„A diákok azon nyomban »szovjet szövetséget« alakítottak. Ez határozottságával és merészségével nemcsak a diákközösséget, de a tanári kart is teljesen a befolyása alá vonta.” (A tanárok tartottak az olyan „kellemetlen összeütközésektől a diáksággal, mint az órák bojkottálása, a tanár kiűzése az előadóteremből stb.”) Hatalmas gyűléseket tartottak az egyetemen, „gyűjtést szerveztek a munkások és a proletariátus felfegyverzéséhez, valamint a fegyveres felkeléshez és az önvédelmi csoportok, milíciák felállításához szükséges fegyvervásárlás céljából. …Megvitatták… hogyan kell viselkedni felkelés esetén.” Ezeken az összejöveteleken a „professzorok tanácsa” is tevékenyen részt vett. „Időnként Zancsevszkij rektorral az élen”, aki megígérte, hogy „a birtokában lévő minden eszközt a diákok rendelkezésére bocsátja, megkönnyítve a felszabadító mozgalomban való részvételüket”.

Szeptember 17-én az egyetemen megtartott első gyűlésre „olyan sok kívülálló érkezett, hogy két csoportra kellett őket osztani”. A forradalmi szocialista Teper „és két másik zsidó diák beszédet tartott, melyben harcba hívta a tömegeket az ország felszabadulásáért a politikai elnyomás és pusztító önkényuralom alól”. Szeptember 30-án Ogyesszában megszűnt a szükségállapot. Ettől kezdve a

gyűlésekre tömegével érkeztek „a gimnazisták a város összes középiskolájából, volt közöttük olyan, aki alig múlt tizennégy éves”. A zsidók, „az első számú szónokok, nyílt felkelést és fegyveres harcot hirdettek”.

Október 12-én és 13-án minden más középiskolát megelőzve „két kereskedelmi iskola, az I. Miklós cárról elnevezett, és a Fajg növendékei felhagytak az órák látogatásával. Ok voltak a leginkább fogékonyak a forradalmi propagandára”. Majd 14-én eldöntötték, hogy minden középiskolában felfüggesztik a tanítást. Ezt követően a kereskedelmi iskola tanulói és az egyetemisták végigjárták a város összes intézményét, hogy rávegyék a diákokat a sztrájkra. Híre ment, hogy a Berezina gimázium előtt az intézmény professzorainak panaszára három egyetemistát és három gimnazista lányt kardlappal megsebesítettek a rendőrök. Ám „a vizsgálat pontosan megállapította, hogy egyik fiatal sem sérült meg, a diákoknak pedig még idejük sem volt elhagyni az intézményt”. De micsoda váratlan lehetőség az ilyen incidens a forradalmi feszültség növelésére! Még aznap félbemaradtak az órák az egyetemen az alig néhány napja megkezdett foglalkozások után. A sztrájkoló diákok betörtek a városi dumába, azt kiabálva: „Halál Nejdgartra!” Azt követelték, hogy állítsák le a rendőrök fizetésének folyósítását.

A *Patyomkin*-epizód után Nejdgart újra kezébe vette a hatalmat, de egészen október közepéig semmiféle intézkedést nem foganatosított a forradalmi gyűlések ellen. (Egyébként is tehetett-e volna valamit is azóta, amióta az egyetemek megszerezték autonómiájukat?) Október 1 S-én a belügyminisztériumtól azt a parancsot kapta, hogy tiltsa meg az idegenek belépését az egyetemre, és másnaptól a katonasággal körülvetette az épületet. Ezzel egy időben parancsba adta, hogy a fegyverkereskedésekből egyenek el minden pisztolyba való lőszert, amit eddig korlátozás nélkül lehetett vásárolni. „Nagy felzúdulást keltett az egyetemisták és a zsidó fiatalság közt, hogy elzárták az egyetemet a lakosság elől.” Hatalmas tömeg indult meg, útjukat bezárt boltok (az amerikai fegyverboltot kirabolták), felborított villamosok és omnibuszok, barikád építéséhez kivágott fák, elvágott telefon- és távíróvezetékek és kihúzott

kerítésvasak szegélyezték. Nejdgart kérte Kahanovot, hogy foglalja el katonáival a várost. Ekkor „a barikádok mögött összegyűlt tüntetők – nagyrészt zsidók, köztük asszonyok és tizenévesek is – elkezdtek lőni a katonákra; sőt a házak tetejéről, ablakokból és balkonokról is érkeztek lövések”. A hadsereg is tüzet nyitott. A tüntetők szétoszlottak, a barikádot lebontották. „Lehetetlen megállapítani az aznapi sebesültek és a halottak számát, mivel a helyszínre siető egészségügyi csapat – amely elsősorban fehér köpenyt és vöröskeresztet viselő zsidó egyetemistákból állt – gyorsan összeszedte és az egyetem betegszobájába – tehát zárt, autonóm övezetbe –, a zsidó kórházba, vagy a barikád közelében található elsősegélyhelyre vitte őket. Ezenkívül befogadta őket majdnem minden gyógyszertár is” (melyek még az események előtt beszüntették a gyógyszerárusítást). A város kormányzója szerint kilenc halott és 80 sebesült volt, közöttük néhány rendőr. „A megmozdulás résztvevői közül 214 embert letartóztattak, köztük 197 zsidót, nagy számban asszonyokat és – tizenkéttizenhárom-tizennégy éves gyerekeket.” Mindez huszonnégy órával a manifesztum lázító hatásának érvényesülése előtt történt.

Azt gondolhatnánk, hogy a zsidók forradalmi megmozdulásokban betöltött szerepét ilyen sűrűn emlegető szenátori jelentés részrehajlásról tanúskodik. De figyelembe kell venni azt a tényt, hogy Ogyesszában a zsidók a lakosság egyharmadát tették ki, és, amint azt láthattuk, az egyetemisták jelentős része is zsidó volt. Nemkülönben az is figyelembe veendő, hogy különösen a letelepedési övezetben vették ki részüket az orosz forradalmi mozgalomból. Egyébként Kuzminszkij szenátor jelentése sok helyen bizonyítja elfogulatlanságát.

Október 16-án „amint a letartóztatottak megérkeztek a rendőrségre, tettlegesen bántalmazták őket a katonák és a rendőrök”; mindazonáltal „sem a város kormányzója, sem a rendőrség vezetői nem reagáltak erre időben... és nem szorgalmaztak semmiféle kivizsgálást”. Ez csak jóval később történt meg. A rendőrőrsön tartózkodó húsz személy nyilatkozata szerint „a letartóztatott személyeket rendszeresen verték; először is egy alagsorba vezető lépcső aljába lökték őket... sokan közülük a földre estek és ekkor a sorban álló katonák és rendőrök kardlappal és gumibottal,

vagy egyszerűen csak ököllel ütötték vagy rugdosták őket”. A nőket sem kímélték. (Igaz, hogy még aznap este városi tanácsosok és békebírók érkeztek, és az áldozatok panaszait feljegyezték. Ami a szenátort illeti, a vizsgálat során sok vádlottat azonosított és bíróság elé is állított.)

„Október 17-én az egész várost elfoglalta a hadsereg, járőrök járták az utcákat és egész napra helyreállt a rend.” Ezalatt összehívták a városi dumát, hogy megvizsgálják, milyen sürgős intézkedéseket kellene alkalmazni ahhoz, hogy az állami rendőrséget városi fegyveres alakulat helyettesítse. Ugyanezen a napon a *Bund* helyi tanácsa elhatározta, hogy a barikádokon előző nap elesett áldozatok számára ünnepélyes temetést rendez. Nejdgart, felismerve, hogy ilyen megmozdulás újabb forradalmi robbanáshoz vezethet, kiadta a parancsot az öt holttest „titkos elszállítására a zsidó kórházból”, és „a létűzött dátum előtti elhantolására”, amire 18-án éjszaka került sor. (Másnap a szervezők követelték, hogy a holttesteket ássák ki és vigyék vissza a kórházba. Az események közepette a testeket bebalzsamozták és azokat még sokáig így hagyták.) A cári manifesztum ekkor elterjedő híre Ogyesszát is elérte, a várost újabb forrongó események felé sodorva.

Elevenítsük fel először is az egyik zsidó önvédelmi különítmény tagjainak vallomását. „A pogrom alatt tevékenykedő irányító központ egész jól működött. ...Az egyetemeknek nagy szerepük volt az októberi események előkészítésében. ...Az (ogyesszai) egyetem szövetségi szovjetjének tagjai közt voltak” bolsevikok, mensevikek, forradalmi szocialisták, a *Bund* képviselői, cionista-szocialisták és a lengyel, grúz és örmény közösségek képviselői is. „Az egyetemi alakulatok még a pogrom előtt létrejöttek. ...A nagyszabású egyetemi gyűlések” során pénzt gyűjtöttek fegyverek vásárlására, „természetesen nemcsak önvédelmi célból, hanem az esetleges felkeléshez is. ...A szövetségi szovjet is végzett gyűjtéseket, hogy felfegyverezze a diákságot. ...Amikor kitört a pogrom, kétszáz pisztoly volt az egyetemen” és „az egyik professzor... még százötvenet szerzett”. Minden különítmény élére egy-egy „diktátort”[299] neveztek ki, „függetlenül politikai hovatartozásától” és „előfordult, hogy

[299] *Diktátor (latin):* korlátlan hatalmú vezető.

nagyrészt *Bund*-tagokból álló alakulat élén cionista-szocialista állt, vagy fordítva. ...Szerdán (október 19-én) az egyik cionistabarát zsinagógában nagy mennyiségű fegyvert osztottak lé... a különítmények orosz és zsidó diákokból, zsidó munkásokból, mindenféle irányzathoz tartozó zsidó fiatalokból és kis számú orosz munkásból álltak.” [121]

Pár évvel később Zsabotinszkij azt írja, hogy az 1905-ös pogromok alatt „az új zsidó lélek elérte érettségét”. [122] A februári forradalom miatt még lelkes hangvételű, az egyik nagy orosz újság az eseményeket a következőképen írja le. „Amint 1905-ben Nejdgart pogromjai alatt az önvédelem fiatal katonái fegyverrel a kezükben végigjárták Ogyesszát, csodálatot keltettek az emberekben, szívük összeszorult, ellágyultak és telve voltak együttérzéssel...” [123]

Egy kortársunk írásából merítve: „A bátorság, amiről Gomel harcosai tanúbizonyságot tettek, több ezer szívet feltüzelt. Kijevben ezerötszáz ember csatlakozott az önvédelmi alakulatokhoz, Ogyesszában több ezer.” [124]

De Ogyesszában a harcosok számának és harci szellemének – és a rendőri erők brutalitásának – eredményeként az események merőben más fordulatot vettek, mint Kijevben.

Térjünk vissza Kuzminszkij jelentéséhez. A manifesztum kihirdetése után, 18-án reggel azért, „hogy a lakosság minden korlátozás nélkül örvendhessen a manifesztumban megadott minden jogának”, az ogyesszai katonai kerület parancsnoka, Kaulbarsz tábornok elrendelte, hogy a katonaság ne nagyon mutatkozzon az utcákon, jelenlétével „ne zavarja meg a lakosság vidám hangulatát”. Azonban az „ilyen hangulat nem sokáig tartott”. Minden oldalról „elkezdtek tódulni a zsidókból és egyetemistákból álló csoportok a belváros felé”. Vörös zászlót lengettek és azt kiabálták: „Le az önkényuralommal!”, mialatt a szónokok forradalomra buzdítottak. A duma homlokzatán az „Isten áld meg a cárt!” fémfeliraton az „Isten” és a „cár” szavait összetörték. Elözönlötték a tanácsteremet, „őfelsége, az uralkodó nagy portréját cafatokra szaggatták szét”, a dumán lengő nemzeti színű lobogót vörösre cserélték. Az utcán a papi

elöljárónak, diakónusnak[300] és kántornak[301], akik fiákeren ülve éppen temetésre igyekeztek, leverték a fejfedőjét. Később az általuk vezetett gyászmenetet többször is megállították „a vallási énekeket pedig »Hurrá!« Kiáltásokkal szakították meg. ...Egy fejetlen madárijesztőt hordoztak körül, amelyre azt írták: »Íme az önkényuralom!«. Döglött macskát vittek magukkal, pénzt gyűjtögetve »a cár elpusztításához« vagy »Miklós halálához«. ....A fiatalok, különösen a zsidók, láthatóan felsőbbrendűségük tudatában, kioktatták az oroszokat, hogy a szabadságjogaikat nem... megkapták, ezeket a zsidók kényszerítenék ki a kormánytól. ...Nyíltan kijelentették az oroszoknak »ezentúl mi fogunk kormányozni titeket«.” De mást is mondtak. „Mi adtuk nektek Istent, mi fogunk cárt is adni! ... Nagyszámú, vörös zászlókat lengető zsidó tömeg hosszan üldözött” két rendőrt, egyiküknek sikerült a tetőkön keresztül elmenekülnie. A másikat, bizonyos Gubijt, „a revolverekkel, fejszékkel, karókkal és vasrudakkal felfegyverkezett tömeg leszedte a padlásról. Ezt követően úgy elbántak vele, hogy a kórházba szállítás közben meghalt. A házmester megtalálta két, fejszével levágott ujját.” Később három rendőrt vertek és sebesítettek meg, ötnek pedig elkobozták a revolverét. Aztán három rendőrőrsön kiszabadították az elítélteket (az egyik rendőrőrsön Gubij holttestéért cserébe a rabok kiszabadításáról alkudtak). Gyakran senki sem volt a rács mögött. Az egyetem rektora, aki tevékenyen részt vett mindebben, átadta az ügyésznek az „ötezer fős tömeg” követelését, miközben „az egyetemisták még akasztással is fenyegették a rendőrség embereit”. Nejdgart sürgette a város polgármestere, Krizsanovszkij és Scsepkin egyetemi professzor. Ők egyre azt követelték, hogy „fegyverezze le a helyszínen a rendőrséget és tüntesse el őket”, ha nem teszi, akkor – Scsepkin szavaival – „nem tudjuk majd meggátolni a nép bosszúját és... a rendőrség erőszakkal lesz lefegyverezve”. (A szenátor későbbi kihallgatásakor tagadta, hogy ilyen erőszakosan nyilvánult volna meg. Ámde nem lehet őszinteségében bízni, már csak abból a tényből kiindulva sem, hogy még aznap százötven revolvert osztott ki a diákok közt, és a vizsgálat alatt visszautasította,

---

[300] *Diakónus (görög):* szerpap, templomi szertartásokat segítő pap.
[301] *Kántor:* templomi énekes.

hogy elmondja, honnan szerezte őket.) Ezután a beszélgetés után Nejdgart kiadta a parancsot (anélkül, hogy értesítette volna a rendőrfőnököt), hogy minden rendőr hagyja el őrhelyét. Ennek eredményeként „ettől a pillanattól kezdve az egész város láthatólag rendőr nélkül maradt”. Ezt még meg lehetett volna érteni, hogyha ez az intézkedés a rendőrök védelmét szolgálta volna. Ugyanakkor viszont az utcákról a hadsereg is eltűnt, ami minden szempontból a legnagyobb őrültségnek tűnt. (Emlékezhetünk, hogy Pétervárott pontosan ez volt az, amit az újságok vezetői követeltek Witte-től, aki alig tudott ellenállni nekik.)

„Miután a rendőrség elvonult, kétféle fegyveres csoport jelent meg. Az egyetemi milícia és a zsidó önvédelmi alakulatok. Az egyiket a szövetségi szovjet hozta létre... aki ellátta őket fegyverekkel.” Ezután „a felfegyverzett diákokból és más polgárokból álló városi »civil őrség« kivonult őrt állni” a rendőrök posztjaira. Mindez báró Kaulbarsz tábornok és a város kormányzója, Nejdgart beleegyezésével történt. Közben a rendőrfőnök, Golovin tiltakozásának jeléül benyújtotta lemondását, és helyettesének, von Hobsbergnek adta át helyét. Ideiglenes tanácsot hoztak létre a városi duma mellett. A tanács első nyilatkozatai egyikében háláját fejezte ki az egyetem diákjainak, amiért „energiájukkal, intelligenciájukkal és odaadásukkal biztosítják a város védelmét”. A tanács a maga számára valami homályos feladatot jelölt meg. (Ekkoriban, egész november folyamán a sajtó nagy figyelmet fordított a tanács egyik tagjának, o. I. Pergament személyére. Ő egyben az állami duma tagja is volt. A második duma összehívásánál valakinek eszébe jutott, hogy „a dunai és feketetengeri köztársaság” vagyis „Dél-Oroszország elnökének kiáltotta ki magát” [125], ami akkor, azon idők forrongásai közepette egyáltalán nem tűnt valószínűtlen cselekedetnek.)

Mi történhetett ezeken a felforrósodott napokon, mikor is a rendőrség és a hadsereg elhagyta az utcákat és a karhatalom a tapasztalatlan egyetemi milícia és zsidó önvédelmi alakulatok kezébe került? „Az egyetemista milícia letartóztatta a nekik gyanús egyéneket és az egyetemre vitte őket, hogy kivizsgálják az ügyüket. ...A diákmilícia és a zsidó önvédelmi csapatok... maguk is

erőszakos cselekményeket követtek el a katonaság és a békés orosz lakosok ellen. Fegyvert használtak és ártatlanokat öltek meg.” Az összetűzés „elkerülhetetlen volt, figyelembe véve a két egymással ellentétes irányzatot a lakosságon belül”. Aznap, 18-án este „főként zsidókból álló, vörös zászlót lengető tüntetők csoportja megkísérelte Gen üzemében beszüntettetni a munkát. …A munkások nem egyeztek bele a követelések végrehajtásába, ami után ugyanez a tömeg az útjába akadó orosz munkásokat… arra kényszerítette, hogy kalapot emeljenek a vörös zászló előtt. Mivel ezt ők megtagadták” – íme a proletariátus –, a tömegből ,,lövések dördültek”. Bár fegyvertelenek voltak, a munkásoknak sikerült szétzavarniuk és egészen addig kergetniük őket, „amíg nem találkoztak egy másik fegyveres zsidó csoporttal, akik vagy ezren voltak, és elkezdték együtt lőni a munkásokat… négyüket megölték”. Így kezdődött a dolog. „A város különböző pontjain verekedések és fegyveres összecsapások törtek ki az oroszok és a zsidók között. A munkások és munkakerülő személyek, más néven huligánok, a zsidók üldözésével és verésével kezdték, hogy aztán a zsidók tulajdonában lévő házak, lakások és boltok fosztogatásával és rombolásával folytassák.” Ekkor az egyik rendőrtiszt „gyalogosszázadot rendelt ki, amely véget vetett a harcolnak”.

Másnap, október 19-én „délelőtt 10-11 óra tájt az utcákon munkások és egyéb foglalkozású emberek csoportokban gyülekeztek, ikonokat, őfelsége, az uralkodó portréját, nemzeti színű lobogókat hoztak magukkal. A „Mentsd meg, Uram, népedet!”, és a nemzeti himnuszt énekelték. A kizárólag oroszokból álló hazafias csoportosulások egyidejűleg alakultak ki a város különböző pontjain, de a mag annál a kikötőnél volt, ahonnan a kifejezetten nagy munkástüntetés indult el. „Szólnak érvek amellett, hogy a düh, amelyet az elmúlt napokban a zsidók sértő magatartása, pökhendiségük, az orosz lakosság nemzeti érzése iránti megvetésük váltott ki, így vagy úgy, eredményezte a tiltakozást.” Nejdgart nem hagyta figyelmen kívül, hogy tüntetésre készülnek és engedélyezte is azt. Az pedig a helyőrség parancsnokának és a város kormányzójának az ablaka alatt haladt el, hogy aztán a székesegyház felé vegye az irányt. „Amerre a tömeg haladt, járókelők csatlakoztak hozzá, köztük nagy számban

huligánok, koldusok, asszonyok és gyerekek.” (Idézzük fel a *Poalej Cion* egyik tagjának ide vonatkozó beszámolóját. „Az ogyesszai pogrom nem a huligánok műve volt. ...Ezekben a napokban a rendőrség nem engedte a kikötői koldusokat a városba. ...A kézművesek és a kiskereskedők szabad folyást engedtek végső elkeseredésüknek, a különböző műhelyek, gyárak munkásai és segédmunkásai... a politikai öntudat nélküli munkások. ...Csak azért mentem Ogyesszába, hogy provokáció szülte pogromot lássak, de nem azt találtam!” Ő a nemzetiségek közti gyűlölettel magyarázza az eseményeket. [126])

„A székesegyháztól nem messze... több sorozatot is leadtak a tüntetők tömegére, és az egyik golyó megölt egy ikont hordozó kisfiút. ...A helyszínre érkező gyalogosszázadot is revolvergolyók fogadták.” A *Juzsnoje Obozrenyije* (Délvidéki Szemle) című újság szerkesztőségének ablakából is érkeztek lövések és „egész úton a körmenetet lőtték az ablakokból, a balkonokról és a tetőkről. ...Másutt több helyen is robbanótölteteket dobtak a tüntetők közé”, az egyik „hat ember életét oltotta ki”. Ogyessza kellős közepén, „a Gyeribaszov és a Richelieu utca kereszteződésénél három bombát dobtak egy kozák lovasszázadra. ...Sok halott és sebesült került ki a tüntetők soraiból”, és „az oroszok ezért a zsidókat tették felelőssé, nem is ok nélkül. Ezért aztán ilyen hangok hallatszottak a tüntető tömegből: »verjétek a zsidókat!, Halál a zsidókra!«„

Ilyen előzmények után „a város több pontján is megrohamozta a tömeg a zsidó üzleteket, hogy szétverje azokat. ...Ezek a különálló esetek nagyon gyorsan összefüggő pogrommá álltak össze. A tüntetések útjába eső zsidó boltok, házak és lakások teljesen feldúlva, az összes vagyon elpusztítva. Ami a rongálók elől megmaradt, azt a tüntetők nyomában kullogó huligánok és a koldusok bandái vitték el. ...Az sem volt ritka, hogy a fosztogatások a körmenetben ikonokat vivő és vallásos himnuszokat éneklő felvonulók szeme láttára zajlottak le.” Ilyen előzmények után 19-én este „az ellenséges táborok szította gyűlölet a tetőpontjára hágott. Mindenki, de volt aki különösen kegyetlenül, korra, nemre való tekintet nélkül vert és kínzott bárkit, akit ért.

Az egyetemi klinika egyik orvosának vallomása szerint „a huligánok az első és a második emeletről hajították ki a gyerekeket az útra; az egyikük a lábánál fogva megragadott egy gyereket és szétloccsantotta a fejét a falon.” A zsidók sem kímélték az oroszokat, akit tudtak, rögtön az első adandó alkalommal megöltek. A nap folyamán nem mutatkoztak az utcákon, csak az ablakokból, ajtók mögül lőtték az arra járókat, de amint leszállt az este „nagyszámú csoportokba gyülekeztek össze” és addig merészkedtek, hogy „megszállták a rendőrőrsöket. ...A zsidók különösen kegyetlenül bántak a rendőrség embereivel, ha el tudták őket kapni.”

(A *Poalej Cion* álláspontja szerint „a sajtó azt híresztelte, hogy önvédelmi csapatok, huligánok hatalmas tömegét fogták el és az egyetem épületébe zárták őket. Az elfogottak számát 800-900 közöttire becsülték; a valóságban azonban ezt a számot el kell osztanunk tízzel. Csak a pogrom elején történt meg, hogy a rongálókat az egyetemre vezették, később az események egész más irányt vettek.” [127] Az ogyesszai pogromról a *Kijevljanyin* 1905. novemberi számaiban is találunk leírásokat. [128])

És hol volt ezalatt a rendőrség? Nejdgart ostoba rendelkezéseinek megfelelően „november 19-étől... pár napig a rendőrség egyáltalán nem volt jelen Ogyessza utcáin”. Csupán néhány járőr, de az is csak olykor-olykor. „A civil és katonai vezetés kapcsolattartásbeli bizonytalankodása a törvény útmutatásaival ellentétben állt.” Ez volt a következménye, hogy „a rendőrség beosztottjainak nem túl sok fogalma volt arról, hogy mi is a feladatuk”. Ráadásul „sokszor maguk a rendőrök buzdították a huligánokat a zsidók házainak, lakásainak, boltjainak kifosztására”. És a történet csúcspontja: „civilben, rendőri jelvény nélkül”, ők maguk is „részt vettek a rombolásokban... irányították a tömeget” és volt olyan eset is „hogy maga a rendőr lőtt a földre vagy a levegőbe, elhitetve a fegyveres erőkkel, hogy ezek a lövések a zsidók tulajdonában lévő házak ablakaiból érkeztek”.

És ez volt a rend őrsége!

Kuzminszkij szenátor az események után negyvenkét rendőrt állíttatott bíróság elé, köztük huszonhárom tisztet.

És mit tett a „város hatalmas területén szétszóródott” katonaság, akik „önállóan voltak kötelesek cselekedni? ... Nos a katonák sem szenteltek figyelmet a pogrom résztvevőinek, mivel egyfelől nem ismerték, hogy pontosan milyen kötelezettségek vonatkoznak rájuk, és a rendőrségtől sem kaptak arra vonatkozó utasítást”, hogy „ki ellen és milyen parancsnak megfelelően használják a fegyvert. Másfelől pedig látva, hogy a csőcselék a rendőrség védelmét élvezi, azt feltételezték, hogy a pogromot a rendőrség engedélyével szervezték.” Ebből kifolyólag „a hadsereg semmiféle lépést nem tett a csőcselék ellen”. Sőt! „Bizonyítékok vannak arra, hogy a katonák és a kozákok részt vettek a boltok és a házak kirablásában. ...Néhány tanú azt is megerősítette, hogy a katonák és a kozákok minden ok nélkül teljesen ártatlan embereket gyilkoltak meg.”

Itt is az ártatlanoknak kellett fizetni mások helyett.

„Október 20-án nemhogy megszűnt volna a pogrom, de még csak nem is enyhült. Sőt éppen ellenkezőleg, kiterjedésében még szörnyűbb jelleget öltött. ...A zsidó ingatlanok fosztogatását és rombolását, az erőszakos cselekményeket és gyíkosságokat már nyíltan követték el. Ráadásul büntetlenül, nappali órákban az utcákon.” (A *Poalej Cion* álláspontja szerint: 20-án este „az egyetemet elzárta a hadsereg”, miközben a bent lévők barikádot építettek a katonai roham esetére. Az önvédelmi különítmények nem mentek többé a városba. Ott viszont „a polgárok önállóan szerveztek jelentős önvédelmi alakulatokat... ami a kezük ügyébe került, azzal fegyverkeztek fel. Balta, nagykés, kocsirúd”, és „ahhoz méltó elszántsággal és dühvel védték meg magukat, amilyen támadás fenyegette őket. Végül sikerült megvédeniük csaknem teljes területüket.” [129]

A városi tanácsosok csoportja, élükön az új polgármesterrel (elődje, Krizsanovszkij ugyanis már 18-án lemondott, konstatálva tehetetlenségét az egyetemen történtekkel szemben, ahol még fegyvert is felhalmoztak), október 20-án Kaulbarsz tábornokhoz ment és „könyörögve kérte a teljes körű hatalomátvételre, mivel a katonai parancsnokság... az egyetlen megoldás, ami megmentheti a várost”. A tábornok elmagyarázta nekik, hogy „amíg be nem

vezetik a szükségállapotot, a katonai parancsnokságnak nincs joga beleavatkozni a civil hatóságok döntéseibe, és nincs más kötelessége, mint azokat segíteni, amint megkérik rá. …Arról nem beszélve, hogy a csapatokra leadott lövések és a reájuk vetett bombák különösen megnehezítik a rend helyreállítását.” Végül mégis beleegyezett, hogy közbeavatkozik. Október 21-én kiadta a parancsot, „hogy a leghatározottabb lépéseket tegyék meg azon házak ellen, ahonnan lövések és bombavetések történnek”; 22-én újabb „parancs arról, hogy helyben lőjék agyon mindazokat, akiket bűnösnek találnak üzletek, házak, vagy személyekben okozott kár elkövetésében”; 21-étől a város különböző negyedeiben kezdett visszaállni a nyugalom. Október 22-étől pedig a katonaság támogatásával „a rendőrség megerősítette az utcák felügyeletét. …A villamosok ismét közlekedtek és estefelé úgy tűnt, ismét rend van.”

Nehezen lehet megbecsülni az áldozatok számát, ez ugyanis forrásonként változik. Kuzminszkij jelentése rámutat, hogy „a rendőrség adatai szerint a meggyilkoltak száma több mint 500 fő, köztük 400 zsidó, a sebesültek száma pedig 289, közülük 273 zsidó. A temető-felügyelők által megadott adatok szerint 86 temetés volt a keresztény, 298 a zsidó temetőben.” A kórházakba „608 sebesültet vettek fel, közülük 392 zsidó volt”. (Mindamellett, sokan lehettek olyanok, akik eltekintettek attól, hogy sebesülésüket kórházban kezeljék, tartva a későbbi bírósági hercehurcától.) A *Zsidó Enciklopédia* 400 halottról beszél a zsidóknál. [130] A *Poalej Cion* szerint az ogyesszai rabbinátus listája alapján „302 zsidót öltek meg, közülük 55 volt önvédelmi különítmény tagja. Ugyanezen csoportok tagja volt 15 legyilkolt keresztény is… a többi halott közül 45-öt nem sikerült azonosítani. Összesen 179 férfit és 23 nőt azonosítottak. …A rombolók között is nagyon sok a halott. Bár senkit sem érdekelt, hogy megtudja a számukat. Mindenesetre, több mint százan voltak.” [131] A már említett szovjet mű nagyvonalúan bánik a számokkal: „a zsidók közt több mint 500 a halott és 900 a sebesült”. [132]

Illusztrációképpen megemlítjük a külföldi sajtó bősz reakcióit. Így a *Berliner Tageblatt*ban még október 21-e előtt a következő olvasható. „Zsidók ezreit és ezreit

mészárolják le Oroszország déli részén. Több mint ezer zsidó fiatal lányt és gyermeket gyaláztak és fojtottak meg.” [133]

Ezzel ellentétben Kuzminszkij túlzás nélkül összegzi az eseményeket. „Méretét és az erőszakot tekintve ez a pogrom túlszárnyalta az eddigieket.” Úgy véli, hogy mindennek legfőbb felelőse a város kormányzója, Nejdgart. Megemlíti, hogy Nejdgart „méltatlan engedményeket” tett Scsepkin követeléseinek hatására. Kivonta a város rendőrségét és helyette a – még akkor nem is létező – egyetemista milícia kezébe adta a várost. Október 18-án „semmilyen intézkedést... nem tett annak érdekében, hogy az utcaín összegyűlt forradalmi tömeget feloszlassa”. Hagyta, hogy a hatalom a „forradalmár és zsidó csürhe” kezébe kerüljön (nem értette meg talán, hogy ezt pogrom formájában visszavágás fogja követni?). A gondatlanságát még abban az esetben megmagyarázhatná, ha a hadsereg kezébe adta volna a hatalmat, de „a zavargások egész ideje alatt” semmilyen utasítást nem adott ki. Mindez nem gátolta abban, hogy közben kétértelmű kijelentéseket tegyen, és később a vizsgálat alatt hazudjon, ferdítsen ártatlanságának igazolására. Miután „rábizonyította, hogy hivatása teljesítése közben büntetendő cselekményeket követett el”, Kuzminszkij szenátor bíróság elé állíttatta Nejdgartot.

A katonai parancsnoksággal szemben a szenátornak nem volt hatalma. De rámutat, hogy büntetendő dolog volt Kaulbarsz részéről október 18-án engedni a városi duma követelésének és visszavonni a katonaságot az utcákról. Még 21-én is, amikor a város kormányzójánál találkoznak, Kaulbarsz ugyancsak kétértelműen érvel a rendőrség vezetőinek. „Nevezzük nevén a dolgokat. El kell ismernünk, hogy legbelül mi is helyeseljük a pogromot. De, hivatalunk gyakorlásakor nem szabad engednünk, hogy minket is átjárjon a zsidók ellen érzett gyűlölet. A mi feladatunk a rend fenntartása és a pogromok, valamint a gyilkosságok megakadályozása.”

A szenátor azzal az összegzéssel zárja jelentését, hogy „az októberi zavargásokat és felfordulást kiváltó okok vitathatatlanul forradalmiak, amelyek zsidóellenes pogromhoz vezettek, éspedig azért, mert e nemzetiség

képviselőinek döntő szerepe volt a forradalmi mozgalomban”. Nem lehetne-e kiegészíteni ezt azzal, hogy a forradalmárok garázdálkodásával szembeni hosszasan tartó engedékenység következtében történhetett meg mindez?

Mivel „az a meggyőződés alakult ki, hogy az októberi napok eseményeit kizárólag Nejdgart intézkedéseinek következményei gerjesztették... tehát az ő »provokátori« magatartása nyomán történtek a dolgok”. Így mindjárt az események után „Ogyesszában több bizottság jött létre... többek között az egyetemen, a városi dumában és az esküdtek ügyvivő testületében is”. Buzgón gyűjtötték az anyagokat, amelyek feltárják a „pogrom provokációs jellegét”. De a szenátor a bizottságok tanulmányaiból „nem vett figyelembe... valamennyi bizonyító adatot”, és így a nyomozás „nem tárt fel egyértelműen semmilyen körülményt, amely arra utalt, hogy bárki is a rendőrségtől részt vett volna a hazafias tüntetés szervezésében”.

A szenátor részletes jelentése rávilágít 1905 és az egész korszak más oldalaira is.

Október 21-én, „ahogy a városban elterjedt a híre, hogy az egyetemen bombákat gyártanak, és nagy mennyiségű fegyvert raktároztak el”, a katonai övezet parancsnoka felvetette, hogy tisztekből és professzorokból álló bizottság vizsgálja át az épületeket. A rektor erre azt válaszolta, hogy „ilyen betolakodás az egyetem autonómiájának megbecstelenítése lenne”. Az autonómia kikiáltásának napjától „szélsőséges beállítottságú professzorokból álló, tizenkét tagú bizottság” irányította az egyetemet.

(Scsepkin például kijelentette az október 7-i gyűlés során: „Amikor itt az idő, és ti az ajtónkon dörömböltök, felszállunk mi is hozzátok a ti *Patyomkin*etekre!”) Egyébként ez a bizottság is a szövetségi szovjet ellenőrzése alatt állt. E szovjet követelésére változtatta meg döntéseit a rektor. Kaulbarsz kérésének elutasítását követően a „felülvizsgálatot” professzorokból és három városi tanácsosból álló bizottság végezte, akik természetesen „semmi gyanúsat” nem találtak.

„Hasonló eset történt a városi dumában is. Ott városi alkalmazottak léptek fel, mint harmadik rend, hogy befolyást gyakoroljanak és átvegyék a hatalmat.” Képviselőkből álló bizottságuk „alapvetően politikai jellegű” követeléseket nyújtott be a dumának; 17-én, a manifesztum napján. Ezt a megoldást javasolták: „Végre az önkényuralom a mélységbe zuhant!” – amint a szenátor írja „nem kizárt, hogy a zavargásokat a teljhatalom megszerzésére tett tehetetlen nekibuzdulások váltották ki”.

(Ezután következett a decemberi forradalmi hullám. Ennek főbb elemei a munkásküldöttek szovjetjének fenyegető fellépése, úgymint:

- „követeljük” az általános sztrájk bevezetését;
- Ogyesszában az elektromos világítás megszüntetése;
- a kereskedelem és a közlekedés megbénítása;
- a kikötő bezárása; a megjelenés előtt álló hazafias újság, a *Russzkaja Recs* (Orosz Beszéd) kötegeinek a széttépése;
- „pénzgyűjtés (fenyegetéssekkel) a forradalom támogatására”;
- a semmittevő gimnazisták bandáinak és a „a forradalmi mozgalom által megfélemlített lakosság” tevékenysége.)

„A felszabadító mozgalom” 1905-ös szelleme, mely Ogyesszában ilyen erőszakosan nyilvánult meg, ezekben az „alkotmánymódosító napokban”[302] Oroszország több más városát is meglepte. Mind a letelepedési övezeten, mind azon kívül pogromok „törtek ki mindenütt... még aznap, hogy a (manifesztum) kikiáltásának híre a helyszínre érkezett”.

A letelepedési övezeten belül Kremencsugban, Csernyigovban, Vinnyicában, Kisinyovban, Baltéban, Jekatyerinoszlavban, Jelizavetgradban, Umanyban és még több városban és faluban is pogromok történtek. A zsidó

[302] Tény, hogy a manifesztum kikiáltása módosította az orosz rendszert.

ingóságokat általában megrongálták, de nem rabolták ki. „Ott, ahol a katonaság és a rendőrség határozottan lépett fel, pogromra csak nagyon korlátozottan és rövid ideig került sor. Így Kamenyec-Podolszkban, a katonaság és a rendőrség gyors közbeavatkozásának köszönhetően, a pogrom kiprovokálására tett kísérleteket még csírájában elfojtották. …Herszonban és Nyikolajevben a pogromot még a kitörésekor megakadályozták.” [134] (Sőt „az egyik délnyugati városban azért nem került sor pogromra, mert az idősebb zsidók testi fenyítésben részesítették azokat a fiatalokat, akik kormányellenes tüntetést szerveztek a manifesztum kikiáltását követően, október 17-én”. [135])

A letelepedési övezeten belül az északnyugati országrészben nem került sor pogromra. Dacára annak, hogy a zsidók ott éltek a legnagyobb számban. Azért ez a tény ellentmond annak, hogy a hatóságok szenezték volna az eseményeket és „ezek a már ismert forgatókönyv alapján zajlottak volna le”. [136]

„A letelepedési övezeten kívül 24 pogrom történt, amelyeket a társadalom haladó gondolkozású csoportjai ellen hajtották végre” [137] és nem kizárólag a zsidók ellen. Ez egyértelműsíti, hogy mi ösztönözte az embereket pogromok szervezésére. Egyrészről a manifesztum által kiváltott sokk, valamint a trónt védelmező őszinte felindulás azok ellen, alak meg akarták buktatni a cárt. Ilyenfajta zavargások törtek ki a „letelepedési övezeten kívül” a Don menti Rosztovban, Tulában, Kurszkban, Kalugában, Voronyezsben, Rjazanyban, Jaroszlavban, Vjazmában, Szimferopolban. „A tatárok a pogrom tevékeny résztvevői voltak Kazanban és Feodossziában.” [138] Tverben, a *zemsztvo* tanácsépületét fosztották ki; Tomszkban a tömeg felgyújtotta a színházat, ahol a baloldal gyűlésezett. Kétszáz ember veszett oda a lángok közt! Szaratovban is voltak zavargások, de senki nem esett azok áldozatául (a helyi kormányzó nem más volt, mint Sztolipin [139]).

A pogromok természetét és az áldozatok számát tekintve szerzőnként megoszlanak a vélemények. A jelenlegi becslések néhol nagyon is fantáziadúsak. Így az egyik 1987-es tanulmányban a következőt olvashatjuk „a pogromok során a meggyilkoltak száma ezerre, míg a sebesültek és a megcsonkítottak száma több ezerre tehető”

– és a korabeli nyugati sajtó visszhangjaként így folytatja –, „nők ezreit gyalázták meg, sokszor anyjuk és gyermekeik szeme láttára”. [140]

Ezzel ellentétben az események kortársaként ismert és minden adattal rendelkező Szliozberg így ír. „Örömünkre ez a több száz pogrom nem vezetett a zsidók személyét illető komoly erőszakos cselekményekre, és az esetek döntő többségében a pogromok alatt nem öltek embert.” [141] A nőkkel és az idős emberekkel kapcsolatban a cáfolat magától a bolsevik harcostól, Dimanstejntől származik, aki nem kis büszkeséggel jelenti ki: „Azok a zsidók, akik megsebesültek, vagy meghaltak, főleg az önvédelem legjobb egységeinek a tagjai voltak, fiatalok és harcra készek, inkább meghaltak, mintsem hogy megadják magukat.” [142]

A pogromok eredetét illetően 1881-től a zsidó közösség, majd az orosz közvélemény is egyfajta makacs hipnózis hatása alatt állt. Mely szerint kétségtelen és cáfolhatatlan, hogy a pogromokat a kormány eszelte ki! Pétervárról távirányították az állami rendőrségen keresztül! Az egész sajtó ebből kiindulva beszélt az eseményekről 1905 után. Szliozberg, aki maga is ennek a hipnózisnak az áldozata, így gondolkodott: „Három napig a pogromhullám elöntötte a letelepedési övezetet (épp most láttak, hogy az említett letelepedési övezet egészét nem érintette, pont ellenkezőleg, Oroszország más részein fordult elő inkább – A. Sz.), és azok a forgatókönyvnek megfelelően, teljesen azonos módon zajlottak le, mintha azokat előre megtervezték volna.” [143]

És oly sokan különös módon még kísérletet sem tesznek arra, hogy valami módon más magyarázatot adjanak. (Évek múlva, jóval később J. Frumkin mégis beismeri: az 1905-ös pogromok „nemcsak zsidóellenesek, de forradalomellenesek is voltak”. [144]) És senkinek eszébe nem jut: lehetett-e valami hasonlóság a kiváltó okokban? Az államban lejátszódó eseményekben? A köznép hangulatában? Nem az nyilvánult-e meg éppenséggel teljes *egységben*? Nem beszélhetünk e ugyanazokról a törekvésekről, amelyek ily módon öltöttek testet? Emlékezzünk, hogy a tömeg több helyen tüntetett a sztrájkolók ellen a manifesztum kikiáltása előtt.

Emlékezzünk, a vasútnál általános sztrájk tört ki októberben, és minden kommunikációs csatorna megszakadt az ország egész területén – mindezek ellenére viszont, ennyi pogrom zajlott volna le azonos időben? Jegyezzük meg azt is, hogy a hatóságok több városban nyomozást folytattak a felelősök kiderítésére, ennek eredményeként a szolgálatban elkövetett mulasztásért vétkesnek ítélt rendőröket büntetéssel sújtották. Emlékezzünk arra is, hogy ugyanebben az időszakban a parasztok majdnem mindenütt pogromokat szerveztek a földbirtokosok ellen és ezek ugyancsak hasonló módon folytak le. Azt meg még annyira sem tudjuk megerősíteni, hogy ezeket a pogromokat az állami rendőrség szította volna, nem pedig a parasztság egységes közhangulata következményeként alakultak ki.

Úgy tűnik, hogy mindezek ellenére... egyetlen bizonyíték mégis létezik az előre letervelt szándékosságra, de ez sem a hatalmat okolja. P N. Durnovo belügyminiszter 1906-ban felfedezte, hogy az egyik különleges feladatokkal megbízott hivatalnok, M. Sz. Komisszarov a rendőrség helyiségeit használta arra a célra, hogy titokban a zsidók és a forradalmárok elleni harcra felhívó röpiratokat nyomtasson. [145] Tegyük hozzá, hogy nem magától a rendőrségtől érkezett a megbízás, hanem a kalandor, volt rendőrtiszt Komisszarov konspiratív tevékenységéről volt szó. Őt később a bolsevikok „különleges feladatok” elvégzésével bízták meg. A Csekánál majd a GPU[303]-nál (orosz rövidítés) dolgozott, és elküldték a Balkánra is, hogy züllessze szét Vrangelj hadseregének maradványait.[304]

A események hamis változatai sem rögzültek kevésbé a köztudatban. Elsősorban is a Nyugat távoli vidékein, ahol Oroszországot még mindig vastag ködfalon keresztül nézték, míg az oroszellenes propaganda folyamatosan tisztán hallatta a hangját. Leninnek nagyon is érdekében állt, hogy kitalálja azt a mesét, amely szerint a cárizmus „azon mesterkedett, hogy a gyűlöletet, amit a nyomortól elcsigázott munkások és parasztok a nemesek és a

---

[303] GPU: az állami rendőri főhatóság orosz nevének rövidítése, 1922-től Feliksz Dzserzsinszkij vezetésével a CSEKA utódja.

[304] *Vrangelj hadseregének maradványai:* a Fehérorosz hadsereg egyik legfontosabb része.

kapitalisták irányában éreztek, a zsidók ellen fordítsa”. Bérence, Lure-Larin pedig azon fáradozott, hogy mindezt az osztályharccal magyarázza. E mese szerint csak a gazdag zsidók voltak a célpont – holott a tények ennek pontosan az ellenkezőjét bizonyítják. Ugyanis csak ők részesültek a rendőrség védelmében. [146] Mégis, ma még mindig az események ugyanazon változatát halljuk mindenütt. – Vegyük például az (angol nyelvű) *Encyclopaedia Judaicá*t. „Már a kezdetektől a pogromokat a kormánykörök sugallták. A helyi hatóságok azt az utasítást kapták, hogy adjanak a fosztogatóknak szabad kezet és védjék meg őket a zsidó önvédelmi különítményektől.” [147] Vegyük továbbá az Izraelben orosz nyelven leadott *(izraeli) Zsidó Enciklopédiá*t. „A pogromok *szervezésével* az orosz hatóságok *megpróbálták*... minél nagyobb számban fizikailag körtani a zsidókat .” [148] (*Kiemelések tőlem – A. Sz.*)

Mindezek az események tehát nem a helyi hatóságok bűnös puhánysága miatt következtek be, hanem a központi hatalom által gondosan megtervezett mahináció gyümölcsei?

Mindamellett Lev Tolsztoj maga is, aki ebben az időben kifejezetten neheztelt a kormányra és egyetlen alkalmat sem szalasztott volna el, hogy róla rosszat mondjon, ekkor a következőt jelentette ki. „Nem hiszem, hogy a rendőrség uszítja az embereket a pogromok elkövetésére. Ezt mondják Kisinyovról, mint ahogy Bakuról is. ...Ez a nép akaratának brutális megnyilvánulása. ...A nép látja a forradalmi ifjúság erőszakosságát és ellenáll neki.” [149]

Az állami dumában hasonlóképpen nyilatkozott Sulgin. „A népi önbíráskodás eléggé elterjedt Oroszországban, mint ahogy máshol is. ... Ami Amerikában történik, nagy tanulságot von maga után...; a népi önbíráskodást ott lincselésnek hívják. ...De ami a közelmúltban Oroszországban történt, az ennél még borzalmasabb – ez az a népi önbíráskodás, amit pogromnak neveznek! Amikor a hatalom tétlenkedik, amikor a legelfogadhatatlanabb támadások, amelyek a nemzeti érzést és a nép számára legszentebb értékeket érik, büntetlenül maradnak, akkor a nép, esztelen dühében maga kezd igazságot szolgáltatni. Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között a nép

képtelen különbséget tenni ártatlan és bűnös közt – végül is ez történt nálunk – és minden hibát a zsidókra fog. Közülük kevés bűnösnek jutott a szenvedés, mert ők voltak annyira ügyesek, hogy külföldre meneküljenek. Az ártatlanok voltak azok, akik tömegesen megfizettek helyettük.” [150] (F. Rodicsev megfogalmazása szerint: „Az antiszemitizmus a tájékozódásra képtelen emberek hazafiassága” – tegyük hozzá ott, ahol vannak zsidók.)

A cár túl gyengének mutatkozott, hogy a jog eszközeivel védje meg hatalmát. A kormány bebizonyította kishitűségét. Ezek miatt a kispolgárok, a kiskereskedők, a vasúti, gyári munkások, s még azok is, akik az általános sztrájkot szervezték, fellázadtak és szabad akaratukból, nagy hévvel felkeltek, hogy megvédjék a legszentebb értékeket, melyeket az ócsárlók grimaszai megsértettek. Az irányíthatatlan, elhagyott, elkeseredett tömeg szabad folyást adott a dühének a pogromok barbár erőszakosságában.

Az egyik mai zsidó szerzőnél, aki manapság is balgán azt bizonygatja, hogy „semmi kétség, a cári hatalomnak nagy szerepe volt a zsidóellenes pogromok megszervezésében”, a következő található: „Teljes mértékben meg vagyunk győződve arról, hogy az államrendőrség nem volt eléggé szervezett ahhoz, hogy egy hét alatt egyszerre 660 helyen pogromot hajtson végre.” Ezekért a pogromokért a felelősség „nem egyedül a közigazgatást terheli, hanem elsősorban a letelepedési övezet orosz és ukrán lakosságát”. [151]

Ezen utolsó ponttal én is egyetértek. Bár bizonyos tartózkodással és kiegészítéssel, amely egyáltalán nem elhanyagolható. A kor zsidó fiatalsága is súlyosan felelős a történtekért.

Tragikus módon itt az orosz-ukrán karakter fontos vonása mutatkozott meg (anélkül, hogy megvizsgálnánk melyikük, az oroszok vagy az ukránok vettek e részt inkább a pogromokban). Nevezetesen az, hogy a düh hatása alatt hajlamosak vagyunk vakon átadni magunkat annak a belső igénynek, hogy „egy jót bevágjunk”. Tesszük mindezt anélkül, hogy látnánk a különbséget jó és rossz között. Ezután már nem vagyunk képesek időt szánni arra –

türelmesen, módszeresen, ha kell évek hosszú során át –, hogy a károkat helyrehozzuk. Két népünk szellemi gyengesége tárul itt fel a hosszú szendergéséből a bosszúvágyó kegyetlenség ezen hirtelen kerekedett tombolásában.

A hazafiak körében hasonló tehetetlenséget fedezhetünk fel. A közömbösség és a félig helyeselés között képtelenek tisztán és világosan hallatni a hangjukat, befolyásolni a véleményeket és a kulturális szervezetek segítségére támaszkodni. (jegyezzük meg, hogy azon a híres, Witte-nél összehívott találkozón, a jobboldali sajtó képviselői is jelen voltak, de egy szót sem szóltak, sőt Propper szemtelenségeit is eltűrték.)

Az Orosz Birodalom másik évszázados bűne is tragikus módon hatott ebben az időszakban. Az állam által már régóta elnyomva és a társadalomra gyakorolt befolyásától megfosztva az ortodox egyház már többé semmiféle erkölcsi tekintéllyel nem rendelkezett a nép tömegei felett. (Itt arról a tekintélyről van szó, amelynek még a régi Oroszországban is és a nagy zavargások idején is volt hatalma, és amelynek már semmi befolyása sem lesz a hamarosan következő polgárháborúban!) A legmagasabb rangú főpapok óva intették ugyan a hívő népet éveken és hónapokon keresztül a pogromoktól, mégsem tudták azokat leállítani. Még abban sem tudták megakadályozni a tömeget, hogy a pogromok közben ne lengedezzenek templomi zászlók és ne hordozzák a feszületet.

Az a vélemény is elhangzott, hogy az 1905-ös pogromokat az Orosz Népi Szövetség[305] szervezte, de ez így nem igaz. A nép által érzett megaláztatás ösztönös reakciója csak 1905 novemberében jelent meg a történelem színpadán. Ekkor a programok valóban általában zsidóellenes beállítottságúak voltak. „A zsidó tömegek romboló, kormányellenes tettei – gyűlöletükben minden ellen összefognak, ami orosz és nem válogatják meg eszközeiket.” [152]

Decemberben lázítóik a Szemjonovszkij ezredet szólították fel a moszkvai fegyveres felkelés leverésére.

[305] *Orosz Népi Szövetség:* 1906 októberében, Dubrovin és Vlagyimir Puriskevics által alapított nacionalista tömegszervezet.

Valójában az Orosz Népi Szövetség, amelyet félelmek és pletykák tettek legendássá, csak szánalmas, minden eszközt nélkülöző kis párt volt. A szövetség egyetlen célja az volt, hogy támogatásáról biztosítsa az autokrata uralkodót, aki egyébként 1906 tavaszától már alkotmányos monarchia[306]. A kormány viszont kényelmetlenül érezte magát, hogy ilyen párt támogatását élvezheti. Olyannyira, hogy ez a két- vagy háromezer fős párt, amelyet a műveletlen és tehetetlen tömegek helyi „szovjetjei” támogattak, az alkotmányos monarchia kormányával szembenálló oldalon találta magát, elsősorban Sztolipinnel szemben. – A duma tribünjéről Puriskevics[307] a következő kérdéseket intézte a képviselőkhöz. „A monarchikus szervezetek megjelenése óta vajon sok pogromot láttak e a letelepedési övezetben? … Egyet sem, mert a monarchikus intézmények gazdasági és kulturális intézkedésekkel és nem ököllel harcoltak eddig is és most is a zsidó fölény ellen.” [153]

Hogy ezek az intézkedések mennyire voltak kulturálisak, azt meg lehetne kérdőjelezni. Ámde tény, hogy nem ismeretes egyetlen olyan pogrom sem, amelyet az Orosz Népi Szövetség kezdeményezett volna. A korábbiak pedig önkéntes népi kezdeményezés eredményei voltak.

Pár évvel később az 1905-ös forradalom után, az Orosz Népi Szövetség – melynek tevékenysége a kezdetektől fogva műkedvelő színjáték volt –, dicstelenül hamvába holt. (Elég homályosnak ítélhető az, a pártot illető, megdöbbentő jellemzés, amit a *Zsidó Enciklopédia* ad: az Orosz Népi Szövetség antiszemitizmusát „a nemesség és a nagytőke fémjelzi”! [154])

Létezik ezenkívül más, rendkívül dicstelen szégyenfolt is. Ez pedig éppen az értelmezhetetlensége miatt védhetetlen. Itt a „fekete százak”-ra gondolok.

Honnan ered ez az elnevezés? Nehéz megmondani, kideríteni. Némelyek szerint a lengyelek nevezték el így mérgükben azokat az orosz szerzeteseket, akik 1608-1609-

---

306 *Alkotmányos monarchia:* amelyben az alkotmány és az országgyűlés az uralkodó hatalmát korlátozza.

307 Vlagyimir Puriskevics: (1870-1920), monarchiapárti, Raszputyin ellenfele, akinek meggyilkolásában is részt vett. Letartóztatták 1917-ben, majd kegyelmet kapott, részt vett a fehér mozgalomban és tífuszban halt meg Novorosszijszkban.

ben sikeresen ellenálltak a Szent Szergej rend kolostorának ostrománál. Különféle zavaros történelmi források szerint az elnevezés fennmaradt a XX. századig és általánossá vált azon hazafias népi megmozdulások elnevezésére, amelyek egyéni kezdeményezésre, spontán módon keletkeztek. Éppen homályos és sértő jellegénél fogva vált sikeressé. (Így például a négy kadetot[308], akik annyira felbátorodtak, hogy Sztolipinnel is tárgyalásokba kezdtek, „KD fekete százakként” titulálták. A *Vehi* (Mérföldkő) című folyóiratot 1909-ben azzal vádolták, hogy „burkoltan a fekete százak ideológiáját terjeszti”.) És a kifejezés egész évszázadra bekerült a mindennapi szóhasználatba, még ha a zűrzavarba jutott és csüggedt szláv lakosságot sohasem százával, hanem milliós nagyságrenddel számolták is.

Az 1908-1912 közt Oroszországban kiadott *Zsidó Enciklopédia* tisztességétől távol állt, hogy a „fekete százak” kifejezést meghatározza.

Viszont ugyanebben a időszakban, az első világháború kitörése előtt, a Brockhaus-Efron-féle Enciklopédia egyik függelékében a következő meghatározást ajánlja. „A »fekete százak« évek óta elterjedt megnevezés a társadalom azon söpredékére, akiket rávettek a zsidók és az intellektuelek elleni pogromokra.” A cikk alább így folytatja: „Ez a jelenség nem csak sajátosan orosz a történelem színterén... hasonló körülmények között, különböző országokban és különböző korszakokban bukkant fel.” [155] Ez olyannyira igaz, hogy az 1917-es februári forradalom utáni sajtóban találkoztam azzal a kifejezéssel, hogy „a svéd fekete százak”!...

A már említett kortárs zsidó szerző helyesen mutat rá, hogy „a jelenséget, amit a »fekete századk« kifejezéssel jelöltek... nem tanulmányozták kielégítően”. [156]

De teljesen idegen az ilyenfajta aggály a híres *Encyclopaedia Britanniccá*tól, amelynek tekintélye az egész planétára kiterjed. „A fekete százak, más néven az Orosz Népi Szövetség, az oroszországi reakciós és antiszemita csoportok szervezete, amely a 1905-ös forradalom idején jött létre. A hatalom félhivatalos bátorítása mellett a »fekete százak« főként a földbirtokosok, a gazdag

[308] *KD:* az Alkotmányos Demokrata Párt (*Kadet*) tagjai.

parasztok, a hivatalnokok, a rendőrség és a papság soraiból toborozták tagjaikat. Az ortodox egyház az önkényuralom és az orosz nacionalizmus mellett álltak ki. Különösen tevékenyek voltak az 1906 és 1911 közötti időszakban. ...” [157]

Elképesztő mennyiségű tudás! Ezt adják az egész művelt emberiség kezébe olvasni: „főként a földbirtokosok, a gazdag parasztok, a hivatalnokok, a rendőrség és a papság közül toborozták tagjaikat”! Ezek az emberek törték tehát be botokkal a zsidó üzletek kirakatait! És „különösen tevékenyek” éppen 1905 után voltak..., amikor megint helyreállt a nyugalom!

Igaz, hogy 1905 és 1907 között voltak támadások a földbirtokosok ellen, még a zsidók elleni pogromoknál is sokkal nagyobb számban. Ugyanaz a sötét és műveletlen tömeg tette, fosztogatta és rabolta ki a házakat és vagyonokat, legyilkolta az embereket (beleértve a gyermekeket is) és az állatállományt. De ezeket az öldökléseket a haladó gondolkodású értelmiség sohasem ítélte el. Mígnem a duma egyik képviselője, Herzenstein egyik felszólalásában előre figyelmeztetve a vidéki birtokfelégetések elterjedésének veszélyére, szenvedélyesen és okkal védve a paraszti kisbirtokokat, így kiáltott fel. „Az előző év májusának tüzei még nem elegendőek önöknek, amikor is Szaratov vidékén százötven birtokot pusztítottak el gyakorlatilag egy nap leforgása alatt?” [158] Soha nem bocsátották meg neki ezeket a „tüzeket”. Természetesen túlzott kicsit, és az sem hagyható figyelmen kívül, hogy előző ősszel használta volna-e ezt a kifejezést a zsidók elleni pogromokkal kapcsolatban is.

A nagy, az igazi forradalomnak kellett ahhoz beköszönteni, hogy azt lehessen hallani, hogy a fölbirtokosokat ért erőszak „nem kevésbé volt barbár és elfogadhatatlan, mint a zsidó pogromok”.

... Baloldali berkekben létezik azért olyan felfogás is, amely... önmagában véve kedvezőnek tekinti ezt a pusztítást. Úgyis, mint a régi politikai és gazdasági rendszer elpusztítását. [159]

Valóban, ismét egy a hátborzongató hasonlóságok közül a pogromok e kétféle formája közt: a feldühödött tömeg úgy érezte, teljesen jogában áll így cselekedni.

A zsidók elleni utolsó pogromra 1906-ban került sor Szedleckben, Lengyelországban – ami már túlmutat könyvünk témáján – és nyáron Belosztokban. (A rendőrség még csírájában elfojtotta azt a pogromot, amely Ogyesszában kezdett kialakulni az első duma feloszlása után.)

Belosztokban Oroszország legerősebb anarchista csoportosulásai jöttek létre. Itt „jelentős anarchista bandák jelentek meg a színen, terrorista akciókat követtek el gazdag tulajdonosok, rendőrök, kozákok és katonák ellen”.[160] Néhányuk visszaemlékezései lehetővé teszik a város 1905 és 1906 közötti hangulatának világos ábrázolását. A Szurazsszkij utcába beköltözött anarchisták ismétlődő támadásai miatt onnantól fogva a rendőrség nem merte ide betenni a lábát. „Gyakori eset volt, hogy az őrhelyen álló rendőrt fényes nappal gyilkolták meg. Így aztán egyre kevesebb rendőr mutatkozott. ...” Itt van például az anarchista Niszel Farber esete. „Bombát dobott a rendőrőrsre”, megsebesített két rendőrt, egy titkárt, megölt „két polgárt, akik véletlenül a helyszínen tartózkodtak”, és szerencsétlenségére, ő maga is meghalt a robbanáskor. Vagy Gelinker (más néven Aron Elin). Ő is bombát dob, ami komolyan megsebesíti a rendőrfőnök helyettesét, egy rendőrtisztet, két nyomozót és három ügynököt. Említsük még meg az egyik anarchistát, akinek a bombája „egy katonatisztet és három bakát[309]„ – és önmagát is megsebesíti –, valamint „balszerencsésen a *Bund* egyik propagandistanőjét is megöli”. Itt rendőrtiszt és közrendőr hal meg, ott két csendőr, amott pedig megint „Gelinker öl meg egy házmestert”. (A merényleteken kívül a „fogyasztási termékek kisajátítását” is gyakorolták – enni is kellett.) „A hatóságok attól féltek, hogy sor kerül a Szurazsszkij utcai anarchisták »felkelésére«.” A rendőrök számára mindennapossá vált, hogy „várják ma, holnap vagy holnapután a felkelés bekövetkeztét. …Az anarchisták nagy

[309] *Baka:* gyalogos közkatona.

része... hajlott rá, hogy döntő fegyveres bevetésre kerüljön sor, abból a célból, hogy amennyire csak lehetséges állandóan fenntartsák az osztályharc légkörét.”

Ezért a terrort a zsidó „polgárokra” is kiterjesztették. Ugyanaz a Farber rátámadt egy műhely tulajdonosára, Kaganra „a zsinagóga kijáratánál... késszúrással súlyosan megsebesítette a nyakán”; egy másik műhely tulajdonosára, Lifsicre ugyanaz a sors vár. Még „a gazdag Weinreichet is megtámadták a zsinagógánál”, de „a revolver nagyon rossz minőségű volt és háromszor is csütörtököt mondott”. Követelték „a tőkésosztály elleni nagyszabású, öncélú műveletek sorozatát. ...A tőkésosztálynak minden pillanatában halálos veszélyben kell éreznie magát.” Felvetődött az az ötlet is, hogy „végig (Befosztok főutcáján) pokolgépeket helyezzenek el, hogy minden nagypolgár (egyszerre) repüljön a levegőbe”. De „hogyan lehetne az anarchista »üzenetet« továbbadni?”

Két irányzat létezett Belosztokban. Az „öncélú” terror partizánjai és a „közösséget” hirdetők, akik azt vallották, hogy a terrorizmus középszerű és „színtelen” módszer. Ezért aztán „az állam nélküli kommunizmus nevében” fegyveres felkelésre törekedtek. „Bekeríteni a várost, felfegyverezni a tömeget, a hadsereg rohamainak ellenállni, majd kiűzni őket a városból... ezzel párhuzamosan elfoglalni a gyárakat, manufaktúrákat és üzleteket.” Ilyen viszonyok közt, „a tizenöt-húszezer fős gyűléseken szónokaink a fegyveres felkelésre szólítottak fel”. Sajnos „mivel Belosztok dolgozó tömegei eltávolodtak az általuk eddig pártfogolt forradalmi előőrstől”, szükségszerű volt, hogy „a tömegek tétlenségének véget vessünk”. Belosztok anarchistái valóban felkelésre készültek 1906-ban. Lefolyása és következményei a „belosztoki pogrom” [161] néven váltak ismertté.

Minden a rendőrfőnök meggyilkolásával kezdődött. A cselekmény helyszíne pontosan az a „Szurazsszkij utca, ahova a zsidó anarchista szervezet tömörült”. Ezt követően valaki belelőtt, vagy bombát dobott a vallási körmenetre. Ami után az állami duma vizsgálóbizottságot rendelt ki, de végtelenül sajnálatos módon, nem sikerült meghatározna „hogy fegyvertűzről vagy csak sistergésről volt-e szó. Ezt a szemtanúk nem tudták megmondani.” [162] A kommunista

Dimanstejn húsz év múlva nagyon világosan leírja, hogy „provokációs céllal petárdát dobtak az ortodox körmenetre”. [163]

Nem lehet kizárni a Bund részvételét sem, amely az 1905-ös forradalom „legjobb” hónapjaiban mindhiába égett a vágytól, hogy fegyveres akcióba léphessen. Ámde akkorra már úgy megfogyatkozott, hogy kénytelen volt azt tercezni, újból beáll a szociáldemokraták sorai közé. Természetesen a belosztoki anarchisták mutatkoztak a legfeltűnőbben. A főnök, Juda Grosszmann-Roscsin 1917 után elmesélte, milyen is volt ez az anarchista fészek. Mindenekelőtt féltek, hogy „fokozatosan az eszméletre térés hatása alá kerülnek”.

Miután már két vagy három sztrájk megszervezése a lakosság támogatásának hiányában kudarccal végződött, így 1906 júniusában elhatározták, hogy „kézbe kell venni a várost” és ki kell sajátítani a termelési eszközöket. „Úgy gondoltuk, hogy egy utolsó osztályharcos bevetés nélkül semmi értelme nincs visszavonulni Belosztokból. Ez olyan lenne, mintha meghátrálnánk valamilyen magasabb szintű összetett probléma elől. Ha nem lépünk a harc magasabb szintjére, a tömegek el fogják veszíteni a bizalmukat (bennünk).” Mindamellett emberből és fegyverből is kevés volt ahhoz, hogy bevegyék a várost. Grosszmann Varsóba szaladt, hogy a PPSZ (lengyel szocialisták) fegyveres frakciójától kérjen segítséget. Ott hallotta meg, ahogy a rikkancs azt kiabálja: „»Véres pogrom Belosztokban! ... Áldozatok ezrei!« ... Minden világossá vált! „A reakció megelőzött minket!” [164]

A „harc magasabb szintjére” lépésben található minden bizonnyal a „pogrom” magyarázata. A belosztoki anarchisták forradalmi buzgalma fejeződött ki később, a per során Gillerszon esküdtszéki meghatalmazott ügyvédi védőbeszédében is. Ebben „a kormány és a jelenlegi politikai és szociális rendszer felforgatására szólított fel Oroszországban”. Gillerszon ellen éppen ez okból bírósági eljárás indult. Ami a duma bizottságát illeti, az úgy vélte, hogy „a pogrom körülményeit a társadalom különféle reakciós elemei alakították ki, akik azt képzelték, hogy a zsidók elleni küzdelem olyan, mintha ezzel a szabadelvűség mozgalma ellen harcolnának”. [165]

De ezután a „provokációból elhajított petárda” után, amit a duma bizottsága így is fogadott el, hogyan alakultak az események? A fent említett bizottság következtetései alapján, „az ártatlan zsidók rendszeres kivégzését (folytatták), beleértve az asszonyokat és gyerekeket is, azzal az ürüggyel, hogy megbüntetik a forradalmárokat. ...Több, mint hetven halott és nyolcvan sebesült volt” a zsidók közt. Ezzel ellentétben „a vádirat igyekszik a zsidó forradalmi tevékenységgel magyarázni a pogromot, ami dühöt váltott ki a lakosság többi részében”. A duma bizottsága nem fogadta el a történések magyarázatának ezt a változatát. „Belosztokban nem létezett sem rasszista, sem vallási, sem gazdasági típusú ellentét keresztények és zsidók között.” [166]

Most nézzük meg, mit írnak manapság. „Ebben az esetben a pogrom tisztán katonai jellegű volt. A katonák alakultak át garázdákká és vadásztak a forradalmárokra.” Ugyanakkor, köztudott volt ezekről a katonákról, hogy féltek a Szurazsszkij utca zsidó anarchista különítményeitől, mivel a „japán háború... megtanította őket (az orosz katonákat) félni a lövésektől”. E szavakat egy zsidó tanácsos mondta el a városi dumában. [167] A zsidó önvédelmi alakulatok ellen a gyalogságot és a lovasságot is bevetették, de velük szervben ott voltak a bombák és a fegyverek.

Az erős társadalmi forrongásoknak ezen az időszakában, a duma bizottsága „a nép tömeges kivégzésével” zárta le a témát. De húsz évvel később egy szovjet műben ezt olvashatjuk (végül is a „régi rendszer” nem jön vissza többé, nem tudná magát igazolni, tehát mindent szabad!): „egész családokat gyilkoltak le, szögek használatával, kivájták a szemeiket, kivágták a nyelvüket, a gyerekek fejét betörték stb.” [168] A nagy feltűnést keltő, gazdagon illusztrált,)t-ölföldön megjelenő, leleplező tartalmi kiadvány *Poszlednyij Szamoderzsec* (Az utolsó zsarnok) címmel jelent meg (előre kijelentve tehát, hogy II. Miklós valójában az „utolsó” lesz). E mű a következő változatot mutatja be. A pogrom „olyannyira színi rendezés alapján zajlott le, hogy szinte az első naptól kezdve meg lehetett volna jelentetni a programját a berlini újságokban. Így akár két órával a megkezdése előtt a berliniek

értesülhettek volna az eseményekről”. [169] (Ha valami meg is jelent volna a berlini sajtóban, az nem egyszerűen Grosszmann-Roscsin mesterkedésének a visszhangja lett volna?)

Végül is inkább abszurd feltételezés lenne az orosz kormány részéről zsidók elleni pogromokat kezdeményezni és szítani, miközben az orosz miniszterek a nyugati pénzemberek előszobájában álldogáltak, abban a reményben, hogy kölcsönöket kaphatnak. Emlékezzünk, hogy Witte-nek elég nagy fáradtságába került, hogy a zsidók helyzete és a pogromok miatt Oroszországtól elforduló Rothschildoktól pénzt szerezzen, „ahogy más jelentős zsidó pénzintézetektől is”. [170] Kivételt képezett a berlini bankár, Mendelssohn. A londoni orosz nagykövet, Benkendorff 1905 decemberében figyelmeztette miniszterét. „A Rothschildok mindenütt azt ismételgetik..., hogy Oroszország hitele pillanatnyilag nagyon alacsony, de azonnal visszanyerhető, ha a zsidókérdést rendezné.” [171]

Witte pedig 1906 elején ígéretes kormánynyilatkozatot adott ki. „...Hogy a zsidókérdésre radikális megoldást találjunk, ez az orosz nép számára lelkiismereti ügy. Ezt a feladatot a dumának kell elvégeznie, de már összeülése előtt azokat a legszigorúbb intézkedéseket hatályon kívül kell helyeznie, amelyek a jelen helyzetben már nem indokoltak.” (172] Nyomatékosan arra kérte a pétervári zsidó közösség legrangosabb személyiségeit, tegyenek látogatást a cárnál, és biztosította őket a legmelegebb fogadtatásról. Ez az ajánlat az unió a jogok integrációjáért kongresszusán is napirendre került, I. B. Bak [a *Recs* (Beszéd) című újság kiadója] szenvedélyes beszéde után viszont úgy határoztak, hogy visszautasítják ezt a lehetőséget, és elegendő lesz egy kevésbé jelentős emberekből álló delegációt Witte-hez küldeni, nem a válasszal, hanem a vádakkal. „világosan és egyértelműen” közölni kell vele, hogy a pogromhullámot „a kormány kezdeményezésére és támogatásával” [173] rendezték meg.

Két évvel az oroszországi forradalmi megrázkódtatás után az oroszországi zsidó közösség élére kerülő vezetők még gondolni sem akartak a zsidók egyenjogúságának elérésére, annak fokozatos lépésekben való megvalósítására. Győzelmi mámorukban semmi szükségét

nem érezték, hogy kilincselő és hűséges alattvalóként a cár elé járuljanak. Büszkék voltak a vakmerőségre, amelyet a zsidó forradalmi fiatalság tanúsított. (Bele kell képzelnünk magunkat a korba, amikor a régi cári hadsereget legyőzhetetlennek tartották, ahhoz, hogy átérezzük annak a pillanatnak a jelentőségét, amikor a vigyázban álló rosztovi gránátos ezred előtt a parancsnokukat, Szimanszkijt zsidó önkéntes tartóztatta le!) Mindezek után lehetséges, hogy ezek a forradalmárok nem is estek a „nemzetárulás” bűnébe, amivel őket Dubnov megvádolta? Lehet, hogy nekik volt igazuk? – Mindenesetre 1905 után már csak a gazdag és az óvatos zsidók kételkedtek ebben.

Mi volt tehát az oroszországi zsidó közösség 1905-ös mérlege? Egyrészről „az 1905-ös forradalom általában véve pozitív eredménnyel járt... a zsidók számára a politikai egyenlőséget hozta meg, még ha az állampolgári egyenlőséget nem is élvezhették. ...A zsidókérdés még soha nem élvezte a közvélemény ennyire kedvező viszonyulását, mint a „felszabadító mozgalom” után.” [174] De másrészről a zsidók jelentős részvétele a forradalomban hozzájárult ahhoz, hogy ettől kezdve a zsidóság még inkább azonosuljon a forradalom ügyével. A duma szónoki emelvényén állva V. Sulgin 1907-ben felvetette annak megszavazását, hogy „...Oroszország nyugati felén Besszarábiától Varsóig a lakosság a zsidóság iránt tele van gyűlölettel, őket teszik felelőssé minden szerencsétlenség bekövetkeztéért...” [175]

Áttételesen ezt igazolja a zsidók fokozott mértékű emigrációja Oroszországból. Ha 1904 és 1905 között még csak a felnőtt férfiak esetében tapasztalták az emigráció növekedését, 1906-tól kezdve ez már minden korosztályt érintett. A jelenség tehát nem az 1881 és 1882 közötti pogromoknak tudható be, hanem bizony az 1905 és 1906 közöttieknek. Ekkortól kezdve csak az Egyesült Államokba érkező politikai menekültek száma jelentősen megnő, 1905-1906-ban 125 ezer, 1906-1907-ben 115 ezer. (176]

Ugyanakkor B. I. Goldman azt írja, hogy „a nyugtalanság rövid évei alatt a felsőfokú oktatási intézményekben nem alkalmazták olyan szigorúan a zsidókat sújtó *numerus clausus* elvét. Ennek következtében pedig viszonylag jelentős számú új zsidó diplomás

középvezető jelent meg a munkahelyeken. Miután pedig ők az oroszoknál sokkal ügyesebbnek mutatkoztak a piacon való elhelyezkedésben, és nem minden esetben a szigorú erkölcsi elvekhez való ragaszkodásban tűntek ki a versengésben – így az értelmiségi foglalkozások »zsidók általi elfoglalásáról« kezdtek beszélni.” [177] Az oktatási minisztérium 1906-ban előkészített „Tervezet az egyetemekért” elnevezésű munkájában többé egyetlen említés sincs a *numerus clausus*ról. Beszédesek az idevonatkozó számok. Míg 1905-ben 2.247 (9,2 %) zsidó származású diák volt Oroszországban; ez a szám 1906-ban 3.702 (11,6%), és 1907-ben 4.266 (12%)-ra emelkedett. [178]

A kormány, az általa 1906. augusztus 25-én bejelentett reformprogramban ígéretet tett, hogy a zsidókat sújtó korlátozások közül felülvizsgálja az azonnal feloldható rendelkezéseket. „Amennyiben azok elégedetlenséget szíjanak és feltűnően elavultnak bizonyulnak.”

De ugyanakkor az orosz kormányt lesújtották a forradalmi események (ami még két éven át egy-e terjedt, közbűntényes terrorrá fejlődött, és Sztolipin alig tudta megfékezni), valamint a zsidók kiemelkedően nagy szerepvállalása ebben a forradalomban.

Az elégedetlenséget csak fokozta a megalázó módon elvesztett Japán elleni háború is. Ilyen előzmények után a pétervári vezető körök engedtek a leegyszerűsítő magyarázat kísértésének. E szerint Oroszország szervezete egészséges, és az egész forradalom elejétől a végéig a zsidók által forralt dühödt mesterkedésnek, valamint a zsidó szabadkőművesek egész világra kiterjedő összeesküvésnek az eredménye. Minden megmagyarázható egyetlen okkal! Nevezetesen a zsidókkal. Oroszország már régen a hatalmának és a világhírnévnek a tetőpontján lenne, ha nem lennének zsidók!

A felsőbb körök ehhez a rövidlátó, de kényelmes magyarázathoz ragaszkodva, csak közelebb hozták bukásuk óráját.

Az összeesküvések történelmi erejében való babonás hit (még ha kollektív és egyéni típusai létezhetnek is) teljesen mellékesen kezeli az elviselt kudarcok alapvető

okát úgy az egyén, mint az állam részéről. Vagyis az emberi gyengeségeket, hibákat.

A mi orosz gyengeségünk határozta meg szomorú történelmünk folyását a Nyikon[310] által kiváltott vallási szakadás abszurditását[311], Nagy Péter esztelen erőszakos cselekedeteit és az ezt követő összecsapások láncolatát. Évszázados szokását annak, hogy olyan ügyekre fecséreljük az erőnket, ami nem is a miénk. Ezt példázza a nemesség megrögzött elégedettsége és bürokratikus megkövesedése az egész XIX. század folyamán. Nem valami külső összeesküvés hatása, hogy parasztjainkat magukra hagytuk nyomorukban. Nem összeesküvés vezetett oda, hogy a nagyravágyó és gonosz Pétervár elfojtotta a finom ukrajnai kultúrát. Nem az összeesküvés következménye, hogy négy miniszter képtelen volt megegyezni arról, hogy melyik-melyik kérdés kinek a hatáskörébe tartozik négyük közül, és éveket töltöttek kimerítő pereskedéssel, mozgósítva a hierarchia minden szintjét. Nem valami összeesküvés eredményének köszönhető, hogy uralkodóink, egyik a másik után, képtelennek bizonyultak megérteni a világ fejlődését és felismerni az igazán fontos dolgokat, összefüggéseket. Ha megőriztük volna azt a tisztaságot és azt az erőt, amit valaha radoneji Szent Szergej belénk lehelt, a világon semmiféle összeesküvéstől nem kellett volna tartanunk.

Nem, semmiféleképpen sem lehet azt mondani, hogy a zsidók „szervezték” meg az 1905-ös és az 1917-es forradalmat, ahogy azt sem, hogy ez vagy az a náció szította ezt. Ugyanígy sem az oroszok, sem az uránok, ah-fik a pogromokat szervezték, nem mint nemzet tették ezt.

Mindenképp könnyű lenne visszanézni erre a forradalomra és elítélni „renegátjait”[312]. Egy részükre mint a „nem zsidó zsidókra [179], más részükre mint a „nem orosz internacionalisták”-ra. De minden nemzetnek felelnie kell saját tagjai előtt, hogy fiait azzá formálta, amivé azok váltak.

---

[310] *Nyikon:* (1605-1681) 1652-ben egész Oroszország pátriárkája. A szláv egyházi könyveket a görög eredeti szövegek szerint kijavíttatta, s ezzel előidézte az úgynevezett óhitűeknek az ortodox egyház kebeléből való kiválását.

[311] *Abszurditás (latin):* képtelenség, lehetetlenség, értelmetlenség.

[312] *Renegát (latin):* áruló.

A zsidó forradalmi ifjúság (és lám, azok nevelői is), így azok a zsidók, akik „jelentős forradalmi erőt képeztek” [180], úgy tűnik, elfelejtették a bölcs tanácsot, amelyet Jeremiás adott a Babilonba hurcolt zsidók számára. „Keressétek a békét azokban a városokban, ahova elhurcoltalak titeket; imádkozzatok a javára Jahvehoz, mert az ő békéjétől függ a tietek is.” (Jeremiás, 29-7.)

Oroszország zsidósága viszont, amely csatlakozott a forradalomhoz, csak a „város” tönkretételére törekedett, s nem gondolt a következményekre.

A rendkívül hosszú, szerteágazó világtörténelem során a – kicsi de erőszakos – zsidó nép szerepe kétségbevonhatatlan, sőt jelentős. Ugyanez érvényes Oroszország történelmére is. Mindazonáltal ez a szerep történelmi talány marad mindannyiunk számára.

A zsidók számára úgyszintén.

Ez a különös küldetés a boldogságon kívül szinte mindent meghozott számukra.

10.
A DUMA IDŐSZAKA

Az 1905, október 17-i manifesztum viszonylag új korszakot nyitott az orosz történelemben, amelyet Sztolipin kormánya konszolidált[313] a parlamentáris monarchiával[314] vagyis a korlátozott abszolutizmussal[315]. Ennek során a korábbi meghatározó kormányzati elveket – a cár megfellebbezhetetlen jogát, a minisztériumok átláthatatlanságát, az arisztokrácia megingathatatlan hierarchiáját – gyorsan és jelentősen korlátozó folyamat zajlott le. Ez az időszak rendkívül nehéznek bizonyulta *felsőbb körök* számára, és csak az erős jellemű, aktív emberek voltak képesek méltó szerepet játszani a kialakuló új korszakban. A közvélemény is nehezen szokott hozzá az új választási gyakorlathoz, ahhoz, hogy a duma vitái nyilvánosak, és még nehezebben az intézmény felelősségéhez. A balszárnyon az indulatos leninisták[316] – a *Bund*hoz hasonlóan – egyszerűen bojkottálták az első állami duma választásait. „Nem kérünk a parlamentjeitekből!" „Céljainkat bombákkal, vérrel és földindulással fogjuk elérni!" Tehát „a Bund erősen ellenséges hozzáállást tanúsított a duma zsidó képviselőivel szemben". [1]

Az oroszországi zsidók azonban, a *teljes jogúság szövetségé*vel az élen, félreérthetetlen módon kimutatták szimpátiájukat a duma új intézményrendszere iránt. „Nagyon tevékenyen vettek részt a választásokon, és többnyire a (kadet) párt képviselőire szavaztak, amelynek programjában hangsúlyos célkitűzésként szerepelt a zsidók

---

[313] *Konszolidál (latin):* megszilárdít.

[314] *Parlamentáris monarchia:* olyan államforma, melyben a töményhozás hangsúlyosabb szerepe mellett az uralkodó inkább csak reprezentatív szerepet tölt be a parlamentáris köztársaságok elnökeihez hasonlóan.

[315] *Abszolutizmus (latin):* korlátlan, egyeduralmi államkormányzati forma, melyben az állam lakosságának, a lakosság valamely kasztjának, rendjének vagy osztályának az államhatalom birtoklásában és gyakorlatában jogilag biztosított részvétele nincsen.

[316] *Leninisták:* Vlagyimir Iljics Uljanov, mozgalmi nevén Lenin (1870-1924) szociáldemokrata politikus, a párt 1903-ban történt kettészakadását követően a radikális többség (bolsevikok) vezetőjének követői.

egyenjogúsítása.” Néhány jobb belátásra tért forradalmár is hasonló álláspontra helyezkedett. Köztük volt az 1889-ben az USA-ba emigrált Iszaak Gurvics – a marxista baloldal harcos aktivistája, az amerikai szociáldemokrata párt egyik alapítója –, akit az 1905-ös oroszországi hazatérését követően a duma képviselői választótestületébe választottak. [2] A választásokon nem volt korlátozás a zsidókat illetően, és tizenketten közülük be is kerültek az első állami dumába. Igaz, többségük a letelepedési övezetből jött, mivel a főváros zsidó vezetői nem rendelkeztek elektori cenzussal[317], ezért nem voltak megválaszthatóak. Így közülük a dumába kizárólag Vinaver, Bramszon [3] és a kikeresztelkedett Herzenstein kerültek be (ez utóbbinak Dolgorukov herceg engedte át a helyét).

Mivel a dumában helyet foglaló zsidók száma jelentős volt, a cionista képviselők a „valódi politikai párt fegyelmi elve” alapján „független zsidó képviselőcsoport” megalakítását javasolták. A nem cionista képviselők azonban elvetették az ötletet, és elegendőnek tartották, ha „időnként összegyűlnek, hogy megvitassák a zsidó érdekeket közvetlenül érintő kérdéseket”. [4] Azt viszont elfogadták, hogy „a fegyelem elve alapján szigorúan alávessék magukat a duma és az egyenjogúsítási bizottság tagjaiból álló testület [5] (»politikai bizottság«) döntéseinek”.

Mindemellett, szoros szövetség alakult ki a zsidók és a kadet párt között. „Nem volt ritka, hogy a teljes jogúság szövetsége és az alkotmányos demokrata párt helyi szervezetei ugyanazokból a személyekből álltak.” [6] Vinavert például a „mózesi törvények kadetja” gúnynévvel ugratták.) „A letelepedési övezetben a (kadet) párt tagjainak döntő többsége zsidó volt. A belső kormányzóságokban pedig lélekszámát tekintve a második legnagyobb nemzetiséget képviselte a pártban. … Ahogyan Witte írja: »majdnem minden diplomás zsidó csatlakozott a népi szabadságpárthoz (vagyis a kadetekhez)… amely azonnali egyenjogúsítást ígért nekik«. Befolyásának jelentős

---

[317] *Elektori cenzus:* olyan választási forma, melyben a megválasztandó személyről a végső döntést a polgároknak faj, szín, nemzetiségi hovatartozás, nem, vallás, politikai meggyőződés, szociális származás vagy vagyoni helyzet alapján meghatározott köre (cenzus) által választott elektorok hozzák meg.

részét a zsidóknak köszönheti a párt, akik szellemi és anyagi támogatásban részesítették.” [7] A zsidók „tervszerűséget és koncentráltságot vittek az 1905-ös alkotmányozó orosz »szabadságmozgalomba«„. [8]

Ugyanakkor a kadet párt jelentős alakja, A. Tirkova arról számol be emlékirataiban, hogy „a kadet párt fő alapítói és vezetői nem zsidók voltak. Nem volt olyan nagy formátumú személyiség közöttük, aki maga mögé állíthatta volna az orosz liberálisokat úgy, ahogyan ezt a XIX. század közepén a zsidó Disraeli tette az angol konzervatívokkal. …A kadet párt legfontosabb emberei oroszok voltak. Ez nem azt jelenti, hogy tagadnám a sorainkba beolvadó zsidók befolyását. Nyilvánvalóan hatottak ránk, már csak határtalan energikusságukkal is. Jelenlétük és tevékenységük nem engedte, hogy elfeledkezzünk róluk, a helyzetükről, és arról, hogy szükségük van a segítségünkre.” Majd később így folytatja: „A zsidó csoportok befolyását vizsgálva (a kadet párton belül) meg kell említenünk Miljukov esetét, aki már a kezdetekkor a kedvencük lett. Számos csodálója akadt, fekete szemű tisztelők vették körül – főleg nők –, akik babusgatták, dédelgették és olyan túlzó dicshimnuszokat zengtek róla, hogy az már komikus volt.” [9]

Az első duma idején V. A. Obolenszkij, aki szintén a kadet párt KB (központi bizottság) tagja volt, a Szergijevszkaja és Patyomkinszkaja utca sarkán működő kadet klubról ír, ahol az elvilágiasodott zsidó társadalmi elit és a politizáló orosz értelmiségi elit keveredett egymással. „Mindig sokan voltak, és igen elegáns a zömében gazdag szentpétervári zsidókból álló közönség. A hölgyek selyemruhát, gyémántbrossokat és briliánsgyűrűket viseltek, az önelégült urakon pedig látszott a polgári jólét. Demokratikus meggyőződésünk ellenére, némiképp megütköztünk a »kadet klubban« uralkodó légkörön. Képzeljék csak el, milyen zavarban lehettek azok a parasztok, akik a parlamenti képviselőcsoportunk gyűlésein vettek részt! … »Az urak pártja« – gondolták –, és többet nem látogatták az összejöveteleinket.” [10]

Helyi szinten a teljes jogúság szövetsége és a kadet párt együttműködése nemcsak a „lehető legtöbb zsidó jelöltben” nyilvánult meg, hanem abban is, hogy „a (teljes

jogúságért) szövetség helyi szervezeteit utasították azon (nem zsidó) jelöltek támogatására, akik a zsidók egyenjogúsítását sürgették”. [11]

A fentiekkel kapcsolatban többen is hangot adtak nemtetszésüknek. A sajtóban sorra jelentek meg azok a cikkek, amelyek a szövetség és a kadet párt együttműködésének részleteit firtatták. Ezek-re a kérdésekre a kadetek lapja, a *Recs* így válaszolt 1907-ben. „A *Recs* már nagyon világosan közzétette a zsidó csoporttal kötött megállapodás feltételeit. ...A csoportnak jogában áll nem elfogadni a képviselői választótestület tagjait, és ellenezni a duma tagságra pályázó jelöltek személyét.” [12]

A cári kiáltvány értelmében, a valamennyi állampolgár részére biztosítandó jogokkal együtt vetődött fel a zsidók egyenjogúságának kérdése a duma vitái során. „Az állami duma megígérte, hogy előkészíti »a törvényt az összes állampolgár teljes egyenjogúsításáról. Minden olyan korlátozás és kiváltság eltörléséről, amelyek valamely társadalmi osztályhoz, nemzetiséghez, valláshoz vagy nemi hovatartozáshoz köthetők«.” [13] A törvény főbb irányvonalainak elfogadása után a duma egy hónapon át vitázott a kérdésről, miközben sorra hangoztak el „a fennkölt, ámde hatástalan nyilatkozatok” [14], míg végül a duma feloszlott, és a polgárok, illetve a zsidók egyenjogúságáról szóló törvény függőben maradt.

A kadetek többségéhez hasonlóan az első duma zsidó képviselői is aláírták a *viborgi manifesztumot*. Ennek következtében többé nem indulhattak a választásokon. Ezt különösen megsínylette Vinaver karrierje. (Ő az első duma idején még szenvedélyes hozzászólásokat tartott, míg később lebeszélte a zsidókat arról, hogy túlságosan az előtérbe kerüljenek, mert így akarta elkerülni, hogy megismétlődhessen az, ami az 1905-ös forradalom alatt történt.)

„A zsidók részvétele a második állami duma megválasztása során még hangsúlyosabb volt, mint az első választási kampányban. ...A legélénkebb érdeklődést a letelepedési övezetben élő zsidó népesség tanúsította a választás iránt. A politikai vitában minden társadalmi réteg részt vett.” A forradalom előtt kiadott *Zsidó Enciklopédia*

azonban beszámol arról a jelentős zsidóellenes propagandáról is, amelyet a – nyugati kormányzóságokban különösen élénk – jobboldali monarchista körök folytattak. „Arról győzködték a parasztokat, hogy minden haladó szellemű párt a zsidók egyenjogúsításáért küzd az őslakosság érdekeinek rovására... [15] hogy a népképviselet ürügyén a népfosztogató és hazaáruló zsidó szabadkőműves szindikátus[318] irányítja az országot". ...Valamint a parasztoknak aggódniuk kell „a falvakban korábban ismeretlen, új urak hallatlanul nagy számban történő felbukkanása miatt, akiket nem ismertek se apáik, se nagyapáik, akiket immár nekik kel] munkájukkal eltartani". Imígyen pedig az alkotmány értelmében „a tatár igát a megalázó, nemzetközi kahol váltja majd föl". Ezenkívül listát készítettek azokról az érvényben lévő jogokról, amelyeket e] kellene törölni. Zsidókat ne lehessen megválasztani a dumába, sőt szorítsák vissza valamennyiüket a letelepedési övezetbe. Tiltsák meg nekik a búza-, a gabona- és a faeladást, valamint a munkavégzést a bankokban és a kereskedelmi intézményekben. Kobozzák el a vagyonukat. Tiltsák meg számukra a névváltoztatást, a kiadói és sajtószerkesztői tevékenységet. Csökkentsék a letelepedési övezet nagyságát a termékeny vidékek elvételével, és a jakutszki kormányzóságon kívül ne biztosítsanak földet a zsidófaiak. Vagyis általában véve kezeljék idegenként őket, és még a katonai szolgálat helyett is fizessenek adót. „A szóban és írásban egyaránt terjesztett antiszemita propaganda következtében a haladó szellemű képviselőjelöltek az egész letelepedési övezetben elbuktak a második duma megválasztásakor." [16] Mindössze négy zsidó képviselő került be a második állami dumába (köztük három kadet). [17]

Még a fenti választást megelőzően azonban a kormány foglalkozott a zsidók egyenjogúsításának kérdésével. Fél évvel miniszterelnöki hivatalának elfoglalása után, 1906 decemberében Sztolipin elfogadtatta a kormánnyal a („minisztertanácsi naplónak" nevezett) határozatot. Ez a zsidókat sújtó lényegi korlátozások feloldásának folytatásáról szólt és a teljes egyenlőség irányába mutatott. „A következő, zsidókat érintő intézkedések megszüntetését

---

[318] *Zsidó szabadkőműves szindikátus:* egységes világuralom megszerzésére szerveződött egyesülés. Szervezetként nem létezett.

tervezték: a letelepedési övezeten belüli, vidéki térségekben élés tilalmát; a birodalom teljes területén belül a vidéki térségekben élés tilalmát az általános letelepedési joggal rendelkező személyek esetében... valamint a földbirtok tulajdonlása révén cégek igazgatótanácsában való részvétel tilalmát.” [18]

Az uralkodó azonban így válaszolt december 10-i keltezésű levelében: „Bármilyen meggyőzőek legyenek is az érvek ezen intézkedések elfogadása mellett... egy belső hang egyre inkább arra int, hogy ne vállaljam ezt a döntést.” [19]

Mintha nem értette volna – vagy el akarta felejteni –, hogy a *naplóban* javasolt határozat az általa egy évvel korábban aláírt kiáltvány egyenes és elkerülhetetlen következménye volt.

Még a legzártabb bürokráciában is akadnak azonban olyan hivatalnokok, akik nem tesznek lakatot a szájukra. Lehet, hogy a minisztertanácsban hozott határozat híre már el is jutott a közvéleményhez? Bizony így történt: kitudódott, hogy a miniszterek egyenjogúsítani akarják a zsidókat, de az uralkodó akadályokat gördít az elképzelés megvalósításának útjába.

Ugyanezen a napon, december 10-én, Sztolipin sietve levelet ír az uralkodónak, amelyben kifejezi aggodalmát, és újra kifejti érveit, majd hozzáteszi. „A napló elutasításáról egyelőre nem tud senki”, vagyis még el lehet titkolni az uralkodó habozását. „Felség, nem áll jogunkban ilyen helyzetbe hozni önt, és nem bújhatunk el ön mögött.” Sztolipin azt szerette volna, hogy a zsidóknak tett engedményeket a cár kegyének tulajdonítsák. Mivel a helyzet más volt, ezért újabb határozat elfogadását javasolta az uralkodónak. E szerint a cár ne fogalmazzon meg lényegi ellenvetést, de fejezze ki akaratát, hogy a törvényt ne az állami duma feje fölött hozzák meg, vagyis a duma vállalja föl azt.

Sz. E. Krizsanovszkij államtitkár elmondása szerint a cár ezután a fentiek alapján hozott határozatot, amelynek értelmében a nép képviselőinek kell magukra vállalniuk e kérdés felvetésének és megoldásának felelősségét. Nem tudni miért, de ez a határozat kevés nyilvánosságot kapott,

„és az állami duma részéről sem történt semmiféle kezdeményezés”. [20]

A többségében baloldali érzelmű, haladó eszméket valló és a kormányt hevesen ostorozó második duma tehát szabad kezet kapott! Ennek ellenére „a második duma még annyit sem foglalkozott a zsidók jogfosztottságának kérdésével, mint az első”. [21] A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt még csak meg sem vitatták, így elfogadása szóba sem kerülhetett...

Vajon miért nem élt a második duma a felkínált lehetőséggel? Miért nem ragadta meg az alkalmat? Pedig három teljes hónap állt a rendelkezésére. Vajon a viták és a csatározások miért csak a másodlagos, mellékes kérdéseket érintették? Bár a folyamat korábban már részlegesen elindult, a zsidók egyenjogúsításával mégsem foglalkoztak többé. Vajon miért? Ami a „rendkívüli parlamenten kívüli bizottságot” illeti, az még csak meg sem vizsgálta a zsidókat sújtó korlátozások eltörlésének tervezetét. Ehelyett a problémát megkerülve úgy foglalt állást, hogy a *teljes* egyenjogúságot „a lehető leggyorsabban” [22] meg kell valósítani.

Ezt nehezen lehetne mással, mint politikai számítással magyarázni. Mivel a cél az egyeduralmi rend elleni harc volt, továbbra is érdekükben állt, hogy a zsidókérdés kiélezett maradjon, és ne oldódjon meg. Hiszen így maradt tartalék muníciójuk. A szabadság bajnokai úgy gondolkodtak, hogy a zsidókat sújtó korlátozások eltörlése, csökkentené a zsidók harci kedvét és ez kerülendő. Kezdett világossá válni, hogy e bátor és feddhetetlen lovagok számára valójában a hatalom elleni harc a legfontosabb.

Ez egyre észrevehetőbbé és érthetőbbé vált. Bergyajev például a következő szemrehányásokkal illette az orosz radikálisokat: „Önök nagyon fogékonyak a zsidókérdésre, és harcolnak a jogaikért. De vajon érzik e, mi az a »zsidó«? Értik-e a zsidó nép lelkét? ... Nem, a zsidók érdekében folytatott harcukban nem is akarják megismerni a zsidókat.” [23]

A harmadik dumában a kadetek már nem voltak többségben. „Mivel tartottak a kudarctól, már nem kezdeményeztek a zsidó-kérdésben. ... Ez mély

elégedetlenséggel töltötte e] a zsidó tömegeket, és a zsidó sajtó hevesen támadta a népi szabadságpártot.” [24] Jóllehet „a zsidók óriási energiát fektettek a választási kampányba, és a képviselői választótestületben a zsidók száma meghaladta a keresztényekét a letelepedési övezet valamennyi kormányzóságában”, mégis vereséget szenvedtek. A harmadik dumába csupán két zsidó képviselő került be: Nisszelovics és Friedman. [25] (Utóbbinak még a negyedik dumában is sikerült bennmaradnia.)

Egyébként 1915-től az államtanács tagjai között is volt egy zsidó, az ogyesszai G. E. Veinstein. (Közvetlenül a forradalom előtt akadt másik is, a *karaim* Szolomon Szamojlovics Krim személyében.) [26]

A harmadik dumában többséget szerző *októbristák* némi kezdeti habozás után engedtek a zsidók egyenjogúsítását követelő közvélemény nyomásának. Ezért az orosz nacionalista képviselők szemrehányásokkal illették őket. „Azt gondoltuk, hogy az októbristák fontosnak tartják a nemzeti érdekek védelmét, de ők inkább kidolgozták a letelepedési övezet eltörlésére vonatkozó törvényjavaslatot.” [27] Eközben csendben háttérbe szorították „a finnországi oroszok egyenjogúsításának” kérdését (tehát ezen „az orosz gyarmaton” nem létezett egyenlőség), valamint a lengyelországi, jelentős orosz népességgel bíró Kolm térségének Oroszországhoz való csatolását.

Másfelől viszont az októbristáknak voltak „nyilvánvalóan antiszemita természetű” megnyilvánulásai is. Így például 1908-ban Gucskov kezdeményezésére a harmadik duma kifejezte „azon kívánságát… hogy zsidó orvosok ne dolgozhassanak a hadsereg egészségügyi szolgálatánál”. (28] Valamint „azt is javasolta, hogy a zsidók katonai szolgálat helyett adót fizessenek”. [29] [A japán háborút megelőző években még széles körű és komoly viták folytak arról, hogy a zsidókat fel kellene menteni a katonai szolgálat alól. J. V. Gesszen[319] könyvet is írt erről *Vojna i evrei* (A háború és a zsidók) címmel.]

---

[319] *Joszif Vlagyimirovics Gesszen:* (1865-1943) gazdag zsidó családból származó neves ügyvéd, publicista, politikus és közéleti személyiség, több jogi és politikai témájú könyv szerzője.

Egyszóval nem vállalta fel sem a második, sem a harmadik, sem a negyedik duma a zsidók teljesjogúsításáról szóló törvény megalkotását. Ezenkívül a dumák a baloldal nyomására mindenesetben megakadályozták a *parasztok* egyenjogúsításáról szóló törvény jóváhagyását is (amelyet Sztolipin már 1906. október 5-én kihirdetett). Itt arra hivatkoztak, hogy csak a zsidók (és a lengyelek) egyenjogúsítása után szabad egyenlő jogokat biztosítani a parasztoknak!

Így lehetett fenntartani, sőt többszörösére növelni a gyűlölt cári kormányra nehezedő nyomást. Nem elég, hogy a hatalomra gyakorolt presszió egyáltalán nem enyhült, és a duma sem szavazta meg a fenti törvényeket, ráadásul ez a helyzet egészen a februári forradalomig fenn is maradt.

Azonban A. Sztolipin, az 1906. decemberi elvetélt kísérlete után szép csendben, olyan adminisztratív intézkedéseket hozott, amelyek részlegesen feloldották a zsidókat sújtó korlátozásokat.

M. Mensikov[320], a *Novoje Vremja* egyik vezércikkírója elítélte ezt a módszert. „Sztolipin alatt a letelepedési övezet fikcióvá vált.” [30] A zsidók „fokozatosan legyőzik az orosz hatalmat, teljesen megfosztván azt cselekvőképességétől. ...A kormány úgy viselkedik, mintha zsidó lenne.” [32]

Hát, igen. Ilyen a középút sorsa...

Az orosz sajtó eközben erőteljesen támogatta a baloldali pártok taktikai megfontolásból folytatott hadakozását a haladó szellemű intézkedések ellen, a jogegyenlőség fokozatos bevezetésének megakadályozásáért. Itt kell megjegyeznünk, hogy 1905 végétől a sajtót már nem vetették előzetes cenzúra[321] alá. A sajtó azonban nem egyszerűen szabaddá vált, hanem a politikai élet teljes jogú szereplőjének tekintette önmagát, amely – ahogy láttuk is – követeléseket fogalmaz meg, mint például a *rendőrség kivonását a város utcáiról*. Witte ezt a

---

320 *Mihail Mensikov:* (1859-1918), tengerész (1892-ig), majd újságíró a *Novoje Vremjá*nál, Sztolipin híve. Október után Valdajba menekül, 1918 augusztusában a bolsevikok letartóztatják, és tárgyalás nélkül kivégzik.

321 *Cenzúra (latin):* művek, írások előzetes politikai szempontú felülvizsgálata.

helyzetet úgy értelmezte, hogy a sajtó elvesztette a józan eszét.

Tény és való, hogy ekkor már teljes mértékben az újságíróktól függött, hogy Oroszországban és annak legtávolibb kormányzóságaiban miként értesülnek az emberek a dumában zajló eseményekről. Mivel az ülések gyorsírással készített beszámolói csak később és nagyon alacsony példányszámban jelentek meg, a napi sajtó volt az egyetlen forrás, amelynek alapján az emberek véleményt alkothattak. Az újságok viszont módszeresen elferdítették a dumában folyó vitákat. Az agyondicsért baloldali képviselők sok szereplési lehetőséget kaptak az újságok hasábjain, míg a jobboldali képviselők számára alig jutott hely.

Tirkova elbeszélése szerint a második dumában „az akkreditált[322] újságírók saját sajtóirodát hoztak létre”, amely „felosztotta a helyeket” a tudósítók között. Az iroda tagjai „megtagadták az akkreditációs igazolványt” a *Kolokol* (a vidéki papság kedvenc lapja) tudósítójától. Tirkova ekkor felszólalt és rámutatott, hogy „nem szabad megfosztani az olvasókat attól a lehetőségtől, hogy olyan lapból tájékozódjanak a dumában folyó vitákról, amelyben jobban bíznak, mint az ellenzéki újságokban”. Azonban – mint Tirkova folytatja –, „többségükben zsidó kollégáim… haragra gerjedtek, és szitkokat zúdítottak a *Kolokol*ra, amely szerintük fölösleges újság és úgysem olvassa senki”. [32]

Az orosz nacionalista körök szerint a sajtó magatartásáért kizárólag a zsidókat terhelte felelősség, hiszen a dumába akkreditált újságírók majdnem mindegyike zsidó volt. „Leleplező” listákat tettek közzé e tudósítók nevével. A parlamenti élet alábbi komikus eseménye még jobban rávilágít a helyzetre. Az őt ért támadásokra reagáló Puriskevics beszéde közepén egyszer csak rámutatott a szónoki emelvény közelében lévő köralakban elkerített újságírói szektorra, és ezt mondta. „Nézzék csak ezt a *zsidó letelepedési övezetet!*” Akaratlanul is mindenki a sajtó képviselői felé fordult, és még a baloldal is nevetésben tört ki. A „duma letelepedési övezete” ezután szállóigévé vált.

---

322 *Akkreditált (latin, francia):* képviselettel megbízott.

A legtekintélyesebb zsidó kiadók közül már beszéltünk Sz. M. Propperről, a *Birzsevije Vedomosztyi* (Tőzsdei Hírek) tulajdonosáról, a „forradalmi demokrácia” rendíthetetlen hívéről. Szliozberg nagyobb szimpátiával említi Ju. B. Bakot, a *Recs* című kadet lap alapítóját és fő pénzügyi támogatóját. „Nagyon szolgálatkész és művelt ember, a radikális liberális irányzat tagja.” Az önsegélyező zsidó bizottságok kongresszusán, 1906 elején éppen az ő szenvedélyes felszólalása akadályozta meg a közeledést a cárhoz. „Nem volt olyan zsidó kulturális vagy jótékonysági szervezet, amelyetek tagjai között Ju. B. Bak ne szerepelt volna.” Különösen kiemelkedő munkát végzett a zsidó felszabadítási bizottságban. [33] Ami a liberális beállítottságú *Recs* újságot és főszerkesztőjét, I. V. Gesszent illeti, egyáltalán nem mondható el róluk, hogy csak a zsidókat érintő kérdésekkel foglalkoztak volna, hanem az általános liberalizációval is. A rendkívül tekintélyes *Russzkije Vedomosztyi* (Orosz Hírek) különböző irányzathoz tartozó zsidó szerzőket jelentetett meg, Zsabotinszkijt éppúgy, mint a hadikommunizmus[323] későbbi kitalálóját, Lure-Larint. Sz. Melgunov feljegyezte, hogy a zsidópárti cikkek megjelentetése „nemcsak az elnyomottak védelmének felvállalásával, hanem az újság szerkesztőségének összetételével” is magyarázható. [34] Még Szuvorin *Novoje Vremjá*jának munkatársai között is voltak zsidók, közülük a *Zsidó Enciklopédia* öt nevet említ. [35]

Hosszú időn át G. B. Jollosz volt a *Russzkije Vedomosztyi* meghatározó egyénisége, akit a lapnál dolgozó Herzenstein hívott az újsághoz. Mindketten képviselők voltak az első dumában, és mindketten a („főpróbának” minősített) 1905-1906-os forradalomhoz szervesen hozzátartozó politikai gyilkosságok által szított kegyetlen erőszak áldozataivá váltak. Az *izraeli Zsidó Enciklopédia* szerint meggyilkolásukért az Orosz Népi Szövetséget terheli a felelősség. Az orosz *Zsidó Enciklopédia* szerint a szövetség valóban felelős Herzenstein meggyilkolásáért

323 *Hadikommunizmus:* az orosz polgárháború idején (1918-1921) Lenin által bevezetett hadigazdálkodás megnevezése. Jellemzői: piac- és pénzviszonyok megszüntetése, központi termékelosztás, jegyrendszer, politikai és gazdasági terror.

(1906), Jolloszt viszont valószínűleg a „fekete százak terroristái” ölték meg (1907). [36]

A zsidó kiadók és újságírók tevékenysége azonban nem korlátozódott csupán csak a fővárosra. Az intellektuális írásokon kívül kiterjedt olyan népszerű sajtótermékekre is, mint például a negyedmilliós példányszámú *Kopejka*, a házmesterek kedvenc olvasmánya, amely „jelentős szerepet játszott az antiszemita hadjáratok ellen vívott küzdelemben”. (A lap létrehozója és igazgatója M. B. Gorodetszkij.) [37] Az igen befolyásos (a kadeteknél baloldalibb) *Kijevszkaja Miszl* (Kijevi Gondolat) főszerkesztője Jona Kugel volt (a családban mind a négy fiútestvér újságíró lett), munkatársai között pedig megtaláljuk Zaszlavszkijt, a javíthatatlan csirkefogót, és ami számunkra érdekesebb, Lev Trockijt! Szaratov legnagyobb újságját idősebb Averbak (Szverdlov sógora) adta ki. Az Ogyesszában egy ideig megjelenő, erősen jobboldali meggyőződésű *Novorosszijszkij Telegraf*ot (Novoroszijszki Távíró) viszont sikeresen ellehetetlenítették 1900-ban az ellene hozott gazdasági rendelkezések.

Az orosz sajtónak megvoltak a maga „vándorcsillagai'' is. Közéjük tartozott a jó tollú újságíró L. Ju. Goldstein is, aki a legkülönbözőbb lapokban publikált harmincöt éven át. Írt például a *Szin Otyecsesztvá*ba (A Haza Fia), ugyanakkor ő alapította és vezette a leghazafiasabb szellemű újságot, a *Rosszíjá*t (Oroszország) is. Ez utóbbit azért szüntették meg, mert „Az Obamov úrék” című cikkében példátlanul heves kirohanást intézett az uralkodócsalád ellen. A sajtó 1917 tavaszán megemlékezett Goldstein jubileumáról. [38] És ott van még a diszkrét tollú Garvej-Altusz is, aki nagy sikert aratott „A szerelmes párduc ugrása” című rovatával, amelyben rágalmak özönét zúdította N. A. Maklakov belügyminiszterre. [Ez azonban még semmi sem volt az 1905-1907-es években megjelent vicclapok hallatlan szemtelenségeihez képest, amelyek elképesztő szavakkal sározták be az állam és a hatalom köreit. Itt kell megemlítenünk a kaméleont, Zinovij Grzsebint, aki 1905-ben még a *Zsupel* (Madárijesztő) című merész szatirikus lap kiadója volt, majd 1914-1915-ben a konzervatív *Otyecsesztvó*t (Haza) vezette. Ezt követően 1920-ban

viszont a szovjet állami kiadóval együttműködve orosz nyelvű kiadót hozott létre Berlinben.] [39]

Bár a sajtó különféle irányzatokat képviselt – a liberalizmustól a szocializmusig, a zsidó tematikán belül pedig a cionizmustól az autonómizmusig –, a hatalommal szembeni megértő álláspont képviselete és a tisztességes újságírás két ellentétes fogalomként volt elkönyvelve. Dosztojevszkij már az 1870-es években több ízben szólt „az orosz sajtó féktelenségéről”. Az éppen akkor trónra került III. Sándor cárnál tartott 1881. március 8-i gyűlésen, és később is gyakran megfigyelhető volt, hogy az újságírók a társadalom önjelölt képviselőiként viselkedtek.

Napóleonnak tulajdonítják a következő szavakat: „Három ellenzéki újság veszélyesebb százezer ellenséges katonánál is.” Ez a kijelentés jól alkalmazható az orosz-japán háborúra. Az orosz sajtó nyíltan defetista álláspontra helyezkedett a konfliktus teljes ideje alatt, és ezen belül minden csatánál is. És ami még súlyosabb, nem leplezte szimpátiáját a terrorizmus és a forradalom alatt.

Ezt az 1905-ben teljesen féktelen sajtót a duma időszakában – ha hihetünk Witte-nek – alapvetően „zsidónak” vagy „félzsidónak” tekintették. [40] Pontosabban úgy gondolták, hogy a sajtót, a kulcspozíciókat elfoglaló baloldali és radikális zsidók uralják. D. I. Pihno, aki ekkor már huszonöt éve a *Kijevszkije Vedomosztyi* (Kijevi Hírlap) orosz újság főszerkesztője és a korabeli sajtó szakavatott ismerője, 1905 novemberében így ír: „A zsidók... nagyon sokat vártak a forradalomtól. ...Azok az oroszok, akik komolyan gondolkodnak, megértették, hogy ilyen időkben a sajtó hatalom, de ez a hatalom nem az ő kezükben, hanem ellenségeik kezében van, akik az ő nevükben szóltak egész Oroszországhoz. Az emberek rákényszerültek, hogy őket olvassák, mert más olvasnivaló nem volt. Mivel pillanatok alatt nem lehet új kiadványt létrehozni… a hazugságok tömegével elárasztott (közvélemény) képtelen eligazodni.” [41]

L. Tyihomirov ebben a jelenségben semmi nemzeti jelleget nem látott, de 1910-ben a következő észrevételeket tette az orosz sajtóval kapcsolatban: „Az idegeinkkel játszanak. ...Mindenben egyoldalúság. ... Nem akarnak

becsületesek lenni, és nem ismerik a fair-play[324] fogalmát. … Nincs ideáljuk és azt sem tudják, mi az.” Ami az ehhez a sajtóhoz szokott olvasóközönséget illeti, agresszivitást és brutalitást akar, nem tiszteli a tudást és a bárdolatlanságot észre sem veszi”. [42] A politikai sakktábla túloldalán elhelyezkedő bolsevik M. Lemke így írt az orosz sajtóról: „Reformok előtt álló korunkban az ideálok nem sokat érnek, és a lapok hasábjait a szenzációhajhász hírek és az ellentmondást nem tűrő, önhitt tudatlanság töltik meg.”

Andrej Belij – aki minden volt, csak jobboldali vagy soviniszta nem – az alábbi keserűséggel teli sorokat vetette papírra a kultúráról 1909-ben: „Nemzeti kultúránkat idegen emberek uralják. ...Nézzék meg azok nevét, akik Oroszország újságjaiba és folyóirataiba irodalmi és zenei kritikákat írnak. Szinte valamennyien zsidók. Vannak köztük tehetséges és érzékeny emberek, és néhányan közülük talán jobban értik nemzeti kultúránkat, mint maguk az oroszok, de ők a kivételek. A zsidó kritikusok döntő többségének azonban köze nincs az orosz kultúrához. Ők az eszperantóhoz[325] hasonló zsargont[326] használnak, és megfélemlítik azokat, akik az orosz nyelv elmélyítésén és gazdagításán munkálkodnak.” [43]

Ugyanebben az időszakban, az éles látású, cionista Zsabotinszkij panaszkodik a „zsidó pénzekből támogatott haladó szellemű újságokra, amelyek munkatársai zömében zsidók”, és így figyelmeztet: „Amikor a zsidók tömege elárasztotta az orosz politikai életet, megjósoltuk nekik, hogy ebből semmi jó nem származhat sem az orosz politikának, sem a zsidóknak.” [44]

Az orosz sajtó meghatározó szerepet játszott abban a rohamban, amelyet a kadetek és az értelmiség indított a kormány ellen a forradalom előtt. A. I. Singarjov[327], a duma képviselője jól kifejezi, milyen hangulat uralkodott. „Bukjon meg a kormány! Egy ilyen hatalomnak nem dobhatunk semmilyen mentőövet!” Ezzel kapcsolatban megjegyezzük,

---

[324] *Fair-play (angol):* tisztességes eljárás.
[325] *Eszperantó:* mesterséges nyelv, itt: kevesek számára érthető.
[326] *Zsargon (francia):* sajátos, mástól elkülönülő szóhasználat.
[327] *Adrej Singarjov:* (1869-1918), a zemsztvo orvosa, a kadet párt vezetője, mezőgazdasági miniszter az első ideiglenes kormányban, pénzügyminiszter a másodikban. Meggyilkolták.

hogy az első duma egyperces néma felállással emlékezett meg a belosztoki pogrom áldozatairól (nem ismerték el, hogy – mint láttuk – az anarchisták és a hadsereg közti fegyveres összecsapásról volt szó), ahogyan a második duma is tisztelgett a terrorista által meggyilkolt Jollosz emléke előtt. Amikor azonban Puriskevics azt javasolta, hogy egyperces néma felállással emlékezzenek meg a szolgálatteljesítés közben életüket vesztett rendőrökről és katonákról, megvonták tőle a szót, és száműzték az ülésteremből. A képviselők túlfűtött indulataik közepette elképzelhetetlennek tartották, hogy azokat sajnálják, alak az ország biztonságát szolgálták, pedig erre az elemi biztonságra nekik is szükségük volt.

Az emberi jogok szövetségének tagja, A. Kuliser igaz már túl későn, 1923-ban igen helytálló mérleget készített erről a korszakról, az emigrációban megjelenő „Zsidó Fórum”-ban. „A forradalom előtt valóban voltak az oroszországi zsidók között olyan egyének és csoportok, amelyek tevékenységét... a felelősségérzet hiánya jellemezte a zsidók fejében uralkodó zavarodottsággal szemben... (amikor) homályos és felszínes »forradalmi gondolatokat« terjesztettek. ...Politikai ténykedésük pusztán abból állt, hogy *baloldalibbak* legyenek mindenki másnál. Mindig felelőtlenül kritizáltak, soha nem ástak a dolgok mélyére, és úgy vélték, hogy mindig azt kell mondaniuk: »Ez nem elég!« Ezek az emberek »demokraták« voltak, vagyis a demokraták egy külön kategóriájához tartoztak, amit ők maguk »zsidó demokrata csoportnak« neveztek. A zsidó jelző, amelyet egyébként bármely főnév elé odaragasztottak... kizárólag azt volt hivatott demonstrálni, hogy a többiek még nem eléggé demokraták. ... A felelőtlenség, az üres maximalizmus, és a szüntelen követelőzés légkörében éltek. Mindennek végzetes következményei lettek, amikor kitört a forradalom.” [45] A sajtó romboló hatása az orosz közélet kétségtelenül gyenge és sebezhető pontja az 1914-1917-es években.

De mi történt az orosz nacionalisták „csúszómászó” sajtójával, amely földig hajolt a hatalom előtt? Dubrovin *Russzkaja Znamjajá*ról (Orosz Lobogó) azt mondták, annyira rossz és közönséges, hogy már olvashatatlan. (Itt jegyezzük

meg, hogy néhány tábornok kérésére a hadseregben megtiltották a terjesztését.) Valószínűleg a *Zemscsina* (Kispolgárság) sem volt jobb, bár nem tudom, soha nem olvastam ezeket a lapokat. A *Moszkovszkije Vedomosztyi* (Moszkvai Hírlap) pedig kifulladt, mert 1905 után már nem maradt olvasója.

De hová tűntek azok az igen intelligens és „éles” tollú konzervatív újságírók, akiket foglalkoztatott az oroszok sorsa? Miért nem léteztek olyan színvonalas újságok, amelyek ellensúlyozták volna a pusztító örvényt?

El kell mondanunk, hogy szemben a fürge észjárású liberális és radikális sajtóval – amely dinamizmusát jelentős részben zsidó munkatársainak köszönhette –, az orosz nacionalisták csak lassú és lagymatag elméket tudtak felvonultatni, akik az idő tájt egyáltalán nem voltak felkészülve a harcra. (Akkor mit mondjunk a mostani helyzetről?) Csupán néhány teljesen tehetségtelen tollforgatót találunk, akiket a baloldali sajtó miatt érzett felháborodásuk motivált. Tegyük hozzá azt is, hogy a jobboldali kiadványok súlyos anyagi problémákkal küszködtek. Eközben – Zsabotinszkij szavaival élve – „a zsidó pénzből” előállított újságoknál nagyon jól kerestek az újságírók, ezért is volt annyi jó tollú szerzőjük, és ezek a lapok kivétel nélkül mind érdekesek voltak. Ráadásul a baloldali sajtó és a duma követelték az „államilag támogatott újságok” megszüntetését, bár ez a titkos kormánytámogatás valójában igencsak lanyha volt.

Sz. E. Krizsanovszkij államtitkár elismerte, hogy a kormány Oroszország-szerte több mint harminc újságot részesített pénzügyi támogatásban, ám ez semmilyen eredményt sem hozott. Egyrészt azért, mert a jobboldalnak nem voltak képzett, az újságírásban jártas emberei, másrészt a hatalom sem tudott bánni a sajtóval. A többieknél tehetségesebbnek bizonyult bizonyos I. Ja. Gurljand „Vasziljev” néven brosúrákat író, a belügyminisztériumban dolgozó zsidó. Ő a brosúráit lepecsételt borítékban küldte el neves közéleti személyiségeknek.

A kormány csak a *Pravityelsztvennij Vjesztnyik* című kiadvánnyal rendelkezett, amely azonban száraz és

bürokratikus módon számolt be a hírekről. A kormánysajtó nem volt sem hatásos, sem okos, sem meggyőző, így nem is hódíthatta meg az orosz közvéleményt, az európairól már nem is beszélve ! A cári kormány vagy nem ismerte fel, hogy szüksége lenne jó sajtótermékre, vagy annak létrehozása meghaladta képességeit.

Szuvorin *Novoje Vremjá*ja hosszú ideig kormánypárti irányzatot képviselt. Az újság lendületes, okos és energiát sugárzó volt (bár következetlen is, hol támogatta a szövetséget Németországgal, hol élesen ellenezte azt). Sajnos azonban nem mindig tudta elválasztani a nemzeti újjászületés kérdését a zsidók elleni támadásoktól. (Idősebb Szuvorin, a lap alapítója, halála előtt azzal a feltétellel osztotta fel a vagyonát három fia között, hogy zsidókra nem ruházhatják át a részüket.) Witte a *Novoje Vremjá*t azon újságok közé sorolta, amelyeknek 1905-ben „érdekükben állt baloldalinak lenni… majd *jobbra* fordultak, ma pedig már ultrareakciósok[328]. Ez a rendkívül érdekes és befolyásos újság kiváló példa az említett irányzatváltásra. Bár igen kommersz[329], „mégis egyike a legjobbaknak". [46] Sok információt tett közzé, és széles körben terjesztették. Talán az összes orosz újság közül ez volt a legdinamikusabb és a legértelmesebb jobboldali sajtótermék.

És a jobboldali vezetők? A duma jobboldali képviselői? Az esetek többségében kíméletlennek, de ugyanakkor tehetetlennek bizonyultak. Ok „az orosz állam integritásának" egyedüli zálogát a zsidókat sújtó tilalmak kiterjesztésében látták. Balasov képviselő 1911-ben olyan programot dolgozott ki, amely ellentétes volt a kor gyakorlatával és szellemével is. Balasov ugyanis célul tűzte ki a letelepedési övezetek *megerősítését*, a zsidók eltávolítását a könyvkiadásból, az igazságszolgáltatásból és az orosz oktatásból. Zamiszlovszkij képviselő pedig azért tiltakozott, mert az egyetemeken a zsidók, az *eszerek* és a szociáldemokraták „titkos szimpátiának" örvendtek. – Mintha államhatalmi eszközökkel véget lehetne vetni a „titkos szimpátiának"!

A nemesi szövetség kongresszusa 1913-ban azt követelte (ahogy a harmadik duma idején 1908-ban is

[328] *Ultrareakciós:* szélsőségesen haladásellenes.
[329] *Kommersz (francia):* közepes minőségű, csak az anyagi hasznot tekintő.

tették), hogy vegyenek fel több zsidót a hadseregbe. Viszont ezzel párhuzamosan távolítsák el őket a közhivatalokból, a területi és a helyi közigazgatásból, valamint az igazságszolgáltatásból.

Puriskevics – aki másokkal együtt folyamatosan támadta a meggyengült helyzetű Sztolipint – 1911 tavaszán a következő szélsőséges intézkedések tervét terjesztette elő a dumában. „Meg kell tiltani a zsidóknak, hogy hivatalt töltsenek be bármely közigazgatási szervnél.:. különös tekintettel a birodalom határvidékeire. …Azok a zsidók, akifa-e rábizonyítják, hogy megkísérelték ilyen tisztséget betölteni, bíróság előtt feleljenek tettükért.” [47] A jobboldal tehát Sztolipin szemére vetette, hogy engedményeket tesz a zsidóknak.

Amikor Sztolipin 1906 tavaszán elfoglalta hivatalát, kész tényként kellett elfogadnia az 1905. október 17-i kiáltványban foglaltakat, bár a dokumentum némi módosításra szorult. Az, hogy az uralkodó sietve írta alá, és nem fontolta meg kellőképpen, nem jelentett semmit sem. A kiáltványban foglaltakat meg kellett valósítani, és a számos nehézség – illetve a cár habozása – ellenére is e dokumentum alapján kellett újjászervezni az államot. Ez pedig magában foglalta a zsidók egyenjogúsítását is.

Természetesen a zsidókat sújtó korlátozások továbbra is megmaradtak, és nem csak Oroszországban. Lengyelországban, amely – Finnországhoz hasonlóan – leigázott területnek számított, a korlátozások még kegyetlenebbek voltak. Zsabotinszkij így ír erről: „A zsidókra nehezedő iga Finnországban sokkalta keservesebb, mint Oroszországban vagy Romániában. …Ha bármely finn zsidót vesz észre a városon kívül, jogában áll a bűnöst feltartóztatni, és bekísérni a rendőrségre. A legtöbb szakma gyakorlása tiltott a zsidók számára. Ők csak kötelező és megalázó formaságok teljesítése után házasodhatnak. …Zsinagóga építéséhez rendkívül nehezen kapnak engedélyt. …A zsidókat megfosztották minden politikai jogtól.” Az osztrák Galíciában pedig „a lengyelek nem titkolják, hogy a zsidókat csak eszközként tekintik saját politikai hatalmuk megerősítésére a térségben. …Tudunk olyan esetekről, amikor »cionizmus okán« csaptak ki gimnazistákat iskolájukból. A zsidó iskolák működését

minden létező módon akadályozzák, (jiddis) nyelvük ellen pedig gyűlöletet tanúsítanak. Magát a zsidó szocialista pártot is bojkottálják a lengyel szociáldemokraták.” [48] Még a Közép-Európához tartozó Ausztriában is erősen élt a zsidógyűlölet, és számos korlátozás továbbra is érvényben maradt. Közéjük tartozott a karlsbadi fürdőkúra is. Innen időnként egyszerűen kitiltották a zsidókat, máskor pedig csak nyáron utazhattak oda. A „téli zsidókat” pedig csak szigorú ellenőrzés mellett fogadták. [49]

De az Oroszországban alkalmazott korlátozások önmagukban is indokolják a *Zsidó Enciklopédiá*ban megfogalmazott általános panaszokat: „A zsidók helyzete rendkívül bizonytalan, mivel attól függ, hogyan – illetve milyen jóindulatúan – értelmezik a törvényt azok végrehajtói. Ez érvényes a hierarchia legalacsonyabb fokára is. ...Ez a bizonytalanság... elsősorban abból ered..., hogy a zsidók jogait korlátozó törvények egységes értelmezése és alkalmazása rendkívül nehéz feladat. ...Számos rendelkezésüket kiegészítették vagy módosították a különböző minisztériumok javaslatára hozott és a cár által aláírt különféle rendeletekkel... amelyeket ráadásul nem is mindig vezettek át a fő törvénykönyvbe. ...Hiába rendelkezik a zsidó ember az illetékes hatóság egyértelmű engedélyével, mégsem lehet biztos jogai sérthetetlenségében... elég valamely beosztott hivatalnok rosszindulata, esetleg valaki névtelen levele vagy valamelyik vetélytársa nyílt törekvése a zsidó kisemmizésére, és máris elűzhetik.” [50]

Sztolipin pontosan értette a helyzet abszurditását és azt a feltartóztathatatlan mozgalmat, amely elvezet a zsidók egyenjogúsításához Oroszországban, ahol egyébként a zsidók egyenlősége már sok tekintetben élő dolog volt.

A letelepedési övezeten kívül élő zsidók száma évről évre nőtt. A zsidók 1903 után 101 további letelepedési helyet kaptak, és ezek száma Sztolipin alatt is jelentősen emelkedett. Sztolipin ezzel olyan intézkedést hajtott végre, amelyet a cár 1906-ban nem hozott meg, a duma pedig 1907-ben elvetett. A régi *Zsidó Enciklopédia* leírja, hogy az új telepedési helyek száma 1910-1912-ben 291 volt [51], míg az új *Zsidó Enciklopédia* 299-ről beszél 1911-ben. [52]

A régi *Zsidó Enciklopédia* beszámol arról is, hogy 1905 nyarától, a forradalmi események hatására „az oktatási intézmények vezetősége három éven át figyelmen kívül hagyta a *numerus clausus*t". [53] A keretet egyébként 1909 augusztusától a közép- és felsőoktatási intézményekben megnövelték a korábban megállapítottal szemben. Egyben előírták annak szigorú betartását (5% a kormányzósági székhelyeken, 10% a letelepedési övezeten kívül és 15% azon belül). [54] Mivel ekkor a zsidó egyetemisták aránya 11% volt a szentpétervári egyetemen és 24% Ogyesszában [55], ezt az intézkedést az érintettek újabb megszorításként élték meg. A valódi korlátozó intézkedést azonban 1911-ben hozták, amikor a *numerus clausus*t kiterjesztették a bejáró növendékekre is. [56] (Ez csak a fiúkra vonatkozott, a leányiskolákban a tényleges százalékarány 1911-ben 13,5% volt.) Ugyanebben az időben a művészeti, kereskedelmi, műszaki és más szakközépiskolák megszorítások nélkül fogadták a zsidókat. „A közép- és felsőoktatás után a zsidók tömegesen áramlottak a szakképzésbe", ami korábban nem volt rájuk jellemző. Amíg 1883-ban „a helyi és regionális szakiskolák összességében" a zsidók csak az összlétszám 2%-át tették ki, addig 1898-ban a fiúk 12%-a, illetve a lányok 17%-a zsidó. [57] Emellett „a zsidó fiatalság megtöltötte a magániskolákat a felsőoktatásban". A kijevi kereskedelmi főiskolának 1912-ben 1875 zsidó hallgatója volt, míg a pszicho-neurológiai egyetemnek „több ezer". Egyébiránt 1914-től minden magán oktatási intézmény szabadon választhatta meg az oktatás nyelvét. [58]

Igaz, abban a korban már elkerülhetetlenül eljött az ideje az általános tankötelezettségnek.

Sztolipin fő célkitűzése az agrárreform megvalósítása és ezzel a szilárd tulajdonosi parasztréteg létrehozása volt. Segítőtársa volt ebben A. V. Krivosein[330] mezőgazdasági miniszter, aki szintén a letelepedési övezet megszüntetésének híveként azt szorgalmazta, hogy a földvásárlásoknál korlátozzák „a névtelen részvénytársaságok jogait". Mivel egyébként „jelentős zsidó földbirtoktulajdon" jöhet létre, és „a zsidó spekulációs tőke vidéki térhódítása veszélyeztetné az agrárreform sikerét".

[330] *Krivosein:* (1857-1921), Sztolipin közeli munkatársa, mezőgazdasági miniszter (1906-1915), száműzetésben hal meg.

(Ezzel egy időben kifejezte félelmét, hogy ez a jelenség addig arrafelé soha nem ismert antiszemitizmust szíthat Nagy-Oroszország vidéki területein.) [59] Mind Sztolipin, mind Krivosein számára elfogadhatatlan volt, hogy a parasztok azért éljenek nyomorban, mert nincs földbirtokuk. A zsidó mezőgazdasági települések számára is megtiltották 1906-ban, hogy állami földeket vásároljanak. Ezeket ezt követően a parasztoknak tartották fenn. [60]

M. Bernackij, neves közgazdász a következő számokat említi a háború előtti időszak vonatkozásában. A zsidók 2,4%-a a mezőgazdaságban dolgozik, 4,7%-uk szabadfoglalkozású, 11,5%-uk háztartási személyzet tagja, 31%-uk a kereskedelemben dolgozik (Oroszország kereskedőinek 35%-a zsidó ebben az időben), 36%-uk pedig az iparban. A zsidók 18%-a él a letelepedési övezetben. [61] Ha ez utóbbi adatot összevetjük a fent említett 2,4%-kal, megállapíthatjuk, hogy a vidéki övezetekben élő és mezőgazdasággal foglalkozó zsidók száma alig nőtt, miközben Bernackij szerint „az oroszok érdeke, hogy a zsidó szakértelem és tőke a termelés minden területén megjelenjen”, és minden őket sújtó korlátozás „az ország termelőerőinek óriási elpocsékolása”. Bernackij többek között arról is beszámol, hogy 1912-ben Moszkva egyik ipari negyedének gyáros szövetsége azt kezdeményezte a miniszter tanácsnál, hogy ne akadályozzák a zsidókat abban, hogy közvetítő szerepet töltsenek be az orosz ipari termelőközpontok között. [62]

B. A. Kamenka, az Azov-Don bank meghatalmazott igazgatótanácsi elnöke a kőszénbánya- és kohóipari ágazatokat finanszírozta tizenegy jelentős Donyec- és Urál-vidéki vállalat támogatásával. [63] A zsidók részvénybirtoklását az iparban nem korlátozták, viszont „a részvénytársaságok földvásárlására vonatkozó megszorítások általános felzúdulást váltottak ki pénzügyi és ipari körökben”. Krivosein korlátozó intézkedéseit el is törölték. [64]

V. Sulgin a következő összehasonlítást teszi. „Az »orosz hatalom« meglehetősen naivnak tűnik a zsidók céltudatos offenzívájával[331] szemben. Az orosz hatalom valamely

[331] *Offenzíva (francia):* nagyerejű támadó fellépés.

hosszú, békés folyó vizére emlékeztet, amely végtelen és lassún álmodó. Istenem, mennyi víz, mennyi víz, de mind csak állóvíz! Néhány *versztával* lejjebb azonban ugyanez a folyó erős gátak közé szorítva heves áradattá lesz, amelynek pezsgő vize vadul hajtja a turbinákat.” [65]

A liberális gazdasági irányzat hívei is megkongatják a vészharangot. „Oroszország, amely oly szegény... magasan képzett munkaerőben... úgy látszik, tovább akarja növelni tudatlanságát és szellemi lemaradását a Nyugattal szemben.” Ha megtiltjuk a zsidóknak, hogy kulcspozíciókat töltsenek be a termelésben, „akkor tudatosan lemondunk arról, hogy felhasználjuk... termelőerejüket”. [66]

Sztolipin is jól látta, hogy ez pazarlás. Mivel azonban az orosz gazdaság különböző ágazatai túlságosan eltérően fejlődtek, úgy tekintette a zsidókat sújtó korlátozásokat, mint egyfajta ideiglenes vámot, amelyre addig lesz szükség, amíg az oroszok meg nem erősödnek a közéletben, illetve a gazdasági szférában. Ezek a védőintézkedések egyébként egészségtelen, „üvegházi” légkört teremtettek az oroszok számára. Végre (de hány évtized után is?) a kormány hozzákezdett az agrárium fejlesztését célzó intézkedések megvalósításához, amelyek valódi *jogegyenlőséget* teremthettek a társadalmi osztályok és a nemzetiségek között. A fejlődés megszüntette volna az oroszok félelmét a zsidóktól, és végleg feloldotta volna a zsidókat sújtó valamennyi korlátozást.

Sztolipinnak – számos zsidó részvénytársaság, vállalat, koncesszió és bányaüzem bevonásával – szándékában állt felhasználni a zsidó tőkét az orosz gazdaság élénkítéséhez. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a dinamikus és erős magánbankok, csekély számuk és szoros kapcsolatrendszerük erejével, gyakran a versengés helyett inkább megegyeznek egymással. Ezt a jelenséget a „hitel államosításával”, vagyis a nemzeti bank szerepének megerősítésével kívánta ellensúlyozni. Segélyalapot hozott létre olyan energikus parasztgazdák részére, akik más módon nem tudtak hitelhez jutni.

Sztolipin másik politikai gondolata szerint, ha a zsidók elnyernék az egyenjogúságot, akkor azokat a zsidókat, akik alapjában véve nem hajlamosak forradalomra, elszakítaná a

forradalmi pártoktól. (Többek között azzal érvelt, hogy helyi szinten bevett gyakorlat, hogy a hétköznapi életben sokféleképpen korlátozott jogok miatt csúszópénzzel igyekeznek megkerülni a törvény, ami az államgépezetben a korrupció elterjedéséhez vezet.)

A fanatizmustól nem elvakult zsidók pontosan látták, hogy a korlátozások fenntartása, valamint a jobboldali körök egyre hevesebb – de valójában a tehetetlenségüket jelző – támadásai ellenére is, a zsidók helyzete ezekben az években egyre javult, és ez előrevetítette az egyenjogúság szükségszerű elnyerését.

Mindössze néhány ével később, két neves, a „nagy forradalom” miatt emigrációba kényszerült zsidó személyiség így elmélkedett a forradalom előtti Oroszországról.

Egyikük, az autodidakta[332] Joszif Menaszjevics Bikerman rendkívüli erőfeszítések árán emelkedett ki a nyomorból. Harmincéves korában magánúton érettségizik, majd harmincöt évesen szerez egyetemi diplomát. Aktívan részt vett a felszabadítási mozgalomban, és a cionizmust mindig is illuzórikus álomnak tekintette. Ötvenöt év tapasztalatának birtokában az alábbiakat vetette papírra: „A májusi rendszabályok (1882) és más hasonló törvényi előírások, a letelepedési övezet és a *numerus clausus*, valamint Kisinyov és Belosztok ellenére is szabad ember voltam, és annak is éreztem magam. A lehetőségek széles tárháza állt nyitva előttem és sokféle területen tevékenykedhettem. Gazdagodhattam anyagi és szellemi téren egyaránt, harcolhattam a helyzetem javításáért, és erőt gyűjthettem a harc folytatása előtt. A kor és a zsidók nyomására a korlátozások… folyamatosan csökkentek, és a háború az egyenlőtlenség utolsó bástyáját is jócskán kikezdte. Még 5-15 évet kellett volna várni a törvény előtti teljes egyenlőség megvalósulásáig, és ez már nem volt soknak tekinthető.” [67]

A Bikerman korosztályához tartozó Danyil Szamojlovics Paszmanyik egészen más elveket vallott, és az élete is nagyon különbözött Bikermanétól. Paszmanyik meggyőződéses cionista, orvos (egy ideig a genfi orvosi

[332] *Autodidakta (görög):* ismereteit, tudását önképzéssel elsajátító.

egyetem tanára), esszéíró és politikus, aki Bikermannal egy időben – és szintén az emigrációban – a következőket írta: „A cári rezsim alatt a zsidók összehasonlíthatatlanul jobban éltek, és bárki bármit mondjon is, a zsidók életkörülményei a háború előtt – anyagi és egyéb téren is – kitűnőek voltak. Politikai jogfosztottságunk ellenére intenzív tevékenységet folytathattunk nemzeti és kulturális értékeink megőrzéséért, miközben a korábbi állandó nyomor fokozatosan megszűnt.” [68] – „A zsidók tömegeit érintő krónikus gazdasági pangás napról napra csökkent, és fokozatosan felváltotta az anyagi jólét még azzal együtt is, hogy több tízezer zsidót deportáltak esztelenül a frontszakaszok mögötti területekről. A hitelszervezetek statisztikái... a legjobb bizonyítékai az oroszországi zsidók gazdasági fejlődésének az államcsínyt megelőző évtizedben. Kulturális téren is hasonló volt a fellendülés. A rendőri rezsim ellenére – amely azonban maga volt a megtestesült szabadság a jelenlegi bolsevik Csekához képest – virágoztak a különféle zsidó kulturális intézmények. A széles körű tevékenységet folytató szervezetekben aktív alkotómunka folyt, és a további]ellátások is nagyszerűnek tűntek.” [69]

Az orosz cári rendszerben, alig több mint egy évszázad alatt, 1800 és 1914 között a zsidó közösség (a Lengyel Királyságot is figyelembe véve) létszáma megnyolcszorozódott. Azaz 820 ezerről több mint 5 millióra nőtt, miközben több mint másfél millióan az emigrációt választották. [70] Az utolsó 90 évben a zsidók száma három és félszeresére emelkedett (1,5 millióról 5.250.000-re), miközben a birodalom összlakossága (az új területekkel együtt) csak két és félszeresére nőtt.

Mindezek ellenére a zsidókat továbbra is megszorítások sújtották, ami az oroszellenes propagandát is tovább táplálta az Egyesült Államokban. Sztolipin azt remélte, hogy megfelelően tálalt *magyarázattal* véget vethet ennek. Éppen ezért neves újságírók kíséretében meghívta Oroszországba az amerikai kongresszus tagjait, hogy a helyszínen győződhessenek meg az ottani állapotokról. A helyzet azonban 1911 őszére már annyira elmérgesedett, hogy az Egyesült Államok felmondta a két ország között immár nyolcvan éve fennálló kereskedelmi egyezményt. Sztolipin ekkor még nem tudta, milyen sorsdöntő hatása is

lesz Wilson szenvedélyes felszólalásának (aki egyébként néhány évvel később, a békekötés során még nagyobb szerephez jut majd), illetve az amerikai kongresszus egyöntetű állásfoglalásának. Sztolipin, az első világháborút megelőző évtized meghatározó egyénisége számára egyszerűen nem maradt idő arra, hogy kellőképpen értékelje a kialakult helyzetet. A politikust 1911 szeptemberében meggyilkolta egy anarchista.

Miniszterelnöki működése alatt Sztolipin irányvonalát nemcsak a kadetek támadták hevesen, hanem a szélsőjobboldal is. A képviselők pedig pártállásra való tekintet nélkül meghurcolták nevét a nyugati kormányzósági *zemsztvó*k reformjáról szóló törvény miatt.

Az első orosz kormányfő életét, aki – az uralkodó húzódozása ellenére is – tisztességesen foglalkozott a zsidók egyenjogúsításának kérdésével és megkísérelte annak megoldását, a sors iróniája folytán éppen zsidó kéz oltotta ki.

Hát, igen. Ilyen a középút sorsa...

Egyébként kisebb-nagyobb forradalmi csoportok felbujtására korábban már hét sikertelen merényletet is elkövettek Sztolipin ellen. A sikeres akció azonban ennek ellenére egy magányos merénylő nevéhez fűződik.

A nagyon fiatal Bogrov szellemileg még nem volt elég érett ahhoz, hogy megértse Sztolipin szerepének politikai jelentőségét. Gyerekkorától megtapasztalta azonban a zsidók jogfosztottságának mindennapos, megalázó következményeit. Családja, környezete és saját élményei pedig ébren tartották benne a cári hatalom gyűlöletét. Az ideológiai szempontból igen ingatagnak tűnő kijevi zsidó körökben senki sem volt hálás Sztolipinnak azért, hogy megkísérelte feloldani a zsidókat sújtó korlátozásokat. Bár a leggazdagabbakat talán megérintette ez az érzés, de ezt jól ellensúlyozta az 1905-1906-os forradalom elleni kemény fellépésének az emléke, illetve a „hitel államosítására” irányuló törekvései, amelyek nyíltan versenybe szálltak a magántőkével. A kijevi zsidó körök (valamint a szentpétervariak is, ahol a későbbi gyilkos szintén megfordult) oly mértékben a szélsőséges radikalizmus *bűvkörében* éltek, hogy a fiatal Bogrov nemcsak jogának,

hanem szinte kötelességének tekintette Sztolipin meggyilkolását.

Az alábbi példa is jól mutatja, mennyire erős volt ez a hatás. A társadalmilag felemelkedett idősebb Bogrov kapitalista üzlete virágzik a meglévő rendszerben. Ugyanakkor az ifjabb Bogrov e rendszer megsemmisítésére törekszik. A merénylet után azonban az apa nyilvánosan kijelenti, hogy büszke fiára.

Valójában Bogrov nem is annyira elszigetelt. Olyan körökben is diszkrét tapsot kap, amelyek hajdanán rendíthetetlen hűséggel viseltettek a rendszer iránt.

Azt a lövést, amely véget vetett annak a reménynek, hogy Oroszország valaha is kigyógyul bajaiból, akár magára a cárra is leadhatták volna. Bogrov azonban lehetetlennek tartotta ezt, mert (ahogyan ő fogalmazott) „az zsidóüldözést válthatott volna ki, és káros következményekkel járhatott volna a zsidók jogi helyzetét illetően”. A miniszterelnök meggyilkolásának viszont nem lenne ilyen hatása – gondolhatta Bogrov, és igaza is volt. Abban viszont súlyosan tévedett, amikor azt hitte, hogy tettével javíthat az oroszországi zsidók sorsán.

M. Mensikov pedig, aki addig szemrehányásokkal illette Sztolipint a zsidóknak tett engedmények miatt, így siránkozott annak halálakor: meggyilkolták a mi nagy emberünket, a másfél évszázad óta legjobb politikai vezetőnket, és a gyilkos ráadásul zsidó! Zsidó, aki arcátlanul lelőtte Oroszország miniszterelnökét! „A kijevi lövést... vészjelzésnek kell tekintenünk... a helyzet nagyon súlyos... nem szabad bosszúért kiáltanunk, de ellen kell végre állnunk!” [71]

És mi történt a „reakciós Kijevben”, ahol oly sok zsidó élt? Már a merényletet követő órákban tömeges pánik lett úrrá a zsidókon, akik megkezdték a város elhagyását. Egyébként a „zsidók nemcsak Kijevben rettegtek, hanem a letelepedési övezet legtávolabbi részein, sőt egész Oroszországban is”. [72] Az orosz nacionalisták klubjának szándékában állt olyan petíciót beterjeszteni, amely a zsidók Kijevből való kiűzését követeli (de ez megmaradt a szándék szintjén). Pogromnak azonban még csak az előjele sem látszott. Galkin, a „kétfejű sas” ifjúsági szervezet

elnöke ugyan a belbiztonsági szolgálat helyi hivatalának szétverésére és a zsidók megverésére szólított fel, de őt azonnal semlegesítették. Az új miniszterelnök, Kokovcov azonnali hatállyal visszarendelte a városba az összes kozákezredet (éppen távoli hadgyakorlaton vettek részt), és valamennyi kormányzónak rendkívül erélyes hangú táviratot küldött. Ebben arra utasította őket, hogy minden eszközzel, ha kell erőszakkal is, akadályozzák meg a pogromokat.

Nagyobb létszámú csapatokat vontak össze, mint a forradalom idején. (Szliozberg szerint ha 1911 szeptemberében kitört volna a pogrom, „Kijevben olyan szörnyű mészárlásra került volna sor, mint Bogdan Hmelnickij idején”.) [73]

Így tehát sehol Oroszországban nem fordult elő pogrom. (Ennek ellenére sokan és sokszor leírták, hogy a cári hatalomnak mindig is az volt a leghőbb vágya, hogy zsidóellenes pogromot szervezzen.)

Vitathatatlan, hogy a közrend fenntartása az állam elsődleges feladatai közé tartozik, és ha ezt ellátja, nem várhat érte hálát. Az a tény azonban, hogy ebben a szélsőséges helyzetben – amit a kormányfő meggyilkolása okozott –, az állam képes volt megakadályozni a pogromot, amitől a zsidóság annyira rettegett – még ha futólag is –, ez említést érdemelt volna. Mégsem hangzott el semmi *ilyesmi*, és senki sem beszélt *erről*.

Nehéz elhinni, de a kijevi zsidó közösség nyilvánosan nem ítélte el ezt a gyilkosságot, és sajnálkozását sem fejezte ki. Ellenkezőleg. Bogrov kivégzése után, számos zsidó egyetemi hallgató és leánynövendék kihívó módon gyászruhát hordott.

És az oroszok ezt megjegyezték. Például V. Rozanov 1912 decemberében így ír. „Sztolipin (meggyilkolása) után valami összetört bennem, és megváltozott a viszonyulásom (a zsidókhoz). Vajon orosz ember meg merte volna ölni valaha is Rothschildot vagy bármely másik »nagy emberüket«?” [74]

Ha történelmi szemszögből vizsgáljuk a történteket, két nyomós érv is szól amellett, hogy Bogrov tettét nem

írhatjuk az „internacionalista hatalmak” számlájára. Először is: egyszerűen nem erről volt szó. Nemcsak testvérének könyve [75], hanem más, semleges források is arra utalnak, hogy Bogrov valóban hitt abban, hogy tettével hozzájárulhat a zsidóság sorsának javításához. Másodszor: a felelős magatartáshoz az is hozzátartozik, hogy nem megyünk el a történelem kínos epizódjai mellett, hanem alaposan megvizsgáljuk és elítéljük azokat. Ha azonban letagadjuk létezésüket és mossuk kezeinket, nagyon szűklátókörűen járunk el.

Márpedig ez történt szinte rögtön az esemény után. Az októbristák 1911 októberében interpellációt[333] intéztek az állami dumához Sztolipin meggyilkolásának homályos körülményeivel kapcsolatban. Nyisszelovics képviselő azonnal tiltakozott: Miért *nem titkolták el* az októbristák interpellációjukban, hogy Sztolipin gyilkosa zsidó volt? Ez antiszemitizmus – jelentette ki.

Nekem is kijutott ebből a hihetetlen és súlyos vádból. Hetven évvel később az Egyesült Államok zsidó közössége számon kérte rajtam, miért *nem titkoltam el*, hogy Sztolipin gyilkosa zsidó volt. Nem számított, hogy a lehető legalaposabban igyekeztem leírni az eseményeket. Nem számított az sem, hogy Bogrov zsidósága milyen szerepet játszott tettének indokai között. A tény *el nem titkolása* antiszemitizmusomról árulkodott!

A dumában Gucskov méltóságteljes választ adott: „Úgy gondolom, Bogrov tettében sokkal több az antiszemitizmus. Azt javasolnám Nyisszelovics képviselő úrnak, hogy előbbi szenvedélyes szavait ne hozzánk, hanem hittársaihoz intézze, és vesse latba minden ékesszólását annak érdekében, hogy két gyűlöletes szakmától tartsák távol magukat! Ne legyenek se a titkosrendőrség kémei, se terroristák! Ezzel sokkal nagyobb hasznára lenne közösségének!” [76]

De miért is várnánk el, hogy a zsidók megemlékezzenek a történtekről, amikor maga az orosz történelem is hagyta, hogy ez a gyilkosság úgy homályosuljon el, mint valami jelentéktelen esemény, vagy

[333] *Interpelláció (latin):* valamely üggyel kapcsolatban a parlamentben írásban előterjesztett írásbeli kérdés a kormányhoz.

mellékes és elhanyagolható szennyfolt. Csak a 80-as években kezdtem visszahozni a feledésből, hetven éven át illetlenségnek számított még csak felidézni is.

Az évek multával bizonyos események és azok jelentése új megvilágításba kerül.

Többször elmélkedtem már a történelem szeszélyein, a *következmények kiszámíthatatlanságán*, és itt a tetteink következményeire gondolok. II. Vilmos Németországa utat nyitott Leninnek, hogy tönkretegye Oroszországot, majd huszonnyolc ével később Németország vált megosztottá fél évszázadra. – Lengyelország 1919-ben segítette a bolsevikok megerősödését az azok számára oly nehéz 1919-es esztendőben, a fehérek[334] mielőbbi csatavesztése érdekében. Majd megszenvedte 1939-et, 1944-et, 1956-ot és 1980-at. Milyen buzgón segítette az akkori részleges szabadságjogait elviselhetetlenül kevésnek érző, Oroszországhoz tartozó Finnország az orosz forradalmárokat, hogy azután cserébe negyven éven át tűrje a politikai megaláztatásokat („finlandizálás”) [335]. Anglia 1914-ben meg akarta törni – a világpolitika színpadán vetélytárs – Németország hatalmát, de ő vesztette el nagyhatalmi helyzetét, és egész Európa romokban hevert. Petrográdban a kozákok megőrizték semlegességüket februárban és októberben egyaránt, majd egy évvel később népirtást indítottak ellenük (aminek a petrográdi kozákok közül is sokan áldozatul estek). A baloldali eszerek 1917 júliusának első napjaiban közeledtek a bolsevikokhoz, majd a kiszélesített program alapján „látszatkoalícióra” léptek. Egy évvel később úgy tiporták el őket, ahogyan egyetlen autokrácia sem tudta volna megtenni azt.

---

[334] *Fehérek:* a bolsevikok 1917. októberi hatalomátvételét követően kialakult nemzeti és monarchikus katonai mozgalmak elnevezése. A „vörös” bolsevikok ellen harcoló tiszti különítményeiket fehér gárda néven említették. Egyik vezetőjük, Kolcsak admirális hadserege 1919 tavasza táján 300 ezer jól Felszerelt katonából állt.

[335] *Finlandizálás:* (finlandizáció) Finnország története során hosszú ideig nem volt önálló állam: előbb svéd, majd orosz befolyni övezetbe tartozott, önálló politikát nem folytathatott. E helyzetéből ered a másodlagos befolyási övezetbe történő tartozás megnevezésére nevéből képzett elnevezés.

A távoli következményeket soha senki sem láthatja előre. Csak úgy óvhatjuk meg magunkat az ilyen hibáktól, ha hagyjuk, hogy az isteni erkölcs irányítson bennünket. Ahogy a közmondás mondja: „Aki másnak vermet ás, maga esik bele.”

Eszerint Sztolipin meggyilkolása Oroszországra nézve ugyan kegyetlen következményekkel járt, a zsidók sem húztak hasznot belőle.

Tény, hogy mindenki a maga módján értelmezi a dolgokat, de – a történelem főbb eseményeit tekintve – jómagam megdöbbenek a következmények kiszámíthatatlanságán.

Bogrov megölte Sztolipint azt gondolván, hogy ezzel a kijevi zsidókat védi meg az elnyomástól. Sztolipint egyébként az uralkodó eltávolította volna a hatalomból, de egészen biztosan vissza is hívta volna 1914-1916-ban. Hiszen rajta kívül nem volt más alkalmas ember a kormányzásra. Ez esetben viszont sem a háború, sem a forradalom nem ért volna olyan siralmas véget. (Már amennyiben Sztolipin miniszterelnöksége alatt az ország egyáltalán belement volna a háborúba.)

A történelem első mozzanata: Sztolipint megölik, Oroszország kimerül a háborúban, és meghajol a bolsevik erőszak előtt.

Második mozzanat: bármilyen kegyetlenek voltak is a bolsevikok, még a cári hatalomnál is sokkal alkalmatlanabbnak bizonyultak a kormányzásra. Negyedszázaddal később Oroszország felét, így Kijevet is átengedték a németeknek.

Harmadik mozzanat: a nácik könnyen elfoglalták Kijevet, és megsemmisíttették a zsidó közösséget.

Megint Kijev, megint szeptember, de ezúttal harminc évvel Bogrov merénylete után.

És még mindig Kijevben, még mindig 1911-ben, hat hónappal Sztolipin meggyilkolása előtt kezdődött a Bejlisz-ügy (*vö.*: következő oldalak). Jó okunk van azt feltételezni, hogy Sztolipin alatt az igazságszolgáltatást nem érte volna ekkora megszégyenülés. Engedjenek meg egy példát! Tudjuk, hogy amikor egyszer Sztolipin a belbiztonsági

szolgálat iratait vizsgálta, rábukkant egy „A zsidók titkai” címet viselő feljegyzésre. Ez a „nemzetközi zsidó összeesküvésről” szólt (ami megelőlegezte a jegyzőkönyveket)[336]. A következő módon véleményezte. „Talán van benne logika, de elfogultság is. ... A kormány részéről ezzel kapcsolatban bármely ellenintézkedés teljességgel megengedhetetlen.” [77]

Ebből következik, hogy a „cári kormány hivatalos ideológiája sohasem épülhetett a »jegyzőkönyvekre«.” [78]

A Bejlisz-perről sok ezer oldalt írtak már. Ha valaki ma alaposan tanulmányozni szeretné a nyomozás, a közvéleményt befolyásoló kampány, valamint a per útvesztőit, akkor arra legalább néhány évet rá kell szánnia. Ez azonban túllépné könyvem kereteit. Húsz évvel az esemény után, a szovjet rezsim idején, a rendőrség napi jelentést adott ki a per lefolyásáról [79], amelyet ajánlunk az érdeklődők figyelmébe. Természetesen a tárgyalások gyorsírással készített beszámolóinak teljes szövegét is kiadták, és akkor még nem szóltunk a sajtóban megjelent cikkekről.

A kijevo-szofijszki egyházi tanintézmény tizenkét éves tanulója, Andrej Juscsinszkij brutális gyilkosság áldozata lesz. Az elkövetés módja nem szokványos. A holttesten található negyvenhét szúrásnyom tanúsítja, hogy a tettes rendelkezett anatómiai ismeretekkel. A szúrások az áldozat halántékát, nyaki vénáját és ütőerét, máját, veséit, tüdejét és szívét érték. Azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy élve elvérezzen, ráadásul – mint a vérnyomokból megállapították – álló helyzetben (természetesen megkötözték és betömték a száját). Ez csak rendkívül ügyes bűnöző műve lehetett, akit bűntársak segítettek. A holttestet csak egy héttel később fedezték fel a Zajcev gyárának területén lévő barlangban, a gyilkosságot azonban máshol követték el.

Az első vádak nem rituális okokról szólnak, de ez hamarosan megváltozik. Amikor a történteket összefüggésbe hozzák a zsidó húsvét kezdetével és (a zsidó) Zajcev telkén épülő, új zsinagógával. A gyilkosság elkövetése után négy hónappal letartóztatják a 37 éves Menahem Mendel Bejliszt, Zajcev gyárának alkalmazottját.

---

[336] A cion bölcseinek jegyzőkönyvei című hírhedt hamisítvány.

Jóllehet a vád nem rendelkezik ellene terhelő bizonyítékkal. Hogyan fordulhatott ez elő?

A nyomozást a kijevi bűnügyi rendőrség végezte, amely méltó párja a belbiztonsági szolgálat azon kijevi részlegének, amely belebonyolódott a Bogrov-ügybe, és ezzel Sztolipin vesztét okozta (*vö.*: 9. fejezet). A munkát két jelentéktelen hivatalnokra, Miscsukra és Kraszovszkijra bízták, akik ugyanolyanok voltak, mint Bogrov felügyelőtisztje, Kuljabko. Ráadásul munkatársaik is teljesen hasznavehetetlennek bizonyultak (eltakarították a havat a barlang elől, hogy a testes rendőrfőnök könnyebben megközelíthesse azt, és ezzel megsemmisítették a gyilkosok esetleges nyomait). De ami még rosszabb, a két nyomozó versengeni kezdett egymással azon, hogy melyikük leplezi le a bűnöst, és melyikük állít fel jobb tényállást. A dolog odáig fajult, hogy képesek voltak hátráltatni egymás munkáját, megzavarni a nyomozást, nyomást gyakorolni a tanúkra, vagy akár letartóztatni a vetélytárs informátorát. Kraszovszkij még azt is megtette, hogy elmaszkírozta a gyanúsítottat, mielőtt tanúval szembesítette! Ez a nyomozásparódia úgy zajlott, mintha valami jelentéktelen bűnüggyel álltak volna szemben. Az, hogy fontos ügyről van szó, fel sem merült senkiben. rímikor két és fél évvel később végül megkezdődött a per, Miscsuk már Finnországban tartózkodott, hogy ne vádolhassák meg tárgyi bizonyítékok meghamisításával. Kraszovszkij egyik fontos munkatársa szintén eltűnt, ami pedig őt magát illeti, miután hivatalából elmozdították, átállt a másik táborba, és immár Bejlisz ügyvédeinek dolgozott.

Csaknem két éven keresztül különböző, elhibázott változatok követték egymást. Sokáig az áldozat családját vádolták, majd véglegesen tisztázódott, hogy nincs közük az ügyhöz. Egyre világosabbá vált, hogy az ügyészség Bejlisz megvádolása és perbe fogása felé tart.

Bejliszt azért vádolták gyilkossággal, mert zsidó volt, miközben az ellene felhozott bizonyítékok igencsak vitathatóak voltak. Hogyan volt lehetséges a XX. században úgy felfújni egy pert, hogy az rövid időn belül egy egész népet veszélyeztessen? A per túlnőtt Bejlisz személyén, és ténylegesen átalakult az egész zsidó nép elleni vádaskodássá. Innentől a nyomozás, majd a per felfokozott

légkörben zajlott. Az ügy nemzetközi méreteket öltött, és elérte egész Európát, majd Amerikát is. [korábban a rituális gyilkossági perek főleg katolikus közeget érintettek: Grodno (1816), Velizs (1825), a Blondesz-ügy Vilniuszban (1900), a grúziai kutaiszi ügy (1878), a moldáviai dubosszari ügy (1903). Oroszországban csak a Szaratov-ügy fordult elő 1856-ban. Szliozberg azonban hangsúlyozza, hogy a Szaratov-ügynek is katolikus gyökerei voltak, míg a Bejlisz-ügyben az a rablóbanda, amelyet egy ideig gyanúsítottak, lengyelekből állt, a perhez kijelölt rituális gyilkossági szakértő katolikus volt, és Csaplinszkij ügyész szintén lengyel.] [80]

A vizsgálat nyomán készült indítvány annyira hiteltelen volt, hogy a kijevi vádtanács csak 3:2 arányban fogadta el. Miközben a monarchista jobboldal széles körű sajtókampányba kezdett, Puriskevics ezt mondta az állami dumában 1911 áprilisában: „Nem vádoljuk az egész zsidóságot, de igazságért kiáltunk” ebben a különös és titokzatos bűnügyben. „Létezik-e olyan zsidó szekta, amely magasztalja a rituális gyilkosságokat...? Ha vannak ilyen fanatikusok, meg kell bélyegezni őket.” Ami minket illet, „számos saját szektánk ellen küzdünk Oroszországban”. [81]

Ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy szerinte a duma a sajtótól való félelmében eltussolja majd az ügyet. A per kezdetekor a jobboldali nacionalista Sulgin a hazafias szellemű *Kijevszkije Vedomosztyi* hasábjain a bíróság „szánalmas felkészületlensége” miatt ellenezte a per lefolytatását (amiért a szélsőjobb megvádolta, hogy eladta magát a zsidóknak). Tekintettel azonban a gyilkosság különösen brutális voltára, senki sem merte visszavonni a vádat, és új nyomozás lefolytatását elrendelni.

A másik oldalon a liberális-radikális körök is kampányba kezdtek, ami nemcsak az orosz, hanem az egész világsajtóban is teret kapott. A feszültséget már nem lehetett lecsillapítani, és azt tovább szította a vád részrehajlása, ami oda vezetett, hogy nemsokára már a tanúkat is támadták. V. Rozanov szerint az ügyben megszűnt minden mértéktartás, és ez különösen igaz a zsidó sajtóra. „A zsidó vaskéz Pétervárott... lesújt tisztes professzorokra, az állami duma tagjaira és írókra...” [82]

Az utolsó kísérletek, hogy a nyomozást helyes vágányra tereljék, nem jártak sikerrel. A Zajcev gyára mellett található istálló – amellyel Kraszovszkij eleinte nem foglalkozott, majd a bűntény feltételezett színhelyévé lépett elő – leégett két nappal azelőtt, hogy a ráérősen dolgozó nyomozók átvizsgálták volna. Brazul-Bruskovszkij (lelkes újságíró) külön nyomozást folytatott az ügyben a hivatalából időközben felmentett Kraszovszkij segítségével. (Emlékeztetnünk kell arra, hogy a Boncs-Brujevics[337] által kiadott brosúra megvesztegethetőséggel vádolta Brazult.) [83] Ők úgy gondolták, hogy a gyilkosságot valószínűleg az alvilághoz közel álló Vera Cseberjak követte el, akinek gyerekei ismerték Andrej Juscsinszkijt. A nyomozás hosszú hónapjai alatt a két Cseberjak fiú homályos körülmények között meghalt. Vera azzal vádolta Kraszovszkijt, hogy megmérgezte őket, Brazul és Kraszovszkij szerint viszont Vera ölte meg a saját gyerekeit. Végül is Kraszovszkijék azt képviselték, hogy Juscsinszkijjal maga Cseberjak végzett, és tettét rituális gyilkosságnak álcázta. A nő ellenben azt állította; hogy Margolin ügyvéd 40 ezer rubelt ajánlott fel neki, ha magára vállalja a bűncselekményt. A per során az ügyvéd ezt tagadta, bár hűtlen kezelésért már egyszer megbüntették.

Ha megkísérelnénk kibogozta e szövevényes bírósági ügy valamennyi szálát, még nehezebben értenénk, miről van szó. (Megjegyezzük, hogy az ügybe belekevertek olyan „meszticeket”[338] is, akiknek egyaránt közük volt a forradalomhoz és a titkosrendőrséghez. Ennek kapcsán meg kell említenünk a csendőrségi ezredes Pavel Ivanov ellentmondásos szerepét és különös viselkedését a per alatt. A törvény ellenére segített a már halálra ítélt Bogrovnak abban, hogy új változattal álljon elő Sztolipin meggyilkolásának okairól. Ebben Bogrov a teljes felelősséget a belbiztonság szerveire hárította, amelyben maga Ivanov is szolgált.) A teljesen felzaklatott légkör orkánszerű nyomást gyakorolt a leendő bírósági eljárásra. Egy hónapig tartott 1913 szeptember-októberében, és rendkívül nehézkesen zajlott. A perre 213 tanút idéztek be

---

[337] Vlagyimir Boncs-Brujevics: (1873-1955), Leninhez közel álló szociológus, kiadó és publicista, a Pravda munkatársa, vallási kérdések szakértője.

[338] *Mesztic:* itt: mindkét oldalhoz tartozó.

(185 jelent meg), és a jelenlévő felek manőverei tovább lassították az eljárást. Vipper ügyész nem volt képes ellenállni a kitűnő ügyvédeknek – Gruzenberg, Karabcsevszkij, Maklakov, Zarudnyij –, akik rendszeresen követelték, hogy a baklövéseit vegyék jegyzőkönyvbe, mint például, hogy a per lefolytatását a „zsidó arany” hátráltatja. A zsidók (általában) „csak nevetnek rajtunk. Nézzétek, elkövettünk egy bűntényt, de senki sem mer majd felelősségre vonni minket”! [84] (Nem meglepő, hogy Vipper a per alatt fenyegető leveleket kapott – némelyekre kötélhurkot rajzoltak. De nem csak neki volt oka féltenie az életét, hanem a magánvádlóknak, a vád szakértőjének és valószínűleg a védelem ügyvédjeinek, sőt, még az esküdtek vezetőjének is.) A per körül nagy volt a felhajtás, adták-vették a belépőket a tárgyalásokra, és Kijev minden tanult embere lázban égett. Az utca emberét azonban hidegen hagyták az események.

Részletes orvosi szakvélemények hangzottak el, több professzor ismertette egymástól eltérő álláspontját arról, hogy Juscsinszkij életben lehetett-e még az utolsó szúráskor, és milyen szenvedéseken mehetett keresztül. A per középpontjában azonban az a tudományos, teológiai szakvélemény állt, amely azt vizsgálta, hogy elképzelhető-e rituális gyilkosság elkövetése a zsidóknál, és a világ is erre összpontosította figyelmét. [85] A védelem a hebraisztika[339] olyan elismert szaktekintélyeihez fordult, mint Maze rabbi, a Talmud szakértője. Trojckij professzor, az ortodox egyház kijelölt szakértője, a szentpétervári teológiai akadémia tanára beszámolójában visszautasította azt a vádat, hogy a zsidóknál lehetséges lenne ilyen véres cselekmény. Hangsúlyozta továbbá, hogy az ortodox egyház soha nem hangoztatott ilyen vádakat, szemben a katolikusokkal. (Később Bikerman emlékeztetett arra, hogy a cári Oroszországban maga a rendőrség cáfolta „szinte évente” azokat a híreszteléseket, amelyek szerint a zsidó húsvétkor keresztény vér folyik. „Máskülönben nem több tízévente egyszer fordult volna elő »rituális gyilkossági ügy«, hanem évente.” 186])

---

[339] *Hebraisztika (latin):* a héber nyelvel és irodalommal, valamint a zsidó műveltséggel és történelemmel foglalkozó tudományág.

A vád által beidézett első számú szakértő Pranajtisz katolikus pap volt. A nyilvános vita elnyújtása érdekében az ügyészek azt kérték, hogy vizsgálják meg a korábbi rituális gyilkossági ügyeket is, de a védelemnek sikerült megakadályoznia a kérelem elfogadását. Az arról folyó viták, hogy rituális gyilkosságról van-e szó vagy sem, csak tovább hevítették a per által világszerte kiváltott indulatokat.

A vádlott ügyében azonban mindenképpen ítéletet kellett hozni, és ez a feladat a „kötött mellényes és orosz inges” parasztokból, két-három hivatalnokból és két kispolgárból nagy nehezen összehozott esküdtszékre hárult. Az egy hónapig tartó per kimerítette őket, és néhányuk orvosi segítségre is szorult. Gyakran elaludtak a periratok felolvasásakor, kérték a per lerövidítését, illetve négyen kérelmezték, hogy annak befejezése előtt hazatérhessenek.

Ettől függetlenül az esküdtek a periratok alapján hozták meg ítéletüket. Mivel a vádak nem bizonyultak megalapozottnak és bizonyítottnak, Bejliszt felmentették.

Más nem történt. Nem indítottak újabb nyomozást a bűnösök kézre kerítésére, és ez a különös és tragikus gyermekgyilkosság felderítetlen maradt.

Ehelyett – az orosz puhányság hagyományai szerint – kápolnát akartak építeni (némi tüntető jelleggel) ott, ahol Juscsinszkij holttestét megtalálták. A reakciósnak ítélt terv azonban számos tiltakozást váltott ki, és Raszputyin lebeszélte a cárt a kérés teljesítéséről. [87] A közvéleményt egy éven át lázban tartó nyomasztó és rosszul levezényelt pert okkal tartották az igazságszolgáltatás Csuzimájának.[340] Az európai sajtóban az is megjelent, hogy az orosz kormány harcot kezdeményezett a zsidó nép ellen, de nem a zsidók voltak a vesztesek, hanem maga az orosz állam sorsa veszett oda.

Ami a zsidókat illeti, a felkorbácsolt indulatok lehetetlenné tették, hogy az ügy okozta sérelmet valaha is megbocsássák az orosz monarchiának. Az a tény, hogy a jog végül győzedelmeskedett, nemigen befolyásolhatta érzelmeiket.

---

[340] Célzás az Oroszország által elszenvedett szörnyű tengeri vereségre az orosz-japán háborúban (1905. május 27-28.).

Mindamellett tanulságos lenne összehasonlítani a Bejlisz-pert a vele egy időben zajló, nagy visszhangot kiváltó Frank perrel (1913-1915), amelyre az egyesült államokbeli Atlantában került sor. A zsidó Leo Frankot szintén gyerekgyilkossággal (egy kislány megerőszakolásával és megölésével) vádolták, és a terhelő bizonyítékok itt is nagyon vitathatók voltak. Frankot kötéláltali halálra ítélték, majd a felülvizsgálati eljárás alatt a felfegyverzett tömeg elhurcolta a börtönből és felakasztotta. [88] Az összehasonlítás az *egyedi eset* szempontjából Oroszország javára dől el, ugyanakkor a Leo Frank ügynek nem volt akkora visszhangja a közvéleményben, és nem emlegették szégyenfoltként.

Íme a Bejlisz-ügy epilógusa:

„Miután szélsőjobboldali csoportok megfenyegették, Bejlisz családjával együtt Oroszországból Palesztinába távozott, majd 1920-ban az Egyesült Államokban telepedett le.” Természetes halállal halt meg hatvanéves korában New York közelében. [89]

Scseglovitov igazságügy-minisztert (aki bizonyos források szerint „azt az utasítást adta, hogy az ügyet rituális gyilkosságként kezeljék” [90]) a bolsevikok kivégezték.

Vera Cseberjak perére 1919-ben került sor, és nem a cárizmus gyűlölt perrendtartása szerint zajlott, hanem a Cseka kijevi épületében mindössze negyven perc alatt (népi esküdtszékről szó sem volt!). A Cseka egyik tagja, akit a fehérek még abban az évben elfogtak, azt vallotta, hogy „Vera Cseberjakot *kizárólag zsidó csekisták* – köztük Szorin – hallgatták ki” (Bluvstejn csekista elnökletével). Fajerman parancsnok „megalázó módon bánt vele, letépte a felső ruháit, és pisztolycsővel ütötte. ...Cseberjak ezt mondta: »Azt tehetnek velem, amit akarnak, de nem változtatom meg a vallomásom. ...Amit a Bejlisz-per során állítottam, nem kényszer vagy megvesztegetés hatására mondtam«.” A helyszínen agyonlőtték. [91]

Az időközben szovjet hivatalnokká előlépett Vippert 1919-ben Kalugában letartóztatták, majd a moszkvai forradalmi törvényszék elé állították. A bolsevik ügyész

Krilenko a következőket mondta. „Tele-intettel arra, hogy tényleges veszélyt jelent a köztársaságra nézve... legyen egy Viperrel kevesebb az élők sorában!” (Ez a feketehumor arra utalt, hogy a középkorral foglalkozó történész, R. Vipper még életben volt.) Mindazonáltal a törvényszék beérte Vipper száműzésével „koncentrációs táborba... a kommunista rendszer végleges megszilárdulásáig.” [92] Hogy azután mi történt vele, nem tudjuk.

Bejliszt azok az ukrán parasztok mentették fel, akiket azzal vádoltak, hogy részt vettek a zsidópogromokban a századfordulón. Ugyanők hamarosan elszenvedik majd a szövetkezetesítést, valamint az 1932-1933-as szándékosan okozott éhínséget. Ez utóbbiról a világsajtó sem számolt be, és nem rótták fel a rezsim bűnéül.

Íme ez is a történelem egy mozzanata...

11.
AZ ESZMÉLÉS KORA
avagy zsidók és oroszok az első világháború előtt

Oroszország még tíz évig elkerülte vesztét, így a legnagyobb orosz és zsidó elméletek maradt idejük arra, hogy a múltba tekintve különböző nézőpontból megvizsgálják közös életünk lényegét, és komolyan elgondolkozzanak a kultúra és a nemzeti sors kérdésein.

A zsidó nép az állandóan változó jelenben tört utat, miközben egy üstökös csóvájaként húzta maga mögött háromezer év diaszpóráját. Mindig tisztában volt azzal, hogy „nincsen önálló nyelve és területe, de vannak saját törvényei” (Szolomon Lure). A vallási és nemzeti összetartó erő révén megőrizte különbözőségét és sajátosságát a történelem feletti felsőbb gondviselés nevében. Vajon a XIX-XX. századi zsidók törekedtek-e arra, hogy azonosuljanak az őket körülvevő népekkel, és beolvadjanak közéjük? Tény, hogy az oroszországi zsidók életében a vallási öntudat és szokások központi jelentőséggel bírtak, így elszigeteltségük hosszabb ideig fennállt, mint máshol élő társaik esetében. A XIX. század végétől azonban éppen az oroszországi zsidó közösség volt az, amely kezdett megerősödni, gyarapodni és kibontakozni, és ezzel „a történelmi folyamatokra érzékeny orosz zsidóság az egész zsidóság újkori történetének meghatározó elemévé vált”. [1]

Az orosz gondolkodókat azonban zavarba ejtette a zsidók különállása, és számukra a XIX. században az volt a kérdés, hogyan lehet ezt *kiküszöbölni*. A zsidókkal mélyen rokonszenvező Vlagyimir Szolovjov az oroszok zsidók iránt tanúsított szeretetével kívánta legyőzni különállásukat.

Korábban Dosztojevszkij beszámolt arról, hogy milyen aránytalanul nagy dühöt váltottak ki egyes – valóban sértő, ám rendkívül mérsékelt – megjegyzései a zsidó népről: „Ez a düh ékes bizonysága annak, hogyan viszonyulnak a zsidók az oroszokhoz... és hogy a közöttünk lévő nézeteltérésekért talán nem kizárólag az oroszokat terheli felelősség.

Nyilvánvaló, hogy mindkét félben számos indíték gyülemlett fel az idők során, és nehéz lenne megmondani, melyik oldalon is van több.” [2]

Szintén a XIX. század végén J. Tejtel a következő megfigyelését közli velünk: „A zsidók többsége materialista. Erős bennük az anyagi javak megszerzésére iránti vágy, ami azonban teljesen háttérbe szorul, amint a belső »énről« vagy a nemzeti önérzetről van szó! Vajon a zsidó fiatalság tömegei – alak már egyáltalán nem gyakorolják a vallást, és gyakran anyanyelvüket sem beszélik –, miért nem tértek át az ortodox hitre? Amikor ezzel megnyíltak volna előttük az egyetemek és az anyagi javak elérhetőségének kapui. Miért nem tértek át akár a műveltség kedvéért is?” Hiszen „a tudományt és a felsőbb ismereteket a vagyonnál is többre értékelték”. Az tartotta vissza őket, hogy nem akarták szorongatott hittársaikat elhagyni. (Azt is hozzáteszi, hogy a külföldön tanulás sem bizonyult jó megoldásnak. „Az orosz zsidó egyetemisták nagyon rosszul érezték magukat Nyugaton. …A németországi zsidók nemkívánatos elemként tekintettek rájuk, megbízhatatlannak, hangoskodónak és rendetlennek tartották őket.” Ráadásul ez a hozzáállás nemcsak a német, „hanem a francia és svájci zsidókra is jellemző volt”. [3])

D. Paszmanyik megemlíti azokat a zsidókat, akik kényszer hatására hagyták el hitüket, és akikben ez csak tovább erősítette a hatalommal szembeni ellenérzést. (Az áttérést 1905-től megkönnyítették. Már nem volt kötelező az ortodox hit, elég volt keresztény hitre térni, és a protestantizmus sok zsidó számára elfogadhatóbb volt. Ez évben eltörölték azt a tilalmat is, ami szerint nem lehetett visszatérni a zsidó valláshoz. [4])

Egy másik szerző 1924-ben arra a keserű következtetésre jut, hogy a forradalmat megelőző évtizedekben nemcsak „az orosz kormány… sorolta be véglegesen a zsidó népet a haza ellenségei közé”, hanem „ami még rosszabb, számos zsidó politikai vezető is az ellenségek közé sorolta magát. Álláspontjuk radikalizálódott, és már nem tettek különbséget a »kormány« és a haza, vagyis Oroszország között. …A zsidó néptömegek és vezetőik közönye Nagy-Oroszország sorsa iránt végzetes politikai tévedés volt.” [5]

Természetesen, mint minden társadalmi változás, ez sem lineáris módon zajlott, és ez különösen igaznak bizonyult erre a sokszínű és változékony zsidó világban végbemenő folyamatra, amelyben sok tanult zsidó őrlődött. „A zsidó néphez való tartozás sajátos helyzetet teremt az orosz társadalmon belül” [6], ugyanakkor a helyzet „erősen ellentmondásos. Számos zsidó hagyományos érzelmi kötődéssel ragaszkodik a környező orosz világ iránt, amelyhez gyökerei is kötik. Miközben intellektuálisan teljes mértékben elveti és elutasítja azt. Szeretetet érez gyűlölt világa iránt.” [7]

Ennek a fájdalmasan kétértelmű kapcsolatnak csakis ellentmondásos következményei lehettek. A második állami dumában 1907 márciusában tett felszólalása során I. V. Gesszen – miután tagadta, hogy a forradalmi erőszak még erősebb lenne, és ezzel visszautasította, hogy a jobboldali pártok a kultúra védelmezőjeként lépjenek fel az anarchiával szemben – így kiáltott fel: „Mi tanárok, orvosok, ügyvédek, statisztikusok és bölcsészek, mi lennénk a kultúra ellenségei? Ki fogja ezt elhinni önöknek uraim?”

A jobboldal padsoraiból a következő bekiabálás volt a válasz: „Önök az orosz kultúra ellenségei, nem a zsidó kultúráé!” [8] Persze, hogy túlzás lenne ellenségekről beszélni, de – ahogy az orosz fél rámutatott – vajon valójában és fenntartás nélkül a barátaink vagytok? A közeledést alapvetően a következő kérdés nehezítette.

Hogyan is lehetne elképzelni, hogy ezek a nagyszerű ügyvédek, tanárok és orvosok a lelkük mélyén elsősorban nem a zsidókkal rokonszenveznek? Érezhetik-e magukat lelkükben teljesen és kétség nélkül oroszoknak? És ebből fakadt a még bonyolultabb probléma. Képesek-e őszintén és maradéktalanul felvállalni az orosz állam érdekeit?

Ezt a sajátos időszakot egyrészt az jellemezte, hogy a zsidó középosztály tagjai általában világi – és orosz nyelvű – oktatásban részesítették gyermekeiket, másrészt viszont terjedtek az olyan jiddis nyelvű kiadványok, melyek korábban nem voltak. Megjelent a jiddisizmus szó használata is, mindez arra buzdított, hogy a zsidók maradjanak zsidók, és ne olvadjanak be.

Volt egy másik – kevésbé jelentős, de nem elhanyagolható – út is az beolvadás felé, mégpedig a vegyes házasságok. Az oroszos álnevek felvétele felszíni hasonulás jelenség volt. [Hogy kik éltek ezzel? Például a nagy kijevi cukorgyárosok *Dobrij* (jó, nagylelkű) és *Babuskin* (a nagymama szóból), akiket a háború alatt az ellenséggel való összejátszás vádjával elítéltek. A kiadói tevékenységet folytató *Jasznij* (világos, fényes), aki még az alkotmányos demokrata irányzatú újság, a *Recs* szerint is „mohó spekuláns" és „gátlástalan harácsoló cápa" volt. [9] És ott van még a későbbi bolsevik D. Goldendach is, aki annak ellenére, hogy „egész Oroszországot tökéletlennek tartotta", mégis *Rjazanov* álnéven bosszantotta olvasóit marxista okoskodásaival egészen 1937-es *letartóztatásáig*.

Ezekben az évtizedekben bontakozott ki a cionizmus, ami Oroszországban különösen megerősödött. A cionisták gúnyt űztek azokból, akik beolvadás pártiak voltak és úgy vélték, hogy az oroszországi zsidóságtól elválaszthatatlan Oroszország sorsa.

Számunkra itt mindenekelőtt a kitűnő és eredeti esszéíró Zsabotinszkij az érdekes, aki a forradalmat megelőző években nemcsak Oroszország elutasítását, hanem saját kétségbeesését is kifejezte. Zsabotinszkij úgy gondolta, hogy Oroszország nem több mint egy állomás a zsidók történetében, mielőtt visszatérnének Palesztinába.

Szavait szenvedély hatja át: nincs kapcsolatunk az orosz néppel. Kultúráját „elsősorban íróin... az orosz szellem legtisztább, legemelkedettebb megnyilvánulásain keresztül" ismerjük, és az így alkotott véleményünket vetítjük ki az orosz nép egészére. „Zsidó értelmiségünk sok tagja szenvedélyesen és megalázkodva szereti az orosz kultúrát... ahogy disznópásztor szerethet királykisasszonyt." A zsidó világot pedig a hétköznapok aljasságában és rútságában fedezzük fel. [10]

Könyörtelen azokkal, akik a beolvadást választották. „Sok szolgai szokás alakult ki lelkünkben értelmiségünk eloroszosodásával párhuzamosan. ... Így elvész a remény és a vágy, hogy érintetlenül megőrizzük zsidóságunkat, amely megszűnik majd létezni." Az átlagos zsidó értelmiségi megfeledkezik zsidóságáról: jobb, ha ki sem ejtjük a „zsidó"

szót, „már más idők járnak”, félnek leírni, hogy „mi zsidók , és helyette azt írják, „mi oroszok. ... A zsidó betölthet fontos pozíciót az orosz társadalomban, de mindig másodosztályú orosz marad”, annál is inkább, mert „megőrzi sajátos »lelki alkatát«.” – Rengeteg keresztelőt tartanak érdekből, néha sokkal kicsinyesebb indokból, mint amilyen a diploma megszerzése. „A jogegyenlőség harminc ezüstje. „...Ha megtagadjátok hitünket, vessétek el származásotokat is! [11]

Zsabotinszkij reménytelenül sötétnek látja a zsidók helyzetét Oroszországban az 1905-1906-os éveket követő időszakban. „Mára már az objektív valóság, vagyis az idegenben élés is népünk ellen fordult. Gyengék vagyunk és tehetetlenek. ...Már a múltban is tudtuk, hogy ellenségekkel vagyunk körülvéve. ...Ez börtön (Oroszország), egy kutyafalka. ...Az üldözött, védtelen és ellenségekkel körülvett oroszországi zsidó nép sebekkel borított, mozdulatlan teste... Hatmillió ember nyüzsög a mély sírgödörben... lassú kínszenvedés, véget nem érő pogrom.” Szintén az ő véleménye, hogy „a zsidó pénzekből működő újságok” sem védik meg a zsidókat „a mostani hallatlan üldöztetés idején”. Ezt írja 1911 végén: „Az oroszországi zsidók már több éve a vádlottak padjára szorultak”, pedig nem vagyunk forradalmárok. „Nem adtuk el Oroszországot a japánoknak”, és nem vagyunk sem Azefek, sem Bogrovok (Sztolipin gyilkosa; vö.: 10. fejezet). Ez utóbbiról egyébként ezt mondja: „Ezt a szerencsétlen fiatalembert csodálatos (!) halálának óráján a kijevi fekete százak pöcegödréből előkerült vadállatok köpködték le, akik azért jöttek, hogy meggyőződjenek kivégzéséről.” [12]

Majd újra és újra visszatér a zsidó közösségre. „Kultúránktól megfosztva, nyomorúságos odú mélyén, sötét zsákutcában élünk. ...Mindenekelőtt az a bajunk, hogy megvetjük önmagunkat; elsősorban arra van szükségünk, hogy tiszteljük orrmagunkat. ...A zsidó tanok legyenek a legfontosabbak számunkra! ...A zsidó kultúra maradt az egyetlen mentőövünk.” [13]

Mindez érthető, nagyon is érthető. (Mi, XX. század végi oroszok pedig különösen megérthetjük ezt.)

Nem ítéli el azokat, akik a múltban a beolvadásért küzdöttek. A történelemben „vannak olyan időszakok, amikor az asszimiláció egyértelműen kívánatos, mert szükséges fejlődési szakaszt jelent”. Ez volt a helyzet a XIX. század 60-as éveit követően, amikor a zsidó értelmiség még csak csírájában létezett, és éppen csak kezdett alkalmazkodni környezetéhez, egy már érett kultúrához. Ebben az időszakban a beolvadás egyáltalán „nem a zsidó nép megtagadását jelentette, hanem az első lépést az autonóm nemzeti működés útján, az első lépcsőfokot a nemzet megújulása és újjászületése felé”. Azért kellett „asszimilálnunk azt, ami idegen volt számunkra, hogy utána újult energiával fejleszthessük azt, ami a sajátunk”. Fél évszázaddal később azonban gyökeres változások történtek a zsidó világon belül és kívül egyaránt. Az egyetemes tudás elsajátításának vágya példa nélkül való törekvéssel minden korábbinál erősebbé vált. Ezért alakult ki az igény arra, hogy a fiatalok korosztálya megismerje a *zsidó* tanokat. Fennállt annak a veszélye, hogy a zsidók visszavonhatatlanul beolvadnak az idegen közegbe. „Nem telik el nap anélkül, hogy fiaink el ne hagynának bennünket”, és „idegenné ne válnának. ... A tudás által megvilágosodott gyermekeink a Föld összes népét szolgálják, kivéve a zsidó népet. Már nincs senki, aki a zsidó ügyért dolgozna. ...A környező világ túl csodás, túl tágas és túl gazdag” – nem hagyhatjuk, hogy ez elfordítsa a zsidó fiatalokat „a hétköznapi zsidó lét kilátástalanságától. ...A zsidóság nemzeti értékeinek elmélyítése... váljon a zsidóság nevelésének alapelemévé! ...Csak az összetartás biztosítja a nemzet fennmaradását” (erre bizony nekünk is nagy szükségünk lenne! – A. Sz.). A zsidó lét megtagadása viszont gátolja a zsidók jogaiért folytatott harcot. Azt képzeljük, hogy van megoldás, és „eltávolodnak... az utóbbi időben... tömegesen, könnyedén és cinikusan[341]„. [14]

Meggyőző elragadtatással találkozunk. Izrael „fenséges és hatalmas szelleme, lenyűgöző és tragikus történelme. ...Kik vagyunk, hogy igazolnunk kellene magunkat előttük? Kik ők, hogy elszámoltassanak minket?” [15]

[341] *Cinikus (görög, latin):* keserű kiábrándultsággal kigúnyoló.

Ez utóbbi megfogalmazás teljes egészében tiszteletet érdemel. De csakis kölcsönösségi alapon. Egyetlen nemzet vagy vallás sem *ítélkezhet* a többi felett.

A zsidó *gyökerekhez* való visszatérést szorgalmazó felhívások nem maradtak visszhang nélkül ezekben az években. A forradalom előtti Péterváron „az orosz-zsidó értelmiségi körökben élénk volt az érdeklődés a zsidó történelem iránt”. [16] Pétervárott a zsidó történelmi és néprajzi bizottság 1908-ban átalakult zsidó történelmi és néprajzi társasággá. [17] Vezetője, M. Vinaver aktív és hatékony munkával igyekezett összegyűjteni az oroszországi és lengyelországi zsidókra vonatkozó történelmi és néprajzi dokumentumokat. A zsidó történettudomány nyugati képviselői nem végeztek hasonló gyűjtőmunkát. Sz. Dubnov vezetésével beindult a *Jevrejszkaja Sztarina* (A Zsidó Múlt) című folyóirat. [18] Ugyanebben az időben kezdték kiadni a tizenhat kötetes *Zsidó Enciklopédiá*t (amelyre oly sokszor hivatkozom), valamint az *Isztorii Jevrejszkovo naroda* (A zsidó nép története) tizenöt kötetét. Igaz, a *Zsidó Enciklopédia* utolsó kötetében a szerkesztők arról panaszkodnak, hogy „a zsidó értelmiségi elit közönnyel viseltetett az *Zsidó Enciklopédiá*ban felvetett kulturális kérdések iránt”, mert őket kizárólag a zsidók törvény előtti jogegyenlőségéért folytatott harc érdekli. [19]

Ugyanakkor más zsidók lelkében és szívében az a meggyőződés erősödött meg, hogy az oroszországi zsidók jövője elválaszthatatlan Oroszország sorsától. Jóllehet „az orosz zsidó közösség hatalmas területen szétszórva és idegen közegben élt... mégis egységes egész volt, és annak is tekintette magát. Hiszen ugyanaz a környezet vett körül minket... és ugyanaz a kultúra... és ezt a kultúrát szívtuk magunkba az egész országban.” [20]

„Az oroszországi zsidók mindig képesek voltak saját érdekeiket összekapcsolni a teljes orosz nép érdekeivel. Ez nem valamiféle lelki nemességből vagy hálaérzetből fakadt, hanem a történelmi valóság felismeréséből.” Nyílt vita Zsabotinszkijjal: „Az Oroszországban élő több millió zsidó számára ez az ország nem csak állomás a zsidók történelmi vándorlásának során. ...Az orosz zsidók gyakorolták a legjelentősebb hatást a világ zsidó közösségére, és ez így

marad a jövőben is. Oroszországtól mi nem távolodhatunk el, miként Oroszország sem távolodhat el mitőlünk.” [21]

O. J. Pergament, a második és a harmadik duma képviselője még világosabban beszél a két nép kölcsönös egymásrautaltságáról. „Oroszország belső helyzetének javulása »csak akkor lehetséges, ha a zsidókat felszabadítjuk az egyenlőtlenség igája alól«.” [22]

Itt mindenképpen szólnunk kell a jogász G. B. Szliozberg kivételes személyiségéről. Ő egyike azon zsidóknak, akik évtizedeken át nagyon szoros kapcsolatban álltak az orosz állammal. Volt a szenátus főtitkárhelyettese és tanácsadó is a belügyminisztériumban. Sok zsidó a szemére vetette, hogy a hatóságoktól jogokat kért a zsidók számára, ahelyett hogy *követelt* volna. Szliozberg emlékirataiban így ír: „Már gyerekkoromban megszoktam, hogy elsősorban zsidónak tekintsem magam. De később, amikor már eszmélni kezdtem, Oroszország fiának is éreztem magam. …Jó zsidónak lenni nem azt jelenti, hogy közben nem lehetünk jó orosz állampolgárok. [23] …Nekünk nem kellett a munkánkban olyan akadályokat leküzdenünk, mint amilyenekbe a lengyelországi zsidók ütköztek rendszeresen a lengyel hatóságok jóvoltából. …Az orosz politikai és közigazgatási rendszerben mi zsidók nem számítottunk idegen elemnek, mert Oroszországban számos nemzetiség élt együtt. Oroszország kulturális érdekei semmiben sem voltak ellentétesek a zsidó közösség kulturális érdekeivel. A két kultúra inkább kiegészítette egymást.” [24] És egy humorral átszőtt megjegyzés: a zsidókra vonatkozó jogszabályok annyira zavarosak és ellentmondásosak voltak, hogy a 90-es években „tisztán talmudi módszereket alkalmazva külön igazságszolgáltatást kellett létrehozni a zsidók számára”. [25]

Egy másik, ezúttal komoly megállapítás: „A zsidók sorsa érezhetően javult az utóbbi években, nem sokkal azelőtt, hogy Oroszország történelmének tragikus időszakába lépett. Ez azt a reményt keltette minden oroszországi zsidóban, hogy az orosz zsidó lélek fokozatosan a megbékülés útjára lép majd, a zsidó és orosz szempontokat magasabb szinten egyesítse.” [26]

Arról se feledkezzünk meg, hogy az egyedülálló *Mérföldkövek*[342] hét szerzője közül három zsidó: M. o. Gersenzon, A. Sz. Izgojev-Lande és Sz. L. Frank.

A másik oldalt vizsgálva viszont elmondhatjuk, hogy a forradalmat megelőző évtizedekben a haladó körök határozottan és egyöntetűen segítették a zsidókat. A támogatás jelentőségét talán az is aláhúzza, hogy a pogromok és sanyargatások idejét éltük. Ugyanakkor ez a pártfogás egyetlen más országban sem öltött ekkora méreteket (és talán soha a világtörténelem ezt megelőző korszakaiban). Értelmiségünk oly nemes lelkű volt, és annyira szomjazott a szabadságra, hogy az antiszemitizmust a társadalom és az emberiség szégyenpadjára száműzte. Sőt azokat, akik nem támogatták kellőképpen a zsidók egyenjogúsításáért folytatott harcot, „hitvány antiszemitának" tekintette. A fejlett erkölcsi érzékkel rendelkező és rendkívüli érzékenységű orosz értelmiség igyekezett megérteni, és magáévá tenni a zsidók politikai prioritásait. Számukra a haladó az, ami tiltakozik a zsidók üldözése ellen, minden egyéb viszont reakciós. Az orosz társadalom nemcsak határozottan védte a zsidókat a kormánnyal szemben, hanem azt is megtiltotta mindenkinek, hogy bármilyen módon zsidó egyének magatartását bírálja. És ha belőlem éppen ez vált ki antiszemitizmust? (Az ebben a szellemben nevelkedett korosztály évtizedeken át megőrizte a fenti elveket.)

V. A. Maklakov emlékirataiban beszámol egy fontos epizódról, amely az 1905-ös zemsztvo-kongresszuson történt, a földtulajdonosok elleni pogromok terjedésének idején, a zsidó- és értelmiségi pogromok hulláma után. „E. V. de Roberti azt javasolta, hogy a – kongresszus által is követelt – amnesztiát ne terjesszék ki a nők és gyermekek ellen elkövetett erőszakos bűncselekmény elkövetőire." Rögtön azzal gyanúsították, hogy módosító javaslata „osztályérdeket" képvisel, és a pogrom áldozataivá lett nemesi családokat védi, „de Roberti sietve... megnyugtatott mindenkit. »Egyáltalán nem a nemesi vagyon érdekelt. ...Öt vagy akár húsz felgyújtott birtoknak nincsen semmi

[342] *Mérföldkövek:* (Vehi) (1909) nagy visszhangot kiváltó cikkgyűjtemény, amelyben az egyik, marxizmusból kiábrándult csoport, arra szólítja fel az értelmiséget, hogy béküljön ki a hatalommal.

jelentősége. Azt a rengeteg zsidó ingatlant és lakóházat tartottam szem előtt, amit a fekete százak fosztottak ki és gyújtottak fel.«„ [27]

Az 1905-1907-es terror idején Herzensteint (ő ironizált[343] a leégett nemesi birtokokkal kapcsolatban) és Jolloszt mártírnak tekintették, de a többi sok ezer ártatlan áldozat közül már senkit sem. A oroszországi liberálisok külföldön megjelentett szatirikus kiadványában a *Poszlednyij Szamoderzsec*ben (Az utolsó egyeduralkodó) odáig elmentek, hogy a következő képaláírást tették annak a tábornoknak az arcképe alá, aki ellen a terrorista Girs Lekkert sikertelen gyilkossági kísérletet követett el. A cár „*miatta* (kiemelés tőlem – A. Sz.) végeztette ki... a zsidó Lekkert”. [28]

Nemcsak az ellenzéki pártok, hanem sok közhivatalnok is attól rettegett, nehogy „haladásellenesnek” bélyegezzék őket. Jelentős személyes vagyon vagy ragyogó független elme szükségeltetett ahhoz, hogy valaki merészeljen ellenállni a közvélemény nyomásának. Ami az ügyvédek, a művészetek és a tudományok világát illeti, mindenkit kiközösítettek, aki eltávolodott a haladás e mágneses terétől.

Csak a kivételes társadalmi rangot élvező Lev Tolsztoj engedhette meg magának, hogy kijelentse. *Számára* a zsidókérdés a 81. helyen áll.

A *Zsidó Enciklopédia* nehezményezte, hogy az 1905 októberi pogromok „nem specifikus (csak a zsidókra vonatkozó), hanem általános – az »ellenforradalom« minden megnyilvánulása elleni – tiltakozást váltottak ki a haladó értelmiségből”. [29]

Egyébiránt az orosz társadalom nem lenne az orosz társadalom, ha nem egyetlen égető kérdésre vezetett volna vissza mindent, mégpedig a cárizmusra, mindig és csakis a cárizmusra!

De a fentiekből még nem adódik a következő: „Az októberi napok után (1905-ös pogromok) az oroszországi zsidó áldozatoknak kizárólag az oroszországi és a külföldi zsidók nyújtottak konkrét segítséget.” [30] És Bergyajev

[343] *Ironizál (görög, latin):* kesernyésen, többnyire szellemesen gúnyolódik.

még rá is licitál: „Képesek vagytok-e érezni a zsidó nép lelkét? ...Nem, ti az absztrakt emberiségért... harcoltok.” [31]

Ezt Sliozberg is megerősíti. „A politikailag felvilágosult körökben” a zsidókérdés „nem politikai színezetű kérdés volt a szó legszorosabb értelmében. A társadalom a reakció megnyilvánulásának minden formájára érzékenyen reagált.” [32]

A *Scsit* (Pajzs) című cikkgyűjtemény 1915-ben jelent meg. [33] E kiadvány az orosz társadalomban kívánta tudatosítani, hogy eddig nem megfelelően kezelte a zsidókérdést. A kiadvány kizárólag a zsidók védelmében íródott, de a csaknem negyven szerző között kivétel nélkül csak oroszokat és ukránokat találunk, zsidókat nem. A kor hírességei által írt cikkek egyetlen téma köré csoportosíthatók: „A zsidók Oroszországban”. A gyűjtemény következtetései egységesek, és megfogalmazása helyenként bizonyos önzetlenségre is utal.

Íme néhány részlet. L. Andrejev szerint „A zsidóprobléma közeli megoldásának reménye »lázas örömmel« tölt el, úgy érzem, olyan tájdalomtól szabadulok meg, ami egész életemben elkísért”, amit „teherként cipeltem a hátamon”. Mintha „mérgezett levegőt szívtam volna”. – M. Gorkij: „A nagy európai gondolkodók úgy vélekednek, hogy a zsidók lelki alkata kulturális szempontból szebb és emelkedettebb, mint az oroszoké.” (Majd kifejezi örömét, hogy Oroszországban fejlődésnek indultak a szombatosok és az „Új Izrael” szekták.) – E. Maljantovics: „A zsarnokság, amelynek a zsidókat alávetjük, gyalázatos szégyenfolt az orosz nép nevén. ...Az oroszok legjobbjait emiatt egész életükben kísérti a szégyen. ...Barbárok vagyunk az emberiség civilizált népei között... nincs jogunk büszkének lenni népünkre. ...A zsidók egyenjogúsításáért vívott harc az orosz ember számára... kiemelten fontos nemzeti ügy. ...A zsidókat sújtó önkény lehetetlenné teszi az oroszok törekvéseit arra, hogy eredményeket érjenek el saját boldogulásuk érdekében.” Ha nem foglalkozunk a zsidók felszabadításával, „soha nem leszünk képesek megoldani a saját problémáinkat sem”. – K. Arszenev: „Ha elhárítjuk a zsidók elől az összes akadályt, akkor »Oroszország szellemi ereje növekedésnek indul«.” –

A. Kalmikova: „Egyfelől »szoros szellemi kapcsolatban állunk a zsidókkal a legmagasabb rendű szellemi értékek területén«, másfelől »hagyjuk, hogy a zsidók a megvetés és a gyűlölet céltáblái legyenek«.” – L. Andrejev: „Mi oroszok, *Európa zsidói* vagyunk; *határunk* pedig a *letelepedési övezet*”. – D. Merezskovszkij: „Mit várnak tőlünk a zsidók? Erkölcsi felháborodást? Hiszen felháborodásunk oly mély és oly tiszta... már csak az marad nekünk, hogy együtt üvöltsünk a zsidókkal. És ezt is tesszük.” – Az ég tudja milyen félreértés okán, de Bergyajev nem szerepelt a *Scsit* szerzői között. Ő azt vallotta magáról, hogy már egészen fiatalon szakított környezetével, és inkább a zsidók társaságát kereste.

Az antiszemitizmust a *Scsit* valamennyi szerzője alantas érzelemként (D. Ovszjanyikov-Kulikovszkij akadémikus szavaival élve) „a tudat makacs és ragályos betegségeként” határozza meg. Ugyanakkor több szerző megjegyzi, hogy az orosz „antiszemiták módszerei és magatartási mintái... külföldről származnak” (E Miljukov). „A legújabb antiszemita ideológia a német szellemi ipar terméke... Az »árjaelméletet«... nemzeti sajtónk átvette. ...Mensikov (másolja) Gobineau gondolatait” (F. Kokoskin). Az árják felsőbbrendűségéről szóló elmélet a szemitizmussal szemben „német gyártmány” (V. Ivanov).

De ettől még a terhet ugyanúgy cipeljük a hátunkon. A „haladó blokk”[344] vendégeként Gorkij 1916 végén „előadásában két órán keresztül szidta az orosz népet, és magasztalta a zsidókat”, jegyezte meg Manszirev, haladó képviselő, a „blokk” egyik alapítója. [34]

Egy kortárs zsidó szerző objektív és világos elemzést ad a jelenségről. „A művelt oroszok gondolkodása gyökeresen megváltozott, ők sajnos sokkal jobban a szívükre vették a zsidó problémát, mint arra számítani lehetett. ...A zsidók iránti részvét szinte ugyanolyan kategorikus imperatívusszá[345] vált, mint az »Isten, cár, haza« hármas jelszava”, a zsidók pedig „cinizmusuk mértékétől függően használták ki ezt a hitvallást”. [35]

---

[344] *Haladó blokk:* Az orosz képviselőházban (duma) az alkotmányos monarchia megteremtése céljából különböző pártok képviselőiből alakult taktikai szövetség.

[345] *Kategorikus imperatívusz:* feltétlen erkölcsi kötelesség (lelkiismeret).

Ugyanebben az időben Rozanov arról beszélt, hogy „a zsidók mohón mindent meg akarnak kaparintani”. [36]

A 20-as években V. Sulgin így összegezte a dolgokat. „Ebben az időben (negyedszázaddal a forradalom előtt) a zsidók ellenőrzésük alá vonták az ország politikai életét. ...A nemzet szellemi irányítása a zsidók kezébe került (a kormány és körei kivételével), és ennek megfelelően kezdett működni. ...Jogaik minden »korlátozása« ellenére a zsidók uralmuk alá hajtották az orosz nép lelkét.” [37]

De tényleg a zsidók kerítették hatalmukba az orosz lelket, vagy az oroszok nem tudtak mit kezdeni vele?

Szintén a *Scsit*ben, Merezskovszkij úgy magyarázta a helyzetet, hogy a filoszemitizmus[346] reakció az antiszemitizmusra, és e nemzetiség felértékelése éppen annyira elvakult „igenlés”, mint amilyen merev volt korábban a feléje irányuló „elutasítás”. [38] Baudouin de Courtenay professzor elismeri, hogy „még a zsidók »politikai támogatói« közül is sokan erős ellenérzésekkel viseltetnek irántuk, és ezt négyszemközt be is vallják. Ez ellen természetesen semmit sem tehetünk. A rokonszenv és az ellenszenv... nem irányítható”. Mindamellett „nem az érzéseinkre, hanem az eszünkre” kell hallgatnunk. [39]

P B. Sztruve még pontosabban rávilágított arra a zűrzavarra, ami ebben az időben, a fejekben uralkodott. Sztruve egész életét annak szentelte, hogy felszámolja az akadályokat a marxizmustól a jogállamig vezető úton, de eközben az egyéb nehézségek elhárítása is foglalkoztatta. Sztruve abban a feledésbe merült, ám történelmi jelentőségű vitában foglalt állást, amely a *Szlovo* (Szó) című liberális lapban robbant ki 1909 márciusában, de hamarosan átterjedt az egész orosz sajtóra.

Minden a „Csirikov-üggyel” kezdődött, amelynek súlyát erősen eltúlozták. Az egyik kis irodalmi kör dühkitörésében Csirikovot – a *Jevreji* (Zsidók) című jóindulatú színdarab szerzőjét – antiszemitának bélyegezte. (Mindössze az történt, hogy Csirikov egy vacsora során azt találta mondani, hogy a szentpétervári irodalomkritikusok többsége zsidó, és kérdés, hogy érthetik-e az orosz élet valóságát?) Az ügy sok mindent felkavart az orosz

[346] *Filoszemitizmus (latin):* a zsidóság iránti barátságos álláspont.

társadalomban. (Az újságíró Ljubos így ír ennek kapcsán. „Ez volt az a kétkopejkás gyertya, ami felgyújtotta Moszkvát.”)

Zsabotinszkij úgy érezte, hogy első cikkében még nem mondott el mindent a Csirikov-ügyről. Ezért 1909. március 9-én újabb szöveget publikált a *Szlovo*ban „Az aszemitizmus”[347] címmel. Aggodalmát és felháborodását fejezte ki amiatt, hogy a haladó sajtótermékek többsége elhallgatta az ügyet Csirikovval és Arabazsinnal kapcsolatban. Még a nagy liberális lap [az *Orosz Hírlap*ra (*Russzkije Vedomosztyi*) célzott] sem írt semmit az utóbbi huszonöt évben a „zsidó népet sújtó szörnyű üldöztetésről. ...Azóta divat a hallgatás törvénye a haladó zsidóbarátok körében.” A baj pedig éppen az volt, hogy a zsidókérdést hallgatás övezte. (Ezzel csak egyetérthetünk!) Amikor Csirikov és Arabazsin „azt állítják, hogy nem mondtak semmi zsidóelleneset, mindkettőjüknek tökéletesen igaza van”. Az elhallgatás hagyománya miatt „bárkit antiszemitának bélyegezhetnek, aki csak kiejti a száján a »zsidó« szót, vagy akár a legártatlanabb megjegyzést teszi a zsidók valamely sajátosságára. ...A probléma az, hogy a zsidók valóságos tabuvá váltak, és ez a leghalványabb kritikát is lehetetlenné teszi. Ezt egyébként igazából ők maguk sínylik meg. (Ezzel is csak egyetérteni lehet!) ...Az az érzésünk, hogy maga a »zsidó« szó illetlen kifejezéssé vált. ...Ez az általános felfogás van eluralkodóban a haladó orosz középértelmiségi rétegek körében. ...Még nincsen kézzelfogható bizonyítékunk rá, mégis ez van a levegőben” – és éppen ez az, ami nyugtalanító. Bizonyíték nincs, csak megérzés és a zsidók nem veszik észre a vihar közeledtét, ami váratlanul éri majd őket. Egyelőre „csak egyetlen kis felhő van az égen, ám a távoli mennydörgés már fenyegető”. Ez még nem antiszemitizmus, csupán „aszemitizmus”, ami szintén megengedhetetlen, és a semlegességnek nincs helye. A kisinyovi pogrom után, miközben a reakciós sajtó „a gyűlölet lángját szítja”, a haladó újságok hallgatása elfogadhatatlan „az orosz valóság egyik legtragikusabb kérdésével kapcsolatban”. [40]

[347] *Aszemitizmus:* zsidónélküliség, zsidótlanság.

A *Szlovo* ugyanezen számának vezércikke a következő fenntartásokat fogalmazza meg Zsabotinszkij cikkével kapcsolatban: „Úgy gondoljuk, hogy a szerző vádjai a haladó sajtó ellen igen kevéssé felelnek meg a valóságnak. Megértjük az érzelmeket, amelyekből a szerző keserű szavai fakadnak. Mégis igazságtalannak tartjuk, hogy az orosz értelmiségről azt feltételezi, hogy szándékosan a szőnyeg alá söpri a zsidókérdést. Az orosz valóságnak annyi megoldatlan problémája van, hogy egyiknek sem tudunk elegendő figyelmet szentelni. ...Pedig ha a problémák nagy részére sikerülne megoldást találnunk, az kedvező hatással lenne – közös hazánk polgáraira – a zsidóba is. [41]

És ha a *Szlovo* vezércikkírója feltette volna a kérdést Zsabotinszkijnak, hogy miért nem kel azoknak a naiv egyéneknek a védelmére, akik „ártatlan megjegyzést tesznek a zsidók valamely sajátosságára”? Vajon a zsidó közvéleményt érdekelték e ezek az emberek? Megvédték e őket, vagy csak kívülről figyelték, hogyan veti ki magából az orosz értelmiség az „antiszemitákat”? Nos a zsidók ugyanolyan telelősek voltak a „tabu” kialakulásáért, mint a többiek.

Ugyanennek alapnak egy másik cikke – V. Golubjov „Megegyezést, de ne fúziót” című írása – szintén hozzájárult a vita kirobbanásához. A Csirikov-ügy „egyáltalán nem nevezhető egyedi esetnek... jelenleg... a nemzetiségi kérdés... foglalkoztatja az értelmiséget”. A közelmúltban, különösen a forradalom évében (1905-ben) értelmiségünk „sok bűnt követett el” a kozmopolitizmus nevében. Azonban „a különböző, közösségen belüli és az orosz állam nemzetiségei közötti harcok nem múltak el nyomtalanul”. Ezekben az években, a többi nemzetiséghez hasonlóan „az oroszoknak is szembe kellett nézniük saját nemzeti kérdésükkel... amikor a szuverenitásuktól megfosztott nemzetiségekben felmerült az önrendelkezés igénye, az oroszok követték őket”. Még Oroszország történelmét „is kevésbé ismerjük – mi orosz értelmiségiek –, mint az európai történelmet. ... Az egyetemes ideálok... mindig fontosabbak voltak a szemünkben, mint a saját országunk építése.” Még a nacionalizmustól igen távol álló Vlagyimir Szolovjov szerint is „előbb itthon kell felemelkednünk egy bizonyos szintre, és csak azután képviselhetjük az

egyetemes ideálokat. Úgy tűnik, hogy ez a gondolat kezd tudatosulni az értelmiségben.” Mostanáig „nem beszéltünk a sajátosságainkról”, de az, hogy most emlegetjük őket, egyáltalán nem antiszemita megnyilvánulás vagy más nemzetiségek elnyomása. A nemzetiségek között „harmóniának, de nem fúziónak” kell lennie. [42]

P. B. Sztruve ezt írta: „Ez az incidens”, amely „nemsokára feledésbe merül, megmutatta, hogy valami véglegesen megmozdult és megváltozott gondolkodásunkban, és ezt a jövőben nem hagyhatjuk figyelmen kívül. ...Az orosz értelmiség elhalványítja nemzetiségi arculatát. Ez a magatartás meddő[348] és nem szükségszerű. ...A nemzetiség sokkal nyilvánvalóbb dolog (mint a faj és a bőrszín), ugyanakkor mégis nehezen megfogható. Talán a lelkünkben végbemenő vonzások és taszítások elegye. Nincs szükség antropometriára[349] vagy családfakutatásra ahhoz, hogy a tudatára ébredjünk, hiszen ezek az érzések ott élnek és lüktetnek a lelkünk mélyén.” Harcolnunk lehet és kell az ellen, hogy a vonzások taszítások ne legyenek törvényerejűek, „de a »politikai« igazságosság nem követel tőlünk »nemzetiségi« semlegességet. Ezek a vonzások és taszítások hozzánk tartoznak... a nemzetiségi hovatartozásunk alapvető érzése a mi saját kincsünk... és semmi okunk rá... hogy bárki vagy bármi nevében is lemondjunk róla.”

P. B. Sztruve azt hangsúlyozza, hogy muszáj meghúzni a határvonalat a jog, a politika és a fenti érzések birodalma között. „Ami a zsidókérdést illeti, ez egyszerre nagyon könnyű és nagyon nehéz. ...A zsidókérdés kifejezetten jogi kérdés”, ezért könnyen és egyszerűen megoldható. Biztosítani kell a zsidók egyenjogúságát, ez természetes. Ugyanakkor „nagyon nehéz is, mert az orosz társadalom különböző rétegeiben erős ellenérzések élnek a zsidókkal szemben, így nagy erkölcsi erőre és racionális gondolkodásra van szükség ahhoz, hogy végleges megoldást találjunk erre a jogi kérdésre”. Jóllehet „az orosz lakosság széles rétegeiben erős elutasítás él a zsidók iránt, az »idegenek közül« mégis a zsidók állnak hozzánk a

---

[348] *Meddő:* itt: értelmetlen, sehová nem vezető.

[349] *Antropometria (görög):* emberméréstan, az emberi test jellegzetes méreteivel foglalkozó tudomány.

legközelebb, velük állunk a legszorosabb kapcsolatban. Ez történelmi és egyben kulturális paradoxon[350], de így van. Az orosz értelmiség mindig is orosznak tekintette a zsidókat. Ez nem véletlen, és nem is »félreértés«. Az az eltökélt kezdeményezés, amely elveti az orosz kultúrát és a zsidó »nemzeti« sajátosságot helyezi előtérbe, nem az orosz értelmiségtől származik, hanem a cionizmus néven ismert mozgalomtól. ...Egyáltalán nem szimpatizálok a cionizmussal, de megértem, hogy a »zsidó« nemzetiség problémája valós", és egyre gyakrabban felvetődik. (Jellemző, hogy a „nemzeti" és a „zsidó" szavakat idézőjelbe teszi. Még nem tudja elhinni, hogy a zsidók másnak gondolják magukat.) „Nincs még egy olyan »idegen« nép Oroszországban, amely ennyire fontos szerepet játszana az orosz kultúrában. ...És újabb nehézségként mindeközben megmaradnak zsidónak." Nem tagadhatjuk például a németek szerepét az orosz kultúrában és tudományban, de az orosz környezetben élő németek teljesen beolvadnak az orosz kultúrába. „A zsidókkal viszont egészen más a helyzet!"

Majd ezzel fejezi be: „Nem kell letagadnunk (nemzetiségi érzelmeinket), sem elfedni valódi arcunkat. ...Mint minden orosznak, nekem is jogom van ezekhez az érzésekhez. ... Minél jobban megértjük ezt... annál kevesebb félreértés lesz a jövőben." [43]

Bárcsak néhány évtizeddel korábban eszméltünk volna mindannyian, és nem most! (A zsidók jóval korábban ébredtek, mint az oroszok.)

A vihar már másnap kitört, mintha minden újság csak erre várt volna! A liberális *Nasa Gazeta* (Újságunk) „Most kell erről beszélnünk?" (Klasszikus kérdés – A. Sz.) címmel jelentetett meg cikket, miközben, a jobboldali *Novoje Vremja* és az alkotmányos demokrata párt lapja, a *Recs* is reagált. Ez utóbbiban Meljukov így tiltakozott: Zsabotinszkij „ledöntötte a hallgatás falát, és ezek a rémítő és fenyegető dolgok, amiket a haladó sajtó eddig igyekezett eltitkolni a zsidók elől most teljes valójukban napvilágra kerültek". Később a maga megszokott hideg és kötözködő stílusában Miljukov ítéletet mond. Először is figyelmeztet. *Hova vezet*

[350] *Paradoxon (görög):* látszólag képtelen, a valóságban viszont megalapozott állítás.

ez? Kinek jó ez? A „nemzetiségi arculat”, amit ráadásul „nem kell elrejteni” a legrosszabb fanatizmus felé visz! (Vagyis a „nemzetiségi arculatot” el *kell* rejteni.) Az „esztétikai nacionalizmus[351] olyan lejtő, ami az értelmiséget az elfajulás és valódi törzsi sovinizmus felé taszítja... a mai társadalomban uralkodó reakció rothadó légkörének” terméke. [44]

P. B. Sztruve azonban negyven évét meghazudtoló fiatalos gyorsasággal már március 12-én visszavág Miljukov „tanáros szónoklatára” a *Szlovo* hasábjain. Először is a „Hova vezet ez? ...Kinek jó ez? Kinek kaparjuk ki a gesztenyét?” kérdések félrevezető voltát leplezi le. (Bárki bármit mondjon is, így lehet elhallgattatni az embereket akár száz évre is vagy még tovább. Ez a megtévesztő eljárás arról tanúskodik, hogy Miljukov képtelen megérteni, hogy a leírt szó lehet tisztességes és megfontolt.) – „Álláspontunkat érdemben nem cáfolták meg”, hanem a „kivetítés” módszerét alkalmazva vitatták. „Hova vezet ez?” [45] (Néhány nappal később így ír a *Szlovó*ban. „Ez régi módszer, amellyel egyszerre járathatunk le valamely gondolatot, amivel nem értünk egyet, és azt a személyt, aki megfogalmazta, miközben álnokul azt sejtetjük, hogy a *Novoje Vremja* és a *Ruszkaja Znamja* (Orosz Lobogó) embereinek ez tetszik majd. Véleményünk szerint ez az eljárás nem méltó a haladó sajtóhoz.” [46]) Ami pedig a dolog érdemi részét illeti. „A nemzetiségi kérdéseket ma erős és időnként heves érzelmek övezik. Ha ezek az érzelmek az egyén nemzetiségi identitástudatát[352] fejezik ki, teljes mértékben jogosak, és... elfojtani azokat... nagyon hitvány dolog.” Erről van szó, ha elfojtjuk őket, akkor elfajzott formában fognak előtörni. Az a bizonyos „»aszemitizmus«, ami állítólag a lehető legrosszabb dolog, valójában sokkal kedvezőbb teret nyújt a zsidókérdés jogi megoldásához, mint a vég nélküli küzdelem az »antiszemitizmus« és a »filoszemitizmus« között. Nincs olyan nem orosz nemzetiség, amelynek arra lenne szüksége... hogy minden orosz feltétlen szeresse őket. De

351 *Esztétikai nacionalizmus:* fogalmi megismeréstől és értelmi belátástól nem függő, a hasznossága s az esetleges következményepe tekintet nélküli, a nemzeti érdekeket és célokat mindenek fölé helyező politika elve, melyetek célja önmagában van.

352 *Identitástudat (latin):* önazonosság-tudat.

arra még kevésbé, hogy megjátsszák magukat, mintha szeretnék. Az igazság az, hogy a bizonyos erkölcsi és politikai elveken... az országot érintő szükségszerűségeken alapuló világos és tiszta koncepcióhoz kapcsolt »aszemitizmus« sokkal fontosabb és hasznosabb zsidó honfitársaink számára, mint az érzelgős és puhány »filoszemitizmus«„. Különösen ha az tettetett. – „Jó, ha a zsidók tisztán látják" az orosz alkotmányos kormányzat és demokratikus társadalom „nemzetiségi arculatát. ...Nem célszerű továbbra is abban az illúzióban ringatniuk magukat, hogy ez csak az antiszemita fanatizmus arca lehet." Ez nem „Medúza-fő[353], hanem az orosz nemzet becsületes és emberi arca, ami nélkül az orosz állam képtelen lesz megfelelni feladatainak". [47] Majd íme újra a *Szlovo* szerkesztőségének sorai. „Az egyetértés... magában foglalja valamennyi nemzetiség összes sajátosságának elismerését és tiszteletben tartását." [48]

Az újságokban szenvedélyes vita zajlott. „Néhány nap alatt nagy irodalma született a témának. ...A haladó sajtóban... felvetett kérdés nemrégen még elképzelhetetlen lett volna, a szócsata a nagyorosz nacionalizmusról folyt!" [49] A vita azonban csak a *Szlovo*ban érte e] ezt a szintet, a többi újság a „vonzások és taszítások" [50] kérdését helyezte a középpontba. Az értelmiség dühe saját korábbi hőse a „felszabadulás" ellen fordult.

Zsabotinszkij kétszer is megszólalt az ügyben... „A medve kibújt a barlangjából" írta Sztruvéról a máskor oly nyugodt és megfontolt, ám ezúttal sértett Zsabotinszkij, akinek cikkét Miljukovéval együtt Sztruve „a kezdők ragyogó színvallásának" minősítette. „Bágyadt szónoklásukat képmutatás, hitványság, opportunizmus[354] és az őszinteség hiánya itatják át, és ettől javíthatatlanul tehetségtelen írások." És kiszemezve Miljukovtól: Tehát a „hajdani szent és tiszta orosz értelmiség »ellenérzésekkel« viseltetett a zsidók iránt? ... Nem furcsa?" Hevesen bírálta „e csodálatos ország »tiszta és szent« légkörét", valamint az

---

[353] *Medúza (Gorgo) (görög):* a görög mitológiában Phorkys és Keto tengeristenségek leánya, ki a holtak országának közelében élt. Szörnyű kinézetű: arca dühtől torzult, nyelve kilóg, szeme tágra meredt, hajába kígyók fonódnak, úgy, hogy aki ránéz, ijedtében kővé dermed.

[354] *Opportunizmus (latin):* elvtelenség, megalkuvás, elvtelen alkalmazkodás.

„*ursus judaeophagus intellectualis*[355] nevű állatfajtát". (A békülékeny Vinavert is kiosztotta: „Az orosz palota zsidó lakája".) Zsabotinszkij hevesen kirohant az ellen, hogy a zsidóknak várni kelljen addig, „amíg a központi politikai kérdés nem rendeződik (vagyis a cár trónfosztásáig). ...Köszönjük hízelgő véleményét, amely szerint hajlamosak vagyunk úgy viselkedni, mint kutya a gazdájával", mert „a hű Izraelnek sürgős". Végül azt állította, hogy „soha egyetlen nép kizsákmányolása sem lepleződött le ilyen ártatlan cinizmussal". [51]

Be kell látni, hogy ez a heves keserűség nem segített győzelemre vinni az ügyet. Egyébként már a közeli jövőben bebizonyosodik, hogy éppen a cár lemondása lesz az, ami még annál is több lehetőséget teremt a zsidók számára, mint amit el akartak érni. Gyengítve ezzel az oroszországi cionizmus táptalaját. Zsabotinszkij tehát a dolog érdemi részében is tévedett.

Jóval később, az idők távlatából, e korszak egy másik tanúja is – aki akkoriban a *Bund* tagja volt – felidézte emlékeit: „Az 1907-1914 közötti években bizonyos liberális értelmiségieket is érintett, ha nem is a nyílt antiszemitizmus, de legalábbis az »aszemitizmus« járványa, amely egész Oroszországot sújtotta. Az első orosz forradalom elhajló irányzatainak volt képviselői megpróbálták a szélsőségekért a felelősséget a forradalomban nyilvánvaló szerepet játszó zsidókra hárítani." A háborít megelőző években „az orosz nacionalizmus megerősödött... olyan körökben, ahol nem sokkal korábban a zsidóproblémát látszólag még orosz kérdésként kezelték". [52]

Zsabotinszkij 1912-ben – ezúttal mérsékeltebb hangnemben – idézi az egyik sokat publikáló zsidó újságíró érdekes megfigyelését. Amint a zsidók érdeklődést mutatnak valamilyen kulturális tevékenység iránt, az azonnal idegenné és érdektelenné válik az orosz közönség számára. Ez egyfajta láthatatlan elutasítás. A nemzetiségi választóvonal létezése tény, és az életet Oroszországban „külső elemek hozzáadása nélkül" kell megszervezni, mert

355 *Ursus judaeophagus intellectualis (latin):* értelmes zsidófaló medve.

az oroszok „nem tudják azokat ilyen nagy mennyiségben elfogadni”. [53]

A fentieket tekintetbe véve azt mondhatjuk, hogy az orosz értelmiségben párhuzamosan (amire számos példa van a történelemben) két folyamat ment végbe. Ezeket a zsidóprobléma vonatkozásában elsősorban a vérmérséklet és nem a szimpátia foka különböztette meg egymástó]. Amit Sztruve képviselt, az túl gyenge és bizonytalan volt, és ki is fulladt. A *Scsit* hangosan népszerűsített filoszemitizmusa azonban sikert aratott a közvéleményben. Csak sajnálhatjuk, hogy Zsabotinszkij nem értékelte megfelelően Sztruve álláspontját.

A *Szlovo* hasábjain folytatott 1909-es vita nem pusztán a zsidókérdésről, hanem egyre inkább az orosz nemzettudatról szólt, és – az utána következő nyolcvanéves csend miatt – ma is élő és tanulságos. P. Sztruve így írt: „Ahogy nem szabad oroszosítani azokat, akik ezt nem akarják, ugyanúgy nem szabad beolvasztani minket a soknemzetiségű Oroszországba.” [54] V. Golubjov tiltakozott az ellen, hogy „a reakciós csoportok kisajátítják a hazafiságot és a nacionalizmust. …Már elfelejtettük, hogy a japánok győzelmei milyen végzetes hatást gyakoroltak a köztudatra és a nemzeti érzésre. Vereségünk nemcsak a bürokratáinkat alázta meg” – pedig a közvélemény ezt remélte –, „hanem közvetve a nemzetet is”. (Nem, nem csak „közvetve”, nagyon is közvetlenül!) „Az orosz nemzetiség… elenyészett.” [55] Az sem lényegtelen, hogy maga az „orosz” szó is leértékelődött, és azt az „igazi orosz” kifejezés váltotta fel. A haladó értelmiség átengedte ezt a két fogalmat a jobboldal képviselőinek. „A hazafiságot csak idézőjelben merjük használni.” Pedig „a reakciós hazafisággal szemben fel kell vállalnunk a népi hazafiságot. ...Megelégedtünk a fekete százak hazafiságának merev elutasításával, és ha valamit szembeállítottunk vele, az nem valami új hazafiságkoncepció volt, hanem csak egyetemes ideálok.” [56] Ugyanakkor minden kozmopolitizmusunk ellenére máig nem tudunk megbarátkozni a lengyel társadalommal… [57]

Gradovszkij cikkei és V. Szolovjovnak a Danyilevszkij *Rossziju i Evropu* (Oroszország és Európa) című könyvéről tartott heves vádbeszéde után A. Pogogyin azt mondta,

hogy ezek „voltak az első megnyilvánulásai annak a tudatnak, amely azokban a népekben alakul ki – mintegy védekezési ösztönként –, akik veszélyben vannak. ... (Érdekes egybeesés, hogy pontosan ezzel a vitával egy időben, 1909 márciusában Oroszország újabb nemzeti megaláztatást szenvedett el, amikor arra kényszerült, hogy elismerje Bosznia-Hercegovina Ausztriához csatolását, ami felért egy „diplomáciai *Csuzimával*”.) A balsors folytán beszélnünk kel] arról a kérdésről, amely hajdanán teljesen idegen volt az orosz értelmiségtől, de az élet kegyetlenül arra kényszerít minket, hogy ne hátráljunk meg előle.” [58]

A *Szlovo* szerkesztősége így zárta le a vitát. „Egy véletlen incidens nyomán valóságos vihar tombolt az újságok lapjain.” Ez azt jelenti, hogy „az orosz társadalomnak rá kell ébrednie nemzeti öntudatára”. A múltban „nemcsak a hazug, nemzetellenes politikától fordult el... hanem attól a hiteles nacionalizmustól is, amely nélkül elképzelhetetlen a- nemzet alkotó képessége. ... Az alkotó nemzet feltétlenül rendelkezik arculattal... [59] Minyin[356] biztosan nacionalista volt.” Az a konstruktív nacionalizmus, amely az állam érdekét tartja szem előtt, minden *élő* nemzet sajátja, és most erre van szükségünk. [601 „Ahogyan a 300 évvel ezelőtti nehéz órákban, a történelem most is arra figyelmeztet minket, hogy mint minden népnek, nekünk is jogunk van az önálló létezéshez.” [60]

Bár az 1909-es év viszonylag békésnek tűnt, a jövő már benne volt a levegőben!

Azért bizonyos dolgokat nem vesztettünk szem elől (M. Szlavinszkij). „Az oroszosítási kísérletek, pontosabban a nagyorosz modell ráerőltetése egész Oroszországra... katasztrofális következménnyel járt. Elsősorban a meglévő nemzetiségi sajátosságokra nézve, és ez nemcsak a birodalom nem szuverén népeit érintette, hanem a nagyorosz népet is, sőt elsősorban ez utóbbit.

...A nagyorosz nép kulturális ereje túl gyengének bizonyult. ...A nagyorosz nemzet számára az egyetlen járható út a normális belső vérkeringés élénkítése.” [62]

[356] *Minyin*: az orosz ellenállás hőse a XVII. század eleji lengyel invázió idején.

(Sajnos a leckét mind a mai napig nem tanultuk meg!) „Harcolni kell a fiziológiai nacionalizmus[357] ellen, (amikor) az erősebb nép olyan életmódot akar ráerőltetni a gyengébbekre, amely számára idegen.” [63] Mert hiszen az ilyen birodalmat nem szabad kizárólag fizikai erővel létrehozni – mivel „erkölcsi erő is kell hozzá”. ...Ha viszont az erkölcsi erőnk megvan, akkor a többi nép (legyen az zsidó vagy lengyel) jogegyenlősége semmilyen veszélyt nem jelent ránk nézve. [64]

Már a XIX. század forrongásaiban, de még inkább a XX. század elején az orosz értelmiség úgy érezte, hogy az egyetemesség, a kozmopolitizmus és a nemzetköziség magas tudati szintjén áll (akkoriban még alig tettek különbséget az előbbi fogalmak között). Ezenkívül számos területen szinte teljesen megtagadta azt, ami orosz vagy nemzeti volt. (A dumában gyakran előkerült a „patrióta-Iskarióti”[358] szójáték.)

A zsidó értelmiség ellenben egyáltalán nem tagadta meg nemzeti identitását, és még a legszélsőségesebb zsidó szocialisták is igyekeztek összeegyeztetni eszméiket a nemzeti érzéssel. Ugyanakkor egyetlen zsidó – Dubnovtól Zsabotinszkijig és Vinaverig – sem mondta ki azt, hogy az üldözött testvéreiket lelkesen támogató orosz értelmiségnek sem kellene lemondania saját nemzeti érzéséről, viszont igazság szerint annak el kellett volna hangoznia, de akkoriban senki sem észlelte azt az egyenlőtlenséget, hogy a *jogegyenlőség* fogalma alatt a zsidók *valamivel mindig többet értettek*.

Az orosz értelmiség – magányosan indult el a jövő felé.

A zsidók nem nyerték el a jogegyenlőséget a cári rendszerben. Viszont – részben emiatt – számíthattak az orosz értelmiség hűséges támogatására. Lendületes fejlődésük, energiájuk és tehetségük *áthatották* az orosz társadalmi tudatot. Kilátásaink és érdekeink értékelésébe, valamint problémáink megoldási kísérleteibe beépítettük a dolgok szerintük való értelmezését. Átvettük tőlük azt a

[357] *Fiziológiai nacionalizmus:* egyfajta kirekesztést, diszkriminációt jelent; azaz olyan nacionalizmus, amely testjegyek alapján zár ki a társadalomból egyes embereket (bőrszín pl. stb.).

[358] *Patrióta-Iskarióti*: hazafi Júdás (oroszul egyértelmű a szójáték: patriot-iskariot).

szemléletet, amellyel ők látták történelmünket és a boldogulás útját.

Ennek megértése sokkal fontosabb, mint azt számolgatni, hogy hány százalék zsidó volt azok között, akik Oroszország rendszerének megdöntésére törekedtek (mindannyian arra törekedtünk), vagy azok között, akik részt vettek a forradalomban vagy a bolsevik hatalomban.

12.
A NAGY HÁBORÚ (1914-1916)

Az első világháború kétségkívül a XX. század legnagyobb őrülete volt. Igazi okok és célok nélkül három európai nagyhatalom – Németország, Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia – halálos küzdelmet vívtak. Az esemény következtében az első kettő a század végéig nem heverte ki a megrázkódtatást, a harmadik pedig felbomlott. Ami Oroszország két – látszólag győztes – szövetségesét illeti, még negyed századon át kitartottak, hogy azután mindörökre elveszítsék hatalmi fölényüket. Azóta már Európa nem játszik vezető szerepet a világban, politikai és gazdasági ereje alaposan lecsökkent, ráadásul az irigység céltáblájává vált. Miközben gyarmatai végül teljes egészében kicsúsztak a markából.

A három uralkodó közül egyik sem mérte fel – de legkevésbé II. Miklós és környezete –, hogy milyen háborúba kezdenek. Nem érzékelték annak sem nagyságát, sem kegyetlenségét. Sztolipinen, majd P. N. Durnovón kívül a hatalom sem értette meg a leckét, amelyet Oroszország 1904-1906-ban kapott.

Vizsgáljuk meg ezt a háborít a zsidók szemszögéből! Ebben a három, egymással határos birodalomban élt a Föld zsidó népességének háromnegyede (és az európai zsidók 90%-a). [1] Ők egyébként ráadásul a későbbi katonai hadműveletek helyszínén koncentrálódtak, Kovno (majd Livónia) kormányzóságától az osztrák Galíciáig (majd Romániáig). A háború azt az égető és fájdalmas kérdést vetette fel számukra, hogy a három birodalom határvidékein élők ilyen körülmények közt hűségesek maradhatnak-e a birodalomhoz? Hiszen míg az előretörő hadseregek ellenséget látnak a front mögött, az ezen a vidéken élő zsidók számára ugyanott szomszédok és hittársak élnek. Biztosan nem akarták ezt a háborút, hiszen hogyan is válhattak volna ilyen hirtelen hazafivá? A letelepedési övezetben élő átlagos zsidóknak még kevesebb okuk volt arra, hogy az orosz hadsereget támogassák.

Mintegy száz évvel korábban az Oroszország nyugati részén élő zsidók segítséget nyújtottak az oroszoknak Napóleon ellen. De 1914-ben egészen másként festett a helyzet. *Miért* támogatnák az oroszokat? Hogy továbbra is a letelepedési övezetben éljenek? Miközben a háború éppen a felszabadulás reményével kecsegtet? Ha bejönnek az osztrákok és a németek, nyilván nem fognak újabb letelepedési övezetet kialakítani, és nem fogják fenntartani a *numerus clausus*t az oktatási intézményekben sem!

A *Bund* éppen a letelepedési övezet nyugati részében őrizte meg befolyását, és Lenintől tudjuk (191 S februárjában), hogy tagjai „nagyrészt németbarátok és örülnek Oroszország vereségének”. [2] Azt is tőle tudjuk, hogy a háború alatt az önállóságra törekvő *Vorwärts* zsidó mozgalom nyíltan németbarát álláspontra helyezkedett. Mostanában az egyik zsidó szerző finoman meg is jegyezte, hogy „ha meggondoljuk az »Isten, cár, haza« jelszó értelmét,]ehetetlen elképzelni olyan zsidót, aki – a birodalom lojális[359] alattvalójaként – ezt a jelszót komolyan vehette”, vagyis szó szerint értelmezhette. [3]

De a kormányzósági székhelyeken másként mentek a dolgok. Amikor 1914-ben a háború kitört, a befolyásos zsidó körök az 1904-1905-ös állásfoglalásaik ellenére – csakúgy, mint az orosz szabadelvűek – felajánlották segítségüket az önkényuralmi rendszernek, és megegyezést javasoltak. „Az Oroszországot lázba hozó hazafias lendületből a zsidók sem maradtak ki.” [4] „Akkoriban, látván a zsidók orosz hazafiságát, Puriskevics még a rabbikkal is jó viszonyt ápolt.” [5] A sajtót (nem a *Novoje Vremjá*t, hanem a liberális – *Witte* szerint „félzsidó” – sajtót, amely kifejezte és irányította a közvélemény ingadozásait, és amely 1905-ben szó szerint *követelte* a hatalom lemondását) a háború első napjaitól kezdve elragadta a hazafias lelkesedés. „A kis Szerbia feje felett a nagy Oroszországra is kardot emeltek, amely milliók számára biztosítja a munkához és kenyérhez való jogot!” Az állami duma egy napig tartó rendkívüli ülésén „a különböző nemzetiségek és pártok képviselőit ugyanaz a gondolat hatotta át és ugyanaz az érzés vibrált minden hangban ezen a történelmi napon. …El a kezekkel a

359 *Lojális (francia):* valamely politikai rendszerbe beilleszkedő, ellene nem tevő.

szent Oroszországtól! Minden áldozatra készek vagyunk, hogy megőrizzük az egy és oszthatatlan Oroszország becsületét és dicsőségét ...»Isten, cár, nép« – és biztos a győzelem. ...Mi zsidók is a hazánk védelmére kelünk, mert mélyen kötődünk hozzá.”

Még akkor is, ha emögött az a teljesen megalapozott számítás húzódik, hogy viszonzásul hálás gesztust várnak – az egyenlő jogok elnyerését, még ha csak a háború befejeztével is –, a kormánynak, amennyiben elfogadja ezt a váratlan szövetségest, kötelezettségeket kellett vállalnia, vagy megígérnie, hogy vállalni fog.

A jogegyenlőség megvalósulása vajon szükségszerűen a forradalomhoz kapcsolódott? Az, hogy Sztolipin leverte a felkelést „,orosz és zsidó körökben egyaránt csökkentette a politikai érdeklődést” [6], ami legalábbis azt jelentette, hogy távolodtunk a forradalomtól. Ahogy Sulgin kijelentette. „A zsidókkal és a németekkel egyszerre harcolni meghaladná a hatalom erejét Oroszországban. Valamivel meg kellett egyezni.” [7] A zsidókkal kötött új szövetséget valahogy formába kellett önteni valamilyen, legalábbis ígéreteket tartalmazó okiratban, ahogyan azt a lengyelekkel is tették. De csak Sztolipin lett volna ehhez elég okos és bátor. Nélküle senki sem értette meg a helyzetet, és senki sem hozott megfelelő döntéseket. (És 1915 tavaszától kezdve még ennél súlyosabb hibákat is elkövettek.)

A szabadelvű körök, és ide tartozott a zsidó közösség színe-java, inkább a nemzetközi helyzet alakulásához fűzték reményeiket. Az 1907-es évtől kezdve (akkor még nem a szükségszerűség okán) II. Miklós Anglia katonai szövetségesévé vált (ami előrevetítette a későbbi összeütközést Németországgal). Ekkor Oroszország haladó körei úgy elemezték a helyzetet, hogy a demokratikus hatalmakkal kötött szövetség, valamint az oldalukon aratott győzelem elkerülhetetlenné teszik Oroszország átfogó demokratizálását a háború végén. Ennek következményeként a zsidók is véglegesen egyenlő jogokat kapnak majd. Tehát az oroszországi zsidóknak – és nemcsak a Szentpétervárott és Moszkvában élőknek – volt okuk Oroszország győzelmét kívánni a háborúban.

De ezeket a megfontolásokat ellensúlyozta a zsidók hirtelen és tömeges *kitelepítése* a front övezetén kívülre, amit az általános vezérkar rendelt el az 1915-ös nagy visszavonulás során. Az, hogy ezt hatalmában állt megtenni, a háború elején meggondolatlanul hozott döntések eredménye. A konfliktus fenyegető közelsége miatti zűrzavarban 1914 júliusában az uralkodó gondolkodás nélkül aláírta – mint valami másodrendű iratot – azt az ideiglenes hadi szabályzatot, amely korlátlan hatalmat biztosított a vezérkarnak az összes front melletti, nagy kiterjedésű területen úgy, hogy még a minisztertanáccsal sem kellett egyeztetnie. Akkor senki sem tulajdonított jelentőséget ennek az okiratnak, mert az volt az általános meggyőződés, hogy a legfelsőbb parancsnokság mindig az uralkodó kezében marad, és nem kerülhet sor összetűzésre a kabinettel. De 1914 júliusában meggyőzték az uralkodót arról, hogy ne ő legyen a hadsereg főparancsnoka. A cár óvatos ember lévén, az akkoriban éppen védelmi miniszter kegyeltjének, a bőbeszédű Szuhomlinovnak[360] ajánlotta fel a tisztséget. Miután ez utóbbi nem vállalta a megbízatást, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget nevezték ki, aki úgy gondolta, nem kezdheti azzal ténykedését, hogy felborítja az általános vezérkar összetételét, amelynek élén Januskevics tábornok állt. Ugyanakkor az ideiglenes szabályzatot sem módosították, és ezzel Oroszország harmadának irányítása annak a jelentéktelen Januskevicsnek a kezébe került, aki még csak hivatásos katona sem volt.

A háború kezdetétől helyi parancsok születtek annak érdekében, hogy a zsidókat a hadsereg számára fontos övezeteken kívülre toloncolják. [8] Az újságokban 1914 augusztusától azt lehetett olvasni, hogy „a zsidók jogaival kapcsolatban… távirati úton utasították az összes kormányzót, hogy vessenek véget a zsidók tömeges és egyéni kitelepítésének”. De 1915 elejétől, a háború alatt végig a fronton orvosként dolgozó Paszmanyik doktor szerint, „hirtelen a front teljes övezetében és minden, a hatalomhoz közelálló körben elterjedt a hír, hogy a zsidók kémkednek”. [9]

---

[360] *Vlagyimir Alekszandrovics Szuhomlinov:* tehetetlenségéről ismert háborúügyi miniszter (1909-1915), akit 1916. május 3-án letartóztatnak, majd Raszputyin közbenjárására novemberben szabadon engednek.

Januskevics 1915 nyarán azzal próbálta meg álcázni az orosz seregek ijesztő hátrálását, hogy elrendelte a zsidók *tömeges* deportálását a frontövezeten kívülre. Orrkényes kitelepítést hajtottak végre, minden tekintet nélkül az egyedi esetekre. Könnyű volt minden vereségért a zsidókra hárítani a felelősséget!

A fenti vádak talán nem fogalmazódtak volna meg a német vezérkar közreműködése nélkül, amely az oroszországi zsidókat saját kormányuk elleni felkelésre buzdította. De az uralkodó vélemény szerint – és ezt több forrás is alátámasztja – ez esetben leginkább a lengyelek gerjesztették az indulatokat. Ahogy Szliozberg írja, közvetlenül a háború előtt vadul fellobbant az antiszemitizmus. Ezzel egy időben „az ipari és kereskedelmi zsidóuralom elleni kampány... éppen a csúcspontján volt, amikor kitört a háború... és a lengyelek minden eszközzel megpróbálták befeketíteni a zsidó népességet a legfelsőbb parancsnokság előtt, mindenféle rágalmat és mendemondát terjesztve a zsidók kémkedéséről”. [10] – Nyikolaj Nyikolajevics augusztus 14-i, a lengyel néphez intézett felhívásában tett ígéreteit követően a lengyelek Varsóban megalapították a „polgárok központi bizottságát”, amelyben egyetlen zsidó sem volt, pedig Lengyelország lakosságának 14%-át ők tették ki. Szeptemberben pogromot hajtottak végre a zsidók ellen Szuvalkiban. [11] – Majd az 1915-ös visszavonulás idején „a hadseregben uralkodó indulatok megkönnyítették a lengyelek által koholt rágalmak terjesztését”. [12] Paszmanyik azt állítja, „bizonyítani tudja, hogy a zsidók árulásáról szóló első szóbeszédeket lengyelek terjesztették”, miközben ez utóbbiak egy része „aktívan segítette a németeket. Hogy a rájuk háruló gyanút eltereljék, sietve elhíresztelték, hogy a zsidók kémkednek”. [13] A zsidók fent említett kiűzésével kapcsolatban több forrás megjegyzi, hogy maga Januskevics „ortodox vallásra tért lengyel volt”. [14]

Januskevicset nyilván befolyásolhatták a lengyelek, de megítélésünk szerint ezek a magyarázatok nem kielégítőek, és semmiképpen sem igazolhatják az orosz vezérkar magatartását.

Természetesen a frontövezet zsidói nem szakították meg kapcsolataikat a szomszédos falvakkal, nem szüntették

meg a „zsidó postát” és nem váltak hittársaik ellenségévé. Ráadásul a letelepedési övezet zsidóinak szemében a németek nagy kultúrájú európai nemzethez tartozónak hintek. Nem úgy, mint az oroszok, vagy a lengyelek (Auschwitz[361] fekete árnya még nem borította be a földet, még nem épült be a zsidók tudatába...). Abban az időben a *Times* tudósítója, Steven Graham arról számolt be, hogy amint német hajó füstje jelent meg a látóhatáron, Libava zsidó lakossága „elfelejtette az orosz nyelvet”, és elkezdett németül beszélni. Ha menni kellett, a zsidók inkább a német oldalra mentek. Az orosz hadsereg ellenségessége és a deportálás csak keserűséget válthatott ki belőlük, és néhányukat arra késztetett, hogy nyíltan együttműködjenek a németekkel.

De nemcsak a határterületeken élő zsidókat vádolták meg azzal, hogy szimpatizálnak az ellenséggel. A birodalmi hadseregben lévő zsidó katonákat egységesen gyávának és potenciális katonaszökevénynek tartották. Georgij Savelszkij atya – aki az orosz hadsereg vezérkari lelkészeként gyakran járt a fronton, és mindenről tudott, ami ott történt – így írt visszaemlékezéseiben. „A háború első napjaitól kezdve kitartóan ismételgették, hogy a zsidók gyávák és dezertőrök, a helyi zsidók pedig kémek és árulók. Sok olyan zsidó példáját emlegették, aki átállt az ellenséghez vagy megszökött, és olyan civil zsidókét is, akik információt közvetítettek az ellenségnek, vagy késve visszavonuló orosz katonákat és tiszteket adtak át nekik, ...és még sorolhatnám. Ahogy telt az idő, és ahogy egyre rosszabb lett a helyzetünk, annál inkább nőtt a zsidók elleni düh és gyűlölet. A szóbeszéd a frontról terjedt a hátország felé..., és az egész oroszországi zsidóság számára veszélyes légkört teremtett.” [15] A szocialista M. Lemke alhadnagy, aki akkoriban a vezérkarnál volt, titkos naplójába bemásolta a délnyugati frontról 1915 decemberében érkező jelentéseket; köztük ezt is. „Vészesen megnőtt a zsidó és lengyel katonaszökevények száma, és nemcsak az előretolt hadállásokban, hanem a front mögötti területeken is.” [16] – Miljukov feljegyzése szerint 1915

[361] *Auschwitz:* város a lengyelországi Galíciában. Neve a *holokauszt* szimbólumává vált. Itt egyszerre működött a Harmadik Birodalom legnagyobb és leghosszabb ideig aktív megsemmisítő tábora és munkaerőelosztó központja.

novemberében a haladó blokk egyik bizottsági ülésén még a következő is elhangzott. „Melyik nép bizonyította be, hogy hiányzik belőle a hazafiság? A zsidó.” [17]

Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a zsidók magas tisztségeket tölthettek be a közigazgatásban anélkül, hogy le kellett volna mondaniuk vallásukról, és így volt ez a hadseregben is. Ugyanakkor Oroszországban zsidó nem lehetett tiszt, ha nem tért át az ortodox vallásra. A magasan képzett zsidók leggyakrabban egyszerű sorkatonaként töltötték le katonaidejüket. Érthető tehát, hogy nem akartak ilyen hadseregben szolgálni. (Ennek ellenére voltak olyan zsidók, akiket a Szent György-kereszttel tüntettek ki. G. Sz. Dumbadze kapitány emlékszik egy joghallgató zsidóra, aki négyszer is megkapta ezt a kitüntetést. Mégsem akart tisztképző főiskolára menni, hogy ne kelljen áttérnie az ortodox vallásra, mert apja belehalt volna a bánatba. Később a bolsevikok agyonlőtték. [18])

Ezzel együtt kevéssé hihető, hogy minden vád csak kitaláció volt. Savelszkij így ír: „A kérdés túl szerteágazó és összetett... mindenesetre nem mondhatom azt, hogy abban az időben ok nélkül vádolták a zsidókat. ...Békeidőben toleráltuk, hogy polgári feladatokat lássanak el; a háborúban... zsidókkal voltak tele a harci alakulatok. ...A támadások során gyakran hátul voltak, amikor a hadsereg visszavonult, akkor pedig elöl. Sokszor pánikot keltettek alakulataiknál. ...Azt sem tagadhatjuk, hogy gyakran előfordultak kémkedési esetek vagy átszökések az ellenséghez. ...Az is gyanús volt, hogy a zsidók mennyire jó ismeretekkel rendelkeztek arról, ami a fronton történt. A »zsidó telefon« néha jobban és gyorsabban működött, mint a hadsereg telefonvonalai. ...Nemritkán a frontról jövő híreket előbb tudták az általános vezérkar közelében levő kis baranovicsi tanyán, mint ahogy azok elértek volna a legfelsőbb parancsnoksághoz vagy annak vezérkari főnökéhez.” [19] (Lenke hangsúlyozza Savelszkij zsidó származását. [20])

Maze moszkvai rabbi elment a vezérkarhoz, hogy megpróbálja meggyőzni Savelszkijt arról, hogy „a zsidók

olyanok, mint mások. Van köztük bátor és gyáva is; van köztük hazájához hű, de gyalázatos áruló is”, és más háborúkból hozott példákat sorolt. „Bár nagyon kellemetlen volt számomra, mégis el kellett mesélnem neki mindazt, amit a zsidók viselkedéséről] tapasztaltam a mostani háborúban... és nem tudtunk közös nevezőre jutni”. [21]

Egy másik kortárs, Abram Ziszman mérnök – akkoriban az evakuációs[362] bizottság tagja – fél évszázaddal később így írt visszaemlékezéseiben. „Nagyon szégyellem, de azt kell mondanom, hogy (a front közelében lévő zsidók) nem viselkedtek fényesen, hiszen minden tőlük telhető segítséget megadtak a német hadseregnek.” [22]

Az orosz hadseregnek szállító zsidókat szigorú gazdasági vádakkal illették. Azon a napon, amikor beiktatták legfelsőbb parancsnoknak, Lemke lemásolta az uralkodó által aláírt, a vezérkarnak címzett alábbi parancsot (amelyet Januskevics készített elő). A zsidó beszállítók visszaélnek az orosz hadsereg kötszer-, ló- és kenyérrendelésével. Olyan okmányokat kapnak az orosz hadvezetéstől, amelyek azt bizonyítják, hogy „rájuk bíztuk a hadsereg szükségleteit leelégítő vásárlásokat... de a mennyiség és a helyszín nincs feltüntetve a papírokon”. Azután „a zsidók hitelesített másolatokat készítenek ezekről az iratokról, és azokat osztogatják cinkosaiknak” és így a birodalom egész területére kiterjedő vásárlási jogokat szereznek. „A köztük lévő szolidaritásnak és jelentős pénzeszközeiknek köszönhetően nagy területeket ellenőriznek, ahonnan főleg lovat és kenyeret vásárolnak.” Mesterségesen emelik az árakat és megnehezítik az ellátással foglalkozó hivatalnokok dolgát. [23]

De ezek a tények sem igazolhatják Januskevics és a főhadiszállás magatartását. Az orosz főparancsnokság megfontolás nélkül vágott bele a zsidók ostoba és tömeges kitelepítésébe.

Különösen kegyetlenül bántak az osztrák-magyar területen élő galíciai zsidókkal. „Az első világháború kezdetétől több tízezer zsidó menekült Galíciából Magyarországra, Csehországba és Bécsbe. Akik maradtak, sokat szenvedtek a terület orosz megszállásának idején. ...

[362] *Evakuáció (latin):* kiürítés, kitelepítés ellenséges támadás elől.

[24] A kozák alakulatok által szervezett gyakori sanyargatások, verések, sőt pogromok a galíciai zsidók mindennapos osztályrészévé váltak.” [25] Erről így ír Savelszkij atya: „Galíciában a zsidók elleni gyűlöletet még az is szította, hogy az osztrák uralom alatt a befolyásos zsidók orosz népcsoportokat (valójában uránokat és ruténeket) zaklattak” [26] (vagyis ezek a népcsoportok később részt vettek a kozákok önkényeskedéseiben).

„Kovno kormányzóságban kivétel nélkül deportálták a zsidókat, még a betegeket, sebesült katonákat és a fronton harcoló katonák családját is.” [27] „Túszokat követeltek azzal az ürüggyel, hogy a kémkedési ügyeket megelőzzék”, és az ilyen ügyek „mindennapossá váltak”. [28]

Ez a zsidódeportálás annál is szembeötlőbb annak fényében, hogy 1915-ben – nem úgy, mint 1941-ben – nem evakuálták tömegesen a városi népességet. A hadsereg visszavonult, a polgári lakosság maradt, senkit sem űztek el, csak a zsidókat, minden zsidót, kivétel nélkül és a legrövidebb időn belül. Emiatt tönkrementek, elvesztették házukat és javaikat, nem beszélve a lelki sérülésekről, amit ez mindannyiuknak okozott. Ez ugyanúgy nagyszabású pogrom volt azzal a különbséggel, hogy ezúttal nem a csőcselék, hanem a hatóság irányította. A zsidók szenvedését csak megérteni lehet.

És ehhez még hozzátartozik, hogy Januskevics éppúgy; mint a parancsnoksága alá tartozó magas rangú tisztek, minden logika nélkül – kapkodva, sietve és összevissza – cselekedtek. Ez csak fokozta a zűrzavart. Nincs sem leírás, sem beszámoló ezekről a katonai döntésekről, csak az akkori sajtóban megjelent szórványos visszhangok, véletlenszerűen összeszedett okiratok Gesszen az „Orosz forradalom archívuma” című művében [29]; valamint ahogy Lemkénél is, magánszemélyek által lemásolt okmányok. Mégis, e töredékes anyagok alapján is véleményt alkothatunk arról, hogy mi történt.

Bizonyos rendelkezések intézkednek a zsidók kitelepítéséről a katonai hadműveletek övezetén kívülre, „az ellenség felé” (ez azt jelentené, hogy az osztrákok felé a frontvonalon keresztül?), és a Galíciából származó zsidók hazatelepítéséről. Más utasítások a front mögé deportálnák

őket, a közelbe vagy a Dnyeper bal partjára, esetleg még „a Volgán túlra” is. Egyszer „a fronttól innen ötversztányi övezetet akarnak megtisztítani zsidóktól”, máskor ötvenversztányi területről beszélnek. Egyszer öt nap a kiürítés határideje, és magukkal vihetik javaikat, máskor huszonnégy óra, valószínűleg az előbbi engedmény nélkül. Aki nem engedelmeskedik, azt őrizet mellett viszik el. Másik lehetőség szerint nincs kiürítés, de esetleges visszavonulás esetén túszokat szednek tekintélyes zsidó személyek, főleg rabbik közül arra az esetre, ha a zsidók oroszokat, vagy Oroszországhoz lojális lengyeleket jelentenének fel. Amennyiben ez utóbbiakat kivégzik a németek, ki kell végezni a túszokat is (de hogyan lehetséges meggyőződni arról, hogy a németek által elfoglalt területeken kivégzések vannak? Ez tényleg elképesztő rendszer!). Másik utasítás szerint túszszedés nincs, elegendő kijelölni őket a területünkön élő zsidó népességből – ők felelnek, ha más zsidók kémkednének az ellenségnek. Továbbá: mindenáron el kell kerülni, hogy a zsidók tudják, hol húzódnak az arcvonal mögött ásott lövészárkok (nehogy hittársaik közvetítésével közöljék az osztrákokkal, köztudott volt, hogy a román zsidók könnyen át tudtak menni a határon). De ez utóbbi ellenkezője is előfordult, amikor is éppen a zsidó polgári lakosságot kötelezték a lövészárkok kiásására. És említhetjük még azt a parancsot is (amelyet a Kazany környéki katonai övezet parancsnoka, a zsarnoki viselkedéséről hírhedt Szandeckij tábornok adott), amely szerint minden zsidó vallású katonát gyalogos zászlóaljakba gyűjtöttek és kiküldték őket a frontra. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a harci alakulatokban a zsidók jelenléte elégedetlenséget szít, mert katonai feladatokra alkalmatlannak tartják őket.

A történtek alapján világos, hogy a zsidók elleni kampányban Januskevics és a főhadiszállás elvesztette a fejét. De mit is akartak valójában? Azokban a különösen nehéz hetekben, amikor a kimerült és rosszul ellátott orosz csapatok hátráltak, az alakulatok parancsnokai „kérdéssort” tartalmazó körlevelet kaptak. Ebben arra utasították őket, hogy gyűjtsék össze a lehető legtöbb információt a „zsidó katonák erkölcsi, hadi és fizikai tulajdonságairól”, valamint kapcsolataikról a helyi

zsidósággal. Vagyis nagyjából azt fontolgatták, hogy a háború után a zsidókat teljesen kizárják a hadseregből.

Nem tudjuk a kitelepített emberek pontos számát sem. A *Könyv az orosz zsidó világról* (Knyiga o russzkom jevrejsztve) című műben azt olvassuk, hogy 1915 áprilisában Kurland kormányzóságból 40 ezer, májusban Kovno kormányzóságból 120 ezer zsidót telepítettek ki. [30] Egy másik helyen ugyanez a mű a teljes időszakra vonatkozóan 250 ezerről beszél [31] a zsidó származású menekültekkel *együtt*. Ez egyben azt jelenti, hogy a deportáltak alig több mint a felét tették ki ennek a számnak. – A forradalom után a *Novoje Vremjá*ban közzétett adat szerint Galícia lakosainak kitelepítése következtében 25 ezer ember szóródott szét Oroszország területén, köztük körülbelül ezer zsidó. [32] (Ezek viszont valószínűtlenül alacsony számok.)

A deportálások leállítására 1915. május 10-11-én parancsot adtak ki, így azok meg is szűntek. Zsabotinszkij úgy értékelte a zsidók 1915-ös frontövezeten kívülre telepítését, hogy az „spanyol Ferdinánd és Izabella XV. századi uralkodása óta valószínűleg a legnagyobb katasztrófa volt”. [33] A történelem menetéhez az is hozzátartozik, hogy maga ez a tömeges deportálás és az általa kiváltott felháborodás végül is egyértelműen hozzájárult a letelepedési övezet olyannyira kívánt megszüntetéséhez.

Leonyid Andrejev jól látta: „ez a hírhedt »barbárság«, amivel vádolnak minket... teljes egészében a zsidókérdésre és az ahhoz kötődő véres túlkapásainkra épül”. [34]

A zsidódeportálások az egész világban nagy visszhangot váltottak ki. A háború alatt az emberi jogokat védő zsidók Szentpétervárról Európa felé közvetítették hittársaik helyzetét; „közülük is kitűnt a fáradhatatlan Alekszandr Iszajevics Braudo”. [35] A. G. Sljapnyikov meséli, hogy Gorkij okiratokat juttatott el hozzá a zsidók oroszországi üldöztetéseiről. Ezeket ő az Egyesült Államokba vitte. Ezen információk gyorsan és széles körben terjedtek Európában és Amerikában, és hatalmas tiltakozást váltottak ki.

Ekkoriban a zsidó közösség és értelmiség legjobb képviselői attól féltek, hogy „Németország győzelme... csak megerősítené az antiszemitizmust... és ebből kifolyólag szó sem lehet németszimpátiáról, sem arról, hogy győzelmükben reménykedjenek”. [36] Ennek ellenére 1915 decemberében egy Dániában dolgozó orosz hírszerző ügynök azt jelenti, hogy az oroszellenes hírverés sikerét „elősegítik azok a zsidók, akik nyíltan kijelentik, hogy nem kívánják Oroszország győzelmét, sem annak következményét, a Lengyelországnak megígért autonómiát, mert tudják, hogy a lengyelek határozott intézkedéseket foganatosítanának a zsidók határon túli kitelepítésére”. [37] Ezek szerint tehát a lengyel antiszemitizmustól kellett félni, nem a némettől? Vagyis sokak szerint: az a sors, ami a zsidókra a független Lengyelországban vár, talán még az oroszországinál is rosszabb lenne.

A brit és a francia kormány húzódozott attól, hogy szövetségese viselkedését nyíltan elítélje. Abban az időben azonban jelentősen megerősödött az Egyesült Államok nemzetközi szerepvállalása. Az 1915-ben még semleges Amerikában a „szimpátia megoszlott. ...Németországgal szimpatizált az onnan származó zsidók egy része, bár ezt nem nyilvánították ki egyértelműen.” [38] Érzelmeiket az Oroszországból és Galíciából származó zsidók is táplálták, akik – mint a szocialista Ziv tanúsítja – Oroszország vereségét kívánták. Még inkább ebbe az irányba hatottak az Egyesült Államokban letelepedett, orosz-zsidó „hivatásos forradalmárok”. [39] Mindehhez társulnak még az amerikai közvélemény oroszellenes irányzatai. Nem sokkal korábban, 1911-ben történt, hogy drámai körülmények között felbomlott a 80 éves amerikai-orosz gazdasági egyezmény. Az amerikaiak a hivatalos Oroszországot „korrumpált, reakciós és műveletlen” [40] országnak tekintették.

Mindez gyorsan éreztette hatását a háborúban álló Oroszországban. A haladó blokk gyűléseiről 1915 augusztusában már a következőket olvassuk Miljukov beszámolójában. „Az amerikaiak (az Oroszországnak nyújtandó segély) feltételül szabják, hogy az amerikai zsidók szabadon mozoghassanak Oroszországban.” [41] A konfliktus forrása még mindig ugyanaz, mint 1911-ben T. Roosevelttel. Amikor 1916 elején pénzügyi segítséget kérő

orosz parlamenti küldöttség utazott Londonba és Párizsba, kategorikus elutasításban volt része. Erről Singarjov részletesen beszámol abban a jelentésben, amit 1916. június 20-án, a delegáció hazatérte után olvasott fel az állami duma hadügyi és tengerészeti bizottsága előtt. Angliában lord Rothschild így válaszolt a kérésre. „Elveszthetnénk az Egyesült Államok bizalmát.” Franciaországban Rothschild báró kijelentette. „Amerikában sok igen aktív és befolyásos zsidó él, akik önök ellen fordították az amerikai közvéleményt.” (Majd „Rothschild ennél még erősebb kifejezéseket is használt”. Singarjov kérte, hogy ezek a szavak ne szerepeljenek a jegyzőkönyvben.),Az amerikaiak pénzügyi nyomása – mondta végül Singarjov – egyenes következménye annak a politikának, ami 1911-ben gazdasági megállapodásunk felbontásához vezetett (de természetesen ehhez hozzájárultak az időközben végrehajtott tömeges zsidódeportálások is). Jakob Schiff, aki 1905-ben kemény szavakkal illette Oroszországot, most ezt mondta az Amerikában tartózkodó Bachou francia parlamenti képviselőnek. „Akkor nyújtunk hitelt Angliának és Franciaországnak, ha biztosítékot kapunk arra nézve, hogy Oroszország tesz valamit a zsidók érdekében. Azt nem kívánjuk, hogy az önöknek kölcsönadott pénz Oroszországba kerüljön.” [42] – Miljukov megemlítette a dumában a „sok ezer amerikai zsidó...” tiltakozását, „ami nagy visszhangot kelt az amerikai közvéleményben. Kezemben van számos ezt tanúsító amerikai újság. ...Az oroszországi zsidók helyzetéről szóló gyűlések gyakran hisztérikus jelenetekkel és sírógörcsökkel végződnek. Nálam van Wilson amerikai köztársasági elnök rendelkezésének másolata, amely »zsidónapot« vezet be Amerika egész területén azért, hogy segélyeket gyűjtsenek az áldozatok részére.” Es „ha amerikai bankároktól pénzt kérünk, így válaszolnak. Bocsánat, ezt hogy gondolja? Szívesen adunk Angliának vagy Franciaországnak, de csak azzal a feltétellel, ha Oroszország egy fillért sem lát belőle. ...Jakob Schiff, híres bankár, a New York-i pénzügyi világ irányítója, határozottan elutasítja még az Oroszországnak folyósított kölcsön gondolatát is.” [43]

Az angolul írt *Encyclopaedia Judaica* megerősíti, hogy Schiff „befolyásával megakadályozta, hogy a pénzintézetek

hitelt adjanak Oroszországnak… és emellett végig kitartott az első világháborúban”. [44] Ezenkívül más bankokra is nyomást gyakorolt, hogy azok ugyanígy cselekedjenek.

A deportálások miatt Oroszországban és külföldön is a minisztertanácson verték el a port. Dacára annak, hogy a vezérkar nem kérte ki a minisztertanács véleményét és tiltakozásait sem méltatta figyelemre. Már idéztem részleteket azokból a szenvedélyes vitákból, amelyek az ügyből kifolyólag a kormányban folytak. [45] Most következzen néhány újabb adalék. Krivosein annak a híve volt, hogy ideiglenesen adják meg a zsidóknak az Oroszország bármely városára érvényes letelepedési jogot. „Ez a zsidóknak adott kedvezmény nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is hasznos lesz Oroszország számára. …Mostanáig a politikánk hasonlított az aranyán alvó zsugoriéra, aki pénzéből semmilyen hasznot nem húz, és ezt másoknak sem engedi.” Ruhlov erre így tiltakozott. Ez a javaslat „lényegi és visszafordíthatatlan változást jelent a történelem során kialakult törvénykezési gyakorlatban. Amelynek pedig az volt a célja, hogy megvédje az orosz vagyont a zsidóktól, valamint az orosz népet a zsidók pusztító közelségétől. …Azt javasolja, hogy ezt a kedvezményt csak a háború idejére adjuk…, de ne áltassuk magunkat” A háború után „nem lesz kormány amelyik visszaküldené a zsidókat a letelepedési övezetbe. …Miközben oroszok halnak meg a lövészárkokban, a zsidók betelepszenek Oroszország szívébe, hasznot húznak a nép szenvedéseiből és az általános pusztulásból. Hogy fog erre reagálni a hadsereg és az orosz nép?” – Majd a következő ülésen így folytatta. „Az orosz lakosság nélkülözése és szenvedése óriási, úgy a fronton, mint az ország belsejében. Miközben a zsidó bankárok hittársaiktól megvásárolják a jogot, hogy Oroszország szenvedését kihasználva holnap már ezt a kivérzett népet is kizsákmányolják.” [46]

De a miniszterek belátták, hogy nincs más választásuk, és az intézkedést „kivételes gyorsasággal kell végrehajtani… azért, hogy a háború okozta pénzügyi szükségleteket kielégítsük”. [47] Ruhlov kivételével mindannyian aláírták azt a körlevelet, amely engedélyezi a zsidók szabad letelepedését (és ingatlanjavak szerzését) a

birodalom egész területén, kivéve a kormányzósági székhelyeket, a mezőgazdasági területeket, a kozákok által lakott területeket és Jalta környékét. [48] Majd 1915 őszén eltörölték a kötelező éves útlevél rendszerét is, a zsidók ezután állandó útlevelet kaptak. (Ezeket az intézkedéseket a *numerus clausus* részleges feloldása követte az oktatási intézményekben, valamint lehetővé vált, hogy a zsidók a képviseleti kvóták keretei között védőügyvédi feladatokat lássanak el.) [49] A közvélemény ellenállása – amit a fenti határozatok váltottak ki – a háború nyomása alatt megtört.

Ezzel, 125 év után, a zsidó letelepedési övezet intézménye mindörökre megszűnt. Viszont, ahogy Szliozberg is megjegyzi, „ez a tartalma miatt oly fontos intézkedés..., amely eltörli a letelepedési övezetet, ez az intézkedés, amiért évtizedekig hiába harcoltak az orosz zsidók és Oroszország liberális körei, észrevétlen maradt!” [50] Észrevétlen maradt, mert a háború minden mást háttérbe szorított. Oroszországot pedig menekültek és bevándorlók hada özönlötte el.

A kormány által létrehozott Tatjanyinszkij menekültügyi bizottság az áttelepített zsidókat is pénzügyi segélyben részesítette. [51] A februári forradalomig[363] „a menekültügyi tanács folytatta munkáját és jelentős összegeket utalt ki a különböző nemzetiségi bizottságok számára”, többek közt a zsidó bizottságnak is. [52] Természetesen ehhez társultak még a számos zsidó szervezet által folyósított pénzösszegek is. Ezek a szemezetek nagy erőkkel és hatékonyan segítették a zsidókat. Ilyen volt például az 1880-ban alapított, nagy gyakorlattal rendelkező zsidó kisiparosok szervezete (orosz rövidítés: ORT), amely már a letelepedési övezeten kívülre is kiterjesztette tevékenységét. Az ORT együttműködést alakított ki a World Relief Committee-vel, és a „Joint”-tal. („A zsidó háborús áldozatoknak szánt segélyalapok elosztóbizottsága.”) Mindannyian nagy segítséget

---

[363] *Februári forradalom:* 1917. március 10-én (a régi orosz időszámítás szerint február 27-én) Szentpétervárott kitört a polgári demokratikus forradalom, melyet sorozatos sztrájkok és tüntetések előztek meg. II. Miklós cár, miután kinevezte az ideiglenes kormány elnökévé Georgij Lvov herceget, lemondott trónjáról. A kormány elsősorban a kadetok (alkotmányos demokraták) és az októbristák (alkotmányos monarchisták) soraiból került ki.

nyújtottak Oroszország zsidó lakosságának. „A »Joint« több százezer zsidót segített Oroszországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában.” [53] Lengyelországban az ORT támogatta a kivándorlásra készülő vagy földművesként letelepedő zsidókat, mert „a háború alatt a kisvárosi zsidókat a megszálló németek arra kényszerítették, hogy a földekre menjenek dolgozni”. [54] Aztán ott volt még az 1912-ben alapított zsidó betegségmegelőzési társaság (orosz rövidítés: OZE) is, amelynek nemcsak a közvetlen orvosi segítségnyújtás volt a feladata, hanem a szanatórium- és rendelőintézet-alapítás, az általános egészségügyi higiénia fejlesztése, a betegségek megelőzése és a „harc a zsidó népesség fizikai leromlása ellen” (Oroszországban sehol nem létezett még ehhez hasonló szemezet). Akkoriban, 1915-ben, kirendeltségei élelmezési központokat, mozgó orvosi csapatokat, tábori kórházakat, menedékhelyeket és gyermekrendeléseket működtettek a zsidó menekültek számára. [55] Szintén 1915-ben jelenik meg a zsidó szövetség a háború áldozatainak segélyezésére is (orosz rövidítés: EKOPO), amely támogatást kap a Tatjanyinszkij menekültügyi bizottságtól és az állam által bőkezűen dotált „Zemgor”-tól (a „zemsztvo-szövetség” és a „városok szövetségének” alapítványa), valamint Amerikából is. Az EKOPO széles hálózatot hoz létre, amelynek emberei mozgókonyhákkal, kantinokkal, ruhaosztó helyekkel, munkakereső irodákkal (közvetítőirodák, szalmai képzőközpontok), gyermekbefogadó intézményekkel és iskolákkal segítenek a zsidóknak letelepedésük előtt, alatt és után. Milyen csodálatos szervezet! – gondoljunk csak arra, hogy körülbelül 250 ezer menekültet és költöző személyt láttak el. A hivatalos adatok szerint számuk már 1916 augusztusában 215 ezerre tehető. [56] És ott volt még a negyedik duma zsidó képviselőinek „politikai bizottsága” is, amely a zsidó népi csoport, a zsidó néppárt, a zsidó demokratikus csoport és a cionisták közti megegyezés alapján jött létre, és a háború alatt „jelentős tevékenységet” [57] folytatott.

Minden nehézség ellenére „a háború megerősítette a zsidók kezdeményezőkedvét, és felkeltette bennük azt a vágyat, hogy önmagukról gondoskodjanak”. [58] Ezekben az években „az addig a zsidó tudat mélyén rejtőző erők beértek és felszínre kerültek… és ezek a hatalmas

tartalékok a politikai és szociális tevékenység legkülönbözőbb területein jelentek meg". [59] Az önsegélyező bizottságok által kiutalt összegeken kívül az EKOPO a kormánytól is milliókat kapott. A rendkívüli menekültügyi tanács egyszer sem „utasította el javaslatainkat" a segélyek összegéről. Összességében ez másfél év alatt 25 milliót jelentett, azaz sokkal többet, mint amennyit a zsidók gyűjtöttek össze (a kormány a vezérkar által elkövetett hibák miatt fizetett). A nyugatról érkező összegeket a bizottság későbbi felhasználás céljára megtarthatta. [60]

A zsidó népesség mozgásával – menekültek, áttelepített emberek, ugyanakkor sok önkéntes költöző is – a háború jelentősen módosította az oroszországi zsidók területi megoszlását. Nagy telepek alakultak ki a fronttól igen távol eső városokban, főleg Nyizsnyij Novgorodban, Voronyezsben, Penzában, Szamarában, Szaratovban, miként a fővárosokban (*ezek alatt Szentpétervárt és Moszkvát érti a szerző – a szerk.*) is. Bár a letelepedési övezet megszüntetése nem vonatkozott Szentpétervárra és Moszkvára, ez a két város is gyakorlatilag nyitottá vált a zsidók számára. Gyakran a már régóta ott élő rokonokhoz vagy pártfogókhoz költöztek, hiszen ezekben a városokban, már előzőleg is éltek zsidók. Így például a kortársak visszaemlékezéseiből kiderül, hogy Szentpéterváron volt egy Flakke nevű fogorvos, tízszobás lakással, kísérőinassal, szolgálólánnyal, szakáccsal. De más gazdag zsidókról is tudunk, olyanokról, akik a háború alatt, amikor Petrográdban kínzó lakáshiány uralkodott, befogadták a máshonnan érkező zsidókat. Sokan változtattak lakhelyet ezekben az években, akikről nem maradt nyom a történelemben. Kivételt képez egy-egy magánjellegű családi krónika, ahogy David Azbel rokonainak esetében is. „Ida néni... az első világháború elején elhagyta a nyugodt és álmos Csernyigovot, hogy Moszkvába költözzön." [61] Az újonnan érkezettek gyakran szerény anyagiakkal rendelkeztek, de néhányan közülük befolyásos állásba kerültek, mint az a Poznanszkij nevű férfi, aki a petrográdi hadicenzúra-bizottságnál „minden titkos ügybe" [62] beleszólhatott.

Ebben az időben a vezérkar gépiesen ontotta a rendelkezéseket, amelyeket hol végrehajtottak, hol figyelmen kívül hagytak. Például ki kellett zárni a hadseregben lévő zsidókat minden, a fegyveres szolgálaton kívüli tevékenységből. Nem lehettek titkárok, pékek, ápolók, telefonkezelők vagy távírászok. Ezért, „hogy megelőzzük a zsidó orvosok és ápolók által szervezett kormányellenes hírverést, ne a tábori kórházakba és kórházvonatolya osszuk be őket, hanem a »hírek terjesztésére kevésbé alkalmas helyekre, mint például az előretolt állásokba, vagy a harctéri sebesültszállításhoz«„. [63] Íme egy másik parancs: a *zemsztvók* szövetségéből, a városok szövetségéből és a Vöröskeresztből ki kell űzni a zsidókat. Mivel sokan oda tömörülnek, hogy elkerüljék a fegyveres szolgálatot (ahogyan több tízezer orosz is ezt tette). Mert előnyös helyzetüket hírverési célokra használják (ahogy minden magára valamit is adó szabadelvű, radikális és szocialista tette), és főleg mert vádakat koholnak „a legfelsőbb parancsnokság hozzá nem értéséről” (ami nagyban megfelelt a valóságnak). [64] Más körlevelek arra figyelmeztettek, hogy veszélyes olyan állásokban megtartani a zsidókat, ahol kényes információkhoz juthatnak. Egyébként 1916 áprilisában a nyugati front zemsztvo-szövetségének hivatalaiban „a közigazgatás minden fontos ága (ideértve a hadi titkokkal kapcsolatosakat is) a zsidók kezében van”. Majd felsorolják a titkos iratok iktatásával és osztályozásával megbízottakat, valamint megemlítik a tájékoztatási osztály vezetőjét, aki „munkájából kifolyólag szabadon bejárhat a hadsereg különböző szolgálataihoz a hátországban vagy egyéb területeken is”. [65]

Ugyanakkor semmi sem bizonyítja azt, hogy kézzelfogható eredményt hozott volna a vezérkar hangos követelése, amely szerint a zsidókat száműzni kell a *Zemgor* adminisztrációjából. A mindig jól informált Lemke megállapítja, hogy „a hadvezetésnek a zsidók *Zemgor*ból való kizárását célzó parancsai nem találtak kedvező fogadtatásra”. Kiadtak olyan körlevelet, amelyben az állt, hogy „minden, hatósági parancsra elbocsátott zsidó vallású személy két hónapnyi fizetést és áttelepülési költségtérítést kap, valamint elhelyezkedését segítik az arcvonal mögötti *Zemgor*-intézményekben”. [66] (A *Zemgor* a befolyásos

orosz sajtó kedvence volt, így az újságok egyöntetűen elzárkóztak attól, hogy felfedjék a szervezet pénzügyi forrásait. Mindenesetre 1916. szeptember 1-éig a háború 25 hónapja alatt 464 millió rubelt utalt ki a *Zemgor*nak a kormány – a felszerelést és a berendezési eszközöket egyenesen az állami raktárakból szállították –, miközben a *zemsztvó*k és a városok – a gyűjtésekből befolyó összeggel együtt – csak 9 milliót szedtek össze. [67] A sajtó azért nem volt hajlandó nyilvánosságra hozni a fenti számokat, mert ezzel értelmét vesztette volna a *Zemgor*, valamint a jelentéktelen és ostoba kormány jótékonykodó és emberbaráti tevékenységének szembeállítása.)

A gazdasági és földrajzi körülmények miatt a hadsereg beszállítói között sok zsidó volt. Az egyik panaszos levél, amely a „hazafias kötelezettségeiktől hajtott… kijevi ortodox orosz körök" haragját fejezi ki, azt az igen magas beosztásban dolgozó Szolomon Frankfurtot vádolja, aki „a mezőgazdasági minisztériumban a hadsereg szalonnaellátásáért felelős biztosa volt". (Hozzá kell tennünk, hogy Frankfurt rekvirálásai által okozta zűrzavarról szóló panaszok az állami dumáig is eljutottak.) Szintén Kijevben a „térség egyik *zemsztvó*jának" zűrös „agronómusát", Zelman Kopelt halhatatlanná tette a történelem. Ő olyan mértétertelen rekvirálást rendelt el 1916 karácsonya előtt, amivel az ünnepek idején egy teljes vidéki körzetet megfosztott a cukortól (ebben az ügyben feljelentést is tettek a *zemsztvo* helyi vezetése ellen). [68]

Az állami dumában 1916 novemberében N. Markov képviselő az állam és a honvédelem javainak „tolvajait és hátországi fosztogatóit" megbélyegezve szokása szerint elsősorban a zsidókat jelölte meg. Kijevben Seftel, a városi tanács tagja lezárta a raktárakat és hagyta megromlani a város tartalékaként őrzött 2.500 tonna lisztet, halat és más terméket, miközben „ezeknek az uraknak a barátai a saját halukat arcátlanul magas áron árulták". V. J. Gyemcsenko, az állami duma kijevi képviselője „rengeteg gazdag zsidót" bújtatott (felsorolja őket), „hogy azok megmeneküljenek a katonai szolgálat elől''. Szaratovban bizonyos „Levi nevű mérnök a megbízott Frenkel közvetítésével" irreálisan magas áron szállított árukat a hadiipari bizottság részére. (69] Meg kell jegyeznünk, hogy a Gucskov által létrehozott

hadiipari bizottságok ugyanígy jártak el az állami kincstárral szemben. Mit is mondhatnánk erről?...

A petrográdi belbiztonsági szolgálat egyik 1916 októberében kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy „Petrográdban a kereskedelem kizárólag a zsidók kezében van, akik tökéletesen ismerik az utca emberének ízlését, vágyait és véleményét”. A jelentés arról a jobboldali körökben elterjedt nézetről is beszámol, amely szerint „a zsidók háború eleje óta élvezett szabadsága” egyre nagyobb felháborodást kelt a népben. „Igaz, hivatalosan létezik még néhány orosz vállalat, de valójában azt is zsidók ellenőrzik, és lehetetlen bármit vásárolni vagy rendelni zsidó közvetítés nélkül.” [70] (A bolsevik kiadványok, mint például az akkoriban Petrográdban tartózkodó Kajurov könyve [71], a valóságot kiforgatva később azt állították, hogy 1915 májusában, amikor Moszkvában kifosztották a német cégeket és boltokat, a tömeg megtámadta a zsidó üzemeket is. Ez egyáltalán nem igaz, sőt éppen az ellenkezője történt. A németellenes felkelés idején a zsidók, mivel vezetéknevük hasonlított a németekére, úgy védekeztek, hogy boltjaik kirakatába „ez a bolt zsidó” felirattal táblát akasztottak – és így nem történt bántódásuk. A hátországban a zsidó kereskedőket nem érte támadás a háború évei alatt.)

Ugyanakkor a monarchia felső köreiben – Grigorij Raszputyin morbid[364] környezetében – gyanús egyének kis csoportja jelentős szerepet játszott. Ez pedig nem csak a jobboldali körök rosszallását váltotta ki. A petrográdi francia nagykövet, Maurice Paléologue 1916 májusában ezt jegyezte fel naplójába. „Egy rakás zsidó pénzember és becstelen nyerészkedő, Rubinstein, Manusz és mások megállapodást kötöttek (Raszputyinnal), és bőséges jutalomban részesítik szolgálataiért. A zsidók útmutatásai alapján küld feljegyzéseket minisztereknek, bankoknak vagy különböző befolyásos személyiségeknek.” [72]

Míg a múltban Gincburg báró állt ki nyíltan a zsidók érdekében, ezentúl ezt a tevékenységet titokban a Raszputyin köré csoportosuló törtetők folytatták. Ilyen volt D. L. Rubinstein (a petrográdi kereskedelmi bank vezetője,

---

[364] *Morbid (latin, francia):* itt: torz.

aki úgy taposta ki magának az utat a trón közelébe, hogy ő kezelte Andrej Vlagyimirovics nagyherceg vagyonát. Virubova[365] révén ismerkedett meg Raszputyinnal, később Szent Vlagyimir-renddel tüntették ki, állami tanácsosi címet, és ezzel „őexcellenciája” megszólítást kapott) bankár is. És közéjük tartozott a gyáriparos I. P. Manusz is (a petrográdi vagongyár vezetője, Putyilov üzemeinek, két banknak és az orosz közlekedési vállalat igazgatótanácsának a tagja, maga is állami tanácsos).

Rubinstein állandó „titkárt” adott Raszputyin mellé a gazdag ékszerész, gyémántkereskedő, és írástudatlansága ellenére is nagyon ügyes és vállalkozó szellemű Aron Szimanovics személyében. (Vajon mi szüksége volt Raszputyinnak „titkárra”, amikor ő nem birtokolt semmit?...)

Ez a Szimanovics („a zsidók legjobbika” firkantotta állítólag hibás helyesírással Szimanovics porréjára Raszputyin) a száműzetésben kiadott egy nagyotmondó könyvecskét az ebben az időszakban játszott szerepéről. Található benne mindenféle érdektelen pletyka és „mese” („több százezer Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg parancsára kivégzett és legyilkolt zsidóról” beszél [73]); de a sok salak és hencegő ömlengés mellett valós, tényleges adatokat is tartalmaz.

Ilyen például az 1913-ban kirobbant, zömmel zsidókat érintő „fogorvosügy”. „Valódi fogorvosdiploma-gyártó üzemet állítottak fel”, és a diplomások elözönlötték Moszkvát. [74] A dolog jelentőségét az adta, hogy az ilyen oklevél tartózkodási engedélyre jogosított és felmentést jelentett a katonai szolgálat alól. Közel 300 készült belőle (Szimanovics szerint 200). Az álfogászokat egy év börtönbüntetésre ítélték, de Raszputyin közbenjárására kegyelmet kaptak.

„A háború alatt... a zsidók Raszputyinnál kerestek védelmet a rendőrség vagy a katonai hatóságok elől”, és Szimanovics büszkén számol be arról, hogy „sok fiatal zsidó

---

[365] *Anna Virubova:* (1884-1964) a cárné udvarhölgye és sokáig legjobb barátnője is, Raszputyin fanatikus csodálója, állandó közvetítő a cári család és a sztarecek közt. Letartóztatják 1917-ben, kiszabadul, újra elfogják, majd sikerül Finnországba menekülnie, ahol teljesen elfeledve még több mint 45 évig él.

kérte a segítségét, hogy megmeneküljön a hadseregtől”. Ez a háborús időkben lehetővé tette, hogy bejussanak az egyetemre. „Gyakran nem volt semmilyen törvényes lehetőség”, de Szimanovics állítja, hogy mindig talált megoldást. Raszputyin „a zsidók barátja és jótevője volt, és feltétel nélkül segítette a körülményeik javítására irányuló erőfeszítéseimet”. [75]

Amidőn ezekről az újdonsült kegyencekről beszélünk, nem hagyhatjuk ki a páratlan kalandort, Manaszevics-Manujlovot sem. Volt a belügyminisztérium hivatalnoka, majd az orosz titkosrendőrség párizsi ügynöke, de ez nem akadályozta meg abban, hogy külföldön eladja a rendőrség titkos iratait. Titkos tárgyalásokat folytatott Gaponnal, és miután Stürmert[366] kinevezték kormányfőnek, rábízták a „rendkívüli »titkos küldetéseket«„. [76]

Rubinstein a korábban zsidóellenes *Novoje Vremja* megvásárlásával (*vö*. 8. fejezet) tört be a közéletbe. (Mintha a történelem iróniája alakította volna a lap sorsát. Szuvorin a varsói Kroneberg bankár pénzéből vette meg 1876-ban az újságot, és eleinte szimpátiából helyet adott a zsidóknak a lap hasábjain. A török-orosz háború kezdetén azonban a *Novoje Vremja* hirtelen irányt váltott és „átállt a reakció táborába... a zsidókérdésben pedig nem vetett többé gátat a gyűlöletnek és a rosszindulatnak”. [77]) 1915-ben Goremikin[367] miniszterelnök és ifj. Hvosztov[368] belügyminiszter hiába próbálták megakadályozni, hogy Rubinstein felvásárolja az újságot. [78] Ez utóbbi nem sokkal ezt követően megszerezte a lapot; a közelgő forradalom miatt azonban ennek már nem volt jelentősége. [Manusz egyébként részlegesen felvásárolt egy másik jobboldali lapot is, a *Grazsdanyin*t (Polgártárs).]

Sz. Melgunov „ötöknek” nevezte azt a kis csoportot, amely a cár „előszobájában” [79] intézte ügyeit a

---

366 *Stürmer:* Raszputyin védence, a minisztertanács elnöke (1916. február 2. – november 23. között), aki ugyanakkor betölti a belügyminiszteri (március 16. – július 17.), majd a külügyminiszteri (július 20. – november 23.) posztot is. Február után letartóztatják, bebörtönzik a Péter-Pál erődbe, ahol 1917. szeptember 2-án hunyt el.

367 *Ivan Goremikin:* (1839-1917) miniszterelnök először 1906 áprilisától júliusáig, majd 1914. januártól 1916. januárig.

368 *Ifj. Alekszisz Hvosztov:* (1872-1918), a negyedik duma jobbszárnyának vezetője, 1915-1916-ban belügyminiszter. A bolsevikok agyonlőtték.

nagyhatalmú Raszputyin közvetítésével. Nem akármilyen helyzet alakult ki. Kétes személyek kerültek a trón közvetlen közelében, akik veszélyes befolyást gyakorolhattak egész Oroszország ügyeire. Buchanan, Nagy-Britannia követe úgy vélte, hogy Rubinstein a német hírszerzésnek dolgozott. [80] Nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem.

A német kémkedés gyors térnyerése Oroszországban, valamint annak kapcsolatai a hátországban lévő üzérekkel arra kényszerítették Alekszejev[369] tábornokot, hogy 1916 nyarán kérvényezze a cárnál a vezérkar nyomozati hatáskörének kiszélesítését. Így alakult meg „Batyusín tábornok vizsgálóbizottsága”. Az első célpont Rubinstein volt, akit „a német tőkével való nyerészkedéssel”, az ellenség érdekét szolgáló pénzügyi manőverekkel és rubelleértékeléssel gyanúsítottak. Továbbá azzal, hogy a külföldi ügynököket túlfizette a hadtápparancsnokság[370] megrendeléseiért, és a Volga-vidéken búzával üzérkedett. Makarov igazságügy-miniszter döntése nyomán Rubinsteint 1916. július 10-én letartóztatták és hazaárulással gyanúsították. [81]

A 20 évi kényszermunkára ítélhető Rubinsteint leghatározottabban személyesen a cárné támogatta. Letartóztatása után két hónappal Alekszandra Fjodorovna azt kérte a cártól, „hogy diszkréten küldje őt Szibériába, ne tartsa itt, hogy ezzel ne ingerelje a zsidókat”. – „Beszélj Rubinsteinről” Protopopovval[371] – mondta! Két hétre rá Raszputyin táviratot küld a cárnak a főhadiszállásra azzal, hogy Protopopov „kéri, hogy senki ne háborgassa”, még a kémelhárítás sem…; „a fogva tartottról jósággal szólt, igazi keresztényként”. Újabb három hét múlva a cárné ezt írja. „Rubinstein a halálán van. Küldj azonnal egy táviratot (az északnyugati frontra) ..., hogy Pszkovból átkerüljön a

---

[369] *Mihail Alekszejev:* (1857-1918), akkoriban a legfelsőbb parancsnokság vezérkari főnöke. A cárnak később azt tanácsolja, hogy mondjon le. Egészen 1917. június 3-ig legfelsőbb parancsnok. Október után az első fehér hadsereg szervezője a Donnál.

[370] *Hadtáp:* a hadsereg egységeinek ellátásáért felelős szervezeti egység.

[371] *Protopopov:* a cári rendszer utolsó belügyminisztere. Azzal gyanúsították, hogy összejátszott Németországgal (Svédországban. 1916 nyarán, amikor a duma küldöttségével Angliába utazott). Az ideiglenes kormány bebörtönözte, a bolsevikok agyonlőtték.

belügyminiszter felügyelete alá” – azaz a jóságos, keresztény Protopopovhoz! Majd másnap: „Remélem, feladtad a táviratot Rubinstein ügyében, haldoklik.” Egy nappal később: „Megtetted a szükséges lépéseket, hogy Rubinsteint átadják a belügyminiszternek? Ha Pszkovban marad, meg fog halni – nagyon kérlek, kedves barátom!” [82]

Rubinstein december 6-án szabadult, tíz nappal Raszputyin meggyilkolása előtt, akinek így még éppen volt ideje arra, hogy ezt az utolsó szívességet megtegye neki. Makarov[372] minisztert, akit a cárné utált, azonnal leváltották. (Nem sokkal később a bolsevikok agyonlövik.) Igaz, hogy Rubinstein kiszabadulásával még nem zárult le a nyomozás. Ismét letartóztatták, de az üdvözítő februári forradalom alatt a tömeg – más, a cári börtönökben sínylődő rabbal együtt – kiszabadította a petrográdi börtönből. Ő pedig elhagyta a hálátlan Oroszországot, ahogyan ezt Manaszevicsnek, Manusznak és Szimanovicsnak is volt ideje megtenni. (Rubinsteinnel egyébként még találkozunk.)

Nekünk, akik a XX. század 90-es éveiben[373] élünk, az állami javak e dorbézoló eltékozlása kicsinyített kísérleti modellnek tűnik a mostanihoz képest. ...Ami közös a két esetben, az a beképzelt és tehetségtelen kormány, amelynek kezéből kicsúszik Oroszország sorsa.

❖

Rubinstein példáján okulva a vezérkar több bank számláit ellenőrizte. Ezzel párhuzamosan vizsgálatot indítottak a kijevi cukorgyárosok – Hepner, Cehanovszkij , Babuséin és Dobrij – ellen, akik cukorkiviteli engedélyt kaptak Perzsiába. A nagy mennyiségű szállítmányokból azonban csak igen kevés árut jelentettek a vámhivatalok, és kevés érkezett meg rendeltetési helyére. A többi cukor „eltűnt”. Egyes hírek szerint Törökországba – Németország szövetségeséhez – került, és ott helyben eladták. Ugyanakkor a délnyugati területeken – Oroszország fő cukorgyártó vidékén – hirtelen az egekbe szökött a cukor ára. A cukorgyárosok ügye szigorú és könyörtelen

---

[372] *Makarov:* igazságügy-miniszter 1916. július 20. – 1917. január 2. között, 1918 szeptemberében a Cseka agyonlőtte.

[373] Akkoriban dolgozott e köteten a szerző. A célzás a jelcini Oroszországra vonatkozik.

légkörben kezdődött, de a Batyusin-bizottság a vizsgálat befejezése előtt átadta az aktát egy kijevi vizsgálóbírónak, aki kiengedte őket az előzetes letartóztatásból. Később aztán a cár környezetéből kaptak támogatást.

Ami magát az olyannyira fontos Batyusin-bizottságot illeti, összetétele sok kívánnivalót hagyott maga után. Zavadszkij szenátor rávilágított, mennyire kevéssé volt hatékony a bizottság vizsgálata a Rubinstein-ügyben. [83] Lukomszkij vezérkari tábornok emlékirataiban arról számol be, hogy Rezanov ezredes, a bizottság egyik meghatározó jogásza, akinek szakmai hozzáértéséhez nem fért kétség, nagyon szerette a kártyát, a jó éttermeket és az ivászattal egybekötött vacsorákat. A szintén bizottsági tag Orlov pedig renegát. Közvetlenül 1917 után a petrográdi *Csekánál* dolgozik, később átáll a fehérekhez, a száműzetésben pedig provokatív viselkedésével tűnik ki. Kétségtelenül voltak más gyanús személyek is ebben a bizottságban. Olyanok, akik nem utasították el a kenőpénzeket, és anyagi haszon ellenében szabadon engedtek bizonyos személyeket. A bizottság következetlen cselekedeteinek sorozata felkeltette a petrográdi hadbíróság és az igazságügy-minisztérium magas rangú hivatalnokainak figyelmét is.

Azonban nem csak a vezérkar foglalkozott a nyerészkedőkkel „a zsidók általános tevékenységével” összefüggésben. A rendőrségi ügyosztály ideiglenes vezetője, Kafafov 1916. január 9-én aláírt egy – minden kormányzósági és városi kormányzónak, valamint az összes csendőrségi parancsnokságnak címezett – hadititoknak minősített utasítást. A közvélemény „hírszerző szolgálata” azonban hamar felfedte a titkot, és egy hónappal később, február 10-én Cseidze[374] – minden más ügyet felfüggesztve – az állami duma szónoki emelvényéről felolvasta az okiratot. Nemcsak az állt benne, hogy „a zsidók a forradalmat szolgáló hírverést folytatnak”, hanem „a bűnös propagandatevékenységükön kívül… két fontos célt tűztek ki maguk elé: az alapvető élelmiszerek árának mesterséges növelését, és a váltó pénzérmék (*a kis kopejkás pénzérmék eltűnése a forgalomból természetszerűleg dráguláshoz*

[374] *Nyikolaj Szemjonovics Cseidze:* mensevik vezető, a harmadik és a negyedik duma képviselője; 1917 februárjában a petrográdi tanács elnöke, 1921-ben emigrál, 1926-ban öngyilkos lesz.

vezetett, és a rubel elértéktelenedését sugallta! – a szerk.) kivonását a forgalomból”. Így akarják „elérni, hogy a lakosság elveszítse bizalmát az orosz pénz iránt”, elterjeszteni, hogy „az orosz kormány csődbe ment, és nincs már fém az aprópénz veréséhez”. A körlevél szerint mindezzel az a céljuk, „hogy kivívják a letelepedési övezet megszüntetését, mert a zsidók úgy gondolják, hogy a mostani zűrzavaros időszak a legkedvezőbb céljaik megvalósításához”. Az ügyosztály nem hozott semmilyen konkrét intézkedést a fenti megállapításokkal kapcsolatban, azokat csak „tájékoztató jelleggel” közölte. [84]

Íme Miljukov reakciója: „a zsidókkal szemben Rosztopcsin[375] módszerét alkalmazzuk. Kiállítjuk őket a feldühödött tömeg elé, és rájuk mutatunk. Ők a bűnösök, tegyetek velük, amit akartok!” [85]

Ugyanezekben a napokban a rendőrség körülvette a moszkvai tőzsdét az Iljinka utcában és ellenőrizte az ügynökök személyazonosságát. Itt hetven olyan zsidót találtak, akinek nem voltak rendben a papírjai. Ogyesszában ugyanilyen razziát tartottak. Ennek a híre eljutott a duma üléstermébe is, ahol az valóságos földindulást okozott. Éppen az következett be, amitől a minisztertanács annyira félt. „A mostani időkben nem tűrhetjük, hogy az állami dumában napirendre kerüljön a zsidókérdés, mert a vita elfajulhat, és tovább élezheti a nemzetiségek közti ellentéteket.” [86] A vita szépen fellángolt és hónapokig tartott.

Az ügyosztály körlevelére Singarjov reagált a legerőteljesebben és legszenvedélyesebben – senki nem tudta olyan felháborodással kifejezni lázongását, mint ő. „Nincs olyan gyalázat, nincsen olyan aljasság, amit az állam el ne követett volna a zsidókkal szemben. Ez a keresztény állam... minden alap nélkül rágalmakat szór egy egész népre. ...Az orosz társadalom csak akkor gyógyulhat ki bajaiból, ha felhagy azzal a gyakorlattal, ami megkeseríti az ország életét. Akkor ha megszünteti a nemzetiségek üldözését. ...Igen, fáj, hogy ilyen kormányunk van, és szégyelljük államunkat!” Az orosz hadsereg muníció nélkül

---

[375] *Fjodor Vasziljevics Rosztopcsin:* A XIX. század elején Moszkva kormányzója. Sokáig úgy gondolták, hogy felgyújtotta a várost, amikor a franciák 1812-ben bevonultak. Ségur bárónő apja.

maradt Galíciában, „és a zsidók lennének ezért felelősek? ...A nagy áremelkedésnek pedig számos, összetett oka van. ...Miért csak a zsidókat említi a körlevél ebben az ügyben, miért nem beszél az oroszokról és a többiekről?” Az árak erős emelkedése valóban egész Oroszországot jellemezte, és ugyanez elmondható a váltó pénzérmék eltűnéséről is. „És minderről a rendőrségi ügyosztály körlevelében olvashatunk!” [87]

Elvitathatatlan.

Könnyű íróasztal mögött körlevelet írni, de nagyon kellemetlen, ha felelni kell érte a dühös parlament előtt. Nem volt hová hátrálni, és a duma szónoki emelvényére taszigálták Kafafovot, magát a körlevél szerzőjét. Azzal védekezett, hogy a körlevél nem tartalmazott semmiféle utasítást, nem a lakosságnak szólt, hanem a helyi hatóságoknak, csak tájékoztató jellegű volt és nem végrehajtandó. Addig nem keltett feltűnést, amíg „megfélemlített” hivatalnokok ki nem adták, és a parlament szónoki emelvényről nyilvánosságra nem került. Milyen furcsa, folytatta Kafafov. Vajon miért nem esik szó más titkos körlevelekről, amiket biztos, hogy ugyanígy kiszivárogtattak? Például arról, amit 1915 májusában ő maga írt alá. „A birodalom néhány népességcsoportjában megfigyelhetjük a gyűlölet növekedését a zsidókkal szemben”, és az ügyosztály „kéri, hogy hozzanak nagyon határozott intézkedéseket az ilyen megnyilvánulások”, valamint a zsidók ellen irányuló minden erőszakos cselekmény „megakadályozására... a leghatározottabb intézkedésekkel csírájában fojtsák el a bizonyos helyeken kialakuló hírverést, nehogy az a pogromok fellángolásához vezessen”. Vágy ott van az egy hónappal azelőtt, február elején Poltavába küldött utasítás is, amely a hírszerzés megerősítésére szólít fel azért, hogy „időben meg tudják akadályozni a zsidók ellen irányuló pogromkísérleteket”. [88]

Kafafov arról panaszkodott, miként lehetséges az, hogy az *ehhez hasonló* körlevelek nem érdeklik a közvéleményt, és elhallgatják őket?

Szenvedélyes hangú felszólalásában Singarjov rögtön figyelmeztette a dumát, hogy veszélyes a „zsidókérdés

végtelen vizeire evezni a vitával”. A körlevél nyilvánosságra kerülése miatt mégis ez történt. Ráadásul maga Singarjov is hozzájárult ehhez ügyetlenségével, amikor a zsidók védelméből támadásba lendült át azzal a kijelentésével, hogy az igazi árulók oroszok. Nevezetesen Szuhomlinov, Mjaszojedov és Grigorjev tábornok, aki szégyenszemre kapitulált Kovnónál. [89]

Szavait nem hagyhatták válasz nélkül. Markov[376] a szemére vetette, hogy nincs joga Szuhomlinovról beszélni, mivel ő még csak vádlott. (A haladó blokk szép sikereket ért el a Szuhomlinov-üggyel, de az ideiglenes kormány bukása után be kellett ismernie, hogy csak az idejét vesztegette, mivel nem történt semmilyen árulás.) Mjaszojedovot viszont elítélték és kivégezték (ám bizonyos tények arra utalnak, hogy ez is csak koholt ügy volt); Markov csak annyit tett hozzá, hogy „hat zsidó kém társaságában akasztották fel” (ezt nem így tudtam: Mjaszojedovot egyedül ítélték el) és íme, az arány: egy a hathoz. [90]

A haladó blokknak 1915 augusztusában sikerült összetákolnia egy olyan programot, amelyben szerepelt „Lengyelország autonómiája” – a valóságban Lengyelország egésze a németek kezén volt –; „a parasztok jogegyenlősége” – ezt nem kellett a kormánytól követelv, mivel azt Sztolipin megvalósította, csak éppen a duma nem emelte törvényerőre, mert a zsidók egyenjogúsítását szabta feltételül. A blokk programjának fő programpontja így „a zsidókat sújtó jogkorlátozások csökkentésének fokozatos megvalósítása” lett, bár a megfogalmazás óvatoskodó jellege szembeötlő. A blokkban voltak zsidó képviselők is [91], és a jiddis sajtó azt harsogta, hogy „a zsidó közösség sok szerencsét kíván a haladó blokknak!”

Közel kétéves kimerítő háború, a fronton elszenvedett súlyos veszteségek és a hátországban uralkodó lázas nyugtalanság láttán a szélsőjobb támadásba lendült. „Jól tudják, hogy magyarázatot kell adniuk a népnek arról, hogy

---

[376] *Nyikolaj Markov:* (1876-1945), a dumában „Markov2” néven szerepelt, hogy ugyanolyan nevű társaitól megkülönböztessék. A szélsőjobboldal vezetője, 1918 novemberében Finnországba távozik, majd Berlinbe és Párizsba megy, ahol a Kétfejű Sas monarchista folyóiratot vezeti. Németországba 1936-ban települ, ahol orosz nyelvű antiszemita lapot igazgat. Wiesbadenben hal meg.

miért hallgatták el a német haderő fölényét, és az áremelkedés elleni küzdelmet. Valamint arról is, hogy miért buzgólkodnak ekkora hévvel a zsidók egyenlő jogaiért! ...Csak nem fogunk egyenlő jogokat adni nekik éppen most, amikor mindenki fel van tüzelve a zsidók ellen. Amennyiben önök így tesznek, azzal csak tovább lázítják ellenük a közvéleményt!” [92]

Friedman képviselő visszautasítja azt az állítást, amely szerint a nép indulata a tetőfokára hágott. „A zsidók elnyomásának tragédiájában is felcsillan a reménysugár, amit nem szeretnék elhallgatni. Ez pedig a belső kormányzóságok orosz lakosságának magatartása az odaérkező zsidó menekültekkel szemben”, akiknek „segítséget és vendégszeretetet nyújtanak”. Ez „a jövőnk, az orosz néppel való összefonódás”. Ugyanakkor kitartóan hangsúlyozza, hogy a zsidók minden bajáért a kormány a felelős, és a legfelsőbb vezetést vádolja. „Soha nem volt pogrom, amikor a kormány nem akarta.” Az állami duma tagjainak közvetítésével „Oroszország 170 millió lakosához fordulok. ...Önöket akarják felhasználni, hogy lesújtsanak az oroszországi zsidó népre!” [93]

Ezt a választ kapta: tudják egyáltalán a dugna képviselői, mit gondol az ország? „Az ország nem ír zsidó lapokba, az ország szenved és dolgozik... lövészárkok poklába merül, ott van az ország, és nem a zsidó lapokban, ahol titkos utasításoknak engedelmeskedő kétes egyének dolgoznak.” Még azt is mondták, hogy „az persze baj, hogy a sajtót a kormány ellenőrzi, de ennél sokkal nagyobb baj az, hogy az orosz állam ellenségeinek a kezében van”! [94]

Ahogy Singarjov előre látta, a Duma szabadelvű többségének nem volt már érdeke a zsidókérdés napirenden tartása. De a folyamat elindult, és már semmi sem tudta megállítani. A többi tárgyalásra váró ügy közé beékelődő felszólalások vég nélküli özöne négy hónapig, az őszi ülésszak végéig hömpölygött.

A jobboldal a haladó blokkot vádolta. A duma nem fog az áremelkedés problémájával foglalkozni! „Önök nem fognak a bankok, a szakszervezetek vagy az ipari sztrájkok ellen küzdeni, mert ez azt jelentené, hogy a zsidók ellen harcolnának.” Eközben a petrográdi reformista

városvezetés „két zsidónak adta haszonbérletbe a város élelmezését. Levenszonra bízták a húsbeszerzést és Leszmanra az élelmiszerüzletek ellátását, pedig ez utóbbi lisztet adott el feketén Finnországnak.” Ezenkívül megneveztek más olyan szállítókat is, akik mesterségesen felnyomták az árakat. [95] (Egyetlen képviselő sem vállalta fel ezen nyerészkedők védelmét.)

Ezek után elképzelhetetlen volt, hogy a háborús években oly időszerű téma, a *numerus clausus* ne kerüljön terítékre. Azt láttuk, hogy az 1905-ös forradalom után visszaállították, de fokozatosan enyhült a bejáró gimnáziumok elterjedésével és azzal, hogy a külföldön orvosi egyetemet végzett zsidók számára engedélyezték az államvizsga letételét Oroszországban. Más intézkedések is születtek, de a *numerus clausus*t nem törölték el 1915-ben, a letelepedési övezetet megszüntetésekor. A felsőbb körökben meglehetősen népszerű P. N. Ignatyev (és a februári forradalom után sem üldözték) 1915-1916-ban közoktatási miniszter szintén csökkentette a *numerus clausus*t a felsőoktatási intézményekben.

De 1916 tavaszán a duma falai között hangos vita folyik a kérdésről. Megvizsgálják a közoktatási minisztérium statisztikáit, és Levasev professzor, a novorosszijszkij egyetem tanára, ogyesszai képviselő tudatja, hogy a minisztertanács 1915-beli rendelkezéseit (amelyek rendkívüli engedélyt adtak a hadseregben harcoló zsidók gyermekeinek egyetemi felvételére) a közoktatási minisztérium önkényesen kiterjesztette a *Zemgor*, az evakuálással megbízott szervezetek és a kórházak zsidó alkalmazottainak gyermekeire. Valamint azokra is, akik magukat a hadsereg kötelékében szolgáló rokon eltartottjának vallották (valótlanul). Így 1915-ben, a novorosszijszkij egyetem orvostudományi karának 586 elsőéves hallgatója közül „391 zsidó”, azaz a kétharmaduk, és „csak egyharmad marad a többi nemzetiségnek”. A Don melletti Rosztov Varsavszkij egyetemének jogi karán a hallgatók 81%-a, az orvostudományi karon 56%-a, a természettudományi karon 54%-a zsidó. [96]

Gurevics azt válaszolja Levasevnek: íme itt a bizonyíték, hogy a *numerus clausus* fölösleges ! „Mi értelme van a *numerus clausus*nak, ha még az idén is, amikor a

zsidók az előírtnál magasabb százalékban kerültek be, maradt elég a hely az összes keresztény számára, akik egyetemre akartak járni?” Mit szeretnének – üres tantermeket? A kis Németországnak számos zsidó professzora van, és mégsem hal bele! [97]

Markov ellenvetése szerint „az egyetemek üresek, (mert) az orosz diákok a háborúban vannak, és az (egyetemekre) rengeteg zsidót küldünk”. A zsidók „kihúzták magukat a katonai szolgálat alól”, és „elözönlötték a petrográdi egyetemet. Ennek köszönhetően kevesebb lesz majd az orosz értelmiségi. ...Ez a jelenség ...nagyon káros, sőt romboló hatású az orosz népre nézve”, mert minden nép „alá van vetve értelmisége hatalmának. ...Az oroszoknak meg kell védeniük elitjüket, hivatalnokaikat és a kormányukat, amelynek orosznak kell lennie.” [98]

Hat hónappal később, 1916 őszén Friedman még visszatér erre, és felteszi a dumának a kérdést. „Tehát jobb lenne, ha egyetemeink üresek maradnának... inkább ne legyen Oroszországnak értelmiségi elitje, mintsem, hogy túl sok zsidó legyen közöttük?” [99]

Egyrészről Gurevicsnek természetesen igaza volt. Miért is kellett volna üresen hagyni a tantermeket? Mindenki tegye, amit tennie kell. De ha így tesszük fel a kérdést, azzal a jobboldal gyanúját és keserűségét erősítjük meg. Szóval nem *együtt* tesszük a dolgunkat? Egyeseknek háborúzni, míg másoknak tanulni kell?

(Apám például félbeszakította tanulmányait a moszkvai egyetemet, és önkéntesként bevonult a hadseregbe. Akkoriban úgy tetszett, nincs más választása. Szégyen lett volna, ha nem harcol a fronton. Ki tudta a fiatal orosz önkéntesek, sőt akár az egyetemeken maradt professzorok közül is, hogy az ország jövője nem csak a csatatéren dől el? Ezt senki sem tudhatta akkoriban sem Oroszországban, sem Európában.)

A dumában a zsidókérdésről szóló vitát 1916 tavaszán felfüggesztették azzal az indokkal, hogy nem kívánatos nyugtalanságot okoz a közvéleményben. De a nemzetiségi probléma újra napirendre került a járási zemsztvókról szóló törvény módosításakor.

Ennek az új közigazgatási rendszernek a létrehozásáról tárgyalt a parlament 1916-1917 telén, a duma utolsó hónapjaiban. Egy alkalommal, midőn a legfőbb szónokok már vagy étteremben ültek vagy hazamentek, és csak a képviselők alig fele tartózkodott engedelmesen az ülésteremben, bizonyos Taraszov nevű vjatkai paraszt felosont a szónoki emelvényre. Félénken beszélni kezd, és megpróbálja megértetni a képviselőkkel, hogy mi a gond a törvénymódosítással, amely szerint „mindenkit be kell fogadnunk, zsidókat, németeket, mindenkit, aki a járásunkba jön. És nekünk mi]yen jogaink lesznek? Ezek az emberek, akik nyilvántartásba kerülnek (a járásunkban)... elfoglalják majd a helyeket, de a parasztokkal senki sem törődik. ...Ha zsidó vezeti majd a járási közhivatalt, a titkárnő pedig a felesége, akkor a parasztoknak milyen jogaik lesznek? ... Mi fog akkor történni? Mi]esz a parasztokkal? ...És amikor bátor harcosaink hazatérnek majd, mihez lesz joguk? A háttérben maradáshoz, pedig a háború alatt a parasztok az első vonalban harcoltak a szürke katonaköpenyeikben. ...Ne készítsenek olyan törvénymódosításokat, amelyek ellentmondásban vannak a paraszti élet valóságával, ne adják meg a jogot a zsidóknak és a németeknek, hogy részt vehessenek a járási *zemsztvo*-választásokon, mert ezek a népek semmi hasznosat sem nyújtanak nekünk. Sőt, sokat ártanak majd, és szerte az országban fejetlenség lesz. Mi, parasztok nem fogjuk alávetni magunkat ezeknek az idegeneknek.” [100]

Közben javában folyt a kampány a zsidók egyenjogúsításáért. Már olyan szervezetek is támogatták, amelyek korábban nem érezték magukat érintettnek ebben a kérdésben. Mint például a Gvozgyev-féle[377] központi munkáscsoport, amely az orosz proletariátus érdekeit képviselte. A munkáscsoport 1916 tavaszán azt állította, információi vannak arról, hogy „a reakció (értsd: a kormány és a belügyminisztérium hivatala) nyíltan pogromot szervez a zsidók ellen egész Oroszországban”, és Kozma Gvozgyev is ugyanezt az ostobaságot szajkózta a hadiipari bizottságok

---

[377] *Kozma Gvozgyev:* Kuzsma Gvozgyevként is ismert (született 1883-ban) munkás, mensevik vezető, defenzista, a központi munkáscsoport elnöke; február után a petrográdi tanács központi végrehajtó bizottságának tagja, a negyedik ideiglenes kormány munkaügyi minisztere. Később 1930-ban munkatáborba vagy börtönbe kerül.

kongresszusán. Rodzjankónak[378] 1916 márciusában címzett levelében a munkáscsoport tiltakozik a zsidókérdés vitájának a felfüggesztése ellen az állami dumában. Ugyanők az antiszemitákkal való cinkossággal vádolják a dumát. „A többség viselkedése a március 10-i ülésen egyenesen azt jelenti, hogy közvetlenül támogatják és segítik a hatalom zsidóellenes pogrompolitikáját. ... A vezető körök harcos antiszemitizmusának támogatásával a dumabeli többség nagy csapást mér a honvédelem ügyére.” [101] (Nem egyeztettek előre és nem értették meg, hogy a dumában éppen a baloldalnak volt szüksége a vita befejezésére.) A munkásokat „zsidó csoportok” is támogatták, amelyek – a petrográdi belbiztonsági szolgálat egyik 1916. októberi jelentése szerint – „elözönlötték a fővárost, és bár egyetlen párthoz sem tartoztak, erősen hatalomellenes politikát folytattak”. [102]

És a hatalom? Bár közvetlen bizonyítékunk nincs, feltételezzük, hogy az 1916-ban egymást váltó minisztériumi kabinetek komolyan foglalkoztak a zsidók jogegyenlőségének kihirdetéséről szóló határozattal. Protopopov – aki állítólag sikeresen befolyásolta II. Miklóst ebbe az irányba – többször is beszélt erről. (Protopopovnak gyorsan kellett cselekednie, hogy megállítsa a baloldal ellene indított kampányát.) Globacsov tábornok, a forradalom előtti utolsó petrográdi belbiztonsági szolgálatvezető visszaemlékezéseiben az utolsó birodalmi igazságügy-miniszter, Dobrovolszkij szavait idézi: „A zsidók jogegyenlőségéről szóló törvénytervezet már készen volt (a forradalmat megelőző hónapokban), és minden valószínűség szerint 1917 húsvétján ki is hirdették volna a törvényt.” [103]

De 1917-ben a húsvéti ünnepek már egészen másként telnek. Radikálisaink és liberálisaink leghőbb vágyai valóra váltak.

„Mindent a győzelemért!” – igen, de „nem ezzel a hatalommal!” Az orosz és a zsidó közvélemény, valamint a sajtó elsőként követelték a hőn áhított győzelmet, de *nem ezzel a kormánnyal! Nem a cárral!* Még mindig meg voltak győződve a háború elején hangoztatott egyszerű és zseniális

[378] *Mihail Vlagyimirovics Rodzjanko:* a duma elnöke 1911-1917 között.

okfejtés igazságáról. Mielőtt befejeződne a háború (mert azután nehezebb lesz), a németek ellen győzelmet győzelemre halmozva, le kell taszítani trónjáról a cárt, és megváltoztatni a politikai rendszert.

És akkor eljön majd a zsidók jogegyenlőségének ideje.

***

Sokféle szempontból megvizsgáltuk, milyen körülmények között éltek együtt zsidók és oroszok 120 éven át ugyanabban az államban. A nehézségek egy része megoldódott az idők során, de jöttek újabbak, amelyek súlyosbodtak az 1917 tavaszát megelőző években. A folyamatok azonban érezhetően a fejlődés irányába mutattak, és ez magában hordozta az alakuló jövő ígéretét.

Ám ekkor robbanás zúzta darabokra Oroszország politikai és társadalmi rendszerét. vele együtt pedig a fejlődés gyümölcseit is. A sok véráldozattal járó katonai ellenállást, és a jobb jövő kilátásait is. Ez a robbanás pedig a februári forradalommal köszönt be.

OROSZ URALKODÓK IDŐRENDBEN (879-1917)

KIJEVI NAGYFEJEDELMEK

Oleg
(879-912)

880-882 között elfoglalja Szmolenszket és Kijevet, és megszünteti a *varang*ok uralmát e városok felett. Ezt követően megkezdi a szomszédos szláv népek orosz ellenőrzés alá vonását. Később hadat indít Bizánc ellen, majd szerződést köt vele.

Igor
(912-945)

Rurik fia, legyőzte a *drevján*okat (szláv nép), azután két hadjáratot intéz Görögország ellen; az elsőben (941) a görögök felégették hajóit, a másodikban (944) a görög császár, Romanosz előre váltságdíjat ajánlott fel. A *drevján*ok 945-ben megölték.

Szvjatoszlav
(945-972)

Helyette 961-ig ténylegesen anyja, Olga uralkodott. Hadseregében, amelyet a bizánciak 970-ben Arkadiopolisz mellett szétvertek, szép számmal akadtak magyarok is. A besenyőkkel vívott küzdelmek során Kurán besenyő vezér koponyájából ivókelyhet készíttetett. Később a kiújult harcokban ő maga is elesett.

Jaropolk
(972-980)

A besenyőket 978-ban legyőzte és adófizetésre kényszeríttette. Testvére, Vlagyimir csatában győzedelmeskedett felette és megölte.

(Szent) Vlagyimir
(980-1015)

960 előtt született. Keresztény hitre tért bátyjának megölése után, újjáélesztette a pogány kultuszt. Amikor II. Romanosz bizánci császár lányát 989-ben feleségül vette, megkeresztelkedett és a kereszténységet államvallássá tette. Nagy szerencsével kormányzott és Oroszország határait a Dnyeperig, a Ladoga-tóig s a Dunáig terjesztette ki.

Szvjatopolk
(1015-1019)

Testvéreit, Boriszt, Glebet és Szvjatoszlavot megölve foglalja el a trónt. Negyedik testvére, Jaroszlav nagy sereggel vonult ellene és elűzte. Apósa, Boleszlo lengyel király 1018-ban ismét trónra segítette.

I. (Bölcs) Jaroszlav
(1019-1054)

Leányai tekintélyes uralkodókhoz mentek feleségül: Anasztázia I. András magyar, Anna I. Henrik francia, Erzsébet Harald norvég királyhoz.

A RÉSZFEJEDELEMSÉGEK KORA

Vlagyimir Monomah, Kijev
(1113-1125)

Bölcs Jaroszlav unokája, Vszevolod Jaroszlavics fia, 1053-ban született. Szmolenszki fejedelem 1073-1078, csernyigovi fejedelem 1078-1093, perejaszlavi fejedelem 1094-1113 és végül kijevi fejedelem 1113-1125 között. Trónra lépése után megtiltotta az uzsorát és kiűzte a zsidókat. Az első orosz prózaírók egyike.

Jurij Dolgorukij, Szuzdal
(1125-1157)

1100-ban született. 1156-ban a Moszkva folyó partján favárat (kreml) emeltet, ezzel az addig jelentéktelen kis faluból, Moszkvából várost létesít.

Andrej Bogoljubszkij, Szuzdal
(1157-1174)

A kis fejedelemségek egységesítésére irányuló politika kezdeményezője. Befolyásának és politikájának volt köszönhető, hogy az orosz állam súlypontja Kijevből a birodalom északkeleti részébe helyeződött át. Összeesküvők gyilkolták meg 1174-ben.

Vszevolod, Vlagyimir
(1176-1212)

1154-ben született Jurij Dolgorukij fiaként. Újjáépíttette az 1183-ban tűzvészben elpusztult vlagyimiri székesegyházat, majd megépíttette a Szent Dmitrij-székesegyházat. A kijevi fejedelemség örökösödési harcaiba 1202-től avatkozott be.

Jurij, Vlagyimir
(1212-1238)

1188-ban született Vszevolod fiaként. A mongolokkal vívott ütközetben esett el. A mongolok Vlagyimir elfoglalásakor egész családját megölték.

MONGOL URALOM (1238-1480)

Alekszandr Nyevszkij, Vlagyimir
(1252-1263)

1220-ban született. 1240-ben a Néva melletti ütközetben legyőzi a svédeket, majd 1242-ben a befagyott Pejpusztavon legyőzi a német lovagrend seregét.

Danyiil, Moszkva
(1276-1303)

Alekszandr Nyevszkij fejedelem fia, 1261-ben született. Moszkvát fővárossá tette.

Jurij, Moszkva
(1303-1325)

Danyiil nagyfejedelem fia, 1285-ben született. Peres ügyben együtt járult Özbek, az Aranyhorda kánja elé 1325-ben a tatárok által megölt Mihail Jaroszlavics fiával, Dmitrij Mihajloviccsal. Dmitrij ekkor a kán szeme láttára megölte Jurijt. Tettéért a tatárok Dmitrijt kivégezték.

MOSZKVAI NAGYFEJEDELMEK

Iván Kalita
(1325-1340)

Danyiil fia. A tatár adó beszedési jogának megszerzésével növeli hatalmát. (Kalita = pénzeszsák.)

Szemjon Gordij
(1340-1353)

Kalita Iván fia. Vlagyimir nagyfejedelme is 1341-től. A moszkvai pestisjárványban halt meg.

II. Iván
(1353-1359)

Kalita Iván fia, 1326-ban született. Családjából a nagy pestisjárványt egyedül ő élte túl.

Dmitrij Donszkoj
(1359-1389)

II. Iván fia, 1350-ben született. 1363-1389 között novgorodi fejedelem is. A Don menti Kulikovónál 1380-ban legyőzte a tatárokat.

I. Vaszilij
(1389-1425)

Folytatta atyja – Dmitrij Donszkoj – megkezdett terveit, egyesített több kisebb fejedelemséget Moszkvával. A litvánokkal és tatárokkal szemben igen okos politikát folytatott.

II. Vaszilij
(1425-1462)

I. Vaszilij fia, 1415-ben született. 1441-ben határozottan elvetette az ortodox egyháznak nemcsak a Rómával való egyesülését, hanem a puszta kapcsolatfelvételt is. „Árulás miatt” börtönbe vettette a firenzei zsinaton megjelent Izidor orosz metropolitát.

AZ OROSZ BIRODALOM URALKODÓI
(1547-től CÁROK)

III. Iván
(1462-1505)

II. Vaszilij fia, 1440-ben született. Jelentős területeket csatolt a nagyfejedelemséghez. Feleségül vette a bizánci császár lányát, Zsófiát, s így került az orosz címerbe a bizánci kétfejű sas. Novgorodot 1478-ban igázta le, 1480-ban pedig a tatároktól tette országát függetlenné.

III. Vaszilij
(1505-1533)

III. Iván fia, az első szuverén moszkvai nagyfejedelem. Befejezi az orosz területek egyesítését.

IV. (Rettegett) Iván
(1533-1584)

III. Vaszilij fia, 1530-ban született, 1547-ben koronázták cárrá, addig anyja régenssége alatt uralkodott. Megkezdte Szibéria meghódítását. Német tudósokat, művészeket és mesterembereket hozatott Oroszországba. Megerősítette a központi hatalmat, az ellenszegülőket a terror eszközeivel fegyelmezte meg. Dührohamában megölte fiát, Ivánt.

I. Fjodor
(1584-1598)

IV. Iván fia, 1557-ben született. Gyengeelméjű volt, uralkodása a trónharcok sorozatával telt. Vele kihalt a Rurik dinasztia.

Borisz Godunov
(1598-1605)

1551 táján született. I. Fjodor sógoraként került a trónra. Rettegett Iván kisfiát, Dmitrijt 1591-ben megölette. Erőskezű kormányzása népszerűtlenné tette.

II. Fjodor
(1605)

Borisz Godunov fia, 1589-ben született. Nem egészen két hónapi uralkodás után gyilkolták meg.

I. Ál-Dmitrij
(1605-1606)

Állítólag Otrepijev Griska, a csuriovi klastrom egyik szerzetese volt. Jaroszlawi nemesi, de elszegényedett család sarja. Rettegett Iván megölt fiának adta ki magát, s lengyel támogatással elfoglalta Moszkvát. Fjodort és anyát

megölette, majd megkoronáztatta magát. Erőskezű uralkodása ellen lázadás tört ki, melynek során meggyilkolták.

Vaszilij Sujszkij
(1606-1610)

Az I. Ál-Dmitrij meggyilkolása után cárrá kiáltották ki. A lengyelek által támogatott újabb trónbitorlók ellen a svédektől kért segítséget. A svédek és oroszok egyesült hadseregét azonban Zolkiewsi lengyel hetman 1610. június 24-én Klusinónál megverte. A lengyelek elfoglalták Moszkvát, ahol lázadás tört ki, Vaszilijt trónfosztottá tették, és kiadták a lengyeleknek. Varsóban halt meg 1612-ben.

II. Ál-Dmitrij
(1607-1610)

Fellépésekor I. Ál-Dmitrijnek adta ki magát, azt állítva, hogy korábban elmenekült Moszkvából. Amikor annak felesége elismerte férjéül, cárrá kiáltották ki. Végül azonban Zolkiewsi hetman elfoglalta Moszkvát s a Kalugába menekült Ál-Dmitrijt megölette.

ROMANOV-DINASZTIA

Mihály
(1613-1645)

A rosztopovi metropolita Filaret fia, 1596-ban született. A bojárok és papok a polgárháborúk lezárásaként ültették trónra. A moszkvai pátriárkai székre emelt apja támogatásával Oroszországban a közbékét helyreállította és a lengyelek betöréseinek véget vetett.

Alekszej
(1645-1676)

Mihály cár fia, 1629-ben született. A lengyelek ellen folytatott hadjárataival a birodalom határait kiterjesztette, és 1654-től Kis-Oroszország, 1655-től pedig már Fehér-Oroszország cárja és egyeduralkodója címet is használja.

Fjodor
(1676-1682)

Alekszej cár fiaként 1661-ben született. Uralkodása alatt törtek ki az Avvakum pópa vezette óhitű szakadárok keltette zavargások. Halála előtt nem sokkal a zsinat felhatalmazta, hogy a szakadárokkal uralkodói belátása szerint járjon el. Az elfogottakat ezután máglyán elégettette.

V. Iván és I. Péter
(1682-1689)

Alekszej cár fiai, az 1666-ban született, testileg és szellemileg gyenge Iván, és az 1672-ben született Péter helyett ténylegesen nővérük, Zsófia uralkodott.

I. (Nagy) Péter
(1689-1725)

Zsófia nővérét 1689-ben kolostorba száműzte, és átvette a tényleges hatalmat. Iván testvérének haláláig, 1696-ig meghagyta a cári címet. Az orosz állam modernizálását könyörtelenül, ellenkezést nem tűrve hajtotta végre. Létrehozta az orosz flottát, a birodalom határait kiterjesztette, északon megszerezte Litvániát és Észtországot, délen elfoglalta a Kaszpi-tenger déli partvidékét és folytatta a szibériai előretörést.

I. Katalin
(1725-1727)

1679-ben született szegényparaszti családban. Péter cár előbb titokban, majd 1712-ben nyilvánosan is feleségül vette. Pétertől négy lányt szült. Kegyencével, Mensikov herceggel közösen uralkodott, s folytatta Péter politikáját.

II. Péter
(1727-1730)

I. Péter unokájaként 1715-ben született. Nagyanyja halála után Mensikov segítségével került hatalomra, akit azonban kegyence, Ivan Dolgorukij segítségével Szibériába száműzött. Moszkvába tette át székhelyét, és nagyapja reformjait sorban eltörölte. Himlőben hunyt el.

Anna
(1730-1740)

V. Iván cár lánya, 1693-ban született. Keveset foglalkozott államügyekkel, feslett életmódot folytatott. Összeesküvés tört ki ellene, férjével, Braunschweig Ulrich herceggel és kiskorú gyermekükkel együtt internálták. 1766-ban halt meg.

VI. Iván
(1740-1741)

Braunschweig Ulrich herceg és Anna Leopoldovna orosz nagyhercegnő fiaként született 1740-ben. Anna cárnő adoptálta. Erzsébet cárnő szüleivel együtt internálta, s mikor 1764-ben egy Mirovics nevű katonatiszt összeesküvést szőtt megszabadítására, a cárnő parancsára megfojtották.

Erzsébet
(1741-1762)

Nagy Péter és Katalin leánya 1709-ben született. Az élvezeteket halmozta, alkalmatlan volt minden politikai tevékenységre. Helyette kegyencei kormányoztak. Az osztrák örökösödési háborúban II. Frigyes porosz király ellenében Mária Teréziát támogatta. Sikeresen folytatta a svédek elleni háborít.

HOLSTEIN-GOTTORP-HÁZ.

III. Péter
(1762)

Nagy Péter unokája, 1728-ban született. Nagynénje, Erzsébet cárnő 1742-ben trónörökössé nevezte ki. Erzsébet halála után lépett trónra. Az orosz papság és a nép hazafias érzelmeit mélyen sértő magaviseletével maga ellen ingerelte a közvéleményt. Nejét, Katalint mellőzte, üldözte és verte, mire az összeesküvést szőtt ellene, s megölette.

II. Katalin
(1762-1796)

Keresztély Ágost anhalt-zerbsti herceg leánya 1729-ben született, 1745-ben feleségül ment a későbbi III. Péter

cárhoz. Férje megöletését követően lépett a trónra, s kegyencei segítségével kormányzott. A felvilágosult abszolutizmus híveként jelentős reformokat vezetett be, átszervezte a közigazgatást, a városoknak engedélyezte az önkormányzatot.

I. Pál
(1769-1801)

III. Péter és Katalin fia, 1754-ben született. Gyermekkora bizalmatlanná és zsarnoki hajlamúvá tette. Birodalmát a külföldtől elszigetelte, szigorú kémrendszert alakított ki, s a fölkeléseket kegyetlen erőszakkal elnyomta. A zsarnoki önkénye ellen szerveződött összeesküvők megfojtották.

I. Sándor
(1801-1825)

I. Pál fia, 1777-ben született. Apja zsarnoki rendelkezéseit visszavonta, enyhítette a cenzúrát, iskolákat és egyetemeket alapított, elősegítette az ipar és kereskedelem fejlődését. 1812-től szakított az alkotmányos kormányzással, és haláláig abszolutisztikus módon, általános elégedetlenség és összeesküvések közepette uralkodott.

I. Miklós
(1825-1855)

I. Pál harmadik fia, 1796-ban született. Uralkodását kérlelhetetlen szigorral kezdte, felszámolta az I. Sándor ellen lázadó összeesküvéseket. Esküdt ellensége volt minden szabadelvű mozgalomnak, hazájában és Európában. Kiadatta az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteményét. A bölcsészet tanítását az egyetemeken beszüntette. A Török Birodalom ellen indított krími háborúban vereséget szenvedett.

II. Sándor
(1855-1881)

I. Miklós fia, 1818-ban született. Megkezdte, és a nemesség ellenállását legyőzve befejezte a jobbágyfelszabadítást. Megreformálta a hadsereget és bevezette az általános hadkötelezettséget. Enyhítette a cenzúra szigorát. A birodalom határait a Kaukázusban és Közép-Ázsiában kiterjesztette. Anarchista bombamerénylet során halt meg.

III. Sándor
(1881-1894)

II. Sándor fia, 1845-ben született. Kötelességének tartotta az Istentől kapott autokrata hatalom megerősítését. Az erősödő nihilista, anarchista és pánszláv mozgalmak letörésére drákói rendszabályokat vezetett be.

II. Miklós
(1894-1917)

III. Sándor fia, 1868-ban született. Folytatta apja autokratikus politikáját. Különös jellemű, néha irracionális döntéseket hozó uralkodó volt. Több háborúba is belekeveredett, az 1905-ös orosz-japán konfliktusban súlyos vereséget szenvedett. Az 1905-ben kirobbant forradalommal megkezdődött a cári rendszer hanyatlásának utolsó szakasza. Országára nézve a legnagyobb csapást az első világháborúba való belépése okozta. 1917-ben lemondott. A bolsevikok 1918-ban családjával együtt kivégezték.

HIVATKOZÁSOK

1. FEJEZET

[1] Bruckusz: 17-23. o.

[2] **ZSE**, 15. köt., 648. o.

[3] **KZSE**, 2. köt., 40. o.

[4] **ZSE**, 9. köt., 526. o.

[5] Toporov: 1. köt., 238-286., 340. o.

[6] Karamzin: 1. köt., 127. o.
vö. még: Sz. M. Szolovjov: I. könyv, 181 o.

[7] Bruckusz: 21-22. o.; **ZSE**, 7. köt., 588. o.

[8] Toporov: 1. köt., 280. o.

[9] **KZSE**, 4. köt., 253. o.

[10] Karamzin: 2. köt., 87-88. o.

[11] Tatyiscsev: 2. köt., 129. o.

[12] Tatyiscsev: 2. köt., 129. o.

[13] Karamzin: 2. köt., jegyzetek, 89. o.

[14] Bruckusz: 23. o.

[15] Szolovjov: I. könyv, 546. o.

[16] Bruckusz: 26. o.

[17] **ZSE**, 9. köt., 5. o.

[18] **ZSE**, 9. köt., 517. o.

[19] Karamzin: 4. köt., 54-55. o.

[20] **KZSE**, 4. köt., 254. o.

[21] **ZSE**, 5. köt., 165 0.

[22] **ZSE**, 13. köt., 610. o.

[23] Karamzin: 6. köt., 121. o.

[24] Karamzin: 6. köt., 121. o.

[25] Szolovjov: III. könyv, 185. o.

[26] Karamzin: 6. köt., 121-122. o.

[27] Ju. I. Gesszen: I. köt., 8. o.

[28] **ESZ**, 22. köt., 943. o.

[29] **ZSE**, 7. köt., 577. o.

[30] Karamzin: 6. köt., 122. o.

[31] Szolovjov: III. könyv, 185. o.

[32] Karamzin: 6. köt., 120-123. o.

[33] Toporov: I. köt., 357. o.

[34] Karamzin: 6. köt., 123. o.

[35] **ZSE**, 7. köt., 580. o.

[36] Karamzin: 6. köt., 123. o.

[37] Szolovjov: III. könyv, 168. o.

[38] Kartasev: 1. köt., 495., 497. o.

[39] **ZSE**, 13. köt., 610. o.

[40] **ZSE**, 7. köt., 579. o.

[41] **KZSE**, 2. köt., 509. o.

[42] Kartasev: I. köt., 505. o.

[43] Platonov: 37-38. o.

[44] **KZSE**, 2. köt., 509. o.

[45] Gesszen: 1. köt., 8. o.

[46] Bruckusz: 28. o.

[47] **ZSE**, 8. köt., 749. o.

[48] Gesszen: 1. köt., 8-9. o.

[49] Gesszen: 1. köt., 9. o.

[50] Karamzin: 12. köt., 35-36. o., 33. jegyzet.

[51] KZSE, 7. köt., 290. o.

[52] Gesszen: 1. köt., 9. o.

[53] Karamzin: 12. köt., 141. o.

[54] Dizsur: a) 156. o.

[55] **ZSE**, 13. köt., 611. o.

[56] **ZSE**, 13. köt., 611. o.

[57] Gesszen: 1. köt., 9-10. o.

[58] **ZSE**, 11. köt., 330. o.

[59] **ZSE**, 11. köt., 330. o.

[60] **ZSE**, 13. köt., 612. o.

[61] Szolovjov: VIII. könyv, 76. o.

[62] Szolovjov: X. könyv, 477. o.

[63] **ZSE**, 5. köt., 519. o.

[64] **ZSE**. 11. köt., 330. o.

[65] Gesszen: 1. köt., 11-12. o.

[66] Uo., 13. o.; ZSE, 2. köt., 592. o.

[67] Gesszen: 1. köt., 13-15. o.; **ZSE**, 2. köt., 592. o.

[68] **ZSE**, 10. köt., 324-225. o.

[69] **ZSE**, 4. köt., 591. o.

[70] Uo., 10. köt., 225. o.

[71] Szolovjov: X. könyv, 256-257. o.

[72] Gesszen: 1. köt., 15. o.

[73] Szolovjov: XI. k., 155-156. o.

[74] Gesszen: 1. köt., 16. o.

[75] Szolovjov; XI. könyv, 204. o.

[76] Gesszen: 1. köt., 18. o.

[77] Dubnov: a) 258. o.

[78] **ZSE**, 7. köt., 513. o.

[79] Befejezetlen és kiadatlan művében, amelyben a cári rendszernek a zsidók irányába gyakorolt politikáját dolgozta fel, Telnyikov számos jelentős forrásra hivatkozik, amelynek megállapításait nagy elismeréssel tudtuk hasznosítani ezen munkánk első részében.

[80] Herrmann: 171. o.

[81] Szliozberg: a) 264. o.

[82] **ZSE**, 5. köt., 519-520. o.

[83] Szolovjov: XI. könyv, 134., 319-322. o.

[84] Szolovjov: XI. könyv, 383. o.

[85] Szolovjov: XIII. könyv, 112. o.

[86] **ZSE**, 7. köt., 494. o.

[87] Gesszen: 1. köt., 19. o.

[88] Gesszen: 1. köt., 20-21. o.

[89] Gesszen: 1. köt., 22-27. o.

[90] Gesszen: 1. köt., 32-34. o.

[91] **ZSE**, 15. köt., 645. o.

[92] **ZSE**, 9. köt., 788. o.

[93] Gesszen: 1. köt., 35. o.

[94] Dubnov: a) 265. o.; Parks: 154. n.

[95] Szolovjov: XIV. könyv, 108. o.

[96] Gesszen: 1. köt., 30-31., 37., 43. o.

[97] Bikerman: b) 85. o.

[98] Gesszen: 5. köt., 212. o.

[99] Gesszen: 1. köt., 40., 42. o.

[100] Gesszen: 1. köt., 51., 55. o.

[101] Gesszen: 1. köt., 83. o. Frizel, a litvániai kormányzó szolgálati jegyzéke.

[102] Gesszen: 1. köt., 68-69. o.

[103] Gesszen: 1. köt., 103-108. o.

[104] Gesszen: 1. köt., 47. o.

[105] Gesszen: 1. köt., 56. o.

[106] Gesszen: 1. köt., 57. o.

[107] Gesszen: 1. köt., 59. o.

[108] **ZSE**, 2. köt., 731. o.

[109] Gesszen: 1. köt., 76-77. o.

[110] Gesszen: 1. köt., 76. o.

[111] **ZSE**, 13. köt., 613. o.

[112] Gesszen: 1. köt., 72-73. o.

[113] Gesszen: 1. köt., 64. o.

[114] Gesszen: 1. köt., 65. o.

[115] **ZSE**, 13. köt., 614. o.

[116] **ZSE**, 7. köt., 496. o.

[117] Gesszen: 1. köt., 72. o.

[118] **KZSE**, 7. köt., 298. o.

[119] Gesszen: 1. köt., 77. o.

[120] **ZSE**, 11. köt., 331. o.

[121] Gesszen: 1. köt., 77-75. o.

[122] Gesszen: 1. köt., 78. o.

[123] **ZSE**, 11. köt., 331. o.

[124] Gesszen: 1. köt., 79. o.

[125] **ZSE**, 7. köt., 591-592. o.

[126] **ZSE**, 13. köt., 939. o.

[127] Bikerman: b) 90. o.

[128] Gesszen: 1. köt., 83. o.

[129] Gesszen: 1. köt., 86.

[130] **ZSE**, 12. köt., 182. o.

[131] **ZSE**, 2. köt., 732. o.

[132] Gesszen: 1. köt., 92-93. o.

[133] Gyerzsavin: 6. köt., 690-691., 693. o.

[134] Gyerzsavin: 6. köt., 691-692. o.

[135] Gyerzsavin: 7. köt., 187-8, 263. o.

[136] Gyerzsavin: 7. köt., 263-264., 269. o.

[137] Gyerzsavin: 7. köt., 264. o.

[138] Gesszen: 1. köt., 153. o.

[139] Gyerzsavin: 7. köt., 263., 265., 287. o.

[140] Gesszen: 1. köt., 126-127. o.

[141] Gyerzsavin: 7. köt., 267-275. o.

[142] Gesszen: 1. köt., 129-130. o.; **ZSE**, 15. köt., 358-359. o.

[143] **ZSE**, 11. köt., 801. o.; Gyerzsavin: 7. köt., 353-355. o.; Gesszen: 1. köt., 131-13 2. o.

[144] Gyerzsavin: 7. köt., 280-283., 287. o.

[145] Gyerzsavin: 7. köt., 279., 287-291., 326. o.

[146] Gyerzsavin: 7. köt., 288. o.

[147] Gesszen: 1. köt., 13 3. o.: Az igazságügy-minisztérium dossziéja 1800, 251. sz.

[148] **ZSE**, 15. köt., 358. o.

[149] Gyerzsavin: 7. köt., 277. o.

[150] Gyerzsavin: 7. köt., 280. o.

[151] **ZSE**, 7. köt., 112-113. o.

[152] Gyerzsavin: 7. köt., 302. o.

[153] Gyerzsavin: 7. köt., 291. o.

[154] Gyerzsavin: 7. köt., 292-330. o.

[155] Gyerzsavin: 7. köt., 331. o.

[156] Gesszen: 1. köt., 131. o.

[157] Gyerzsavin: 7. köt., 289. o.

[158] Gyerzsavin: 6. köt., 715-717. o.

[159] **ZSE**, 2. köt., 733. o.

[160] Gyerzsavin: 6. köt., 766-767. o.

[161] Gyerzsavin: 6. köt., 761. o.

[162] Dejcs: 8. o.

[163] **ZSE**, 11. köt., 622-623. o.

[164] **ZSE**, 1. köt., 798. o.

[165] Gesszen: 1. köt., 118. o.

[166] Gesszen: 1. köt., 153. o.

[167] Gesszen: 1. köt., 139-140., 144-145. o.

[168] Gyerzsavin: 6. köt., 762-763. o.

[169] **ZSE**, 11. köt., 801. o.

[170] Gyerzsavin: 6. köt., 763-764. o.

2. FEJEZET

[1] Gesszen: 1. köt., 149. o.

[2] Kovalevszkij: 117. o.

[3] Gesszen: 1. köt., 148-158. o.; **ZSE**, 1. köt., 799-800. o.

[4] **ZSE**, 13. köt., 615. o.

[5] Gesszen: 1. köt., 158-159. o.

[6] **ZSE**, 3. köt., 79. o.

[7] Gesszen: 1. köt., 128. o.

[8] Nyikityin: 6-7. o.

[9] Golicin herceg: 1. köt., 1649-1825, 430. o.

[10] Golicin herceg: 1. köt., 439-440. o.

[11] Golicin herceg: 1. köt., 439-440. o.

[12] **ZSE**, 3. köt., 79. o.

[13] Gyerzsavin: 6. köt., 761-762. o.

[14] Gesszen: 1. köt., 163-165. o.

[15] **ZSE**, 1. köt., 801. o.

[16] **ZSE**, 1. köt., 801. o.

[17] Gesszen: 1. köt., 163., 167. o.

[18] **ZSE**, 5. köt., 859, o.

[19] Pozner: b) 60., 65-66. o.

[20] **KZSE**, 7. köt., 309-311. o.

[21] Vö.: *Russzkaja Volja* (Az orosz akarat), Petrográd, 1917. ápr. 22., 3. o.

[22] Gesszen: 1. köt., 222-223. o.

[23] **ZSE**, 3. köt., 80-81.

[24] **ZSE**, 5. köt., 609., 621. o.

[25] **ZSE**, 5. köt., 612. o.

[26] **ZSE**, 11. köt., 492. o.

[27] Sulgin: 129. o.

[28] **ZSE**, 3. köt., 81. o.

[29] **ZSE**, 3. köt., 81. o.

[30] **ZSE**, 3. köt., 82. o.; vö.: Gesszen: 1. köt., 185., 187. o.

[31] Pesztyel: 2. fej., 14§, 50-52. o.

[32] **ZSE**, 11. köt., 493. o.

[33] **ZSE**, 1. köt., 804. o.

[34] **ZSE**, 11. köt., 493. o.

[35] **ZSE**, 1. köt., 804. o.

[36] **ZSE**, 11. köt., 493. o.

[37] Gesszen: I. köt., 206-207. o.

[38] **ZSE**, 11. köt., 493. o.

[39] **KZSE**, 7. köt., 313. o.; Kovalevszkij: 117. o.

[40] **ZSE**, 1. köt., 805. o.

[41] **ZSE**, 12. köt., 599. o.

[42] Nyikityin: 6-7. o.

[43] Nyikityin: 7., 58., 154. o.

[44] Orsanszkij: 174-175. o.

[45] Nyikityin: 3., 128. o.

[46] Nyikityin: 7., 13., 16., 19., 58. o.

[47] Nyikityin: 14., 15., 17., 19., 24., 50. o.

[48] Nyikityin: 26., 28., 41., 43-44., 47., 50., 52., 62-63., 142. o.

[49] Nyikityin: 72. o.

[50] Nyikityin: 24., 37-40., 47-50., 53-54., 61., 65., 72-73., 97. o.

[51] Nyikityin: 29., 37-38. o.

[52] Nyikityin: 29., 49., 67., 73., 89., 189. o.

[53] Nyikityin: 87-88. o.

[54] Nyikityin: 64., 78-81., 85., 92-97., 112., 116-117., 142-145. o.

[55] Nyikityin: 79., 92., 131., 142., 146-149. o.

[56] Nyikityin: 36., 106., 145. o.

[57] Nyikityin: XIII., 95., 109., 144., 505. o.

[58] Nyikityin: 99-102., 105., 146. o.

[59] Nyikityin: 103-104. o.

[60] Nyikityin: 141. o.

[61] Orsanszkij: 170., 173-174. o.

[62] Nyikityin: 114. o.

[63] Nyikityin: 135. o.

[64] Nyikityin: 118. o.

[65] Nyikityin: 110., 120-129., 132., 144., 471. o.

[66] Nyikityin: 138., 156. o.

[67] Gesszen: 1. köt., 205-206. o.

[68] Gesszen: 1. köt., 176-181. o.; **ZSE**, 7. köt., 103-104. o.

[69] Gesszen: 1. köt., 180. o., 192-194. o.

[70] **KZSE**, 4. köt., 582-586. o.; Gesszen: 1. köt., 183. o.

[71] Gesszen: 1. köt., 211-212. o.

[72] Pesztyel: 52-53. o.

[73] Gesszen: 2. köt., 18. o.

[74] Gesszen: 1. köt., 169-170. o.

[75] Gesszen: 1. köt., 51. o.; **ZSE**, 15. köt.,

[76] Gesszen: 1. köt., 171-173. o.

[77] Gesszen: 2. köt., 11-13. o.

[78] Gesszen: 1. köt., 195. o.

[79] Gesszen: 1. köt., 173-175. o.

[80] Gesszen: 1. köt., 191-192. o.

[81] Gesszen: 1. köt., 209. o.

[82] Gesszen: 1. köt., 178. o.

[83] Orsanszkij: 32. o.

[84] Gesszen: 1. köt., 178-179., 184., 186. o.

[85] Gesszen: 2. köt., 62-63. o.

[86] Gesszen: 1. köt., 171-172. o.

[87] Gesszen: 2. köt., 56. o.

[88] Gesszen: 1. köt., 210. o.

[89] Gesszen: 1. köt., 170-171. o.; **ZSE**, 10. köt., 855-857. o.

[90] Gesszen: 1. köt., 190., 208. o.

[91] Dinur: 318. o.

[92] Pozner: b) 61., 63-64. o.

[93] Dinur: 311-313. o.

[94] Dinur: 318. o.

[95] Mark: a) 520. o.

[96] **ZSE**, 6. köt., 192. o.

[97] **ZSE**, 6. köt., 191-192. o.

[98] Kiszin: 171. o.

[99] **ZSE**, 6. köt., 192-193. o.

[100] Dinur: 314. o.

[101] Gesszen: 1. köt., 160. o.

[102] Gesszen: 1. köt., 190. o.

[103] Gesszen: 2. köt., 1. o.

[104] I. M. Trockij: a) 350. o.

[105] Gesszen: 1. köt., 188-189. o.

[106] Dinur: 315. o.

[107] Gesszen: 2. köt., 4-7. o.

[108] Gesszen: 2. köt., 8-10. o.; **ZSE**, 15. köt., 198. o.

[109] Gesszen: 2. köt., 2-3. o.

[110] **ZSE**, 11. köt., 713. o.

[111] I. M. Trockij: a) 351. o.

3. FEJEZET

[1] **ZSE**, 11. köt., 709. o.

[2] **ZSE**, 11. köt., 709-710. o.

[3] Gesszen: 2. köt., 27. o.

[4] **KZSE**, 7. köt., 322. o.

[5] **ZSE**, 11. köt., 709-710. o.

[6] **KZSE**, 2. köt., 509. o.

[7] **ZSE**, 11. köt., 710. o.

[8] Gesszen: 2. köt., 30-31. o.

[9] Nyikityin: 2-3. o.

[10] **ZSE**, 13. köt., 371. o.

[11] Gesszen: 2. köt., 32-34. o.

[12] **ZSE**, 11. köt., 46869. o.

[13] **KZSE**, 7. köt., 318. o.

[14] Gesszen: 2. köt., 68-71. o.

[15] Gesszen: 2. köt., 59-61. o.

[16] **KZSE**, 7. köt., 317. o.

[17] Gesszen: 2. köt., 64-66. o.

[18] Gesszen: 2. köt., 141. o.

[19] Gesszen: 2. köt., 34. o.

[20] **KZSE**, 7. köt., 317. o.

[21] **KZSE**, 4. köt., 75-76. o.

[22] **ZSE**, 9. köt., 243. o.

[23] Korobkov: 6. köt., 79-80. o.

[24] **ZSE**, 9. köt., 242-243. o.

[25] **ZSE**, 7. köt., 443-444. o.

[26] Gesszen: 2. köt., 39. o.

[27] **ZSE**, 12. köt., 787. o.; Gesszen: 2. köt., 39. o.

[28] **ZSE**, 5. köt., 613. o.

[29] **OZSE**, második, javított és bővített kiadás, 1. köt., Moszkva, 1994., 317. o.

[30] **ZSE**, 12. köt., 163. o.

[31] **ZSE**, 11. köt., 710. o.

[32] V. Sz. Szolovjov: Szolovjov levele F. Gec-hez, 25. o.

[33] Leszkov: 31. o.

[34] Orsanszkij: 192-195., 200-207. o.

[35] Orsanszkij: 114-116., 121-125. o.

[36] Nyikityin: 168-169., 171. o.

[37] Nyikityin: 179-181. o.

[38] Nyikityin: 185-186., 190-191. o.

[39] Nyikityin: 193-197. o.

[40] Gliner: 133. o.

[41] Gersenzon: 1981, 19. sz., 111. o.

[42] Nyikityin: 197-199., 202-205., 209., 216. o.

[43] Nyikityin: 229-230. o.

[44] Nyikityin: 232-234. o.

[45] **ZSE**, 9. köt., 488-489. o.

[46] Nyikityin: 239., 260-263., 267., 355., 358. o.

[47] Nyikityin: 269., 277., 282., 300., 309., 329-330., 346., 358., 367., 389-391., 436-443., 467. o.

[48] Nyikityin: 309., 314., 354-359., 364-369. o.

[49] Nyikityin: 280-285., 307., 420-421., 434., 451., 548. o.

[50] Orsanszkij: 176., 182., 185., 191-192. o.

[51] Nyikityin: 259., 280., 283., 286., 301., 304-305., 321., 402-403., 416-419., 610. o.

[52] Nyikityin: 290., 301., 321-325., 349., 399., 408., 420-421., 475., 596. o.

[53] Nyikityin: 350-351., 382-385., 390., 425., 547., 679. o.

[54] **ZSE**, 12. köt., 695. o.

[55] Kovalevszkij: 117. o.

[56] **ZSE**, 11. köt., 494. o.

[57] Kovalevszkij: 117. o.

[58] Gesszen: 2. köt., 50-52.., 105-106. o.

[59] **ZSE**, 12. köt., 599. o.

[60] Gesszen: 2. köt., 47-48. o.

[61] Gesszen: 2. köt., 402. o.

[62] **KZSE**, 7. köt., 318. o.

[63] **ZSE**, 14. köt., 944. o.

[64] **ZSE**, 11. köt., 332. o.

[65] Gesszen: 2. köt., 46., 48. o.

[66] Leszkov: 45-48. o.

[67] Gesszen: 2. köt., 49. o.

[68] Orsanszkij: 30. o.

[69] **ZSE**, 3. köt., 359. o.

[70] **ZSE**, 13. köt., 646. o.

[71] Dizsur: a) 164-165. o.

[72] **ZSE**, 15. köt., 153. o.

[73] Dizsur: a) 165-168. o.

[74] Gesszen: 2. köt., 77. o.

[75] **ZSE**, 9. köt., 689-690; Gesszen: 2. köt., 81. o.

[76] Gesszen: 2. köt., 83. o.

[77] Gesszen: 2. köt., 84. o.; **ZSE**, 13. köt., 17. o.

[78] Gesszen: 2. köt., 85-86. o.

[79] Gesszen: 2. köt., 84., 86-87. o.

[80] **ZSE**, 13. köt., 47-48. o.

[81] **ZSE**, 3. köt., 334. o.

[82] Dejcs: 11. o.

[83] **ZSE**, 9. köt., 111. o.

[84] Gesszen: 2. köt., 85. o.

[85] Gesszen: 2. köt., 120. o.

[86] Dejcs: 12-13. o.

[87] I. M. Trockij: b) 351-354. o.

[88] Dejcs: 10. o.

[89] **ZSE**, 11. köt., 713. o.

[90] Gesszen: 2. köt., 122. o.

[91] Gesszen: 2. köt., 121. o.

[92] Krol: c) 188. o.

[93] **KZSE**, 4. köt., 34. o.; Dinur: 314. o.

[94] Gesszen: 2. köt., 179. o.

[95] **KZSE**, 4. köt., 20-21. o.

[96] Gesszen: 2. köt., 89-90. o.

[97] **ZSE**, 12. köt., 640. o.

[98] Gesszen: 2. köt., 19, o.

[99] Gesszen: 1. köt., 203. o.

[100] **KZSE**, 7. köt., 321. o.

[101] Gesszen: 2. köt., 107-108. o.

[102] Gesszen: 2. köt., 79-80. o.

[103] **ZSE**, 13. köt., 439. o.

[104] Gesszen: 2. köt., 81-82. o.

[105] Gesszen: 2. köt., 82-83., 101. o.

[106] Gesszen: 2. köt., 100-103. o.

[107] Gesszen: 2. köt., 103. o.

[108] Dinur: 319. o.

[109] Gesszen: 2. köt., 103-104. o.

[110] Gesszen: 2. köt., 107-110. o.

[111] **KZSE**, 4. köt., 75. o.

[112] **ZSE**, 9. köt., 243. o.

[113] Gesszen: 2. köt., 115. o.

[114] **KZSE**, 7. köt., 323. o.

[115] Gesszen: 2. köt., 114-118. o

[116] Gesszen: 2. köt., 112. o.

[117] **ZSE**, 13. köt., 274. o.

[118] Gesszen: 2. köt., 118. o.

4. FEJEZET

[1] **ZSE**, 13. köt. 373-374. o.

[2] **ZSE**, 3. köt., 163. o.

[3] **ZSE**, 11. köt., 698. o; Gesszen: 2. köt., 160. o.

[4] **KZSE**, 2. köt. 79. o.

[5] Gesszen: 2. köt., 183. o.

[6] Kovalevszkij: 117-118. o.

[7] **ZSE**, 1. köt., 812-813. o.

[8] **ZSE**, 1. köt., 808. o.

[9] **ZSE**, 1. köt., 814-815. o.; Gesszen: 2. köt., 147-148. o.

[10] Gesszen: 2. köt., 163. o.

[11] Gesszen: 2. köt., 164. o.

[12] Gesszen: 2. köt., 161-162. o.

[13] Orsanszkij: 10-11. o.

[14] Nyikityin: 557. o.

[15] **ZSE**, 5. köt., 610-611. o.

[16] **ZSE**, 13. köt., 663. o.

[17] **ZSE**, 5. köt., 622. o.

[18] Larin: 49. o.

[19] Orsanszkij: 193. o.

[20] Szliozberg: b) 1. köt., 95. o.

[21] **ZSE**, 11. köt., 495. o.

[22] Dejcs: 14., 21-22. o.

[23] Dejcs: 28. o.

[24] Goldenvejzer: 119. o.

[25] Gesszen: 2. köt., 143. o.

[26] **ZSE**, 1. köt., 813. o.

[27] Gesszen: 2. köt.. 144-145. o.; **ZSE**, 1. köt., 813. o.

[28] Gesszen: 2. köt., 158. o.

[29] Gesszen: 2. köt., 144., 154-155. o.

[30] **ZSE**, 1. köt., 817. o.

[31] **KZSE**, 4. köt., 255. o.

[32] Kovalevszkij: 118. o.

[33] **ZSE**, 1. köt., 818. o.; 11. köt., 458-459. o.; 14. köt., 841. o.

[34] Gesszen: 2. köt., 150. o.

[35] Gesszen: 2. köt., 148. o.

[36] Gesszen: 2. köt., 150. o.

[37] Gesszen: 2. köt., 169. o.

[38] Gesszen: 2. köt., 208. o.

[39] **ZSE**, 15. köt., 209. o.; 1. köt., 824. o.

[40] Megélt történetek. Gyűjtemény az oroszországi zsidók szociális és kultúrtörténetéből, 2. köt., Szentpétervár, 1910, 102. o.

[41] Szliozberg: b) 1. köt., 137. o.

[42] **KZSE**, 7. köt., 327. o.

[43] **ZSE**, 1. köt., 819. o.

[44] **ZSE**, 13. köt., 943-944. o.

[45] I. M. Trockij: b) 471. o.

[46] Gesszen: 2. köt., 210. o.

[47] **ZSE,** 13. köt., 947. o.; **KZSE,** 4. köt., 770. o.

[48] **KZSE,** 5. köt., 473. o.

[49] **KZSE,** 4. köt., 255. o.

[50] Gesszen: 2. köt., 159-160., 210. o.

[51] Gesszen: 2. köt., 159. o.

[52] Dinur: 311-312. o.

[53] **ZSE**, 12. köt., 640. o.

[54] Gesszen: 2. köt., 161. o.

[55] Gesszen: 2. köt., 161. o.

[56] Gesszen: 2. köt., 161. o.

[57] Orsanszkij: 12. o.

[58] Orsanszkij: 1-15. o.

[59] Gesszen: 2. köt., 221-225. o.

[60] **ZSE**, 3. köt., 83-84. o.

[61] **ZSE**, 7. köt., 301-302. o.

[62] Szliozberg: b) 2. köt., 155-156. o.

[63] **ZSE**, 3. köt., 164. o.

[64] Orsanszkij: 65-68. o.

[65] **KZSE**, 7. köt., 332. o.

[66] **ZSE**, 1. köt., 824. o.

[67] **ZSE**, 3. köt., 164. o.

[68] **ZSE**, 1. köt., 824. o.; **KZSE**, 7. köt., 332. o.

[69] *Golosz*, 1881, 46. sz., febr. 15 (27), 1. o.

[70] Smakov: 101-103. o.

[71] **ESZ** 54. köt., 6. o.

[72] **ZSE**, 3. köt., 164-167. o.

[73] Szliozberg: b) 1. köt., 116. o.

[74] Nyikityin: 448., 483., 529. o.

[75] Nyikityin: 473., 490., 501., 506-507., 530-531., 537-538., 547-548., 667. o.

[76] Nyikityin: 474-475., 502., 547. o.

[77] Nyikityin: 502-505., 519., 542., 558., 632., 656., 667. o

[78] Nyikityin: 473., 510., 514., 529-533., 550., 572. o.

[79] Nyikityin: 447., 647. o.

[80] **ZSE**, 7. köt., 756. o.

[81] Nyikityin: 478-479., 524., 529-533., 550-551. o.

[82] **ZSE**, 7. köt., 756. o.

[83] Nyikityin: 534., 540., 555., 571., 611-616., 659. o.

[84] Nyikityin: 635., 660-666. o.

[85] Nyikityin: 658-661. o.

[86] **ZSE**, 7. köt., 756. o.

[87] **ZSE**, 16. köt., 399. o.

[88] **ZSE**, 2. köt., 596. o.

[89] **ZSE**, 5. köt., 650. o.

[90] **ZSE**, 13. köt., 606. o.

[91] **ZSE**, 5. köt., 518. o., 13. köt., 808. o.

[92] **ZSE**, 16. köt., 251. o.

[93] Larin: 36. o.

[94] Nyikityin: 12-13. o.

[95] Leszkov: 61., 63. o.

[96] L. Tolsztoj a zsidók kapcsán, O. Pergament bevezetője, Szentpétervár, *Vremja*, 1908, 15. o.

[97] **ZSE**, 15. köt., 492. o.

[98] Orsanszkij: 71-72., 95-98., 106-107., 158-160. o.

[99] **ZSE**, 13. köt., 646. o.

[100] Dizsur: a) 1. köt., 168. o.; **ZSE**, 13. köt., 662. o.

[101] Dejcs: 14-15. o.

[102] **ZSE**, 13. köt., 647., 656-658., 663-664. o.; Szliozberg: b) 3. köt., 93. o.; **KZSE**, 7. köt., 337. o.

[103] Aldanov: 45-46. o.

[104] Szliozberg: b) 1. köt., 141-142. o.

[105] **KZSE**, 7. köt., 328., 331. o.

[106] **ZSE**, 7. köt., 762. o.

[107] Gesszen: 2. köt., 168. o.

[108] Gesszen: 2. köt., 168. o.

[109] Gesszen: 2. köt., 206. o.

[110] **ZSE**, 6. köt., 712., 715-716. o.

[111] **ZSE**, 13. köt., 618. o.

[112] **OZSK-1**, bevezetés, 3-4. o.

[113] Tejtel: 15. o.

[114] I. M. Trockij: a) 534. o.

[115] Gesszen: 2. köt., 179. o.

[116] Dejcs: 14. o.

[117] **ZSE**, 13. köt., 48. o.

[118] **ZSE**, 13. köt., 49. o.

[119] Gesszen: 2. köt., 179. o.

[120] **ZSE**, 13. köt., 48. o.

[121] Gesszen: 2. köt., 208. o.

[122] **KZSE**, 7. köt., 333. o.

[123] Aldanov: 45. o.

[124] I. M. Trockij: a) 355-356. o.

[125] **ZSE**, 13. köt., 50. o.

[126] I. M. Trockij: a) 355-356. o.

[127] **ZSE**, 13. köt., 618. o.

[128] Aronszon: b) 207. o.

[129] Gesszen: 2. köt., 178-180. o.

[130] Frumkin, J. G.: 51. o.

[131] Gesszen: 2. köt., 180. o.

[132] **ZSE**, 1. köt., 823. o.

[133] Gesszen: 2. köt., 205. o.

[134] Gesszen: 2. köt., 170. o.

[135] Gesszen: 2. köt., 200-201. o.

[136] **KZSE**, 1. köt., 532. o.

[137] Gesszen: 2. köt., 200-201. o.

[138] **ZSE**, 4. köt., 918. o.

[139] **KZSE**, 1. köt., 532. o.

[140] **OZSE**, 1. köt., 164. o.

[141] Gesszen: 2. köt., 200-201. o.

[142] **ZSE**, 4. köt., 918., 920. o.

[143] **KZSE**, 1. köt., 532. o.

[144] **OZSE**, 1. köt., 164. o.

[145] Gesszen: 2. köt., 202. o.

[146] Gesszen: 2. köt., 202-203. o.

[147] Ginzburg: a) 34. o.

[148] **ZSE**, 3. köt., 334. o.

[149] Mark: a) 521. o; Aronszon: a) 548. o.

[150] Orlov: a) (*1975*) 1. sz., 130. o.

[151] Oserovics: 289-290. o.

[152] Ginzburg: a) 35. o.

[153] Aronszon: b) 210. o.

[154] Schwarz: b) 290. o.

[155] Bikerman : a) 48. o.

[156] Lejtesz: 408-411. o.

[157] **ZSE**, 13. köt., 59. o.

[158] I. M. Trockij: b) 471-474. o.

[159] Gesszen: 2. köt., 172. o.

[160] **ZSE**: 3. köt., 335. o.

[161] Gesszen: 2. köt., 170. o.

[162] Gesszen: 2. köt., 171. o.

[163] Aronszon: a) 562. o.

[164] Ginzburg: a) 36. o.

[165] Gesszen: 2. köt., 173. o.

[166] Gesszen: 2. köt., 174. o.

[167] Gesszen: 2. köt., 174-175. o.

[168] **ZSE**, 3. köt., 480. o.

[169] Aldanov: 44. o.

[170] Aronszon: a) 558-561. o.

[171] Krol: c) 188-189. o.

[172] Parks: 41. o.

[173] Gesszen: 2. köt., 198. o.

[174] Gesszen: 2. köt., 198. o.

[175] Gesszen: 2. köt., 177. o.

[176] **ZSE**, 13 köt., 638. o.

[177] Aronszon: a) 551. o.

[178] **KZSE**, 6. köt., 117. o.

[179] **KZSE**, 6. köt., 117-118. o.

[180] **KZSE**, 6. köt., 118. o.

[181] Ickovics: 6. o.

[182] **ZSE**, 3. köt., 334-335. o.

[183] **ZSE**, 13 köt., 638. o.

[184] Aronszon: b) 207. o.

[185] **KZSE**, 6. köt., 692-693. o.

[186] **ZSE**, 11. köt., 894. o.

[187] **KZSE**, 2. köt., 510. o.

[188] Mandel: 195. o.

[189] I. M. Trockij: a) 356. o.

[190] Mandel: 195. o.

[191] Tejtel: 239. o.

[192] **ZSE**, 3. köt., 335. o. többek között.

[193] Gesszen: 2. köt., 208. o.

[194] **ZSE**, 3. köt., 335. o.

[195] Orlov: a) (1975) 1. sz., 132. o.

[196] Gesszen: 2. köt., 181. o.

[197] Aronszon: b) 208-209. o.

[198] Gesszen: 2. köt., 198-199. o.

[199] **ZSE**, 3. köt., 336. o.

[200] Gesszen: 2. köt., 232-233. o.

[201] Ginzburg: b) 380. o.

[202] Aronszon: a) 561-562. o.
[203] **ZSE**, 1. köt., 932. o., **KZSE**, 1. köt., 103. o.
[204] **ZSE**, 1. köt., 945-950. o.
[205] **ZSE**, 1. köt., 948-950. o.
[206] **ZSE**, 2. köt., 742. o.
[207] **ZSE**, 1. köt., 933-936. o.
[208] **ZSE**, 1. köt., 950-951 o.; Akszakov: 3. köt., 843-844. o.
[209] **ZSE**, 2. köt., 738. o.
[210] **ZSE**, 2. köt., 738-739. o.
[211] **ZSE**, 1. köt.. 948-949. o.
[212] Gyenyikin: 284. o.
[213] **ZSE**, 13. köt., 50-51. o.
[214] Aronszon: a) 558. o.
[215] **ZSE**, 12. köt., 525-526. o.
[216] **ZSE**, 2. köt., 736., 740. o.
[217] *Golosz* (A hang), 1881, 46. sz., febr. 15. (27), 1. o.
[218] ZSE, 2. köt., 740. o.
[219] ZSE, 4. köt., 246., 594. o.
[220] Szliozberg: b) 1. köt., 99. o.

5. FEJEZET

[1] **ZSE**, 12. köt., 611. o.
[2] Gesszen: 2. köt., 215-216. o.
[3] Gesszen: 2. köt., 216-217. o.
[4] **ZSE**, 12. köt., 612. o.
[5] Prajszman: 1986-1987., 51. sz., 174. o.
[6] **KZSE**, 6. köt., 562. o.
[7] **ZSE**, 12. köt., 612. o.
[8] **KZSE**, 4. köt., 256. o.
[9] **KZSE**, 6. köt., 562. o.

[10] **ZSE**, 12. köt., 612-613. o.

[11] **ZSE**, 12. köt., 612. o.

[12] **KZSE**, 1. köt., 325. o.

[13] Ginzburg: b) 383. o.

[14] **ZSE**, 12. köt., 611. o.

[15] Orsanszkij: 212-222. o.

[16] **ZSE**, 12. köt., 613. o.

[17] **KZSE**, 6. köt., 562. o.

[18] **ZSE**, 1. köt., 826. o.

[19] Gesszen: 2. köt., 222. o.

[20] **ZSE**, 12. köt., 613. o.

[21] **KZSE**, 6. köt., 562-563. o.

[22] Dubnov: b) 3. köt., 107. o.

[23] **ZSE**, 6. köt., 612. o.

[24] Kantor: 154. o.

[25] Lvov: 26. o.

[26] **KZSE**, 6. köt., 563. o.

[27] Mezsdurodnaja jevrejszkaja gazeta (Nemzetközi Zsidó Újság), 1992. márc., 6. sz. (70), 7. o.

[28] Gesszen: 2. köt., 215. o.

[29] Zerno: 360-361. o.

[30] Gesszen: 2. köt., 217. o.

[31] **ZSE**, 12. köt., 614. o.

[32] **ZSE**, 3. köt., 723. o.

[33] Krol: b) 370. o.

[34] Raisin: 163. o.

[35] Szliozberg: b) 1. köt., 118. o.; 3. köt., 53 . o.

[36] Prajszman: 1986, 51. sz., 175. o.

[37] **KZSE**, 6. köt., 562-563. o.

[38] Gesszen: 2. köt., 216., 220. o.

[39] Kantor: 152. o.

[40] Gesszen: 2. köt., 218. o.

[41] **KZSE**, 6. köt., 692. o.

[42] Gesszen: 2. köt., 219-220. o.

[43] Uszpenszkij: 67., 68. o.

[44] **ZSE**, 1. köt., 826. o.

[45] **ZSE**, 12. köt., 614. o.

[46] Szliozberg: b) 1. köt., 106. o.

[47] Leszin: 385-387. o.

[48] **ZSE**, 12. köt., 617-618. o.

[49] Gesszen: 2. köt., 218. o.

[50] Prajszman: 1986, 51. sz., 173. o.

[51] **ZSE**, 1. köt., 826. o.

[52] Gesszen: 2. köt., 21$. o.

[53] Fegyház és száműzetés: a történelmi és forradalmi Hírnök, 48. könyv, Moszkva, 1928, 50-52. o.

[54] Sub: 129-130. o.

[55] **FTGY**, 2. köt., 360-361. o.

[56] **ZSE**, 9. köt., 381. o.

[57] Akszakov: 3. köt., 690., 693., 708., 717., 719., 722. o.

[58] Szaltikov-Sedrin: 8. sz.

[59] **ZSE**, 16. köt., 142. o.

[60] Markis: 1984, 38. sz., 216. o.

[61] **ZSE**, 2. köt., 741. o.

[62] **KZSE**, 5. köt., 463. o.

[63] Gesszen: 2. köt., 220-221. o.

[64] **ZSE**, 1. köt., 827. o.

[65] Gesszen: 2. köt., 221. o.

[66] **ZSE**, 1. köt., 827. o.

[67] Gesszen: 2. köt., 221. o.

[68] **ZSE**, 1. köt., 827-828. o.

[69] **ZSE**, 2. köt., 742-743. o.

[70] **ZSE**, 1. köt., 827-828. o.

[71] **ZSE**, 9. köt., 690-691. o.

[72] **ZSE**, 1. köt., 829. o.

[73] Gesszen: 1. köt., 222. o.

[74] **ZSE**, 2. köt., 744.0

[75] **ZSE**, 1. köt., 829-830. o.

[76] Gesszen: 2. köt., 226-227. o.; **KZSE**, 7. köt., 341. o.

[77] **ZSE**, 5. köt., 815-817. o.

[78] **ZSE**, 12. köt., 616. o.

[79] **ZSE**, 5. köt., 815-817. o.

[80] **ZSE**, 5. köt., 816-819. o.

[81] **KZSE**, 7. köt., 342. o.

[82] **ZSE**, 5. köt., 610-611. o.

[83] Larin: 49., 50. o.

[84] Dizsur: a) 160. o.

[85] Dizsur: b) 343. o.

[86] Larin: 52-53, o.

[87] **ZSE**, 1. köt., 947. o.

[88] **ZSE**, 16. köt., 264. o.

[89] Oserovics: 287. o.

[90] Leszcsinyszkij: 190. o.

[91] Gyűjtemény az oroszországi zsidók gazdasági állapotának forrásairól, 1. köt., Szentpétervár, Zsidó kolonizációs Társaság, 1904, 33-35., 14-16. o.

[92] Gesszen: 2. köt., 210. o.; **ZSE**, 11. köt., 524-539. o.

[93] Szliozberg: b) 1. kör., 98., 105, o.

[94] Aronszon: b) 208. o.

[95] Szvet: 208. o.

[96] **ZSE**, 12. köt., 526. o.

[97] **ZSE**, 5. köt., 862. o.; 3. köt., 700. o.

[98] **ZSE**, 1. köt., 832-833. o.

[99] Gesszen: 2. köt., 227-228. o

[100] **ZSE**, 3. köt., 85. o.

[101] **ZSE**, 1. köt., 832-834. o.

[102] **ZSE**, 3. köt., 167. o.

[103] **ZSE**, 1. köt., 836. o.

[104] **ZSE**, 3. köt., 167. o.

[105] Gesszen: 2. köt., 230. o.

[106] Gesszen: 2. köt., 229. o.

[107] **ZSE**, 13. köt., 51. o.; 1. köt., 834-835. o.

[108] Gesszen: 2. köt., 231. o.

[109] **ZSE**, 1. köt., 835. o.

[110] **ZSE**, 1. köt., 834. o.

[111] **ZSE**, 13. köt., 51. o.

6. FEJEZET

[1] Dejcs: 20-22. o.

[2] Sub: 126-128. o.; Gesszen: 2. köt., 213. o.

[3] Aptekman: b) 1921, 16. sz., 9. o.

[4] Dejcs: 97., 108., 164., 169-174., 196. o.

[5] Dejcs: 20., 130., 139. o.

[6] Dejcs: 33., 86-88., 185. o.

[7] **OZSE**, 1. köt., 377. o.

[8] **OZSE**, 2. köt., 309. o.

[9] Dejcs: 77-79., 85., 89-94., 105-112., 140., 218. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 54-55. o.

[10] Dejcs: 18., 149., 151., 154. o.

[11] Dejcs: 17-18. o.

[12] Lejtesz: 410. o.

[13] Frumkin: B: 49. o.

[14] **ZSE**, 3. köt., 336. o.

[15] Dejcs: 56., 67-68. o.

[16] Johelszon: 1918, 13. sz., 56-57. o.

[17] Johelszon: 1918, 13. sz., 61., 66. o.

[18] Aronszon: b) 210. o.

[19] Aptekman: b) 1921, 16. sz., 11-12. o.

[20] Dejcs: 183-185. o.

[21] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.

[22] **ZSE**, 4. köt., 714. o.

[23] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.

[24] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 63. o.

[25] *Az országos lap* (Obscsaja gazeta), 1995. aug. 31–szept. 6., 35. sz., 11. o.

[26] Dejcs: 106., 205-206. o.

[27] Johelszon: 1918, 13. sz., 74. o.

[28] Dejcs: 34-37., 183. o.

[29] Dejcs: 194. o. és a köv. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 69. o.

[30] Aptekman: a) 1922, 18. sz., 73., 75. o.

[31] Dejcs: 38., 41., 94., 189. o.

[32] Dejcs: 78-79., 156-157. o.

[33] Grigorij Goldenberg a SzentPéter-Pál börtönben, in: Krasznij Arhiv, 1925, 328-331. o.

[34] Dejcs: 85-86. o.

[35] Dejcs: 132. o.

[36] **OZSE**, 1. köt., 344. o.

[37] Dejcs: 61-62., 147-148., 157-162., 198-201., 203-216. o.

[38] **ZSE**, 6. köt., 284. o.

[39] **OZSE**, 2. köt., 166. o; 1. köt., 205. o.

[40] Dejcs: 84-85. o.; Johelszon: 1918, 13. sz., 53-75. o.; Gurvics: 1907, 6/18. sz., 68. o.

[41] Dejcs: 231. o.

[42] **FTGY**, 1-2. köt.

[43] Shapiro: 157. o.

[44] **ZSV-2**, 392. o.

[45] **ZSE**, 13, köt., 664. o.

[46] Gesszen: 2. köt., 213-21-1. o.

[47] Gesszen: 2. köt., 214. o.

[48] **FTGY**, 1. kör., 45. o.

[49] Dejcs: 38-39. o.; A *Nép akarata* tagjainak 1882-es pere, in: Biloe, 1906, 1. sz., 227-284. o.

[50] **OZSE**, 1. köt., 314. o.

[51] Minor: 1906, 9. sz., 138-141. o.; **ZSE**, 5. köt., 599. o.

[52] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 68. o.

[53] Mark: b) 424-425. o.

[54] Dejcs: 3-4. o.

[55] Iljasevics (I. Rubanovics): 185-186. o.

[56] Sub: 134. o.

[57] Sub: 133-134. o.

[58] Martov: b) 187-189. o.

[59] Buchbinder: b) 230. o.

[60] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 65-68., 74. o.

[61] Gurvics: 1907, 6/18. sz., 66-68., 72-77. o.

[62] Krepljak: 392. o.

[63] Abramova: 3-31. o.

[64] Dejcs: 136. o.

[65] **FTGY**, 2. köt., 36., 38-40. o.

[66] **FTGY**, 2. köt., 198-199. o.

[67] **FTGY**, 2. köt., 36. o.

[68] **ZSE**, 13. köt., 645. o.

[69] Gesszen: 2. köt., 212. o.

[70] Larin: 31. o.

[71] **KZSE**, 7. köt. , 1994, 398. o.

[72] Szvet: 258. o.

[73] A harc történetének részletei az 1905-ös Forradalommal, in: Krasznij Arhiv, 1929, 32. köt., 229. o.

[74] Sulgin: 53-54., 191. o.

[75] Állami Duma 4. törvényhozó gyűlés, az ülések sztenogramja, 5-ös szekció, 18-as ülés, 1917. dec. 16, 1174. o.

[76] Fedotov: 113-114. o.

[77] Agurszkij: 1984, 36. sz., 130. o.

[78] Rafesz: 276. o.

[79] Landau: 106-109. o.

[80] Marsak: 9. o.

[81] Landau: 109. o.

[82] Gucskov: 143-144. o.

[83] Levin: 130-132. o.

[84] BEL: 199. o.

[85] Mandel: 172-173. o.

[86] Bikerman: b) 34. o.

[87] Martov: a) 249., 259-264. o.; **ZSE**, 5. köt., 94. o.

[88] Plehanov a szocialista mozgalomról a Zsidók között, in: Szoblazn Szocializma, 266. o.

[89] **KZSE**, 7. köt. 396. o.

[90] Lenin: a) 5. köt., 463-464., 518. o.

[91] Sub: 137. o

[92] Aronszon: b) 222. o.

[93] A forradalmi mozgalom a Zsidók körében, in: Gyűjtemény, Moszkva; Társulás a politikai száműzöttek és foglyok minden szovjet Uniójáért , 1930, 25. o.

[94] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 127., 138., 156. o.

[95] Szliozberg: b) 3. köt., 136-137. o.

[96] **ZSE**, 3 . köt., 3 3 7. o.

[97] Zsabotinszkij: b) 36. o.

[98] **ZSE**, 2. köt., 354. o.

[99] Aronszon: b) 220-222. o.

[100] **ZSE**, S. köt., 99. o.

[101] Lenin: a) 6. köt., 298. o

[102] Szliozberg: b) 2. köt., 258. o.

[103] **ZSE**, S. köt., 95. o.

[104] Lenin: a) 4. köt., 311. o.

[105] **ZSE**, 5. köt., 96-97. o.

[106] Lenin: a) 7. köt., 77. o.

[107] Lenin: a) 6. köt., 300. o.

[108] Lenin: a) 7. köt., 83-84. o.

[109] **ZSE**, 5. köt., 97. n.; **KZSE**, 7. köt., 397. o.

[110] **KZSE**, 7. köt., 397. o.

[111] Dimanstejn: 3. köt., I. könyv, 127., 138., 156. o.

[112] Buchbinder: a) 1922, 2-3. sz., 208-241. o.

[113] **ZSE**, 5. köt., 101. o.; **KZSE**, 1. köt., 559-560. o.

[114] **ZSE**, 5. köt., 96. o.

[115] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 149-150. o.

[116] **ZSE**, 5. köt., 97. o.

[117] Lever: a) G. köt., 288. o.

[118] I. Ben-Cvi: 274. o.

[119] Ginzburg: a) 39. o.

[120] Szliozberg: b) 3. köt., 133. o.

[121] Krilenko: 353. o.

[122] Mandel: 177. o.

[123] Leszik: 388. o.

7. FEJEZET

[1] Zsabotinszkij: a) 5-7. o.

[2] **ZSE**, 14. köt., 403-404. o.

[3] Klauzner: 506. o.

[4] **ZSE**, 12. köt., 259. o.

[5] **ZSE**, 13. köt., 639. o.

[6] **ZSE**, 12. köt., 526-527. o.; Gesszen: 2. köt. 233-234. o.; Szvet: 249-245. o.

[7] **ZSE**, 12. köt., 259-260. o.

[8] Wartburg: 1987, 56. sz., 112-114. o.; Szvet: 235-243. o.

[9] **ZSE**, 4. köt., 577-579. o.; Wartburg: 1987, 56. sz., 115. o.

[10] Dejcs: 5., 161. o.

[11] **ZSE**, 14. köt., 406–407, o.

[12] Gesszen, 2. köt., 234. o.

[13] **ZSE**, 12. köt., 261. o.

[14] **ZSE**, 12. köt., 261-262. o.

[15] **ZSE**, 3. köt., 480-482. o.

[16] **ZSE**, 4. köt., 683-684. o.

[17] Szvet: 250-251. o.

[18] **ZSE**, 3. köt., 481. o.

[19] **KZSE**, 1. köt., 248-249. o.

[20] **ZSE**, 6 köt., 407-409. o.

[21] Zweig: 1994, 92. sz.; 215-216. o.

[22] **ZSE**, 6. köt., 409. o.

[23] Zweig: 1994, 92. sz., 216-217. o.

[24] **ZSE**, 6. köt., 410-411. o.

[25] **ZSE**, 11. köt., 788-792, o.

[26] **KZSE**, 7. köt., 940. o.

[27] Parks: 45. o.

[28] **KZSE**, 1. köt., 249. o.

[29] **ZSE**, 3. köt., 482. o.

[30] **KZSE**, 1. köt., 248. o.

[31] **ZSE**, 12. köt., 262. o.

[32] Wartburg: 1987, 56. sz., 116-117. o.

[33] **ZSE**, 3. köt., 482. o.

[34] **ZSE**, 6. köt., 409. o.

[35] **ZSE**, 11. köt., 792. o.

[36] Parks: 186. o.

[37] Gutyina: b) 1983, 3. sz., 206. o.

[38] **ZSE**, 4. köt., 556. o.

[39] Minszkij: 1909. márc. 28. (ápr. 10.), 2. o.

[40] Bulgakov: 11. o.

[41] Kolker: 1983, 31. sz., 149. o.

[42] Gutyina: a) 1983, 29. sz., 21 G. o.

[43] Oz: 1985, 42. sz., 117. o.

[44] Aronszon: b) 218-219. o.

[45] Aronszon: 219. o.

[46] Aronszon: 219-220. o.

[47] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 107., 116. o.

[48] **KZSE**, 6. köt., 551. o.

[49] **KZSE**, 7. köt., 941. o.

[50] **KZSE**, 7. köt., 1021-1022. o.

[51] Aronszon: b) 226-229. o.

[52] **KZSE**, 1. köt., 705. o., 7. köt., 1021. o.

[53] Ginzburg: c) 199. o.

[54] Ginzburg: c) 202-203. o.

[55] **KZSE**, 6. köt., 533. o.

[56] Szliozberg: b) 2. köt., 301. o.

[57] **ZSE**, 6. köt., 412. o.

[58] **ZSE**, 15. köt., 135. o.

[59] **ZSE**, 3. köt., 679. o.

[60] **ZSE**, 3. köt., 680-681. o.

[61] **ZSE**, 6. köt., 407. o.

[62] **ZSE**, 14. köt., 827-829. o.

[63] KZSE, 7 köt., 891-892. o.

8. FEJEZET

[1] Larin: 140. o.

[2] Szliozberg: b) 2. köt., 206-209. o.

[3] Gesszen: 2. köt., 231. o.

[4] **ZSE**, 13. köt., 52. o.

[5] **ZSE**, 13. köt., 52-53. o.

[6] Szliozberg: b) 1. köt., 92. o.; 2. köt., 89. o.

[7] Szliozberg: 2. köt., 33. o.

[8] **KZSE**, 6 köt., 854. o.

[9] I. M. Trockij: a) 359. o.

[10] Ilinszkij: 2. o.

[11] Szliozberg: b) 2. köt., 90. o.

[12] Volkov-Muromcev: 101. o.

[13] Temirov: 24. o.

[14] **ZSE**, 12. köt., 58. o.

[15] Lvov: 26. o.

[16] **ZSE**, 13. köt., 54-55. o.

[17] **ZSE**, 16. köt., 205. o.

[18] **ZSE**, 13. köt., 55. o.

[19] **KZSE**, 6. köt., 854. o.

[20] **ZSE**, 13. köt., 55. o.

[21] Szliozberg: b) 1. köt., 161. o.

[22] Pozner: a) 54-55. o.

[23] Szliozberg: b) 2. köt., 93. o.

[241 Goldenvejzer: 149. o.

[25] Szliozberg: b) 1 köt., 127-128. o.; 3. köt., 290-292, 301. o.

[26] Tejfel: 170-176. o.

[27] I. M. Trockij: a) 358. o.

[28] **ZSE**, 10. köt., 780-781. o.

[29] **ZSE**, 12. köt., 315. o.

[30] Kucserov: 402. o.

[31] **ZSE**, 1. köt., 469-470. o.

[32] Goldenvejzer: 131. o.

[33] Kucserov: 404. o.

[34] **ZSE**, 1. köt., 471-472. o.

[35] Kucserov: 405. o.

[36] Kucserov: 405. o.

[37] **ZSE**, 6. köt., 118. o.

[38] **ZSE**, 16. köt., 116. o.

[39] **ZSE**, 12. köt., 394-395. o.

[40] Szliozberg: b) 2. köt., 94. o.

[41] Possze: 1909. márc. 14. (27.) 2. o.

[42] Szliozberg: b) 1. köt., 198. o.

[43] **ZSE**, 7. köt., 34. o.

[44] Az 1897. jan. 28-án végzett, első általános birodalmi népszámlálás eredményének a főkönyve, 2. köt., Szentpétervár, 1905, 374-386. o.

[45] **ZSE**, 7. köt., 763. o.

[46] **ZSE**, 1. köt., 836. o.

[47] Szliozberg: b) 3. köt., 220. o.

[48] Szliozberg: 1. köt., 259. o.

[49] Szliozberg: 2. köt., 177-178. o.

[50] Maklakov: a) 63. o.

[51] Linszkij: 145. o.

[52] Gesszen: 2. köt., 210. o.; **ZSE**, 11. kör., 537-538. o.

[53] **KZSE**, 2. köt., 313-314. o.

[54] Larin: 71. o.

[55] Mandel: 202. o.

[56] Goldenvejzer: 148. o.

[57] Szliozberg: b) 2. köt., 51., 187., 188., 193., 195. o.

[58] Szliozberg: b) 2. köt., 22-24. o.

[59] Szliozberg: b) 2. köt., 183-185. o.

[60] Tejtel: 36-3 7., 47. o.

[61] Volkov-Muromcev: 98-101. o.

[62] Dimanstejn: 3. kötet, 1. könyv, 108. o.

[63] Goldenvejzer: 114. o.

[64] **ZSE**, 14. köt., 157. o.

[65] Szliozberg: b) 2. köt., 175-176. o.

[66] Gesszen: 2. köt., 232. o.

[67] Scsetyinin herceg: 148. köt., 459. o.

[68] Szliozberg: b) 2. köt., 44-45. o.

[69] Szliozberg: b) 2. köt., 43-44. o.

[70] Szliozberg: b) 2. köt., 31, 42-50, 60-63. o.

[71] Szliozberg: b) 2. köt., 7, 174. o.

[72] Izvolskij, a vatikáni orosz nagykövet jelentése, 1892. ápr. 7 (19), in: *Izvesztyija*, 1930. máj. 23., 2. o.

[73] **KZSE**, 5. köt., 474. o.

[74] **ZSE**, 1]. köt., 336-338. o.

[75] Szliozberg: b) 2. köt., 180-182. o.

[76] **ZSE**, 7. köt., 594. o.

[77] *Novoje Vremja*, 1909. dec. 9 (22), 6. o.

[78] **ZSE**, 12. köt., 601-602. o.

[79] Parks: 182. o.

[80] Leontovics: 251-252. o.

[81] Sulgin: 185-186. o.

[82] Parks: 153-155., 233. o.

[83] Anyaggyűjtemény az oroszországi zsidók gazdasági helyzetéről, 2. köt., Szentpétervár, Zsidó telepítési hivatal, 1904, 64. o.

[84] Zsidók általi szeszesital kereskedelem Oroszországban. Az Orosz Birodalom Eves Statisztikája, III. sorozat, 9. könyv, 1886. Szentpétervár, 5-10. o.

[85] Szliozberg: b) 2. köt., 230. o.

[86] **ZSE**, 2. köt., 614. o., **KZSE,** 7. köt., 346. o.

[87] **ZSE**, 2. köt., 235-238. o.

[88] Szliozberg: b) 2. köt., 55. o.

[89] Miljukov: a) 1916, 170. o.

[90] **ZSE**, 3. köt., 85-86. o.

[91] **ZSE**, 5. köt., 821-822. o.

[92] **ZSE**, 1. köt., 422. o.

[93] Az Orosz Birodalom gyárai és üzemei, második kiadás, Ipari és Kereskedelmi képviselők Kongresszusi Tanácsa, 1914, 890. sz.

[94] L. Trockij: 42-43. o.

[95] **ZSE**, 7. köt., 734. o.

[96] **ZSE**, 1. köt., 423. o.

[97] **ZSE**, 1. köt., 423. o.

[98] **ZSE**, 1. köt., 423. o.

[99] Larin: 27., 68-69., 170. o.

[100] **KZSE**, 7. köt., 337. o.

[101] Larin: 70. o.

[102] Dizsur: a) 172. o.

[103] Dizsur: a) 173. o.

[104] Larin: 69. o.

[105] **ZSE**, 1. köt., 423. o.

[106] Dizsur: a) 173. o.

[107] Menesz: 146. o.

[108] **KZSE**, 7. köt., 368. o.

[109] **ZSE**, 13. köt., 646. o.

[110] **ZSE**, 13. köt., 662. o.

[111] **OZSE**, 1. köt., 171. o.

[112] **OZSE**, 1. köt., 264. o.

[113] Szliozberg: b) 2. köt., 231. o.

[114] **OZSE**, 1. köt.,] 71. o.

[115] Dizsur: a) 163-174. o.

[116] **ZSE**, 11. köt., 697. o.

[117] **KZSE**, 7. köt., 369. o.; **OZSE**, 1. köt., 315-316. o.; **ZSE**, 6. köt. , 527. o.

[118] Bernackij: 30. o.

[119] Sulgin: 125-129. o.

[120] Gurko: 199. o.

[121] Dizsur: a) 176. o.

[122] **KZSE**, 7. köt., 369. o.

[123] Dizsur: a) 175-179. o.; **ZSE**, 13. köt., 660. o.; **KZSE**, 7. köt., 369. o.

[124] **ZSE**, 13. köt., 651-652. o.

[125] **ZSE**, 6. köt., 527. o.

[126] Dizsur: a) 174-175. o.; **KZSE**, 6. köt., 670-671. o.

[127] **ZSE**, 12. köt.; 734. o.; **KZSE**, 6. köt., 670-671. o.

[128] **KZSE**, 2. köt., 313-314. o.

[129] Bikerman: b) 84-85., 87. o.

[130] Finkelstejn: 1. sz. (49), 70. o.

[131] Szliozberg: b) 1. köt., 145. o.

[132] Krol: a) 267. o.

[133] Krol: a) 260-261., 267., 299. o.

[134] **ZSE**, 13. köt., 60-61. o.

[135] **ZSE**, 8. köt., 466. o.

[136] **ZSE**, 11. köt., 924. o.

[137] **ZSE**, 11. köt., 924-925. o.

[138] Szliozberg: b) 2. köt., 32., 96-102. o.

[139] **ZSE**, 7. köt., 504. o.

[140] **KZSE**, 7. köt., 365. o.

[141] Szliozberg: b) 2. köt., 29., 98-100. o.

[142] **ZSE**, 16. köt., 264-268. o.

[143] Aronszon: b) 212. o.

[144] **ZSE**, 7. köt., 507. o.; Szliozberg: b) 2. köt., 34-41. o.; **KZSE**, 7. köt., 366. o.

[145] Szliozberg: b) 2. köt., 27-30. o.

[146] **ZSE**, 2. köt., 534-535. o.

[147] **ZSE**, 7. köt., 504. o.

[148] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés, sztenogram 2, Szentpétervár, 1907. 1907 ápr. 9-i 24. gyűlés, 1814. o.

[149] **ZSE**, 7. köt., 505-509. o.; I. M. Trockij: b) 49195. o.

[150] **ZSE**, 16. köt., 265. o.

[151] **KZSE**, 7. köt., 366. o.

[152] **ZSE**, 2. köt., 246-248. o.

[153] **ZSE**, 2. köt., 247-248. o.

[154] **KZSE**, 7. köt., 365. o.

[155] Zsabotinszkij: b) 36. o.

[156] Mark: a) 537-539. o.

[157] Aronszon: a) 216. o.

[158] Mark: a) 519-541. o.

[159] Aronszon: a) 563. o.

[160] Szliozberg: b) 1. köt., 105., 260.

[161] Aronszon: a) 563-568. o.

[162] Ginzburg: a) 35-36. o.

[163] Ben-Cvi: 272. o.

[164] Ginzburg: a) 37-39. o.

[165] Szliozberg: b) 2. köt., 301-302.

[166] Gesszen: 2. köt., 232. o.

[167] ZSE, 3. köt., 337. o.

[168] Mark: b) 425. o.

[169] Aronszon: a) 564-568. o.

[170] Szliozberg: b) 3. köt., 110-13 5.

[171] Aronszon: b) 213-215. o.

[172] Parks: 161. o.

[173] Lavisse és Rambaud, 8 kötetes könyvének a XIX. sz. történetének orosz fordítása, 7. köt., Moszkva, 1939, 186., 203. o.

[174] Parks: 166. o.

[175] **ZSE**, 2. köt., 696-708. o.

[176] **ZSE**, 2. köt., 676-677. o.

[177] Nudelman: 1992, 84. sz., 128. o.

[178] ZSE, 11. köt., 758-759. o.

[179] Szolovjov: 4. köt., 135., 136., 138. o.

[180] Aronszon: a) 549. o.

[181] Szolovjov: Szolovjov levele F. Gec-hez, Varsó, *Pravda*, 1906, 34. o.

[182] *Tiltakozás az antiszemitizmus ellen*. Nem került publikálásra (V. Szolovjov írása), in: **OZSK-1**, 574-575. o. A *Tiltakozás* szövegét eredetileg F. Hetz könyvében

publikálták V. Sz. viszonyulása a zsidókérdéshez, Moszkva, 1920, ahol az alábbi cím alatt található: A sajtó antiszemita mozgalmáról: V. Sz. cikke, majd a fent említett varsói „szabad” brosúrában jelent meg újra.

[183] **OZSK-1**, 565. o.

[184] Tejtel: 176. o.

[185] **ZSE**, 10. köt., 827. o.

[186] Schwarz: a) 13. o.

[187] Karamzin: 11. köt., 143. o.

[188] Dahl: 541. o.

[189] Temirov: 23. o.

[190] **KZSE**, 4. köt., 327. o.

[191] Prajszman: 1986-1987, 51. sz., 176. o.

[192] ZSE, 9. köt., 507. o.

[193] Kisinyovi pogrom: vádirat, in: *Oszvobozsgyenyija*, Stuttgart, 1903. okt. 19., 9. sz. (33), melléklet 1-4. o.

[194] Frumkin, J. G.: 59. o.

[195] Kisinyovi pogrom: vádirat 1. o.

[196] Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből 12 kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844, 11. köt., 143. o., Sz. M. Dubnov és G. J. Krasznij-Admoni, 1. köt., 1919, (Anyagok ...), 340. o.

[197] Frumkin, J. G.: 59. o.

[198] Bikerman: b) 57. o.

[199] **KZSE**, 4. köt., 327. o.

[200] Korolenko: 406-422. o.

[201] Kisinyovi pogrom: vádirat, 3. o.

[202] Krol: a) 299. o.

[203] Szliozberg: b) 3. köt, 49. o.

[204] Krol: b) 372. o.

[205] Uo., 372-373. o.

[206] Krol: a) 301., 303. o.

[207] Krol: a) 301-304. o.

[208] Krol: b) 374. o.

[209] Krol: b) 374. o.

[210] 1392. számú főügyészi jelentés 1903. nov. 20-án; 1437. számú főügyészi jelentés 1903. dec. 1-én, in: Anyagok ..., 319., 322-323. o.

[211] **OZSE**, 1. köt., 417. o.

[212] in: Anyagok ... 333-335. o.; Kormányzati híradó, Szentpétervár, 97. sz., 1903. ápr. 29. (máj. 12.)

[213] Cronstadt: 352. o.

[214] Antoine püspök, 1903. ápr. 30-i prédikációja, in: Anyagok ..., 354., 356. o.

[215] Szentpétervári hírek, 1903. ápr. 24. (máj. 7.) 5. o.

[216] *Baltimore Sun*, 1903. máj. 16., 2. o. *The Jewish Chronicle*, 1903, 152. o.; Protest by the Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association, *Times*, 1903. máj. 18., 10. o.

[217] in: Anyagok ..., 179-175. o.

[218] in: Anyagok ..., 279. o.

[219] in: Anyagok ..., 172-173. o.

[220] Krol: b) 376-377. o.

[221] Krol: a) 302. o.

[222] Krol: b) 371-372. o.

[223] „Remember Kichineff!” (editorial), *The Jewish Chronicle*, 1903. máj. 15., 21. o; 1903. máj. 22., 10. o.; *Baltimore Sun*, 1903. máj. 16., 4. o.

[224] Szliozberg: b) 3. köt., 48-49., 61-64. o.

[225] Szliozberg: b) 3. köt., 48-49., 61-64. o.

[226] *Times*, 1903. máj. 18., 10. o.

[227] Protest by the Board of Deputies and the Anglo-Jewish Association, *Times*, 1903. máj. 18. 10. o.

[228] *New York Times*, 1903. máj. 19., 10. o.; 1903. máj. 21., 8. o.

[229] *Times*, 1903. máj. 27., 7. o.

[230] Zavarzin: 68-69. o.

[231] Szolzsenyicin: a) 1149. o.

[232] **KZSE**, 7. köt., 347. o.

[233] **KZSE**, 6. köt., 533. o.

[234] Paszmanyik: a) 142. o.

[235] Krol: a) 303. o.

[236] Krol: b) 379-380. o.

[237] Szliozberg: b) 3. köt., 69. o.

[238] Times, 1903. nov. 10., 4. o.

[239] **ZSE**, 9. köt., 507. o.

[240] Anyagok... 147. o.; Times, 1903. máj. 18., 8. o.; Anyagok ..., 294. o.

[241] *The American Jewish Year Book*, 5664 (1903-1904), Philadelphia, 1903, 22. o.

[242] Frumkin, J. G.: 60-61. o.

9. FEJEZET

[1] Zsabotinszkij: b) 42-43. o.

[2] Zsabotinszkij: c) 25. o.

[3] Krol: b) 377. o.

[4] Krol: b) 377. o.

[5] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 150. o.

[6] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz., 65-69. o.

[7] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz., 38. o.

[8] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041-3042. o.

[9] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041-3043. o.

[10] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3041.

[11] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3043-3046.

[12] Buchbinder: d) 1922, 2-3. sz. 69. o.

[13] Prajszman: 1986-1987, 51. sz., 178. o.

[14] Szliozberg: b) 3. köt., 78-79. o.

[15] Szliozberg: b) 3. köt., 77. o.

[16] Kijevi Igazságügyi palota: A gomeli pogrom ügye, *Pravo*, Szentpétervár, 1904, 44. sz., 3040. o.

[17] **ZSE**, 6. köt., 666. o.

[18] Szliozberg: b) 3. köt., 78-87. o.

[19] **ZSE**, 6. köt., 667. o.

[20] Frumkin, J. G.: 61. o.

[21] Dulles: 88-89. o.

[22] Witte: 1. köt., 376., 393. o.

[23] T. Dennett: 2. o.

[24] Szliozberg: b) 3. köt., 155. o.

[25] **ZSE**, 16. köt., 41. o.

[26] *Encyclopaedia Judaica*, vol. 14, Jerusalem: Keter Publishing House, Ltd., 1971, 961. o.

[27] Davidov: 225. o.

[28] Witte: 2. köt., 286-287. o.

[29] Szliozberg: b) 3. köt., 97., 100-101. o.

[30] **ZSE**, S. köt., 863. o.

[31] Szliozberg: b) 2. köt., 190. o.

[32] **ZSE**, 5. köt., 671., 864. o.

[33] Frumkin, J. G.: 64., 109-110. o.

[34] Kuropatkin: 3. köt., 344–345. o.

[35] **ZSE**, 2. köt., 239-240. o.

[36] *Kijevljanyin* 1905. dec. 16., in: Sulgin: 308. o.

[37] **ZSE**, 5. köt., 705-707. o.

[38] **ZSE**, 3. köt., 168-169. o.

[39] Denikin: 285. o.

[40] **ZSE**, 3. köt., 169. o.

[41] Witte: 1. köt., 394-395. o.

[42] *B'nai B'rith News*, 1920 máj., XII, 9. sz.

[43] Witte: 1. köt., 401. o.

[44] Aronszon: b) 221-222. o.

[45] Visnyicev: 41. o.

[46] Ivanovics: 41-42. o.

[47] Szliozberg: b) 3. köt., 132., 248-249. o.

[48] Szliozberg: b) 3. köt., 138., 168. o.

[49] Szliozberg: b) 3. köt., 142-147., 152-157. o.

[50] Krol: a) 299-300. o.

[51] **ZSE**, 14. köt., o. S 15.

[52] **OZSE**, 3. köt., 65. o.

[53] **ZSE**, 14. köt., 515. o.

[54] Aronszon: b) 222. o.

[55] Szliozberg: b) 3. köt., 170-170. o.

[56] Szliozberg: b) 3. köt., 170. o.

[57] **ZSE**, 14. köt., S 16. o.

[58] **ZSE**, 7. köt., 437–140. o.

[59] Szliozberg: b) 3. köt., 157-258. o.

[60] **ZSE**, 14. köt., S 17. o.

[61] Aronszon: b) 224. o.

[62] Paszmanyik: b) 211. o.

[63] Aronszon: b) 224. o.

[64] Szvet: 263-264. o.

[65] Zsabotinszkij: d) 43. o.

[66] Szliozberg: b) 3. köt., 253., 255., 262. o.

[67] Szliozberg: b) 3. köt., 225-256. o.

[68] Szliozberg: b) 3. köt., 258. o.

[69] Szliozberg: b) 3. köt., 263. o.

[70] Szliozberg: b) 3. köt., 265. o.

[71] Krol: a) 283-284, o.

[72] Sub: 138. o.

[73] **KZSE**, 2. köt., 111. o.

[74] **OZSE**, 3. köt., 378-379. o.

[75] **OZSE**, 2. köt., 517. o.

[76] **OZSE**, 1. köt., 436., 468. o.; 2. köt., 13., 218. o.

[77] **KZSE**, 1. köt., 124. o.

[78] Vetlugin: 65-67., 85. o.

[79] Grosszman-Roscsin: 1924, 27-28. sz., 179. o.

[80] Ben-Hojrin: 453. o.

[81] **KZSE**, 7. köt., 398. o.

[82] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 174. o.

[83] A cári Oroszország pénzügyi helyzete a világháború alatt in: Krasznij arhiv. 1934, 64. köt., 28. o.

[84] Recs, 1917. márc. 25., 6. o.

[85] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv 175. o.

[86] **ZSE**, 7. köt., 370. o.

[87] A rendőrfőparancsnok Lopukin jelentése a belügyminiszter számára a jan. 9-i eseményekről, in: *Krasznaja Letopisz*, 1922, 1. sz., 333. o.

[88] V. Nyevszkij: Uo., 51., 53. o.

[89] *Szovlazn Szocializma*, 329. o.

[90] **OZSE**, 2. köt., 79. o.

[91] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 144. o.

[92] Buchbinder: c) 1922, 1. sz., 81-87. o.

[93] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 145., 147. o.

[94] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 150. o.

[95] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 123-124. o.

[96] **KZSE**, 2. köt., 523. o.

[97] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 106., 152. o.

[98] **ZSE**, 7. köt., 602. o.

[99] **OZSE**, 2. köt., 513. o.

[100] **OZSE**, 6. köt., 566. o.

[101] *Pravo*, 1905. máj. 5, 1483-1484. o.

[102] **KZSE**, 2. köt., 513. o.; Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 151-152. o.

[103] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 153. o.

[104] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 164. o.

[105] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 165-166. o.

[106] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 167-168. o.

[107] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 173-175. o.

[108] Dimanstejn: 3. köt. 1. könyv, 177-178. o.

[109] **ZSE**, 5. köt., 99-10. o.

[110] **KZSE**, 1. köt., 560. o.

[111] Az okt. 17-i Manifesztum (dok.), in: Krasznij arhiv, 1925, 11-12. köt., 73., 89. o.

[112] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

[113] Szliozberg: b) 3. köt., 175. o.

[114] Az okt. 17-i Manifesztum, 99-105. o.

[115] Witte: 2. köt., 52-54. o.

[116] *Kijevljanyin*, 195., 305. sz., in: Sulgin: 271-274. o.

[117] Kijev városában történt zavargásokról és okairól Toro szenátor jelentése, in: Anyagok ..., 1. köt., Szentpétervár, 1908, 203-296. o.

[118] **OZSE**, 6. köt., 567. o.

[119] *Kijevljanyin*, 1905, 290., 297., 311., 317., 358. sz., in: Sulgin: 286-302. o.

[120] Kuzminszki szenátor jelentése Ogyessza városában 1905 okt.-ében történt zavargásokról és okairól, és a helyi hatóságok végrehajtott akcióiról, in: *Kijevi és ogyesszai pogromok...*, Szentpétervár, *Letopiszec*, 1907, 111-220. o.

[121] Az ogyesszai pogrom és az önvédelem, Párizs, Poalej Cion, 1906, 50-52. o.

[122] Zsabotinszkij: b) 44. o.

[123] Ajzman: 2-3. o.

[124] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 179. o.

[125] Állami Duma 2. törvényhozó gy. – sztenogrammok, 2. Szekció, 1. köt., Szentpétervár, 24. ülés, 1907. ápr. 9., 2033. o.

[126] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 64-65. o.

[127] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 53. o.

[128] *Kijevljanyin*, 1905. nov. 14., in: Sulgin: 303-308. o.

[129] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 53-54. o.

[130] **KZSE**, 6. köt., 122. o.

[131] Az ogyesszai pogrom..., Poalej Cion, 63-64. o.

[132] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 172. o.

[133] Sulgin: 292. o.

[134] Kuzminszki szenátor jelentése, 176-178. o.

[135] Toro szenátor jelentése, 262. o.

[136] **KZSE**, 6. köt., 566. o.

[137] **KZSE**, 6. köt., 566. o.

[138] ZSE, 12. köt., 620-622. o.

[139] Tejtel: 184-186. o.

[140] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 183. o.

[141] Szliozberg: b) 3. köt., 180. o.

[142] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 172. o.

[143] Szliozberg: b) 3. köt., 177. o.

[144] Frumkin, J. G.: 71. o.

[145] Recs: 1906. máj. 5.

[146] Larin: 36., 292. o.

[147] *Encyclopaedia Judaica*, 13. köt., 698. o.

[148] **KZSE**, 6. köt., 568. o.

[149] Makovickij: 3. sz., 26. o.

[150] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés, A viták gyorsírásos jegyzete, 1907, márc. 12., 376. o.

[151] Prajszman: 1986/1987, 51. sz., 183., 186-187. o.

[152] *Novoje Vremja*, 1905. nov. 20. (dec. 3.), 2-3. o.

[153] Állami Duma 3. törvényhozó gyűlés A viták gyorsírásos jegyzete, 1911. ápr. 29., 31-18. o.

[154] **ZSE**, 14. köt., 519. o.

[155] **ESZ**, 2. köt. (4/d), 1907, 869. o.

[156] Orlov: b) 1988, 60. sz., 151. o.

[157] Encyclopaedia Britannica, 15th ed., 1981, vol. II, p. 62, elmn. 2.

[158] Állami Duma 1. törvényhozó gyűlés vitáinak összefoglalója, 1906 máj. 19., 524. o.

[159] Levin: 135. o.

[160] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 163. o.

[161] Az anarchista mozgalom történelmi aspektusai Belosztokban, in: *Szovlazn Szocializma*, 417-432. o.

[162] **ZSE**, S. köt., 171-172. o.

[163] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 180. o.

[164] Grosszman-Roscsin: 1924, 27-28. sz., 180-182. o.

[165] **ZSE**, 5. köt., 171-174. o.

[166] **ZSE**, 5. köt., 170, 172. o.

[167] Prajszman: 1986/1987, S 1. sz., 185-186. o.

[168] Dimanstejn: 3. köt., 1. könyv, 180. o.

[169] Der Letzte russische Alleinherrscher, Berlin, Eberhard Frowein Verlag 1913, 340. o.

[170] Popov: 11/12. köt., 432. o.

[171] Kokovcov tárgyalásai tekintettel a kölcsönre, in: Krasznij arhiv, 1925, 10. köt., 7. o.

[172] Levelezések N. A. Romanov és O. A. Sztolipin között, in: Krasznij arhiv, 1924, S. köt., 106. o.

[173] Szliozberg: b) 3. köt., 185-188. o.

[174] Landau: 116. o.

[175] Állami Duma 2. törvényhozó gyűlés vitáinak gyorsírásos összefoglalója, 1907 márc. 6., 151. o.

[176] **ZSE**, 2. köt., 235-236. o., **KZSE**, 6. köt., 568. o.

[177] Goldman (B. Gorev): 28. o.

[178] **KZSE**, 7. köt., 348. o.

[179] Vö.: pl. Paul Johnson: A History of the Jews. Harper Collins, 1987, 448. o.

[180] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

10. FEJEZET

[1] **ZSE**, 5. köt., 100. o.

[21 **OZSE**, 1. köt., 392. o.

[3] **ZSE**, 7. köt., 370. o.

[4] **ZSE**, 7. köt., 371. o.

[5] Szliozberg: b) 3. köt., 200. o.

[6] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

[7] **KZSE**, 7. köt., 398-399. o.

[8] Sulgin: 207. o.

[9] Tirkova-Willliams: 303-304. o.

[10] Obolenszkij: 335. o.

[11] **KZSE**, 7. köt., 349. o.

[12] *Recs* (A Szó), 1907. jan. 7. (19.), 2. o.

[13] **ZSE**, 7. köt., 371. o.

[14] Maklakov: a) 94. o.

[15] **ZSE**, 7. köt., 372. o.

[16] **ZSE**, 2. köt., 749-751. o.

[17] **ZSE**, 7. köt., 373. o.

[18] **KZSE**, 7. köt., 351. o.

[19] N. A. Romanov és E A. Sztolipin levelezése, in: Krasznij Arhiv (1924), 5. köt., 105. o.; **KZSE**, 7. köt., 351. o.

[20] Krizsanovszkij: 94-95. o.

[21] **KZSE**: 7. köt., 3 51. o.

[22] **ZSE**, 7. köt., 373. o.

[23] Bergyajev: 72. o.

[24] Szliozberg: b) 3. köt., 247. o.

[25] **ZSE**, 7. köt., 373-374. o.

[26] Goldenvejzer: 132. o.; **OZSE**, 1. köt., 212. o., 2. köt., 99. o.

[27] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911., 2958. o.

[28] **ZSE**, 7. köt., 375. o.

[29] **KZSE**, 7. köt., 353. o.

[30] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 8. (21.), 4. o.

[31] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 10. (23.), 4. o.

[32] Tirkova-Willliams: 340-342. o.

[33] Szliozberg, b) 3. köt., 186-187.

[34] S. P. Melgunov: a) 88. o.

[35] **KZSE**, 7. köt., 517. o.

[36] **KZSE**, 7. köt., 351. o.; **OZSE**, 1. köt., 290, 510. o.

[37] **OZSE**, 1. köt., 361. o.

[38[*Novoje Vremja*, 1917. ápr. 21. (máj. 4.), valamint más újságok is

[39] **OZSE**, 1. köt., 373. o.

[40] Witte: 2. köt., 54. o.

[41] *Kijevljanyin*, 1905. nov. 17., in: Sulgin: 285-286. o.

[42] Részletek L. Tihomirov naplójából, in: Krasznij Arhiv (1936), 74. köt., 177-179. o.

[43] Bugajev (Andrej Bjelij): 9. sz., 75-77. o.

[44] Zsabotinszkij: e) 75-76. o.

[45] Kuliser, A.: 7. sz. (160), ápr. 6., 4. o.

[46] Witte: 2. köt., 55. o.

[47] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911., 2911. o.

[48] Zsabotinszkij: f) 111-113. o.

[49] **ZSE**, 9. köt., 314. o.

[50] **ZSE**, 13. köt., 622-625. o.

[51] **ZSE**, 5. köt., 822. o.

[52] **KZSE**, 5. köt., 315. o.

[53] **ZSE**, 13. köt., 55. o.

[54] **KZSE**, 7. köt., 352. o.

[55] Pozner: a) 54. o.

[56] **KZSE**, 6. köt., 854. o.; 7. köt., 352. o.

[57] **ZSE**, 13. köt., 55-58. o.

[58] I. M. Trockij: a) 358., 360. o.

[59] Krivosein: 290., 292. o.

[60] **ZSE**, 7. köt., 757. o.

[61] Bernackij: 28., 30. o.; **KZSE**, 7. köt., 386. o.

[62] Bernackij: 30., 31. o.

[63] **OZSE**, 1. köt., 536. o.

[64] Krivosein: 292-293. o.

[65] Sulgin: 74. o.

[66] Bernackij: 27., 28. o.

[67] Bikerman: b) 33. o.

[68] Paszmanyik: a) 195-196. o.

[69] Paszmanyik: b) 218. o.

[70] **KZSE**, 7. köt., 384-385. o.

[71] *Novoje Vremja*, 1911. szept. 10. (23.), 4. o.

[72] Szliozberg: b) 3. köt., 249. o.

[73] Szliozberg: b) 3. köt., 249. o.

[74] V. V. Rozanov és M. O. Gerschenzon levelezése, *Novij Mir*, 1991, 3. sz., 232. o.

[75] Bogrov

[76] Gucskov: 163. o.

[77] Szliozberg: b) 2. köt., 283-284. o.

[78] Nudelman: 3. sz., 145. o.

[79] A Bejlisz-per a rendőrség szemszögéből, in: Krasznij Arhiv, 1931, 44. köt., 85-125. o.

[80] Szliozberg: b) 3. köt., 23-24., 3 7. o.

[81] Gyorsírásos beszámoló a harmadik Duma üléseiről, 1911, 3119-3120. o.

[82] Rozanov: 110. o.

[831 Krilenko: 359. o.

[84] Krilenko: 356. és 364. o.

[85] *Recs*, 1913. okt. 26. (nov. 8.), 3. o.

[86] Bikerman: b) 29. o.

[87] Szliozberg: b) 3. köt., 47. o.

[88] Lazaris: 155-159. o.

[89] **KZSE**, 1. köt., 317, 318. o.

[90] Uo., 317. o.

[91] Egy csekista a Csekáról, S. P. Melgounova, 9. köt., Berlin: Vataga; Prága: Plamia, 1925, 118., 135. o.

[92] Krilenko: 367-368. o.

11. FEJEZET

[1] Dinur: 319., 322. o.

[2] Dosztojevszkij: 78. o.

[3] Tejtel: 227-228. o.

[4] **ZSE**, 11. köt., 894. o.

[5] Mandel: 201., 203. o.

[6] Linszkij: 142. o.

[7] Landau: 115. o.

[8] Gyorsírásos beszámoló a második Duma üléseiről, 1907. márc. 13., 522. o.

[9] P. G. – A könyvszakma tolvajai, in: *Recs*, 1917. máj. 6.

[10] Zsabotinszkij: c) 9-11. o.

[11] Zsabotinszkij: c) 16., 62-63., 176-180., 253-254. o.

[12] Zsabotinszkij: 26., 30., 75., 172-173., 195., 299-200., 205. o.

[13] Zsabotinszkij: 15., 17., 69. o.

[14] Zsabotinszkij: 18-24., 175-177. o.

[15] Zsabotinszkij: 14., 200. o.

[16] **OZSK-1**, 8. o., M. L. Visnicera.

[17] **ZSE**, 8. köt., 466. o.

[18] **ZSE**, 7. köt., 449-450. o.

[19] **ZSE**, 16. köt., 276. o.

[20] Bikerman: b) 86. o.

[21] Ivanovics: 55-56. o.

[22] **ZSE**, 12. köt., 372-373. o.

[23] Szliozberg: b) 1. köt., 3-4. o.

[24] Szliozberg: b) 2. köt., 302. n.

[25] Szliozberg: b) 1. köt., 302. o.

[26] Linszkij: 144. o.

[27] V. A. Maklakov: b) 466. o.

[28] Der letzte russische Alleinherscher (Az utolsó egyeduralkodó: tanulmány II. Miklós cár uralkodásáról és életéről), Berlin, Eberhard Frowein Verlag (1913), 58. o.

[29] **ZSE**, 12. köt., 621. o.

[30] **ZSE**, 12. köt., 621. o.

[31] Bergyajev: 72. o.

[32] Szliozberg: b) 1. köt., 260, o.

[33] Scsit

[34] Manszirev: 259. o.

[35] Voronel: 1986, 50. sz., 156-157. o.

[36] V. V. Rozanov és M. O. Gerschenzon levelezése, in: *Novij Mir*, 1991, 3. sz., 239. o.

[37] Sulgin: 58., 75. o.

[38] Scsit: 164. o.

[39] Scsit: 145. o.

[40] Zsabotinszkij: f) 1909. márc. 9. (22.), 2. o.; lásd még: Feletoni, 77-83. o.

[41] *Szlovo*, 1909. márc. 9. (22.), 1. o.

[42] Golubjov: a) 1. o.

[43] Sztruve: a) 1909. márc. 10. (23.), 2. o.

[44] Miljukov: b) 1909. márc. 11. (24.), 2. o.

[45] Sztruve: b) 1909. márc. 12. (25.), [. o.

[46] *Szlovo*, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.

[47] Sztruve: b) 1909. márc. 12. (25.), 1. o.

[48] Golubjov: b) 2.0.

[49] Szlavinszkij: uo., márc. 14. (2 7.), 2. o.

[50] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.

[51] Zsabotinszkij: g) 87-90. o.

[52] Aronszon: b) 229., 572. o.

[53] Zsabotinszkij: f) 245-247. o.

[54] Sztruve: a)

[55] Golubjov: márc. 12. (25.), Z. o.

[56] Golubjov: c) márc. 14. (27.), 2. o.

[57] Golubjov: d) márc. 25. (ápr. 7.), I. o.

[58] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.

[59] *Szlovo*, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.

[60] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.

[61] Szlovo, 1909. márc. 17. (30.), 1. o.

[62] Szlavinszkij: uo., 1909. márc. 14. (27.), 2. o.

[63] Pogogyin: márc. 15. (28.), 1. o.

[64] *Szlovo*, 1909. márc. 17. (30.)

12. FEJEZET

[1] **KZSE**, 2. köt. 1982, 313-314. o.

[2] Lenin: b) 49. köt., 64. o.

[3] Voronel, A.: b) 1986, 50. sz., 155. o.

[4] **KZSE**, 7. köt., 356. o.

[5] Paszmanyik: a) 143. o.

[6] **KZSE**, 7. köt., 356. o.

[7] Sulgin: 67. o.

[8] **KZSE**, 7. köt., 356. o.

[9] Paszmanyik: a) 144. o.

[10] Szliozberg: b) 3. köt., 316-317.

[11] Frumkin, J. G.: 85-86. o.

[12] Szliozberg: b) 3. köt., 324. o.

[13] Paszmanyik: a) 144. o.

[14] **KZSE**, 7. köt., 357. o.

[15] Savelszkij atya: 271. o.

[16] Lemke: 353. o.

[17] A Haladó Blokk 1915-1916-ban, in: Krasznij Arhiv 52. köt., 1932, 179. o.

[18] Dumbadze, G. S.: **AGYK**, 5. o.

[19] Savelszkij atya: 272. o.

[20] Lemke: 37. o.

[21] Savelszkij atya: 272-273. o.

[22] *Novaja Zarja*, San Francisco, 1960. máj. 7., 3. o.

[23] Lemke: 325. o.

[24] **KZSE**, 2. köt., 24. o.

[25] **KZSE**, 7. köt., 356. o.

[26] Savelszkij atya: 271. o.

[27] **KZSE**, 7. köt., 357. o.

[28] Szliozberg: b) 3. köt., 325. o.

[29] Dokumentumok..., in: *Szlovo*, 1922-1937, XIX. köt., 1928, 245-284. o.

[30] Goldenvejzer: 135. o.

[31] Aronszon: b) 232. o.

[32] *Novoje Vremja*, 1917. ápr. 13., 3. o.

[33] Szliozberg: b) Zsabotinszkij bevezetője, [1. o.

[34] Andrejev: 5. o.

[35] Szliozberg: b) 3. köt., 343-344.

[36] Szliozberg: b) 3. köt., 344. o.

[37] Lemke: 310. o.

[38] Szliozberg: b) 3. köt., 345. o.

[39] Ziv: 60-63. o.

[40] Bernstein, G.: in: *Recs*, 1917. jún. 30., 1-2. o.

[41] Haladó Blokk 1915-1917, in: Krasznij Arhiv, 1932, 50-51. köt., 136. o.

[42] A cári Oroszország nemzetközi helyzete a világháborúban, in: Krasznij Arhiv, 1934, 64. köt., 5-14. o.

[43] Krasznij Arhiv, 1933, 58. köt., 13-14. o.

[44] *Encyclopedia Judaica*, Jeruzsálem, 1970, 14. köt., 961. o.

[45] Szolzsenyicin: b) 259-263. o.

[46] A nehéz napok. A Minisztertanács titkos ülései, 1915. júl. 16 – szept., A. N. Jahontov, Az orosz forradalom irattára, 1926, 18. köt., 47-48., 57. o.

[47] A nehéz napok. A Minisztertanács titkos ülései, 1915. júl. 16 – szept., A. N. Jahontov, Az orosz forradalom irattára, 1926, 18. köt., 12. o.

[48] **KZSE**, 7. köt., 358-359. o.

[49] **KZSE**, 7. köt., 359. o.

[50] Szliozberg: b) i. köt., 341. o.

[51] Tejtel: 210. o.

[52] Szliozberg: b) 3. köt., 342. o.

[53] **KZSE**, 2. köt., 345. o.

[54] Lvovics: 29. o.

[55] I. M. Trockij: b) 479-480., 485-489. o.

[56] Aronszon: a) 232. o.; I. M. Trockij: b) 497. o.

[57] Aronszon: a) 232. o.

[58] I. M. Trockij: b) 484. o.

[59] Aronszon: a) 230. o.

[60] Szliozberg: b) 3. köt., 329-331.

[61] Azbel: 104. sz., 192-193. o.

[62] Lemke: 468. o.

[63] **KZSE**, 7. köt., 357. o.

[64] Az orosz forradalom archívuma, 1928, 19. köt., 274., 275. o.

[65] Lemke: 792. o.

[66] Uo., 792. o.

[67] Oldenburg: 192. o.

[68] Egy levéltáros feljegyzései, M. Paozerszkij magyarázataival, in: Krasznij Arhiv, 1926, 18. köt., 211-212. o.

[69] A negyedik Állami Duma, a viták gyorsírással lejegyzett ismertetője, 1916. nov. 16., 366-368. o.

[70] A politikai helyzet Oroszországban a februári forradalom előestéjén), Krasznij Arhiv, 1926, 17. köt., 17., 23. o.

[71] Kajurov

[72] Paléologue: 136. o.

[73] Szimanovics: 106-107. o.

[74] Szliozberg: b) 3. köt., 347. o.

[75] Szimanovics: 89., 100., 102., 108. o.

[76] Melgunov: b) 263., 395., 397. o.

[77] **ZSE**, 11. köt., 758., 759. o.

[78] A. N. Hvostov belügymin. levele I. L. Goremikinhez, a Minisztertanács elnökéhez, 1915. dec. 16-án, *Gyelo naroda*, 1917. márc. 21., 2. o.

[79] Melgunov: b) 289. o.

[80] Melgunov: b) 402. o.

[81] Szemenyikov: 117., 118., 125. o.

[82] Alekszandra Fjodorovna cárné levelei II. Miklós cárhoz – angolból fordította: V. D. Nabokov), Berlin, *Szlovo*, 1922, 202., 204., 211., 223., 225., 227. o.

[83] Zavadszkij: 8. köt., 19-22. o.

[84] Az orosz forradalom archívuma, 1928, 19. köt., 267-268. o.

[85] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr. 10, 1312. o.

[86] Az orosz forradalom archívuma, 1926, 18. köt., 49. o.

[87] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3037-3040. o.

[88] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3137-3141. o.

[89] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 3036-3037. o.

[90] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. márc. 8., 5064. o.

[91] **KZSE**, 7. köt., 359. o.

[92] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1456. o. és 1916. febr. 28-29., 2471. o.

[93] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1413-1414., 1421., 1422. o.

[94] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1453-1454., 2477. o.

[95] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 4518. o.

[96] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 3360-3363. o.

[97] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 3392. o.

[98] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1456., 3421., 5065. o.

[99] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 90. o.

[100] Gyorsírásos beszámoló a negyedik Duma üléseiről, 1916. febr., 1069-1071. o.

[101] Adalékok a Gvozsgyev-mozgalom történetéhez, Krasznij Arhiv, 1931, 67. köt., 52. o.

[102] A politikai helyzet Oroszországban a februári forradalom előestéién, Krasznij Arhiv, 1926, 17. köt., 14. o.

[103] Globacsov: 41. o.

AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK

„1905” gyűjtemény: A forradalmi mozgalom története különálló tanulmányokban (*Isztorii revoljucionnovo dvizsenyija v otgyelnih ocserkah*), M. N. Pokrovski által szerkesztett 3. kötet. Moszkva, Leningrád, GIZ, 1927.

„22”: A Szovjetunióból Izraelbe emigrált zsidó értelmiségiek közéleti és irodalmi szemléje (*Obscsesztvenno-politicseszkij i lityeraturnij zsurnal jevrejszkoj intelligencii iz SzSzSzR v Izrailje*), Tel-Aviv.

Anyagok...: Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből (*Matyeriali dlja isztorii antijevrejszkih pogromov v Rosszii*), tizenkét kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844, II. kötet, 143. o., Sz. M. Dubnov és G.). Krasznij-Admoni. I . kötet, 1919.

Biloe (Múlt): a felszabadulási mozgalom történetét feldolgozó újság (*Biloje: Zsurnal poszvjasennij isztorii oszvabadityelnovo dvizsenyija*), Moszkva.

Feletoni: Tárcagyűjtemény (*Feletoni*).

Krasznaja Letopisz (Vörös Krónika): történelmi újság (*Krasznaja Letopisz: Isztoricseszkij Zsurnal*), Petrográd, GIZ.

Krasznij Arhiv (Vörös Archívumok): az OSZSZSZK központi archívumának történelmi lapja (*Krasznij Arhiv: Isztoricseszkij zsurnal Centrarhiva RSzFSzR*), tíz kötetben, Moszkva, GIZ, 1922-1941.

Novoje Ruszkoje Szlovo (Új Orosz Szó).

Rosszkaja Volja (Orosz Akarat).

Russzkij Puty (Orosz Út).

Scsit: irodalmi szöveggyűjtemény, amelynek harmadik kiegészített kiadása L. Andrejev, M. Gorkij és F. Szologub szerkesztésében jelent meg a Társaság az

Oroszországi Zsidóság Életének Tanulmányozására elnevezésű szervezet kiadásában, Moszkva, 1916.

Szvobodnoje Szlovo (Szabad Szó).

Szovlazn Szocializma: A szocializmus kísértése: az oroszországi forradalom és a zsidók (*Szoblazn Szocializma: Revoljucija v Rosszii i jevreji*), Összeállította A. Szerebrennyikov, Párizs. YMCA Press.

Sztrana i mir (Ország és világ): Társadalompolitikai, gazdasági, kulturális és filozófiai magazin (*Sztrana i mir: Obsesztv.-polityicseszkij ekonomicseszkij i kulturno-filoszoficseszkij zsurnal*). München, 1989.

Veszi (Súly).

Vremja i mi (Idő és mi): Nemzetközi irodalmi és társadalmi problémákat érintő magazin, Tel-Aviv.

AGYK: Archívumgyűjtemény-könyvtár „Az orosz emigráció" (*Biblioteka-fond „Russzkoe Zarubezsje"*).

ESZ: Enciklopédiai szótár (*Enciklopedicseszkij szlovar*), nyolcvankét kötetben, Szentpétervár, 1890-1904.

FTGY: A Forradalom Történetének Gyűjteménye (*Isztoriko-Revoljucionnij szbornyik*), három kötetben, V. I. Nyevszkij szerkesztésében, Moszkva, Leningrád, GIZ, 1924-1926.

KZSE: Kis Zsidó Enciklopédia (*Kratkaja Jevrejszkaja Enciklopedija*), Jeruzsálem, 1976, a zsidó közösségek tanulmányozására létrejött társaság kiadványa.

OZS: Oroszország és a zsidók (*Rosszija i Jevreji*), Párizs, YMCA Press, 1978, (eredeti kiadása: Berlin, 1924.).

OZSE: Orosz Zsidók Enciklopédiája (*Rosszijszkaja Jevrejszkaja Enciklopédija*), Moszkva, 1994, a második, javított és bővített kiadása folyamatban van.

OZSK-1: Az Orosz Zsidók Könyve: az 1860-as évektől az 1917-es forradalomig (*Knyiga o russzkom jevrejsztve: ot 1860-h godov do Revoljucii 1917 g.*), New York, az Orosz zsidók Egyesületének kiadásában, 1960.

ZSE: Zsidó Enciklopédia (*Jevrejszkaja Enciklopedija*) tizenhat kötetben, amelyet Szentpétervárott adott ki a

zsidó tudományos kiadványok előmozdítására hivatott társaság 1906 és 1913 között a Brockhaus és Efron Társaság gondozásában.

ZSV-1: A Zsidók Világa (*Jevrejszkij Mir*), Párizs, az Orosz Zsidó Értelmiség Egyesületének kiadásában, 1939.

ZSV-2: A Zsidók Világa (*Jevrejszkij Mir*), New York, az Orosz Zsidók Egyesületének kiadásában, 1944.

IRODALOMJEGYZÉK

ABRAMOVA: A zsidók ellenségei-e a munkás népnek? (*Vragi li trudovomu narodu jevreji?*), A kaukázusi hadsereg szovjet régiójának szerkesztői bizottsága (*Tiflisz: Izdatyelszkaja Komisszija Krasznava Szovjeta Kavkazszkoj Armii*), 1917.

AGURSZKIJ, M.: Összeegyeztethető-e a cionizmus a szocializmussal? (*Szovmesztim li szionizm i szocializm?*), in: **„22”**.

AJZMAN, D.: A kísértés (*Iszkusenyije*), in: **Russzkaja Volja**, 1907. április 29.

AKSZAKOV, I. SZ.: Összegyűjtött művei 7 kötetben (*Szocs.: v 7-mi t.*), Moszkva, 1856-1887.

ALDANOV, M. A.: Az orosz zsidóság a 70-80-as években, történelmi tanulmány (*Russzkije jevreji v 70-80-h godah*) in: **OZSK-1**.

ANDREJEV, L.: Az első lépcsőfok (*Pervaja sztupeny*), in: **Scsit**, 1916.

APTEKMAN, O. V.:
a) Flerovszkij-Bervi és a Dolgusin-féle kör (*Flerovszkij-Bervi i kruzsok Dolgusina*), in: **Biloe**, 1922.
b) Két kedves árnyék (*Dve dorogije tenyi*), in: **Biloe**.

ARONSZON, G. J.:
a) Az orosz-zsidó sajtó (*Russzko-jevrejszkaja pecsaty*), in: **OZSK-1**.
b) A nemzeti és polgárjogokért vívott harcban: hazafias mozgalom az oroszországi zsidók körében (*V borbe za grazsdanszkije i nacionalnyije prava: Obscsesztvennyije tecsenyja v russzkom jevrejsztve*), in: **OZSK-1**.

AZBEL, D.: Előtte, közben és utána (*Do, vo vremja i poszle*), in: **Vremja i mi**, New York, Jeruzsálem, Párizs, 1989.

BEN-CVI, I.: Az oroszországi munkás cionizmusról (*Iz isztorii rabocseva szionizma v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

BEN-HOJRIN: Anarchizmus és a zsidó tömegek (*Anarhizm i jevrejszkaja massza*), in: **Szovlazn Szocializma**.

BERGYAJEV, NY.: Az egyenlőtlenség filozófiája (*Filoszofii nyeravensztva*), Párizs, YMCA Press, 1970.

BERNACKIJ, M.: A zsidók és az orosz gazdaság (*Jevreji i russzkoje narodnoje hozjajsztvo*), In: **Scsit**.

BIKERMAN, I. M.:
a) A zsidók öntudatosodása felé: amik voltunk, amikké váltunk, amiknek lennünk kéne (*K szamopoznanyiju jevreja: Csem mi bili, csem mi sztali, csem mi dolzsni bity*), Párizs, 1939.
b) Oroszország és az orosz zsidók (*Rosszija i Russzkoje jevrejsztvo*), in: **OZS**.

BOGROV, V.: Dimitrij Bogrov és Sztolipin meggyilkolása... (*Dmitrij Bogrov i ubijsztvo Sztolipina...*), Berlin, 1931.

BRUCKUSZ, JU. U.: Az orosz zsidók eredete (*Isztoki russzkava jevrejsztva*), in: **ZSV-1**.

BUCHBINDER, N. A.:
a) Az önálló zsidó munkáspárt (*Nyezaviszimaja jevrejszkaja rabocsaja partija*), in: **Krasznaja Letopisz**.
b) Munkások a propagandisták köreivel kapcsolatban (*Rabocsije o propagandicseszkih kruzskah*), in: **Szovlazn Szocializma**.
c) Január 9-e és a zsidó munkásmozgalom (*9 janvarja i jevrejszkoje rabocseje dvizsenyije*), in: **Krasznaja Letopisz**.
d) A zsidó munkásmozgalom Gomelben (1890-1905) [*Jevrejszkoje rabocseje dvizsenyije v Gomelj* (v 1890-1905 godah)], in: **Krasznaja Letopisz**.

BUGAJEV, BORISZ (Andrej Belij): Az elhalványított kultúra (*Stempelevannaja kultura*), in: **Veszi**, 1909.

BULGAKOV, S.: A kereszténység és a zsidókérdés (*Hrisztijansztvo i jevrejszkij voprosz*), Párizs, YMCA Press, 1991.

CRONSTADT, J. DE: Gondolataim a kisinyovi, keresztények által elkövetett zsidóellenes kegyetlenkedésekről (*Szlovo o Joanna Kronstadtszkava. Miszli maji po*

povodu naszilij hrisztijanyi sz jevrejami v Kisinyove), in: **Anyagok ...**

DAHL, V.: Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára (*Tolkovij szlobar zsivava velikorusszkava jazika*), Moszkva.

DAVIDOV: Visszaemlékezések, 1881-1955 (*Voszpominanyije, 1881-1955*), Párizs, 1982.

DEJCS, L.: A zsidók szerepe az orosz forradalmi mozgalomban (*Rolj jevrejev v russzkom revoljucionnom dvizsenyii*), második kiadás, Moszkva, Leningrád, GIZ, 1925.

DENIKIN, A. L: Egy orosz tiszt útja (*Puty russzkava officera*), New York, Csehov, 1953.

DENNETT, T.: Roosevelt and the Russo-Japanese War. Doubleday, Page and Company, 1925. (reprinted: Gloucester, Mass., Peter Smith, 1959).

DIMANSTEJN, S.: Forradalmi mozgalom a zsidók körében (*Revoljucionnoje dvizsenyije szregyi jevrejev*), Szentpétervár, in: **„1905"**.

DINUR, B. C.: Az orosz zsidóság nemzeti és vallási jellemvonásai (*Religiozno-nacionalnij oblik russzkava jevrejsztva*), in: **OZSK-I**.

DIZSUR, I. M.

a) Zsidók az oroszországi gazdasági életben (*Jevreji v ekonomicseszkoj zsiznyi Rosszii*), in: **OZSK-1**.

b) Az orosz emigráció mérlege és perspektívái (*Itogi i perszpektivi jevrejszkoj emigracii*), in: **ZSV-2**.

DOSZTOJEVSZKIJ, F. M.: Egy író naplója (*Dnyevnyik piszatyelja: za 1877. 1880 i 1881 godi*) Moszkva, Leningrád, 1929, 78. o.

DUBNOV, SZ. M.:

a) History of the Jews in Russia and Poland, from the earliest time until the present day, Phiadelphia, the Jewish Publication Society of America, 1916.

b) A zsidó nép újkori története. Az 1789. évi francia forradalomtól az 1914-es világháborúig (*Novejsaja Isztorija. Ot francuzkoj revoljucii 1789 goda do mirovoj vojni 1914 goda*), (három kötetben), 3. kötet (1881-1914), Berlin, Grani, 1923.

DULLES: The Road to Teheran: The Story of Russia and America, 1781-1943, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1944.

FEDOTOV, G. P.: Oroszország arca, cikkgyűjtemény (*Lico Rosszii: Szb. sztatyej*), 1918-1931, Párizs, YMCA Press, 1967.

FINKELSTEIN: Zsidók a Szovjetunióban. Belépés a XXI. századba. (*Jevreji v SzSzSzR. Puty v XXI vek.*), in: **Sztrana i mir**.

FRUMKIN, B.: Fejezetek a 70-es évek forradalmi mozgalmából a zsidók között (*Iz isztorii revoljucionnava dvizsenyija szregyi jevrejev v 1870-h godah.*), in: **Szovlazn Szocializma**; **Russzkij Puty**, 1995.

FRUMKIN, J. G.: Az oroszországi zsidók történelméből: emlékek, anyagok, dokumentumok (*Iz isztorii russzkava jevrejsztva: Voszpominanyija, matyeriali, dokumenti.*), in: **OZSK-1**.

GERSENZON, M.: A zsidó nép végzete (*Szugybi jevrejszkava naroda*), in: **„22”**.

GESSZEN, JU. L: A zsidó nép története Oroszországban (*Isztorija jevrejszkava naroda v Rosszii*), két kötetben, 1. kötet, Leningrád, 1925; 2. kötet, Leningrád, 1927.

GINZBURG, SZ. M.:
a) Az orosz zsidó értelmiségről (*O russzko-jevrejszkoj intelligencii*) in: **ZSV-1**.
b) A zsidó fiatalság irányzatai a 80-as években (*Nasztrojenyija jevrejszkoj mologyozsi v 80-h godah proslava sztoletyija*), in: **ZSV-2**.
c) Theodor Herzl utazása Péteváron (*Poezdka Teodora Gercla v Peterburg*), in: **ZSV-2**.

GLINER, E.: Az emberarcú tényező? (*Sztyihija sz cselovecsesztvom licom?*), in: **Vremja i mi**, Irodalmi és társadalmi kérdések nemzetközi szemléje, Az idő és mi (*Vremja i mi*), New York 1993, 132. sz.

GLOBACSOV, K. L: Az igazság az orosz forradalomról: a petrográdi belbiztonsági szolgálat volt vezetőjének emlékiratai; 1922. december (*Pravda o russzkoj*

revoljucii: Voszpominanyija bivsevo nacsalnyika Petrogradszkava Ohrannava Otgyelenyija. Gyekabr 1922.).

GOLDENVEJZER, A. A.: A zsidók jogi helyzete Oroszországban (*Pravovoje polozsenyja jevrejev v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

GOLDMAN, B. I. (B. Gorev): Zsidók az orosz irodalomban (*Jevreji v proizvegyenyijah russzkih piszatyelej*), Petrográd, in: **Szvobodnoje Szlovo**, 1907.

GOLICIN, N. N. herceg: A zsidókkal kapcsolatos oroszországi igazságszolgáltatás története (*Isztorija russzkava zakonodatyelsztva o jevrejah*), Szentpétervár, 1886.

GOLUBJOV, V.:
a) Egyetértés... (*Szoglasenyije, a nye szlijanyije*), in: **Szlovo**, 1909. március 9. (22.).
b) A nacionalizmusról folytatott vitához (*K polemike o nacionalizme*), in: **Szlovo**.
c) A hazafiság monopóliumáról (*O monopolii na patriotizm*), in: **Szlovo**.
d) Az önbecsüléstől mások megbecsüléséig (*Ot szamouvazsenyija k uvazsenyiju*), in: **Szlovo**.

GRAETZ, H.: Popular History of the Jews, New York, 1919.

GROSSZMAN-ROSCSIN, L: Elmélkedések a múltról (*Dumi o bilom*), in: **Biloe**.

GUCSKOV A.: A dumában 1911. október 15-én elhangzott beszéd, in: A. Gucskov a harmadik állami dumában elhangzott beszédeinek gyűjteménye (*A. I. Gucskov v Tretyej Goszudarsztvennoj Dume (1907-1912 godah) Szbornyik recsej*), Szentpétervár, 1912.

GURKO, V.: A nemzetgazdaság alapjai Oroszországban: gazdasági és agrártanulmányok (*Usztoi narodnava hozjajsztva v Rosszii: Agrarno-ekonomicseszkije etjudi*), Szentpétervár, 1902.

GURVICS, L: Az első zsidó munkások körei (*Pervie jevrejszkie rabocsie kruzski*), in: **Biloe**.

GUTYINA, N.:
a) Az elveszett önidentifikáció megkeresésére (*V poiszkah utracsennoj szamoidentifikacii*), in: **„22”**.

b) Ki fél Otto Weiningertől? (*Kto boitszja Otto Veningera?*), in: **„22”**.

GYENYIKIN, A. I.: Egy orosz tiszt előmenetele (*Puty russzkava officera*), New York, Csehov, 1953.

GYERZSAVIN, G. R.: Összes művei (*Szocs.: V 9-ty t.*), kilenc kötetben, Szentpétervár, második kiadás, 1864-1886.

HERRMAN, ERNST DR.: Az orosz államok története. Erzsébet cárnő trónra lépésétől a kücsük-kajnardzsai béke megünnepléséig [*Geschichte des russischen Staats*, 5. kötet: *Von der Thronbesteigung der Kaiserin Elisabeth bis zur Feier des Friedens von kainardsche (1742-1775)*], Hamburg, 1853.

ICKOVICS, K.: Ogyessza, a babona városa (*Ogyessza – hlebnyij gorod*), in: **Novoje Ruszkoje Szlovo**, New York, 1984. március 21.

ILINSZKIJ, P. D.: Emlékek (*Voszpominanyija*), in: **AGYK**.

ILJASEVICS, I . (I. Rubanovics): Mit tehetnek a zsidók Oroszországban? (*Sto gyelaty jevrejam v Rosszii?*), in: **Szoblazn Szocializma**.

IVANOVICS, S.: A zsidók és a szovjet diktatúra (*Jevreji i szovjetszkaja diktatura*), in: **ZSV-1**.

JOHELSON, VL.: Egy messzi múlt (*Dalekoje prosloje*), in: **Biloe**, 1918.

JOHNSON, PAUL: A History of the Jews. Harper Collins, 1987.

KAJUROV, V.: A petrográdi munkások az imperialista háború éveiben (*Petrogradszkie rabocsije v godi imperialiszticseszkoj vojni*), Moszkva, 1930.

KANTOR. R.: Ill. Sándor állásfoglalása az 1881-1883 közötti zsidóellenes pogromokkal kapcsolatban (*Alekszandr III o jevrejszkih pogromah 1881-1883 godah*), in: **Jevrejszkaja Letopisz** (Zsidó Krónika), első gyűjteményes kötet, Moszkva, Raduga, 1923.

KARAMZIN, N. M.: Az orosz állam története (*Isztorija goszudarsztva Rosszijszkava*), 2 kötetben, 5. kiadás, Szentpétervár, Einerling, 1842-1844.

KARTASEV, A. V.: Tanulmány az orosz egyház történetéről (*Ocserki po isztorii Russzkoj Cerkvi*), két kötetben, Párizs, 1959.

KISZIN, L.: Néhány észrevétel az orosz zsidóságról és irodalmáról (*Razmislenyija o russzkom jevrejsztve i evo literature*), in: **ZSV-2**.

KLAUZNER, I. L.: Az újhébér irodalom Oroszországban (*Lityeratura na ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

KOLKER, F.: Új segélyterv az oroszországi zsidóságnak (*Novij plan pomoscsi szovjetszkomu jevrejsztu*), in: **„22”**.

KOROBKOV, K.: Újoncozás zsidóság körében I. Miklós cár uralkodása idején (*Jevrejszkaja rekrutcsina v carsztvobanyije Nyikolaja I.*), in: **Jevrejszkaja sztarina** (Zsidó Vének), Szentpétervár, 1913.

KOROLENKO. V. G.: A 13-as számú ház (*Dom N°13*), in: **Összes művek**, 9. kötet, Moszkva. 1995.

KOVALEVSZKIJ, M.: A zsidó jogegyenlőség és annak ellenzői (*Ravnopravije i evo vragi*), in: **Scsit**.

KREPLJAK. J.: Utószó Leszin cikkéhez (*Poszleszlovije k sztatyje Leszina*), in: **ZSV-2**.

KRILENKO, N. V.: Öt évről 1918-1922: A legnagyobb per alatt elmondott vádbeszédek a legfelsőbb udvar és a moszkvai forradalmi bíróság előtt (*Za pjaty let. 1918-1922 godah: Obvinyityelnyije recsi po naiboleje krupnyim processzam, zaszlusannim v Moszkovszkom i Verhovnom Revoljucionnih Tribunalah*), Moszkva, GIZ, 1923.

KRIVOSEIN, K. A.: A. V. Krivosein (1857-1921) szerepe Oroszország történetében a XX. század elején (*A. V. Krivosein (1857-1921 g.): Evo znacsenyije v isztorii Rosszii nacsala XX. veka*) Párizs, 1973.

KRIZSANOVSZKIJ, SZ. E.: Visszaemlékezések (*Voszpaminanyija*), Berlin, Petropolis.

KROL, M.:

a) Életem lapjai (*Sztranyici moej zsiznyi*), New Yorki Zsidók Egyesülete, New York. 1944.

b) A kisinyovi pogrom és a kisinyovi pogrom-per (*Kisinyovszkij pogrom 1903 goda i Kisinyovszkij pogromnij processz*), in: **ZSV-2**.
c) A nacionalizmus és asszimiláció a zsidó történelemben (*Nacionalizm i asszimilacija v jevrejszkoj isztorii*), in: **ZSV-1**.

KUCSEROV, S. L.: Zsidók az orosz ügyvédi kamarában (*Jevreji v russzkoj advokature*), in: **OZSK-1**.

KULISER, A.: Felelősség és felelőtlenség (*Ob otvetszvennosztyi i bezotvetszvennosztyi*), in: **Jevrejszkaja tribuna**, Párizs, 1923.

KUROPATKIN, A. N.: Az orosz hadsereg problémái (*Zadacsi Russzkoj Armii*), Szentpétervár, 1910.

LANDAU, G. A.: Forradalmi gondolatok a zsidó közvéleményben (*Revoljucionnije idei v jevrejszkoj obscsesztve*), in: **OZS**.

LARIN, JU.: Zsidók és antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Jevreji i antiszemitizm v SzSzSzR*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1929.

LAZARIS, V.: Leó Frank halála (*Szmerty Leo Franka*), in: **„22”**, 1984. 36. szám.

LEJTESZ, K.: A. Krol emlékére (*Pamjaty M. A. Krona*), in: **ZSV-2**, 1944.

LEMKE, M.: 250 nap az általános vezérkarban, 1915. szept. 25.-1916. július (*250 dnyej v carszkoj Sztavke, 25 szent. 1915-2 ijulja 1916*), Petrográd, GIZ, 1920.

LENIN, V. I.
a) Gyűjtemény (*Szocsinyenyija*), 45 kötetben, negyedik kiadás, 1941-1967.
b) Összes művei (*PSzSz: V 55-tyi t.*), 55 kötetben, 1958-1965.

LEONTOVICS, V. V.: Az orosz liberalizmus története (*Isztorija liberalizma v Rosszii 1762-1914*), fordítás németből, második kiadás, Moszkva, **Russzkij Puty**, 1995.

LESZCSINYSZKIJ, JA. D.: Az oroszországi zsidó lakosság és annak tevékenységei (*Jevrejszkoje naszelenyije Rosszii i jevrejszkij trud*), in: **KZSE**.

LESZIN, A.: Epizódok életemből (*Epizodi iz moej zsiznyi*), in: **ZSV-2**.

LESZKOV, N. SZ.: Zsidók Oroszországban: néhány megjegyzés a zsidósággal kapcsolatos problémákról (*Jevreji v Rosszii: Nyeszkolko zamecsanyij po jevrejszkomu voproszu*), Petrográd, 1919, (az 1884-es kiadás újranyomása).

LEVIN, I. O.: Zsidók a forradalomban (*Jevreji v revoljucii*), in: **OZS**.

LINSZKIJ, D. O.: Az oroszországi zsidók nemzeti tudatával kapcsolatban (*O nacionalnom szamoszoznanyii russzkava jevreja*), in: **OZS**.

LVOV, A.: Novaja Gazeta (Új Újság), New York, 1981. szeptember 5-11., 70. szám.

LVOVICS, D.: L. Bramszon és a ZSKSZ (*L. Bramszon i szojuz ORT*), in: **ZSV-2**.

MAKLAKOV, V. A.:
a) 1905-1906., in: M. M. Vinaver gyűjteménye és az orosz polgári társadalom a XX. század elején (*M. M. Vinaver i russzkaja obscsesztvennoszty nacsala XX veka*), Párizs, 1937.
b) Hatalom és közvélemény a régi Oroszország alkonyán (Egy kortárs visszaaemlékezései) [*Vlaszty i obscsesztvennoszty na zakatye sztaroj Rosszii (Voszpominanyija szovremennyika)*] Párizs. Prilozsenyije III., 1936.

MAKOVICKIJ, D. P.: 1905-1906 Jasznoj Poljane, in: **Golosz minuvsevo** (A múlt hangja), Moszkva, 1923.

MANDEL, V. SZ.: Konzervatív és destruktív gondolatok a zsidó társadalomban (*Konszervativnije i razrusityelnije igyei v jevrejsztve*), in: **OZS**.

MANSZIREV, SZ. P.: Emlékeim (*Moi voszpominanyija*), in: **Fevralszkaja revoljucija** (Februári forradalom), Sz. A. Alekszejev, Moszkva, Leningrád, 1926.

MARK, JU.:
a) A jiddis nyelvű irodalom Oroszországban (*Lityeratura ha jidis v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

b) I. M. Cserikover emlékére (*Pamjatyi I. M. Cserikovera*), in: **ZSV-2**.

MARKIS, S.: Az oroszországi zsidóellenes gyűlölet kapcsán (*O jevrejszkoj nyenavisztyi k Rosszii*), in: **„22”**.

MARSAK, A. O.: „Szabad Rádió” interjúja (*Interju radiosztancija „Szvoboda”*), in: Emlékek az 1917-es forradalomról (*Voszpominanyija o revoljucii 1917 goda*), 17. szám, München, 1965.

MARTOV, JU.:
a) Fordulat az orosz zsidók mozgalmának történetében (*Povorotnij punkt v isztorii jevrejszkava rabocseva dvizsenyja*), in: **Szovlazn Szocializma**.
b) Egy szociál-demokrata füzetei (*Zapiszki szocial-demokrata*), Berlin, Grzsebin kiadó, 1922.

MELGUNOV, SZ. P.:
a) Emlékek és napló (*Voszpominanyija i dnyevnyiki*), Párizs, 1964.
b) A különbéke legendája. A forradalom előestéjén (*Legenda o szeparatnom mire. Kanun revoljucii.*), Párizs, 1957.

MENESZ, A.: Zsidókérdés Kelet-Európában (*Jevrejszkij voprosz v Vosztocsnoj Evrope*), in: **ZSV-1**.

MILJUKOV, P.:
a) A zsidókérdés Oroszországban (*Jevrejszkij voprosz v Rosszii*), in: **Scsit**.
b) Nacionalizmus nacionalizmus ellen (*Nacionalizm protyiv nacionalizma*), in: **Recs**.

MINOR, O. SZ.: Az 1889. március 22-i jakutszki dráma (*Jakutszkaja drama 22 marta 1889 goda*), in: **Biloe**.

MINSZKIJ, N.: A hazafiasság nemzeti arca (*Nacionalnij lik i patriotizm*), in: **Szlovo**.

NUDELMAN, R.:
a) Egy kísértet járja be Európát (*Prizrak brogyjat po Evrope*), in: **„22”**.
b) Szimpóziumi előadás: A szovjet antiszemitizmus – okok és kilátások (*Doklad na szeminare: Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi*), in **„22”**.

NYEVSZKIJ, V.: A januári napok Pétervárott 1905-ben (*Janvarszkie dnyi v Peterburge v 1905 godu*).

NYIKITYIN, V. NY.: Zsidóság és földművelés: a zsidó kolóniák történelmi, törvényhozási, közigazgatási és gyakorlati helyzete alapításuktól kezdetektől napjainkig 1807-1887 (*Jevreji zemlegyelci: Isztoricseszkoje, zakonodatyelnoje, adminisztrativnoje i bitovije polozsenyije kolonij szo vremenyi jih voznyiknovenyija do nasih dnyej*), Szentpétervár, 1887.

OBOLENSZKIJ, V. A.: Életem. Kortársaim (*Moja zsizny. Moji szovremennyiki*), Párizs, YMCA Press, 1988.

OLDENBURG, SZ. SZ.: II. Miklós uralkodása (*Carsztvovanyije Imperatora Nyikolaja II),* 2. kötet, München. 1949.

ORLOV, B.:
a) Nem a jó abc-t tanultátok meg (*Nye tye bi ucsili alfaviti*), in: **Vremja i mi**.
b) Oroszország zsidók nélkül (*Rosszija bez jevrejev*), in: **„22”**.

ORSANSZKIJ, L: Zsidók Oroszorszígban. (*Jevreji v Rosszii: Ocserki i isszledovanyije*), esszék és tanulmányok, első gyűjteményes kötet, Szentpétervár, 1872.

OSEROVICS, M.: Orosz zsidók az Egyesült Államokban (*Russzkie jevreji v SzSA*), in: **OZSK-1**.

OZ, AMOSZ: Csipkerózsika: álmok és ébredés (*Szpjasaja kraszavica: grezi i probuzsdenyie*), in: **„22”**.

PALÉOLOGUE, MAURICE: A birodalmi Oroszország a forradalom előestéjén (*Carszkaja Rosszija nakanunye revoljucii*), Moszkva. Petrográd, GIZ, 1923.

PARKS, J.: A zsidók más népek között. Az antiszemitizmus okainak áttekintése (*Jevreji szregyi narodov: Obzor pricsin antiszemitizma*), Párizs, YMCA Press, 1932.

PASZMANYIK, D. SZ.:
a) Az orosz forradalom és a judaizmus, Párizs, 1923.
b) De mit is akarunk mi jogosan? (*Csevo zse mi dobivajemszja?*), in: **OZS**.

PESZTYEL, P. I.: Az orosz igazság (*Russzkaja pravda*), Szentpétervár, 1906.

PLATONOV, SZ. F.: Moszkva és a Nyugat (*Moszkva i Zapad*), Berlin, 1926.

POGOGYIN, A.: A nemzeti kérdésről (*K voproszu o nacionalizma*), in: **Szlovo**.

POPOV, A.: 1906 kölcsönei a párizsi orosz nagykövet sürgönyein keresztül (*Zajom 1906 g. v donyeszenjijah russzkava poszla v Parizse*), in: **Krasznij Arhiv**, 1925.

POSSZE, V.: A zsidó erőszak (*Jevrejszkoe zaszilije*), in: **Szlovo**.

POZNER, SZ. V.:
a) A zsidók a közoktatásban. Az állami törvényhozás és politika története a zsidókérdést illetően (*Jevreji v obscsej skole: K isztorii zakonodatyelsztva i pravityelsztvennoj politiki v oblasztyi jevrejszkava voprosza*) Szentpétervár, Razum, 1914.
b) A litvániai és belorussziai zsidóság utolsó 125 éve (*Jevreji Litvi i bjelorusszii 125 let tamu nazad*), in: **ZSV-1**.

PRAJSZMAN: A pogromok és az önvédelem (*Pogromi i szamooboroni*), in **„22”**.

RAFESZ, M.: A Bund nacionalista „tendenciája” (*Nacionaliszticseszkij „uklon” Bunda*), in: **Szovlazn Szocializm**.

RAISIN: A zsidóság története az újkorban (A history of the Jews in Modern Times), második kiadás, New York, Hebrew Publishing Company, 1923.

ROZANOV, V. V.: A zsidók viszonya a vérhez a szaglás és a tapintás által, Stockholm, 1934.

SAVELSZKIJ ATYA: Az orosz hadsereg és flotta utolsó lelkészének emlékiratai (*Voszpaminanyija poszlednyeva protopreszvityera russzkoj armii i flota*), két kötetben, 1. kötet, New York, Csehov, 1954.

SCHAPIRO, L.: The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement, The Slavonic and East European Review, (negyven kötetben), London, Athlone Press, 1961-1962.

SCHWARTZ, SZ.:
a) Antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Antiszemitizm v Szovjetszkom Szojuze*), New York, Csehov, 1952.
b) A Szovjetunió zsidósága az első világh;íború kezdetétől, 1939-1965 (*Jevreji v Szovjetszkom Szojuze sz nacsala Vtoroj mirovoj vojni. 1939-1965*), New York, az amerikai zsidó munkabizottság kiadásában, 1966.

SCSETYININ, B. A. herceg: Moszkva ura (*Hozjain Moszkvi*), in: **Isztoricseszkij Vesztnyik**, 1917.

SMAKOV. A.: Zsidó értekezések (*„Jevrejszkije” recsi*), 1897.

SUB, D.: Zsidók az orosz forradalomban (*Jevreji v russzkoj revoljucii*), in: **ZSV-2**.

SULGIN, V. V.: „Ami nem tetszik nekünk bennük...”: az oroszországi antiszemitizmusról (*„Sto nam nyih nye nravitszja...”: Ob antiszemitizme v Rosszii*), Párizs, 1929.

SZALTIKOV-SCSEDRIN, M. E.: Júliusi szellő (*Ijulszkoje vejanyije*), in: A haza évkönyve (*Otyecsesztvennije zapiszki*). 1882.

SZEMENYIKOV, V. N.: A Romanovok politikája a forradalom előestéjén. Az antanttól Németországig (*Politika Romanovih nakanunye revoljucii. Ot Antanti – k Germanyii*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1926.

SZIMANOVICS, A.: Raszputyin és a zsidók. Grigorij Raszputyin személyi titkárának visszaemlékezései (*Raszputyin i jevreji. Voszpominanyija licsnava szekretarja Grigorija Raszputyina*), Moszkva, Knizsnaja Palata, 1991.

SZLAVINSZKIJ, M.: Oroszok, nagyoroszok és Oroszország polgárai (*Russzkie, velikorosszi i rosszjannyje*), in: **Szlovo**.

SZLIOZBERG, G. B.:
a) A forradalom előtti oroszországi helyzet (*Dorevoljucionnij sztroj Rosszii*), Párizs, 1933.
b) Az elmúlt idő dolgai: egy oroszországi zsidó feljegyzései (*Gyela minuvsih dnyej: Zapiszki russzkava jevreja*), három kötetben, Párizs, 1933-1934.

SZOLOVJOV, SZ. M.: Oroszország története a kezdetektől (*Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremeny*), XV könyvben, Moszkva, 1962-1966.

SZOLOVJOV, V. SZ.: A judaizmus és a keresztény kérdés (*Jevrejsztvo i hrisztyijanszkij voprosz*), 10 kötetes mű, második kiadás, Szentpétervár, 1911-1914.
V. Sz. Szolovjov F. Gechez írt levele (*Piszmo V. Sz. Szolovjova k F. Gecu*), in: V. SZ. SZOLOVJOV: Zsidókérdés – kereszténykérdés – cikkgyűjtemény (*Jevrejszkij voprosz – Hrisztyijanszkij voprosz*), Varsó, Pravda, 1906.

SZOLZSENYICIN, A.:
a) Solschenizyn. A.: November sechzehn, München-Zürich, Piper, 1986, (francia fordítás, Fayard, Párizs, 1985.)
b) A vörös kerék (*Krasznoje Koleszo*), 3. kötet, Moszkva, Voenizdat, 1993, (francia fordítás: Mars dix-sept, 1. kötet, Párizs. Fayard).

SZTRUVE, P.:
a) Intelligens és nemzeti arculat (*Intelligencija i nacionalnoje lico*), in: **Szlovo**.
b) A vita kacskaringói és a rosszkor jövő igazság (*Polemicseszkije zigzagi i nyeszvojevremennaja pravda*), in: **Szlovo**.

SZVET, G.: Az oroszországi zsidók szerepe a cionista mozgalomban valamint Palesztina és Izrael állam megteremtésében (*Russzkie jevreji v szionizme i v sztroityelsztve Paleszini i Izrailja*), in: **OZSK-1**.

TATYISCSEV, V. N.: Orosz történelem (*Isztorija Rosszijszkaja*), hét kötetben, Moszkva, 1963.

TEJTEL, J. L.: Negyven év az életemből (*Iz moej zsiznyi za 40 let*), Párizs, J. Povolotski és Co., 1925.

TEMIROV, I. E.: Emlékek (*Voszpominanyija*), in: **AGYK**, I. gyűjt., A-29.

TIRKOVA-WILLIAMS, A.: A szabadság útjai (*Na putyjah k szvobogye*), New York, Csehov, 1952.

TOPOROV, V. N.: Szentség és orosz szentek az orosz szellemi életben (*Szvjatnoszty i szvjatyije v russzkoj duhovnoj kulture*), két kötetben, Moszkva, 1995.

TROCKIJ, I. M.:
a) Zsidók az orosz iskolában (*Jevreji v russzkoj skole*), in: **OZSK-1**.
b) A zsidók tevékenysége és összefogása Oroszországban (*Szamogyejatyelnoszty i szamopomoscs jevrejev v Rosszii*), in: **OZSK-1**.

TROCKIJ, LEV: Életem (*Maja zsizny*), önéletrajzi esszé, 1. kötet, Berlin, Granit, 1930.

USZPENSZKIJ, G.: A föld hatalma (*Vlaszty zemli*), Leningrád, 1967.

VETLUGIN, A.: A szabadságharc kalandjai (*Avantjuriszti Grazsdanszkoj vojni*), Párizs, Zemgor, 1921.

VISNYICEV, M. L.: Pétervári emlékek (*Iz Peterburgszkih voszpominanyij*), in: **OZSK-1**.

VOLKOV-MUROMCEV, N. V.: Ifjúság. Vjazmától Feodosziáig (*Junoszty. Ot Vjazmi do Feodoszii*), második kiadás, Moszkva, in: **Russzkij Puty**, Graal, 1997.

VORONEL A.: in: **„22”**.

WARTBURG, M.: A cionizmus bére (*Plata za cionizm*), in: **„22”**.

WITTE: Visszaemlékezések II. Miklós uralma (*Voszpominanyia. Carsztvovanyije Nyikolaja II.*), két kötetben, Berlin, **Szlovo**, 1922.

ZAVADSZKIJ, SZ. V.: A nagy törés (*Na velikom izlome*), in: **Az orosz forradalom archívuma**, 1923.

ZAVARZIN, P. P.: A titkos rendőrség munkája, Párizs, 1924.

ZERNO: Munkáskiáltvány (*Rabocsij Lisztok. Juny*), 1881. június, 3. szám, in: **FTGY**, 2. kötet.

ZIV, G. A.: Trockij egyénisége. Személyes emlékek (*Trockij: Harakterisztyika. Po licsnim voszpominanyijam*), New York, Narodopravsztvo, 1921. június 30.

ZWEIG, STEFAN: A tegnap világa. Egy európai emlékei (*Vcserasnyij mir. Voszpominanyija jevropejca*), in: **„22”**.

ZSABOTINSZKIJ, V.:

a) A nemzeti érzésre való nevelésről (*O nacionalnom voszpitanyii*), in: **Feletoni** (tárcagyűjtemény), Szentpétervár, „Herold”, 1913.
b) Bevezető (*Vvegyenyije*), in: H. N. BJALIK: Dalok és versek (*Pesznyi i poemi*), Szentpétervár, Zaltsman, 1914.
c) A gyász napjai (*V traurnie dnyi*), in: **Feletoni**, Szentpétervár, „Herold”, 1913.
d) A zsidó összeesküvés (*Jevrejszkaja kramola*), in: **Feletoni**.
e) Dezertőrök és vezetők (*Dezertiri i hozjaeva*), in: **Feletoni**, Szentpétervár, 1913.
f) Az aszemitizmus (*Aszemitizm*), in **Szlovo**, Szentpétervár, 1909. március 9. (22.), 2. o.; lásd még: **Feletoni**.
g) Medve a barlangból (*Medvegy iz berlogi*) – in: **Feletoni**.

Allprint Kiadó
1114 Budapest, Kanizsai u. 6.
postacím: 1519 Bp., Pf.322
telefon: (06-1) 381-0464, (06-1) 381-0465
fax: (06-1) 466-694
E-mail: info@allprint.hu
A kiadásért felel Tolnai A. László
Nyelvi lektor Angyal István
Borítóterv Valentin Andrea
Koordinátor Tóth Andrea
A fordítás az Allprint Kiadó műhelyében készült
A szedés és tördelés az Allprint Kft, munkája
Nyomtatta és kötötte a Kaposvári Nyomda Kft. – 240617
Felelős vezető Pogány Zoltán igazgató
ISBN 963 9575 02 X